جەستن مەکارسی
ئەسعەد ئەرسەلان
جەمالەددین تاشکیران
عومەر توران

یاخیبوونی ئەرمەنەکان لە ڤان

وەرگێڕانی
ئەحمەد سەیید عەلی بەرزنجی

ياخیبوونی ئەرمەنەکان لە ڤان

The Armenian Rebellion at Van

جستن مەکارسی
ئەسعەد ئەرسەلان
جەمالەددین تاشکیران
عومەر توران

وەرگێرانی
ئەحمەد سەیید عەلی بەرزنجی

٢٠١٢

❖ ئەم کتێبە لە لایەن «تۆڕی نێودەوڵەتی بۆ وەرگێڕان»ەوە ئەنجام دراوە، بە سەرپەرشتی «وەلید مەرعی»

❖ ئەمە وەرگێڕانی دەقە ئینگلیزیەکەیەتی بۆ عەرەبی و لەویشەوە کراوەتە کوردی.

دەقە عەرەبییەکەی لە لایەن «الدار العربیە للعلوم ناشرون»ەوە لە بەیروت - لوبنان ساڵی ٢٠١٠ چاپ و بڵاوکراوەتەوە

حکومەتی هەرێمی کوردستان

وەزارەتی ڕۆشنبیری و لاوان

بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی ڕاگەیاندن و چاپ و بڵاوکردنەوە

بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان

xanecontact@yahoo.com

- ناوی کتێب: یاخیبوونی ئەرمەنەکان لە ڤان
- نووسەر: کۆمەڵێک نووسەر
- وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی
- بابەت: مێژوویی
- پیتچنین: ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی
- هەڵەبڕی: ئەحمەد مەحمود ڕەشید
- دیزاینی ناوەڕۆک: زانا کەمال
- بەرگ: ئارام عەلی
- تیراژ: ٥٠٠
- زنجیرە: ٤٢٤
- چاپخانە: ڕووون
- چاپ: چاپی یەکەم
- ژمارەی پۆلێن: ١٥١٠٩٤٧٥٦/٣٦٤ —م ٩٦٢
- ژمارەی سپاردن: (١٦٨٤) ساڵی (٢٠١٢) لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکانی پێ دراوە

بەڕێوەبەرتی خانەی وەرگێڕان
(سلێمانی- بەختیاری- نزیک باڕیکەی بەختیاری)
مۆبایل: ٠٧٧٠١٤٤٩١٨١

ناوەخن

بەشی یەکەم ١١
ڤان لەژێر باری کاولبووندا ١١
بەشی دووەم ١٥
شار و هەرێمی ((ڤان)) ١٥
بەشی سێیەم ٧٩
لاگیری و سیاسە و دەستەلات ٧٩
بەشی چوارەم ١١٩
یاخیبوونەکەی ١٨٩٦ .... ١١٩
بەشی پێنجەم ١٦٩
گۆڕان و پەرەسەندنی شۆڕشەکە ١٦٩
١٨٩٧ - ١٩٠٨ .... ١٦٩
بەشی شەشەم ٢٧٥
کۆمەڵەی "ئیتیحاد و تەرەقی" و ئەرمەنەکان ٢٧٥
١٩٠٨ - ١٩١٢ .... ٢٧٥
بەشی حەوتەم ٣٠٣
شۆڕشەکانی کورد و پشکنریەکان ٣٠٣
١٩١٢ - ١٩١٤ .... ٣٠٣
بەشی هەشتەم ٣٦٩
یەکەم جەنگی جیهانی و یاخیبوونی ئەرمەن لە "ڤان" ٣٦٩
بەشی نۆیەم ٤٨٥
کوشتار و کاولکاری لە ڤان ٤٨٥

بەشی دەیەم ٥٣٥
پوختەی باسەکە ٥٣٥
پاشکۆی ژمارەی (١) ٥٥٣
ناوی شوێنەکان ٥٥٣

پاشکۆکان

پاشکۆی ژمارە (٢) ٥٥٧
ئەرمەنەکان لە حوکمەتەکەی ڤاندا ١٨٧١ .... ٥٥٧
پاشکۆی ژمارە (٣) ٥٦٥
پەنابەرانی ئەرمەن ٥٦٥
پاشکۆی ژمارە (٤) ٥٧٣
هەڵبژاردە لە "ڕێنماییەکانی بەرگریکردن لەخۆ" ٥٧٣
گوندەکان: ٥٧٣
پاشکۆی ژمارە (٥) ٥٧٧
نموونە لە پەلاماردانی گوندنشینان ٥٧٧
پاشکۆی ژمارە (٦) ٥٨١
بەیاننامەکەی عەبدولڕەززاق ٥٨١
سەرچاوەکان ٥٨٩

نەخشەكان

نەخشەی ژمارە ١ ٢	هەرێمی ڤان	
نەخشەی ژمارە ٢ ٢	شاری ڤان	
نەخشەی ژمارە ٣ ٢	رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵی عوسمانی	
نەخشەی ژمارە ٤ ٢	هۆزە كوردەكان	
نەخشەی ژمارە ٥ ٢	كڵێسای ئەرمەن لە ڤان	
نەخشەی ژمارە ١ ٥	قاچاغە ڕێگەی ئەرمەنە ياخيبووەكان	
نەخشەی ژمارە ١ ٧	رێگەوبان، هێڵی شەمەنەفەر	
نەخشەی ژمارە ١ ٨	ياخيبوون لە ڤانی كۆن	
نەخشەی ژمارە ٢ ٨	رێگەوبان و تەلەگراف لە ڤان	
نەخشەی ژمارە ٣ ٨	رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ و ئازەر بايگان و ئەرمينيا.	
نەخشەی ژمارە ٤ ٨	داگيركاريەكەی رووس	

پێشکەشە بە

ئەگەر ئەو کۆمەکە ماددیەی زۆری بازرگانی و زۆری پیشەسازی ئەستەمووڵ و زۆری دەریاوانی ئەستەمووڵ و مەرمەڕیس و ئیجە و سپی ناوەڕاست و دەریای ڕەش و زۆری ئاڵوگۆڕی کەلوپەلی ئەستەمووڵ نەبوونایە، ئەوا ئەم لێکۆڵینەوەیە نەدەهاتە دی. نووسەرەکانی جوانترین سوپاس و پێزانینیان ئاراستە دەکەن، بۆ بەشداریکردنی بەنرخیان و باوەڕی تەواویان بە گەڵکی ئەم کارە.

دیسان نووسەرەکانی ئەم کتێبە دەیانەوێ سوپاسی گشت بەڕێوەبەران و کارمەندانی ناوەندی ئارشیفی Askeri tarih ve stratejik etut baskanligi هەروا ناوەندی ئارشیفی نیشتیمانی بەریتانی و ناوەندی ئارشیفی نیشتمانی ئامەریکایی و ناوەندی ئەنجوومەنی وەزیران بۆ ئارشیف و کتێبخانەی (هیوتن) لە زانکۆی (هارڤارد) و بەشی خواستنی نێوان کتێبخانەکان لە کتێبخانەی زانکۆی (لویز فیل) و کتێبخانەی ئاکادیمیای مێژووی ترک turk tarih kurumu وە کتێبخانەی کۆنگرێس و کتێبخانەی بەریتانی ... بکەن.

هەروا سوپاس بۆ هەرکەسێ کە دەستی هاریکاری درێژکردبێ بۆ ئەنجامدانی ئەم کتێبە، لەوانە (فیگن گاملی درە) و (مەلیح بیرك) و (ریتا هیتینگەر) و (لی کیلینگ) و (کایتلین مەکارسی) و (کارۆلین مەکارسی). هەروا (حوسنی داغ) کە ئەرکی چاکی کێشا بۆ ڕێکخستن و هێنانەکایەی لێکۆڵینەوەکە، چونکە ئەگەر تەقەللای ئەو نەبووایە، بە سوپاسەوە، ئەوا پرۆژەکە تەنیا وەك چەمکێ دەمایەوە. جگە لەمەش (بیرسین کاراجا)ش کارێکی بەنرخی بۆ ڕەخساندین لە وەرگێڕاندا لە زمانی ئەرمەنیەوە، سوپاسی گشتیان دەکەین بۆ ئەو بەشداریە بەرچاوو بە نرخەیان.

دانەرەکان

بەشی یەکەم

ڤان لەژێر باری کاولبووندا

لە ٢٤ی تەمموزی ساڵی ١٩١٩، دوو ئامریکایی، کاپتن (ئیموری.هـ. نایلز) و (ئارسەر .ئی. سازرلاند) بەسواری ئەسپ گەیشتنە ناو شاری (ڤان)، ئەم دووانە، لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیەوە تاکە بیانی بوون کە سەر لەم شارە بدەن، ئەو ناوچانەی پیاتێپەڕبوون، لە گەلێ ڕووەوە وشك و برینگ، هەتا سووسەی ئادەمیەکیشی لێوە نەدەهات. نووسیبوویان: (ناوچەکە بریتیە لە شاخی ڕووتەن و داروپەردو).*

ئەم دووانە شارەکەیان وادەخەمڵاند کە پێنج هەزار کەسێکی تێدابێ، کۆی دانیشتوانی هەرێمەکەش خۆی بدا لەسەد هەزارێك کەمتر.

بەدەر لەو ئەرمەنانەی خۆیان دەدا لە حەوت سەد کەسێك خەڵکی

---

* دەستنووسەکانی ویلاتە یەکگرتووەکانی ئامریکا ٠١٨٤/٠٢١/١٧٥ ڕاپۆرتەکەی (نایلز و سازرلاند) هەر بە عەمدی دەمودوی ئەوانەی شاردۆتەوە کە حەزیان بە بڵاوکردنەوەی قسەکانیان نەکردووە، (گاستن وەکارسی) لیژنە ئامریکاییەکان بۆ ئەنەدۆڵو ڕاپۆرتی (نایڵزو سازرلاند) لە ئەنکارا: ٥ - ٩ ئەیلول سەپتامبەر ١٩٩٠ ل: ٥٣ - ١٨٠٩ تەنیا دانەیەك کە ماوە لە پاشماوەکانی لیژنەی (هاربرد)ی ئامریکایی، ڕاپۆرتەکەشی پڕە لە هەڵەی زمانەوانی و یەك بابەتی لە زاراوەکاندا، بۆ نموونە وشەی Musulman , moslem تێکەڵ کراوە. جگە لەمە ئەو قسە دەماودەمیانەی کە (نایلز و سازرلاند) لە خەڵکی وەریان گرتووە و نووسیویانەتەوە و ونبوون و لەوانە هەوتێنرابن.

شارەکە گشتیان لەو پەنابەرە موسوڵمانانە بوون کە کاتی جەنگ هەڵاتبوون و دیسان پاشی ئەوەی لەشکری عوسمانی شارەکەی گرتەوە، گەڕابوونەوە ناوی. خۆ بەپێی دەمودوی ئەوانەی مابوون، (نایلز و سازرلاند) هاتبوونە سەر ئەوەی کە نیوەی پەنابەرەکان تیاچووبوون و نۆ لەسەر دەی شارەکە و زۆربەی زۆری گوندەکانی دەفەرەکەش کاولببوون.

شاری ڤان هیچ قوتابخانە و جموجۆڵێکی بازرگانی تێدا نەبوو (دوکانەکانی شارەکە چۆڵوهۆڵبوون)، بەڵام فەرماندارەکەی، کە بە دڵی ئەم دوو ئامریکاییە بوو، توانیبووی کارێکی وابکات کە هەردوو نەخۆشخانە مەدەنی و عەسکەریەکە و تاقە هەتیو خانەکەش بەردەوام لەکاردابن، خەلکەکە چونکە ژمارەیان کەم ببۆوە، لاکەی سکیان نەدەهات و ئەو دانەوێڵە کەمەی حوکمەت دابەشی دەکرد بەشی دەکردن، سەرەتا ئەمانە نەبووە و نەدارابوون، بەڵام زۆری نەبرد نەمەندەیان چاند و بەرهەم هاورد کە بەشی زستانەکەیان بکات.

ئەرمەنەکان کە بەر لە جەنگەکە چارەکێکی خەڵکی شارەکە بوون، باریان کردبوو، تەنیا ئەم حەوت سەد کەسەیان مابۆوە، سەربازەکان دەیانپاراستن و لە تۆڵەکردنەوەی موسوڵمانەکانیان دوردەخستنەوە. خەڵکی شارەکە بۆ ئامریکاییەکانیان دەگێڕایەوە کە چۆن ئەرمەنەکان هەموو شتێکیان وێران دەکرد و ئەشکەنجەی موسوڵمانەکانیان دەداو دەستدرێژیان دەکردنە سەریان و دەیانکوشتن.

سەرەتا (نایلز و سازرلاند) بڕوایان بەو قسانە نەدەکرد، چونکە لەوەتەی چاویان کردبۆوە وەك هەر ئامریکایی و ئەوروپاییەکی تر هەر پەلامار و دەستدرێژی ترکەکانیان بیستبوو، بەڵام زۆری نەبرد رایان گۆڕی:

یەکەمجار بڕوامان بەو بەندوباوانە نەبوو، بەڵام دوایی هاتینە سەر ئەوەی بڕوا بکەین، چونکە قسەوباسەکان وەك یەك بوون و بەبەڵگەشەوە

بوون، هەر بۆ نموونە لە شاری (پەتلیس و ڤان) تەنیا ئەو گەڕەکانەی کە وەك خۆیان مابوونەوە، گەڕەکی ئەرمەنەکان بوون، ئەمەش ڕوون و ئاشکرا دیاربوو، وەك کڵێسا و ئەو نووسین و ناوانەی سەر دیوار و درگەی ماڵەکان، بەلام گەڕەکی موسوڵمانەکان سەرانسەر وێران و کاول کرابوون، ئەو گوندانەی ئەرمەنشین بوون وەك خۆیان مابوونەوە بەلام هی موسوڵمانەکان خاپوور کرابوون.

موسوڵمانەکان لە خانوو و گوندی ئەرمەنەکاندا دەژیان، چونکە خانوو وگوندەکانی خۆیان بە پێوە نەمابوون و بەکەڵکی ئەوە نەمابوون تیایدا بژین، جگە لە سێیەکی ئەو گوندانەی کە بەر لە جەنگەکە بنیات نرابوون، هەرچی چەندەش پەنابەرەکان لە ساڵ زیاتر بوو کە خەریکی بنیاتنانەوەی ئەوەبوون کە وێران کرابوو، بەر لەوەی (نایلز و سازرلاند) بگەنە ئەو ناوە.

بەر لەجەنگی یەکەمی جیهانی و شۆڕشی ئەرمەنەکان بەڕووی عوسمانیاندا، شاری ڤان بەوەناسرابوو کە شارێکە پڕ لە دار و درەخت و باخ و باخات و میوەی ئەوتۆ کە شارەکەی لەو زەویە وشك و بێ ئاوانەی دەوروبەری جیادەکردەوە، بازاڕ و دوکانەکانی شاریان کردبووە ناوەندێکی بازرگانی بۆ گشت دەڤەری خوارووی ڕۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ، ڤان شارێکبوو هەر لە ئەزەلەوە پڕبوو لە ژیان و جموجوڵی بەشەر و لە مزگەوت و کڵێسای ئەوتۆ کە نموونەی جوانی و دەستڕەنگینی بیناسازی و هونەری ڕازاندنەوە بوون، بەلام وا ئێستە ئەم شارە بۆتە داروپەردو و کەلاوە.

ئەرمەنەکانی شاری ڤان، بەپشتی ڕووسەکان و متمانەیان، دژ بە دەوڵەتی عوسمانی وەستانەوە و شۆڕشیان کرد، ئەو ڕووسانەی ئەوەندەی پێ نەچوو لێیانهەلگەڕانەوە، ئەرمەنەکان بە یارمەتی ڕووسەکان موسوڵمانەکانیان لە هەرێمەکە وەدەرنا، بەلام زۆری نەبرد شتەکان ئاوەژووبوونەوە، ئەرمەنەکان دەرکران و بەیەکجاری هەڵاتن و ئەو

موسوڵمانانەی کە مابوون گەڕانەوە، بەڵام ناتوانرێ هیچ کام لەم دوو لایەنە لە شەڕەکەدا بە براوە دابنرێ. چونکە زیاد لە نیوەی دانیشتوانی ئەرمەن لە شاری (ڤان)دا تیاچوون، ئەمە بەرامبەر دوو لەسەر سێی موسوڵمانەکان بەلای کەمەوە، کە کوژران.

کۆماری ترکی تازە دامەزراو، لەسەر ئەو داروپەردووە، بنیاتنانەوەی شاری لەلا مەحاڵبوو، جا لەلای خوارووی رۆژهەڵاتەوە شارێکی تازەی سەرلەنوێ بنیاتنایەوە. ئەمەش بووە لەناوچوونی شاری (ڤان)ی سەردەمی عوسمانی.

بەشی دووەم

شار و هەرێمی ((ڤان))

ڤان لە دیدی دانیشتوانیەوە شارێکی جوانە، وا لە نێزیک گەورەترین دەریاچەیەکی ئەنەدۆڵدا، کێو و دوندی سەرکەشی وا دەوری داوە کە بەدرێژایی ساڵ بەفری ها پێوە، جا بەو چاوئەندازەو دەریاچەکەی لای خواریشیەوە، جوانترین دیمەنێکی هەیە، لەوانەیە بەلای ئەوانەی هەر بە دیمەنی دارودرەختەوە راهاتوون، دەوروبەری ڤان کەمێك ساردبێ، سەوزاییەکەی بریتیە لە دەوەنی لاپاڵ و داوێنی گردەکان و بەروبوومی ناو کێڵگەکان ودرەختی گوێ جۆگە ناوەکان. لە هەندی شوێنی شارەکەدا شەقامەکان سێبەری درەخت و ئەو باخچانەی ئەودیو دیوارە بەرزەکان دەیانگرێتەوە، ڕووکاری ڤان بەسەر دنیادا دەریاچە و شاخەکانی دەوروبەریەتی، بەو جوانی و دڵگیرییەیانەوە.

ئەوساکە شاری ڤان بە دوو کیلۆمەتر لە رۆژهەڵاتی دەریاچەکەوەبوو، بەڵام گەڕەکی قەڵا، ئەوەی بە (شاری ڤان) دەناسرا، بە پانتایی کیلۆمەترێك لە پاینی بەردەڵانیەکەوەبووە کە بە ٢٠٠ مەترێ لە دەشتاییەکە بەرزترە، ئەم بەرزاییە لە کۆنەوە گەڕەکەکەی کردبووە قەڵایەك بۆ پاراستن و مەڵبەندێکیش بۆ فەرمانداری.

خەندەقێکی پڕ لە ناو و دیوارێکی ئەستووری پتەویش بە دەوریاندا، ئەم شارە کۆنە چوار درگەی سەرەکی هەبوو: درگەی تەورێز، درگەی قەسر،

درگـەی نـافـین و درگـەی قـەراغ ئاوەکـە، لـە دەرەوەی درگـەی تـەوریز بـە رۆژهەڵاتدا زەویەکە بەرگی بەرزبۆتەوە و قۆقزیەکی بەردینی پێکهێناوە.

لـە سـاڵی ١٥٣٤ پـاش داگیرکردنـی دەڤەرەکـە، سـوڵتان سـلێمانی قـانوونی راستەوخۆ لەسەر ئەم قۆقزییـە رەقەنـە قـەڵای قـانی بنیـات نـا (بـە زمـانی ترکـی - قـەڵای نـاوەوە - دەگەیـەنێ) ئەمـەش بـەرووکاری بـاکووری شـارە کۆنەکەدا.

لە سەدەی نۆزدەشدا ئەم قەڵایە وەك شوێنێ بەکاردەهات بۆ خۆپاراستن و دامەزراندنی تۆپخانەی سوپا لێیەوە.

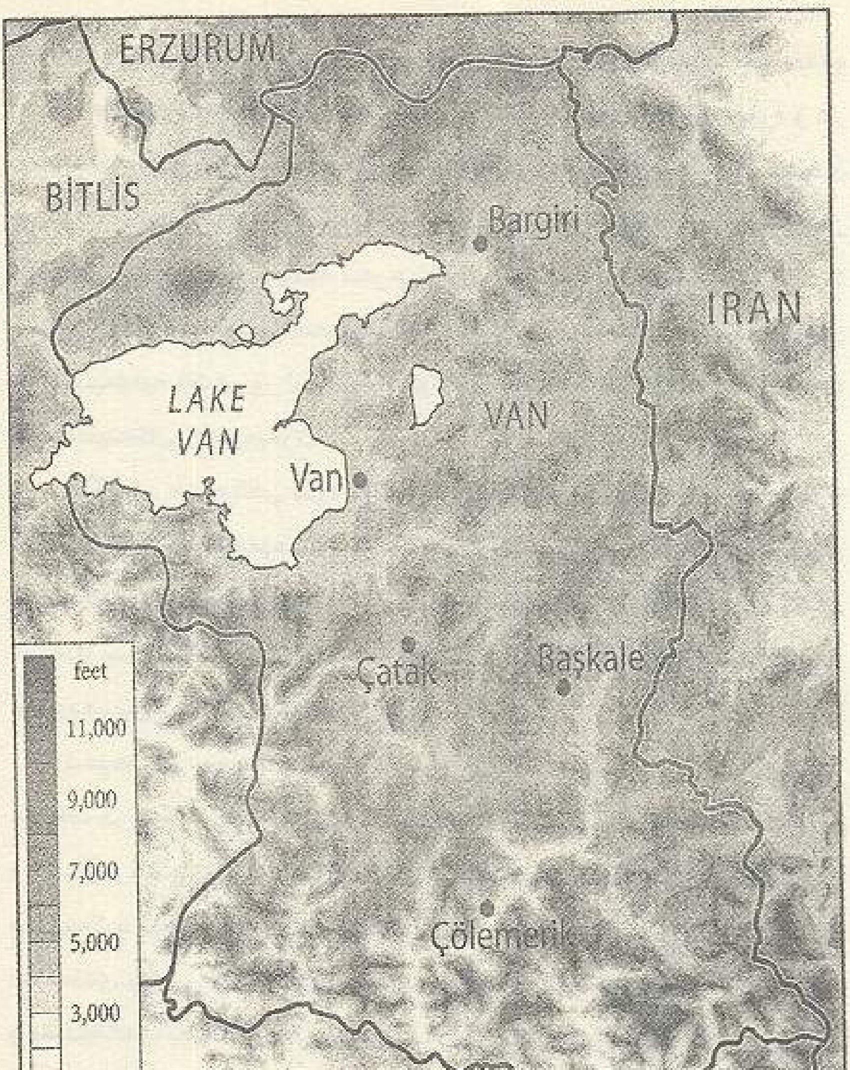

نەخشەی ژمارە ١ - ٢

هەرێمی ڤان

هەروەک هەر شارێکی دی لە رۆژهەڵاتی ناڤیندا، شارە کۆنەکەی بە خانوو شەقامەکانیەوە وەک شارێکی سوننەتی دەینواند، لە خشتی کاڵ (قوڕ) و دار خانووەکان دروستکرابوون، شەقامەکان تەنگ و پێچاوپێچ و تاریک، هەندێ وایان مەزندە دەکرد کە شارە کۆنەکە پێنج هەزار ماڵێک دەبێ، بێگومان ئەمەش زێدەرۆییە چونکە سەرچاوەکانی حوکمەت تەنیا باس لە ٥٤٠٠ خێزان دەکەن کە لەسەرانسەری دەڤەری ڤاندابوون، ئەمە بە هەموو شاری ڤانیشیەوەیە (کە زۆر لە شارە کۆنەکە گەورەترە) جگە لە ناوچە گوندنشینەکانی دەوروبەری.[1]

بێگومان خانووکانی شارە کۆنەکەش دوو نهۆم بوون، بەپاڵ مزگەوت و کڵێسا و بازارو ودوکانەوە. ئەم دوکان و بازارانەش شوێنی حەوانە و کارکردن و هەڵگرتنی کەلوپەل بوون، ڕاستە بازاڕی وەهای تێدابوو کە هەندێکیان چەند سەدەیەکی بەسەردا ڕابوردبوو، خەڵکی ڤان شارەزای گشت پەناوپەسێرێکی شارە کۆنەکەیان بوون.

ئەوەی خرابووە سەر ئەو بەشە کۆنەی شارەکە و لێی زیادکرابوو، دەوڵەت کردبووی، وەک ئاماژەیەک بۆ ئەوەی کە ئەو بەشە ناوەندی ئابووری و ئیداری گشت شار و هەرێمەکەیە، مەڵبەندی دەوڵەت و فەرمانداری هەرێمەکە لەلای خوارووی رۆژهەڵاتەوە بە پاڵ درگەی قەسرەوە بوو، مەڵبەندی پۆلیس و درەک (پۆلیسی نیمچە عەسکەری لە لادێکاندا) و دادگە و بەندیخانەی ناوەندی سەربازگە و هەردوو بەڕێوەبەرایەتی تەندروستی و کشتوکاڵ لە تەک گومرگ و پۆستە و تەلەگراف و بانکی عوسمانی و نووسینگەی ئایینی گشتی و سەرۆکاریەتی توتن، جگە لەچەند قوتابخانەیەک کە دەوڵەت بەڕێوەیدەبردن و بیناکانی زۆریەیان تازەبوون، لە سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا کرابوون.[2]

لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەدا، شارەکە بە شێوەیەکی بەرچاو

فراوانبوو و چووە ئەودیو دیوارەکانی قەڵاوە. ئەم بەشە تازەیە بە (گاردن) ناودەبرا، دیسان بە سێ کیلۆمەتر بەلای رۆژهەڵات و خوارووی شارە کۆنەکەدا پەلی کێشابوو ئەم بەشە سێ ئەوەندەی بەشە ئەسڵیەکەی خۆیی پانتایی گرتبۆوە، کەچی ئەگەر ڤان بەشارێکی گەورە دانێین، هەڵەیە.

بەڵام لە دەرەوەی شارە کۆنەکە، چاو ئەندازەکە زیاتر پانوپۆڕ و بەرفەرەحبوو، چونکە ئەو ئاگرەی کە لە ساڵی ١٨٧٦دا بەربۆوە، ئەو قاتوقڕی وبرسێتییەی ساڵانی ١٨٧٨ - ١٨٨٠دەڤەرەکەی گرتەوە، وای لە خەڵکی کرد کە ماڵەکانیان لە یەکتر دورەوەخەن، بە پێچەوانەی ئەوەی لە رۆژهەڵاتی ناڤیندا باوە، ئەمەش بۆ بەربەستکردنی تەشەنەکردنی ئاگر و تا بشتوانن دانەویڵەش بۆ خۆیان بکەن.[٢]

لە هەردوو گەرەکی موسوڵمانەکان و مەسیحیەکاندا، لە بەشی تازەی شارەکەدا خانوەکان دوور لە یەکتر لەناوەراستی باخوباخاتی فراوانی وادا دروستدەکران کە دیواری بەرزی شەش پێیی دەوری گرتبوون، دانیشتوانەکانی زۆربەی پێداویستییەکانی خۆیانیان تێدا دەرواند، بەتایبەت ترێ و میوەجاتی فرە چەشنە، ئەمەش ئەو ناوەی کردبووە جێیەکی دلگیر و شیاو بۆ نیشتەجێبوون، بەشێوەیە کە فەرمانداری هەرێمەکە و لێپرسراوانی تری دەوڵەت بریاریاندا بچنە ئەو بەشەی (گاردن)ەوە. جگە لەوەی کە کونسوڵخانە و دامەزراوە میسیۆنێرەیە بیانیەکان و قوتابخانە تازەکانو نەخۆشخانەی میسیۆنێرە ئامریکایی و سەربازی و نووسینگەی تەلەگراف و بانکی کشتوکاڵ و ژمارەیە مزگەوت و کڵێسا لەو ناوچەیە گیرسابوونەوە، هەرچەندە هەندێ گەرەك لە موسوڵمانان و مەسیح تێکەڵ بوون بەڵام مەسیحیەکان لە بەشی رۆژهەڵاتی (گاردن)دا زۆرینەبوون لە رۆژاوایشیدا موسوڵمانەکان زۆرینەبوون.[٣]

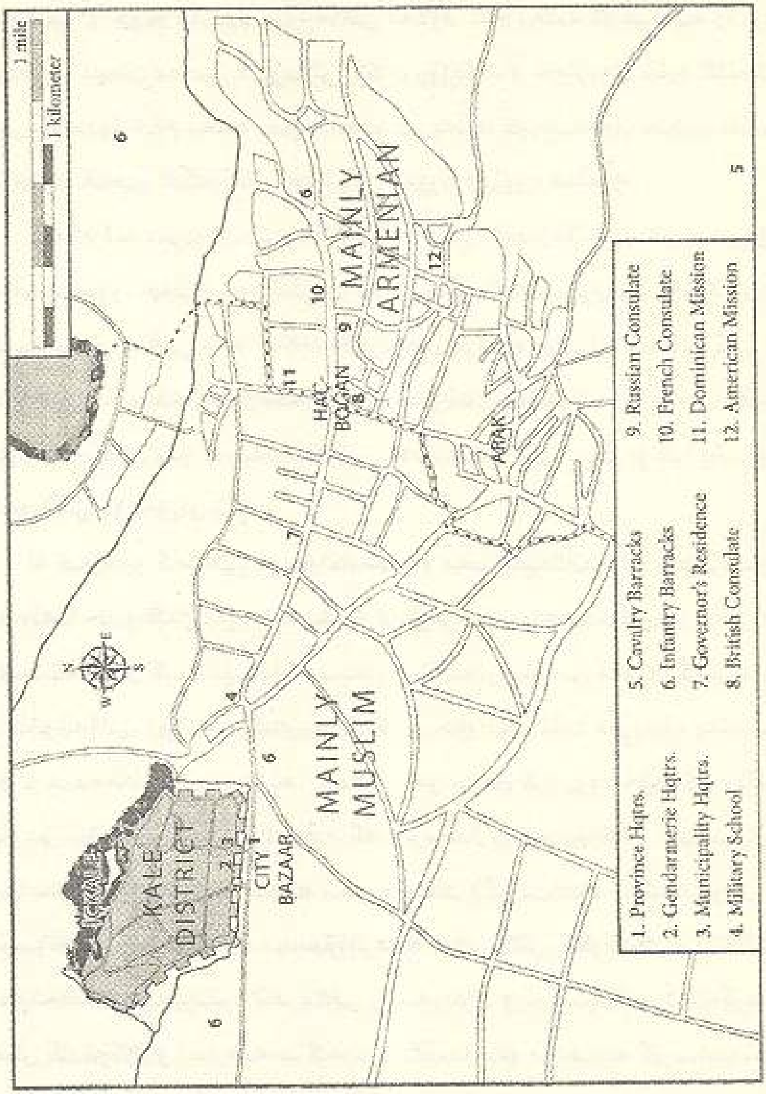

نەخشەی ژمارە ٢-٢

شاری ڤان

دانیشتوانی شارەکە

دانیشتوانی شاری ڤان پێکهاتبوون لە (ترك و کوردی موسولمان و ئەرمەن و نەستووری مەسیحی و بەشێکی کەمیش لە یەهوودی و هی تر). گاتیخۆی (ئەولیا چەلەبی) لە ساڵی ١٦٥٥دا سەردانی ڤانی کردووە، باس لە دووانزە گەڕەکی ئەو شارە دەکات کە سیانیان ئەرمەن بوون. (ئۆرهان کیلیج)یش لەسەدەی حەڤدەدا دانیشتووانی شارەکەی بە نێزیکەی ٣٥ بۆ ٤٥ هەزار کەس مەزندەکردووە، ئەرمەن ٣٠٪، باقی تریان موسوڵمان بوون.

ئەو کات ئەرمەنەکان نوێنەرایەتی گشت مەسیحیەکانیان دەکرد، هەر ئەو کاتە نیوەی موسوڵمانەکان بریتیبوون لە سەرباز و کارمەند و فەرمانبەرەکانی دەوڵەت و لێپرسراوانی دەستەی ئەوقافی ئیسلامی.[٥]

لە دوا ساڵەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستدا سەرژمێریەکی ورد و راست بۆ دانیشتوانی شارەکە نەبوو، عوسمانیەکان تۆماری تەواوی دانیشتوانەکەی شاریان لای خۆیان هێشتوەتەوە، بەڵام ئەوەش پشت بەسەرجەم دانیشتوانی قەزاکە دەبەستێ کە شارەکە و دەوروبەری دەگرێتەوە، لەنێو ملیۆنەها بەڵگەنامە و دیکۆمێنتا ئەم تۆمارانەش دۆزراونەوە بەڵام تا ئێستە لێیان نەکۆڵراوەتەوە و لە ئارشیفی عوسمانیدا کەوتوون.

دەڵێن گوایە ژمارەی دانیشتوانی قەزاکە لە ساڵی ١٩١٢ خۆی داوە لە ٧٩,٧٣٦ کەس، لەوانە ٤٥,١٩٩یان موسوڵمان بوون و ٣٣,٧٨٩ ئەرمەن بوون، جگە لە ٨٢٨ کەس سەر بەئایینەکانی دی، سەڵتەنەی عوسمانی، وەك هەر دەوڵەتێکی هاوشێوەی خۆی، تۆمارکردنی ئافرەت و مێیینە و منداڵی بواردووە و پشتگوێی خستووە، جا بۆیە پێدەچێت ئەو ژمارانەی خرانە روو خەملاندنەکەی ژمارەی دانیشتوانی قەزاکە و لادێکانی تێکدابێ و بە راژەی

چواریەك بە هەڵەیدا بردبێ.[6]

زیاتر لەمەش، تۆمارەکان ئەو سەرباز و ئیداریانەی نەگرتۆتەوە کە سەر بە قەزایەکی تربوون بەڵام بە شێوەیەکی کاتی لەوێ دانیشتوون، ئیتر بەم پێیە (ڤیتال کوینییە) لە ١٨٩٠ دانیشتوانی ڤانی بە کەمتر ژمارەیەك خەملاندووە:

١٦,٠٠٠ هەزار موسڵمان، ١٣,٥٠٠ ئەرمەن و ٥٠٠ یەهوودی، کە ئەمەش بە گشتی دەکاتە ٣٠,٠٠٠ هەزار کەس.[7]

لەگەڵ ئەوەی کە ژمارەی ئەوانەی بەشێوەیەکی هەمیشەیی لە (ڤان)دابوون لە ١٨٨٠ وە هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی گۆڕانێکی ئەوتۆیان بەسەردا نەهاتووە، بەڵام ژمارەی بەرچاوی دانیشتووانی شارەکە بە فیعلی بەپێی باروزرووفی دەرەکی ئاڵوگۆڕێکی زۆری بە خۆوە دیوە، موسوڵمانان و ئەرمەنیش لەکاتەکانی قاتوقڕی و نەبوونیدا، یا لەکاتی پشێویەکاندا بۆ ئارامی و نان و خۆراك دادەبارینە ناو شارەکەوە.

هەرێمی ((ڤان))

• ئاووهەوا

لەوانەیە تەنیا هۆکارێك کە وامان لێبکات بڵێین ئاووهەوای ڤان بۆ تەندروستی باش و لەبارە، ئەو تایبەتمەندیەی رۆژەڵاتی ئاڤین بێت لە شاخەکانی قەفقاس یان بیابانی عارەب.

هاوین لە ڤاندا زۆر گەرم نییە، بەلانی کەمەوە بەپێی پێوانەکان لە رۆژەڵاتی ئاڤیندا، گەرمی لە مانگی تەمموزدا دەگاتە ئەوپەڕی لەگەڵ پلەی ٢٢ ی سەدی (٧٢ پلەی فەهرەنهایتی) بەڵام دەشێ بشگاتە ٣٨ی سەدی (١٠٠ پلەی فەهرەنهایتی)، لە زستاندا ئەوە باسناکرێ، لە شوباتدا کە ساردترین مانگە لە ڤان، پلەی گەرما دەچێتە -٤ سەدی (٢٥ پلەی فەهرەنهایتی) بەڵام

جاروبار دەگاتە -٢٩ سەدی (-٢٠ پلەی فەهرەنهایتی).[٨]

ئا بەم شێوەیە پلەکانی گەرما لە زیاتر لە سێیەکی رۆژەکانی سالدا دادەبەزێت بۆ ژێر سفر (جێی باسە کە ئەم ژمارانە تایبەتن بە شاری ڤان کە ئاووهەوایەکی فێنك و مامناوەندی ها پێوە، ئەوەش بەهۆی نێزیکی لە دەریاچەی ڤانەوە، بەلام بەشی زۆری ناوچەکانی هەرێمەکە، بەتایبەت بەرزاییەکانی، بەگشتی ئاووهەوایەکی سارد و سەختتریان ها پێوە، بۆ نموونە لە شاری (هەکاری) لە دەڤەری خواروو و شاخاویشە، پلەکانی گەرمای ئەوێ هەمیشە بە چوار پلە کەمترە لەوەی شاری ڤان لە زستاندا.

تێکڕای بارانبارینیش لە ڤان (٢٨٠ ملم)ە بەلام لە چلەی هاویندا بە دەگمەن ئەگەر بباریٚ (بەپاڵ تێکرای ٣ ملم لە ئاب)دا.[٩] لە ماوەیەك کە چوار یەکی ساڵە زۆربەی بارین کە بەفرە دەبارێ. لە زستاندا خانووەکان لە ڕێی دالانی داخراوەوە بە ژێر دیواری بەرزدا پەیوەندی بە یەکەوە دەکەن، جا سەردانی برادەرێك وەك ئەوە وایە کە بە تونێلێکدا گوزەرکەیت. ئەو دەربەندانەی ناو شاخەکان کە هەرێمەکان دەگەیەنن بە یەك، لە زستاندا دەبەسترێن و بەهۆیەوە ڕێگەی بازرگانی و پەیوەندیکردنیش دەگیرێ.[١٠]

● موسوڵمانەکان

بە پێچەوانەی ئەوەی چاوەڕوان دەکرا، بەپێی ئەسڵی ئیتنی و ڕەگەزەکەیان زەحمەتە موسوڵمانەکانی ڤان جیاکرێنەوە، چونکە سیستمی عوسمانی لە تۆمارکردنی دانیشتواندا، کە باشترین و سەرچاوەیەکە بۆ زانیاری دەربارەی دانیشتوان، هاوولاتیانی عوسمانی لەسەر ئەساسی ئایینی تۆمار دەکرد نەك بەپێی ئینتیمای قەومی یان زمان، لەوەش دەچێ کە ئەوروپاییەکان ڕۆژێ لە ڕۆژان نەیانزانیوە ترکێ لە کوردێ جیاکەنەوە، زوربەی کەرەت سیفەتی (ترکی)یان داوەتە پاڵ ئەوانەی نیشتەجێن و

(کوردی)ش بۆ عەشایرەکان، ئیتر بەبێ گوێدانە ئەو زمانەی قسەیان پێکردووە. ئەمە وەك گشت لایەك لە رۆژهەڵاتی ناڤیندا، هەتا ئەم دواییەش.

بە پلەی یەکەم تاکە ناسنامە تاکە ئاینی بووە، ئینجا دەوری ئینتیمای شوێن و عەشرەت و خانەوادە دەهات، ئەگەر لە ناسنامەی کوردێ - نێر بوایە یا مێ - بپرسرایە، ئەوا حەتمەن دوای بیرکردنەوە لە سەخافەتی ئەو پرسیارە، دەیگوت (موسوڵمانم)" ئینجا دەکەوتە ناوهێنانی عەشرەت و گوندەکەی.

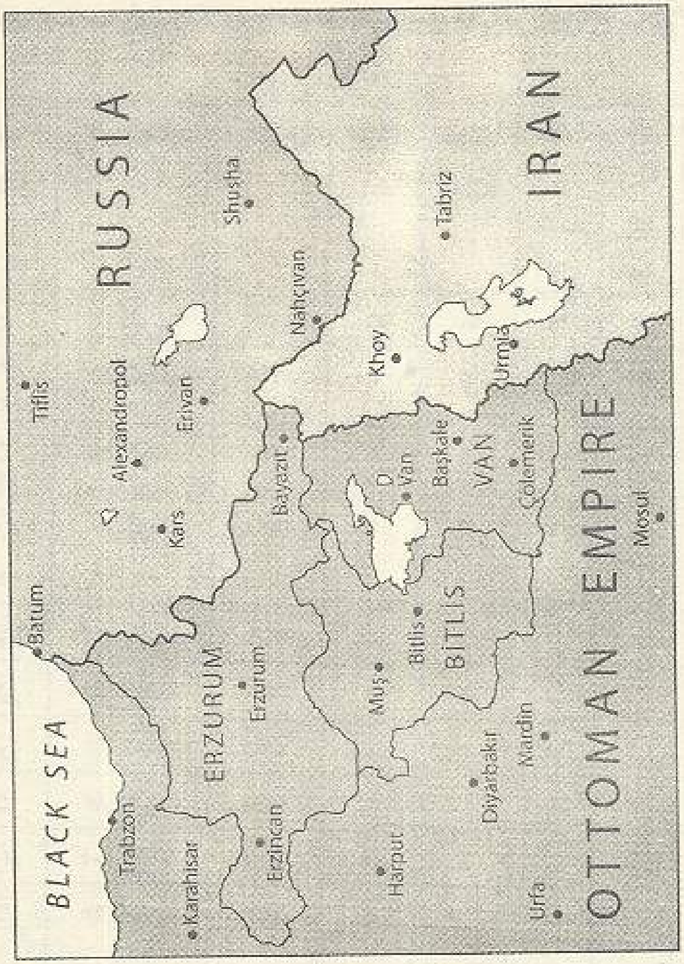

نەخشەی ژمارە ٣-٢

رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵی عوسمانی

لە ڕووی زمانەوە زوربەی دانیشتوانی ڤان بە کوردی دەدوێن، هەرچەندە ژمارەیەکی زۆری ئەم کوردانە و کەمتریان لە شارەکانی تردا لە ڕووی کۆمەڵایەتییەوە ناوێتەی کۆمەڵی مەدەنی عوسمانی بوون.

خشتەی ١-٢ سەرژمێریەکانی حوکمەت دەربارەی هەرێمی ڤان لە ساڵی ١٨٩٧-١٨٩٨

ناوی قەزاکان	گوندەکان	خێزان	مزگەوت	قوتابخانە	تەکێ و خانەقا	دێر و کلێسا	دوکان
ڤان	٦٧ ناحیە	٥٤١٧	٣٢	١٠	١٥	١٥	١٦٣٦
ئێرجیك/ گەرەك	٥٣ گوند	١٦٦٦	٥	٢	-	٢٠	٦
داقاسوور/ گەرەك	٤٨ گوند	١٨٣٠	٩	٢	-	٣٠	٥
تیمار/ گەرەك	٧٠ گوند	٢٥٨٠	٥	٣	١	٣٥	٣
ئێرکیش	١٢٣ گوند	٣٦١٢	-	-	-	-	١٢٣
گیڤاش	٦٦ گوند	٢٨٩٠	-	٣	-	-	١١
مۆکس	٦٥ گوند	١٧٩٧	-	٥	-	-	١٢
جاتاك	٨٣ گوند	١٦٢٢	-	-	-	-	٨٣
بارگیری	١٠٤ گوند	١٢٨٥	٢	-	-	-	٦
ئەدیلکیفاز	٦٢ گوند	١٩٢٤	٨	-	-	-	٧٥
کارجیکان	٧٠ گوند	١٨٦٠	-	-	-	-	٨
کۆی گشتی	٨١١	٢٦٤٩٤	١٦	٢٥	١٦	١١٠	١٩٦٨

سەرچاوە: (van: matbaa - ١٣١٥van vilayeti, salnamesi, ١,١٣١٥ p(٢٠٧

خشتەی ژمارە ٢ – ٢ دانیشتوانی هەرێمی ڤان

ئایین	ژمارەی دانیشتوان	ڕێژە
موسوڵمان	٣١٣٣٢٢	٦١,٤٦
یۆنانی	١	کەمتر لە ٠,٠٠١
ئەرمەن	١٣٠٥٠٠	٢٥,٦٠
کلدانی و نەستووری	٦٢٤٠٠	١٢,٢٤
یەهوودی	١٧٩٨	٠,٠٣٥
ئایینەکانی دی	١٧٧٦	٠,٠٣٦
کۆی گشتی	٥٠٩٧٩٧	

سەرچـاوە: (نیویـورک - Newyork university press, ١٩٨٣ muslims and minorities,pp ١١٠ - ١١)

ئەم سەرژمێریانە پشت بە تۆماری عوسمانیەکان دەبەستێ، کە بەهۆی سەرژمێریکردنەوە چاکراون و وردبین نین، بەتایبەت لە رووی زمێرەی ئافرەت و منداڵەوە، بەڵام ئەوەی ناودەبرێ بە سەرژمێری بەترەریکی ئەرمەنی کە دەگوترێ گوایە لە تۆمارەکانی بەترەریکی ئەرمەنی لە قوستەنتەنیەوە وەرگیراوە، ئەوە ساختەیە. بەڵام هەندێ سەرژمێری ئەسڵ دۆزراوەنەوە کە لە لایەن بەترەریك (ئیشمیا دزین)ەوە فەرماندرابوو کە بکرێ. سەبارەت بە ١٩١٣ - ١٩١٤ ئەو سەرژمێریانە ئیشارە بەوە دەدەن کە ١١٠,٨٩٧ ئەرمەن لە ڤان هەبوون (ڕایموند. هـ. کیفۆرکیان و بول بی بابودجیان؛

Du genoeide. Paris: editions d`art et d`Histore 1992 p60

وای مەزندە دەکەن کە ئەو ژمارە زۆررانەی کە لە خشتەکەدا هاتوون سەبارەت بە ئەرمەنەکان وردتر و راستترن، چونکە لەسەرژمێریەکی راستەقینەوە دەستکەوتوون نەك لە گۆترە و خەملاندنەوە).

بە کوردی و ترکی قسان دەکەن، بەگشتیش رۆشنبیریەکی عوسمانیانەیان وەرگرتووە کە ترك و کورد و خەلکی بۆسنە و ئەلبان و چەرکەسیەکان و دەیان کۆمەلە ئیتنی دی دەگرێتەخۆ. لە شاری ڤاندا شەش خانەوادەی گەورەی ترك دەچنەوە سەر عەشرەتی ترکەکانی سەرەتا کە بەر لە سەدان ساڵ هاتوونە شارەکە، جا ئەمانە خۆیان بە ترك دادەنێن. لە لادێکاندا موسوڵمانە فەلا و جوتیارەکان بە کوردی دەدوان و سەر بە عەشرەتی خۆیان بوون، ئەوروپاییەکان بە زۆری ئەمانەیان بە (ترکی ڤان) دەدایە قەڵەم، گوایە لە نەوەی ئەو ترکانەن کە گوتمان وەیان پشتاوپشت لەو کاربەدەستە عوسمانیانەی ناوچەکەوەن، هەندێ کەرەت ئەوروپاییەکان بە کوردە (بە عوسمانی بووەکان)یان دەگوت (ترك).

توێژاڵی زۆری فەرمانبەر و لێپرسراوانی عوسمانی لەو سەربازانە پێکهاتبوون کە بە ترکی دەدوان، لە ئەنەدۆڵ و بەشی ئەوروپای وڵاتی عوسمانیەوە هاتبوون، بەڵام سەرکردە و لێپرسراوەکانی دەوڵەت ئەوە لە بنەچە و بنەماڵی جیاجیاوە هاتبوون کە سەرجەم ئەمانە بە ترکی قسەیان دەکرد وەك زمانی دایك، لەوانەیە باووباپیرانیان بە زمانەکانی ئەوروپایی و رۆژهەڵاتی ناڤین کاتیخۆی دوابن.

کوردەکانی ڤان سەر بە عەشرەتی جیاجیابوون، جا بە زەحمەت لەم بارەیەوە جیادەگرانەوە، گەورەترین یەکیەتی عەشایریەکیان بە (حەیدەران — حەیدەرانلی) دەناسرا کە بریتیبوو لەو هۆزانەی کە لە بانە فرەوانەکانی خوارووی ئەرزرۆم و باکووری هەرێمی ڤان تا دەگاتە ئێران — لە بایەزید - لەسەرەوە و — باتنووس - لە رۆژاوا تا دەگاتە ئێران، گەلێ جار کێشە و

دوژمنایەتییەکی بەردەوام لەنێوان عەشرەتی (حەیدەران) و دوو عەشرەتی کوردی تردا (سیکان) لە رۆژاوا (شیڤلی) لە باشوور، پەیدادەبوو، عەشرەتی شیڤیلی کەسەر بە گەورەترین یەکیەتیەکی عەشایەری بوو لە پلەی دووەمدا لە ڤان کە (شوکاك)یان پێدەگوت، ئەم عەشرەتە لە نێوان (بارگیری) و شاری ڤاندابوو، عەشیرەتی (شیکیفتی) مەزنترین عەشرەتی بوو سەر بە شوکاکەکان و بەهێزیش بوون، زەویەکانیان لە خوارووی رۆژهەلاتی هەرێمی ڤانەوە سنووری بڕیبوو چووبووە ناو ئێرانەوە، جا بەپێی راپۆرتی دەولەت و کونسلگەریەکان هەردوو عەشرەتی حەیدەران و شوکاك بەهۆی زۆری ژمارەیانەوە زۆرترین کێشە و تەنگژەیان دەنایەوە، هەروا ئەم دووانە لەناو یەکیشدا زوو زوو دووبەرەکیان تێدەکەوت و دەستیان دەچوو بە خوێنی یەکتردا.

تیرە و هۆزە رەوەندەکانی ڤان وەك (هەرکی و نەتماتیکا) و هەندێ وردە عەشرەتی تر، زۆر کەمبوون، بەلام تیرە و هۆزە نیمچە رەوەندەکانی وەك (گۆیان، میران) زستانیان لە گوندەکانیانا دەبردە سەر و هاوینیش لە دەوارەکانیاندا لە هەوار.

چەند عەشرەتێك تێکەل بە یەك ببوون، عەشرەتی جەلالی ببووە دوو بەش، رەوەند و نیشتەجێ، هەندێ بەشی (شوکاك و هەرتوشی) نیشتەنی بوون و بەشی تریشیان نیمچە رەوەند، هەتا هەندێ عەشرەتی رەوەند وەك هەرکی لقی عەشرەتی نیشتەنی تری ناویتە ببوو.[١٣]

شێوەی ژیانی ئەم عەشایرانە دەستی دایە گۆڕان، هەندێ وەك (هەسەنان) کە زوربەیان نیمچە رەوەند بوون بەلام لە ١٨٩٠ەوە کەوتنە ژیانێکی نیشتەنیەوە و دامەزران، بەم شێوەیە عەشرەتەکانی باکوور بە گشتی ئەم گۆڕانە گرتنیەوە.

سەرەڕای ئەمەش پالەپەستۆی دەولەتی عوسمانیش کە دەیکردە سەریان

باڵەولاوە بوەستێ، ئەمە لە ئەنجامی چەسپاندنی وردەوردەی دەسەڵاتی خۆی بۆسەر ئەمانە و هەڵگرتنی سیستمی عەشایرییەوە بوو، بۆیە دەبینین زۆر عەشایری گەورە هێز و تواناو دەستەڵاتی خۆیان لەدەستدا، ئەمەش بووە هۆی بەرزبوونەوەی پارسەنگ و هەیبەتی عەشرەتە بچووك و ناوەندەکان کە لەژێر ڕکێفی ئەو یەکێتیەی پێشوو هاتنەدەر، جا چونکە عەشایر هەر بە سروشتی خۆیان مایل بەشەڕ و ئاژاوە و کوشتارن، ئەوا ئەم گۆڕان و پەرەسەندنەی کە لەناویاندا بەرپابوو لە رووی سیستمی مەدەنییەوە دیاردەیەکی ئەرێنی نەبوو بە لایانەوە.

هەر عەشرەتێکی کورد ملکەچی سەرۆکەکەیان بوون، هەمیشەش سەرۆکایەتی پشتاوپشت نەبووە و هەرگیزیش بە کوڕە گەورەی سەرۆك نەبڕراوە، لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەوە، دەستەڵاتی سەرۆکەکان بەشێوەیەکی بەرچاو نەما، هەتا سوڵتان (مەحموودی دووەم) دەستی نەدایە چەسپاندنی دەستەڵاتی دەوڵەت لە خوارووی ڕۆژەڵاتی ئەنادۆڵدا، هەر سەرۆك عەشرەتێ بە (میر) یا (ئەمیر) بە ترکی ناودەبرا، ناوچەیەکی فرەوانی لەژێردەستدابوو، ئەم سەرۆکانە لە خوارووی ڕۆژەڵاتدا دەستەڵاتی خۆیانیان لەناو یەکدا بەشکردبوو، جا هەر کە دەوڵەت سەرلەنوێ کەوتە خۆی و دەستەڵاتی سەپاند و کۆتایی بە سەردەمی (میرنشینان) هێنا، کەچی لەملاوە دەستەڵاتێکی گچکەتر قوتبۆوە، هی سەرۆك و سەرۆکی هۆز و تیرە بچووکە ناوخۆییەکان، ئەمەش بەلای (شێخەکانەوە) هیچ جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو لەوانەی پێشوو.

شێخەکان سەرۆك و ڕابەرانی دەروێشایەتی و خانەقاکانی (سۆفیەکان)یان دەکرد، ئەمانە ژمارەیەکی زۆریان لە موریدو هەواداران لەناو عەشرەت و هۆزە جیاجیاکاندا کردبووە خۆیان و لە دەوریان گردببوونەوە، گەلێجار ببوونە هۆی پەیدابوونی (عەشرەتی تێکەڵ)وە سەرۆکایەتیان

دەکردن و ڕێنمایی و ئیرشادی ئایینیان دەکردن، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە پێگە و هەیبەتیان لەسەر بنەمایەکی ئایینییەوە بوو نەك لە بنەمای هەیکەلێکی عەشایری و تیرەگەرێتی.

جێی باسە کە دیارترین و بەناوێ ترینیان دوو سەرکردەی شێخایەتی بوون: (شێخانی شەمدینان) و(شێخانی بارزان) کە بەرێبازەکانیانەوە گەیشتنە ناو و ناوبانگ و دەستەڵات.[14]

نەخشەی ٢-٤ کە لە سەرچاوە بەریتانییەکانی ئەم دواییەوە دەستکەوتووە، گەورەترین و بەناوێترین ئەو عەشرەتانە، بێ لەوانیتر، پیشاندەدات.[15] ناوچە دیاریکراوەکانی هەر عەشرەتێ یا یەکیەتیەکی عەشایری تیایدا هەر ئەوە نییە کە ئیشارەی پێ دراوە، چونکە زۆر کەرەت گوندی عەشرەتێ بە پاڵ گوندی عەشرەتێکی تری جیا لەوانەوە بووە، هەروا ڕەوەندی ئەم عەشرەت بۆ ناو و لەوەڕی زستانە و هاوینە چونەتە ناوخاکی ئەوی ترەوە کە لە نەخشەکەدا دیاریکراوە، بۆ نموونە عەشرەتی هەرکی بە کۆمەڵی بچووك بچووك بە ئاژەڵ و مەڕوماڵاتیانەوە لە بەشی خوارووی هەرێمەکەدا ئەمسەر و ئەوسەریان دەکرد، لەبەرامبەردا سەرکردە بەهێزەکانیش بەردەوام زەوییوزارەکانیان فرەوان دەکرد، هەرچەندە بە مردنی خۆیان ئەو هەڵپە و تەقەللایانەیان بەبادەچوو.

سەدان تیرە و هۆزی سەربەخۆ هەن لەناو ئەم عەشرەتانەدا کە لە نەخشەیەکی بچووکی ئاوهادا مەحاڵە ناویان بهێنرێن و دیارخرێن.[16]

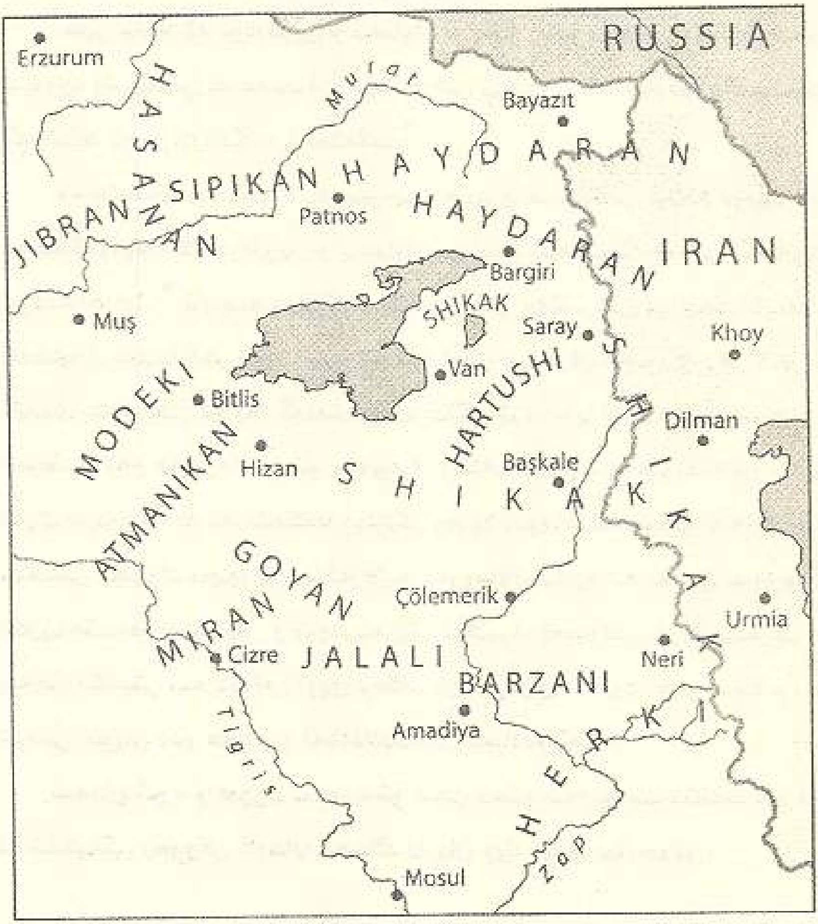

نەخشەی ٤-٢

هۆزە کوردەکان

نەخشەی ٥-٢

کڵێسای ئەرمەن لە ڤان

• ئەرمەنەکان

هەروەك موسڵمانەکان، ئەرمەنەکانیش لەلادێدا بە پلەی یەکەم خەریکی جووت و فەلاحەتبوون تا پێی بژین، لەبەرامبەر ئەمەدا، ئەرمەنی دانیشتووی شارەکان گەلێ بنەماڵەی دەوڵەمەند و بووەیان تێدابوو کە پلەوپایەی باشیان گرتبوە دەست: پیاوانی کارا و کارمەند لە بانکەکان و شارەزا لە بازاری دراودا، بازرگان، پزیشك و دانساز، پارێزەر، کاربەدەستی دەوڵەت، وەرگێر لە کونسوڵخانەکان، دەسترەنگین و خاوەنی سنعات، کرێکار و وەستای شارەزا، کاهین و پیاوانی ئایینی، مامۆستا و رۆژنامەوان.[١٧]

چاودێرەکانی ئەم دواییانە گشتیان تێبینی ئەوەیان دەکرد کە ئەرمەنەکان دەستیان بەسەر بازرگانی هەرێمەکەدا گرتووە، لە کاتێکدا کە زوربەیان لە شاری ڤاندا دەوڵەمەند و دەسترۆیشتوو بوون، یان تێکرا لە هەموو موسوڵمانانی شارەکە بووەتر بوون.

بەپێی ساڵنامەی ئەرزرۆمی ساڵی ١٨٧٦ قەشەی دورگەی (لیم) کە لە باکووری رۆژهەڵاتی دەریاچەی ڤانەوە کاسۆلیکۆسی دوورگەی (ئەختمار). ئەم دووانە لەژێر ناوی هاگوپ سەرۆکایەتی کۆمەڵی (گریگۆری) شاری ڤانیان دەکرد، بەترەریکی پێشوو (مالاشیا نۆرمانیان) دەنووسێ گوایە چوار دەستەڵاتی کلێسایی حوکمی کلێسای گریگۆریان دەکرد لە هەرێمەکەدا:

ئەبرەشیەی دوورگەی لیم و(کتۆتز)ی گچکە کەناوچەکە گشت وشکایی سەرەکی دەگرتەوە (ناحیەی تیمار). وە کاتۆلیکۆسی (ئەگتمار — ئەختمار)ی بەربڵاو کە حوکمی ناوچەی باشوور و باشووری رۆژاوای ڤانی دەکرد، جگە لە باشووری رۆژهەڵاتی هەرێمی (بەتلیس)، وە ئەبرەشیەی (ئەگیك - ئەلیك، بشکالە) کە رۆژهەڵاتی ناوچەی باشووری دەگرتەوە، ئەوەی دواییان ئەبرەشینەی ڤان بوو کە باقی ئەو ناوچانەی دەگرتەوە لە هەرێمەکە کە

لەوانی تر مابوونەوە.[٨]

ئەفرادەکانی کڵێسای کاتۆلیکی و ئەرمەن و پرۆتەستانت کە چووبوونە پاڵ یەکدی، لەناو هەرێمەکەدا کەمایەتیەکیان پێکهێنابوو.

هەرلەوکاتەشدا مسیۆنێرە کاتۆلیک و پرۆتەستانتەکان (کە زوربەیان ئامریکایی بوون) توانیبوویان گەلێ ئەرمەنی رۆژاوای ئەنەدۆڵ لە مەزهەبەکەی خۆیان وەرگێرن. بەڵام ئەوانەی ڤان هەر سەر بە کلێسای گریگۆری بوون وەلە شارەکەدا تەنیا کەمەکێك لە ئەرمەنی پرۆتەستانت هەبوون کە لەلایەن مسیۆنێرە ناوخۆیی و بیانیەکانەوە خزمەت دەکران.

دامەزراندنی هەندێ ئەرمەن لە پلەوپایەی دەوڵەتدا، بەشێکبوو لەو سیاسەتی فرە بابەتیەی حوکم کە سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) پەیرەوی دەکرد و ئەوانەی دوای ئەویش بەدویدا هاتن تەواویان کرد، بەڵام ئەفرادەکانی کەمایەتیەکانی تر دەیانتوانی لە پلەوپایەکانیاندا بەرز ببنەوە، کەچی هەرگیز نەدەگەیشتنە پلەی بەرزی دەوڵەت لە ئەستەموول (وەك ئەوەی دەبوونە وەزیری دەرەوە بەڵام نەدەبوونە سەرۆکی وەزیران).

لە ڤاندا دامەزراندن لە وەزارەتەکانەوە ئەنجام دەدرا، هەر بەو پێیە کە لە ئەستەموول بەرێوەدەچوو، هەرچەندە کێشەو بار و زرووف ئێرە و ئەوێ لەیەك جیاوازبوون.

لە ڤانیش وەك هەرێمە هاوشێوەکانی وەك (ئەرزرۆم و پەتلیس)، دەوڵەت هەوڵی دەدا بۆ دانانی مەسیحیەکان لە پلەی رەسمی وادا تا بۆ کەمایەتییەکانی دەرخات کە ئەوانیش سەر بەسیستمی عوسمانین و جیاوازیان ناکرێ، وەتا مامەڵەیەکی یەکسان لەلایەن دەوڵەتەوە بیانگرێتەوە و لەناو دەستەڵاتیشدا هەمە چەشنەییەك لە تاکەکانی ئەو کەمایەتیانە هەبێ و لە حوکما بەشداربن.

ئەم هەنگاوەش بۆ ئەوەبوو تا شۆرشگێرە نیشتیمانیەکان بێدەنگ بکەن،

بەڵام ئەوانیش هەمان ڕێگەیان دەگرتەبەر و درێغیان نەدەکرد لە قایلکردنی ئەرمەنەکان تا پەشیمانیان بکەنەوە بۆ ئەوەی ئەو پلەوپایانەی دەوڵەت نەگرنە دەست.

لە (پاشکۆی دووەم)دا لیستێ بەناوی ئەو ئەرمەنانە هاتووە کە ئەناو دەوڵەتی عوسمانیدا خزمەتیان کردووە، ئەمەش هەر وەك لە ساڵنامە جۆربەجۆرەکانی هەرێمایەتی ڤاندا هاتووە. زوربەیان لە پلە و وەزیفەی داراییدا کارمەند بوونە، خەزنەدار لە هەرێمەکان

خشتەی ژمارە ٣ - ٢ کلێسای ئەرمەن لە ڤان: سەرژمێریە خەمڵێنراوەکانی ئەرمەنەکان

ئوسقوڤی	سەرۆکایەتی کلێسا	شوێنی دەستەلاتی	ئەندامانی کلێسای ئەرمەن	ئەبرەشیەکان	کلێساکان	کاتۆلیک	پرۆتەستانت
بەترەەرکی قوستەنتەنیە: ڤان	سەرۆکی ئوسقوفەکان	قەزای ڤان و مەحمودیە و سارای و ئیدکیش و ئەدیلکیڤاز	١٠٠،٠٠٠	١٠٨	١٣٠	٥٠٠	٢٠٠
لیم و کتوتز	سەرۆکی دەیر	ناحیەی تیمار	١١،٠٠٠	٢٥	٢٢	-	-
ئەلباک (بشکالە)	سەرۆکی دەیر	سناک هەکاری	١٠،٠٠٠	٢٠	٢٣	-	-
کاتۆلیکۆسی (ئەختمار)	کاتۆلیکۆسی	قەزاکانی: گیڤاش جاتاک و کارجیکان	٧٠،٠٠٠	١٣٠	٣٠٣	-	-
هیزان	ئوسقوف	قەزای هیزان	٣٥،٠٠٠	٦٤	٦٩	-	-

سەرچاوە: EDITION ٢TEREMIG POLADIAN,
٢٠٨- ٢٠٦)PP ١٩٠٥(LONDON: MOWBRAY .
لەلایەن: MOLACHIA ORMANIAN ,THE CHURCH
OF ARMENIA نووسراوە.

و ئەنجوومەنەکانی بەڕێوەبردندا، لەوانەیە ئەمە ڕاستی باری دارایی و ئابووری ئەوانەی ڕەنگدابێتەوە لە هەرێمەکەیاندا.

دیسان ئەرمەنەکان پلەی بەرزی لێپرسراویان لە ئەنجوومەنی تۆمارکردنی زەویوزاردا گرتبووە دەست، کە ئەمە بوارێکی گەلێ بەبایەخبوو، سەرەڕای ئەوەش کەسەر بە چینی بازرگانەکان بوون ئەندامیشی بوون لە دەستەی بەڕێوەبردنی شاری ڤان و وەك دادوەر لە دادگەکانی ناوچەکاندا و لە ئەنجوومەنی قەزاییدا خزمەتیان دەکرد، لە دواییەکانی سەدەی نۆزدەدا کەوتنە ئەوەی پلەی جێگری فەرماندار یان یارمەتیدەری فەرمانداریان بدرێتێ، کە ئەمانە پلەی بەرزن و خاوەنەکانیان بەشێکی چاکیان لە دەستەلات و دەستڕۆیشتوییدا هەبووە، هەروا ناوەکانیشیان لە لیستی پۆلیس و ئەفسەرو دەرەجەداردا کەوتەڕوو، لە ساڵی ١٩٠٨ (نازاریت تشار و خدجیان) پشکنەری پۆلیسی ڤان بوو، وەك لە دوایشدا دەردەکەوێ ئەوانەی ئەم جۆرە شوێنانەیان دەگرت، تووشی مەترسی گەورە گەورە دەبوونەوە، بەتایبەت لە پۆلیسی و کاری بەڕێوەبردندا، چونکە ئەمانە لەلایەن شۆڕشگێڕانی ئەرمەنەوە ڕووبەڕووی هەڕەشەی کوشتن دەبوونەوە، ئەوان وایان دادەنا کە هەرکەس بەشداربێ لەکاری دەوڵەتدا تاوانبار و ناپاکە.

● نەستووریەکان

نەستووریەکان کە ئەمڕۆ بە ئاشووریەکان دەناسرێن، لە ناوچەیەکی شاخاوی خوارووی ڤان نیشتەجێبوون و هەروا لە نزماییەکانی ڕۆژاوای دەریاچەی (ورمێ) لە ئێران.

نەستووریەکانی ناو عوسمانیەکان زۆرتریان لە شاری (تیاری)دا جێگیربوون، ئەم شارە بە دووری ۸۰ میل وا لە خوارووی ڤانەوە، وە لە شاری (کۆجنیس)یش نێزیک بە جۆلەمێرگ کە بارەگەی سەرەکی بەترەریکی نەستووری هالێ، بەڵام ئەوانەی لە ناوچە شاخاوییەکاندابوون بە (عەشایرە نەستووریەکان) دەناسران، بە ترکی (عشیرێت)ە.

ئەمانە شێوە سەربەخۆییەکی خۆیان هەبوو، بەڵام کە عوسمانیەکان لە ناوەراستی سەدەی نۆزدەدا کەوتنە چەسپاندن و فراوانکردنی دەستەڵاتەکەیان، ناوچە شاخاوییەکانی ئەوانیشی گرتەوە، هەندێکیشیان سەر بە هۆز و عەشرەتە کوردەکان بوون.

نەستووریەکان رەوەند نەبوون بەڵام چەند عەشرەتێکبوون هەر کام سەرۆکی تایبەتی خۆیی هەبوو (بە ترکی – مەلەك -یان پێدەگوت)، لە راستیشدا دەستەڵاتی باڵا لەنێو وئەم نەستوورانەدا لە دەستی بەترەریکەکەیاندابوو (مار شەمعون) کە سەرکردەیەکی کڵێسایی و عیلمانی بوو لە عەینی کاتدا، جا ئەم پلەوپایەیە لەناو بنەماڵەکەی (مار شەمعون)دا پشتاوپشت بۆیان مابۆوە، بەترەریك خۆی ژنی نەدەهێنا (هاوسەرگیری نەدەکرد) بۆیە جێگەکەی دەدرایە خزمێکی نێزیکی، ئیتر گیروگرفت و مشتومڕ کە لەسەر ئەو پایەیە بهاتبا کایەوە، شتێکی سەیر نەبوو.[١٩]

بە پێچەوانەی ئەرمەنەکانەوە، ئەم نەستووریانە بە دەگمەن لووتیان دەژەنیە پیشەسازی و بازرگانی هەرێمی ڤانەوە، عەشرەتەکانیان لە ناوچە

شاخاویەکاندا دەمانەوە، بەڵام ئەوانەی ئێران و هەندێکیان کە لە عەشرەت و هۆز بەدەربوون لە سەڵتەنەی عوسمانیدا، بۆ کارکردن یا سواڵکردن دەچوونە رووسیا.[20] هەشیانبوو لە هونەری بیناسازیدا باشبووبوونە وەستای چاك و خانوو و کۆشکی قەشەنگیان بۆ سەرۆك و سەردارە کوردەکان لە خوارووی رۆژهەڵاتدا دروستدەکرد.

ژیانی ئەم نەستووریانە بە توندی بە کوردەکانەوە بەسترابوو، چونکە لە گشت لاوە کورد دەوریاندابوون، لە هاوبەندی و دوژمنایەتیاندا هەمیشە تەرەفداری کوردەکان بوون و شانبەشانیان دەکەوتنە شەڕەوە، بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی، ئەو کوشتارەی (شێخ عوبەیدوڵلا بەدرخان) لە ١٨٤٧ لێی کردن، گەورەترین نەهامەتی وکارەساتێك بوو بەسەر ئەماندا هات، بووە هۆی کزبوونی هێزیان لە بەرامبەر هۆزە کوردەکاندا. بەڵام بەریتانیا بۆیان بووە پشتوپەنایەکی ئەوروپایی، سەرۆکی ئوسقوفەکانی (کانتربری) نێرراو مسیۆنێری تایبەت بە خۆنیانی ناردە ناویان و توانیان ژمارەیەك لەوانە بکەنە پرۆتەستانت، ئەمە رێك وەك ئەو نێررا و مسیۆنێرە ئامریکاییانەی ناو نەستووریەکانی ئێران کردیان.[21]

● یەهوودەکان

بە گوێرەی سەرژمێریە رەسمیەکانی عوسمانی، یەهوودەکانی ناو هەرێمەکە لە ساڵی ١٩١٢ نێزیکەی ١٤٠٠ کەس بوون. زوربەی ئەمانە دانیشتووی گوند و لادێ دوورە دەستەکان بوون و بە وردی لە سەرژمێریکردنیاندا نەچووبوونە بنج و بنەوانیان، بۆیە خەملاندنی ژمارەکەیان راست دەرنەچووبوو. (کوینیە) ژمارەیانی بە پێنج هەزارێك دادەنان.[22] کە ئەمە لە راستیەوە نێزیکترە و جێی بڕوایە.

● ئامریکاییەکان.

لەساڵی ١٨٧٠دا بۆ یەکەمجار نێردراوەکانی (ئەنجوومەنی ئامریکایی نێردراوەکان) سەردانی شاری ڤانیان کرد، لە ١٨٧٢دا ناوەندێکی ئەم نێردراوانە لەشارەکەدا کرایەوە، دکتۆر (جۆرج .ڵ.ڕینۆڵد) کاروباری ئەو ناوەندەی دەبرد بەڕێوە. سەرەتا لەبەشە کۆنەکەی شارەکە خانوویەکیان بە کرێ گرت، دوایی لە ڤانی تازە (گاردن) کۆمەڵگەیەکی گەورەیان کردەوە و لەساڵی ١٨٧٥ یەکەم قوتابخانەیەکی تایبەت بەو نێردراوانەیان بۆ کوڕان کردەوە، بە دوایدا لە ١٨٨١ قوتابخانەیەکی سەرەتایی و دواناوەندیەکیان هەر لە گاردن بۆ کوران کردەوە.

بەڵام خاتوو (ڕینۆڵدز) لە ١٨٧٩ قوتابخانەیەکی سەرەتایی بۆ کچان لە ڤانی کۆندا دامەزران، چەند پۆلێکی دواناوەندیشی بە پاڵیەوە وەك پاشکۆ تێدا بوو، خۆ کە ساڵ بوو بە ١٩١٠ چەند قوتابخانەیەکی سەرەتایی و دواناوەندی کوران و کچان بە بەشی ناوخۆییشیەوە لەکارداوون، ئەمانە ٩٥٣ قوتابی کوڕ و کچیان گرتبووە خۆ (٤٣٣ کوڕ و ٥٢٠ کچ) کە گشتیان ئەرمەن بوون. لە ١٨٩٦ ئەم میسیۆنێرانە کە لە شاری ڤان دەستیان بە کارەکانیان کرد، لە بواری کۆمەك و فریاکەوتندا، بەشێوەیەکی سنووردار هاوکاری پزیشکی و داوودەرمانیان پێشکەش دەکرد، دوای ئەمە پەرەی سەند بۆ بنیاتنانی نەخۆشخانەیەکی گشتی و ئەنجامدانی نەشتەرگەری تێیدا، بەتایبەت پاش هاتنی دکتۆر (کلانس نۆسش)[٢٣] لەساڵی ١٩٠٠دا.

ئامریکاییەکان خوێندن و فێرکردنێکی سەردەمیانەی زۆر چاکیان بۆ مەسیحیەکانی ڤان دەستەبەر دەکرد، هەر وەك لە زۆر جێی تری سەڵتەنەی عوسمانیدا کردبوویان. ئەو نێردراو و مسیۆنێرانە بە نیەتی ئەوە هاتبوونە ڤانەوە کە ئەرمەنەکان بکەنە خۆیان و دووریانخەنەوە لە کڵێسای گریگۆری

و بیانخەنە سەر مەزهەبی پرۆتەستانتی.

بەڵام هەر زوو دەرکیان بەوە کرد کە ئەمە کارێکی مەحاڵە، جا بەوەندە وازیانهێنا کە قوتابخانە و چالاکیەکانی تریان دەشێ ببنە هۆکار بۆ گۆڕانێکی مەعنەوی لەناو ئەم ئەرمەنانەدا و کڵێساکەشیان وا لێدەکات کە پشت وبە زۆرێك لە بیروباوەڕی پرۆتەستانتی ببەستێ.[٢٤] (رادەی ڕاستی تیۆری یەکەم نەزانراو بوو، بەڵام ئەوە دەرکەوت کە تیۆریەکەی تر ڕێگەیەکی باش بوو بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان) هەرچۆنێك بێ ئەرك و کارەکانی ئەو نێردراوانە جێی پێزانینبوو، ئەویش بەو کەڵك و سوودە ماددیانەی ئەو سەردەمە کە پتر بوون لە کەڵك و سوودە رۆحیەکانی.

● ئەوروپاییەکان

بە پێچەوانەی شارەکانی رۆژاوای ئەنەدۆڵ و ئەوروپای عوسمانیەوە، شاری ڤان نەبووە بنکە و بارەگەی زۆرێك لە ئەوروپاییەکان، جگە لە رووسەکان کە زۆریان هەر ئەرمەنی باشووری قەفقاس بوون، ئەو ئەوروپاییانەی لە ڤان بوون کارمەندی کونسولگەریەکان بوون یان نێردرا و مسیۆنێر، جا بە سایەی شوێنی ستراتیژی شاری ڤانەوە ببووە جێگەی ژمارەیەك لە کونسولگەریە بیانیەکان، ئێرانی، رووسی، بەریتانی، ئیتاڵی و فرانسایی.[٢٥] ئاڵمانە پرۆتستانتەکان و فرانسایە کاتۆلیکەکان (دۆمێنیکەکان) نێردراوەیەکی تایبەتیان بۆ مەسیحیەکانی ناو ڤان ڕێکخستبوو، هەرچی بەریتانیەکانیش بوو ئەوە نێردراوەیەکیان بۆ نەستووریەکانی باشووری هەرێمەکە ناردبوو، بەڵام چونکە ئەم نێردراوانە نەیاندەتوانی خەڵکەکە بکەنە خۆیان و لەمەدا سەرکەوتوو نەبوون، ئەوا دەشێت ئاوزەندگرێن بە ڕێکخراوی خزمەتگوزاری، زانستیان بۆ مەسیحیەکان فەراهەم دەکرد و فریاگوزاری و خزمەتگوزاری پزیشکی و تەندروستی بۆ مەسیحی و

موسوڵمانان بە یەکسانی، دۆمێنیکەکان قوتابخانەیەکیان بۆ ئەرمەنەکان کردبۆوە، لە ساڵی ١٨٩٥ نێردراوە ئینجیلیە ئاڵمانەکان لە دامەزراوەی (کۆمەڵەی ئاڵمانی یەکگرتووDeutschs Hilfsbund)ەوە گەیشتنە شاری ڤان تا کۆمەك و هاوکاری پێشکەش بە مەسیحیە هەژارەکانی ئەو شارە بکەن، بە هاتنی ١٩١٠ هەر ئەمانە رۆژانە خۆراك و جلوبەرگیان بۆ زیاتر لە ٥٠٠ هەژار و نەدارا دەستەبەرکرد و دابەشیان کرد بەسەریاندا، تا کەمێ بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی هەوڵ و تەقەللاکانیان لەتەك نێردراوە ئامریکاییەکاندا یەکخست بۆ کاری کۆمەك و یارمەتیدان، ئاڵمانەکان قوتابخانەیەکی کوڕان و یەکێکی کچانیان کردەوە، یانزە مامۆستا و ٢٢٨ قوتابیان لە خۆگرتبوو.[٢٦]

• کشتوکاڵ و ئاژەڵداری

دەوڵەتی عوسمانی لە هەرێمی ڤاندا خەریکی سەرژمێریکردنێك بوو لە بواری کشتوکاڵدا، بەڵام ئەنجامەکانی تەنیا هەر خەملاندنێکبوون و هیچی تر، چونکە ژمارەی ئەوانەی کارەکەیان ئەنجام دەدا کەمبوون و پیا ڕانەدەگەیشتن کە ئەو هەموو مەڕومالآت و کێڵگە و باخاتانە سەرژمێریکەن، هەروا زانیاری تەواویش دەربارەی ئەوانە لەلایەن خاوەنەکانیانەوە نەدەدرا، چونکە سەرانە لەسەر هەرئاژەڵێك لە خاوەنەکەی دەسەندرا، ئەمە وای لە فەلا و ئاژەڵدارەکان کرد کە مالآتەکانیان بشارنەوە و درۆ لەگەڵ (باجگر و قۆڵچی و فەرمانبەرانی باج و دەرامەتی دەوڵەتدا بکەن)*

---

* قۆڵچی: ئەو کەسەی لەلایەن دەوڵەتەوە دادەنرا بۆ کۆکردنەوە و سەندنی باج لە ئاژەڵدار و فەلاحەکان، یان لەسەر ڕێگەکانی هاتنە ناو شارەکانەوە باجیان لەو بار و کاروانە بەروبوومانە دەسەند کە بۆ فرۆشتن لادێییەکان دەیانهێنان بۆ شار. "وەرگێڕ"

لە راستیشدا ئەو جۆرە سەرژمێریە کارێکی مەترسیداربوو، بۆیە ئەوانەی سەرژمێری ماڵاتی عەشرەتە کوردەکانیان دەکرد، دەبوو سەرباز یاوەریان بێ تا بیانپارێزن، هەرچۆنێکبێ خەملاندنە رەسمیەکان تا رادەیە زانیاری ئەوتۆمان دەدەنێ تا بزانرێ لە ڤاندا بەلانی کەمەوە چەندە بەرهەم دەهێنرا، چونکە زانینێکی وردی راستەقینەی ئەوە مەحاڵە.

گەنم بەرهەمێکی سەرەکی هەرێمەکە بوو، دوای ئەم جۆ بە پلەی دووەم، ئینجا جاودار بە پلەی پانزەهەم، بەلام دانەوێڵەکانی تر بە برێکی کەم بەرهەم دەهێنران، سەرەرای ئەمەش لە ڤان بەزۆری گەنم بەرهەم نەدەهێنرا، بەشی هەر تاکێك لەم هەرێمەدا سێیەکی بەشی هەر تاکێك بوو لە هەرێمەکانی ئەرزرۆم و ئەنکارا.[٢٧]

ئەمەش بۆ کەمی زەوی لەبار دەگەرێتەوە کە بۆ چاندنی دانەوێڵە بشێ، بۆیە ساڵانە گەنم و جۆ و ئارد لە هەرێمەکانی ترەوە هاوردە دەکران. کەمی باران و هەندێ گەرەت وشکەساڵی وای لە جوتیارەکان کردبوو کە ئاو لە رووبارەکانەوە هەڵگرن بۆ ئاودانی هەندێ میوە هاتی: کاڵەك، شووتی، ترێ، سێو ، قەیسی، هەرمێ، گێلاس (بە ترکی فشنە) و بەهێ.[٢٨]

جا بەوپێیەی کە ئاودانیش بە شێوەی سەرەتایی و دواکەوتووەکەی ئەنجام دەدرا، ئەوا ئیمکانیەتی بەرهەمهێنان سنووردا بوو، بۆ نوونە: بەشی هەرتاکێك لە ترێ یەك لە سەر بیست بوو، بە بەراورد لەگەل هەرێمی (ئایدن) لە رۆژاوای ئەنەدۆڵ کەلەوێ ئاووهەواکەی باشتر و لەبارترە، بەلام لەبارەی سرکە و شەرابکردنەوە لەو ترێیە، ڤان وا لە سەرەوەی لیستی ئەوانەی ئەو بەرهەمە دەگەن و ئاستی باشی هەرتاکێك لەو بەرهەمە زیاترە.[٢٩]

کێڵگە ناوخۆییەکان بەشێکی کەم لە سەوزەواتیان بەرهەم دەهێنا، ئەمەش ببوە هۆی بەدخۆراکیەك لە سیستمی خۆراکی خەڵکەکە، بۆیە

ئەوەی بەرهەمیش دەهێنرا زیاتر ئەو بابەتانەبوون کە بۆ ماوەیکی زۆر دەهێڵدرانەوە و خراپ نەدەبوون، وەك: پیاز، نیسك، فاسۆلیای سەوز، پاقلە (بە ترکی بکلا) و بامێ، گوێز بەرهەمێکی ئاساسی بوو بۆ خواردن و بەکاربردنی ناوخۆ و بگرە ناردنە دەرەوەیشی. بەشێکی کەمیش لەبایام و بستەش بەرهەم دەهات، تۆوکەتانیش لەو بەروبوومانە بوون کە دەنێردرایە دەرەوە بۆ (ڕۆن گرتن لێی) و هەروەها تووتنیش.[٣٠]

سروشتی هەڵکەوتووی شاخاوی دەڤەرەکە وای کردووە کە ئەو ئاژەڵانەی وان لەو ناوە دیاریکراوبن: کەمەکێك وشتر (ئەگەر ببێ)، بزنێکی زۆر، ئاژەڵی بەرزە بەزۆری کەر و ئێستر، گا و گامێش بۆ کێڵان بەکار دەهێنران بەپاڵ کەر و ئێسترەوە (جاروبارێش ئەسپ). بەخێوکردنی مەڕ (کە لە ڕووی ژمارەوە یەکەمە) و بزن (بە پلەی دوو) بۆ خوری و مووەکەیان تا هەنارده بکرێن و سەرەڕای گۆشت و شیر و چەوریەکەیان، بە پێچەوانەی باکووری دەڤەری (ئەرزڕۆم)ەوە کە بەناوێیە بە بەرهەمهێنانی گۆشتی مانگا، بۆ هەر تاکێك ژمارەی مانگا لە دەڤەری ڤان یەکسانە بە ژمارەی مانگاکانی گشت ناوچەکانی تری ئەنەدۆڵ.[٣١]

لەچاو ناوچەکانی تری ئەنەدۆڵدا ئەسپ لەناو ئەماندا هێند باوی نەبوو، ئەوەیش هەبوو زۆربەی هی عەشایرە کوردەکان بوو، بۆ هاتوچۆ بەکاریان دەهێنا وەیان زۆریان دەکردن و بە ڕەوگ دەیانفرۆشتن.

باقی دانیشتوانی ڤان بە کەر یان بە پێ هاتوچۆیان دەکرد، بەنرخترین هەناردەکردنێکیش کە هەرێمەکە بازرگانی پێوە دەکرد خوری و موو، پێستە و ئەو کەلوپەلانەی لێیان دروستدەکران، هەروا ئاژەڵی زیندووش.

لە ڕووی کشتوکاڵەوە بە گشتی هەرێمەکە نەدارا و دەستکورت بوو، هەتا لە ساڵانی خۆشی و فەرحانیدا، هەر هێندەی دەدا کە بەشی خواردنی خۆیان بکات، (خۆ بژێوی بە ئیستیلاحی تازە) بەڵام هەرگیز لێی پاشکەوت

نەدەخرا بۆ تەنگانەی قاتوقڕی و گرانی کە ماوەی دەخایاند، سەختترینیان ئەو گرانیە بوو کە لە نێوان ١٨٧٨ - ٨٠ درێژەی کێشا. بەلام ڤان لە خۆیدا بەردەوام بەرەو ڕووی سوکە گرانی و قاتوقڕی دەبۆوە، دەوڵەتیش ئەوەی بۆی دەکرا لە کۆمەك و یارمەتیدانی خەڵکە نەبووە برسیەکە دریغی نەدەکرد (لەناچارکردنی پارەدار و دەوڵەمەندەکان تا لە دانەوێڵەکانیان بەشێ بدەن، سزادانی ئەوانەش کە گرانفرۆشیان دەکرد و.... هتد) بەلام هەر لەو کاتەدا دەوڵەت ئەو دەستەڵاتەی نەبوو تا دەرەقەتی ئەو تاوان و سەرپێچیانە بێت و سزایان بدات، بەتایبەت لە دەرەوەی شارەکان و دەوروبەریان.[٣٢]

جگە لە گرانی و قات و قڕیەکەی ١٨٧٨ - ٨٠ هیچ کامێکی تر لەو تەنگژانە نەبوونە هۆی پەرێشانکردن و برسیکردنی دانیشتوانی شارەکان، ئەمە جیا لە گوندنشینەکان کە زۆربەی کەڕەت قوربەسەریەکە بەرۆکی ئەوانی دەگرتەوە.[٣٣]

موسوڵمان و مەسیحیەکان لەو کاتانەدا وەك یەك گیرۆدە بوون، بە دەستنەبوونی و برسێتیەوە، بەلام ئەرمەنەکان بەشێکی زۆر لە یارمەتی و کۆمەکیە دەرەکیەکانیان پێدەگەیی، زوربەی کەڕەت ئەو کۆمەکانەی ئامریکا و بەریتانیا تایبەت بوو بۆ ئەرمەن و نەستووریەکان، بەلام کۆمەك و یارمەتیە کەمەکانی دەوڵەت بۆ هەمووان بوو.[٣٤] ئیتر ئا ئەم واقیعە وایکردبوو کە نێزیکبوونەوەی موسوڵمانەکان لە مەسیحیەکانی ناوخۆ و دەرەوە کارێکی مەحاڵبێ.

جارێك، نێردراوە ئامریکاییەکان کۆمەکیان دەدایە خێزانە ئەرمەنەکان، پاشان زانیان هەندێ لەو خێزانانە بوونەتە کاتۆلیك و چوونەتە پاڵ کڵێسای کاتۆلیکی ئەرمەن، نێردراوەکان چوونە لای کونسوڵی بەریتانیا کە سەرپەرشتی دابەشکردنی یارمەتیەکانی دەکرد و داوایان لێکرد ئەو پارەیان

بۆ بگێڕێتەوە کە دراوە بە کاتۆلیکەکان، پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە ئەو و یارمەتی و کۆمەکانە تەنیا بۆ ئەرمەنە گریگۆری و پرۆتستانتەکانە نەک کەسی دی، بەڵام کونسۆڵ داواکەی ڕەتکردنەوە.[٣٥]

بە درێژایی مێژوو هێرش و پەلامارەکانی شیعەکانی ئێران، ناوبەناو کە دەهات باری ئابووری و کشتوکاڵی تێکدەدا و دوای دەخست، هەر بەم چەشنەش شاڵاو وپەلاماری عوسمانیان بۆسەر ئێران، کەچی ئەم پەلامار و داگیرکاریانە لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا نەدەبوونە هۆی کێشەی زیاتر، بەڵکو نەبوونی ئاسایشی ناوخۆ لە هەرێمەکەدا بەلای جوتیارانەوە بەڵاو کارەساتی گەورەبوو، بەتایبەت بە سایەی ئەو شەڕ و شۆڕانەی نێوان عەشایرە کوردەکان و پەلاماردانیان بۆسەر یەکتر.

● فێرکردن

بە زەبری خوێندەواری و فێرکردنەکەوە بوو کە توێژاڵی ئەرمەن توانیبویان لە ڕووی ئابوورییەوە باڵادەستبن،[٣٦] هەر کە دەستیان دایە ناردنی منداڵەکانیان بۆ قوتابخانە تازەکان کە دەکرانەوە لە شارەکەدا، ئیتر لەو هەلەی ڕەخسابوو بۆیان بەباشی سوودمەندبوون و وبگرە پێش موسوڵمانەکان کەوتن (هەردوو خشتەی ٤ - ٢ ، ٥ - ٢).

هەتا سەرەتای سەدەی بیستیش قوتابخانەی موسوڵمانەکان هەر لەسەر بنەمایەکی ئایینی تەقلیدی بوو و بەڕێوەدەچوو، بەجۆرێ قوتابیانی سەرەتایی قورئانیان پێ لەبەردەکردن و فێری نوێژ و رەوشتی باش و نووسین دەبوون، ئیتر ئاو بێنە و دەست بشۆ، خۆ ئەوەی تۆزێک شانسدار بوایە دەگەیشتە دواناوەندیە ئیسلامیەکان و لەوێ خوێندنەوە و نووسینێکی باش فێردەبوو، بەڵام توخنی هیچ دەرسێکی بیرکاری و زانستە پێشکەوتووەکان نەدەکەوت، لەولاشەوە قوتابخانەی ئەرمەنەکان لە

هەلومەرجێکی باڵاتر و وباشتردا بوو.[٣٧]

کە بەراوردی ژمارەی قوتابیە موسوڵمانەکان بەوانەی ئەرمەنەکان دەکرێ، بەبێ دوودڵی دەردەکەوێ کام کۆمەڵیان لە بواری فێرکردندا لە پێشەوە بووە، لە هەر ٢٥٠ ئەرمەنی ناو هەرێمەکە یەکێکیان گەیشتبووە دواناوەندی، بەڵام لەناو موسوڵمانەکاندا ئەم رێژەیە لە یەك بۆ ١٥٠٠ تێنەپەڕیبوو، جا گەنجە ئەرمەنەکان کە دەگەیشتنە دواناوەندی زیاتر لە پێش دەبوون.

بەڵام ئەوەی دەشێ بگوترێ کە هیچ کام لەم دوو لایەنە لە ئاستێکدا نەبوون کە پەسەنکرێن. بە بەراورد لەگەڵ ئەم سەردەمەدا دەردەکەوێ کە رێژەکە لە کۆماری ترکیادا لەساڵی ٢٠٠٠ گەیشتۆتە یەك بۆ ١٣.[٣٨]

جێی باسە ئەم ژمارانەی باس لە رێژەی خوێندن دەکەن لە قوتابخانە ئەرمەنەکاندا بەدەرن لەوانەی کە ئامریکایی و نێردراوەکان کردبوویاننەوە. ئەو فێرکردنە تازەیەی کە قوتابخانە ئامریکایی و نێردراوەکان دەستەبەریان کردبوو تەنیا بۆ ئەرمەنەکان بوو، لە ١٨٧٢ - ٧٢ و ساڵی دواتریش نێردراوە ئامریکاییەکان قوتابخانەیەکی سەرەتایی و یەکێکی دواناوەندیان کردەوە، دەستیشیان دایە دامەزراندنی دواناوەندییەك بۆ کچان، کە ١٨٩٨یش هات دواناوەندیەکەی کوڕان هەشتا قوتابی تێدابوو بەرامبەر نەوەت لە کچاندا، سەرەتاییەکەشی چل و یەك قوتابی.[٣٩]

بەڵام باقی تایفەکانی تر، خۆیان خەرجی قوتابخانەکانیان دابین دەکرد، بە گوێرەی خەملاندنەکەی (کۆینیە) ئەو دوو قوتابخانە کلدانیەی لە (کیفاز)دا بوون لە ساڵی ١٩٠٠ پەنجا قوتابیان تێدابوو، شەست قوتابیش لە دوو قوتابخانەی یەهوودیدا، یەکیان لە (بشکالە) و ئەویدی لە (دیزا).[٤٠]

هەرچەندە حوکمەت دەستڕۆیشتووش نەبوو و تواناکانی سنووردار بوون، بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا، دەستی دایە کارکردن بۆ بەرزکردنەوە

ئاستی خوێندن، ڕاپۆرتەکان ئیشارە بەوە دەدەن کە لە ١٨٧٦ەوە ٢٧ قوتابخانەی تازە لە هەرێمەکەدا بنیاتنرا، لەمانە پانزەیان قوتابخانەی سەرەتایی نوێبوون، لە ساڵانی ئایندەشدا ڕەوتی بنیاتنانی قوتابخانە خێراتر بوو، لە ١٨٩٠ - ١٩٠٠ نۆزدە قوتابخانە کرانەوە، دواناوەندیەکان لە شارەکانی ڤان، کیڤاش، ئیدریمیت، ئیرکیش، ئەدیلکیڤاس، ئیلباك، گیڤار و جۆلە مێرگ.[41]

لە ساڵانی ١٨٧١ - ٩٨ ژمارەی قوتابخانەکانی دەوڵەت (ئیسلامی) دوو ئەوەندەی لێهات و گەیشتە ١٢٥ قوتابخانە.[42] ئەمەش دەستەکەوتنێکی چاك بوو، بەڵام ئەم ژمارەیە تەنیا ئەوەی دەگەیاند کە هەر ٢٢٠٠ موسڵمانێك یەك قوتابخانەیان هەبووە (قوتابخانە ئیسلامیە تەقلیدیەکان لە تەك تازەکاندا یەکتریان تەواو دەکرد: لەساڵی ١٩٠٠ ژمارەی قوتابیانی ناو مزگەوتەکان — فەقێ - لە هەرێمەکەدا ١٠٥ قوتابی بوون).[43]

لە ئاستی پراکتیزەکردنیشدا قوتابخانەکانی دەوڵەت لە هەرێمی ڤان تەنیا موسوڵمانانی وەردەگرت، کەچی لە هەرێمەکانی تردا مەسیحیشیان تێدا هەبوو، بەڵام ئەرمەنەکان دەچوونە قوتابخانە تایبەتەکانی خۆیان. مێژوو نووسەکانی ئەم دواییەش ئاماژە بەوە دەدەن کە هەرکام لە موسڵمانان و ئەرمەنەکان دەرکیان بە کەڵك و بایەخی زانست کردبوو، جیا هەردوولا لە بواری فێربووندا پێشبڕکێیان بوو، بەتایبەت لەکاتی شۆڕشەکەی ١٩٠٨.[44] هەموان هەوڵ و کۆششیان چڕ کردبۆوە، هەرچەندە ئەرمەنەکان لە رووی ئابووریەوە باشتربوون، بۆیە ئەم کێبڕکێیەیان ببوە هۆی سەرنجی ئامریکاییەکان و بەپێی بۆچوونی تایبەتی خۆیان وایان لێکدەدایەوە کە: (کۆمەڵێ ڕێکخراوی ئەرمەنی کاردەکەن بۆ چەسپاندنی کارەکانیان، بەڵام بەداخەوە، زۆر لەم کارانەیان کاریگەریەکی خراپ و دژ بە ئایین جێدەهێڵێ، کە دەشێ ڕەوشتی خەڵکی تێکدا، حوکمەتیش هاتۆتە ناوەوە، لەوانەیە

بخوازێ کە دەست بەسەر بوارەکەدا بگرێ و قوتابخانەکان بکاتە هۆیەك بۆ برەودان بەبواری موسوڵمانێتی).[٤٥]

حوکمەتە هەرێمەکەی ڤان لە ساڵی ١٨٨٩ - ٩٠ چاپخانەیەکی دامەزراند، سەرەتا چاپخانەیەکی سادە بوو، کارەکانی بە چاپێکی (حەجەری - دەستنووسی) ئەنجام دەدا، نەك بە شێوەی پیتچنی، رۆژنامەیەکی رەسمیشی لە ڤان دەردەکرد بە زمانی ترکی. دوای دە ساڵ گۆڕانکارییەکی ئەوتۆی تێدا نەکرا،[٤٦] لەبەرامبەردا ئەرمەنەکانی ڤان لە رووی چاپ و بواری ئەدەبدا گەلێ چالاك بوون، لە ١٨٥٥ - ٥٦ و ١٨٥٨ - ٦٤ گۆڤاری (هەڵۆی ڤان)یان دەردەکرد، بەدویدا بڵاوکراوەی تر، زۆری نەخایاند لە ١٩١٤دا لەشارەکەدا دوو رۆژنامەی ئەرمەنی هەفتانە دەردەچوون: (Ashkhatank - کار) کە حیزبی (تاشناق) دەری دەکرد، (Van - Tosp)

خشتەی ٤ - ٢ قوتابخانەکانی ڤان لە ساڵی ١٨٧١ - ٧٢

قەزاو دەڤەر و ناحیە و گوندەکان*	قوتابخانەی سەرەتایی مەسیحی	قوتابخانەی سەرەتایی موسوڵمانەکان	دواناوەندی موسوڵمانەکان
قەزای ڤان	٦	٢٠	٦
قەزای کیڤاز	-	-	-
قەزای جۆلەمێرگ	-	٣	٢
قەزای ئەلباك (بشکالە)	٢	١	١
قەزای مەحموودی	-	-	٢
قەزای ئێرکیش	٣	٣	٧
قەزای ئەدیلکیڤاس	٥	٢	-

قەزای موکس	٢	١٥	٢
قەزای گیڤاش	٢	٧	-
قەزای جاتاك	١	١	٤
ناحیەی نەباگا	-	-	-
ناحیەی شەمدینان	-	٤	٨
ناحیەی هۆمارۆ	-	-	١
ناحیەی گۆرامار	-	-	-
ناحیەی بەیت شەباب	-	-	-
ناحیەی کال	-	١	٢
ناحیەی هوشاب	-	-	١
ناحیەی بارگیری	-	-	١
ناحیەی کارجیکان	-	-	-
ناحیەی کاستان	-	-	١
ناحیەی نوردوس	-	-	-
کۆی گشتی	٢١	٦٧	٢٨

* (ولایە) پێك دێت لە هەرێم (Sancak) کە ئەو قەزایە دەگرێتەوە و ئەویش دابەشدەبێ بە (ناحیە)کان و ئەمانیش بە (گوند)ەکان.

سەرچاوە: Hicri ١٢٨٨Salname-I vilayet-I Erzurum, ١Senesi (Erzurum: vilayet- ١٢٨٩matbaasi, p ٨-١٤)

ئەم سەرژمێریانە زۆر کۆنن، ئەوکاتەی زانیاریەکان لەسەڵتەنەی عوسمانیدا کەمبوون، بۆیە ئەم ژمارانە تەنیا بۆ نیشاندانێکی (تقریبی) رێژەیی ئەو قوتابخانە و بینایانە بەکاردێن.

جێی باسە ئەم سەرژمێریە قوتابخانەی یەهوودەکان ناگرێتەوە، تەنیا ئەوانەیە کە ڕەسمی بوون و لە لیستەکاندا تۆمارکراون.

خشتەی ٥ ـ ٢ قوتابخانە دواناوەندییەکانی ئەرمەن و موسوڵمانەکان لە هەرێمی ڤان

ساڵ	دواناوەندی موسوڵمان	قوتابی موسوڵمان	دواناوەندی ئەرمەن	قوتابی ئەرمەن	دواناوەندی ئامریکایی	قوتابی ئەرمەن
١٨٨٨	٥	٢١١	-	-	-	-
١٨٩٧ - ١٨٩٨	٨	٢٠٧	-	-	-	-
١٨٩٨ - ١٨٩٩	٨	١٥٧	٧	٧٨٠	-	-
١٨٩٩ - ١٩٠٠	٨	٢٠٥	-	-	١	٣٩٠
١٩٠٠ - ١٩٠١	٨	٢١٢	٧	٩٧٠	١	٣٩٠
١٩٠١ - ١٩٠٢	٨	٢٠١	٩	١٠٧٠	١	٣٩٠
١٩٠٣ - ١٩٠٤	٨	٢٠١	٩	١٠٧٠	١	٣٩٠

سەچاوە: ساڵنامە شاهانە عوسمانیەکان، هەرێمیەکان و فێرکردنەکان.

Salname-I devlet-I aliyye-I osmaniyye (Istanbul matbaa amire.1306) p.210

جێی باسە ئەو ساڵانەی لە خشتەکەدان و لە سەرژمێریەکانی تردان کە پەیوەندن بە خوێندن و فێرکردنەوە، ئەو ساڵانەیە کە زانیاریەکانی تێدا بڵاوکراونەتەوە، لەوانەیە ئیشارەش بەساڵانی پێشوو بدەن، بەڵام بێگومان ئەم زانیاریانە وردە وردە کۆکراونەتەوە و خەمڵێنراون. جیا نەبوونی زانیاریەکان لە خشتەکەدا (وەك ساڵی ١٨٩٩ - ١٩٠٠) مانای ئەوە نییە کە نەبوون بەڵکو لەسەرچاوە رەسمیەکەوە زانیاریەکە نەهاتووە.

(ڤان تۆسپ) کە حیزبی (ئەرمیناکا)ی لیبراڵ دەری دەکرد، لەپاش شۆرشی ١٩٠٨یش تاشناقەکان چەند نامیلکەیەکی سیاسیان بڵاوکردەوە.[٤٧]

ڤان دەمێکبوو ببوە نێوەندی رۆشنبیری ئەرمەنی،[٤٨] (ئەناهید تیر میناسیان) وای بۆ دەچێ و لێکیدەداتەوە کە لە٧٠٪ی ئەرمەنەکانی ناو شارەکە و ٣٠٪ ئەرمەنی ناو لادێکان خوێندەوار بوون،[٤٩] لە راستیدا ئەم ژمارەیە زێدەرۆیی ها تێدا، بەتایبەت هی لادێکان، بەڵام دەلیل بۆ ئاستی بەرزی خوێندەواری لەناوچەکەدا ئەوەیە کە بۆچوون و لێکدانەوەی تر لەم چەشنە لەناوچەکەدا نیە تا بەراورد کرێ لەگەڵ ئاستی خوێندەواری موسوڵمانەکانی ڤاندا، بەڵام بێگومان رێژەکە لای ئەم بەشە (موسوڵمانەکان) زیاتر لە نزمیدا بووە.

لە شارەکەدا کتێبخانە گشتییەکان زۆر بڵاونەبوون، جگە لە کتێبخانەی (مزگەوتی گەورە) کە سیمایەکی ئایینی لە خۆی گرتبوو، ئیدی تەنیا یەك کتێبخانەی دی هەبوو کە کتێبخانەی (ئیسکەندەر پاشا) بوو، تەنیا ٤٣ کتێبی لەخۆ گرتبوو، بەڵام کتێبخانەی (شێخ) لە (ئەلباك) سێ سەد کتێبی تێدا بووە.[٥٠] واش مەزندە دەکرا کە کتێبخانە جۆراوجۆرەکان هەرکام کتێبخانەی خۆییان بووبێ بۆ قوتابییەکانیان.

ئاشکرێ بایەخێکی ئەوتۆ نەدرێتە کاریگەری ئەو جیاوازیانەی بواری پەروەردە و فێرکردن کە لەنێوان ئەرمەنەکان و موسوڵمانەکاندا هەستی

پێدەكرا، ئەو دەلاقەیەی نێوان ئەم دوو لایەنە لەسەر ئاستی بەدەستهێنانی زانست و پلەی خوێندن لەدەڤەرەكانی رۆژاوا و باكووری سەڵتەنەكەدا گەلێ فراوانتر بوو، لەوێكانی جیاوازیەكە هەرچەند زۆربوو بەڵام لەچاو شارەكانی تری هەرێمەكە ئەهوەنتربوو.

ئەرمەنەكان رۆشنبیرتر و شارەزاتربوون لە نووسین و خوێندنەوەدا، بەڵام لە لادێكاندا ئاستی هەردوولا لێكنزیكبوو، تا ئەم دواییەش قوتابخانە لە لادێكاندا بۆ ئەرمەنەكان نەكرابۆوە، بۆیە تا پێش ١٩١٤ كاریگەریەكەی دەرنەدەكەوت. بەڵام لە هەرێمی ڤان زوربەی ئەرمەن و زیاتریش لە موسوڵمانەكان نەخوێندەواربوون.

● بایەخی ڤان لەرووی بازرگانیەوە

بەپێی ساڵنامەی هەرێمی ئەرزرۆم بۆ ١٨٧١ - ٧٢ خەڵكی شاری ڤان و دەوروبەری جۆرە ڤیرێكیان بۆ بیناسازی بەكاردەهێنا كە لە تەختاییەكەی سەر قەڵای ڤان دەریاندەهێنا، هەروا جۆرە سۆدەیەك كە لە دەریاچەكان دەریاندەهێناو وشكیان دەكردەوە، پێیان دەگوت (بیریك)، وەك سابوون بەكاریاندەهێنا.

لە ڤان هەندێ كانزای بەكەڵك هەبوو: زیو بەكەمی، قورقوشم لە جاتاك، ئۆكسیدی ئاسن لە گیڤاش، خوێ لە نێزیك ڤان، خەڵوز لە (ئەكجاری) لەگوێ رووباری (كاراسو) و لە (بشكاله) و بۆرەك دیسان لە بشكاله. لە هەندێ ناوچەشدا دەباشیرێكی چاكیشیان دەردەهێنا، بۆ بەرهەمهێنانی نەوت و پوختەكردنی. دەوڵەت لە گوندی (گورزوت)ی قەزای (بارگیری) كار ئاسانیەكی باشی كردبوو، هەرلە ڤان هەندێ كانی بچوك بچوكی تێدابوو بەڵام بەهۆی دووردەستی و سەختی كاری دەرهێنانەكانیان، لە رووی ئابووریەوە بەكاربردنیان هێند ئاسان نەبوو، قازانج سەری مایەی

دەخوارد. لە دۆڵی (زیلان) کانیاوی گۆگرد هەبوو، لە (بیسان)یش کانیاوی کاربۆناتی ئاسن، بەڵام ڤان قەتاوقەت جێیەکی مولایم نەبوو بۆ دامەزراندنی (گەراو) و گەرماوی تەندروستی لە بواری نەخۆشیەکانی پێست یا گەشتوگوزار.

ئەو پلانانەی بەمەبەستی بەکاربردنی کانزای وەك زەرنیخی زەرد کە لە قەزای (جۆلەمێرگ) دۆزرابۆوە، جگە لە دەرەنجامێکی کز و کەمبایەخ نەبێ هیچیکەی لێ حاسڵ نەبوو، دەوڵەت ژمارەی ئەو کانزایانەی کە پێیوابوو لەو هەرێمەدا بوونیان هەیە بە ٦٧ جۆر خەمڵاندبوونی کە زۆریان بەکارنەدەبران.[٥١]

لەسەرەتادا وا دەردەکەوت کە ڤان بۆ پیشەسازی دار و تەختە لەبار نەبێ، کەچی کەرەستەکانی ئەو پیشەیەشی تێدا دەستدەکەوت، دانیشتوانی قەزای (گیڤاش) و ناحیەی (کارجیکان) کەڵکێکی باشیان لە رواندنی درەختی سنەوبەر و عەرعەر دەدیەوە بەهۆی تەختەکانیانەوە، جگە لە داری درەختی تر بۆ فرۆتن.[٥٢]

لەناو دەریاچەی ڤان بازاری کەشتی و کەڵەك بۆ پەڕینەوە و گواستنەوە گەرمبوو، لە هەرێمەکەدا پانایی هەندێ رووبار رێی ئەوەی دەدا کە بۆ گواستنەوە و هاتوچۆ بەکار بێت، بەڵام ئەمەش تا ڕادەیەك بوو، وەك دوو رووبار لە رۆژاوای (جاتاك) و ڕووباری (بەندیماهی) کە لە دەشتاییەکانەوە دەڕژایە دەریاچەی ڤان، رووباری (کوتوور) کە لە ناحیەی (ئیلباك)ەوە دێت و دەڕژێتە (خۆی) لە ئێران. بەڵام رووباری (زێی گەورە) دەڕژایە دیجلەوە. بەگشتی گواستنەوە لە ڕووبارەکانی ناو هەریمەکەدا زۆر کز بوو.

دەڵێن گوایە یەك لەو کانیاوە کبریتیانەی ناو دۆڵی زیلان لە قەزای (ئێرکیش) بۆ چارەسەری ئاڵوشی و ڕۆماتیزم و بیرۆ یەکاویەکە.[٥٣]

● پیشەسازی

بە سایەی شوێنی شارەکەوە کە لەسەر یەك لە دەریاچە گەورەکانی ئەنەدۆڵ و نێزیکیش لە سنووری ئێرانەوە، هەر لە دێر زەمانەوە بۆتە جێی دوو جۆر پیشە: بنیاتنانی کەشتی و دروستکردنی بەلەم، چەخماخسازی (دروست کردنی چەك و فیشەك داگرتنەوە) . لەسەدەکانی شانزە و حەڤدەدا، ڤان ببووە سەربازگەیەك بۆ لەشکری عوسمانی لە دەڤەرەکەدا.

چەکی هەمە جۆر لە شاردا دروست دەکرا، وەك: شمشێر، تفەنگ. کرێکارانی بیناسازی رواڵەتێکی سەربازیان گرتبووەخۆ، یان هەرنەبێ بە سوپاوە پەیوەستبوون چونکە زیاتر بە بینا و دامەزراوەکانی سوپاوە خەریکبوون و خانووبەرەی ئەوانیان دروستدەکرد.[٥٤]

لە ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەدا، رواڵەتە پیشەییەکەی ڤان گۆڕا، چونکە ئێران ئیدی ئەو مەترسیە سەربازیەی نەما، سەربازگەکانیش وردە وردە کەمبوونەوە، ئەمەش بوە هۆی ئەوەی هەتا بەر لە جەنگی یەکەمی جیهانی کاری بیناسازی سەربازی کەمبێتەوە، لە کارگە بچوکەکانی چەخماخسازیدا بەرهەمهێنانی چەکی تازە و پێشکەوتوو بۆ شەڕ پەکی کەوتبوو، بۆیە تەنیا پیشەسازی کەلوپەلی بەکاربردنی رۆژانە بۆ خەڵکی شارەکە و گوندەکانی بەرهەمدەهێنرا، وەك: پێڵاو، جلوبەرگ، ڤاپوڤاچاغ، خشڵ و زێڕنگەری، زین و کورتانی وڵاخ، عەرەبانە و گالیسکە و لەم بابەتانە.

جگە لە باڵەخانەیەکی دەوڵەت نەبێ کە لە سەردەمی (عەبدولحەمیدی دووەم)دا بە تەرزێکی نوێتر بنیات نرابوو، ئیتر بینا و باڵەخانەکانی دی هەروا لەسەر شێوازە کۆنە سوننەتیەکە کرابوون، لە خشتی کاڵ (قور کە لە کوورەدا سوور نەکرابێتەوە)و تەختە هەروەك چۆن لە دێر زەمانەوە بۆیان مابۆوە.

هەندێ کەلوپەلی چاك و بەنرخ لە شارەکەدا بەرهەم دەهات، بەتایبەت قوماش و جلوبەرگ کە بەدەست دەدوران، شاڵو پاڵتۆ و قوماشی سوور و سپی ڤان لە ئەستەموڵ و شارانی دی ڕەواجێکی باشیان هەبوو و لەدوی دەگەڕان.[55] هەروا ئەرزڕۆمیش بازاڕێکی باشی ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی ڤان بوو، ئەم بازاڕانە هەلی کاری باشی بۆ کاری چنین و ڕستنو جۆلایی و بازرگان و وەستاکانی کەرەستەی بینا و ئەو شتانەی بۆ بازرگانی پێویست بوون ڕەخساندبوو، دیسان کەلوپەلی دروستکراو لە چەرم، بەرماڵ و کلیم (جۆرە بەرماڵی بۆ نوێژ یا بۆ جوانی)، فەرشی ڤان کە عەشایرە کوردەکان دەیانچنی و بەرهەمیان دەهێنا گرانبەها و دەگمەنبوو، لە گشت لایەکی سەڵتەنەوە خۆیان بۆ دەکوتا.[56]

خشتەی ٦ - ٢ بریتیە لە خەمڵاندنەکانی (فیتال کوینیە)

سەبارەت بە بەرهەمی پیشەسازی لە ڤان:

خشتەی ٦-٢ بەرهەمی پیشەسازی (دەستکرد) لە هەرێمی ڤان (جگە لە هەکاری) لە دەورووبەری ١٨٩٠دا

کەلوپەل	ژمارەی دەزگە و دوکان	ژمارەی کرێکار	بەرهەم	هەرناردە	نرخی گشتی بە لیرە
قوماشی خوری و لۆکەی هەرزان	٩٠٠	٢٢٠٠	٩٠٠٠٠	٢٠٥٠٠	١٧٠٠٠
جلوبەرگی خوری و لۆکە	١٠٠	٣٠٠	٦٠٠٠	٢٠٠	١١٠٠٠
شاڵی موهێر	٩٠	٢٧٠	٦٠٠٠	٢٠٠٠	٢٤٠٠
جلوبەرگی موهێر	٤٥	١٣٥	٢٠٠٠	٢٠٠	٣٦٠٠

تافتە	١٠	٢٠	٦٠٠	-	١٢٠٠
جلوبەرگی ژنانە لە تافتە	٥	١٠	٣٠٠	-	١٥٠٠
ڕاخەری تركی (كلیم)	-	-	١٥٠٠٠	٥٠٠٠	١٢٠٠٠
گۆرەوی	-	-	١٠٠٠٠	١٠٠٠	٢٠٠
زینی و لاخ لە چەرم	٥٠	١٠٠	٢٠٠٠	٢٠٠	٨٠٠
زێڕ و مجەوهەرات	١٠٠	٢٠٠	٥٠٠٠	١٥٠٠	٦٥٠٠
گۆزە و دیزە	٦٠	٦٠	٣٠٠٠٠٠	٢٤٠٠٠	١٥٠٠
كەلوپەلی تر	-	-	-	-	٢٤٠٠

سەرچاوە: La turquie d`Asie, vol. ٢ (paris: E.Leroux ١٨٩١) فیتال كوێنیە ٦٧٧p.

خشتەی ٧-٢ هەناردەگردنی هەرێمی ڤان (جگە لە هەكاری) و دەوروبەری بۆ ساڵی ١٨٩٠

كاڵاو شمەك	بڕەكەی	نرخەكەی بە لیرە
مەڕ	١٠٠٠٠٠ سەر	٦٠٠٠٠
بزن	٢٠٠٠ سەر	٤٠٠
گاو مانگا	٥٠٠٠ سەر	١٠٠٠٠
ئەسپ و ماین	١٠٠٠ سەر	٥٠٠٠
كەر	٥٠٠ سەر	٧٥٠
خوری	٦٠٠٠٠ هۆقە	٣٠٠٠

تەفتە	٢٠٠٠٠ هۆقە	٣٠٠٠
پێستە	٢٠٠٠٠ هۆقە	١٢٠٠
گەنم وجۆ	٢٩٦٠ تەن	١٠٠٠٠
بۆرەك	١٠٠٠٠ كیلۆ	١٠٠
شاڵی تەفتە	٢٠٠٠ پارچە	٨٠٠
کەرە (ڕۆنی ئاژەڵ)	٥٠٠٠ هۆقە	٤٠٠
مێوژ	٥٠٠٠٠ هۆقە	٧٥٠
کەتان	٥٠٠٠ هۆقە	١٠٠
ڕۆنی کەتان	١٥٠٠ هۆقە	١٥٠
گوێز	٢٠٠٠٠ هۆقە	٦٠٠
ڕاخەری ترکی (کلیم)	٥٠٠٠ دانە	٤٠٠٠
گۆپکە	-	١٠٠٠
صرج	٥٠٠ دانە	٢٠٠
گۆرەوی	١٠٠٠ جوت	٢٠
بەردی بەنرخ	-	١٥٠٠
قوماشی ڤان	١٠٠٠٠ پارچە	١٥٠٠
جلوبەرگ	٤٠٠ پارچە	٦٦٠
توتن	٤٠٠٠٠٠ هۆقە	١٤٠٠٠
ماسی	-	٤٠٠
زینی ئەسپ و کورتان	٢٠٠ دانە	٨٠
فەروو	-	١١٤٠
کۆی گشتی	-	١٢٠٧٥٠

سەرچاوە: ڤیتاڵ کوینیە: La turquie d`Asie, vol. ٢ (paris: E.Leroux ١٨٩١, p. ٦٧٩

بێگومان ژمارەکانی ورد و یەکاویەك نین، بەڵام هەرچۆنێکبێ دیمەنێکی گشتی و ماقوڵمان دەداتێ لەبارەی واقیعی بەرهەمهێنانەوە. لیستەکەی کۆینیە بەرەهایی تەواو نییە، چونکە تەنیا بەرهەمە بەرچاو و بەبرشتەکانی تێدا تۆمار کراوە، بەڵام ساڵنامەکەی ڤان ١٨٩٧ - ٩٨ لیستێکی بەرهەمی پیشەسازیە بچووکەکانیشی تێدایە، لەوانە فەرش و مافور و کلیم، چەك و تفاقی شەڕ، قاپوقاچاغی خواردن، گالیسکە و عەرەبانەی گواستنەوە و گەشتیاری، بازرگانی، زینی وڵاخ و کورتان، کەرەستە چەرمیەکان، زێڕ و زیو و مجەوهەرات، پێڵاو و زۆر شتی دی.[٥٧]

● گواستنەوە و پەیوەندی و بازرگانی

بایەخی مێژوویی شاری ڤان لەوەوەیە کە کەوتۆتە سەر ئەو رێگە سروشتیە تەقلیدیانەی نێوان (یەریڤان) و پەتلیس و (تەورێز) و موسڵ. خۆ ئەگەر ئەم شوێنە جوگرافیانە نەبوونایە یا ئەو دەریاچە مەزنەی وا بەلایەوە، ئەوا ڤان دەورێکی ئەوتۆ و بە بایەخی ئابووری نەدەبوو (بەهۆی بەرزوتزمی هەرێمەکە و ئاووهەوای سەخت و ترسناکی زستانیەوە). جا بەپێی ئەم جێگە باشەیەوە، ڤان سەدان ساڵە بۆتە چەق و گوزەرگەی کاروانە بازرگانیەکان، سەرەڕای دوو ڕێگەی تری کاروان لەنێوان سەڵتەنەی عوسمانی وئێراندا (دیاربەکر — ئامەد) لە باشوور و (ئەرزڕۆم) لە باکوور. ڕێگەی گرنگ و لەبارتریان ئەوەی: تەرابزون - ئەرزڕۆم - ڤان - ئێران، تا دەگەیشتە ئەستەموڵ و ئەوروپا، بەناو دەریای ڕەشدا، ڕێگەی باکوور - باشوور لەنێوان قەفقاس و کەنداوی فارسیدا ڕێگەی (باتووم — یەریڤان - ڤان — جۆلەمێرگ — هەکاری — موسڵ — بەغدا) وە ڕێگەی تەرابزون — ئێران کە لە ڤانەوە یەکتر دەبڕن، ڕێگەی راستەوخۆش هەبووە کە ڤانیان راستەوخۆ بە رۆژاوا و دەریای سپی ناوەراستەوە دەبەستەوە، بە پەتلیس و سیرت و دیاربەکر —

ئامەد – لە باشووری ڕۆژاواوە تێدەپەڕێ.[58]

ئەم ڕێگەیە زۆرتر لە زستاندا بەکار دەهات، کە دەربەند و تەنگە شاخاویەکانی نێوان ڤان و پەتلیس بە کلیلەی بەفر دەگیران.

سەرەڕای ئەم شوێنە دانسقەیەی ڤان کەچی ڕۆژێ نەبووە بگاتە ئاستی نێوەندێکی گەورە و پڕ بایەخ بۆ گواستنەوە. گەلێ هۆکاری جۆراوجۆر دەستیان لەمەدا هەبوو و وایان کردبوو کە نەبێتە ناوچەیەکی لەبار بۆ بازرگانی لە سەدەی نۆزدەدا، لەوانە:

زستانێکی دوور و درێژی سەخت، ئەو تەنگە و دەربەندە شاخاویانەی کە کاروانەکان دەبوو بیانبڕن، تەسك و تروسکی و نارەحەتی ڕێگاوبانەکان (لە شاخاویە سەختەکاندا – بزنە ڕێ - أ.ب)

خۆ کە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدە هاتەبەرەوە، گەلێ ڕێگەی تازە جێی کۆنە تەقلیدیەکانیان گرتەوە، بەتایبەت ئەوانەی بە ڤاندا تێدەپەرین، بەپێی (کوینیە) لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا هەندێ کەشتی لە دەریاچەکەی ڤان کەوتنە هاتوچۆ، بەڵام ئەمانە کەمێك نەبێ کەلکێکی ئەوتۆیان نەبوو بۆ چاکترکردنی ڕێگە و بانە بازرگانیەکان.

لە ڤانەوە بۆ پەتلیس بە وشکانیدا چوار ڕۆژی دەخایاند، ئەمە ئەگەر ڕێگەکە باشبووایە بە ڕۆژ و نیوێك دەبڕرا، هەروا لە ڤانەوە بۆ مووش پێنج ڕۆژی گەرەکبوو جگە لە دوو ڕۆژ دادەنرا بۆ پێشهاتی سەختی و نارەحەتی ڕێگەکە، بەڵام بۆ گەیشتن بە ئەرزڕۆم حەوت ڕۆژی گەرەك بوو لەباتی پێنج ، سەرەڕای ئەوەی موسافیرەکان دڵیان لە مستیانا بوو لە ترسی چەتە و ڕێگر و ئەو هۆزانەی سەر ڕێگە. جا بەپێی ئەوەی کوینیە دەیخەمڵاند خەرجی و تێچوونی گواستنەوەی بازرگانی چوار ڤات بەرز دەبۆوە، ئەوەش بەهۆی ئەو ئاستەنگانەی عەرزمان کردن کە دەهاتنە پێش سستمی گواستنەوە لە هەرێمەکەدا: ١٢٠ کیلۆ لە کاڵا و شمەکی بازرگانی بۆ ماوەی ٣٦٣ کیلۆمەتر لە

ڤانەوە بۆ ئەرزڕۆم ٢٠٠ قرۆشی تێدەچوو، بەڵام هەر ئەم کارە ئەگەر ڕێگەکە باش بووایە و ئەمین و ئومانیووایە، تەنیا ٥٠ قرۆشی خزمەتکارتی بەسبوو.[٥٩]

لەو ماوەیەی نێوان بڵاوکردنەوەی کتێبەکەی کوینیە (لە ١٨٩١) و جەنگی یەکەمی جیهانی، دەوڵەت لە بواری ڕاکێشانی ڕێگەوباندا لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ کاری وای کردبوو کە جێی سەرنج بێت، بەڵام دەستکورتی و نەبوونی پارەی پێویست، هەروەك شوێنانی تر، بوونە هۆکاری جێبەجێنەکردنی ئەوەی دەخوازرا، بۆیە ڕاکێشانی هێڵی ئاسن بۆ ناو ڤان کارێکی زەروری بوو، بەڵام دەوڵەت وەك پێویست گوێی بەو هەرێمە نەدەدا، چونکە توانای سنووردار بوو، بەتایبەت لەبواری ڕاکێشانی هێڵی ئاسن و خستنەکاری شەمەنەفەردا.

کوینیەش دەنووسێ و دەڵێ: شارەکە بۆ ناردنی بروسکە نێودەوڵەتیەکان بە زمانی ترکی و فرانسایی تەنیا یەك بنکەی تەلەگرافی تێدابوو، بە پاڵ سێ بنکە بۆ ناردنی بروسکەی ناوخۆ بە زمانی ترکی، لە گشت هەرێمەکەشدا هەشت تەلەگرافخانە هەبوو، شەشیان ناوخۆیی و دوانیشیان نێودەوڵەتی.[٦٠]

هەر لە کوینیەوە: بەهای هەناردە کردنی هەرێمەکە لە ١٨٩٠دا (بەهەکاریشەوە کە لە خشتەکەی ٨ - ٢ دا نییە) گەیشتۆتە ١٦٥,٧٥٠ لیرەی زێری عوسمانی،[٦١] بەڵام هاوردەکردن، بەهاکەی ١٧١,٩٩٣ لیرە بووە، ئەمەش کورت (عجز)ێك دەگەیەنێ لە ترازووی پێدان (مدفوعات)دا بە بەهای ٦,٢٤٢ لیرە.[٦٢]

بێگومان هەناردەی گرانبەهاش بریتیبووە لە ئاژەڵ و بەروبوومە ئاژەڵیەکان، بە دویدا بەرهەمە کشتوکاڵیەکان ئینجا قوماش و پۆشاك و ئەو کاڵایانەی دەستچن بوون.

ڤان باشترین نموونەی سیستمی ئابووریەك بووە کە کەلوپەل و شمەکی

خاو و دەستكردی بەرهەم هێناوە و كەلوپەل و شمەكی دروستكراویشی هاوردە كردووە.

نەخشەی ٨ - ٢ ئەوە دەگەیەنێ كە نزیكەی نیوەی هاوردەكردنی شارەكە لە ئەرابزونەوە بووە، ئەم شمەكانەش زۆرتر لە وڵاتانی ترەوە دەهێنران و ڕەوانەی ئەستەموول دەكران، جێی باسە كە ئەم هاوردەكاریانە كەلوپەلی دەستمایەیی نەبوون تا لە پیشەسازی ڤاندا بەكاربێنەوە، بەڵكو كەلوپەلی بەكاربردن بوون، بەمانا (زیادە و كەمالی) بوون كە ژیانیان خۆشتر دەكرد، وەك: (قاوە، چا، شەكر، جگەرە، كاغەز و لەم بابەتانە.)

لە كۆتایی سەدەی نۆزدەشدا، دەوڵەت لیستێكی بۆ ئەو كەشتیانەی لە دەریاچەكە كەوتبوونە گەڕ دانا، ژمارەیان ١١٠ دانەبوو، بەرپرسان ویستیان جموجۆڵی بازرگانی لە دەریاچەكەدا چڕ كەنەوە. دیسان دەوڵەت پلانی دامەزراندن و بنیاتنانی حەوزێكی زەبەللاحی دانا بۆ دروستكردنی كەشتی و دیاریكردن و ڕێكخستنی ئەو شوێنانەی لەنگەری لێ دەگرن و گەلێ شوێنی تر پەیوەند بەكاری دەریاوانیەوە، بەپێی پێوانەكانی دەریاوانی كەشتیەكان گچكە بوون.[٦٣] بەڵام دەورێكی باشیان دەگێڕا لە گواستنەوەی خەڵكی و كەلوپەلی بازرگانی. بەناوێترین ئەو ڕەسیفانەی كە كەشتیەكان لەنگەریان لێدەگرت لە (ئەدیلكیفاس) بوو كە بەندەری شاری ڤانبوو لەبەری ڕۆژاوای دەریاچەكە و (ئیسكیلیكۆی) لەبەری ڕۆژهەڵاتی، زوربەی خاوەن كەشتیەكانیش ئەرمەنبوون.[٦٤]

* پوختەی باسەكە

دەشێ وشەی (هەژار) باشترین و لەبارترین وشەیەكبێ كە بەسەر ژیانی ئابووری و پەروەردە و فێركردنی ڤاندا ببڕێ، ئەمە لە بنەڕەتیشەوە دەگەڕێتەوە بۆ سروشت و هەڵكەوتە جوگرافیەكەی ئەم شارە خۆی، چونكە

لەم هەرێمەدا نە کەناراوێکی دەریایی، نە رووبارێکی گەورەی وا کە بۆ هاتوچۆی ئاووی بەکاربێ، وجوودیان نەبوو، ئەوەی هەیە و نییە ئەو رێگە سەخت و دژوارە شاخاویانە بوو کە دەبوونە ئاستەنگ لەبەردەم هاتوچۆ بە وشکانیدا، جگە لە بەفری زستان ئەو رێگە و بانانەی دەگرت کە بەکاردەهێنران، دەیبەستن، زۆر کەرەت تا بەفرەکە دەتوایەوە و زوقمەکە دەرەویەوە شەش مانگێکی پێدەچوو.

جا لێرەدا لەبارەی چیەتی و ماهیەتی ئەو کالایانەی کە دەکرا بازرگانیان پێوەبکرێ و بهێنرێنە دەڤەرەکەوە، پرسێکی گرنگ دەهاتە گۆڕێ، ئەمە ئەگەر گریمان بارو زرووفێکی لەبارتر هەبووایە، هەر بە سروشتی رەوشەکە ئەم هەرێمی ڤانە لە ئاست بازرگانیدا دوو برا بەشی هەبوو: ئێران و رووسیا. ئابووری رووسیایی دەهات کالاوشمەکی (بۆخۆی) لە ناوچەکانی باشووری قەفقاسەوە دەگەیاندە ناوجەرگەی ولاتی رووس، ئینجا پرسێکی تریش، سەبارەت بەو کالا جۆر بەجۆرانەی کە لە ئێرانەوە دەستدەکەوتن و دەکرا ئالش و وێلشێکی پڕ قازانجیان پێوەبکرێ لە تەک هەرێمی (ڤان)دا.

لە واقیعدا ئەو کالایانەی کە لە رۆژاوای ئێراندا هەبوون و دەستدەکەوتن هەروەك ئەوانە وابوون کە لە ڤانیشدا هەبوون، با رەوشی سیاسیش (کە لە بەشی سێیەمدا باسی لێوە دەکرێ) لەولاوە بوەستێ کە دەورێکی بەرچاوی هەبووە لە هەژارکردن و دەستکورتی ڤاندا، چونکە ئاسوودەیی سیاسی کۆڵەکەیەکە لە کۆڵەکە سەرەکیەکانی گەشەسەندنی ئابووری. بەلام وەزعی ڤان زۆر لەمەوە دوربوو.

خشتەی ٨ - ٢ هاوردەکردنەکانی هەرێمی ڤان (جگە لە هەکاری)

دەوروبەری ساڵی ١٨٩٠

سەرچاوە	کاڵاو شمەك	نرخەکەی بەلیرە
تەرابزوون	کەلوپەلی لە لۆکە دروستکراو، شیت (کالیکۆ)، قوماشی خوری، لۆکەی فرانسایی (لەنەمساوە)، فانیلەی رەش، ساتانی رەش، قوماشی لە خوم دراو، کالآی خوری، هاوریشمی هەمە جۆرە، شەکر، قاوە، چا، شیش، پلێت، قاپوقاچاغ، پۆلا، تۆتیا، مس، قورقوشم، مۆم، کهۆل، ئاڵەت و بەهارات، بەرماخ بۆ جگەرە، شقارتە، مەرمەڕ، شوشەی پەنجەرە و ..هتد	٧٧٦٨٠
رووسیا	نەوت، هاوریشم، سەماوەر، کەلوپەلی خوری، خشت، بوور سولین، چینی (گلێنە).	٢٠٠٠
حەلەب و عەنتاب	قوماشی میلدار، شیت، مۆزلین، دەزووی هاوریشمی شین، لۆکەی هیندی، قوماشی لۆکەو هاوریشم، قایشی پشت کە لە حەمما دروستکراوە، دەستەسڕ، قوماشی دەستچن، مس، قرمز	٢٢٨٩٠
دیاربەکر (ئامەد)	چەرچەف، پەردەی هاوریشم، کالآی لۆکەیی هەمەجۆر، کونجی، رۆنی زەیتون، بامێ، تۆوکاڵەك، مسی بەکارهاتوو، میوژ، گوێز، کاڵەك، هەنجیر، قوماشی زبری خوری، شاڵ، پشتێنی خوری، پێستەی خۆشکراو.	٢٤٥٨

ئەرزڕۆم	قوماشی خومدراوی (تۆگان)، قوماشی (ریگا)، بزمار بۆ نالکردن، زینی هەڵتاغ، قایشی پشت، شمشێر، زنجیری ئاسن، (پێوەند)، قاپوقاچاغی مس.	٥٤٩٥
پەتلیس	گوێز، میوەی وشك، یانسۆن، داری سوتاندن، کاڵای سوری لۆکەیی، خەڵووز، قەتران، مەڕمەڕ.	٢٢٢٥
ئێران	لۆکەی شی نەکراوە، برنج، میوەی وشك، تووتن، شاڵ، مافور، کلیم، کاڵای هاوریشمی، لۆکەی هیندی، زاخ، خەنە، کەتیرە، مەڕوماڵات	٣١٤٣٤
سیرەت	مێوژ، گوێز، کاڵەك، هەنجیر، شووتی، قوماشی خوری، شاڵ، قایشی پشت، پێستەی مەڕ	٢٢٨٠
کۆی گشتی		١٤٨٥٩٢

سەرچاوە:

La turquie d`Asie, vol.2 (paris: E.Leroux 1891 pp 680-84) فیتال کوێنیە

پەراوێزەکان

١- Van vilayeti salnamesi 1315 birinci defa (van: mutabaa-I 1315. p 207)

٢- بروانە کتێبەکەی (ئەنا هید تیر میناسیان): Ermeni kaynaklarina کە (بول دومن) و (فرانسوا جیورجون) بڵاویان کردۆتەوە (عەلی بەرکانی) وەریگێڕاوە: ١٩٩٢ ل ١١٧ - ١١٨ وە کتێبی (دیکران گیومیجیان): وردبوونەوە لە وەزعی ڤان لە باسوخواسی ڕێبوارانەوە، دیسان کتێبی (ئەناهید تیرمیناسیان): شاری ڤان لە بەرەبەیانی سەدەی بیستدا The city of van at the turn of the tuentieth century کە بەزمانی ئەرمەنی لەلایەن خانەی بڵاوکردنەوەی (ریتشارد.ج. هۆڤانیسیان) لە کالیفۆرنیا، خانەی مازدا بۆ بڵاوکرنەوە ٢٠٠٠ ل ١٥٣ - ٩٣

٣- دەربارەی ڤاتوقڕی و گرانیە ترسناکەکەی ١٨٧٨ - ٨٠ چاوێ بخشێنە بە ئارشیفی نیشتمانی لە بەریتانیا، فایلی ژمارە: ١٣١٥/١٩٥ لە (گلایتون)ەوە بۆ (تروتر) ڤان شوبات/ فەبرایری ١٨٨٠، هەندێ بەڵگەنامە وا باسی دەکەن کە ١٨٨١یشی خایاندووە.

٤- فایلی ٢٢٨٣/١٩٥ لە (دکسن)ەوە بۆ (نۆکونور) ڤان ٩ شوبات/ فەبرایری ١٩٠٨ (تیرمیناسیان)

Ermeni kaynaklarina gore, pp 120-22

٥- Van belediye: orhan kilic xvi. Ve xvii ١٩٩٧ ٢٥٥p

٦- Dahiliye nazareti sicil-I Nufus Idaryi umumiyesi Muduriyeti Memalik-i osmanive, nin ١٣٢٠ senesi دیارە

لەناو شارەكەدا سەرژمێریەكە باشتر بەڕێوەچووە.

٧- فیتاڵ كوینیە La turquie d`Asie بەرگی دوو (پاریس. ئی.لۆرۆ) ١٨٩١ ل ٧٠٠) سامی بەگ (فراشیری) كە سەبارەت بە جوگرافیای سەڵتەنەی عوسمانی باشترین قامووسێكی كۆكردوە: قامووسی جیهان، بەرگی ٦ ئەستەمووڵ، میهران ١٣١٦. وادیارە سەرژمێریەكانی لە كوینیە و كەسانی ترەوە وەرگرتووە، هەردووكیشیان لەهەمان سەرچاوەوە وەریانگرتووە. سامی بەرپرسێكی عوسمانی بووە، توانیویە ئەو وسەرژمێریانە بە دەستبهێنێ، لەبەرامبەردا، سەرچاوە ئەرمەنەكان باس لە بوونی یەهوود ناكەن كە لە ڤاندا بووبن، هەرچەند بوونیان گومانی تێدا نییە.

٨- هەر بۆ بەراورد: پلەكانی گەرما لە ڤاندا هاوین و زستان دەگاتە ئەوەی لە شاری (كییڤ)دایە.

٩- لە لاس ڤیجاس، نیڤادا، لە مانگی ئاب / ئاغستۆس پلەكانی گەرما سێ ئەوەندەی ئەو ساڵەیان لێدەهات، لەكاتێكدا لە پاریس و لەندەن دەچووە بیست و دوو ئەوەندە.

١٠- تا ئەمرۆ ئەمە دەشێ، چونكە بنیاتنانی بینای گەورە لەملاولای رێگاوبان لەناو دۆڵ و دەربەندە شاخاویەكان لە ڤان بۆ رێبواران تا ئەگەر زریانێكی بەفر و كرێوە لە پڕ هەڵی كرد رەق نەبنەوە. لەناو جەرگەی شاخەكانیشدا تونێلی داخرا و دامەزراوە تا شەمەنەفەرەكان تێیدا داڵدە بدەن، لەكاتی كرێوەی توندی بەفر و زریان.

١١- زوربەی هەرە زۆری كوردەكان موسوڵمانن، بەپاڵ هەندێ یەهوود و مەسیحیەوە كە هەندێ موسوڵمانانی هەڵگەڕاوەی سەر بە عەشایرەكان چوونەتە پاڵیان.

١٢- ئەم وەسفانە پشتیان بە كتێبەكەی (مارك سایكس) بەستووە:

The kurdish Tribes of the ottman Empire) jurnal)

of the royal Anthropological institute of great britain and Ireland 38 (July to December 1908 pp. 451- 86

سەبارەت بە ڕەوشى گشتى عەشايرەكانيش دەكرىٚ بچيتەوە سەر كتێبەكەى (مارتن ڤان برۆنيسين):

Agha, shakh, and state: the social and political structures of kurdistan (london : zed books 1992. Tribes and the state of Iran: the case os simko`s :Revolt

بەماناى: (عەشرەتە كوردەكان و دەوڵەتى ئێران: ياخيبوونى سمكۆ كە ريزبەندە لەگەڵ كۆمەڵەى: The conflict of tribe and state in Iran and afghanistan

بەماناى (ململانىٚ لەنێوان عەشاير و دەوڵەتى ئێران و ئەفغانستاندا) خانەى بلاوكردنەوەى (ريتشارد تابر) نيويۆرك، ساينت مارتنز، ١٩٨٣

١٣- تكايە بەهەردوو بەشى ٥ ، ٤ دا بچۆرەوە، ئەم باسە دووبارە دەكاتەوە.

١٤- بڕوانە بەشى حەوت لەم كتێبە.

١٥- بارزانيەكان لەمە بەدەرن، عەشرەتەكەيان گەورە نەبوو، بەلام شێخى عەشرەتەكەيان ناووناوبانگ و نفوزێكى ئايينى ئەوتۆى هەبوو كە لە سنوور تێپەڕيبوو، بەو مانايەى ئەم عەشرەتە ببوە مەترسيەك بۆ دەوڵەتى عوسمانى و دەوڵەتانى تر، وەهەتا ئەمڕۆش، بڕوانە بەشى حەوت.

١٦- نەخشەى ٤ - ٢ بە شێوەيەكى بنەڕەتى پشت بە كتێبێك دەبەستىٚ كە (ف. ر. مونسل) ئامادەى كردووە، ئەفسەرێكى سەربازى بووە و بۆتە كونسۆلى بەريتانيا لە ڤان، بە پلەى يەكەميش وەك سيخورێك (راپۆرتى سەربازى دەربارەى رۆژهەلاتى توركيا لە ئاسيادا بۆ :(بەشى هەوالگرى لەوەزارەتى جەنگ) لە لەندەن لە ١٨٩٤ ناردووە:

Military report on estere Turky in asia: compiled)

for the Intelligence division of the wor office london: wor office 1894

وە (مارك سایكس): عەشرەتە كوردەكانی ناو سەڵتەنەی عوسمانی. جا ئەم دوو ژێدەرە بە نەخشەكەی (مونسل) ژمارە ٢٥٠٠٠٠ - ١ بەراورد كراون، كە عەشرەتە كوردەكانی گرتۆتە خۆ و لەوەزارەتی جەنگی بەریتانیاوە دەرچووە، بەهۆی ئاڵوگۆڕی مۆڵكی عەشایرەكان بەزەحمەت و بگرە ئەستەمە بتوانرێ جێگە و ڕێگەیان دیاریكرێ، بەتایبەت كە جەنگی یەكەمی جیهانی سەرانسەر ڕەوشەكەی گۆڕی، لەمڕۆدا دەبینین كە ناوی ئەو عەشرەتە كوردانەی لەزەوی و شوێنی زۆردا نیشتەجێن جیاوازن لەگەڵ گەورەتر لەخۆیان. بۆیە لەوەی (مارك سایكس)دا بۆ ئەم كتێبە ئەوەی پێشتر بووە دانراوە بەڵام هەندێكیشی لێ بەدەركراوە.

١٧- (تیرمیناسیان):

(The city of van (Ermeni kaynaklarina gore p. 131

بەمانای شاری ڤان ، ل١٨٨

١٨- بچۆرە سەر نەخشەی ٢ - ٢ و كتێبەكەی (ڕۆبەرت. هـ.هوسن):

Van in the world: paradise in the next : the historical Geography of van/ Vaspurkan, in Armenian van

كە لەلایەن (ریتشارد .ج .هوفانیزیان)ەوە دەرچووە: كالیفۆرنیا، خانەی مازدا بۆ بڵاوكردنەوە ٢٠٠٠ ل٢٧

١٩- لەكاتی لێكۆڵینەوەكەدا دوو پەترەریك هەبوون (ڕۆیل شیمونی دەیەم) ١٨٦٠ - ١٩٠٣ وە (بنیامین شیمونی یانزدەیەم) ١٩٠٣ - ١٩١٨ .

٢٠- كۆنسوڵە بیانیەكان زۆرجار لەبارەی ئەم ڕەوكردنەی ئەستووریەكان دواون و بەتایبەت سەرنجیان لەوەداوە ئەمانە توانیویانە وەك كەسایەتیەكی پیرۆز و سەنگین و بەویقار لە دەڤەرەكانی ئیمپراتۆریەتی رووسیادا بژین و

بسوڕێنەوە.

٢١- بەشێکی زۆر لە نەستووریە باوەڕدارەکان، کلدانیە کاتۆلیکەکانیان کە سەر بە پاپابوون، ئەوانەی لە باشوور لە دۆڵی (تیگریس) دەژیان لەو بەسەرهاتانەی کە بەسەر هەرێمی ڤاندا هات، هیچ دەخلێکیان پێوەی نەبوو و رۆڵی ئەوتۆیان نەدەبینی.

٢٢- کوینیە: La Turquie d`Asie, p ٦٣٦

٢٣- بەگوێرەی راپۆرتە ساڵانەکانی ئەنجومەنی ئامریکایی ١٩١٠ - ١٩١١ (جۆرج. س. رینۆڵدز) لە ڤان سەرۆکی بەش بووە و لێپسراوی کاروبارە گشتیەکانیش، بەڵام ژنەکەی خاتوو (مارسا. و. رینۆڵدز) سەرقاڵی سەرپەرشتیکردنی کاروباری ئافرەتان و فەرش چنین بووە، ئەمە هەروەك بەشێك لە چالاکی بواری پیشەسازی، کە بە ئافرەتان سپێررابوو، (ئێرنست. ت. یارو) مامۆستا بووە لە دواناوەندیەکەی کوڕان، هەردوو خاتوو (ئا. جیرترود رۆجەرز) و (کارۆلین سیلیمان) پێکڤە دواناوەندیە کچانەکە و بەشە ناوخۆییەکەیان دەبرد بەڕێوە. رۆجەرز بەشی ناوەندی و دواناوەندیەکەی پێسپێررابوو، هەرچی سیلیمانیش بوو هەردوو بەشی دایەنگەکە و سەرەتاییەکەیان بەرەو روو کردبۆوە، خاتوو (گریزیل. م. ماکلارن) یش لە کڵێسا کاروباری ئافرەتانی دەبرد بەڕێوە و بەناوچەکەشدا دەگەڕا.

ئەم زانیاریانە لە راپۆرتی ژمارە ١٠٠ای ساڵانەی لیژنەی راسپێردراوە ئامریکاییەکانی نێردراوە بیانیەکان لەتەك راپۆرتی سەدهەمین دانیشتنی کۆنگرە کە لە (بۆستن) لەنێوان ١١ - ١٤ای تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەری ١٩١٠ گیراوە.(بۆستن ، ئەنجوومەنی ئامریکایی ١٩١٢)

٢٤- (وامان مەزندە دەکرد کە ژمارەیەکی زۆر لە باوەڕداران لە کڵێسا کۆنەکەدان و بەدەر لەو زانیاریە شەخسیانەی خۆشمان): (ئەرشیفی لیژنەی

راسپێرراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە، زانکۆی هارڤارد - راپۆرتی ساڵانە لەبارەی بەشی (ڤان)ەوە بۆ ساڵی ١٩١٠.

٢٥- هەر دەوڵەتێ چۆنی بۆ بلوایە کونسوڵێ یا جێگری کونسوڵێکیان دادەنا، لە واقیعیشدا لەم دوو پلەیەدا جیاوازیەکی ئەوتۆ نەبوو، هەر بۆ نموونە: لە ١٨٩٠دا جێگری کونسوڵی بەریتانیا هەروەك خۆی کونسوڵ بێ، راستەوخۆ راپۆرتەکانی دەنارد بۆ باڵوێزخانەکەیان لە ئەستەمووڵ، نەك لە رێی کونسوڵەکەیانەوە لە ئەرزڕۆم.

زۆر گەرەتیش ئەو راپۆرتانەی هی دەوڵەتەکانی تر بوون ئاماژەیان بەوەدەدا کە جێگری کونسوڵی بەریتانیا لە ڤان، کونسوڵە. جا بۆ روونەدانی هەر هەڵەیەك لەم کتێبەدا جێگری کونسوڵ لە ڤان ئیشارەی ئەوەی پێدەدرێ کە کونسوڵە، مەگەر نازناوە ئەسڵیەکەی کاریگەربێ لەسەر ئەو دەقەی باس دەکرێ.

٢٦- ئەو حەڵە، لە ١٩١٠ دەستیان ئەدابووە پەروەردە و فێرکردن، (گرایس. هـ. کناب) : نێردراوێك بۆ ڤان: Mission at van بە نهێنی لە ساڵی ١٩١٦ بڵاوی کردۆتەوە .ل١٢. (کلارنس .د.ئەشیر) : پزیشکی ئامریکایی لە ترکیا Anamerican physician in Turkey بۆستن و نیویۆرك، کۆمپانیای (هیوتن میفلن) ١٩١٧ ل ٢١١,

٢٧-گشت بەراوردکاریەکانی پەیوەند بە کشتوکاڵ و کێڵگەکان لەم پەرەگرافەدا دەرهێنراون، جگە لە حاڵەتێك نەبێ کە ئیشارە بۆ شتێکی دی بکات. لەم کتێبە بروانە:

Orman ve maden ve ziraat Nezarati, kelem-I mahsus muduriyeti isfatistik subesi (Istanbul matbaa-(yi osmani, 1327 mali

وە دەبێ وەك ڕاگوزاریەك بروانرێتە ئەو سەرژمێریانەی دەربارەی ڤانوونن و زۆریش ورد نین، سەبارەت بەو بەراوردکاریە تاکەکەسیانەش ئەوە

یەکسانە بە دابەشکردنی بەرهەمەکە بەسەر کۆی گشتی دانیشتوان، مەبەست لە بەرهەمی هەر تاکێکە.

٢٨- بەرهەمهێنانی ترێ و دۆشا و مێوژەکەی بایەخێکی تایبەتی هەبوو، (ئۆرهان کیلیچ) لە تۆمارەکانی باج و دەرامەتی سەرەتای سەدەی حەڤدەدا چاوی بەوەکەوتووە کە ڕەزی موسڵمانەکان لە ڤان ٢٠٠٠٠٠ هەزار هێشووی بەرهەم بووە، بەرامبەر بە ٤٠٠٠٠٠ هەزار هێشووی غەیرە موسوڵمانەکان:

Kilic, Ve XVI. Yuzyillarda Van 1548- 1648 p 274

قانوونیش ڕێگەی دەدایە مەسیح و یەهوود کە شەراب بخۆنەوە، بەڵام لە موسوڵمانان حەرام کرابوو.

٢٩- ئەوەی خەبیرە عوسمانیەکە ناوی بردبوو بە (شەراب) لەوانەیە بەشێکی زۆری دۆشاو و شەربەتی ترێی گرتبێتەوە، جا هەروەك بەرهەم وحاسڵاتەکانی تر، دەکرا ترێ لە شێوەی شەراب و دۆشاو و مێوژدا بۆ ماوەیەکی درێژ عەمبارکرێ.

٣٠- لێرەدا بەرهەم بەپێی چۆنێتی و چەندێتییەتی، ئەمەش بە پێی ساڵنامەی :

Salnamay-I velayti 1876 Erzurum, 1293 hicri senesi (Erzurum velayeti matbaasi, 1293 pp 152-55

سەرژمێریە کشتوکاڵیەکانی ١٣٢٥ ئاماژە بەوە دەکەن کە تووتن بەرهەمێکی گەورە و گرنگ بووە، لە چاو هەرێمی ڕۆژاوای ئەنەدۆڵدا بەرهەمی تەنیا جوتیارێك زۆر زیاتر بووە.

٣١- ساڵنامەی ساڵی ١٨٧٦ ئیشارە بە ١٤٦٠٠ گاو ٤٦٤٠٠ مانگا و ٣٤٥٥٠ گوێرەکە لە ڤاندا دەدات کە هەبوون، خۆ بەهاتنی ساڵی ١٩١٠ ئەم ژمارانە گۆڕانێکی ئەوتۆیان بەسەردا نەهاتووە (سەرژمێریە کشتوکاڵیەکانی ساڵی ١٣٢٥).

٣٢- نرخی نانێك لە ڤان هەر ٦٠ بار بووە، یانی بەرامبەر بە ٢,٨ ڕەتڵ

یان ١,٢٨ کغم، کە ئەمە زۆر گرانە و بەتایبەت کاریکردبووە سەر چینە هەژار و کەم دەرامەتەکان، هۆکاری ئەمەش بەتایبەت ئەوەبوو کە ئەرمەنەکان وا ڕاهاتبوون هەرچی پارەیەکیان لەدەستدابووایە دەیاندا بەگەنم و عەمباریان دەکردو دەیانشاردەوە، تا لە بازاردا نەدەما ئینجا گرانیان دەکرد، دیارە لەمەشدا گوێیان بە خەڵکە هەژار و نەبووەکە نەدەدا... کابرایەکی ترکی خێرخواز (جەمال بەگ) فڕنێکی کردبۆوە، هەر نانێکی دەدا بە ٤٥ پار تا نرخی ئاردی بازاڕ دابەزێنێ، بەڵام ئەم کارە کەڵکێکی ئەوتۆی نەگەیاند، تاکە کەسێك چی پێدەکرێ؟ .(فایلی٢٠٨٢/١٩٥ لە مونسیل بۆ کۆنۆر، ڤان ٢ئایار /مایۆ ١٩٠٠).

٣٣- هەندێ ڕاپۆرت لە نووسراوە دیپلۆماتیە جیاجیاکاندا ئیشارە بە کەمی بەروبووم و گرانی و قاتوقڕی دەدەن. هەر بۆ نموونە بڕوانە فایلی ژمارە ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ شوبات/ فەبرایر ١٨٨٠. وەفایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٩ کانوونی یەك /دیسامبر ١٨٩٥، وە فایلی ٢٠٨/٤٢٤ لە تیریل بۆ کۆنر، ڤان ١٠ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٥ و هتد.

٣٤- بەلایەنی کەمەوە کونسوڵێکی بەریتانی هەستی بەوە دەکرد کە کوردەکان زیاتر لە ئەرمەنەکان گیرۆدەی دەستی قاتوقڕی و گرانیەکەن و پێیەوە دەناڵێن: (فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ ترونەر، ڤان ٢٥ ئەیار/مایۆ ١٨٨٠).

٣٥- فایلی ژمارە ٢٠٦٣/١٩٥ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٠ نیسان/ئەپریل ١٨٩٩.

٣٦- سەبارەت بە پەروەردە و فێرکردن لە ڤان بفەرموو بۆ ئەو کۆڵینەوە و شیکردنەوە رەخنە ئامێزە فرە لایەنە (تا ڕادەیەك) کە (ه.ه.لامب)ی کونسوڵ پێشکەشی کردووە، لە فایلی ١٥٢١/١٩٥ ڤان ٢٢ کانووی یەك/ دیسامبر ١٨٨٥ (ڕاپۆرتێ دەربارەی وەزعی پەروەردە و فێرکردنی گشتی لە ولایەتی

ڤان) :

Report at the state of public Instruction in the vilayet of van.

٢٧-تیرمیناسیان: Ermeni kaynaklarina Gore, p ١٣٢

٢٨- ڕێکخـراوی نەتـەوە یـەکگرتووەکان بـۆ پـەروەردە و فێرکـردن و ڕۆشنبیری (یۆنسکۆ)وە نووسینگەی ئامریکایی بۆ سەرژمێریکردن.

٣٩- Salname-i Nezaret-I maarif-i umumiye ١٣١٦ Sene-I hicriye sine mahsustur (Istanbul matbaa-i amire) pp ١٢١٠-١١

٤٠- کوینیـە: La Turquie d`Asie, p ٦٥٥ دەشبێ ئەوە بڵێین کە کوینیـە لەسـەرژمێریکردن و قسـەکانیدا پێوەیـان دەنـێ و زێـدەڕۆیی دەکـا، دەربارەی نفوسی کاتۆلیکە پاپاییەکان وەك کلدانیەکان کە ئەمانە لە هەرێمی ڤاندا کەمینەیەکی بچوك بوون.

٤١- ساڵنامەی (نەزارەتی مەعاریفی عوومومی) ١٣١٧ ل ١٤٢٨-٢٩.

٤٢- ساڵنامەی ولایەتی ئەرزرۆم ١٢٨٨

٤٣- پەراوێزی (٤١) ل ١٤٢٢

٤٤- بڕوانە کتێبەکەی (تیرمیناسیان)، پەراوێزی (٣٧) ل ١٣٢

٤٥- ABC ٧,٩,١٦ Eastern Turkey mission ١٩١٠-١٩١٩ Documents, Vol ٢٥ a.no ١١٦ Report of Village work in the Van station Field ١٩١٠

بەمانای نێردراوی ڕۆژهەڵاتی ترکیا ١٩١٠-١٩، بەڵگەنامـەکان و بـەرگی ٢٥ أ ژمـارە ١٦ ڕاپـۆرتێ دەربـارەی کـارکردن لـە گوندەکانـدا و لـەو ناوچـەیەی کـە بەشەکە لە ڤان دەیگرێتەوە، نێردراوی ڕۆژهەڵاتی ترکیا ١٩١٠

٤٦- ساڵنامەی (نەزارەتی مەعاریفی عمومی) ١٣١٨ ل٤٦، ١٤٢٠-٣١

٤٧- (تیرمیناسـیان) شـاری ڤـان، ل ١٩٢ (ڕۆبینـا برومیـان): (کولتـوری

ئەدەبی لە هەرێمی ڤان) چاپی: ریتشارد ـ ج. هۆڤانیسیان، کۆستا میسا، کالیفۆرنیا: خانەی مازدا بۆ بڵاوکردنەوە ، ل١٣٢-٥٢

٤٨- بروانە کتێبەکەی (نایری هامکیان):

The architectural heritage of vaspurakan and the preservation of memory layers

چاپی: ریتشارد .ج. هۆڤانیسیان، کالیفۆرنیا، خانەی مازدا ٢٠٠٠ ل ١١٦ - ٨٧

٤٩- تیرمیناسیان: THE CITY OF VAN, PP ١٩١ - ٩٢

٥٠- ساڵنانەی نەزارەتی مەعاریفی عمومی ١٣١٧ ل ١٤٢٨ - ٢٩

٥١- پەراوێزی (٤٠) ل ٦٥٩ - ٦٠؛ ٦٦٣ - ٦٤

٥٢- ئەو وەسفەی لەبارەی رووبەری ئەم دوو دارستانەوەیە ئەوە دەردەخا کە هیچ رووپێوییەکی بۆ نەکراوە. گیڤا کە دەڵێ: سێ سەعات بە درێژی و نیو سەعاتیش بە پانی، مەبەستی ئەوەیە کە بەپێ دەبڕرێ، وە (کارکیکان)یش کە دەڵێ: بە چوار درێژی و دووانیش پانی، خەملاندنە و هیچی تر.

٥٣- ساڵنامەی ولایەتی ئەرزرۆم ١٢٨٨ ل ١٦٦

٥٤- وشەی (شاڵ) جۆرە بەدحاڵیبوونێك دەدا، چونکە ئەوسا شاڵ وەك ئەمرۆ نەبوو، کەتەنیا پارچە پۆشاکێك بێت بۆ لەبەر کردن و رازاندنەوە، بەڵکو گەورە و فرەوان بووە و نێر و مێ بەکاریان دەهێنا چونکە گەرمبوو.

٥٦- بۆ دەستکەوتنی لیستی بەرهەمەکان، بڕوانە:

ولایەتی ڤان، ساڵنامەی ولایەت ١٢٨٨ ل ١٦١ - ٦٢

ساڵنامەی ولایەتی ئەرزرۆم ١٣١٥ ل ١٥٤ - ٥٥

٥٧- ساڵنامەی ولایەتی ڤان ١٣١٥ ل ١٥٤ - ٥٥

٥٨- Kilic. Yuzillarda Van ١٥٤٨، pp ٢٨٦-٨٨

٥٩- سەرچاوەی پەراوێزی (٤٠) کوێنیە ل ٦٧٤ - ٧٥

٦٠- هەمان سەرچاوە. ل٦٣٤ - ٣٥

Internation (turkish and Franch): Van and Baskale internal

Turkish only): Van, Ercis, Vosdan, Karcekan,) Dizi, colemerik, mahmudi

٦١- هەمان سەرچاوە، ل٢١٦، دووبارەی دەکەینەوە کە سەرژمێریەکانی کوینیە تەنیا ژمارەی مەزندە و خەملاندنن، وردو راست نین.

٦٢- هەمان سەرچاوە، ل٦٧٩ وە ٦٨٤، ئەمە هەکاری و (سانکاك) دەگرێتەوە کە کوینیە بە جیا سەرژمێری بۆ کردوون، چونکە ئەو کاتە لە رووی ئیداریەوە لە ڤان جیاکرابۆوە، دیسان ئەوە دەڵێینەوە کە دەبێ لەم سیاقەوە سەرژمێرییەکانی تەنیا بە مەزندە و خەملاندن وەرگیرێن نەك وەك ژمارەی ورد و راست.

٦٣- قەبارەی تێکڕایی ئەو کەشتیانە لە نێوان دەتەن بۆ ١٥ تەندا دەبوون.

Van Vilayeti Salnamesi - 64 1315 .p 157. 64. pp 668-71 La turquie d`Asieکوینیە

بەشی سێیەم

لاگیری* و سیاسە و دەستەڵات

رۆژێ نەبووە لە رۆژان کە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ ملبدات بۆ حوکمی رەهای عوسمانی، دەڤەرەکە سەختتر بووە لەوەی کە حوکمێکی راستەوخۆی بەسەردا بسەپێ، چونکە دوورەدەستبووە لە ناوەندی حوکمەوە لە ئەستەموول. سروشتی ناتەبای دانیشتوانەکانی لە کورد و ئەرمەن و نەستووریەکان، ئەشببووە سەرچاوەیەکی بەردەوام بۆ داهاتی دەوڵەت.

بۆیە سوڵتان سلێمانی قانونی شێوە دەستەڵاتێکی دیاریکراوی لەو هەرێمانەدا بەرپاکرد و دایمەزراند، حوکم و بەرێوەبردنی ئەو دەڤەرانەی بەرەو رووی سەرکردە مەسیح و موسوڵمانەکانی ناو خۆیان کردبۆوە، جا هێزەکانی دەوڵەت لە ناوەندی حوکم بەدەگمەن ئەبووایە ئەو عەشایرانەیان وەرس نەدەکرد، مەگەر ببوونایەتە مەترسی لە رێگەبڕیکردنی بازرگانی یا لە لاگیری و ملکەچیەکەیان بۆ دەوڵەت پێیان لێ هەڵبڕیایە و یاخی ببوونایە و هەڵیگەڕانایەتەوە.

لە نیوەی سەدەی نۆزدەوە کە چاکسازیەکانی دەوڵەت وردە وردە رووی لە رۆژهەڵات کرد، بار و زروفەکەش دەستی بە گۆڕان کرد، بیرۆکراتی زیاتر

---

* لاگیری: لایەنگری - ولاء، إنحیاز

سەری هەڵدا و ئارەزووی کاربەدەستان و فەرمانبەرانی دەوڵەت کەم کەم بۆ ئەوە دەچوو کە راستەوخۆ و وبە فیعلی کاروبار بگرنە دەست و بیبەن بە رێوە، رۆژەڵات بەهێڵە تازەکانی تەلەگرافەوە بەپایتەختەوە بیەستن و بەهۆی مەترسی رووسیشەوە حوکمەت توانای خۆی لە کارکردنە سەر رێرەوی رووداوەکان لە ناوچەکەدا زیاتر کرد و وپەرەی پێدا، ئەمەش لە سونگەی بەهێزکردن و چەسپاندنی هێزی سەربازی خۆیەوە لە رۆژەڵاتدا.

• موڵکایەتی

دەلاقەیەکی ئابووری ترسناك شاری ڤان و لادێکانی کردبووە دوو لەتەوە، ئەمە سەرەرای ئەو جیاوازیە ئابووریە فرەوانەی لە نێو گوندەکان خۆیشیانا سەری هەڵدەدا، دێی وا هەبوو یەجگار نەبووە و نەدارا بوون، سا مەسیحی بوونایە یا موسوڵمان بەردەوام هەژاربوون. لە ساڵانی هات و پڕ خێریشدا هێشتا ئەمانە بە فەلاکەت دەیانگوزەراند، خۆ ساڵانی وشك و نەهاتی چنگی برسێتی و نەبوونی تێیان گیر دەبوو و شپرزەی دەکردن. کەچی هەندێ گوندیش هەبوو هەرچۆنێك بێ دەیانتوانی خۆیان بگرن و بەسەر ئەو دژواریەدا زاڵبن.

خاوەن موڵکە ئازادەکان (کە لەمە باشتریان پێ ناگوترێ) لە هەرێمی ڤان لەتەوقەسەری ئابووری لادێکانەوە بوون، ئەمانە زۆرینەیەکی کورد و ئەرمەن و کەمێکیش لە نەستووری و کلدانی ناو گوندەکانبوون، ئەوەی ئەم توێژاڵەی لە چینی داماوان جیادەکردەوە موڵکداریە قانوونیەکەیان بوو بەسەر زەویەکانەوە، چونکە هەندێکیان لە موڵکدارە ئازادەکان بوون و زۆریشیان ناچار کرێیان دەدا یان باجیان لەسەر ئەو زەویە دەدا کە موڵکی سوڵتانبوو.[1] بۆ ئەوەی زەویەکە بەدەستیانەوە بمێنێ و لەتوانا و خێروبێری کەڵکەوەربن، رێژەیەکی ماقوڵیش لە بەروبوومەکەی بۆخۆیانبێ.

زوربەی ئەو گوندانەی بەم شێوەیە زەویەکانیان وەبەردەهێنا لەلایەن دەوڵەتەوە پارێزراوبوون، وادادەنرا کە لەژێر سایەی سەڵتەنەی عوسمانیدان بەڵام دانیشتوانی گوندەکانیدی، بۆ بەربەرەکانی هێرش و پەلاماردانی عەشایرە کوردەکان چەك و تفاقی شەڕی خۆیان هەبوو، ئەمانە موسوڵمان و مەسیحیان هەمیشە چەکەکانیان بە پاڵ خۆیانەوە بوو، هەرچەندە نەیاندەتوانی پێشی ئەو پەلامارە رێکوپێکانەی عەشایرە گەورەکان بگرن بەڵام هێندەیان لەدەستدەهات کە ئەو هێرشانە لەسەر چەتە و پەلاماردەران بکەوی. ئیتر چونکە ئاسانچی ئاسانتر هەبوو، ئەم عەشایر و چەتانە نەدەچوون بەلای ئەماندا، زوربەی گوندە شاخاویەکان دانیشتوانەکانیان ئەرمەن و نەستووری بوون، لەبابەتی ئەوە بوون کە گوتمان.

بەڵام ئەو گوندانەی کە بە (موڵکایەتی) عەشایرە کوردەکان ئەژمار کرابوون، لەرووی ئابووریەوە دەستکورتتربوون بەڵام دەیانتوانی هەرچۆنێکبێ مانەوەی خۆیان بپارێزن، بە ئایینیش موسوڵمان و مەسیحیبوون. ئەمانە سەرانە تەقلیدیەکەی خۆیان دەدا بەو عەشایرانەی دەوروبەریان تا لە عەشایری تریان بپارێزن یان هەر لەو عەشرەتەی کە خاوەنی موڵکەکەیانە.

ئا ئەم جۆرە سیستەم و تەرتیباتە لە زوربەی هەرێم و دەڤەرە ئەوروپایی و ئاسیاییەکاندا، بەر لەسەردەمی نوێ، هەبوو کارپێکراو بوو، لە رۆژهەڵاتی عوسمانیشدا هەر لە کۆنەوە، بەر لە عوسمانیانیش هەر بووە.

وەك گشت ئەو سیستەمانە کە باج و سەرانە وەردەگرن، رێکخستنی کارەکانیان لەسەر هەمان فیکرەبوو، لە بەرژەوەندی لایەنە بەهێز و دەستەڵاتدارەکە بوو تا زۆر لە فەلا و جوتیارەکان بکاو وناچاریان بکات هەتا هەتایە کاربکەن و سەرانەش بدەن، ئەمە لەباتی ئەوەی بە یەکجاری دەستبگرن بەسەر زەویوزارەکانیاندا. روونتر با بڵێین: برسیکردنی فەلا و

جوتیارەکان و دواییش ئەوەی بەرهەمی هێناوە لێی سەنێ و تالانی بکەن.[٢]

لە هەندێ حاڵدا پەیڕەوکردنی ئەمە بەخێر و دەستکەوت بۆ خاوەن موڵکە کوردەکان و لادێییەکانیش دەشکایەوە. لەولاشەوە گوندە ئەرمەنەکان لەژێر دەستی (محەممەد سادق)دا بوو کەسەر بە عەشرەتی (حەیدەران) بوو، ئەمانە لە فانیش هەر بووە و دەوڵەمەند بوون، رەعیەی وایان هەبوو گوایە لە هەموویان دەستکورتتر بوو بەڵام بەلانی کەم سەد سەر مەڕی هەبوو کە ئەمە گاڵتەی پێناکرێ، ئەگەر لەگەڵ گوندەکانی تردا بەراورد بکرێ.

محەممەد سادقیش ملهوڕێکی بەناوێ و جاروبار جینایەتکارێکی چاونەترسی رووقایم بوو، لە هەردوو دەوڵەتی فارسی و عوسمانی یاخی دەبوو و شووڵی لێ هەڵدەکێشا.[٣]

بەڵام ئەو گوندانەی کە لە هەموان ژیانیان پەرپووتتر بوو، ئەو گوندە موسوڵمان و مەسیحیانە بوون کە لە هیچ کام لەو دوو جۆرەی سەرەوە نەبوون، چەك و تفاقێکی شەڕی ئەوتۆیان شك نەدەبرد، هەرچەندە لە پەنا دەستەڵاتی عوسمانیشدابوون بەڵام لایان لێ نەدەکرایەوە و رۆژێ لە رۆژانیش عەشرەتێکی تر نەدەهات بە هاواریانەوە. بەڵکو عەشایرەکان لەسەر دەستگرتن بەسەریاندا، شەڕیانبوو، هیچ کاتێکیش ژیان لەناوچەرگەی شەڕ و پشێویدا خێری بەناوچەوانەوە نەبووە.

ئەو عەشایرانەی بەردەوام گوندەکانی خۆیان دەپاراست زۆرجار هێرشیان دەکردە سەر ئەو گوندانەی لەدەرەوەی دەستەڵاتیاندابوون و تالانیان دەکردن، لەم جۆرە پەلامارانەدا کەمجار خوێنی تیا دەڕژا، بەڵام خۆ ئەو قوربەسەرانەیان ماڵ کاول و هەژار و برسی دەکرد، زوربەی جار ڕانە مەڕەکانیان دەدرانە پێش و بە تالان دەبران.[٤]

لەسەدەی نۆزدەدا چاودێرە ئەوروپاییەکان وایان دادەنا کە ئەهامەتی ئەو گوندانەی بەر هێرش و پەلامار دەکەوتن، کێشەیەکە هەر بۆ

ئەرمەنەکانە، بەلام ئەمە پێچەوانەی واقیع بوو، چەردە و عەشایرەکان بەپێی ئاسانی کارەکە و قەبارەی دەستکەوتەکانیان ئامانجەکانیان دیاریدەکردن و هەڵیان دەبژاردن، نەك بەپێی ئینتیمای ئاینی. بەلام ئەوەبوو ئەرمەنەکان دەیانتوانی داد و شەکوای حاڵی خۆیان بگەیەننە کونسوڵگەریە ئەوروپاییەکان و میسیۆنێرە ئامریکاییەکان، زۆر گەرەتیش پێوەیان دەنا و زێدەڕۆییان دەکرد لە گێڕانەوەی دەردیسەری و پەژارەکانیاندا، ئەمەش بەو هیوایەی کە کۆمەك بکرێن و قەرەبووی زیانەکانیان بۆ بکرێتەوە، لەبەرامبەردا موسوڵمانەکان کێشە و تەنگژەکانیان نەدەگەیاندە رۆژاواییەکان، بۆیە پەژارەی موسوڵمانەکان لەگن ئەوروپایی و ئامریکاییەکان بزربوو، جا کە لە کوردیان دەنووسی بە (کوردەکان)یان ناودەبردن، هەروەك کۆمەڵ کۆمەڵ بن و شالاو بۆ ئەرمەنەکان بەرن. لە واقیعدا پێکدادانەکان لەنێوان دوو لایەندا بوو، عەشایر و نیشتەنیەکان.

هەندێ کونسوڵی بیرتیز و کراوە کە راپۆرتیان دەنووسی لەبارەی پەلاماری عەشایرەکان بۆ سەر گوندە کوردەکان، لەو راپۆرتانەیاندا و لە تۆمارەکانی عوسمانیدا ئەوە دەردەکەوێ کە نەهامەتی و کوێرەوەریەکان جیاوازی نەدەکرد لەنێوان تایفەیەك و ئەوی تردا، مزگەوتەکان هەروەك کڵێساکان تالان دەکران، موسوڵمان و مەسیحی وەك یەك دووچاری تالان و ڕوتکردنەوە دەبوونەوە.[٥]

بالۆرەی دووەمی درۆکردنەکە ئەوەیە کە تەنیا عەشایرە کوردەکان بەرپرسن لە موعاناتی هەژاران و نەداراکان. کەچی هەندێ لەو کۆسپ و ئاستەنگانەی جوتیاران کە باسدەکرا لە هیچ کات و شوێنێکدا نەبینرابوون و نەبیسترابوون، جوتیاری موسوڵمان و مەسیحی قەرزێکی زۆریان دەهێنایە سەر خۆیان بە پشتی ئەوەی کە لە حاسلاتدا یا بە ڕەهنی زەویەکانیان بیدەنەوە، بەلام کە بەرهەم و حاسلاتەکانیان بایی ئەوەندە نەبوو کە

قەرزەکانی پێ بدەنەوە، ئەوا دەست بەسەر زەوییەکانیاندا دەگیرا و دەهاتنە سەر ساجی عەلی.[٦]

زۆرجار بازرگان و سووخۆرە ئەرمەنەکان خۆیان بۆ جوتیارە ئەرمەنەکان دەنایەوە بۆ ئەو مەبەستە. لە ساڵی ١٩٠٠ (ساڵی گرانییەکە) هەر بۆ نموونە، دەستەیەك لە بازرگانە ئەرمەنەکان کەوتنە (ئابڵووقەدانی بازار) لەڕێی شاردنەوە و عەمبارکردنی گەنمەوە، جا نرخی گەنم چووە ئاسمان و فڕی، بەسایەی پشت و پەنای ئەوروپاییەکانیشەوە ئەو بازرگانە چاوبرسیانە لە سزا و لێپرسینەوەی دەوڵەت خۆیان قوتار کرد و وەك بەرزەکی بانان بۆی دەرچوون، چونکە فەرمانداری شار نەیدەتوانی عەمبارەکانیان بشکێنێ و گەنمەکە بێنێتە دەر، یان نرخی نان هەرزان کات، لەباتی ئەمە لە تەقەللای ئەوەدابوو کە لە هەرێمەکانی ترەوە گەنم هاوردەکات، لەمەشدا بازرگانە ئەرمەنەکان پێشی دەکەوتن و هەر خۆشیان بوون تا بینەقاقای جوتیارەکانیان نابووە قەرزەوە.[٧]

● عەشایرە کوردەکان

شێواندنی ئەمن و ئاسایشی ناوچەکە لە تەرەف عەشایرە کوردەکانەوە کرۆکی گشت ئەو گیر و گرفتانەبوو کە لە رۆژەلاتی عوسمانیدا سەریان هەڵدەدا، هەتا هەڕەشە و مەترسی لەمەش گەورەتر هاتە ئاراوە، هەڕەشەی شۆڕشکردنی ئەرمەن.

هەر بە فیترە ئەرمەنییەکان و دەوڵەتی عوسمانی دوژمنی یەکتر نەبوون، ئەرمەنەکان رۆژێ لە رۆژان ئەو هێزەیان شك نەدەبرد کە بە تەنیا خۆیان پەلاماری دەوڵەت بدەن و مەترسیەکی راستەقینەی بۆ دروستکەن ئەگەرەکو دەستیان نەخستایە دەستی لایەنە دەرەکییەکانەوە.

بە پێچەوانەوە، پاراستنی سەلامەتی ئیسلام و ئەرمەنیش کە بۆ خۆیان

داسەکابوون، لە بەرژەوەندی دەوڵەتی عوسمانی بوو، بەڵانی کەمەوە هەر نەبێ تا دەوڵەت بتوانێ باج و خەراجەکانی خۆی بەبێ سەرئێشە گردکاتەوە، بەڵام رەوشی عەشایر جیاوازتر بوو، بەبێ دوو دڵی حوکمەت پشتگیری ئەو دانیشتووە جێگیر و نیشتەنیانەی دەکرد و دەشچۆوە بە گژ ئەو لایەنە عەشایریە کورد و نەستووریانەدا.

بە درێژایی مێژوو دانیشتووەکان دووچاری هێرشی ئەو عەشایرانە دەبوونەوە و جاری واش بووە کە خوێنی تێدا دەرژا، حوکمەتی عوسمانیش هەروەك گشت ئەو حوکمەتانەی رۆژهەڵاتی ناڤین هیواخوازبوو کە سنوورێك بۆ ئەم رووداوانە دابنرێ، ئەمەش بەپێی یەك لە باوەڕە سوننەتیە ئیسلامیەکان: رزگارکردن و بەرپاگردنی دادپەروەری لە ئەرکە سەرەتاییەکانی دەسەڵاتدارە.

ئەم بیروباوەڕە ئاینیانەش کاریان کردبووە سەر هەڵسوکەوتی فەرماندار و بیرۆکراتەکان، بەڵام هۆکارێکی ئاشکراتر لە پشت ئەو دڵەراوکێیەی عوسمانیەکانەوە بوو بەرامبەر دانیشتوانە جێگیر و داسەکاوەکان: بازرگان و فەلاکان وا لێبکەن هیچ نەبێ هەست بەوە بکەن کە باج و خەراجێکیان وا بەسەردەوە و دەبێ بیدەنە دەوڵەت، رەوەند و کۆچەرەکان لەمەیاندا بە دەگمەن چاویان لەوان دەکرد تا مل بدەن بۆیە سەیر نەبوو کە عوسمانیەکان لەپێناو پاراستنی ئەوانەی جێگیر و نیشتەنین لە شار و لادێکاندا کار بکەن، ئیتر بەبێ گوێدانە ئایین و مەزهەبیان.

دوژمنایەتیەکی رەها حوکمەت و ئەو عەشایرانەی لێك دابریبوو، ئەمەش هەروەك هەر پەیوەندیەکی تری نێوان هەر دەوڵەتێك و عەشایرەکانی، تەنیا بەڵگەیەکیش لە ئارارا نەبوو کە نیشانە بێ بۆ (هاوکاریەکی ئیسلامیانە) لەنێوان ئەو عەشایرانە و هێزە نیزامیەکانی سوپا و دەرەك.[8]

عەشایرە کوردەکان زۆر بە زەحمەت کۆنترۆڵ دەکران، چونکە چەکداربوون و تەنیا ملکەچی سەرۆکەکانیان بوون، تاکە ڕێگەیە بۆ ملکەچکردنی یەك لەوانە پەلامارێکی سەربازی بەرفراوانبوو کە پاکتاوکردن و سەرکوتکردنێکی بەدوادا بهاتبا، بەڵام سەڵتەنەی عوسمانی لەوپەری توانای سەربازیشیدا ئەو جۆرە تۆپەراسیۆنە گەورەیەی لەدەست نەدەهات و نەیدەتوانی بە ئەنجامی بگەیەنێ، ئەوەی لە دەستی دەهات تەنیا بەکارهێنان و جێبەجێکردنی سیاسە و پیلانی دووبەرەکی نانەوەبوو، لەولاشەوە خراپترین و جینایەتکارترین یاخیبوویەکی بەوە سزادەدا کە ڕێزی دەگرت و دەیخستە پلەوپایەیەکی ڕەسمی دەوڵەتەوە.

دەوڵەتی عوسمانی لە بەجێهێنانی ئەرکەکانی خۆیدا درێغی نەدەکردن کە بریتیبوون لە پاراستنی ڕەعیەتەکانی سوڵتان و بەردەوامبوونی حوکمی ئیمپراتۆری، جا سەرەڕای گشت ئەو هەموو گیروگرفتە گەورانە و بوونی کاربەدەستی خۆویست و مشەخۆر و گەندەڵ کە بەرژەوەندیەکانی خۆیان لەلا لەهی دەوڵەت و تاکەکانی میللەت لەپێشتربوو، کەچی سەڵتەنەکە بەردەوامبوو لە بەجێهێنانی ئەرکەکانیدا، بەڵام بەبێ دانی مووچەی سەرباز و فەرمانبەرەکانی سەرکەوتنی مەحاڵبوو.

کەواتە یەك لە پێویستیەکانی تری دەوڵەت بە پلەی یەکەم پارە و دراوبوو، بۆیە عەشایرەکانی ناچار کرد کە هیچ نەبێ بەشێکی کەمی ئەو باجانەی وا لەسەریان بیدەنە فەرمانبەرانی باج و دەرامەتی کشتوکاڵ، لەو گوندانەی کە لەژێر دەستی عەشایرەکاندا بوون.[٩]

بەڵام ئەو بڕە پارانە بەشێکی کەمی خەرجی هێزە سەربازیەکان نەبێ کە نیمچە دەسەڵاتێکی بەسەر ناوچەکەدا سەپاندبوو، هیچ کونێکی تری نەدەگرت، خۆ ئەگەر ئەو هێزانەش نەبوونایە ئەوا ئەو عەشایرانە پشێوی و بەرەڵلاییەکی وایان لە دەڤەرەکانیاندا بەرپا دەکرد کە باسی باج و خەراج لە

ڕۆژهەڵاتدا لە کولەکەی تەڕیشدا نەدەکرا، کام فەلای بێ لایەن و داماوە تاڵان دەکرا چونکە باجی بە دەوڵەت داوە و کاروانەکان ڕووتدەکرانەوە، ئیمکانیەتی پەرەسەندنی کارگەکان کە باجی خۆیان دەدا و بازرگانی سەردەمەکەش ئەمانە ببونە خەوێك و ڕۆژێ لە ڕۆژان نەدەهاتە دی.

عوسمانیەکان ئاتاجی ئەوەبوون کە عەشایرەکان لەژێر چاودێری خۆیاندا بمێننەوە، ئەمەیش لەبەر مەترسی دەستتێوەردانی هەمیشەیی دەوڵەتانی ئەوروپا، چونکە ئەوانە هەردەم چاویان لەسەر ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ بوو، لەدوی سوسەی پشێویەك دەگەڕان، خۆ ئەگەر ئەم چاودێریە نەبووایە ئەوا عەشایرەکان دەیانتوانی ئەو سوسەیە بێننە دی، بەتایبەت هێرش و پەلامارەکانی دژ بە ئەرمەنەکان زۆر کەڕەت بووە بیانوو بۆ ئەگەری دەستێوەردانی رووسیا.

هەر بە هیوای هێنانەدی ئەمە، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن کەوتنە پەلاماری عەشایرە کوردەکان، تا ئەوانیش بکەونە تۆڵە سەندنەوە و ئەمە دوایی ببێتە زامنە بۆ دەستێوەردانێکی ئەوروپایی لە ڕۆژهەڵاتدا، بەڵام تەنیا لەنگەرگرتن و هاوسەنگی سیاسەتە گەورەکان بوو کە نەیدەهێڵا ڕووسەکان دەستوەردەن لە هەرێمەکە. خۆ ئەگەر ئاڵۆزی و گرژیە عەشایریەکان لە ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا سەرهەڵدەن ئەوا ئەگەری ئەوە هەیە کە ڕای گشتی لە ئەوروپای ڕۆژاوادا نەتوانێ لە ئاست پەلامارێکی ڕووسیادا بووەستێتەوە و دژی بێت.

لەبەر ئەمە، زۆر زەرووری و سروشتیش بوو لەیەك کاتدا، کە دەوڵەتی عوسمانی ڕووبەڕووی ئەو عەشایرانە بوەستێتەوە، وەك باسیش دەکرێ ئیدارەی هەرێمی ڤان لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە و سەرتای بیستدا، کەوتۆتە شەڕی زۆر قورسەوە بۆ جڵەوگیری ئەو عەشایرانە تا بیانخاتە ژێر ڕکێفیەوە، بەڵام لەوەدا تەنیا سەرکەوتنێکی کەمی بەدەستهێناوە، ئەوەش بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ کەمی و لاوازی تواناکانی دەوڵەت.

• بیرۆکراتی عوسمانی

بەپرسانی دەوڵەتی عوسمانی بەگشتی لەسەر ئەو خواستەیان یەکبوون کە دەبێ سەڵتەنە ڕزگار کرێ و بپارێزرێ، بەڵام بەزۆری لەسەر چۆنێتی بە ئەنجامگەیاندنی ئەم خواستەیان ناکۆکبوون، لە دەستپێکی قۆناغی چاکسازی ناو سەڵتەنەوە هەتا کۆتایی ئیمپراتۆریەتەکەش، تەقلیدیەکان بەربەرەکانی چاکسازیەکانیان دەکرد. بەو ئاواتەوەی کە دەستگرن بەسەر دەستەڵاتدا، ئەم بەربەرەکانیەش بەتایبەتی لە ڤاندا رەنگی دابۆوە. لە دوای شۆڕشی ١٩٠٨ کە چاکسازانی گەیاندە سەرپۆپەی دەستەڵات، زۆرجاریش ناحەزیی شەخسی و مشتومڕ دەبووە بەربەستی گەیشتن بەم ئامانجە پیرۆزە.

لە هەرێمی ڤان، زۆرجار ئامانجەکانی هەردوو دەستەڵاتی مەدەنی و سەربازی راست و چەپ لە یەکدی دەوەستانەوە. هەندێ کاربەدەست رێگەی هەندێ چالاکیان دەدا کە لەلایەن شۆڕشگێڕانی ئەرمەنەوە ئەنجام بدرێ، ئەگەر ئێستە بووایە بە مەترسیدار لە قەڵەم دەدرا. بەڵام ئەوکات شتەکە زیاتر وەك رێکەوتنێکی سیاسی دەهاتە پێشچاو، هەر بۆ نموونە: (تایەر پاشا)ی حاکمی ڤان ١٨٩٧ - ١٩٠٦ بەری بەرەڵلا کرد بۆ حیزبی (تاشناق) تا دەستگرێ بەسەر ئەرمەنەکانی ڤاندا، چونکە ئەم کابرایە زیاتر بایەخی بە بەرپابوونی ئاشتییەکی کاتی دەدا نەك بەدانانی ستوورێك بۆ ئەگەری شۆڕشێك کە هەڵبگیرسێت.

هەروا ئەو هاوپەیمانیەی کە لەنێوان کۆمەڵەی (ئیتیحاد وتەرەقی) و حیزبە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکاندا بوو، گەورەترین مەترسی لەسەر دەوڵەت دروست کرد، بەڵام ئەو هاوپەیمانییە کاتیخۆی کە عوسمانیە دیموکراتخوازەکان و ئەرمەنەکان مەسەلەیەکی هاوبەشی پێکیەوە گرێ دەدان، هەر لە ئەورووپاوە دروستببوو، مەسەلەی دژایەتیکردن و بەربەرەکانی

حوکمەتەکەی سوڵتان (عەبدالحەومیدی دووەم)، (شۆڕشی برایەتی) چاوی عوسمانیە دیموکراتخوازەکانی بەر شەوارە خستبوو نەك ئەرمەنەکان لەو دوورکەوتنەوە بنەڕەتیەی کە لەڕاوبۆچوونی هەردوو تەرفدا هەبوو، دیموکراتخوازەکان ئیمپراتۆریەتێکی سەردەمانە و تازەیان دەویست لە رووی سیاسیەوە، ئامادەشبوون کە تارادەیەکی باش ئۆتۆنۆمی بدەنە ئەو کۆمەڵانەی کە بە ئاشکرا هاوسۆزی خۆیان دەردەبڕی بەپاڵیانەوە. بەڵام شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان ئۆتۆنۆمیان بە هەنگاوێك دەزانی بەرەو سەربەخۆیی تەواو، لەوەشدەچێ کە رۆژێ لە رۆژان باوەڕیان بەوە نەبووبێ کە دەوڵەتی عوسمانی سادیموکراتیبێ یان پاشایی، ئامادەبێ بە خواست و ئارەزووی خۆی ئۆتۆنۆمیان بداتێ. ئەمەش لە خۆیدا ئەگەرێکی راستە. لەبەرامبەر ئەمەدا شۆڕشگێڕان ئامادەبوون کە ئەو پەیوەندیەی خۆیان بە دیموکراتخوازەکانەوە بڕەخسێنن بۆ بەهێزکردنی توانای رێکخراوە یاخیبووەکانیان.

● سوپا

ئەو ترکانەی لە ئەنەدۆڵ و بەشی عوسمانی ئەورووپاوە هاتبوون زۆربەی سەربازەکانی ڤانیان پێکهێنابوو، سەرەڕای ژیانێکی سەخت کەدەیان گوزەراند، کەچی مووچە و مانگانەکانیشیان دوادەکەوت و جاری وا هەبوو بە دووسێ مانگ جارێ دەیاندانێ، ئەمەش ئەو سەربازانەی ریسوا و موحتاج کردبوو، خێزانی زۆربەیان لەو جوتیارانە بوون کە شتێکی ئەوتۆیان لەدەستدا نەبوو تا حەواڵەیکەن بۆیان کە لە ڤان بە کولەمەرگی دەژیان.

سەربازەکانیش بۆ ئەوەی هەرچۆنێکبێ بژین، گیانێکیان بەو بەشە خۆراك و چێشتە کەمەبوو کە لە سەربازگەکاندا دەیاندانێ، بشزانە کە ئەو بەشە هەرگیز تێری نەدەکردن، بەسکێ تێر و بەدە برسیبوون.

سەربازەکانی ڤان لە ساڵی ١٩٠٤ نەك بەهۆی دواکەوتنی موچەکانیانەوە هەشت مانگ، بەڵکو بەهۆی ئەو بەشە کەمە خواردنەی دەیاندرایە ڕاپەڕین و کەوتنە یاخیبوون.[١٠]

نێزیکبوونی سەربازگەکان لەیەکترو ئەو ژیانە کولەمەرگیەی کە تیا بەسەریان دەبرد هۆیەکبوو بۆ تەشەنەکردنی دەردودو تیایاندا، لە مانگی ئادار/ مارسی ١٩١٠ پەتای تیفۆئید لەناو بنکەی سەربازی ئەرزڕۆمدا داکەوت، ڕۆژانە بیستیان لێ دەمرد، پەتاکەش تا دەهات پەرەی دەسەند و لەو بنکە سەربازیە گەورەیەشدا تەنیا شانزە پزیشك هەبوون بۆ چارەکردنی دوو هەزار تووشبوو و دەردەدار، جگەلەوەی کە یەك دانە موزەمید و پەرستیاریان نەبوو.[١١]

پەتای کۆلێرا و ڕشانەوە لە ١٩٠٥ گەیشتە بنکەی سەربازی ڤان.[١٢] هەروەك چۆن (تیفۆئید - گرانەتا)یش لەنێو سەربازەکانی (مووش)دا لە زستانی ١٩١٢ - ١٣ بڵاوبۆوە[١٣]. بەم جۆرە لە ڤان و شارەکانی تر سەربازەکان بەدەست پەتا و درم و ڕشانەوەوە موبتەلا ببوون و دەیانناڵاند و توانای سەربازی و شەڕکردنیشی لێبڕیبوون، لەو سەروبەندی جەنگی یەکەمی جیهانیەدا، کاری کردبووە سەر ڕێڕەوی شەڕەکەش.[١٤]

کۆلۆنێلێکی بەریتانی (ئەمیلیۆ کلایتن) کە کونسۆڵی وڵاتەکەی بوو لە ڤان، باس لە بڵاوبوونەوە و تەشەنەکردنی یەك لەو پەتایانە دەکات لەنێو سەربازەکاندا و دەنووسێ:

((تەورێز: ٢٢ مایۆ/ئەیار ١٨٩٨

شەرمەزمەندم بەوەی کە هەواڵی هەڵکشانی ڕێژەی مردن لەناو سەربازە ترکەکانی شاری ڤانتان لە زستانی پاردا پێڕاگەیەنم: لە شارەکەدا پێنج بەتالیۆن و نزیکەی ٢٥٠ بۆ ٣٠٠ کەس هەبوون. مردووەکان لەنێوان ٥٠٠ بۆ ١٠٠٠ سەرباز، دانیشتویەکی نێزیك بە نەخۆشخانەی سەربازی پێی ڕاگەیاندم

کە ڕۆژانە لاشەکان دێن، بۆخۆم سەرنجی پەتاکەم داوە و ئەمەش لە ڕەنگ و ڕووی سەربازەکانی ناو شاردا دەبینرێ، بەزەحمەت ژمارەیەکی وردی مردووەکانیان دەزانرێ ، هەرچەندە دەستەڵاتداران دەیانەوێ بیشارنەوە، بەڵام بە ٢٠٪ ئەگەر مەزندەکرێ ئەوە زیادەڕۆیی نییە.

پێیان گوتم کە کەتیبەکەی ناو سەرا ژمارەیەکی زۆری لە دەست داوە، لەنێوان ٣٠ - ٥٠ کەس، بەڵام وەزعی کەتیبەکەی (بشکالە) باشترە. هۆکاری ئەم مردن و لەناوچوونانە دەبەمەوە بۆ پەتای (تیفۆس - ڕەشە گرانەتا)، هەرچۆنێکبێ ڕاستیەکەی ئەوەیە کە ئەمانە سەرمایان دەبێ، لام وایە خواردنی سەربازەکان باشە و بەشدەکات، بەڵام جل و پۆشاك و نوێن و پێخەفەکانیان لەوەدا نییە کە لە سەرما بیانپارێزێ، ژور و قاوشەکانیان بەباشی گەرم ناکرێن.

سەختترین ئەرکێك و لە هەمووی ناخۆشتر دابینکردنی پاسەوانیە لە شەودا، جا لە ترسی هەوڵدانی شۆڕشگێڕان بۆ تێکدانی ئاسایشی ڤان و نەبوونی متمانەش بە پۆلیس، دەستەڵات نێوەندە پاسەوانەکانی چڕکردۆتەوە و ژمارەشیانی زۆرتر کردووە، ئەمەش کارەکەی بەباشی بە ئەنجام گەیاندووە.

پاسەوانە ترکەکە سەرڕای ئەو پشووەی ناوبەناو چەند سەعاتێ هەیەتی، کارەکەی خۆی بەجێ دێنێ، بەڵام سەربازەکان، سەرما زۆر و سەختەکەی شەوانی درێژی زستان کە پلەکانی گەرما دەچێتە خوار سفرەوە، تاقی کردۆتەوە، ئەو پاڵتۆ سەربازییەی پێیانە لە وەها ساردیەکدا کەڵکی ئەوتۆ نادات، لەم جۆرە کەشوهەوایانەدا بێگومان کە سەرما لێیاندات مرۆڤ پەك دەخات.[21])).

• حیزبە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان

دەستە و کۆمەڵە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان لەناو خۆیاندا زیاتر لە کوردەکان تەبا و یەکگرتوتربوون، بەڵام ئامانجی زۆرو تاکتیکی فرەیان هەبوو کە دەیانویست بیگەنێ، لە ساڵی ۱۸۷۰ ڕێکخراوی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە ڤاندا بە دوو حیزبی بچووکەوە دەستی دایە کارکردن: یەکیەتی ڕزگاری (کە لە ساڵی ۱۸۷۲ دامەزرا) وەکۆمەڵەی خاچی ڕەش (کە لە ساڵی ۱۸۷۸ دامەزرا) ئەمەیان کۆمەڵەیەکی نهێنی بوو ڕێبازێکی شۆڕشگێڕانەی خوێناوی گرتبووەبەر. بەڵام هیچ کام لەم دوو حیزبە کاریگەرییەکی هەقیقی نەبوو، یەکەم حیزبێ کە کاری شۆڕشگێڕی ئەنجام دەدا حیزبی (ئەرمیناکان) بوو کە لە لایەن دەستەیە لە قوتابیانی ڤانەوە لە ۱۸۸۵ ەوە بە پێچەوانەی کۆمەڵەکانی پێشووەوە کاریان دەکرد، بزووتنەوەی (ئەرمیناکان) لەسەر بنەما شۆڕشگێڕیە باوەکانی سەدەی نۆزدە خۆی گرتبوو، ئەمە بە پێچەوانەی دەستە و کۆمەڵەکانی ترەوە، یانی بەرنامە و قانون و ڕێکخستنێکی ناوخۆو و لیژنەی ناوچەیی لە شارۆچکەکاندا هەبوو، جگە لەمەشقی سەربازی و ڕۆژنامەیەکی شۆڕشگێڕانە (ئەرمینیا) و کۆمەڵێ بەرپرسی شۆڕشگێڕ بە پاڵپشتی ژمارەیەك ئەندامی یاریدەدەر.

کونسوڵی رووسی لە ڤان، لیوا (کامساراگان) لە رووی ئامادەکاری سەربازی و شەڕی چەتەگەریەوە هاوکاری دەکردن، چونکە خۆی ئەرمەنبوو ئیتر درگەی کونسوڵخانەکەی بۆ ئاوەڵا کردبوون و بۆخۆیشی مەشقی سەربازی پێدەکردن.

ئەم بزووتنەوەی ئەرمیناکانە لە شارەکانی ئێراندا بۆ ڕاییکردنی کاروبار و ئاودیوکردنی چەك و جبەخانە بە ئاسانی بۆ ناو شاری ڤان نووسینگەی کردبۆوە، ئەم کارە سیمایەکی زەرووری هەر جوڵانەوەیەکی

شۆڕشگێری ئەرمەنبوو، لەگەڵ ئەمەشدا ئەم حیزبە نەیتوانی ببێتە حیزبێكی شۆڕشگێڕی بەهێز، چالاكیەكانی تەنیا لە چەند شەڕ و پێكدادانێكی كەمدا نەبێ لەگەل سوپای عوسمانی و كوردەكان زیاتر تێنەپەڕی. بەڵام گرنگرتین چاكەیەكی ئەوەبوو كەبوە یەكێ لە هۆكارەكانی یاخیبوونەكەی ڤان لە ١٨٩٠.[١٦]

ئەو حیزبە شۆڕشگێڕانەی كە لە ڤاندا جێگیربوون و یاخیبوونەكەیان بەرپاكرد تەنیا دووانی بچووك بوون بە پاڵ (ئەرمیناكان)ەوە، دیارترین سەرگردەشیان لە هاولاتیانی رووسی بوون.

حیزبی (هانشاك)ی شۆڕشگێڕ لە (ژنێف)دامەزرابوو (سویسرا ١٨٨٧) حیزبێكی ماركسی، لە بیروباوەڕدا لەگەڵ كۆمۆنیستەكاندا یەكانگیری بوو، (لە دەستپێشخەریەكدا كە ئامازە بوو بۆ ریزێكی زۆر لە بیروباوەڕی كۆمۆنیستی، ئەم حیزبە بەیانی یەكەمی دامەزراندنی كۆمۆنیستی وەرگێڕایە سەر زمانی ئەرمەنی).

دامەزرێنەرانی لەو قوتابیە ئەرمەنانە بوون كە لە قەفقاسیای رووسیادا بوون و فەلسەفەی شۆڕشی باوی ئەو سەردەمەیان لە مێشك ئاخنرابوو، پەیوەندی باشیشیان لەگەڵ حیزبە شۆڕشگێڕەكانی ناو رووسیادا هەبوو، نەیارەكانیان بەرنامەكەی ئەمەیان بەوە وەسف دەكرد كە (سۆشیالیستیەكی مولحیدی پێشكەوتنخوازە). جا حیزبەكە خۆیشی بە شانازیەوە ئەوەی رادەگەیاند كە سۆشیالیستە و مولحیدە و بەڵام نەتەوەییشە. دەیویست ئامانجەكانی لەبەرپاكردنی شۆڕشێكدا لە ئەرمینای بەشی تركیادا بینێتەدی، ئەمەش بەهۆی بوونی ژمارەیەكی زۆری ئەرمەن لەم بەشەدا لەچاو بەشە ئەرمینیاكەی رووسیا. پاش بەرپاكردنی شۆڕشەكە ئەم حیزبە وای بەچاك دەزانی كە دەولەتیكی كۆمۆنیستی بنیاتنێ، وە بەپێی سیاسەی ئەو كۆمەڵە هاوشێوانەشی، شۆڕشە نیشتیمانیەكەیان دەگرا ببێتە بەشێك لەو شۆڕشە

جیهانیەی چاوەڕوان دەکرا،

(لویز نالبەندیان) کەیەك لە مێژوو نووسە بەناوبانگەکانی سەرەتای شۆڕشی ئەرمەنە، لەبارەی ڕێبازی حیزبی (هانشاك)ەوە دەڵێ: بریتیبوو لەجەنگێکی پرۆپاگەندەی گرژی و تۆقاندن و ڕێکخستن و چالاکی ناو جوتیاران و کرێکارەکان.[17] مەبەستیش لەم ڕێبازە هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەرمەنی بوو.

لە بەیانەکەی ئەم حیزبەدا هاتبوو کە (سەرلەنوێ لە قاڵبدانەوەی ڕواڵەتەکانی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتی و گۆڕینیان لە ئەرمینیای ناو ترکیا زەرووریەتێکە ئەگەر بە زۆریشبێ، ئەمەش بەڕێی بانگەشە بۆ شۆڕشێکی میللی)[18]. ئیتر تۆقاندن و چاوسوورکردنەوە بووە ڕێبازیان!، دەبوو بەرپرسانی عوسمانیان بترساندایە و لە ئەرمەن و ترك دوژمنەکانیان بکوشتایە: (لە ناوبردنی ئەو ئەفرادانەی ترکن یان ئەرمەن و دوژمنن و وان لە دەوڵەتدا وە قەلاچۆکردنی سیخوڕ و تاوانباران و ناپاکان) (لە بەیاننامەکەیانەوە)[19]

یەك لە لقەکانی ئەم حیزبە تەنیا کاری ئەوەبوو کە تیرۆر بکاو کاری تیرۆریستی ڕێکخات، لە هەوڵێکیشیدا بۆ پێشبینیکردنی داهاتووی شۆڕش، حیزب ئەوەی ڕاگەیاند کە باشترین و لەبارترین کات بۆ هەڵگیرساندنی شۆڕشەکە ئەو کاتەیە کە عوسمانیەکان دەچنە جەنگەوە.

هەرچەندە لە ڤاندا شانەیەکی زۆری ئەم حیزبەی تێدابوو، بەڵام ڕۆژێ لە ڕۆژان ئەم شارە بەناوەندێکی چالاکی و جموجۆڵی هانشاك دانەنراوە، لەساڵانی ١٨٩٤ - ١٨٩٥ حیزب گشت توانا و هێزێکی خۆی خستبووە سەر شۆڕشی (ساسۆن) و(زیتون)[20]. ئەو کاتە ئەم حیزبە سیاسەی بنەڕەتی خۆیی لە شۆڕشی ئەرمەندا خستبووە سەر: ئامادەکردنی گشت هێزو لایەنە گەورەکان بۆ سەرخستنی دۆزی دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی، لە ڕێی

هێنانەکایەی هاوسۆزیەك بەرامبەرئەو ئەرمەنانەی سەردەبڕران.

دەستەو کۆمەڵی هانشاکی دەستیان دایە هەڵگەڕانەوە لە دەوڵەت و کەوتنە کوشتنی موسڵمانەکان و ڕێگەگرتنی نێوان شارەکان. ئەمەش وای لە کوردەکان و سەربازانی دەوڵەت کرد کە تێکۆشن بۆ دامرکانەوەی ئەم ئاگری یاخیبوونە، جا ئەمانیش کەوتنە سەربڕینی ئەرمەنەکان وەك تۆڵەیەك بەرامبەر تاوانی سەربڕینی موسوڵمانەکان.

ئەمە لەناو نێوەندە ڕاگەیاندنە ئەوروپاییەکاندا کاریگەری گەورەی جێهێشت، بەشێوەیە لە بەرژەوەندی یاخیبووەکان دەکەوتەوە. ئەو میدیایانە تەنیا بایەخیان بە هەواڵی کوشتوبڕی ئەرمەن دەدا، دەنگوباسی کوشتوبڕی موسوڵمانەکانیان پشتگوێ دەخست، لەمەشەوە پاڵەپەستۆیەکی میللی و گەورەی ڕای گشتی بۆ سەر دەوڵەتان هاتە ئاراوە، بەڵام ئەوروپاییەکان لەم چوارچێوەدا نەیانویست هیچ شتێ بکەن . لەباتی ناردنی چەك و تفاقی شەڕکردن لیژنەی لێکۆڵینەوەی جیاجیایان دەنارده دەڤەر و هەرێمەکان، بەمەش ستراتیژی هانشاك شکستی خوارد، لە ساڵی ١٨٩٦ حیزبەکە بووە دوو بەشەوە و حیزبی (تاشناق) توانی لایانخات و کاروباری شۆڕشی ئەرمەن بگرێتە دەست خۆی.

(تاشناق)یان (یەکیەتی شۆڕشگێڕی ئەرمەنی) وە یان (ARF کە لە وشەی – داشناکتسوتیون-دوەیە و بە ئەرمەنی دەکاتە – یەکیەتی) بە رەسمی لە تەموز/ یۆلیۆ یان ئاب / ئاغستۆس ١٨٩٠دا لە ناوچەی قەفقاسیای رووس دامەزرا.[٢١] یەکەم گۆنگرەشی لە (تەفلیس) ساڵی ١٨٩٢ بەست، بەرنامە و دیسپلینەکانی خۆی تێدا ڕوونکردەوە بە ئامانجی: یەکیەتی شۆڕشگێڕی ئەرمەن تێدەکۆشێ بۆ چەسپاندنی ئازادیەکی ئابووری و سیاسی لە بەشە ئەرمەنەکەی ناو ترکیا، ئەمەش لە ڕووتوێی یاخیبوونێکی چەکداریەوە.

بەرنامەکەی باسێکی رون و وردی ئەم چالاکیانە دەکات:

(چەکدارکردنی گەل) وە (کردەی تێکدان و خاپورکردن) وە (بەسزاگەیاندنی بەرپرسەکانی دەوڵەت و ناپاکە ئەرمەنەکان و کوشتنیان) و ....هتد"[32] ساڵی ١٨٩٠ و لە گەرمەی کۆنگرەی دامەزراندنەکەیدا، حیزبی (تاشناق) شەڕێکی میللی دژ بە حوکمەتی ترکی ڤاو دا."[33]

هەروەك هانشاك. ئەمیش باوەڕی سۆشیالیستی کردە ڕێبازی کاری خۆی و بووە ئەندام لە (ڕێکخراوی حیزبە سۆشیالیستەکان و حیزبەکانی تر – second International)دا، بەڵام ئەم حیزبە لە چەسپاندنی بیروڕا ئابووریەکانی و توندوتۆڵکردنی ئامانجە نەتەوەییەکانیدا وریا و لێزانتر بوو.

(کۆنگرەی جیهانی یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەنی) دەستەی کارگێڕی حیزبی تاشناقی دامەزراند، لە ١٨٩٨ کۆنگرەی دووەمی جیهانی حیزبەکە بەرپرسیاریەتەکانی حیزبی لەنێوان (نووسینگەی ڕۆژاوا) و (نووسینگەی ڕۆژهەڵات)دا دابەشکرد. بارەگەی نووسینگەی ڕۆژهەڵات لە شاری (تەفلیس) بوو کە لە وێوە سەرپەرشتی کاروبارەکانی لیژنە ناوچەییەکانی حیزبی دەکرد لە هەرێمی قەفقاس و ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ و ئێران.

بەڵام بارەگەی نووسینگەی ڕۆژاوا لە شاری (ژنێڤ)بوو لە سویسرە، لەوێوە سەرپەرشتی کاروبارەکانی حیزب دەکرا لە ئەستەموول و ڕوژهەڵات و لە ناوەڕاستی ئەنەدۆڵ و شوێنەکانی تری جیهان کە لقی حیزبیان لێبوو. بە ئەوروپا ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئامریکاوە، جگە لەمە ١٩٠٧ دەستەیەکی تایبەتی بەرپرس بۆ دەفەری (ڤان - مووش) دامەزرا، ئەمە بایەخی دەڤەرەکە دەردەخات لەلایەن حیزبەوە، لە ساڵی ١٩١٣ نووسینگەیەکی جیا کە بنکەگەی لە ئەرزرۆم بوو، بەڕێوەبردنی هەرێمی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵی گرتە دەست.[34]

ئەو تەکتیکانەی کە شۆڕگێڕەکان پەیڕەویان دەکرد، دەقاودەق وەك ئەو تەکتیکانە وابوو کە شۆڕشگێڕان بە گشتی لە ئاخرو ئۆخری سەدەی بیستدا

پەیڕەویان دەکرد.

سەرەتاکانی (ماوتسی تۆنگ) لە چین و ژەنەراڵ (فۆنگیاب جیاب) لە ڤیەتنام و (ڤیدڵ کاسرۆ) لە کووبا تا ڕادەیەکی زۆر باش لەو سەرەتایانە دەچوون کە تاشناق لە ئەنەدۆڵدا ئەو سەردەمە بەکاریان دەهێنا.

(ماو) دەیگوت: شۆڕشگێڕان پابەندن بەوەی دوربینیان هەبێ، یانی بڕواننە دور، سەرکەوتنی شۆڕشگێڕان بەندە بە ئارامگرتن و ڕێکخستنێکی هێمن و لەسەرخۆوە. ئەمەش پەندێکبوو کە دەبێت شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان هەر لەسەرەتاوە فێری ببوونایە، بەڵام تا جەنگی یەکەمی جیهانی پەلامارە گەورەکانیان سەرینەدەگرت و فاشیلبوون، خۆ هەرکە زیاتر شارەزابوون و زانیاریشیان پتربوو ئیتر وردە وردە کەوتنە ڕێکخستنی ریزەکانی خۆیان لە لادێ و شارەکاندا، قورپیان دەدا بە دەمی ئەیارە ئەرمەنەکانیانەوە و هاوپەیمانیشیان لەگەڵ خەڵکانی تردا دەبەست، هەتا لەگەڵ عەشایرە کوردەکانیشدا.

• خاڵە لاواز وبەهێزەکانی یاخیبووەکان

لە ململانێکەیاندا لەگەل دەولەت، شۆڕشگێڕان بێگومان خاڵی بەهێزیان هەبوو، لەوانە:

• پێکهاتەی کۆمەڵ و هەیکەلی دەستەلات لە رۆژەلاتی سەڵتەنەدا:

دەستەڵاتی عوسمانێکان بەسەر هۆزە کوردەکاندا لاوازبوو، زۆر کەڕەت نەیاندەتوانی هەتا رەعیەتەکانی خۆیشیان لەدەست کوردەکان بپارێزن، سا ئەو رەعیەتانە موسڵمان بوونایە یان مەسیحی، جا ئەو سەرکوتکردنەی لەلایەن کوردەکانەوە بوو ئەرمەنیەکانی هەڵدەنا ناچار پەیوەندیبکەن بە شۆڕشگێڕانەوە و بچنە ناویان.

• کەمدەستی و هەژاری عوسمانیەکان: عوسمانیەکان لە توانایاندا

نەبوو کە باری گرانی بەرپاکردنی ئاسایشی رۆژهەڵات هەڵگرن، ئەو ژمارە سەرباز و پۆلیسانەی کە دەنێردرانە ڤان و دەڤەرەکانی دی رۆژهەڵات، بەشی نەدەکرد، جگەلەوەی مووچەیەکی کەمیشیان هەبوو، نەك هەر ئەمە بەڵکو چەند مانگێك دەمانەوە و لەچاوەڕوانی هاتنی مووچەدا بوون. ئەوەندە سەرباز و پۆلیسی ئەوتۆیان بەدەستەوە نەبوو کە بکەونە راوەدوونانی یاخیبووە ئەرمەنی و ئاژاوەگێڕە کوردەکان.

بەمەش ئەو سەرباز و پۆلیسانە پتر چاوشۆری بەرتیل و بەرتیلکاری دەبوون لە بەرامبەر چاوپۆشیکردن و وازهێنان لە گرتنی یاخیبوویەك یا تاوانبار و ئاژاوەگێڕێکی ئەو هۆزانە. جیا لەمەش خەڵکەکەیان رووتدەکردەوە و ئەمەش وای لە زۆریان دەکرد بچنە پاڵ شۆڕشگێڕان.

• مەترسی وەزعی سەڵتەنەی عوسمانی: زۆرینەی ئەو خەرجی و پارە و پوولەی بەدەست عوسمانیەکانەوە بوو بۆ سەرکووتکردنی جولانەوە یاخیبووەکانی (وڵاتانی بەلکان و دورگەی کریت) و رووبەڕووبوونەوەی (هەڕەشە و مەترسی رووس) خەرجدەکران.

• دابەزینی ئاستی گوزەران هەتا ئاستی نەبوونی و نەدارایی لەلای ئەرمەنیەکانی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ: ئەرمەنەکان بە هەزارحاڵ دەیانتوانی پێویستیە هەرە زەرووریەکانی خۆیان دابین بکەن، ببوونە نێچیری هۆزە کوردەکان، بۆیە ئامادەبوون هەرچیەکیان لەدەست بێ بیکەن تا باری ژیانی خۆیانی پێ چاککەن، لەوانە شۆڕش و چوونە ناو شۆڕش.

• پاڵپشتی ئەوروپا: رای گشتی ئەوروپا بێخەبەربوو لە ئازاری موسوڵمانەکان و چەوساندنەوەیان لەلایەن ئەرمەنەکانەوە، کەچی رۆژنامەکانی ئەوروپا زوربەی جار هەرباسیان لە نەهامەتیەکانی ئەرمەنەکان دەکرد، حوکمە سەرەتاییەکانیان هەمیشە بەلای مەسیحیەکاندا دەشکایەوە و کاریگەریشی هەبوو لەسەر دۆزەکەیان، ئەوەش بە سایەی

سیاسەتمەدارانی وەك (ویلیەم گلادستن)، ئەمە هۆکارێکی کاریگەربوو بۆ گردکردنەوەی پاڵپشتیەکی ئەوروپایی لە خزمەت دۆزی ئەرمەنەکاندا.

شۆڕشگێڕەکانیش کە لە هەندێ شەڕیاندا خاڵی بەهێزیان دەست دەخست لەولاتر هەندێ خاڵی لاوازیان بۆ دەبووە ئاستەنگ: شۆڕشگێڕەکان نەیاندەتوانی تاسەر نهێنی پلانەکانی خۆیان بپارێزن، چ رووسەکان و چ عوسمانیەکانیش تۆڕی سیخوڕی و هەواڵگری تریان لەناویاندا وەشاندبوو، هەردوولا پارەی باشیان دەدا بۆ دەستخستنی زانیاریەکان، بەپێی راپۆرتی عوسمانیەکان، ئەو هەواڵگرانە زانیاری زۆر راست و رەوان و وردیان دەدایە سەروتر لە خۆیان هەروا شۆڕشگێڕە دوورخراوەکانیش کێشەیەکبوون بۆخۆیان، کۆمەڵە کەسێکبوون ئامادەبوون هەروا بە ئاسانی چەکەکانیان کێ بیەوێ بۆی بەکارخەن. لە ساڵی ١٩٠٩ سەرکردەی تاشناق لە ئەرزرۆم بە دەستی ئەرمەنیەك، چونکە لە لیژنەکەی لابرا بوو، تیرۆر کرا.[٢٥] لە ساڵی ١٩٠٨ (داڤید) شوێنی حەشارگەی چەك و تەقەمەنیەکانی پیشان حوکمەت دا، داڤید یەك لە ئەندامانی تاشناق بوو، ڤینی لە (ئارام مانوکیان) بوو کە یەك لە سەرکردەکانی لیژنەی ڤانبوو، لە ئەنجامی ئەو خیانەتە دوو هەزار پارچە چەك کەوتە دەست دوژمن و فەوتا.

ڕیزەکانی شۆڕشگێڕان پەرتوبلاوبوون، هانشاك نەیتوانی یەکبوونی حیزبەکەیان بپارێزێ، لەگەڵ تاشناقیشدا یەکیان نەگرت، لەلایەکی دی ئەرمیناکان سۆشیالیستی حیزبەکانی دی و دەستگرتن بە داوێنی ئەوروپاوەی ڕەتکردەوە و قەبوڵی نەبوو، ناکرێ بگوترێ کە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە ڤان لە ئامانج و کارکردندا یەکبوون، تەنیا لەم قۆناغەی دوایی هەڵمەتەکەیاندا نەبێ، نێزیك بە جەنگی یەکەمی جیهانی.

جا هەرچی چەندە دەلاقەکەی نێوان لایەنە شۆڕشگێڕە جیاجیاکان فراوانبێ ئەوا دەلاقەی نێوان شۆڕشگێڕان و خانەدانە ئەرمەنەکان پتر

فراواندەبوو، بەتایبەت بازرگانەکانیان.

ڕابەرایەتیکردنی کۆمەڵی ئەرمەن لە دەستی ماڵباتە بازرگانە دەوڵەمەندەکان و کڵێسادا بوو. شۆڕشگێڕانیش هەڕەشەی ئەوەیان لێدەکردن کە رایاندەماڵن و دەست بەسەر پلەوپایە و رابەرایەتیەکانیاندا دەگرن، جا ببوونە مەترسی بۆسەر سەرچاوەی دەستەڵاتی بازرگانان.

لەسایەی حوکمی عوسمانیدا بازرگانان کارێکی باشیان بەئەنجام دەگەیاندا، لە واقیعیشدا بەئاوابوونی سەدەی نۆزدە بازرگانە ئەرمەنەکان سامانەکانیان دوو هێندەی لێهات و لە ساماتی موسوڵمانەکانی دەوروبەریان گەلێ تێپەڕاند، بازرگانەکان ویست و نەزعەیەکی موحافیزکارانەیان هەبوو و پەیوەندیەکی توندیش بە حکومەتیەوەی گرێ دابوون.

چونکە ئەمانە ئاتاجی ڕاپەڕاندنی کاروباریان بوون لەلایەن دەوڵەتەوە: بەدەستهێنانی ڕوخسەت و مۆڵەتی دەوڵەت، ڕزگارکردنی شمەك و کاڵاکانیان لەخاڵی گومرگەکان و گەلێ خزمەتگوزاری تر کە لەلایەن دەوڵەتەوە نەبووایە نەدەکرا، سەرەرای پاراستنی دوکان و مارکێتەکانی ناوشاریان و کاروانەکانی سەر ڕێگە و بانەکان.

بەروبوومەکانیان بە حوکمەت دەفرۆشتەوە، ئەمە بووە سەرچاوەیەکی گرنگی گرێبەست و وەزیفەکانیان، هەتا ئەگەر پارەکەش بە ڕێکوپێکی نەدرابا، ئەم بازرگانانە پێویستیان بە سیستمێکی مەدەنی بوو بۆ پارێزگاریکردن لە دەوروبەرێکی شیاو و لەبار بۆ ساغکردنەوەی کاڵا و شمەکەکانیان، شۆڕشگێران بوونە هۆکاری ئاژاوەیەکی مەدەنی لە قاندا.

بازرگانەکان لە خانووی خۆش و قەشەنگدا دەژیان، منداڵەکانیان دەناردە قوتابخانە ئەرمەنیەکان و ئەوانەی نێردرا و مسیۆنێرە ئامریکاییەکان کردبوویانەوە، ئەمانە زۆر لەوانەی موسوڵمانەکان باشتربوون، دەستیان گرتبوو بەسەر کەرتە گرنگە بازرگانیەکانی شارەکەدا، لەبەر ئەمانە

هەمووی... ڤان زەوییەکی بە پیت و لەبار نەبوو بۆ شۆڕشکردن تیایدا.

سەرەڕای ئەمەش دەشێ شۆڕشەکە لە کن چینە کەمدەست و هەژارەکان ئەوەنە جێی ڕەزامەندی نەبووبێ، ماوەیەکی دوور و درێژ هەندێ دژایەتی دەوڵەتیان دەکرد و بەباشی ملیان بۆ نەدەدا، وەك ئەرمەنەکانی (زیتون) کە هەر خۆیان لە گوندە شاخاویەکانیاندا نیمچە سەربەخۆیەك بوون. بەڵام زوربەی ئەرمەنە ڕۆژهەڵاتیەکان ناچار ملیان بۆ بار و ڕەوشەکەدا بوو، بە واقیعەکە ڕازیبوون، چونکە لە سەدان ساڵەوە هەر ڕەعیەتێکی دەوڵەتی عوسمانیبوون. دەشێ دەستەڵاتداران و حاکمانی خۆیان خۆش نەویستبا و لووتیان پیا نەهێنانایە، بەڵام سەدان ساڵە توانیویانە بەم حاڵەشەوە بیگوزەرێنن، نانی خۆیان پەیاکەن و ئایین و خو و نەریتی خۆیشیان بپارێزن. جوتیارەکانیان زۆرتر نەزعەیەکی موحافیزکارانەیان هەبوو، چونکە لەوە دەترسان کە ئەگەر گۆڕانێکی بنەڕەتی ڕووبدات باری ژیانی ئەمانیش تێکچێ، ئەم دوو دڵیەشیان لە جێی خۆیدابوو، بەوەدا کە وەك دەرکەوت گومانەکەیان ڕاست دەرچوو.

کارکردن بۆ ئەوەی ئەرمەنەکانی ڤان بکرێنە لایەنگر و هەواداری شۆڕش وردە وردە و لەسەرخۆ بەرێوە دەچوو، شۆڕشگێڕان هۆکاری یەکەمبوون کە ئەو ئەرمەنانەیان لە ملکەچیە کۆنەکەیانەوە بۆ سوڵتان کە خۆشیشیان نەدەویست، داگێڕن.

لە ڕاستیشدا رووسەکان بوون کە جوڵانەوە جودا خوازییە ئەرمەنیەکەیان ئاوا زلکرد نەك شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان خۆیان، کە ئەرمەنیە ڕۆژهەڵاتیەکان بۆنی نفوزی رووسیان کرد ئیدی ئەمانیش گۆڕان، ڕووسەکان لە نێوان ١٨٢٧ - ١٨٢٩دا سەرەتا لەشکرەکانی فارسیان شکاند و ڕاویانان ونینجا عوسمانیەکان. ئەم رووسانە ٢٦٠٠٠ ترکیان کوشت یا گرتنیان، لەو زەویانەی بەشەڕ داگیریان کردبوون ڕایان گواستن، بەدەڤەری

یەریڤانیشەوە (ئەوەی ئەمڕۆ کۆماری ئەرمەنستانە) چونکە ترکەکان لەوێ زۆرینەبوون، هەندێ ئەرمەن هاوکاری و پاڵپشتی رووسەکانیان دەکرد، بەتایبەت لە هێرش و پەلامارەکانیاندا، رووسەکانیش ئەو زەویوزار و کێڵگانەی لە ترکەکانیان سەندبوو دەیاندا بە ئەرمەنەکان، لە باج و سەرانە ئاساییەکانیشیان خۆشبوون، بۆیە لە ئێران و سەڵتەنەی عوسمانیەوە زیاد لە سەد هەزار ئەرمەن رژانە دەڤەرەکەوە، ئەم کارە دیسان لە ساڵی ١٨٧٧ - ١٨٧٨ لە شەڕی رووس و ترکدا دووبارە بۆوە، کە ئەرمەنەکان لە باکووری رۆژهەڵاتی سەڵتەنەوە کەوتنە پێش سوپای رووس و چاوساغیان بۆ دەکردن، تا بە رادەی ئەوەی لەناو ئەو شارانەی کە داگیر دەکران ببوونە پۆلیس بۆ رووسەکان. خۆ کە شەڕ تەواوبوو و رووس کشایەوە، نێزیکەی ٢٥٠٠٠ ئەرمەنیان لەتەکدا ڕۆی، لەبەرامبەر ئەمەدا رووسەکانیش سەد هەزار موسوڵمانیان لەو خاکانەی کە لە شەڕەکانی ئەم دواییانەدا گرتبوویان دەربەدەر کرد.[٢٦]

هەرکام لە موسوڵمانان و ئەرمەن کەوتنە ئەو باوەڕەی کە رووس و ئەرمەنەکان هاوپەیمانی یەکن، لەوەی موسوڵمانەکان و بەچاوی خۆیان دییان کەچی بەسەر هاو ئایینەکانیان هات بە جۆرێکی دی لە ئەرمەنەکانیان دەڕوانی، ئەوانەی بە پێچەوانەی جارانەوە ئێستە بوونەتە مایەی ترس و هەڕەشە بۆیان، ئەو ڕەوشەی لەبەرەبەیانی مێژووەوە لە نێوانیاندا بوو ئێستە گۆڕا، لەمەدا موسڵمانەکان زۆرتر زەرەرمەند بوون، خۆ ئەرمەنیش گۆڕانی گەورەیان بەسەردا هات، ئەوساکە ئەوەی لە خۆشی و نیعمەتدا بوو وە ئەوەشی نەبووە و نەدارا بوو هەموان ملکەچی ئەمری واقع بوون، بەڵام ئێستە وا هەلی زێڕین بۆ ئەوانە هەڵکەوتووە کە لەژێر بارگرانی عوسمانیدا دەیانناڵاند. ئیستە ئەو ئەرمەنەی دەیەوێ لەو حوکمە هەڵگەڕێتەوە بۆی هەیە ڕاپەڕێ، بۆیە لەم حاڵەدا دەستخستنە ناو دەستی رووسەوە شتێکی

سوود بەخشە، چونکە رووسیا دەستڕۆیشتووە و لەسەڵتەنەی عوسمانی نفوزی زیاتربوو جگە لە هەلی ئابووری زیاتریش، هەتا ئەگەر هەریەك لە رووسە ئەرسەدۆکس و ئەرمەنە گریگۆریەکان وا تەماشای یەکتر کەن کە لەلایەکی تر بیدعەچیە و بێڕێزی بە ئایینەکەوە دەکات، بەلام ئاخری و ئاقیبەت خۆ هەردوولا مەسیحین. ڕۆڵەی یەك تایەفەن، ئەمەش کۆڵکەی هاوبەشێکی وایە کە لەنێوان ئەرمەن و موسوڵماندا هەرگیز بوونی نییە، جگە لەمە رووسەکان ڕێگەیان بۆ ئەرمەن تەختکرد بۆ دەستکردن بە دامەزراندنی وڵاتێکی تایبەت بە خۆیان با لەژێر سایەی حوکمی قەیسەریشدا بووایە.

زیاد لە ٥٠٠ ساڵ ئەم ئەرمەنانە دەربەدەربوون، لە ڕێی ڕاگواستنی موسوڵمانانی یەریڤانەوە و گۆڕینەوەیان بە ئەرمەن، دور لە زێدی خۆویان و خاکە هەژارەکەیان لە ئەنەدۆڵ و باشووری قەفقاس. رووس ئەرمینیای دروستکرد، بەلام سەرەڕای بوونی زۆرینەیەکی موسوڵمان لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ کەچی ئەرمەنەکان تەماعی ئەوەیان لێنیشت کە ئەو ئەرمینیایە درێژکەنەوە بۆ ناو سەڵتەنەی عوسمانی، هەتا ئەگەر ئەمە پێویستی بە ڕاگواستنی بەردەوامی موسوڵمانەکانیشبێ لەو ناوچانەدا. دیارە و گومانی تێدا نییە کە گشت ئەو گفت و وادانەی لە دەستخستنە ناو دەستی رووسەوە دەهات چەوربوون و نەدەگرا چاویان لێ بپۆشرێ.

● ئەوروپاییەکان

هەوڵ و تەقەللاکانی عوسمانیەکان بۆ سەرکوتکردنی یاخیبووانی ئەرمەن لەلایەن ئەوروپاییەکانەوە یەك خرا، حوکمەتەکەی عوسمانیش هەمیشە دەسەوسانبوون لە ڕێوشوێن هەلگرتنی یەکلاکەرەوە، بەهۆی دەستێوەردانی ئەوروپا لەسایەی هەڕەشەی بەردەوامی رووسدا.

جا بەهۆی پەلامارە ئابووریەکانی ئەوروپاوە، عوسمانێکان زۆر زۆر ئاتاجی هاوپەیمانێك بوون، یا هەر نەبێ بۆ کەمکردنەوەی لیستی دوژمنە زۆرەکانیان، هەتا ساڵی ۱۹۰۷ عوسمانێکان بەریتانیەکانیان بە نێزیکترین دۆستێ دادەنا لێیانەوە، ئەم دۆستایەتیەش شتێ لە سەیروسەمەرەیی لەخۆگرتبوو، چونکە بەریتانیەکان لەدەستخستنە ناو کاروباری ناوخۆی دەوڵەتەکە نەدەکەوتن، هەتا کار گەیشتە ئەوەی خۆیان بە پارێزەری ئەرمەن دادەنا. حوکمەتە بەریتانیە یەك لە دوای یەکەکان کە دەهاتن زۆر باش لەلای ڕای گشتی و پەرلەمانی وڵاتەکەیان خۆیان بە مەسەلەی ئەرمەنەکانەوە دەئالاند، ڕای گشتی و پەرلەمانیش خوازیاری جوڵەیەکی دیپلۆماسیانە و هەتا سەربازیش بوون بۆ بەهاناچوونی ئەرمەنەکان.

وەك ئەمڕۆ، لە سەدەی نۆزدەدا باوەڕ و عەقیدەی سەربازی بریتیبوو لەوەی حوکمەت ڕێو شوێنی گورج و یەکلاکەرەوە بگرێتە بەر بۆ لێدانی یاخیبووان، خۆ ئەگەر حوکمەتەکە ئەمەی نەتوانی ئەوا هەل بۆ یاخیبووان دەرەخسێ تا خۆیان ڕێکخەن و خەڵك کۆکەنەوە و بیانخەنە ژێر چەکەوە، ئەوانەشی هاوسۆزیەکیان لەتەك دۆزەکەیاندا هەبوو سەرنجیان دا کە دەوڵەت لاوازە، جا چوونە ناو یاخیبووانەوە، لەبەرامبەردا بەهۆی خۆتێهەڵقورتانی بەریتانی و فرانسایی و رووسیاوە عوسمانیان لەگرتنەبەری ڕێ و شوێنی یەکلاکەرەوە دەسەوسانبوون.

لە چەند حاڵەتێکا بەریتانێکان لەسەر یاخیبووەکان خۆیان تێهەڵقورتان و زۆریان هێنا بۆ حوکمەتەکەی ئەستەمووڵ تا لەو یاخیبووە مەدەنیانە خۆشبێ و بۆ ئەوانەش ئاسانکاری بکات کە لاگیری خۆیان پیشاندەدا بۆ شۆڕش.[٢٧]

لە واقیعیشدا بەریتانیەکان لەگەڵ ئەو وەزعەی ڕۆژهەڵاتی سەڵتەنە کە دروستببوو تەفاعولیان نەکردبوو، بەڵکو لەگەڵ وەزعی سیاسی ناو

بەریتانیای خۆیاندابوون. بەدەگمەن نەبێ، لەو چیرۆکانەی کە ئەرمەنەکان دەیاندا بە گوێیاندا ، شتێکی تریان نەدەبیست.

هەر بۆ نموونە: کە عەشایرە کوردەکان هێرشیان کردە سەر موسوڵمانەکان، کونسوڵەکان جووڵەیان بۆ نەکرد، خۆ ئەگەر ئەرمەن بەر ئەو هێرشە بکەوتبا ئەوا بروسکە و نامە دادەباری بەسەر باڵیۆزدا لە ئەستەمووڵ و داوای کشانەوەی ئەو بەرپرسانە دەکرا کە سستیان لەم کارەدا نواندووە سەرەنجام لە رۆژهەڵاتدا ئەفسەر و کاربەدەستان ناچار دەبوون نەرمی و چاوپۆشی بنوێنن بەرامبەر یاخیبووەکان. ئەمە بەپێی ئەو فەرمانانەی لە کونسوڵخانەکانەوە دەردەچوون.

بۆیە هەردوو کونسوڵ لە (ڤان و پەتلیس) توانیان کارێکی وا بکەن کە ئەفسەر و کاربەدەستان بکشێنرێنەوە و داوای لێبوردنیش لە یاخیبووان بکەن و گشت ئەمانەیان بۆ چووەسەر.

هەر بۆ نموونە: پاش ئەوەی دوو هەزار پارچە چەك و تەقەمەنی لە ڤان دۆزرایەوە و پاش کوشتنی ئەو ئەرمەنیەی کە شوێنەکەی پیشاندابوون و دوای تیرۆرکردنی هەندێ پۆلیسیش، کونسوڵی بەریتانیا داوای لە والی کرد ئەو یاخیبووە ئەرمەنانەی دەستیان لە کارەکەدا بووە بگیرێن و ئەو موسڵمانانەش کە ئەرمەنەکانیان کوشتووە دیسان بگیرێن، بەڵام داوای دادگەییکردن و سزادانی موسوڵمانەکانی کرد و لێبوردنیش بۆ ئەرمەنەکان، لەرێی باڵوێزخانەی بەریتانیاوە لە ئەستەمووڵ پاڵەپەستۆ خرایە سەر دەوڵەت تا داواکان بهێنرێنە دی.[٢٨] حوکمەتیش ناچار ملی دا بۆ ئەو خواستانە، موسوڵمانەکان دادگەییکران و بەرپرسە عوسمانیەکان لە کارەکانیان دوورخرانەوە، سا کاری خراپیان کردبێ یان نا.[٢٩] بەڵام سەرکردە یاخیبووەکان دەستگیرکران و دوایی مەرەخەس کران.

عوسمانیێکان بە تایبەت گرنگیان بە داواکاریەکانی رووسیا دەدا. چونکە

چاك دەیانزانی کە رووسەکان دەیانەوێ لە رۆژهەڵاتدا پشێوی بەرپاکەن، بەڵام دیسان دەرکیان بەوە کردبوو کە هەر رووسە بۆتە گیروگرفت و ئاستەنگە هەڤیقیەکان و ئەوانەشی بەرووی کەمایەتیە مەسیحیەکاندا دروستدەکرێن دەیانکاتە بیانوو بۆ دەستێوەردانی سەربازی، ئەوەبوو لە شەڕی ١٨٧٧ - ٧٨دا هەر واشیان کرد، ئەو شەڕەی لەسەر عوسمانیەکان لە زەویوزاری ئەورووپا و ئاسیاشیان زۆر کەوت.

رووسەکان یارمەتیدەری راستەقینە و بە کردەوەی یاخیبووە ئەرمەنەکانبوون، (وەك لە بەشەکانی ئایندەدا دەردەکەوێ). رووسەکان بە بیانووی مافی خۆیان لە دەستێوەردان لەدەرەوەی سنووریاندا، پشتی یاخیبووەکانیان دەگرت، سەرکردە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکانی ناو ڤان روسیایی بوون و ملیان بۆ قانوونی عوسمانی نەدەدا، ئەمەش بەپێی ئەو رێکەوتنانەی کە بەربەستی دەکات لە دادگەییکردنی هاوولاتیانی ئەورووپایی و سزادانیان لەلایەن دەستەلاتدارانی عوسمانیەوە.[٣٠]

جا لەوە دەچێ کە پاڵەپەستۆی ئەورووپاییەکان بووبێتە هۆی لاوازی و گزی توانای عوسمانیەکان کە شەڕیان لەگەڵ یاخیبووەکاندا دەکرد، هەر ئەم حاڵەشبوو کە لە ئەوەکانی داهتووشدا وابوو، لەناوبردنی یاخیبووەکان بریتیبوو لە سزادانی هەرکەسێ کە هاریکاری کردبێتن و بەگژداچوونەوەی یاخیبووەکان خۆیشیان، بەریتانی و رووس و فرانساییەکانیش هەر ئەم ستراتیژەیان بەرامبەر یاخیبووانی ولاتانی ژێردەستی خۆیان بەکاردەهێنا و پەیرەویان دەکرد.

یەك بەراورد بەسە کە بکرێ لەنێوان مامەڵەکردنی عوسمانێکان لە ڤان و ئەورێ و شوێنانەی کە بەریتانیا بەرامبەر یاخیبووەکان لە هیند دەیگرتنەبەر، مامەڵەی فرانساییەکان لە باکووری ئافریقا و مامەڵەی رووسیا لە قەفقاس، تا بەتەواوی (سیاسەی پێوان بە دوومەن) کە ئەوکات

پەیڕەو دەکرا، دەردەکەوێ، دیارە بار و زروفەکەی ڤان و ئەو شوێنانەش جیاواز بوو، چونکە ئەوروپاییەکان دەیانویست داگیرکاریەکە بەسەر زۆرینەکاندا بسەپێنن، بەڵام عوسمانیەکان هەوڵیاندەدا بۆ پاراستنی زۆرینەیەکی موسوڵمان لەدەست کەمینەیەکی دیاریکراو کە یاخیبووە ئەرمەنەکانبوون.

لەگەڵ ئەمەشدا ئەوروپاییەکان ڕێگەیان نەدەدا بە عوسمانیەکان کە ئەو شێوازانەی خۆیان بۆ سەرکوتکردنی بزووتنەوە شۆڕشگێڕیەکانی لای خۆیان کە بەکاریاندەهێنان، ئەمانیش بەکاریانبهێنن، بەراوردێك لەنێوان رووس و عوسمانیاندا ئەوە دەسەلمێنێ کە یەکسانی لەنێوان ئەو دووانەدا و لەو بوارەدا باری گردبوو، لەواقیعدا رووسەکان، ملیۆنەها یەهوودیان لە دەڤەرەکانیانەوە لە باکووری رۆژاواوە ڕاگواست. کە ساڵی ١٨٧٨ تێوەرگەڕایەوە کۆی قوربانیانی ڕاگوێزان گەیشتە ١،٢ ملیۆن موسوڵمان لە قەفقاس و ٤٠٠ هەزار ترکی تەتاری، ئەمەش لە ئەنجامی داگیرکاری رووس بۆ ئاسیا و دورگەی (قرم)، سەرەڕای ئەمەش کەچی دەنگێکی نارەزایی لە ئەوروپاوە لە دژیان نەبیسترا و نەشیان دەهێشت عوسمانیەکان هەتا کەمینەیەك کەلێیان هەڵگەڕاوەتەوە و یاخیبووە، دایمرکێننەوە.

لە رۆژەڵاتی سەڵتەنەی عوسمانیدا مافی خاوەنداریێتی خاڵێکی ناکۆکی سەرەکی لەنێوان لایەنەکاندا دروستکردبوو، لە هەندێ ناوچەدا، سەرەك عەشرەتە کوردەکان سەدان ساڵبوو خۆیان گەورە و دەرەبەگ و فیۆداڵبوون، ئەو ئەرمەنیانەی لەسەر زەویەکانی ئەمانە بوون، ساڵانە بەشێکی دیاریکراویان لە حاسڵاتەکە دەدا بە خاوەن موڵکەکە، هەروا لە بەرامبەردا خزمەتی سەرەك عەشرەتەکانیشیان دەکرد تا لە پەلاماری عەشرەتە کوردەکانی تر بیانپارێزن. جا لەسایەی ئەو گۆڕانکاری و چاکسازیانەی بەسەر ساحەی عوسمانیدا هات، دیارە ئەرمەنەکانیش ویستیان سنووری بۆ

ئەم ڕەوش و باری گوزەرانە دانێن، بەڵام سەرەك عەشرەتەكان وایان نەگەرەك بوو، گەرەكیان بوو بارو گوزەرانەكە وەك خۆی بمێنێتەوە.

گۆڕینی باری موڵكایەتی زەویوزار تەنیا لە ڕوانگەیەكی تیۆری ڕووتەوەیە، زوربەی هەرەزۆری زەویوزارەكان موڵكی سوڵتان بوون، بەلام بە كرێ دابووی بە بەرپرسانی كۆكردنەوەی باجی كشتوكاڵ، خۆ لە رووی پراكتیزەكردنەوە ئەو زەویانە موڵكی سەرەك عەشرەتەكان بوون، قانوونە تازەكان ئەوەیان دەگەیاند كە تۆماركردنی زەوی وا ئەنجامدرێ كە ئەو زەویانە موڵكایەتیەكی تایبەتە. جا ئایا چەك (تاپۆ)ی موڵكایەتیەكان تەسلیم وبە جوتیارەكان دەكرێ یان بەسەرۆكی عەشرەتەكان كە عەیامێكبوو هەر خۆیان گەورەی زەویەكانن؟

چەند جارێك تەقەللای چاكسازیكردن درا و هەندێ زەوی بەناوی جوتیارانەوە تۆمار دەكرا، بەڵام ژمارەیەكی زۆری موڵكایەتییەكان هەر بەپێی سیستمە كۆنەكە مابۆوە، مشتومڕ و وتووێژێكی زۆری قانوونی و ناقانوونی لەبابەت ئەوەی كەكێ خاوەنی زەویە و كێ خاوەن نییە دەكرا. ئەم دیاردەیە نەبەلای سەڵتەنەوە شتێكی سەیر و سەمەرە بوو و نە بەلای هەر دەستەڵاتێكی تری دنیادا. بەڵام ئەو گرژی و وئاڵۆزیەی نێوان موسوڵمانان و ئەرمەنی توندتر و قووڵتر دەكردەوە.

هەركام لەو دووانە وەك یەك بەرەورووی كێشە سوننەتیەكەی موڵكایەتی ببوونەوە، ئەوانیش لە سونگەی پەیوەندیەكی نیمچە فیۆدالیەوە بەستراببوونەوە بەخاوەن زەویەكانەوە و مشتومڕیانبوو لەسەر زەویەكان. ناشتوانرێ كە بگوترێ كە لایەنێكی ئایینی زیاتر لەویدی بە دەست سیستمێكی بۆماوەی كۆنەوە كە هیچ ویژدانێكی تێدا نییە و زۆر بە سستی دەگۆڕرێ، نالاندویە و ئازاری چەشتووە.

كێشەی دووەمی پەیوەندیە موڵكایەتیە زەویوزاریەكان، كێشەی نێوان

ئەرمەنەکان خۆیان بوو، لە قۆناغە جیاجیاکانی مێژوودا سەڵتەنەی عوسمانی ڕەوی زۆری ئەرمەنەکانی چاوپێکەوت کە ڕووەو هەندەران دەبوونەوە، هەندێ لەوانە چووبوونە ناو ئەو سوپایەی رووسەوە کە لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵەوە لە دوای شەڕی ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ کشایەوە، هەندێکی تر لەتاو توندوتیژی هەڵاتن و یان چوونە پاڵ ئەو بزووتنەوە شۆڕشگێڕیانەی ناو ئێران و رووسیا و یان هەندێ بەدوی کارو گوزەراندا ڕووەو ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئامریکا، رووسیا ببونەوە. جا ئەگەر ماوەی مانەوەیان لە دەرەوە لە سنووری قانوونی خۆی تێپەڕی ئەوا زەویەکانیان بە وازلێهێنراو (مەتروکە) دادەنرا و دەستی بەسەردا دەگیرا، لەراستیشدا زیاتر دراوسێکانیان یان سەرەك عەشرەتەکە دەستی بەسەرا دەگرت.

جا ئەوانەی دەگەڕانەوە داوای زەویەکانیان دەکردەوە، بەڵام موڵکدارە تازەکان نەیاندەدانەوە[21] هەوڵەکانی دەوڵەتیش بۆ چارەسەرکردنی ئەم جۆرە نیزاعانە جۆراوجۆر بوو، بەپێی خواست و پلەی گەرموگوڕی داواکار و جیددیەتی لەسەر داواکەی، ئەوەبوو لە کۆتایی ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا، بۆ نموونە: حوکمەت هیچ هەوڵێکی نەدا بۆ گێڕانەوەی زەویوزاری ئەرمەن کە دەستدارێکی سەر بە عەشرەتی حەیدەرانی داگیری کردبوو بەناوی (حسێن) لە (باتانووس)، کە دەوڵەت زانی سەرەك عەشرەتەکە لاوازە و دەستی ناڕوا دەستی بەسەر زەویەکەدا گرت.[22] لایەنە پەیوەندیدارەکانی دەوڵەتیش نەیانتوانی هیچ بەرامبەر حسێن بکەن، هەتا ئەوکاتەی حوکمەت هاتەوە سەرخۆی و کەمێ بازووی توند بوو، ئەوەش دوای تێپەڕبوونی دە ساڵ.

لە راستیشدا، سەرۆکە دەستەلاتدارەکان کە زەویەکانیان داگیر دەکرد، ئەمە کاری دەکردە سەر خاوەن موڵکە موسوڵمان و ئەرمەنەکان.[23] خاوەن نفوزەکان هەر کە هەلیان بۆ بڕەخسایە، بەبێ گوێدانە برایەتی و هاوزمانی

و هاوتـــاییتی دەســـتیان دەگـــرت بەســـەر زەویەکانـــدا. ئـــەو زەرعـــات و بەروبوومانـەی تاکە کەسێك یا ئاواییە سـەربەخۆکان دەیانکردن لـە زەوی خاوەن موڵکە بچووکەکاندا، گشتیان لەناو مشتی ئەو وسـەرەك عەشـرەتە بەتوانا و بەهێزانەدا بوون، هەرکات بیانویستبا بۆخۆیانبوو.

لە ئاوڕدانەوەیك بەلای (مەسـەلەی کشتوکاڵ)دا، کونسۆڵی بـەریتانی لـە سـاڵی ۱۹۱۱دا سـەرنجی ئـەوەی دابـوو کـە مەســەلەی زەوی ئەرمەنـەکان (لەراسـتیدا هێنـد گـرنگ نییـە لەچـاو مەسـەلەیەکی دی گـرنگتری وەك دەستکردن بـە چارەسەرکردنی مەسـەلەی داواکاری - کوردەکانی ڕابـە - بۆ گێڕانـەوەی ئـەو زەویانـەیان کـە ئاغاکانیـان لێیـان زەوت کردبـوون) بـەڵام لەسەردەمی تەشکیلاتی سوارەی حەمدییەدا دەستەڵات و نفوزی ئەم ئاغایانە و وسەرکردە کوردەکانیدی زیادی کرد، ئەوەش بە سایەی ئـەو ئیمتیازاتانـەی کـە لـە سـەردەمی (عەبدولحەمیـد)دا دەسـتیان کـەوت. ئینجـا ئـەم ئاغـا و سەرکردانە وردە وردە دەستیان کرد بە زەوت کردنـی زەوی و زارەکـانی ئـەو- کوردانەی ڕایە- و مـاڵ و کـەل و پـەلیان و دوایـیش دەیانکردنـە خزمـەتکاری خۆیان.[34]

موسـوڵمان و ئەرمەنیـەکان چـونکە زەریبـە و باجـەکانیان دوادەخسـت ونەیانبوو بیدەنە حوکمەت، گـەلێ زەویوزاری خۆیـان لەدەستدا، جا ئاغـا و سەرۆکە کوردەکان و ئەرمەنە خاوەن پرۆژەکان لە مەزادی ئاشکرادا دەستیان کـردە کـڕینی گونـد و لادێکـان. جاری وا بـووە سـەرتاپا گونـدێك (بـەزەوی و جوتیارەکانیشیەوە - نێر و مێ) دەکڕرا.[35]

● لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا ژیانێکی سیاسی ئاڵۆز و گرژ

ئەوەی بیویستبا لە ژیانی سیاسی ڕۆژهەڵاتی سەڵتەنەکە بگەیشتبا دەبوو بیزانیبا کە پڕە لە تەنگژە و ئاڵۆزی. زۆر کـەڕەت لـەو ڕۆژهەڵاتـەدا ڕەوشـەکە

بەوە وەسف دەکرا کە ململانێیەکی دوو تەرەفیە، بەپێی ئەوانەی دەیانگێڕایەوە، سەرەڕای ئەمبەرەوبەرکردن و گۆڕانی تەرەفەکانی ململانێکە.

چونکە هەندێك وای باس دەکرد کە ململانێیەکی نێوان ترك و ئەرمەنە یان ترك و کوردە، وەیان کورد و ئەرمەنە، یان عوسمانی و رووسی و هەتا سەری دەکێشا بۆ موسوڵمانان و مەسیحیش. بەڵام لە ڕاستیدا واقیعە سیاسەکە زۆر لەم مەزندەکردنانە ئاڵۆزتربوو، لایەنەکانی زۆر لێك جیاوازبوون و هەرچی هێز و بەرە ناوخۆییەکانیشە تەقەللای خزمەتکردنی بەرژەوەندیە تایبەتەکانی خۆیانبوو، قەتاو قەت ڕیزەکانی عەشرەتە کوردەکان یەکنەبوون. زوربەی کەڕەت لەنێوان خۆیاندا دەکەوتنە شەڕ و پەلاماردانی یەکتر، زیاتر لەوەی شەڕ لەگەڵ حوکمەت یان شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا بکەن، لەوانەیە باشترین نموونەیەك بۆ ئەمە لەو دوو کۆنفدراڵیە عەشایرە کوردەیە گەورەیەدا خۆی دەبینێتەوە: (حەیدەرانلی) کە گەورەترین عەشرەتێك بوو و بووە سێ پارچە عەشرەت لە دەوروبەری (پاتنووس، ئەرگیس و بارگیری) گرد ببوونەوە، ئەم حەیدەرانلیانە لەناو ئێرانیشدا پەلیان بلاوببۆوە، زۆرجار ئەم عەشرەتانە پێکداهەڵدەپژان و هەرگیز دەستەڵاتی عەشرەتێکی گەورەتر لە خۆیان قەبووڵ نەبوو.

بەڵام (شوکاك) دووەم کۆبەندی عەشایری لە رووی قەبارە و زۆریەوە، ئەمانە لە دەڤەری (سەرای) بۆ خوارەوە لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ و رۆژاوای ئێراندا بوون، شوکاکەکان بە ڕواڵەت یەك ڕێکخراویان پێکەوە نابوو کە سەرکردەیەکی باڵا پێشەنگیان بوو، بەڵام لە واقیعدا کۆنفیدراڵیەکیان پێکەوە نابوو کە پڕیبوو لە دووبەرەکی و توندوتیژی وا بەلانی کەمەوە حەوت عەشرەتی گەورەیان لێ جوێ ببۆوە و لەوانیش هی گچکەتر، ئیتر بەهۆی کەمی شوێنکەوتوانیان، سەرکردە باڵاکەیان کە پێشەنگی دەکردن،

لاوازترین و بێ دەستەڵاترین سەرکردەیەکبوو.[٣٦]

ئەم شوکاکانە زۆرجار لەناو یەکدا دەکەوتنە گیانی یەك، یا پەلاماری عەشرەتی تریان دەدا. لەسەرویەندی شۆڕشی مەشروتەدا لە ئێران (شۆڕشی دەستووری کە لە ١٩٠٥ەوە درێژەی کێشا بۆ ١٩١١) کۆمەڵێ لەم شوکاکانە دایانە پاڵ مەشروتەییەکان. لەلایەکی ترەوە بەشێکی تریان چوونە پاڵ بەرەی شاو هاوپەیمانە رووسەکانی.[٣٧] جا زۆر دوربوو کە هیچ کام لەمانە گوێیان بە لایەنی سیاسی دابێ لەمەسەلەکەدا وتەنیا و تەنیا بە دوی دەستکەوتی شەخسی خۆیانەوە بوون، نەك ئیدۆلۆژی. شایانی گوتنە کە وەلا و لاگیری بەلای شوکەکانەوە، لە باشترین حاڵدا شتێکبوو لە پلەی دوواوە دەهات.

زۆر جار پەیوەندی نێوان شۆڕشگێرانی ئەرمەن و عەشرەتە کوردەکان تێکدەچوو، کەرەتی وابوو دۆست و هاوپەیمانی یەکتربوون، جاری واش نەیار و دوژمن، ئەمەش بەپێی بەرژەوەندیە بەرامبەرەکانی یەکدی، کاتێ بە ئامانجی ئەوەی کاردانەوەی تۆڵەسەندنەوەی لێ بکەوێتەو، ئەرمەنەکان شاڵاویان دەبرد بۆ عەشرەتە کوردەکان، هەر عەشرەتی کوردی تر یارمەتی شۆڕشگێرە ئەرمەنەکانیان دەدا لە ئاودیوکردنی چەك و وتفاقی شەڕ بۆناو رۆژەلاتی عوسمانی. بۆیە بە دەگمەن گوندە ئەرمەنەکان و عەسرەتە کوردەکان بە ئاسوودەیی و تەبایی دوو هاوسێ پێکەوە دەگوزەران، بەلام حوکمەتیش هەر بە ئەنقەست ئەو عەشرەتە کوردانەی لە ئێرانەوە پەنایان هێنابوو لە نێزیك گوندی ئەرمەنەکانەوە نیشتەجێی دەکردن، ئەوە بەو هیوایەی کە ئەرمەنەکان لە عەشرەتە کوردەکانی دی بپارێزن. بەئامانجی جۆرە برپارێکی ئاوها ئەرمەنەکان شادمانبوون.[٣٨]

● پەراوێزەکان

١- ئەمە سیستمێکە بە زۆری ناو دەبرێ بە (کۆکردنەوەی باج و خەراجی کشتوکاڵی) بە درێژایی چەند سەدەیەك ئەمە لە چوارچێوەی ئەو باج و سەرانانەی کە دەوڵەت لە خەڵکی کۆدەکردەوە بەڕێوەدەچوو، جا چونکە بیرۆکراتەکان ژمارەیان کەمبوو ئەوانەش کە باجیان کۆدەکردەوە (باجگرەکان) نەشارەزابوون، ئەوا ماڤی سەندنی باجەکان لە خاوەن موڵك (لەگەڵ سەندنی کرێی باجگرەکەش) دەدرا بەو کەسەی کە زۆرترین دەستکەوتی دەدایە دەوڵەت، لە واقیعیشدا کاری باجگرەکە لە دەڤەرێکی وەك ڤان لە کشتوکاڵدا ببووە پیشەیەك کوڕ لە باوکیەوە بۆی دەمایەوە، پشتاوپشت ئەوە لەدوای ئەوە دەیانکرد، لە لایەن بنەماڵە دەوڵەمەند و سەرەك عەشرەتەکانەوە قۆرغکرابوو، لە دوا ساڵەکانی سەدەی نۆزدەدا ئەم وەزعە گۆڕا، کە ژمارەی ئەو زەویانەی بەناوی جوتیارەکانەوە تۆمارکران زۆربوون و حوکمەتیش توانای باج گردکردنەوەی زیادبوو، بە پاڵ ئەمەشەوە چوونە سەر سیستمێکی تازە، ساڵانێکی زۆری گەرەکە.

٢- بۆ دەستخستنی نموونەی ئالیەتێکی ئەم سیستمە بچۆرە سەر فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە موناهان بۆ ئۆگۆنری، پەتلیس تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٨٩٨

٣- فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لوزر، ٢٢ ئەیلوول/سەپتەمبەری ١٩٠٨

٤- بۆ دەستخستنی نموونە دەربارەی کاری داگیرکردنەکانی عەشایرە کوردەکان، بچۆرەوە بۆ فایلی ١٦٨٨,/١٩٥

٥- هەر بۆ نموونە: (میزان پاشا) کە سەرکردەیەکی کورد بوو، لە جەزیرە دەیریکی ڕوخاند، کەرەسەی بیناکەی بۆ دروستکردنی بازاڕ و دوکانێکی جوان بەکارهێنا. مزگەوتێکی هەر لەوێ کردە مۆڵگەیەکی سوارەکانی حەمیدییە، کە خۆی سەرکردەیی دەکردن، ئەمە یەکێکبوو لەو

یانزە مزگەوتەی کە مستەفا پاشا روخاندی و دار و پەردوەکانیانی کردە کەرەسەی بیناسازی : (فایلی ١٢٥/١٩ لە تیرلی بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٧ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٢) لە کتێبەکەی (جانیت کلاین)ەوە:

Power in the periphery:the hamidiye, Light cavalry and the struggle over ottoman kurdistan

کە نامەیەکی دکتۆرایە بۆ زانکۆی برستن ٢٠٠٢ ل ٢٨١ وە هەر لە لاپەرە ٢٨٠ - ٨١ لەم کتێبەدا ژمارەی ئەو پەلامارانەی تێدایە کە کراوەتە سەر موسوڵمان و ئەرمەنەکان: فایلی ١٧٢٨/١٩٥ لە هامبسۆن بۆ وایت، ئەرزرۆم ١٦ کانوونی دوو/یەنایر ١٨٩١، فایلی ٢٢٨٢/١٩٥ لە سافرستیان بۆ شیبلی، پەتلیس ٢٢ حوزەیران/یۆنیۆ ١٩٠٨، MAE Nantes AA ١١١٣ لە رۆکفیری بۆ کامبون، ژمارە (٦) نهێنی، ١٣ نیسان /ئەپریل ١٨٩٦. بڕوانە باسی پەیوەند بە چالاکی عەشرەتە نەیارەکانی موسوڵمانان و مەسیحیەکان لە بەشی چوارەمدا.

٦- بڕوانە فایلی ٢٠٣/٤٢٤ لە فریمان بۆ ئۆکۆنر، ٧ حوزەیران /یۆنیۆ ١٩٠٢

٧- فایلی ٢٠٠/٤٢٤ لە موتسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٠ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٠

٨- فایلی ١٦٨٨/١٩٥ لە دیڤی بۆ لوید ، ڤان کانوونی یەك /دیسامبر ١٨٨٩ یەکێ لە نموونەی کەم ڕێزی عەشرەتەکان بەرامبەر بە حوکمەت: لە ١٩٠٨ سەرکردەیەکی تازە دانراوی دەرەك دەگاتە پەتلیس، کەلوپەلەکانی بە دوو پاسەوانەوە لە کاروانێکی تردا دەبن، کوردی سەر بە عەشرەتی (مۆدیکی) پەلاماری کاروانەکە دەدەن، دوو پاسەوانەکە دەکوژن و کەلوپەلی سەرکردەکەش دەبەن.

فایلی ٢٢٨٣/١٩٥ لە سافرستیان بۆ شیبلی، ٣٠ ئەیار/ مایۆ ,١٩٠٨

٩- بچۆرەوە سەر پەراوێزی (١) سەبارەت بە باجی کشتوکاڵ.

١٠- فایلی ٢٠٦/٤٢٢ لە تیریل بۆ ئۆکنۆر، ڤان ٨ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٤

١١- فایلی ٩٧٤٤/٨٨١ لە لۆزر بۆ گرای ،قوستەنتەنیە ١٠ نیسان /ئەپریڵ ١٩١٠

١٢- بڕوانە کتێبەکەی (سوزان .ر. نورتن) ٢ کانونی دوو/یەنایر ١٩٠٥:
ABC 16.9.8 Eastern 1905 Turky mission, Womans Board. Vol 1 estern Turky 1903-1909. Letters no 18

١٣- فایلی ١٩٥/٢٤٥٠ لە موناهان بۆ مارلنگ، ئەرزڕۆم ٢٩ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩١٣

١٤- بچۆرەوە سەر بەشی دووەمی ئەم کتێبە.

١٥- فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز، ٢ ئەیار /مایۆ ١٨٩٨

١٦- گشت ئەم زانیاریانەی پەیوەندن بە مێژووی قۆناغە سەرەتاییەکانی دەستە و کۆمەڵە شۆڕشگێڕیەکانەوە، لە (لویز نلسبانديان) ەوە وەرگیراون:
The armanian Revolutionary movement (Barkeley: university of California press 1963. pp 80- 84, 178- 90

هەروا (هراتش داشنابیدیان):
History of the Armanian Revolution

کە (براین فلیمینگ و فاهاها بیشیان) وەریانگێڕاوە : میلانۆ، خانەی جیمی بۆ بڵاوکردنەوە ١٩٨٩ ل ٣١ - ٣٥ دیسان کتێبی هراتش داسنابیدیان:
The hnchakian party

کە (مارین . أ. ئەراکیلیانز) وەریگێڕاوە ، وە کتێبی (ئەناهید تیرميناسيان) کە (أ.م.بیریت) وەریگێڕاوە: زانکۆی کامبردج ،ماساتشوسیتس ، زوریان ١٩٨٤

١٧- نالبەندیان: The armanian Revolutionary movement.p١١٠

١٨- لە کتێبەکەی داسنابیدیانەوە وەرگیراوە: ل ٢٢

١٩- هەمان سەرچاوە

٢٠- بەپێی کتێبەکان، ئەو باسانەی لە بارەی رووداوەکانی (ساسۆن) و(زیتون)ەوەن جیاوازن، هەر بۆ نموونە بڕوانە کتێبی (جاستن ماکارسی):
Death and Exil: The Ethnic cleansing of ottoman Muslims

زانکۆ بریستن، داروین ۱۹۹۵ ل ۱۱۹ - ۲۱، وە کتێبی کاموران گورۆ:
The Armanian File (London: Rustem and Weidenfeld and Nicolson 1985) pp 137-54
دیسان کتێبی صلاح صونییڵ:
The ottoman Armenians (London : Rustern: 1987. p117
وە کتێبی ریتشارد .ج. هۆنانیزیان:
The armenian question in the ottoman Empire 1876-1914 in his the Armenian people Vol. 2
نیویۆرك، سایت مارتن ۱۹۹۷ ل ۲۱۸ - ۲٦، وە کتێبی داشنابیدیان، ل ۲۷

۲۱- کەس مێژووی دیاریکراوی نازانێ، رێکخراوەکە لەسەرەتادا بە (یەکیەتی شۆرشگێرانی ئەرمەن) ناونرا، دوایی، (یەکیەتی شۆرشی ئەرمەن) پاشان هەردوو حیزبی (هەنشاك و تاشناق) یەکیان گرت، بەلاّم زۆری نەبرد هەڵوەشایەوە و جیابوونەوە لە یەکتر.

۲۲- History of the ARF, pp ۲۱ - ۳٥

۲۳- The armenian Revolutionary movement, p ۱٥٦

۲٤- دیگران میزروب کالیجیان:
The Armenian Revolutionary Federation under ottoman constitutional Rule 1908 - 1914
نامەی دکتۆرا لە زانکۆی بۆستن ۲۰۰۲ ل ۸ ، ٦ کە ئاماژە دەکات بۆ:
Referring to Hratch Dasnabedian, H.H Mshnagtzution. Gazmagerbagan (Beirut: n.p. 1974) pp. 25- 29

۲٥- فایلی ۲۳٤۷/۱۹٥ لە سیبلی بۆ لۆدز، ئەرزرۆم یەکی تشرینی دوو/ نۆڤامبر ۱۹۰۹

۲٦- ماکارسی:
Death and Exile. Pp ۲۱-۲۲, ۱۱۲-۱٦

٢٧- فایلی ٤٢٤ - ٢٠٠ لە ئۆکۆنەر بۆ سالیزبیری، قوستەنتەنیە، ئەیلوول/ سەپتەمبەری ١٩٠٠، وە فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٤ تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٨٩٩,

٢٨- فایلی ٩٤٣٣/٨٨١ لە دیکسن بۆ بارکلی، ١٣ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٨. وە هەر ئەم فایلە لە دیکسن بۆ بارکلی، ٢٤ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٨,

٢٩- فایلی پێشوو لە بارکلی بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٥ نیسان / ئەپریل ١٩٠٨,

٣٠- تەمومژیەك باڵی کێشاوە بەسەر بەکاربردن و ڕەخساندنی رووسەکان بۆ ئەو ماف و هەقانەی کە لە پەیماننامەکاندا هاتوون، ئەوەش بەهۆی ئەوەی کە هەندێ لە یاخیبووەکان دوو یان سێ ڕەگەزنامەیان هەبوو، عوسمانێکانیش سووربوون لەسەر ئەوەی کە دەبێ دادگەیی ئەوانەی ڕەگەزنامەی عوسمانیان هەیە، بکرێ. بەمجۆرە هەندێ یاخیبوو دادگەیی نەدەکرا بە یارمەتی رووسەکان توانیان سنوور ببەزێنن و دەربازبن، بەڵام کەسانی دی دادگەییش کران و زینداش کران. بڕوانە بەشی پێنجەم لەم کتێبە.

٣١- لە نووسراوە دیپلۆماتیەکاندا زۆر کەرەت ئەم کێشەیە باسکراوە، هەر بۆ نموونە: فایلی ٢٣٧٥/١٩٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لودز، ڤان ٩ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١. وە فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیدس بۆ مالیە، ڤان ١٤ شوبات/ فەبرایر ١٩١٤. وەك چاوەڕوانیش دەکرا، گێڕانەوەی ئەو زەویانەی کە لە ئەرمەنەکان زەوت کرابوو لەلای عەشیرە کوردەکانەوە گوێی پێ نەدەدرا، هەتا خەریکبوو ئەمە ببێتە هۆی ڕاپەڕینێکی میللی. بڕوانە: مەسەلەکەی (سەعی بەگ)ی (ئیرجیك) لە بەشی حەوتەمدا.

٣٢- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٤ تەموز/ یۆلیۆی ١٩٠٠ سەبارەت بەو گوندانەی بۆ ئەو ئەرمەنانەی نێزیکبوون لە هێزەکانی دەوڵەتەوە لە ڤان، دەگێڕرانەوە. مونسل دەنووسێ: هێشتا ئەو گوندە

ئەرمەنیە گەورانەی نێزیك بە دەریاچەکە لە قەزای (ئەرگیش) وان لەژێر سایەی گەتیبەکانی سوپای نیزامیدا، ئەمەش بە فەرمانێك لە والی ڤانەوە، بەهۆی ئەمەوە دورن لە هەر دەستدرێژیەکی کوردەکان.

٣٣- فایلی ٢١٠٤/١٩٥ لە ساتۆ بۆ دوبونسن، ڤان کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠١. وە فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مونسیل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ ئەیار / مایۆ ١٩٠٠: MAE Nantes AA E/١١٩(کلاین) وا هەستدەکات کە ئەرمەنەکان زیاتر لەوانی دی ئازاریان بەدەست تالان و بڕۆوە چەشتووە، وە بەهۆی بوونی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و چالاکیەکانیانەوە دیسان هەر چەشتوویانە، وە دەکرێ خاوەن مولکەکان بە ناپاك تاوانبارکرێن و بەمەش دەست بەسەراگرتنی زەویەکانیان ئاسانتر دەبوو، کلاین: Power in the ٢٩٨periphery. P

وە بڕوانە لیژنەی ڕێگە پێدراوە ئامریکاییەکان:

Barton, James l, papers, 1877- 1943. Box 11:2

٣٤- سەرچاوەی پێشوو، کە لە فایلی ٢٣٧٥/١٩٥ ڤان ٦ شوبات / فەبرایر ١٩١١ وەرگیراوە (مولینو-سیل):

N tes on Journey from Van to Erangan

٣٥- فایلی ٢٢٤/٤٢٤ لە ساڤرستیان بۆ ماکگریگۆر، پەتلیس ٢٥ تەمووز/ یۆلیۆ ١٩١٠ کە لە کتێبەکەی (کلاین)ەوە وەری گرتووە: ل ٢٩١

٣٦- فایلی ١٩٥/ ٢١٤٦ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان یەکی ئەیلوول/ سەپتەمبەری ١٩٠٣. دەبوو (کافر ئاغا) سەرۆك بووایە، کە نەوەی سەرکردەیەکی بەتوانا و جەربەزەی وەك (عەلی خان) بوو، بەلام هەر بە مردنی ئەم زۆری نەبرد عەشرەت پەرتەوازە بوون و بوونە ئاردی ئاودرك.

٣٧- فایلی ٥٤٠/٣٧١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢١ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٨,

٣٨- فایلی ٢٠٢/٤٢٤ لە ساتو بۆ ئۆکۆنز، ڤان ٢٠ ئاب / ئاغستۆس ١٩٠١.

بەشی چوارەم
یاخیبوونەکەی ١٨٩٦

عوسمانیەکان پاش شکستەکەیان لە شەڕەکەی ١٨٧٧ - ٧٨ یاندا لەگەڵ ڕووسیا، ئیتر هەرێمی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵیان پڕبوو لە ئاژاوە و گێرەشێوێنی، لەسەروبەندی شەڕەکەدا کە سەربازەکان ڕاپێچی بەرەکان دەکران، گەلێ شوێن وەك ڤان و بەتلیس دەستەلاتی دەوڵەت هەرەسی تیایاندا دەهێنا و شیرازەی لەدەست دەردەچوو، خۆ کە شەڕەکەشیان دۆڕاند و سەربازێکی زۆر تیاچوو، قۆناغێکی پشێوی و ئاژاوە هاتە پێش کە لە دەفەرەکەدا سیرایەتی کردبوو، بەپێی وەسفی ئەوروپاییەکان[١]: عەشرەتە کوردەکان وا کەوتبوونە یەك دەستیان چووبوو بە خوێنی یەکتردا کە دەتوت جەنگێکی ڕاستەقینەیە، بەردەوام پەلاماری عەشایرەکانی ڕۆژهەڵات بۆسەر دانیشتوە مەسیحی و موسوڵمانەکان لەم حەلانەدا پەرەی سەند[٢]، کوشتن کەمبوو بەڵام دزی و ڕاووڕووت لە گشت لا تەشەنەی کردبوو،[٣] دەستە چەتە و ڕێگری گەڕۆك کە لە ١٠ - ١٢ کەس پێکدەهاتن بە ئاواییەکاندا دەگەڕان و چ مەڕومالاتێکیان چنگ بکەوتایە دەیاندایە پێش و بەتاڵان دەیانبرد[٤]، جا گوندنشینانی ئەرمەن و موسوڵمان کە مالات و حاسلاتەکانیان لەدەستدەدا، کەسانێکبوون کە لەو بەرەڵایی و بێسەروبەریەدا زەرەرمەندی یەکەم.

لە پەنا زرووفیکی پڕ ئاژاوەی ئاوهادا، دانیشووە نیشتەجێکانی ڤان کەوتنە ئەوەی کە مشوورێکی خۆیان بخۆن بۆ دەربازبوون لەو وەزعە،

(کلایتن) کە کونسۆڵی بەریتانیا بوو لە ڤان، لەم بارەیەوە دەڵێ:

مەسیحیەکان زۆر وەڕسن. ئامادەن ڕوو بکەنە هەرلایەك کە هاوکاری و هەرکۆمەکێکی لێ دەستکەوێ[5]، بەشێکی زۆری ئەرمەنەکان بەو هیوایە بوون کە رووسەکان سەرلەنوێ پامالی هەرێمەکە بکەنەوە[6]، بۆیە زۆریان پشتگیریان لەو تەکتیکە دەکرد کە دەبێتە هۆکار بۆ ڕوودانی شتێ لەم بابەتە، ڕاپۆرتی دنە و هانەهانەی وا کەوتبووە ڕوو، ئەگەر چی کەمیشبوو، لەبارەی پەلامار و هێرشی چەتە ئەرمەنەکان بۆ سەر کوردەکان.[7]

ئەرمەنەکان هەوڵی تیرۆرکردنی (بەحری پاشا)ی فەرمانداری شاری ڤانیان دا.[8] سەرباری ئەمەش شۆڕشگێڕانی ئەرمەن دوژمنایەتی نێوان موسوڵمان و ئەرمەنیان لەناو شارەکەدا قووڵتر و خەستتر دەکردەوە و وتاری دژ بە دەوڵەتیشیان دەدا.[9]

• گوزەرانێکی خراپ لە پاڵ ئێراندا

دەشێ زوربەی ئەو کوردانەی کە دەستدرێژی و شڕەخۆریان دەکرد لە ئێرانەوە هاتبن، خۆیان دابووە پەنا دەستەڵاتەکەی عوسمانی، لە رۆژاوای ئێرانیشدا حوکی قانوون و دەوڵەت بەتەواوی نەمابوو، تا رووسەکان لە ۱۹۱۰دا پامالی ئەو ناوەیان کرد، ئەو ناوە، بەدەر لە هەندێ سەربازگەی قایم و وبچووك لە چەند شارێکدا، ئیتر هێزی سەربازی نیزامی ئێرانی تیادا نەمابوو، دەستەڵات کەوتبووە دەستی عەشایرە کوردەکان و شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان.

عەشرەتی گەورەی وەك (حەیدەرانلی) و (شوکاك) لە هەردوو دیوی سنووردا لکوپۆپیان هەبوو، سەرەك عەشرەتی تاك تاك، وەك (شەریف)ی عەشرەتی (شکیڤتی) کەسەر بە شوکاکبوون و خاوەنی زەویوزاربوون، لەهەردوو دیو لایەنگریان لێ کۆدەبۆوە، ئەفرادەکانی ئەم عەشرەتانە

سوێندیان خواردبوو کە لە سەرۆکەکانیان زیاتر مل بۆ کەسیدی نەدەن و لە خزمەتیدابن. نەبۆ ئێران و نەبۆ سەڵتەنەی عوسمانی.

لە نێوەڕاستی هەشتاکانی سەدەی نۆزدەدا، لە شاری ڤاندا بازوو و مەچەکی دەوڵەت توند و بەهێزبوو، چ لە رووی ژمارەی سەرباز و دەرەکەوە و چ لەرووی جۆری چەکیشەوە. ئەمانە خۆئامادە کردنێبوو بۆ هێرشێکی بەرفرەوان بۆسەر ئەو دەستدریژی و ڕەفتارە عەشایریانەی لە ئێرانەوە دەهاتن، بەرلەمەش، لە ١٨٧٩ کە حوکمەت دەستی زۆر کورتبوو کەچی ئەوپەڕی توانای خۆی دەخستە گەڕ بۆ بەرەوڕووبوونەوەی هێرش و پەلاماری کوردەکان . هەتا لەو ساڵەدا لە کاتی ئەو بەرەوڕووبوونانەدا کەتیبەیە دەرەکی شاری ڤان سنووری بەزاند و چووە ناوخاکی ئێرانەوە، بە پلەی یەکەم بەمەبەستی هۆشداریدان بەو عەشایرانەی ئەوێ و سزادانیان لەسەر رەفتارەکانیان.[١٠]

کە ساڵی ١٨٨٤ سوپای عوسمانی لە ڤان گردبوونەوەیەکی ئەنجامدا و ئامادەبوو بۆ سەرکوتکردن و ڕێگرتن لە هاتنە ناوەوەیەکی زۆر گەورەی عەشرەتێك بە گشت بارگە و بنە و ئەفرادەکانیەوە، بە مەبەستی ئەوەی لەمدیو جێگیربن[١١].

ئەم ئۆپەراسیۆنانەش دیسان سنوورداربوون و مەودایان ئەوەندە نەبوو، عەشایرەکانیش ئازادیەکی بەرفراوانیان هەبوو تا بە ئارەزووی خۆیان لە هەر کوێیە دور لە وبنکە و سەربازگەگانی سوپا بێن و بچن .[١٢]

رۆژاوای ئێرانیش، لەولاوە دالدە و پەناگەیەکی ئەمین و بێ ترسبوو بۆ شۆرشگێرە ئەرمەنەکان، بەهۆی نەبوونی حوکمێکی کاریگەر تا جڵەوی ئەمان و نەیارە کوردەکانیشیان بگرێ. بۆ ماوەیەکی دور و درێژ شار و لادێی ئەرمەنەکان توانیان خۆیان پڕچەککەن، حیزبە ئەرمەنییە شۆڕگێڕکانیش ئەم دەڤەرانەی رۆژاوای ئێرانیان بە زەویەکی بە پیت دەزانی بۆ جموجۆڵ و

گەشەسەندنی چالاکیەکانیان.

ناوچـەی بـاکووری ڕۆژاوای دەریاچـەی ڤـانیش ببـووە پێگەیـەك بـۆ شۆڕشگێڕان. حیزبەکان لێی گردبوونەوە و چەك و تفاقەکانیان تیا عـەمبار دەکرد، تا وای لێهات ناوچەی (سەڵماس) لە خواروی ڕۆژاوای دیلمان و دیلمان خۆیشـی و دەوروبـەریان لـەژێر دەسـتەڵاتی ئەرمەنـدابوون، گونـدەکانی دەوروبەری شاری (خۆی) پڕچەك کرابوون، لـە ناوچـەکەدا ژمـارەی ئەرمـەن بەشێوەیەکی بەرچاو زیادی کرد، سەرەڕای داباریني دەستە دەستەی پەنابـەر لەترسـی ئاژاوەکـانی سـاڵانی ١٨٩٠.[١٤] (سـەڵماس)یش هـەتا کڵپـەی جـەنگی یەکەمی جیهانی ناوچەیەکی ئاسوودە و ئـەمین و ئومـانبوو بـۆ یـاخیبووانی ئەرمەن.[١٥]

ئامدیوکردن و گەیاندنی چەك و جەنگاوەر بە قاچاغ لـە ئێرانـەوە وەك ئـەو ڕێکوپێکیـە و چـڕوپڕیەی دوای سـاڵی ١٩٠٠ نەمایـەوە.[١٦] بـەڵام دەکـرێ بگـوترێ کـە لـە هەشـتاکان و نـەوەدەکانی سـەدەی نـۆزدەدا ڕۆژاوای ئێـران نێوەنـد و چـەقی کـاری ئامـدیوکردنی ئەرمەنـەکانبوو بـۆ دەڤـەری ڤـان. چەکەکان لە رووسیاوە دەهێنران بۆ ناوچە ئەرمەنەکان لە ئێران، لێرەشـەوە بـەناو گونـدە ئەرمـەن و چیا و دۆڵـە سـەختەکانی هـەردوو دیوی سنووردا دەگەیەنرانە عەمبارە نهێنیەکان لەشارەکانی دەڤەری ڤان و دەوروبەری.

لـەدوای شۆڕشـەکەی سـاڵی ١٨٩٦ لـە ڤـان، دەسـتەڵاتدارانی عوسمـانی بـە وردی توانیان هەندێ لەو قاچاغە ڕێیانە دەستنیشان بکەن، پێشتریش بەر لە ١٨٩٦ هـەر ئـەوان توانیبوویـان گـەلێ قاچـاغە ڕێـی سـەرەکی بدۆزنـەوە و دەستنیشانیان کەن.

هەرچەندە ئـارمی حیزبی (تاشـناق) بەسـەر ئـەو چـەکانەوە بـوو کـە بەڕێوەبوون بۆ سەڵماس و عوسمانێکان گرتنیان، بـەڵام قاچاغچێکان بـەر لـە ١٨٩٦ زۆریان ئەندامبوون لە حیزبی (هانشاك)[١٧]

عەشایرە کوردەکان یان ئەرمەنەکان دەسەڵاتێکی ڕەهایان نەبوو بەسەر سەرانسەر ئەو زەویانەی کەوتبوونە باکووری ڕۆژاوای دەریاچەی (ورمێ)و ڕۆژاوایشیەوە، زۆرجار ئەم دوو لایەنە لەسەر دەستبەسەراگرتنی ناوچەکە دەکەوتنە گیانی یەکتر و شەڕ دەقەوما، ئەنجامەکەشی ماڵوێرانی و کاولکاریەکی زۆربوو، پێکدادانەکانی نێوان عەشرەتی شوکاك و شۆڕشگێرانی ئەرمەن لە (بشکاڵە)وە هەتا (کالاس) ناثارامیەکی زۆریان دەنایەوە (وەك ئەوەی کە دوایی باسی دەکرێ)[18] بەڵام لە دە ساڵی ۱۹۰۰دا سەرکردە بەناوێکانی سەرسنوور لەگەڵ شۆڕشگێڕەکاندا ڕێککەوتنێکیان ئەنجامدا، هەردوولا توانا و کۆششی خۆیان دژ بە عوسمانێکان یەکخست. هێز و وزە و تەقەللای هەردوولا کە لە ئێراندا دژ بەیەکیان بەخەرجدەدا نیستە یەکیان خست و رووە و عوسمانیکانیان ئاراستەکرد.[19]

ناکۆکیەکانی نێوان عەشایرە کوردەکان و دانیشتوانی شار و گوندەکان تەنیا لە شێوازی ژیانی سوننەتی عەشایریدا نەبوو، ئەگەر بەراوردیکەین بەدانیشتوانەکانەوە، عەشایرەکان هەژاربوون (جگە لە سەرۆکەکانیان)، ئەو پەلاماردانەی کوردەکان ئەوەی دەگەیاند کە هەژارەکان دەئاڵانە هەژاتر لە خۆیان.[20]

بەڵام ئەرمەنەکان بووەتر بوون بۆیە ببوونە پارووەیەکی چەور و نەرم، لەعەینی کاتدا کێشەکانی نێوان نەتەوەییە ئەرمەنەکان (ئاژاوەگێرەکان، وەك کونسوڵەکان ناویان لێنابوون) و کوردەکان بەپاڵ یەکتر تاوانبار کردنەوە مەترسیدارتر بوو.

(س.م.هالوارد) کە کونسوڵی گشتی بەریتانیا بووە لە ڤان وای دادەنێ کە زۆربەی هەرەزۆری موسوڵمان و ئەرمەنەکان لە ئاشتی زیاتر خوازیاری شتی تر نین. بەڵام (ئاژاوەگێرانی ئەرمەن) و عەشایرە کوردەکان وازناهێنن و دەیشێوێنن.[21] کوردەکان پەلاماری دانیشتوانەکانیان دەدا و لەناوخۆشدا

دەچوون بە گژ یەکتردا، بەمە لە هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا چەندەها شەڕ و فەرتەنەی بچووك بچووکیان دەنایەوە، حوکمەتیش کارێکی وای نەدەکرد کە سنووری بۆ ئەم پێکدادانانەی نێوان عەشایرەکان دانێ و بیان وەستێنێ، ئەمەیان بەئەنقەست بوو یان لە بێدەستەلاتیەوە بوو، بەلام ئەوەی کە گومانی تێدا نییە ئەوەیە کە سەرەك هۆز و عەشرەتەکان لە ئاست هەر دەستتێوەردانێکی دەوڵەتدا زۆر چاو قایم و بێباکبوون.

بەهۆی ناجێگیری و ئاژاوەی ناو لادێکانەوە، خەڵکێکی زۆر لە ترسان ڕژابوونە ناو شاری ڤانەوە، راستە کە خەملاندنە ئەوروپاییەکان زێدەڕۆییان کردووە لەوەی کە ژمارەی پەنابەرەکانیان لەو شارەدا بە دە هەزار کەس مەزندەکردووە. بەلام بوونی ژمارەیەکی زۆر لەمانە لەناو شارەکەدا بێگومان مەترسیەکی زیاتریان دروستکردبوو لەسەر ئەگەری روودانی ئاژاوە تیایدا.[٣٣]

خەڵکە نیشتەنیەکەی بەشی عوسمانی لەرۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ کە داد و بێدادیانبوو، هەڤیانبوو، بە دەمیش خۆشبوو کە بگوترایە: ئەرکی دەوڵەتی عوسمانیە کە ڕێ و شوێن بگرێتە بەر سەبارەت بە رەوشی شاری ڤان. چونکە دۆزینەوەی ڕێگە چارەی گونجاو هەروا ئاسان نەبوو، ڕێگەچارە بۆ گەلێ کێشەی ناو ئەو شارە مەحاڵبوو، هەرێمەکە ئێجگار نەدارا و نەبووە بوو، هەر دەوڵەتێکی تریش بووایە و هەر ڕێگە چارەیەکی تری بگرتبایە بەر کەڵکی نەبوو، بەهۆی وشکە ساڵیو کەشوهەوای سەخت و بە بیابانبوونێکی ئەوتۆی دەشتاییەکان کە هەزاران ساڵبوو دەستی پێکردبوو، ئەمانە گشتیان هۆکاری کەمی حاسلاتبوون، تارمایی قاتوقڕی و گرانیش هەردەم لەبەرچاوبوو، زوو زوو بەشێوەیەکی ناوبەناو خۆی پیشان دەدا و کەمی بارانبارینیش گەیشتبووە ئاستێکی وا کە لەخوار ئەوەوەبوو کە چاوەڕوان دەکرا.

ئەم واقیعە بەسەر گشت ڕێگە چارەکانی تردا زاڵتربوو، وەك پەرەپێدانی پەروەردە و خوێندن لە قوتابخانەکاندا و پرۆژەکانی ئاودان و ڕێگەوبان و

ڕاکێشانی هێڵی ئاسن و هەتا زۆرکردنی ژمارەی هێزەکانی ئاسایشیش، ئەم چارەسەرکردنانە پارەوپوولێکی فرەیان گەرەکبوو کە ڕۆژێ لە ڕۆژان لە دەستدا نەبوو. جا حوکمەت لە عۆدەیان نەدەهات.

بەسایەی دنەی رووسەکانەوە نەستووریەکان ژمارەی پەلامار و شاڵاوەکانیان بۆ سەر کوردەکان تابهاتایە زیاتر دەکرد، تا وای لێهات گوندە کورد نشینەکانیان دەسووتاند و یاخیبوونی خۆشیان لە دەوڵەت بە ئاشکرا دەخستە ڕوو، هەر بە ئاشکراش داوای یارمەتی و پاراستنیان لە رووسیا دەکرد. گونسۆڵی بەریتانیا لە ڤان دەنووسێ: (نەستووریەکان هەڵەن، سیاسەتێکیان گرتۆتە بەر کە حەتمەن رق و کینەی موسوڵمانەکان زیاتر دەکات.[٢٤])

نەستووریە شاخ نشینەکان (بەترکی –عەشیراتس) بە درێژایی مێژوو نیمچە سەربەخۆییەکیان هەبوو، جۆرە ساردی و هەست بە نەوعێ لە زوڵملێکراویەک بالّی بەسەر پەیوەندیاندا بە کوردەکانی ناوخۆیانەوە کێشابوو، چونکە شێوازی ژیانی ئەوانیش عەینی ئەوانبوو، ملکەچبوون بۆ حوکم و فەرمانەکانی سەرۆك و ڕابەرە ئایینیەکانیان. بەڵام گلەیی نەستووریەکان لە عوسمانیەکان زۆر سادەبوو: فراوانبوونی دەستەڵاتی دەوڵەت، نەستووریەکان لەم فراوانبوونە دەترسان، نەبا حوکمەت لەو شێوە حوکمە زاتیەی خۆیانیان کەم بکاتەوە.[٢٥]

ئەم ترسەشیان لەوەهمەوە نەبوو، چونکە ئەگەر بهاتبا و دەوڵەت دەستەڵاتی بەسەر گشت لایەکی سەڵتەنەدا بسەپاندایە نەك تەنیا بەسەر مەسیحیەکانی رۆژهەڵاتدا ئەوا ڕاستیان دەکرد و باش بۆی چوبوون. لەمەدا کوردەکانیش هەر ئەو ترسەیان لێنیشتبوو و پێشبینیان دەکرد.

توانای حوکمەت لە بڵاوکردنەوەی ئیسلام و ئاسایش زۆر سنووردار بوو، لە ١٨٨٠ سەربازەکان لە ڤان ئەوەندە زەخیرەیەکیان نەبوو کە تیری پێ بخۆن،

لە نەوەدەکاندا سەربازەکان زەخیرەیان دەدرایە بەڵام بە دەگمەن مووچەیان بۆ سەرف دەکرا، ژمارەشیان ئەوەندە نەبوو بەشی ئەوە بکات کە لەو زەویە پانوبۆڕانەدا چاودێری بکەن و ئاگایان لە دوژمنەکانیان بێ کە چی دەکەن. لەباتی بڵاوکردنەوەی هێز لە گشت ناوچەکاندا، بەرپرسە سەربازیەکانی ڤان ناچار بوون سەربازەکان پێکەوە کۆکەنەوە و دالّدەیاندەن. ئەمە لەبەر ئەسبابی ئابووری و کەمی ژمارەیان. کە سەربازیان دەنارد بۆ دامرکانەوەی ئاژاوەیەك ، بەهۆی ئەو ڕێگە دوور و درێژەی کە دەبوو بیانبڕیایە، تا ئەمان دەگەیشتن، جینایەتکاران دەمێکبوو هەڵاتبوون و ناوچەکەیان چۆڵ کردبوو.[٢٧]

سەرەڕای ئەمەش دەوڵەت بەپێی توانا بۆ پاراستنی گشتی دەجووڵا، زۆر جار ئەو جووڵانەش گران و سەخت بوو، لە ١٨٧٩دا کە کوردە لادێییەکان ئاوایی مەسیحیەکانیان تاڵان دەکرد، سەربازەکانی دەوڵەتیش لە تۆڵەی ئەمەدا گورج دێی کوردەکانیان کاول دەکرد.[٢٨]

کونسۆڵی بەریتانیا لە ئەرزڕۆم سەرنجی ئەمەی دەدا (خۆی بەرپرسی گشت کونسۆلگەریەکان بوو لە ڕۆژهەڵاتدا) کە حوکمەتی هەرێمەکە دەیەوێ چاکسازی بکات بەڵام دەستی گورتبوو لە دەفەرەکەدا و پارەیەکی ئەوتۆی بۆ ئەمە شك نەدەبرد.[٢٩]

لەپەنا ئەم ڕەوشەدا، کارە چاکسازیەکانی دەوڵەت لە ١٨٨٠وە نەبێ دەستی نەدرایە، ئەوکاتەش ڕەوڕەوەی چاکسازی بە ئاستەم و پچڕ پچڕ کەوتە جووڵە.[٣٠] بەڵام کە ساڵی ١٨٩١ تێوەرگەڕا باری شاری ڤان بە شێوەیەکی هەست پێکراو باشبوو.

جا بەپێی ئەو لێشاوە ڕاپۆرتە درۆودەلەسانەی کە لە بەریتانیا بوون، کونسۆڵی بەریتانیا لە ڤان (جۆرج بولارد دەیڤی) بیرخەرەوەیکی دەربارەی ئەو ڕاوبۆچوونە چەواشەکاریانە نووسی، کە پەی دەرپەی لە ڕۆژنامەکاندا

سەبارەت بە ئەرمەن بڵاودەکرانەوە، بەتایبەت لە (دەیلی نیوز)دا، وەسەبارەت بە رەوشی کورد و ئەرمەن بە گشتی، زوربەی قسەکانی دەیڤی (کە خۆشبەختانە لە درێژیدا نەدەگەیشتە نازناوەکەی) بریتیبوو لە رەتکردنەوەی ئەو درۆیانەی کە گوایە کۆمەڵکوژی لە مەسیحیەکان کراوە و نینکاریی ئەو پێداگرتنانە گوایە دەوڵەت پیلانی بەدەستەوەیە بۆ کاری تری لەو شێوەیە، بەڵام ئاماژەی دەدا بەوەی کە ئەو باج و سەرانە ناقانوونیانەی عەشایرە کوردەکان دەیخەنە سەر ئەرمەنەکان، ئیستە بەشێوەیەکی باش کەمی کردووە وە تەنیا لەناوچە دوورەدەستەکاندا نەبێ نەماوە، بەڵام بەر لە شەش ساڵ هەبوو.

هەرچۆنێبێ، ئەم (تەرتیباتە) فیۆداڵیانە ناهەقیەکبوو لە ئەرمەنەکان دەکرا. هەروا دەیڤی هەستی بەوە کرد کە باج و سەرانەکان گشت کات بێویژدانیەك بووە و کراون، لەگەڵ ئەمەشدا کاری باجگری بە (رەقی و دژواری) ئەنجام نەدەدرا و دانیشتوان نەدەرووتێنرانەوە: (من خۆم وای بۆ دەچم کاری دابەشکردنی – دەیەك - و کۆکردنەوەی تارادەیەك بە ویژدان و بە ئینسافەوە بەرێوە دەچوو وە باشتریش دەبێ. بە کورتی: باجەکان زۆرن و میللەتیش ترنجاوەتە ناو نەبوونیەکی زۆرەوە، بەڵام نارەزایی لە باجدان زیادەرۆیی پێوەنراوە، ئەرمەنیش وەك باقی کۆمەڵانی تر لەم چوار چێوەیەدا حاڵیان حاڵی ئەوان). تا ئێرە دەیڤی وای دادەنا کە دادگە و لێپرسراوی هەرێمەکان جۆرە چاکسازیەك دەکەن، بەتایبەت لە دوو بواری دادگەری و داراییدا، راستە لاگیری بەلای موسوڵمانەکاندا هەر هەیە بەڵام ساڵ بەساڵ ئەمە نامێنێ.[٢١]

● حەمیدییە

هەرێمی ڤان پێویستی بە زیادکردنی دەستەڵاتی پۆلیس بوو، بەڵام دەستپێشخەریەکەی دەوڵەت بۆ چەسپاندنی دەستەڵاتەکەی لە رۆژەڵاتی ئەنەدۆڵ کاردانەوە و ئەنجامی نەرێنی لێ کەوتەوە.

لەساڵی ١٨٩٠ سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) ویستی رێگە چارەیەك بۆ هەندێ کێشە و گیروگرفتی سەربازی وەدۆزێ. ئەویش لەرێی داهێنانی فیرقەیەکی ئەسپسواری غەیرە نیزامی لە عەشایرە کوردەکان، ئەمەش ناونرا (فیرقەی حەمیدییە)، ئەرکیان بەوە دەستنیشان کرا کە لەکاتی جەنگدا سوارە ئامادەکەن، لە ئاشتیشدا ئەمن و ئاسایشی هەرێمەکانی رۆژەڵات دابینکەن. واش بۆی دەچوون کە ئەم فیرقەیە هاوشێوەی بەتالیۆنە قۆزاقیەکانی سەر بە لەشکری رووسبن، بەڵام ئەمەی ئێرە گەلێ لەوان جیاوازتربوو، بەتایبەت لە رووی دیسپلین و زەبتورەبتی سەربازیەوە.[٣٢]

فیرقەی حەمیدییە لەسەر ئەساسی رێکخستنێکی عەشایرییەوە دامەزرێنرا، عەشرەتە بچووکەکان بەتالیۆنێکیان پێکدەهێنا بەڵام عەشرەتە گەورەکان چەند بەتالیۆنێك، سەربازەکانیش لەژێر حوکم و فەرمانی سەرەك هۆزەکانیان بوون.

کە ئەفسەرەکانی لەشکرە نیزامیەکە لە یەکەی حەمیدییەکاندا دادەنران، دەستەڵاتێکی ئەوتۆیان نەبوو، هەرچۆنێك بێت، ئەو ئەفسەرانە پلەیان بەرز نەبوو، دانان و ناردنیشیان لەناو عەشرەتێکی کورددا وەك ئیفلیجکردنێك بوو لە بەرزکردنەوەی پلە و دەرەجەکانیاندا.

بەتالیۆنەکانی حەمیدییە بەرگێکی رەسمی تایبەتیان دەدرایە و تفەنگی تازەشیان پێ دەدرا بۆ بەجێهێنانی ئەرکەکانیان. لەرووی تیۆریەوە پلانی حەمیدییە سوودی زۆری بۆ دەوڵەت هەبوو، گومانیشی نییە کە کەمی

ئەسپسوار لەناو سوپای عوسمانیدا ئاستەنگێكی گەورەبوو لە رۆژەلاتی وڵاتەكەدا، ئەمە لە شەڕەكەی (قرم)دا بە ئاشكرا پێیانەوە دیاربوو، وە لە شەڕی ترك و ڕووسی ساڵی ١٨٧٧- ٧٨ وە هەروا لە شەڕەكانی ناوەوەی وڵاتدا.

عوسمانیەكان پارە و پوولێكی ئەوتۆیان بەدەستەوە نەبوو لەو رۆژەلاتەیاندا تا لە پۆلیس بەخەرجیدەن، جا ئەگەر بكرێ و عەشایرە كوردەكان لەژێر دەستەلاتێكی سەربازیدا كۆكرێنەوە، ئەوە لە بەرگریكردن لە سنوور و لەسەركوتكردنی جموجوڵی یاخیبوونەكاندا بەشدار دەبن، (دەبێ بشزانرێ كە زوربەی لایەنگرانی حەمیدییە ڕۆژێ لە ڕۆژان بیریان لەوە نەدەكردەوە كە ئەم باتالۆینانە بۆ باجگری دەشێن) بەمە دەتوانرێ سەركردە كوردەكان كە هەواو بیری سەربەخۆیی لە كەللەیاندا بوو، لغاو بكرێن و بهێنرێنە ناو سیستمی عوسمانیەوە. بڕیارێكیش دەرچوو بەوەی كە سەركردەكانی حەمیدییە و كوڕەكانیان لە ئەستەمووڵ و رۆژەلات دەخرێنە قوتابخانەی تایبەتەوە، بەو نیازەی كە تێكەڵ بە ڕۆشنبیریەكی سیاسی عوسمانی كرێن.[٢٢]

ئەوانەی دژ بەم حەمیدیيانە بوون و بەربەركانیان دەكرد، قەت تایبەتمەندیەك و یەك لە چاكەكانی ئەم فیرقەیەیان بەدەما نەهاتووە، لە ساڵی ١٨٩٦ عەشایرەكانی حەمیدییە دەورێكی گرنگیان بینی لە پەلامار و سنوور بەزاندنەكانی شۆرشگێڕانی ئەرمەن لە ئێرانەوە و ڕاونانیان.

یەكەكانی حەمیدییە لەشەڕەكانی یەمەن و بەشی ئەورووپای دەوڵەتی عوسمانیدا بەشداربوون، هەروەك هەندێ لە عەشایرە حەمیدییەكان بەرگرییەكی پیاوانەیان لە مەسەلەی عوسمانی كرد، لە جەنگی یەكەمی جیهانیدا كە دژ بە رووسەكان دەجەنگان. سەرەڕای پاراستنی موسڵمانە مەدەنیەكان لەدەست تالان و برۆ و كوشتاری ڕووس و ئەرمەنەكان، ئەم دوو لایەنە لە جەنگی یەكەمدا گەلێ ناوچەیان داگیركرد و تا دوای جەنگیش

هەر بەردەوامبوون، لەمەدا حەمیدیيە دەورێکی چاکیان دەبینی.[٣٤]

بەپاڵ ئەمەشەوە، دەبێ ئیشارە بەوە بدرێ کە لایەنە نەرێنی و سەلبیەکانی سیستمی حەمیدیيە ئەودیوی نەرێنی و ئیجابیەکانی شاردۆتەوە. بەهۆی پێکهاتە سەرکردەییەکەی حەمیدیەوە بەرپرسانی دەوڵەت هەستیان بە نیگەرانیەکی زۆر دەکرد، دەستەڵاتی حەمیدییە بە دەست ژەنەراڵ (زەکی پاشا)وە بوو (بە ترکی موشیر بوو)، ئەم پیاوە سەرکردەی لیوای چواری ئەرزڕۆم بوو، دوایی لە (ئەرزنگان). فیرقەکە لەرێی ئەمەوە نەبێ ملی بۆ سەرکردایەتی سوپا نەدەدا.

سەرکردە مەدەنی و عەسکەریەکان لە هەرێمەکانی وەك ڤان هیچ دەستەڵاتێکیان بەسەر فیرقەکەدا نەبوو. لە ساڵی ١٩٠٢ فەرمانداری شاری ڤان و سەرکردەی سوپاکەی گەلێ ناڕازی و نارەحەتبوون لەوەی کە نەیاندەتوانی دەست بخەنە رێی کوردە حەمیدییەکان تا گوندە ئەرمەنەکان داگیرنەکەن، هەرچی دەستەڵاتێ بەسەریاندا نەیانبوو، زەکی پاشاش لەم رووەوە هیچ یارمەتی و هاوکاریەکی نەدەکردن.[٣٥]

جا بەهۆی ئەو ناتەباییە هەمیشەییەی زەکی پاشاو دەستەڵاتی مەدەنی و عەسکەری شاری ڤانەوە، کاریگەریتی سیستمی حەمیدییە دایە دواوە، زەکیش هەروەك ناوەڵزاوایەکی سوڵتان واوبوو بەسەر حەمیدییەوە، لە دامەزراندنیەوە تا ڕامالێنی سوڵتان عەبدولحەمدی دووەم.[٣٦]

وەك دەرکەوت، ئەو نیازە بنەڕەتیەی کە حەمیدییەی لەسەر دامەزرا — بەمانا ئیمکانیەتی شەتەکدانی عەشایرە کوردەکان بەزەبتوڕەبتێکی سەربازیەوە - خەیاڵ پلاوێکبوو، ملکەچی و لاگیری بۆ حەمیدییە و دەوڵەت ڕۆژێ لە ڕۆژان نەیتوانی ملکەچی و لاگیری عەشرەتەکانی خۆیانیان لە کەللە دەرکات. ئەو عەشرەتانەی لەژێر سایەی ئەم سیستمەشدابوون رۆژێ نەبوو لەناوخۆیاندا بەیەکدا نەدەن، ئەوەی تیایاندا گۆڕابوو تەنیا ئەوەبوو کە بە

چەکی تازەترو باشتر شەڕەکەیان دەکرد. ئەو عەشرەتەی کە چەکی لە دەوڵەت وەرنەگرتبوو خۆی بە لاوازتر دەهاتە پێش چاو، ئەمەش لەنگەری هێزەکانی لە رۆژهەڵاتدا لار کردبوو، لە روانگەیەکی سەربازیشەوە ئاژاوەی زیاتریان نابۆوە و خراپترین مامەڵە ئەوەبوو لە تەک ئەم بەتالیۆنانەی حەمیدییەدا بکرابا کە گوێیان نەدەدایە فەرمانەکان و ملیان بۆ نەدەدا[٣٧]، ئەمەش بە تایبەت لە نەوەدەکاندا کاتی یاخیبوونی ئەرمەنەکان دەرکەوت، یەکەکانی حەمیدییە سەرپێچیان دەکرد و فەرمانەکانیان پشتگوێ دەخست و تاوانبار و بێتاوانیان وەك یەك سزا دەدا .

زۆر کەڕەت لە هەرێمی ڤان دەوڵەت ناچار دەبوو هێزێك لە سوپای نیزامی بنێرێ تا نەهێڵێ یەکە حەمیدییەکان ئەو گوندانەی وایاندەزانی سەر بە شۆڕشگێڕانن، تاڵانیان کەن.

پشتبەستن بە عەشایرەکانی حەمیدییە بۆ بەدواداچوونی فەرمان و ئوموری دەوڵەت مەحاڵبوو، مەگەر لەکاتی بەجێهێنانی ئەو فەرمانانەدا ئەویش بە بەشداری هێزە نیزامیەکان، حەمیدییەکانو سەربازەکان بە ڕواڵەت سەر بە یەك لەشکربوون، ئەمە ڕاستە، بەلام هەریەکە و ڕوو لە سەرکردایەتیەکی جیای خۆی بوو.

• پلانە شۆڕشگێڕیەکە

هەروەك لەبەشی سێدا دەرکەوت ، شاری ڤان بووە بنکەی یەکەم رێکخستنی شۆڕشی ئەرمەنی بەلام سست و ناکاریگەر، هەروا لەنێو دەڤەرەکاندا بۆ یەکەمجار پەلاماردانی جەنگاوەرە ئەرمەنەکانیان بەخۆوە دی، بەر لە شەڕی ١٨٧٧ - ٧٨ هەوادارانی ئەرمەن چالاکی خۆیانیان دەستدابوویە، بەلام دەستە و تاقمە شەڕکەر و یاخیبووەکانیان ناتەبا و نارێك بوون وەك بۆ دزی بچن[٣٨] . دوو کۆمەڵ کە بیانتوانیبا لە هەرێمەکەدا

ئاژاوە بنێنەوە (هانشاك) و (تاشناق) بوون، ئەمانە هەتا بەر لە سەرەتای نەوەدەکانیش کارو چالاکیەکانی خۆیان دەرنەدەخست، حیزبی (ئەرمیناکان) یەکەم حیزبێکی ڕێکخراو بوو لە ڤان کە لە ئێرانەوە چەکی هاورد.[39]

شۆڕشگێڕانی ئەرمەن ڕۆژێ لە ڕۆژان نەیاندەتوانی سەرکەوتن بەسەر دەوڵەتی عوسمانی و هەتا بەسەر عەشایرە کوردەکاندا بەدەست بهێنن، بەبێ کۆمەك و یارمەتی دەرەوە، شۆڕشگێڕان ئامانجیان شکستپێهێنانی موسوڵمانەکان نەبوو، بەڵکو هێنانەکایە و ڕوودانی پەرچەکرداری وەحشیانە بوو دژ بە ئەرمەن، حەتمەن ئەمە دەیتوانی ببێتە هۆی کۆکردنەوەی کۆمەکی ئەوروپایی و دەستێوەردانی دیپلۆماتی فرانسایی و بەریتانی، پاڵی بە ڕووسەوە دەنا تا لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا جەنگێ بەرپاکات، دواجار ئەرمەن دەبنە خاوەن دەوڵەتی خۆیان.

ئەم پلانە خەیاڵ پڵاونەبوو، ئەم پلانە لە بولگاریا بە هەقەتی هاتە دی، کە شۆڕشگێڕانی بولگار لە ١٨٧٦ پەلاماری موسوڵمانەکانیان دەدا و نێزیکەی هەزار کەسیان کوشت، کاردانەوەی موسوڵمانەکانیش بەوە بوو کە ٣٠٠٠ بۆ ١٢٠٠٠ مەسیحی بولگاریان کوشت. بەمە رووس بڕیاری دا پاماڵی وڵاتەکە بکات، ئەوەبوو لە کۆتاییدا ٢٦٠٠٠ هەزار موسوڵمانی بولگاری تیاچوون و ٥٧٥٠٠٠ هەزار موسڵمانیدی لە زێدی خۆیان ڕاگوێزران، ئەئاوا میرنشینی بولگار هاتە دی.[40]

لێرەش، بەم تەرحە، شۆڕشگێڕانەی ئەرمەن دەیانویست چاو لەو سەرکەوتنەی بولگاریەکان بکەن.[41]

دیارترین چالاکیەکی شۆڕشگێڕانەی ئەم ئەرمەنانە ئەوە بوو کە دوژمنایەتیەکی خۆیان لەگەڵ کوردەکاندا قووڵتر کردەوە . هەر بۆ نموونە؛ لەمانگی تەموز/ یۆلیۆی ١٨٩١، (غاراك) کابرایەکی ئەرمەنی بوو، لەکاتێکدا کە خەریکی ئامدیوکردنی بڕێکی زۆر لە چاپەمەنی و بەیاناتی شۆڕشگێڕانە

بوو کە لە (مەرسیلیا) چاپ کرابوون و دەیویست بە نێراندا بیانهێنێ، گیرا و دوو دەرەکی کورد لە بشکالە پاسەوانیان دەکرد، کە گەیشتنە نێزیک دەیری (فاراک) شەش ئەرمەنی بۆیان لەبۆسەدا بوون، لەو دەرەکە یەکیان کوژرا و ئەویدی بریندار بوو.

(دەیڤی) کونسۆڵ وای بۆ دەچوو کە ئەم ڕووداوە ئەرمەنەکان زیاتر هاندەدا بۆ چالاکی زیاتر، گوتبووی: وا چاوەڕوان دەکرێ ئەم ڕوداوە ببێتە هۆی پەرەسەندنی دوژمنایەتی نێوان کورد و ئەرمەن و واش بکات کە پاراستنی نیزام و پێکەوە ژیان و دادپەروەری لەنێوان لایەنە جیاوازەکانی میللەتدا دژوارتر وناڕەحەتتر بکات، ئەمەش کارێکە حوکمەتە ناوخۆییەکە هەمیشە هەوڵی بۆ دەدات بیهێنێتە دی ((SIC[42]

لاوازی دەستەلاتی دەوڵەت بەسەر عەشایرە کوردەکاندا ڕاپەڕاندنی پیلانی کارەکانی شۆڕشگێڕانی ئاسانتر دەکرد، لە ڕێی ئەو کارە تۆڵەسەندنانەیانەوە، کوردەکان ئامادە باشی زیاتریان تێدابوو بۆ یارمەتیدانی شۆڕشگێڕەکان تا ئەوەی دەیانویست بێتەدی. لەسەرتای مانگی تشرینی دوو/نۆڤامبری ۱۸۹۵ کوردێک لە نزیک (سەرای) کۆمەڵێ ئەرمەنی چاوکرد کە ژمارەیان ۵۷ کەسبوون، لە نێرانەوە چەکیان دەهاورد، ئەم هەواڵەی گەیاندە ناو قەلاکەی سەرای، دەستەیە لە حەمیدییە و دەرەکیان بۆ دەرچوو تا ڕێیان لێ بگرن، دوانزە کورد لەو پێکدادانەدا کوژران و هەشتیش لە ئەرمەنەکان، نیوەی ئەرمەنەکان ڕایان کردە ناو نێران، باقیەکەی تریان بەردەوامبوون و بەرەو هەرێمی ڤان بوونەوە، لەوێ لەگەڵ کوردەکانی گوندی (بوغازگیسن)ی ئەرمەنی دیسان پێکهەڵپژانەوە، لەمەدا دووچاری شکستێکی ناهەموار بوون، دووانیان لە زیندانی ڤان توند کران، گوندەکەش تالانکرا.

بەمجۆرە ئەو ڕوداوە بووە پزیسکێ و لەوەوە گەلێ هێرش و پەلاماری

تری کوردەکان بۆ سەر گوندە ئەرمەنەکان لەناوچەکەدا سەری هەڵدا، دەوڵەتیش دەرەکی دەنارده ناوچەکە بەڵام کارێکی ئەوتۆیان پێ نەدەکرا تا ئاوێ بە ئاگرەکەدا بکەن. بۆیە ئەرمەنەکان ناچار ئەو ناوەیان چۆڵکرد و تا هێرشەکان نەوەستان نەگەرانەوە.

ئەم ورەور و وردە شەڕ و پێکدانانانە نەبووە کۆتایی بۆ پلانە شۆڕشگێڕیەکە، بەڵکو لە نەوەدەکاندا ئینجا بزافی مەزنی شۆڕشگێڕی لەمسەر و ئەوسەری رۆژهەڵاتدا بەدیارکەوت، لەساڵی ١٨٩٥ یاخیبوونەکە لە (زیتون) دەستی درایە، دوای ئەم لە (ڤان)، بەلای دەوڵەتیشەوە پلانەکە شارراوە نەبوو، بەڵام وای چاوەڕوان نەدەکرد کە بەو قەبارە فرەوانە بێ.[٤٤] بۆ ئەمە ژمارەی پاسەوان و دەوریەکانی عەسکەر و پۆلیسیان زیاتر کرد، بەڵام لەناوچەکانی تری سەڵتەنەکەوە سەربازیان نەدەهاورد. باڵیۆزخانە بیانیەکان لە سەرچاوە تایبەتیەکانی خۆیانەوە ئاگایان لێبوو کە لیژنە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان سوورن لەسەر ئەوەی ببنە هۆکار بۆ ڕودانی کوشتارێکی تر. دەنگۆی ئەوەش هەبوو گوایە خۆیان ئامادە دەکەن بۆ یاخیبوونێك لەچەند ناوچەیەکدا.[٤٥]

دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ئەم شۆڕشگێڕانە لەلایەن گشت ئەرمەنەکانی شاری ڤانو دەوروبەریەوە پشتگیری نەدەکران. بەر لە هەموو شتێ دەبوو شۆڕشگێڕەکان بکەونە گیانی ئەو ئەرمەنانەی لەگەڵیان نەبوون، ئەمەش لەپێناو گردکردنەوەی هەواداران لەدەوری پیلانەکەیان، لەمەدا تیرۆرکردن پیاوە ئاینیەکانیشی دەگرتەوە، لە ١٨ کانوونی دوو/ یەنایر، لەگەرمەی جەژنی لەدایکبوون لەلای ئەرمەن (بوغۆس)ی مەترانی ڤان، کەوا ناسرابوو دژ بە ڕێکخراوەکەیانە، کە بۆ کڵێسا دەچوو تا قوودداسێك بەڕێوە ببات، کوشتیان.[٤٦]

بەڵام ئەو ئەرمەنیانەی تر کە بە ئاشکرا دژیانبوون (لەناویاندا کاهین و

بازرگان و پیاوە بەناوێکانی ناو کۆمەڵی ئەرمەنی) ئەوانیش تووشی تیرۆر و تیرۆکردن دەبوونەوە.[47] لە پیادەکردنی پلانەکەیاندا شۆڕشگێڕان سەرکەوتووبوون، بەڵام ئەوەی قورەکەی خەستتردەکردەوە، ئەوەبوو کە سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) لە چەند شۆڕشگێڕێکی ئەرمەنی کە تاوانباربوون خۆشبوو و لێبوردنی بۆ دەرکردن. ئەمە بۆ دڵنەواییکردنی ئەوروپاییەکان. دیارە ئەمە ئاگری یاخیبوونەکەی زیاتر خۆشکرد.[48]

شۆڕشگێڕان زیاتر خەریکی هاوردن و کێشکردنی چەك و جەنگاوەر بوون لە ڕووسیاوە بۆ هەرێمی ڤان بە ڕێی ئەرزڕۆم و ئێراندا.[49] لە ١٨٩٥دا هەندێ لە ئەندامانی ڕێکخراوی تاشناق لە ڕووسیاوە هاتنە ئەرزڕۆم، ئەمانە دەستیان کردە پارە کێشانەوە لە کەسایەتیە پارەدارەکانی ناوچەکە تا پارەوپوول بۆ کڕینی چەك پەیدا کەن، لەو ئەرمەنانەی کە ئەندام بوون لە ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی هەرێمەکەدا، لەلایەن ئەوانەوە هەڕەشەیان لێ کرا تا دەست لەکاری ئەو ئەنجوومەنە بکشێنەوە.[50]

زوربەی ئەو شۆڕشگێڕانەی هاتبوونە ناو هەرێمی ڤانەوە لە ئەرمەنیەکانی ڕووسبوون. جگە لە هەندێکی ناو ڤان کە چووبوون بۆ ڕووسیا تا مەشقی سەربازی بکەن، کە ساڵی ١٨٨٧ هێزەکانی عوسمانی ژمارەیە لەو شۆڕشگێڕانەیان دەستگیرکرد کە چل کەسێکبوون، کاتێك دەیانویست لە ئێرانەوە بپەڕنەوە بەمدیو سنووردا، لەوانە یەك ڕووسی و دووانزە عوسمانی و گەنجێکیش پاسپۆڕتی بەریتانیای پێبوو بەناوی (هاری ویلیامز)، ئەمانە بڕێکی باش بڵاوکراوە و نەشریاتی پڕوپاگەندەکردنیشیان پێگیرابوو.[51]

دوایی دەرکەوت کە (ویلیامز) ئەندامە لە حیزبی (هانشاك) و ناوە ئەسڵیەکەی (هاروتن ئۆهاندجیان)ە، لە لەندەن ژیاوەو بۆتە خاوەنی پاسپۆڕتی ئەو وڵاتە، گشت ئەمانە بەهۆی بەڵگەنامەی ساختەوە.[52]

دەستەیە لە گەنجانی ئەرمەنی لە زستانی ١٨٩٥ - ٩٦ نێزیك بە

کونسوڵگەری ڕووس لە خانووی گەورە گەورەدا کۆدەبوونەوە بۆ مەشقکردن و هەتا بۆ تاقیکردنەوی چەکیش !![53]. لە بەهاری ساڵی ١٨٩٦ یاخیبووەکان بۆ دانانی نەخشەی چۆنێتی یاخیبووەکەیان کۆبوونەوە، ئەم ڕووداوە شار گشتی دەیزانی. کە هەستیان کرد واکەس لێی نەپرسینەوە و خۆی تێنەگەیاندن، بڕیاریاندا چاوقایمانەتر بێنە پێش و بجوڵێن، بەمەبەستی کەللەییکردنی موسوڵمانەکان و بێتاقەتکردنیان، جا یاخیبووانی ئەرمەن پەردەیان لە ڕووی خۆیان هەڵماڵی و بە ئاشکرا ڕایان دەگەیاند کە دەیانەوێ یاخی ببن.

کونسوڵی بەریتانیا (س.ه.ویلیامز) کارەکانیانی بە (جینایەتێکی کەربازاڕی) وەسف کردبوو، دەیگوت: (پێشتر ئەو هۆشداریەم دابوو سەبارەت بەو جینایەتە کەربازاڕیەی کە شۆڕشگێڕان دەیکەن، دەستە دەستەیان شەوانە بەردەوام بە شەقامی گەڕەکە ئەرمەنەکاندا بە دەمانچە و تفەنگەوە دەسوڕێنەوە، ژمارەیەکی کەمیشیان نەبێ نازانن ئەو چەکانە بەکاربێنن، زوربەی زۆری ئەرمەنەکان هیچ هاوسۆزیەکیان بۆ ئەمانە نییە، بەڵام ترس خەڵکە ئەرمەنەکەی داگرتوەو ئاوا دەسەوسانی کردون.[54]

بەڵام کوردەکان، لەدەرەوەی شارەکاندا دەکوژران و لەتوپەت دەکران و پیشانی خەڵکی دەدران. ئابەمجۆرە یاخیبووان دەیانویست پاڵ بە موسوڵمانەکانەوە بنێن تا ئەوانیش پەلاماری ئەرمەنەکان بدەن، بەهیوای کۆکردنەوەی هاوسۆزی زلهێزەکان و پشتگیریکردنیان لە دۆزەکەیاندا، وە هاندانی گشت ئەرمەن بۆ پاڵپشتی شۆڕشگێڕان.[55]

کونسوڵ (ولیامز) بەڕوونی و ئاشکرا دەڵێ: سنوور بەزاندن و زێدەڕۆییەکانی شۆڕشگێڕان، بەتایبەت سەبارەت بە هاندنانی موسوڵمانەکان ئاستەنگێکی قوت کردۆتەوە لەبەردەم هێنانەدی ئاشتی لە دەقەرەکەدا.

هەستی بەوە کردبوو کە ئەم یاخیبووانە پێش لە چاکسازیەکی ڕاستەقینە دەگرن و پەکی دەخەن: ئەگەر بکرێ بێدەنگ بکرێن، لەو

باوەڕەدام کە کۆسپێکی سەرەکی لەبەردەم چەسپاندنی ئاسایش لەناوچەکەدا ڕادەماڵرێ.[56]

دەبێ ئەو پرسە بێتە گۆرێ کە ئاخۆ بۆ دەوڵەت ئاوا سست و خاو و خلیچك و نەرمە لەگەڵ ئەم یاخیبووە ئەرمەنانەدا، ئەوانەی (بەجادەکاندا بە چەکەوە دەسووڕێنەوە)، ڕێی تێناچێ کە جموجۆڵی کونسۆڵی ڕووسیا و ئەوانەی بە چاودێری ئەو مەشقیان بە جەنگاوەرەکان دەکرد، بەلای دەوڵەت و بەرپرسانەو شارراوە بووبێ؟. بێگومان وەڵامی ئەم پرسەش دیسان وا لەناواخنی سیاسە نێودەوڵەتیەکاندا.

• دەستێوەردانی ئەورووپا

لە ساڵی ١٨٩٥ - ٩٦ سەڵتەنەی عوسمانی ڕووبەڕووی پارچە پارچەبوونێکی زۆرەملێی ڕاستەقینە بۆوە، لەوانەیە هۆکاری گرنگی ئەمە ئەو کاردانەوەیەی ئەورووپا بووبێ، بەتایبەت بەریتانێکان، لەبەرامبەر پشێویەکانی ١٨٩٤ - ٩٥ی (ساسون-زیتون).

ئەورووپاییەکان داوای گرتنەبەری ڕێوشوێنی توندیان دەکرد بەرامبەر سەڵتەنەی عوسمانی، چونکە ئەوان تەنیا دەنگۆی ئەو کارە تۆڵەسەندنانەویان دەبیست کە لە بەرامبەر ئەرمەنەکاندا ئەنجام دەدرا، ئاگایان لەوە نەبوو کە ئەرمەنەکان چیان بە موسوڵمانەکان دەرکرد، بەڵام سەبەبی هەقیقی ئەو بۆچوونە باوەی ئەوسابوو کە لە نێوەندە دەوڵەتیە ئەورووپاییەکاندا بڵاوبۆوە گوایە سەڵتەنەکە وا لە دارماندا و ئەمرۆ یا سبەی دەڕوخێ[57]. جا هەر کەسە و دەیویست پەلاماریدا و بەشی خۆی بپچڕێ.

(ڕۆبەرت سیسیل) کە لۆردی (سالسبۆری) بوو، لە حوزەیران/ یۆنیۆی ١٨٩٥ بووە سەرۆکی وەزیرانی بەریتانیا، داوای گرتنەبەری ڕێوشوێنی دەکرد دژ بە عوسمانێکان[58]. لە قۆناغیکی ساڵی ١٨٩٥دا (سالسبۆری) کەشتیگەلی

بەریتانیایی ناردە (لیمنوس) ڕێك بەرامبەر گەرووی (دەردەنیل) . لەبەردەم ئەنجوومەنی وەزیرانیشدا وای پێشنیار کرد کە کەشتیگەلەکە گەرووکان ببڕێ و بچێت ئەستەمووڵ داگیرکات، ئەم کارە بە ڕاوێژکردن بکرێت لەگەڵ ڕووسیادا، بەپێی ئەو سیاسەیەی کە دەمێکبوو ڕووسەکان بە عەزرەتیەوە بوون بۆ پەیڕەوکردنی، ئاشکراشبوو کە دەیانویست ئەستەمووڵ داگیرکەن تاکو ئاسایشی هاتوچۆی دەریایی لە دەریای ڕەشەوە بەرەو سپی ناوەڕاست، زامنکەن.

زۆری نەمابوو ئەوە بێننەدی، لەنیوەی دووەمی ساڵی ١٨٩٥ ئەوروپاییەکان کەوتبوونە سەواو مامەڵەی دابەشکردنی تالانی و دەستکەوتەکانیان، زۆر کەڕەت وایان دەزانی عوسمانێکان بەرەو کۆتاییە حەتمیەکەیان دەچن. ئەوەی کۆلیشی کۆتابوون تەنیا نەبوونی متمانە بوو لەناو زلهێزەکان خۆیاندا، لەولاوە ئاڵمان ڕازی بوو کە ڕووس ئەستەمووڵ ببات بۆ خۆی، بەڵام تەنیا بەنیەتی ئەوەی دوری بخاتەوە لەهاوپەیمانە فرانساییەکانی و هێنانی بۆناو کۆڕی ئاڵمان.[٥٩]

دیارە ئەمەش لەلایەن فرانساوە ڕەتکرایەوە، بەڵام ئیتالیا دەیخواست کە (ئەلبانیا) پاروویەکبێ بۆخۆی، بەڵام لەملاوە نەمساییەکان ڕازی نەدەبوون. ڕووسیا بیری لە هێرشێك دەکردەوە کەتەنیا خۆی بیکات، بەڵام لە ١٨٩٥ تەنگەژەی (مەنشوریا)ی باکووری چین دەستی گرتبوون و پیوەی ئەوق ببوون لەوەی بکەونە جەنگێکی ئەوروپاییەوە. لەبەرامبەردا، کەسیش متمانەی بە نیەت پاکی ڕووس نەبوو، ڕاستە کە هێزە ئەوروپاییەکان لەسەر وێرانکردن و کاولکردنی سەڵتەنەکە کۆکبوون بەڵام هەرگیز نەدەگەیشتنە ڕێککەوتنێکی ئاوها کە چۆنچۆنی ئەمە بکەن، لەوە دەچێ ئائەمە تاکە هۆکارێك بووبێ بۆ قووتاربوونی سەڵتەنەکە لە گورگان خواردنێکی حەتمی.

عوسمانێکان و ئەوروپاییەکان گشتیان دەیانزانی کە لەناو حوکمەتەکانی

ئەوروپادا پیلان بۆچی دادەنرێ، هەریەك جوولە دژ بە ئەرمەن زامنی ئەوە بوو کە لەناویان بەرن... بەڵام حوکمەتەکەی سوڵتان هیچی دەستەڵات نەبوو جگەلەوەی کە هەر لە دوورەوە سەیرکات و تابۆیشی دەکرێ کیشە و گیروگرفتەکان کەم بکاتەوە، بۆیە لەیەك لە قۆناغەکاندا وا باشتر بوو کە لە ڤان و شارەکانی تردا ڕێگە ئاچووغکات بۆ ئەرمەن تا بەئاشکرا لەجادەکاندا بەچەکەوە خۆیان بنوێنن و هەڵمەتی پڕوپاگەندەش بۆخۆیان بکەن، چونکە ڕێبەندیکردن لێیان سەرێشەی گەورەتری لێدەبێتەوە. بگرە شۆڕشێکی بەربلاوی تری ئەوتۆ کە بە جارێ پێوانەکان تێك دەدا و دەبێتە هۆی دەستێوەردانێکی سەربازی ئەوروپایی، لە کۆتایشدا لێبوردەیی و لێخۆشبوون لە ڤارەمانێتیە شۆڕشگێڕیەکاندا شتێکی چاوەڕوان کراوە، لەوانەیە باشیشبێ.

لەساڵی ١٨٩٦ یاخیبوونەکەی ڤان هەڵگیرسا، پاش ئەوەی پیلانە ئەوروپاییەکان بۆ لەتوکوتکردنی سەڵتەنەکە دوای بڕا، ئەویش بەهۆی ناتەبایی و یەکتر تاوانبارکردنی لایەنە ئەوروپاییەکان لەناو خۆیاندا.

• شۆڕشەکەی ١٨٩٦

کاتێك شۆڕشەکەی ١٨٩٦ ی ئەرمەنی هەڵگیرسا ڕەوشی هەرێمی ڤان خەریکبوو بەرەوباشی دەچوو، کاردانەوە نێودەوڵەتیەکان بەڕووی شۆڕشەکانی (ساسون و زیتون) لە ١٨٩٤ - ٩٥ بەوە دەوڵەتیان قایل کرد کە ناسایشەکەی هێندەی پەیوەستە بە گرتنە خۆی ئاژاوە ناوخۆییەکان و دامرکاندنەوەیان هێندەش پەیوەستە بە گردکردنەوەی سەربازەکان لەو خالانەدا کە دەشێ دوچاری داگیرکاریەکی ڕووسیا ببنەوە، لە واقیعیشدا هەڕەشەیەکی گەورەی ڕووسیا بە ئەگەری داگیرکردنێك هاتە گۆڕێ، ئەویش بەهۆی گیروگرفتی ئەرمەنەوە. جا لە ساڵی ١٨٩٥ هێندەی نەمابوو پیلانی ئەرمەنەکان و کارە تۆڵەسێنەکان و دەستێوەردانە ئەوروپاییەکان سەربگرن

و سەرکەوون. کە دەوڵەت بڕیاری دا هەرچۆنێکبێ و چی لە دەستدا بێ بیکات بۆ دانانی سنوورێك بۆ ناڕەزاییەکانی ئەرمەن و پاراستنی ئاسایش لە ڕۆژهەڵاتی مەملەکەتدا.

هەنگاوی یەکەم لەوەبوو ئەرمەنەکان بخەنە ناو بیرۆکراتیە فەرمان ڕەواکەی عوسمانیانەوە، سەرەتا دانانی پلەیەکی ئیداری بەناوی (جێگری فەرماندار) کە کەسێکی مەسیحی بێت.[10] هەروا دەوڵەت بە باشی زانی کە سەربازێکی زۆر لە ڕۆژهەڵاتدا بۆ بەرکەماڵی ئاسایش و یەکخستنی هەوڵەکان بۆ یاخیبوون بڵاوکاتەوە، بەر لە تەشەنەکردنی و ڕودانی کوشتار و کوشتاری بەرامبەر، بەرپرسیارێتی لەشکر لە ڤاندا سپێردرا بە سەرکردەیەکی بەتوانای سەربازی (سەعدەددین پاشا)، ئەوەندەش سەربازی خرایە ژێردەست کە بەشی هێورکردنەوەی ڕەوشە ئەمنیەکە بکات. بۆ یەکەمجار سوپا دابەشکرا بەسەر ناوچە دورە دەستەکاندا، بۆ ئەم مەبەستەش پێنج بەتالیۆن موهەییا کرا.[11]

سەعدەددین پاشا توانایەکی چاکی هەبوو، لەگەڵ ئەو هەموو مەترسیانەدا دەستەڵاتێکی گەورەی شەخسیشی پێدرابوو، بۆیە لە کارەکەیدا گەیشتە ئاستی تەحەددداکردنی ئەمنی و بەتوندی و چاونەترسانە ڕووبەڕووی دەبۆوە.

بار و زرووفە ئەمنیەکە لە میسالیەتەوە زۆر دوور بوو، ئەو پێنج بەتالیۆنە دەورێکی گرنگیان دەبینی لە باشکردنی ڕەوشەکەدا، بەڵام بەشی نەدەکرد، زۆر کەڕەت جڵەوگیرکردنی هێزێکی گەڕۆکی وەك عەشایرە کوردەکان کارێکی زەحمەتبوو، کە ترکەکان لە ٣٠ ئادار / مارسی ١٨٩٦ هێرشیان کردە سەر چوار گوندی ئەرمەنی، ٢٦ کوژرا و زۆر کەسیش زامدار بوون، سەعدەددین پاشا خۆی لەو شەڕەدا سەرکردەیی بەتالیۆنێك سەرباز و پەلێك سوارەی حەمیدییەی دەکرد، بەڵام نەیتوانی ئەفرادە مەدەنیەکانی

عەشایرەکان دەستگیرکات، چونکە تا ئەمان گەیشتن ئەوان هەڵاتبوون.[٦٢]

وەك هەموو جارێك، گیروگرفتی پارەوپوول، کەمی سەرباز و بەش نەکردنیان و دەبوو بەشێوەیەکی ڕێکوپێك مووچەیان بدرێتێ، تا بە باشترین شێوە ئەرکە سەربازییەکانیان بەجێ بهێنن.[٦٣]

سەرەڕای ئەو هەوڵ و تەقەللایانەی عوسمانیێکان بۆ چەسپاندنی ئاسایش، گرژی و ئاڵۆزیە شۆڕشگێڕیەکان لە ڤان ڕوو لە زیادبوون بوو، (ویلیامز)ی کونسوڵی بەریتانی وای مەزندە دەکرد کە نێزیکەی چوارسەد ئەندامی تاشناق و پەنجا ئەندامی هانشاك وان لە ڤاندا. بە مەرجێ ئەم ژمارانە تەنیا ئەو ئەندامانەی دەگرتەوە کە سوێندیان خواردبوو و ئەندامە ئەساسیەکانی هەردوو حیزبەکە بوون.

دەیگوت: تاشناقێکان هاووڵاتیانی خۆیانیان دەترساند و هەڕەشەیان لێ دەکردن، بەرەفتارە شێتگیری و وەحشیاساکانیان دانیشتوانە موسوڵمانەکانیان دەوروژاند، هەرچی کارێکیش دەکرا بۆ چاکسازیکردن ئەمان تێکیان دەدایەوە[٦٤].

لیژنە شۆڕشگێڕیەکان کەوتنە بڵاوکردنەوەی نەشریات و بەیاناتەکانیان و دروشم بۆ هاندانی خەڵکی بەرەو شۆڕشکردنیان بە دیوارەکاندا هەڵدەواسی. لەو دروشمانەی تاشناقێکان لە ئادار/ مارسدا هەڵیان کردبوو:

((ڕێکەوتن مەحاڵە، چەك فڕێ نادەین، شەڕەکەمان شەڕێکی پیرۆزە، بە درندانەترین شێوە درێژەی پێدەدەین تا دوا هەناسە، دەبا ڕێگەپێدراوانی ملهوڕ بچنە دۆزەخەوە، هەرگیز خۆنادەین بەدەستەوە، ئێمە شۆڕشگێڕین و ئەمەش دوا قسەمانە: یا ئازادی یا ئەمان، بژی گەلی ئەرمەنی، با هەر بژی شۆڕش.[٦٥]))

ڕاپۆرتەکان ئیشارە بەوە دەدەن کە شۆڕشگێڕەکان پیلانی ئەوەیان دادەنا لە ڤانەوە بجوڵێن، ئەرمەنە عادیەکان یان بەلانی کەمەوە ئەوانەی

پەیوەندبان بە کونسوڵگەرییە بیانیەکانەوە بوو، هەواڵەکانی ئەم جوڵان و شۆڕشەیان شەش مانگ بەر لە ڕوودانی دا بە ئەوروپاییەکان"[٦٦].

بەریتانێکان لە ئێرانەوە زانیاریان بۆ هاتبوو کە شۆڕشگێڕەکان بە بیانووی کۆکردنەوەی کۆمەك و فریاگوزاری بۆ قوربانیانی ساسون کەوتوونە پیتاك کۆکردنەوە، بەڵام پارەکانیان داوە بە چەك و ئامدیوی ڤانیان کردووە، ئەمە وەك خۆئامادەکردن بۆ کودەتایەك"[٦٧].

(نازم پاشا)ی فەرمانداری ڤان ڕاپۆرتێکی بۆ ئەستەمووڵ بەرزکردەوە، تیایدا دەیگوت: ئەرمەنەکانی شارەکە گشتیان چەکدارن و چەك عەمبار دەکەن و دەیشارنەوە. پیلانی یاخیبووەکان سادە و ساکاربوو، لەوە دەچوو زیاتر پشتی بە هیوا و ئاواتێك قایمبێ وەك زیاتر لە حیسابات و تەقدیرات. وایان نەخشەکێشابوو کە بەشە ئەرمەنیەکانی ناو شارەکە بگرن و دەستی بەسەرداگرن، بەتەمای گەیشتنی هێزێك لە ئێرانەوە کە بتوانێ بە تەواوی دەست بەسەر گشت شارەکەدا بگرێ.

بێگومان یاخیبووەکان لە کارێکی ئاوهادا وا دەردەکەوت کە چاوەڕوانی نەوەبوون، ڕووسیا بێتە سەر خەت، پێچەوانەی ئەمەش کەلکێکی ئەوتۆ نادات بە دەستەوە. بە ئەقڵیشدا ناچێ کەوایان زانیبێ دەتوانن هەر هەموو لەشکری عوسمانی ڕاماڵن، بەڵام لەوانەیە دیسان پیلانی ئەوەیان نەبووبێ کە ئەگەر لە ئەساسدا شۆڕشەکە سەرکەوت چی ڕوودەدات؟

لەوانەیە نەخشەکانیان نەگەیشتبێتە ئەم ئاستە، چونکە لە (زیتون و ساسون) و شوێنەکانیدی لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا هەرشتێ لەم بابەتە ڕویدا، لەوەشی دەکرد ئەو واقیعەش دیسان بەسەر ڤاندا هاتبێتەوە.

شۆڕشی ١٨٩٦ لە سێی حوزەیران/ یۆنیۆ لە ڤانەوە دەستی پێکرد، بەڵام لە واقیعدا ڕوداوەکان لە مانگی تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٨٩٥ەوە سەری هەڵدا، لەوەش دەچێ کە هێزە عوسمانیەکان بۆ ڕووبەڕووبوونەوەی

ئامادەبوون، چونکە لە ڕاپۆرتێکی دورو درێژدا کە سەعدەددین پاشا سەرکردەی سوپاس ڤان ئامادەی کردووە، باس لەوە دەکات کە ٢٢ ڕوداوی شۆڕشگێڕانە بەر لە هەڵگیرسانی یاخیبوونەکە لە ناوچەکەدا ڕویانداوە، لە ڕاپۆرتی ڕۆژی ٢٣ /تەموز/ یۆلیۆدا هاتووە کە: ئامادەکاری بۆ شۆڕشکردن بەر لەو ڕوداوانە بووە، یاخیبووەکان ئەو درەختانەی بڕیبوویاننەوە و خشتیان بەکارهێناوە بۆ بەربەست دروستکردن لە دەوروبەری کڵێسای (دیرە) و بینای نێردراوە پرۆتەستانتەکان و گەڕەکی (نورشین) و (تیبیباشی) و (حاجی بوغان) لە کڵێسای (ئیریك)... لەم حاڵەدا گەڕەکە ئەرمەن نشینیەکان وەك ڤەڵایەکی ڤایمی وای لێهاتبوو دەتگوت ئەفسەرێکی سوپا کاری ئەندازیاریەکەی بۆ کردون.[٦٩]

بەپێی ڕاپۆرتی تری هەر لەم چەشنە کە سەعدەددین پاشا و کونسۆڵ ویلیامز[٧٠] لەشەوی دوو لەسەر سێی حوزەیران / یۆنیۆ داویانە، یاخیبووەکان تەقەیان لەو سەربازە ترکانە کردووە کە بەلای گەڕەکی گاردنی ئەرمەنیدا ڕەتبوون، بۆتە هۆی بریناربوونی هەندێ سەرباز و ئەفسەر، بەلام ماڵە ئەرمەنەکان ڤایم کرابوون و ئامادەبوون بۆ شەڕکردن.[٧١]

(ویلیامز)ی کونسۆڵی بەریتانیا لە ڤان، نووسیویە:

((لە شەشی حوزەیران/ یۆنیۆ، دوو شوێنم چاو کرد کە یاخیبووەکان دەیان پاراست، من لەتەك نێردراوی ئامریکایی د.رینۆڵت[٧٢]دابووم ، لەو شێوە بەرگری و دامەزراندنەی پەیڕەو دەکرا واقم وڕمابوو، ئەوان خۆیان دەیانگوت کە تا دە ڕۆژ دەتوانن بەرگە بگرن و چاوەڕوانی گەیشتنی هێزن لە ئێرانەوە.

هەندێ نیشتمان پەروەری ئامریکایی و ڕووس و بولگارشیان لەناوا بوو، کۆی ئەو بیانیانە دووانزە بۆ پانزە کەس دەبوون. بەلام کۆی گشتی هەموو یاخیبووەکان خۆی دەدا لە شەش سەد کەس، ئەرمەنەکان تفەنگی ڕووسیان

پێبوو، دەیانگوت ئەو چەكانەمان لەڕێی ئێرانەوە بەهۆی ئەرمەنەكانی ناوخۆوە پێگەیشتووە، ئەندامانی لیژنەی شۆڕشگێڕان جۆرە جلێكیان پۆشیبوو كە جیایدەكردنەوە لەوانیدی.

من كە ئەم زانیاریانە باس دەكەم بۆ ئەوەیە كە پیشانیدەم یاخیبووەكان ئەم چەكانەیان بۆ پاراستنی ماڵ و منداڵیان نەكردۆتە شان، بەڵكو بۆ ئامادەبوون بۆ كودەتایەك. بەڵگەنامەی وام لە كنە كە دەری دەخات موسوڵمانە بێتاوانەكان هەر ئەوەندەی بەبێ قەسد بەلای ئەم یاخیبووانەدا ڕەتبوون یا لێیان نێزیكببنەوە، كوژراون. [٧٣]))

بەڵام ئەو ئەرمەنیانەی كە لە شۆڕشەكەوە نەگلابوون، خۆیان خستبووە پەنای كونسوڵی ئینگلیز و پەنایان بۆ بردبوو، لە بەرامبەردا لە هەشتی حوزەیران / یۆنیۆ ئەوانیدی لەگەڵ هێزە عوسمانیەكان بەشەڕ هاتن، چاودێرە سەربازیە عوسمانیەكان ڕایانگەیاند كە ئەرمەنەكان بە چەكی ڕووسیەوە و لە مەتەرێزە قایمەكانیانەوە، كە پێشتر ئامادە و دایانمەزراندبوو، تەقەیان دەكرد[٧٤].

لە لایەكی دی كە عەشایرە كوردەكان زانیان ئەرمەنەكان تەقە لە سەرباز و مەدەنیە عوسمانیەكان دەكەن، جوابیان نارد كە ئاخۆ پێویست دەكات بێنە ناو شارەوە و لەشەڕەكەدا بەشداربن یان نا؟ سەددەدین پاشا فەرمانی پێدان كە پێویست ناكا و بگەڕێنەوە[٧٥].

هەر زوو بە زوو ئەوە بە جوانی ڕوونبۆوە كە هەلی سەركەوتن بەدەست یاخیبووانەوە نییە، كەچی سەربازەكان لە ترسی تەلەفیاتێكی زۆر لە نێو خەڵكەكەدا، هێرشیان نەدەكرد، لەباتی ئەمە (بابی عالی) داوای لە دەوڵەتانی بەریتانیاو فرانسا و ڕووس و فارس كرد كە كونسوڵەكانی خۆیان لەوشارە ڕاسپێرن تا بكەونە ناوبژیوانی لە نێوان هێزەكانی دەوڵەت و یاخیبووەكاندا. ئەمە كرا، نەخشە و پیلانی جۆراو جۆر خرایە ڕوو و مەرج

بۆ یاخیبووان دانرا، دەوری باڵیۆزە ئەوروپاییەکان و نوێنەرانی سوڵتان ئەوەبوو کە ڕیگەچارە بۆ هەردوولا وەدۆزن، هەر بەو چەشنەش کاتیخۆی ڕێگە چارەیەکی ئاوا درایە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان کە ئەمبەری عوسمانی (نەك ئەوبەری ئەوروپا) شاری ئەستەمووڵیان گرتبوو، بەپێی ئەوە ڕێیان بۆ چۆڵکرا و بەرەڵا کران.

بەڵام لەم دەرەتانەی ڤاندا، دەوڵەت داوای سزادانی سەرانی دەستە شۆرشگێڕەکانی دەکرد، یاخیبووانیش بەو مەرجانە ڕازی نەبوون و ڕەتیان کردەوە[٧٦]. ئینجا هێزە عوسمانیەکان پەلاماری یەك لە شوێنەکانی ئەرمەنیەکانیا دا و زۆر بە ئاسانی گرتیان، ئەمە وەك دەرکەوت یاخیبووانی هێنایە سەر ئەوەی کە بە ئاسانی شکست دەخۆن و دەبەزێن.[٧٧]

لە نۆ و دەی حوزەیران /یۆنیۆ تەقە لە مەتەرێزی ئەرمەنەکانەوە کز بوو، بەشی زۆریان ڕایان کرد، [٧٨] چونکە زانیبوویان کە ئەو هێزە فریادرەسەی لە ئێرانەوە چاوەڕوانی بوون بۆیان بێت، لەکوێوە هاتبوو گەڕابۆوە بۆ ئەوێ[٧٩]. خۆ ئەوانەی کە دەشهاتن بۆ ڤان لە ڕێگەیاندا پەلاماری گوند و عەشایرەکانیان دابوو بەمە ژمارەیان کەمبۆوە، ژمارەیەکی تریان لە (جاتاك) گیران.

سەعدەددین پاشا ڕایگەیاند کە ٢٤٠ موسوڵمان و ٢١٩ ئەرمەن لەناو شارەکەدا کوژران، بەلام ویلیامز ژمارەی قوربانیانی بە ٥٠٠ کەس خەمڵاندبوو، لەوانە ٣٠٠ موسوڵمان.[٨٠] لە ڕۆژانی دوایی شەڕ و کوشتار لەنێوان یاخیبووانی ئەرمەن و سەربازەکان و عەشایردا لە ناوچە و گوندەکانی هەرێمەکە بەردەوامبوو، یاخیبووان بەتایبەت لە (ئەرگیس و باك و ئیرجیك) چالاکبوون، بۆیە ژمارەیەك لە لادێیە موسوڵمانەکان کوژراون.[٨١]

بەڵام گومانی تێدا نییە کە گوندی ئەرمەنەکان لە دەرەوەی شارەکان زیاتر دەبوونە ئامانج و عەشایرە کوردەکان پەلاماریان دەدان. بەپێی

ڕاپۆرتەکانی سەعدەددین پاشان ژمارەی کوژراوانی ناو شارەکە و هەموو وڵات گەیشتە ٤١٨ موسوڵمان و ١٧١٥ ئەرمەن، بریندارانیش ژمارەیان خۆی دەدا لە ٣٦٣ موسوڵمان و ٧١ ئەرمەن.

پاش ئەمە وردە شەڕی پچڕ پچڕ، ناوە ناوە لەنێوان ئەو ئەرمەنانەی لە ئێرانەوە دەهاتن و سەربازی عوسمانی و عەشایردا هەتا پایزی ١٨٩٧ بەردەوامبوو.[٨٢]

هێزە عوسمانیەکان بە چاکی ڕووبەڕووی یاخیبووان بوونەوە، ئەمە بووە مایەی سەربەرزی و شانازی بۆ سەعدەددین پاشای سەرکردەیان، هەتا نێردراوە ئامریکاییەکان (کە لە عوسمانیانەوە نێزیك نەبوون) ددانیان بەو ڕاستەدا نا، چونکە کاتێ یاخبووەکان هەرەشەی ئەوەیان کرد کە دەست بەسەر مولکەکانی نێردراوێتیەکەیاندا دەگرن، سەربازەکان هاتن و پاراستنیان، تەبیعی ئەم کارە بووە مایەی مەدح و سەنای ئامریکاییەکان بۆ ئەو کارەی دەوڵەت لەسەروبەندی ئەو یاخیبوونەدا و هەتا پاشیش.[٨٣]

بە ڕوونی ئەوە کەوتەڕوو کە شۆڕشگێڕان لەو ئاستەدا نەبوون بۆ هەر جۆرە یاخیبوونێکی سەرکەوتوو، ئەمەش لە ڕووی لۆژیکیەوە دەشێ ئەگەر ئەوان تەنیا مەبەستیان وروژاندنی کاری تۆڵەسەندنەوە بووبێ بۆ گردگردنەوەی دەستێوەردانی ئەوروپاییەکان، بەڵام دیسان ئەوەش ڕاستە کە کاڵفامی یاخیبووان و نەشارەزاییان و ناڕاستی تەقدیری هەلی سەرکەوتنیان پێش دەستدانە کارەکە ئەوەی بەسەرهێنابن. سەرکەوتنە خەیاڵیەکەیان مەستی کردبن، بۆیە هەرزە ئاسا بە گەڕەکە ئەرمەنەکاندا بەچەکەوە خۆیان دەنواند، هەتا ڕادەی کوشتنی سەربازە عوسمانێکان بەشێکی کەمی ئەم یاخیبووانە (بەزۆری بریتیبوون لە گەنجی نەشارەزای سەرکێش) مەشقیان پێکرابوو یان گلابوون لە بەکارهێنانی چەکەوە.[٨٤]

● لادێ

کێشە و تەنگەژەکان لە ڤانەوە پەلی بۆ گشت لایەکی هەرێمەکە کێشابوو، بەتایبەت باشوور و رۆژاوای شارەکە.[٨٥] هەروەك یاخیبووەکانیش چاوەڕوانبوون، عەشایرە کوردەکان پەلاماری ئەو دێیانەیان دەدا کە ئەرمەنی تێدابوو، مەڕومالاتیان زەوت دەکردن و لە دانیشتوانەکانیان دەکوشت و ترس و بیمیان دەخستە دڵەوە. لەسەر حیسابی ئەم لادێییانە دەستکەوتیان دەچنیەوە بەلام تۆلە ئەستاندنەوەش هۆکارێکی بنەڕەتی ئەو دەستدرێژیانە بوو، چونکە یاخیبووە ئەرمەنەکان لە ڕێی کشانەوە و ڕاکردنیاندا لە ڤان پەلاماری گوندی موسوڵمانەکانیان دابوو[٨٦]. لە پەنا ناوچەی (ئەرگیس)دا لەو کاتەی دەکشانەوە ژمارەیەکی زۆری ئەرمەن کوژران، ژمارەیەکی ئەرمەنی ئەرگیسیش بۆ ماوەیە هەڵاتنە ناو ئێرانەوە[٨٧].

لە ناوچەی (جاتاك) گوندە ئەرمەنەکان کەوتنە بەر هێرش و پەلاماردان، چونکە بەشداری یاخیبوونەکەیان کردبوو، بەلام ئەوانەی لەو ناوچانەدا بوون کە ئاژاوەیان بە خۆوە نەدیبوو و لە کشانەوەی یاخیبووەکانیشەوە بە دووربوون، کەچی هێشتا پریشکی ئەو بەڵایە گرتنیەوە[٨٨]. بارو زرووفەکە بەیەکا چووبوو: هەندێ لە سەرکردە کوردەکان دەچوونە گوندی ئەرمەنەکان و داگیریان دەکرد، سەرکردەی کوردی وایش هەبوو دەیپاراستن و ڕێزی لێدەگرتن[٨٩]. هێرشی ئەرمەنەکان بۆسەر عەشرەتە کوردەکان (بڕوانە ئەو زانیاریانەی کەوا دێن) بووە هۆی شێواندنی ڕەوشەکە.

بۆ پاراستنی هێمنی و ئاشتی ناو شارەکە لە پەلامارданی تر، دەوڵەت لە هەرێمەکانی ترەوە هێزی زیاتری ڕەوانەی هەرێمی ڤان کرد، (شەمسی پاشا)ی فەرماندار بەپاڵ بڵاوکردنەوەی سەربازەوە پەناشی دەبرد بۆ

تێگەیاندن و قایللکردنی خەڵکە دڵ گەرمە موسوڵمانەکەی دڵیان پڕبوو لە ڕق و کینە، لەم هێورکردنەوەیەیاندا تا ڕادەیەکی باش سەرکەوتن.[٩٠]

چەتە و ڕێگری ئەرمەن تا ماوەیەکیش لە ناوچەکاندا دەسوڕانەوە و هەڵیان دەکوتایە سەر کوردەکان، بەڵام لە کۆتایی مانگی ئاب /ئاغستۆس ئەم مەترسیە و مەترسی داگیرکاریەك لە ئێرانەوە و کوشت و کوشتاری بەرامبەریش هیچی نەما.[٩١]

• پەلامارەکانی سەر سنوور و دژە پەلامارەکانی ساڵی ١٨٩٧

پاش شکستی یاخیبوونەکەی ڤان، ململانێ و پێکدادانی چەکدارانە لەسەر سنووری هەرێمەکە لە نێوان موسوڵمان و ئەرمەنەکاندا بەردەوامبوو، ئەو شۆڕشگێڕە هەڵاتوانەی لە ئێران یەکانگیربببوونەوە و خۆیان کۆکردبۆوە، ژمار و شکستخواردوی دەستی عەشایرە کوردەکان بوون. شۆڕشەکە لە ڤان فاشیلبوو، ئەمە ڕاستیەکە بەڵام شۆڕشگێڕان نەخشە و پیلانیان دادەنا بۆ تۆڵە کردنەوە لە کوردەکان.

لە مانگی ئاب / مایۆی ١٨٩٧ (ج. س. ئیلیوت) کونسوڵی بەریتانیا لە ڤان سەردانێکی ئەو شۆڕشگێڕانەی کرد کە لە (سەلماس) خەریکی خۆ ڕێکخستنەوە بوون، چونکە وەك هەواڵی پێگەیشتبوو گوایە دەیانەوێ پیلان دانێن بۆ پەلاماردانی کوردەکان لە حوزەیران/ یۆنیۆ[٩٢].

لەوانەیە ڕووسەکان لەو پەلامارانەی ساڵی ١٨٩٧دا بەشداربووبن، بڕوابوونی تەواو بەزانیاریە موخابەراتیەکان مەحاڵبوو، بەڵام وا هاتبوو کە لە نیسان /ئەپریلی ١٨٩٧ چەند نامەیەك بەردەست کەوتبوون کە لە تەفلیسییەوە هاتبوون، ئەوەیان ڕادەگەیاند کە ڕووسەکان ئامادەن بۆ دەستەبەرکردنی چەك و پارە و شەرکەر تا هاریکاری شۆڕشگێڕانی ئەرمەنی پێ بکەن لە ئێرانەوە (ئەگەر وەزعەکە وەك خۆی مایەوە.)[٩٣]

ڕوداوەکانیش ئیشارەیان بەوە دەدا کە – بە تایبەت بوونی ئەفسەرانی سوپای ڕووس (لەوانەیە ئەرمەنی ڕووسیایی بووبن) هەروا بوونی چەکی تازەی ڕووسی لەو پەلامارانەی ئەم دواییەی ئەرمەنەکاندا - یارمەتی و کۆمەکی ڕووس شتێکی ڕاستبووبێ.

ئەو شۆڕشگێڕە ئەرمەنانەی لە ڕۆژاوای ئێراندابوون بەردەوام ئەزیەتی ئەو کوردانەیان دەدا کە دانیشتووی ناوچە سنوورویەکانبوون، لەسەرەتای مانگی ئاب / ئاغستۆسی ١٨٩٧ هەوڵی پەلامار و داگیرکردنی خاکی عوسمانیان دەدا، لە ئاڵوگۆڕکردنی نامە و نامەکاری دیپلۆماتکارەکاندا ژمارە و چۆنێتی هێرشەکانیان ڕووننین، بەلام بێگومان هێرشەکانیان زۆربوون، لە یەك لەو نۆبەراسۆنانەیاندا هێزێکی فارسی نێردرایە ڕۆژاوای ئێران بۆسەر کوردەکانی شوکاك، ئەمە لە تۆڵەی هێرش و پەلامارياندا، لەمەدا چەند یەکەیەکی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن بە ڕەزامەندی ئەفسەرە فارسەکان چووبوونە ناو ئەو هێزەوە.

فارسەکان هیچی وایان بۆ نەکرا بەلام ئەرمەنەکان توانیان سنوور ببەزێنن و بچنە سەر کوردە شوکاکەکانی بەری عوسمانی، لە یەك لە گوندەکانی سەر سنووردا نزیکەی ٤٠ - ٥٠ کوردیان کوشت، ژمارەیان بە ١٥٠٠ - ١٨٠٠ کەس خەملاندبوون، ٢٠٠ لەوانە ئەسپسواربوون.[٩٤] واش چاوەروان دەکرا کە هێزێکی دی لە (سارای)یەوە لە سنوور بپەڕێتەوە، بەلام هەر لە عەینی کاتدا کۆمەڵێکی تریان لەلای شاری (بشکالە)وە پەڕینەوە، ئەمەیان پەلاماری عەشرەتێکیاندا کە بە (شاکیفتی شوکاك) دەناسران، ئەمانە ئەو ئەرمەنانەیان ڕاونابۆوە بۆ ناو ئێران کە ویستبوویان بچن بە دەنگی شۆڕشەکەی ١٨٩٦ەوە لە ڤان[٩٥]. هێزەکە پەلاماری ڕەشماڵەکانی (شێخ قادر)یان داو چوارسەد کەسیان لێ کوشتن (لەناویاندا ژمارەیەکی زۆر ژن و منداڵ کوژران)، ئەمە بەپێی وەسفی کونسوڵی بەریتانیا لە تەورێز:

((كە لە دۆڵەكە نێزیك بوونەوە، ڕەشماڵەكان لە ویكانێ هەڵدرابوون، بۆ ئەوەی ئەسپەكانیان ببەستنەوە و – قوربانی پیرۆز- یش بخۆن، ماوەیە وچانێكیان دا، ئینجا ڕووەو دەوار و ڕەشماڵی كوردەكان بوونەوە، كە بەپێی كەشەكە هەر دەوارە و لەمسەر و ئەوسەرەوە كرابۆوە، هەر كە ئەو پەڕلەیەی بۆ خۆیان دەستنیشان كردبوو لەگەڵ كازیوەی پێنجی ئاب/ ئاغستۆس ١٨٩٧، سێ جار لەسەر یەك ڕەشماڵەكانیان دایە بەر ڕێژنەی دەسترێژی گوللەی چەكەكانیان، خۆ كە چەكەكانیشیان دانایە سەر عەرد ئینجا شمشێرەكانیان ڕاكێشا و بەرەو كوردە بێ چەكەكان بوونەوە، دەستیان بە داپاچین و كوشتنی هەر یەكێ دەكرد كە لە ئاست تیغەكانیاندا بووایە، لە پیاو و ژن و منداڵ و هەتا شێخ خۆی و هاوسەرەكەشی كە بە دەستی (دكتۆر ئۆهانیان)ی سەركردەی پەلاماردەران كوژران.

سەرژمێرەكان ئیشارە دەدەن بەوەی كە لەو هێرشە كتوپڕە ناكاوەدا، لەو كوردانە نێر و مێ ٤٠٠ كەس كوژران، كە دەبێ ئاماژە بەوە بدرێ كە ئەو شەڕكەرە پەلاماردەرانە لەو (ئازایەتیەیاندا) گشتیان گەنجی خوێندەوار و سەر بەخانەوادەی بەناوێ و ناوداربوون، زۆریان خەڵكی تەورێز بوون و هەندێكیشیان خەڵكی تركیا، جگە لەوەی زۆریشیان ئەرمەنی ڕووسیایی بوون.

لە نێو ئەو گەنجانەی كە لە ڕووسیاوە هاتبوون، هەیانبوو سەرباز بوو لە سوپای ڕووس مۆڵەتی كاتی وەرگرتبوو، هەشبوو هەر لەو سوپایەدا فێراری كردبوو. جگە لەوەی كە گشتیان تازەترین تفەنگ و چەكیان كردبووە شان. ئەمەم لە نامەكانی پێشووتردا باسكردووە، وەك دەریشدەكەوێ ئەمانە دەتوانن چەك و تفاقی تریان لەبەرەكەی ئەوبەری (ئاراس)ەوە- بۆ نموونە ڕووسیا – دیسان چنگكەوێتەوە.))[٩٦]

لەشكری عوسمانی خۆی ئامادەكرد بۆ شەڕكردن بە پاڵ ئەو كوردانەی

بەربەرەکانی ئەو داگیرکارانەیان دەکرد کە زوو بە زوو تووشی شکست هاتن و کشانەوە بۆ ناو وڵاتی فارس، لە شەڕێکدا تەرمی ئەفسەرێکی ڕووسیایی هەر بە جلە ڕەسمیەکانیەوە دۆزرایەوە (لەوانەیە ئەفسەرێکی ئەرمەنی ناو سوپای ڕووسبووبێ)، وە تەرمی چەند سەربازێکی فارسیش کە جێیان هێشتبوون.

فارسەکان لەسەر سنوور هێزیکی گەورەیان گردکردەوە، داوای عوسمانێکانیان ڕەتکردەوە بۆ ڕاگیرکردنی ئەو شۆڕشگێڕە ئەرمەنانەی رایان کردبووە ناو خاکەکەیانەوە.[٩٧]

لەلایەکی ترەوە (شەریف)ی سەرۆکی ئەو عەشرەتەی کە ٤٠٠ کەسیان لێ کوژرابوو، هێزەکەی کۆکردەوە و پەلاماری ئەو گوندە ئەرمەنیانەی دەدا کە لەودیو ئێران بوون. زیاتر لە ١٥٠ کەسی لێ کوشتن.[٩٨] بەڵام باش نازانرێ کە ئاخۆ گشت ئەو کوژراوانە، ئەرمەن بوون یا کورد، کە لە قەلا و جوتیاری بێتاوانی سەر مەزراکانبوون. چونکە تۆڵە بە دەگمەن لە کەسی تاوانبار کە جینایەتەکەی کردبێ، دکرێتەوە.

● پەراوێزەکان

١- فایلی ١٨٤٦/١٩٥ لە گرایفز بۆ کوری، ئەرزرۆم ٣ ئەیار/مایۆ ١٨٩٤

٢- ئەو نمونانە لە ئەنسکلۆپیدیای کۆنسولگەرەکەوە دەربارەی رەوشەکە وەرگیراون، بڕوانە فایلی ١٨٩٢/١٩٥ لە هالوارد بۆ گرایفز، ڤان ١٦ تەمووز/یۆلیۆ ١٨٩٥ وە فایلی ١٨٣/٤٢٤ لە هالوارد بۆ گرایفز، ڤان ٣٠ حوزەیران/ یۆلیۆ ١٨٩٨ باس لە پەژارەی مەسیحیەکان نەکراوە کە زۆریان بە پڕوپاگەندە دراونەتە قەڵەم، دەشێ بابەتی ڤات و ڤریەکە باشترین دەلیل بێت، چونکە بە کورتی باس لە ئازارەکانیان کراوە و دەردیسەری موسوڵمانەکانیش خراوەتە پشتگوێ یان هەر لە چەند راپۆرتێکی کورتدا

بەسەریدا تێپەریون، خۆ برسێتی و قات و قڕیەکەش هیچ جیاوازییەکی نەکردووە لەنێو ئایینەکاندا، هەر برسێتی و دەرد نەبوو بەڵکو پەلاماری عەشایرە کوردەکانیش با لەولاوە بوەستێ کە ئەویش پەتایەك بوو بۆ سەر داماو و هەژارەکان.

٣- راپۆرتی ١٨٤/٤٢٤ لە هێربرت بۆ سالزبیری، قوستەنتینیە ١٥ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٥.

٤- فایلی ١٣٧٦/١٩٥ لە کلایتن بۆ ترۆتر، ڤان ٢٧ حوزەیران/ یۆلیۆ ١٨٨١

٥- فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ ترۆتر، ڤان ٢٤ ئاب/ ئاغستۆس ١٨٨٠، بێگومان ئەرمەن هەر کە لە دوای شەڕەکەی ١٨٧٧-١٨٧٨ بۆیان دەرکەوت رووس دەیەوێت دەستبگرێت بەسەر رۆژهەلاتی عوسمانیدا، خۆیان بەوانەوە گرێدا و دوی کەوتن، لە بەرامبەریشدا، جێی گومان نییە کە (هـ. س. أ. ئایریس)ی کونسۆل لەو نووسینەیدا زیاد رۆشتووە کە دەڵێ ئەرمەن لە ڤاندا دوو جۆرن: ئەوانەی لەگەل رووسدان و ئەوەنەشی سەربەخۆییان دەوێ (فایلی ١٤٥٠/١٩٥ لە ئایریس بۆ ویندهم، ڤان ٢٥ ئەیلول/ سەپتەمبەر ١٨٨٣، ئایریس زێدەرۆیی کردووە (بروانە پەراوێزی (١١) لە خوارتر)

٦- کونسۆڵ (کلایتن) وای بۆ دەچوو کە سەرەڕای ئەوەی زۆر لە ئەرمەنەکان حەز بە کلکگرێدان ناکەن لەگەڵ رووسدا، کەچی نفوزی رووس لەسەر ئەرمەنەکان لە زیادبووندایە، فایلی ١٣٧٦/١٩٥ لە کلایتن بۆ ترۆتر، ٢٢شوبات/ فەبرایر ١٨٨١

٧- فایلی ١٨٠٤/١٩٥ لە دیڤی بۆ فیتزمۆریس،ڤان ٨ کانونی یەك/ دیسامبر ١٨٩٢

٨- فایلی ٦٤٤٧/٨٨١ لە دەیڤی بۆ فیتزمۆریس،ڤان ٨ کانونی یەك/ دیسامبر ١٨٩٢

٩- فایلی ١٣٧٦/١٩٥ لە کلایتن بۆ ترۆتر، ڤان ٢٧ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٨١

١٠- فايلى ١٦٨٨/١٩٥ لە دەيڤى بۆ لويد، ڤان ٦ كانونى يەك/ ديسامبر ١٨٨٠

١١-فايلى ١٤٨٨/١٩٥ لە ئايريس بۆ ئيڤيريت، ڤان ٢٧ ئەيار/ مايۆ ١٨٨٤، ئايريس سەرنجى دابوو كە دە هەزار كورد راپەريون، بێگومان ئەمەش زێدەرۆييەكە بۆ خۆى.

١٢- يەك لەو هۆكارە بنەرەتيانەى كە واى كرد دەوڵەت سنورێك دابنێ بۆ پەلاماردانى حيزبە كورديەكان، ئەو هەڵە چەسپاوەبوو لە عەقڵى عەشايريدا، چەند سەدەيەكى زۆربوو كە عەشايرەكان حوكمى رۆژهەڵاتى ئەنەدۆڵ و رۆژاواى ئێرانيان دەكرد، كە ئەم عەشايرانەش لە ناو خاكى سەڵتەنەكەدا دەستيان دايە پەلاماردان، وەك هەموو جارێ ژماريان بێشومار بوو، ئەم تابوورە ئەسپانە رێگەى فرەوان و تەنگەى پان و پۆريان گەرەكە پيا گوزەركەن، ئەگەر نا دەكرێ بەرامبەرەكەيان رێيان لێبگرێ، جا شۆرشگێرە ئەرمەنەكان لەبەرامبەر ئەمە هێزەكانيان دابەش كردو بە كۆمەڵ كۆمەڵى بچوك بە دزيەوە بەپێ سنوريان دەبەزاند و دوايى يەكيان دەگرتەوە، زوربەى كەرەت بە پيادەيى دەهاتن بەمەش توانيبويان خۆيان لە دەسەلات ونكەن و نەبينرێن.

١٣- SAMI ONAL, SADETTIN PASA'NIN ANILARI

(ئەستەمووڵ، رەمزى كيتايفى ٢٠٠٣) ل ٨٣. ئەمە يادداشتێكە كە (سەعددەدين پاشا) بەدەست نووسيويە و (ئۆنال) گۆريويە سەر شێوەى تركى ئەم سەردەمە.

١٤- فايلى ١٩٥ - ٢١٤٧ لە تيريل بۆ ئۆكۆنر، ڤان ١ يەلوول/ سەپتەميەر ١٩٠٢. تيريل دەيگوت: هيچ بوونێكى حوكمەتم لەم شوێنەدا هەست پێنەدەكرد.

١٥- دەربارەى بەناو حوكمێكى ئەرمەنى لە ناوچەى (سەلماس)دا، بڕوانە

فایلی ٩٥٤٨/٨٨١ لە دیکسن بۆ لۆزر، ڤان ١٥ حزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٩ پاشکۆی ژمارە (٥)، راپۆرتێ لەبارەی مەسەلەی سنووری نێوان (ورمێ) و (سەلماس)ەوە.

١٦- تەماشایەکی بەشی پێنجەم بکە.

١٧- Dahiliye Nezareti. Sami onal, Sadettin pasanin Antlari p ٢٥,٩٣,٩٧,١٠٥

لە کتێبەکەی حسێن نازم پاشا: Ermeni olaylari Tarihi

کە دوو بەرگە: Ankara

osmanli arsivi darie Baskanligi ١٩٩٨

ئەمەی دابێ

Ermeni olaylari Tarihi ٢

بەرگی دووەمە: ل ٢٤٥-٤٧. هەروا دیسان بڕوانە ئەو نموونە زۆرانە لە بارەی نامدیوکردنی چەك و تفاقی شەڕ لە ڤایلی ١٨٦٣/١٩٥ بەپێی سەرچاوە کونسوڵگەریەکان، وادیارە زوربەی کاری قاچاغی چەك بەر لە یاخیبوونی ١٨٩٦ لە باکوورەوە ئەنجام دراون، لە سنووری ڕووس – عوسمانیەوە، لەبەرامبەردا ئەمە تەنیا ئەوانەیە کە پێیان زانراوە، بەلام زوربەی کاری قاچاغچیەتیەکانی چەك لە ئێرانەوە سەرکەوتووبوون، ڤایلی ١٨٦٣/١٩٥ لە هولود بۆ کۆمیرباتش، ڤان ١٣ تشرینی دوو/نۆڤامبر ١٨٩٥.

وادیارە سەعدەددین پاشا ڕێگەی ئێرانی بەبایەختر داناوە، Ermeni olaylari Tarihi کۆمەڵە دیکۆمێنتێکی مێژوویی زۆر بە کەڵك و گرنگە کە پشێویەکانی ساڵی ١٨٩٠ ڕوماڵ دەکەن لەگەڵ باسکردنێکی ورد و درێژی ململانێ و ڕێکخستنە شۆڕشگێڕیەکان.

١٨- لە چوار ساڵی ڕابردودا چالاکیەکانی حیزبە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان

هەروەك هەر چالاکیەکی سەرکوتکردنی گشتی تر کە ئیدارەیەکی گەندەڵ و بێ ئەقڵ فەرمانی پێ دەدا، ئەوەش بەهەر بەهانە و بیانوویەکەوە بووبێ کە کوێرەوەری و پشێوی و نائومێدی بە مروری زەمان لێکەوتۆتەوە. ئەمە وای لەو دانیشتوانە کردووە کە شارستانێتی تربوون و ئەو وەزعەیان پێ قەبووڵ نەکراوە، ناچار وڵات جێهێڵن، ناقیبەت کاولبوونی هەرێمێك کە ڕەوشێکی باشی هەبوو (فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە ود بۆ دوران، کالاسار-سەلاس، ٧ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٨.

١٩- بڕوانە بەشی پێنج.

٢٠- ڤایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ تروتر، ڤان ٢٥ ئەیار /مایۆ ١٨٨٠

٢١- فایلی ١٨٨٧/١٩٥ بروسکەکانی هالوارد لە ١٦ شوبات /فەبرایر ویەکی ئادار/ مارس و ٢٢ تشرینی دوو/ نۆڤامبر جگە لە مێژووی تر لە ١٨٩٥، کونسۆڵ هالوارد بەوردی چاودێری نەدەکرد و کەمجار بایەخی دەدا بەو تەنگژانەی ئەرمەنەکان پێوەی دەنان، زۆر جار لەو ڕاپۆرتانەیدا، هەتا یاخیبوونەکەی ١٨٩٦ ئەوەی دووپات دەکردەوە کە لە ڤاندا ئەرمەن یاخی نابن. دیسان بڕوانە فایلی ١٨١/٤٢٤ لە هالوارد بۆ گرایفز، ٢٢ شوبات/ فەبرایر ١٨٩٥

٢٢- فایلی ١٨٦٢/١٩٥ لە هالوارد بۆ کۆمبرباتش، ڤان ٢ تشرینی یەك /ئەکتۆبەر ١٨٩٥. لەبارەی شەڕی نێوان عەشایرەکانەوە، هەروا بڕوانە پاشکۆکانی فایلی ١٧٢٨/١٩٥ لە هامبسۆن بۆ وایت، ئەرزڕۆم ١٤ ئادار/ مارسی ١٨٩١.

٢٣- فایلی ١٨٨٧/١٩٥ لە هالوارد بۆ گرایفز، ڤان ١٤ تشرینی دوو/نۆڤامبر ١٨٩٥,

٢٤- فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ تروتر، ڤان ١١ شوبات/ فەبرایر ١٨٨٠

٢٥- فایلی ١٦٥٢/١٩٥ لە دیڤی بۆ تشیرمساید کونسۆڵی شاهانە لە ئەرزڕۆم،

ڤان ٣١ تەموز/ یۆلۆ ١٨٩٤ سەبارەت بابەتی دەوڵەت و باجگرتن و سەندنی لە ئەستووریەکان.

٢٦- فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ تروتر، ڤان ٢٥ ئەیار/ مایۆ ١٨٨٠

٢٧- فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری ، ڤان ١ نیسان /ئەپریل ١٨٩٦ ڕاپۆرتی دەوڵەتی عوسمانی لە فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە هەربرت بۆ سالزبیری، ٢ حوزەیران /یۆنیۆ ١٨٩٦

٢٨- فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ تروتر، ڤان ٧ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٧٩

٢٩- فایلی ١٨٤/٤٢٤ لە کومبرباتش بۆ کوری، ئەرزرۆم ١٣ کانوونی دوو/ دیسامبر ١٨٩٥

٣٠- فایلی ١٣١٥/١٩٥ لە کلایتن بۆ تروتر، ڤان ٢٤ ئاب /ئاغستۆس ١٨٨٠

٣١- فایلی ١٧٢٨/١٩٥ لە دیڤی بۆ هامسن، ڤان ١٣ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩١

٣٢- باشرین وەسفێ بۆ مێژووی حەمیدییە دەتوانرێ لە کتێبەکەی (بیرم کوداماان)دا ببینرێ، بەناوی:

Hamidiye Hafif suvqri Alaylar: H. Abdulhamid ve Dogu- Anadolu Asiretleri. Tarih Dergisi 32. 1979 pp 427- 80

هەروا بڕوانە کتێبەکەی (جانیت کلاین):

Power in the periphery : The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over ottoman Kurdistan

کە نامەیەکی دکتۆرایە لە زانکۆی (برینستن) ٢٠٠١

٣٣- چاودێرێکی بیانی بەلای کەمەوە وای بۆ دەچوو کە فیرقەی حەمیدییە سەرکەوتن بەدەست دەهێنێ، بەڵام هەر پاش دامەزراندنی بە ماوەیەکی کەم (فایلی ٦٤٤٧/٨٨١ لە فۆرد بۆ روزبیری، قوستەنتەنیە ٢٨ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٨٩٣) یادداشتی کۆلۆنێل (تشورمساید)ی، نووسی.

٢٤- هەر بۆ نموونە بڕوانە:(ا. ڕۆلنسن) سەرکێشیەکان لە ڕۆژهەڵاتی نیزیک، لەندەن: میلروز ١٩٢٤ ل ٢١٠-١٨.

لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا کە ئەرمەنەکان یاخی و تەوەللا بوون، عەشایرە کوردەکان هەندێ لە موسوڵمانانی شاری ڤانیان پاراست و داڵدەیان دان (بڕوانە: کۆتایی لە ڤان - لەبەشی هەشتیدا) لە ساڵی ١٩٠٩دا فیرقەی حەمیدییە هەڵوەشایە و لە هەرێمەکەدا کرا بە بەتالیۆن لە خەڵکی هەرێمەکان نەك لە عەشایرەکان، بەڵام دەبێ ئیشارە بەوەش بدرێ کە یەکە چەکدارە کوردەکان لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا ڕاستەوخۆ لە فیرقەی حەمیدییەوە بوون.

٢٥- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٨ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٣

٢٦- زۆرێك لە بەرپرسانی عوسمانی بەتەواوی لە پرۆژەی حەمیدییە ڕازی نەبوون، چونکە خۆیان بە سەربازی نەدارا و هەژار دادەنا، جا بۆیە بەشداربوونە سەربازیەکەیان بیانوو نەبوو بۆ ئەو کێشانەی دەیاننایەوە، بەهاتنی ساڵی ١٨٩٩ هەتا سوڵتانیش کە پاڵپشتی یەکەمی فیرقەی حەمیدییە بوو، لە کاریگەرێتیان کەوتە گومانەوە، هەرچەندە هیچ ڕێوشوێنێکی دەربارەیان نەگرتە بەر بۆ هەڵوەشاندنەوەیان، (فایلی ١٩٨/٤٢٤ لە بلاك بۆ ئۆکۆنر، قوستەنتەنیە ١ ئەیار /مایۆ ١٨٩٩

٢٧- کونسوڵ (تیریل) دەڵێ: ترکەکان دەڵێن گوایە بەبێ هیچ دوو دڵیەك حەمیدییە فیرقەیەکی غەیرە نیزامییە (فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ کۆنر، ڤان ٢٤ کانوونی یەك /دیسامبر ١٩٠٣ وە بڕوانە فایلی ٢١٤٧ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر ، ڤان ٢ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٣)

٢٨- مێژووی هێزەکانی یاخیبووە ئەرمەنەمەکان. ل٣١-٢٢

٢٩- هەر ئەو سەرچاوەیە. ل٢٥

٤٠- ئەم ئیمارەتە دوایی خرایە سەر (ڕۆمیلیای ڕۆژهەڵات) و بەمە

مەملەکەتی بولگاری پێکهات، بڕوانە: عومەر توران، کەمایەتی ترکی لە بولگاریا ١٨٧٨-١٩٠٨ ئەنکەرە:

Turk Tarih Kurumu 1998. pp 15-78

ماکارسی (مردن و دورخستنەوە) ل٥٩ - ١٠٨، بولگاریەکان خەسڵەتێکیان هەبوو کە ئەرمەنی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ نەیانبوو: ئەوان بە رێژەیەکی زۆر ژمارەیان گەلێ زیاتر بوو لە ژمارەی دانیشتوانی ولاتەکە. (توران. ل ٧٩ - ١١٨) وە (ماکارسی. ل ٨٩ - ١٠٨،٩٠، ٣٤١ - ٤٣) کە هەردووکیان سەرژمێرێکی تا ڕادەیە جیاوازی دانیشتوانەکە دەدەن بەدەستەوە.

٤١- بڕوانە کتێبەکەی (ئەناهید تیرمیناسیان):

Nationalism and socialism in the armanenian Revolutionary Movement

کە (أ.م. بیریت) وەری گێڕاوە (کامبریدج، ماشاتسوستس، پەیمانگەی زوریان ١٩٨٤، ل ١٧ - ١٩) وە (ویلیام لانگر: دیپلۆماتی لە ئیمپریالیەتدا، نیویۆرك- خانەی کنویف ١٩٦٠، ل١٥٧ - ٥٨)

٤٢- فایلی ١٩٥/١٧٢٩ لە دیفی بۆ هامبسن، ڤان ٢٠ تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٩١

٤٤- فایلی ٤٢٤/١٨٤ لە کۆمبرباتش بۆ کوری، ئەرزرۆم ١٩ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٨٩٥

٤٥- فایلی ٤٢٤/١٨٣ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ١٨ تەمموز/یۆلیۆ ١٨٩٥:

Mehmed Hocaoglu, Arsiv vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalemi ve Eermeniler (Ankara: Anda 1976) pp 313-36

کە نووسینی سەعدەددین پاشا دەهێنێتەوە لەسەر هەندێ لە پەلامارە سەرەتاییەکان لە ڤان و لادێکاندا، لە تۆمارە عوسمانیەکانەوە، بۆ ئەگبەنی بە دیکۆمێنتکردنەکانی (هۆکا ویگلۆ) مەبەست نادەن بەدەستەوە و سەرچاوەی ئارشیفی تەواو ناگرێتەوە، بەڵام وادیارە وەرگرتنەکانی جێی متمانەن.

٤٦- فایلی ١٨٦/٤٢ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٢٦ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٦ ئاهەنگی بەرجەستەکردنی خواوەند لە شەشی کانوونی دوو/یەنایر گێڕرا، بە پێی ساڵنامەی یۆلیانی.

٤٧- بڕوانە فایلی ١٨٤/٤٢٤ لە کۆمبرباتش بۆ کوری، ئەرزڕۆم ٢١ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٨٩٥، وە فایلی ١٨١/٤٢٤ لە کوری بۆ کیمبرلی، قوستەنتەنیە ١٥ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٥

٤٨- فایلی ١٨٤/٤٢٤ لە کوری بۆ سالزبیری، ئیرابیا ٢ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٨٩٥ کەلە کتێبەکەی (موعەممەر دیمیریل)ە وەرگیراوە:

(Ermeniler Hakkinda Ingiliz Belgeleri (1896-1918

وە بەڵگەنامە بەریتانێکان سەبارەت بە ئەرمەن:

Ankara : yeni Turkiye, 2002) pp 173-74)

٤٩- فایلی ١٨٣/٤٢٤ لەهالوارد بۆ گرایفز، ڤان ٤ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٥ کە گەلێ زانیاری واتێدا دەربارەی ئامدیوکردنی چەك و شەڕوانان، بۆیە ناگرێ هەر هەمووی لێرەدا ڕیزکەین ، لەیەك لەو حاڵانەی کە جێی سەرنجە: ٢٠٠ شەڕوان دەیانویست سنوور ببڕن و بێنە ناو خاکی عوسمانیەوە، تووشیان بوو بە کەتیبەیەکی ڕووسیاوە ویستیان ڕێگریان لێ بکەن بەڵام گورج خۆیان پێناساندن و ئیتر بە ڕێی خۆیانەوە ڕۆیشتن (فایلی ٢١٠/٤٢٤ لە نۆکۆنر بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٢٩ ئەیار / مایۆ ١٩٠٦

٥٠- فایلی ١٨٤/٤٢٤ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٩ تشرینی یەك/ نۆکتۆبەر ١٨٩٥

٥١- فایلی ١٨٨٧/١٩٥ بروسکەی هالوارد بۆ کوری ٢٥ تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٨٧

٥٢- فایلی ١٨٣/٤٢٤ لە وەزارەتی ناوخۆوە بۆ وەزارەتی دەرەوە، لەندەن ٦ تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٩٥. پۆلیسی (سکۆتلاندیارد) بۆی دەرکەوتووە کە (نۆهاد جیان) لەکاتی مانەوەیدا لە لەندەن لە کن (نەفیدیس نازار بکیان) کە

نووســەر بــووە لــە ڕۆژنامــەی (هانشــاك-HANTCHAK) پێكــەوە نیشتەجێبوون.

٥٣- ئاستی دەست تێكەڵكردنی ڕووسەكان بە چالاكیە شۆڕشگێڕیەكانەوە ڕوون نییە، بەڵام گومانی تێدانییە كە لە ساڵی ١٨٨٠وە لە ڤاندا یارمەتی یاخیبووانی دەدا، گونسۆڵی ڕووس لەو سەردەمەدا كە ڕائید (كامسارا غان) بوو وە بە ئەسڵ ئەرمەن بوو، پاڵپشتێكی بەهێزی شۆڕشگێڕان بوو، زانیاری دەدانێ و ڕێوشوێنی تاكتیكی سەربازی فێردەكردن، جا ڕێی تێناچێ كە ئەم كابرایە هەر لە خۆیەوە ئەمانەی كردبێ بەبێ ڕەزامەندی دەوڵەتەكەی (فایلی ٤٢٤/١٠٧ لە كاریتن بۆ تروتر، ڤان ١٢ تشرینی یەك/ ئەكتۆبەر ١٨٨٠. وە فایلی ٤٢٤/١٣٢ لە گوشن بۆ گرانفل، قوستەنتەنیە ١٧ ئادار / مارس ١٨٨١

٥٤- وەك لــە كتێبەكــەی موعەممــەر دیمیریلــەوە وەرگــیراوە. ل١٢٥، كتێبەكەی پەراوێزی ژمارە (٤٨)

٥٥- (مایۆسكای، ڤان، پەتلیس) Vilayetleri Askeri Istatistigi چاپخانەی سەربازی ١٣٢٠ ئەستەموول. ل ١٨٩ - ٩٠

٥٦- بەریتانیای مەزن، پەرلەمان، تركیا ژمارە ٨ (١٨٩٦، ژمارە ١١٧ پاشكۆی یەك ولە كتێبەكەی (كاموران گورون)ەوە وەرگیراوە، فایلی ئەرمەن (لەندەن: ڕۆستەم و ویدنفالدر وە نیكلس ١٩٨٥ ل١٥٥).

٥٧- بــۆ دەستخســتنی زانیــاری لــەبارەی پلانــە ئــەوروپایی و گیروگرفتەكانــەوە دەگرێ بڕوانیتــە كتێبەكــەی (لانگر): دیپلۆمـاتیكردن لـە ئیمپرالیەتـدا، ل ١٩٦ - ٢١٠، لانگـر جێـی متمانـە نیـە، مەگـەر تـەنیا لـە گێڕانەوەی ڕوداوە گەورەكانی ژیانی دیپلۆمـاتی ئەوروپاییـدا كـە ئـەویش بـە كـورتی بەلایانــدا تێدەپــەڕێ. لەســاڵی ١٩٢٥ كتێبەكــەی بڵاوكرایــەوە، لــە چــاپخانەی تریشــدا كــەمجار دەســتكاری كــراوە. تۆمــارە ئەرشــیفیە پەیوەندیــدارەكانی بــۆ بەدەســت نــەهاتووە، ئەمــەش بــەڕوونی لــەو

رۆماڵکردنەیدا دیارە کە بۆ مێژووی سەڵتەنەی عوسمانی ئەنجامی داوە.

٥٨- لەکاتێکی پێشوتری ساڵی ١٨٩٤ (ئەرسیبالد برایمروز) و(لۆرد روزبیری) پێشنیاری ئەوەیان کرد کە رێ بە رووسەکان بدرێ رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ داگیرکەن.

٥٩- پەیمانە سێ تەرەفیەکەی ئاڵمان و نەمسا - مەجەر و ئیتالیا.

٦٠- لەگەڵ دەستپێکی یاخیبوونەکەدا جێگری فەرماندار دەستبەکاربوو، (ویلیامز) دەڵێ: دانانەکەی لەلایەن مەسیح و موسوڵمانەکانەوە بە هێند وەرنەگیرا (فایلی ١٨٨/٤٢٤، ڤان ٧ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٦).

٦١- فایلی ٤٢٤ - ١٨٦ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٤ ئادار /مارس ١٨٩٦

٦٢- ڤایلی ١٨٧/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٣٠ نیسان/ ئەپریل ١٨٩٦

٦٣- فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ١ نیسان /ئەپریل ١٨٩٦ راپۆرتی دەوڵەتی عوسمانی لە فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە هیربرت بۆ سالزبیری ٢ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٦

٦٤- پەراوێزی ژمارە (٦١)

٦٥- هەر هەمان پەراوێز، سوڵتان عەدولحەمیدی دووەم ستەمکار بوو، لیژنەی عوسمانی نارد تالە ئاژاوەکانی زیتون و ساسون بکۆڵنەوە. بۆ زیاتر لەبارەی ئەو گۆرانی و هەڵبەستە شۆرشگێریە ئەرمەنیانەوە بروانە کتێبەکەی (حسێن نازم پاشا) Ermeni olaylari Tarihi لە بەرگی دوو، ل ٢٦٦ - ٦٧، ٢٨٥ - ٩٩

٦٦- فایلی ٢١٠/٤٢٤ لە گیری بۆ ئۆکۆنر، بەتلیس ٢٦ کانوونی یەك / دیسامبر ١٩٠٥ لە تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٩٥دا باڵیۆزی بەریتانیا (فیلیپ کوری) وەزارەتی دەرەوەی وڵاتەکەی ئاگادار کردەوە کە لە سەرچاوەی باوەرپێکراوەوە زانیویە کە لیژنە ئەرمەنیەکان (سوورن لەسەر نانەوەی کوشتارێکی دی)، فایلی ١٨٢/٤٢٤ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتینیە ١٨

تەموز/یۆلیۆ ١٨٩٥

٦٧- فایلی ١٨٢/٤٢٤ لە کیمبرلی بۆ دوران، وەزارەتی دەرەوە، ١٨ نیسان/ئەپریل ١٨٩٥

٦٨- Van Valisi Nazim Pasa'nin Mufettis Sakir Hocaoglu, Arsiv ٦٨, In ،١٣١Pasa'ya Kasim ٣٣١vesikalariyla, P

٦٩- Asbakanlik osmanli Arsivi, Hariciye Arsivi, ٦٩dosiya ٣١٣Evrak, Klasor ١Hazine-

٧٠- ترکیا ژمارە ٨(١٨٠٩) ژمارە ٣٣٧ هاوپێچ (١)، لە کتێبی (گورون)ەوە وەرگیراوە، بە ناوی (فایلی ئەرمەن) ل ١٥٥ - ١٥٦ (ئارشیفی سەرۆکی وەزیرانی عوسمانی، ئارشیفی وەزارەتی دەرەوە)

Hazine-1 Evrak, Klasor 313 dosiya 69

ناونیشانی ئەلکترۆنی تایبەت بە ئارشیفی سەڵتەنەی عوسمانی:

www.devletarsivleri.gov.tr/ yayin/osmanli/rehberosm/ 0002-2-blgestan.htm. van vilayeti Aliyyesinden Varid olup Dahiliya Nazarati Celilesinden ba Tazkire71- Gonderilen Haziran Sene 1312.

بەرگی دوو، ل٢٤٤، وەسفەکەی سەعدەدین پاشا و بەرپرسانیدی باشترین وەسفێکن بۆ یاخیبوونەکەی ساڵی ١٨٩٦، بڕوانە کتێبەکەی (سامی ئونال):

Sadettin pasanin Anilari & Ferik Sa`adetlu Kilinan Layihanin Suretidir in Ermeni olaylari Tarihi

بەرگی دوو ، ل ٣٥٩-٧٠ ، هەروا بڕوانە کتێبی:

Hocaoglu, Arsivi Vesikalariyla. Pp 338- 45

٧٢- دەشێ (ڕینۆلدز)بێت نەك (ڕینۆلت)

٧٣- كتێبەكەی (نیسات ئورات):
The Armenian History and the Armenian Question
ئەستەموڵ، بلاوكراوە دیكۆمینتیەكان ١٩٨٨ ل ٧٥٧، ئەوانەی ویستیان بەرگری لە ژن و منالەكانیان بكەن نیشتیمان پەروەر نەبوون، بەڵكو تەنیا یاخیبوویەكی ڕوتبوون، بەڵگەی زۆرم پێیە كە موسوڵمانە بێ وەییە بێ چەكەكان هەر ئەمەندە توخنیان بكەوتنایە خوێنساردانە دەیانكوشتن. (تركیا، ژمارە ١٨٩٦/٦ لە ویلیامز بۆ هیربرت، ڤان ٢٨ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٦ كە لە كتێبی (صەلاحی صونیان)ەوە وەرگیراوە: The ottoman Armineans لەندەن: رستم ١٩٨٧ ل ٢٠٧

٧٤- Dahiliya Nazareti celilesinden Varid olan ٥ Haziran sene ١٣١٢ Tarih Ve lki. ٧٤ yuz Doksan sekiz , Numarali Tezkirenin suretidir, In Ermeni Olaylari Tarihi

بەرگی دوو، ل ٢٤٥ - ٤٧

٧٥- Akcora, Van ve cevresinde Ermeni Isyanlari. ١١٢P

٧٦- فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە هیربرت بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٢١ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٦ (ژمارە :٢٢٥ - ٢٢٦). بۆ نەگبەتی (مایكل. هـ. هیربرت) جێبەجێ كاری كاروباری بەریتانیا بە تەواوی لە كاروباری سەڵتەنەكە و وەزعی ڤان ئەوەندە نەشارەزا بوو هەڕی لە بڕی نەدەكردەوە، پشتی بەسەرچاوەی تایبەت دەبەست لە ئەستەموول، لەباتی ئەوەی كە پشت بە كونسوڵی ولاتەكەی ببەستێ لە ڤان. كەمێك نەبێ پشتگیری هەوڵەكانی ویلیامزی كونسوڵی نەدەكرد بۆ هێنانە دی سوڵحێك. خۆ لەسەرەتاشدا هەر نەیدەهێشت هیچ دەورێ لەم بارەیەوە ببینێ. لە ١٩ حوزەیران/ یۆنیۆ هیربرت بروسكەیەكی بۆ لەندەن نارد كە گوایە (بابی عالی) داوای

ناوبژیوانی کردووە، وەك ئەوەی ناو فایلی ١٨٧/٢٤٢ لە هیربرت بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ١٩ حوزەیران/یۆنیۆ ١٨٩٦. ژمارە ٢١٧، ٢١٨، ٢٢٢

بەمە هیربرت سەلماندی کە فرِی بەسەر ڕەوشی ڤانەوە نییە، لەو بروسکەیەیدا باس لەو مەترسیە دەکات کە وا لە ڤاندا، بەشێکی کەمیشی دەخاتە پاڵ ئەوەی — وەك لەسەرچاوە تایبەتیەکانەوە بیستبووی - کە عەشایرە کوردەکان توانیویانە سەعدەددین پاشا بە ٥٠٠ لیرە بکڕن!

دوای سێ ڕۆژ ئەرمەنەکان شاریان چۆلکرد و یاخیبوونەکە کۆتایی هات (فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە هیربرت بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٢٢ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٦).

٧٧- فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە ویلیامز بۆ کوری ، ڤان ١٤ ئادار /مارس ١٨٩٦، ویلیامز دەیگوت: ڕاپۆرتەکەی کونسۆڵی گشتی (سیسیل وود) سەبارەت بە شینی بەریتانیایی کە تەرخانە بە ئاژاوە و پشێویەکان، لە زۆر لایەنیەوە پڕە لە هەڵە.

٧٨- لە بەشەکەی (گاردن)ی شاری ڤان، گەڕەکی ئەرمەنەکان پڕبوو لە نەفەق و کون لە دیوارەکاندا، بەمانە خانوەکانی ئەو گەڕەکە پەرژین کرابوون، ئەم ڕێڕەوە ژێر زەمینیانە و دیواو دیوی دیواری بەینی ماڵەکان وایان کردبوو کە سالانی ١٨٩٦ - ١٩٠٨ هەلاتنی یاخیبووەکان ئاسانتر بێ. بڕوانە فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئوکونر، ڤان ٣١ کانوونی دوو/ یەنایری ١٩٠٢

٧٩- هەرچەندە سەرانی یاخیبوونەکە دەستگیرکران، بەلام کۆمەڵ و گروپی بچووك بچووکیان توانیان سنوربەبەزێنن و بگەنە ڤان. (فایلی ١٩٥/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، ڤان ١٠ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٨

ئیتر ئەوەی تر کە لەم ڕاپۆرتەدا هاتووە تەنیا پڕو پاگەندە و دەنگودویەکی ڕوتە، لەوە دەچێ کە گروپی بچووك بچووکیان لەسنوور

پەڕیبنەوە.

٨٠- (گـــورون) فـــایلی ئەرمـــەن ل ١٥٥-٥٦، وە (صـــەلاحی صـــونیال) هەردووکیان لە یەك سەرچاوەوە قسە لەسەرکردنەکانی (سەعدەددین پاشا) و کونسۆل (ویلیامز) دەگوێزنەوە:

BOA Hazine-I Evrak, carton 313

بەڵگەنامـەی ژمـارە ٦٩،٩ ئـاب /ئاغسـتۆس ١٩٨٦ وە ترکیـا ژمـارە ٨، ١٨٩٦ ژمارە ٣٣٧ هاوپێچی (١)

٨١- هەر بۆ نموونە بڕوانە ئەم تۆمارانە لە کتێبی:

Ermeni olaylari Tarihi بەرگی دووەم

٨٢- Akcora, Van ve cevresinde Ermeni Isyanlari. P ١١٥-٢٢

٨٣- لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان (١٦،١٠،١) ئارشیفی قوستەنتەنیە، هەردوو بەرگی (٦،٥) ئـەو بەڵگەنامانـەی دەربارەی ئـازادی ئـایینی و ڕەوشـی ئەرمەنەکانن.

٨٤- وە بڕوانە فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ١١ ئـادار /مـارس ١٨٩٦

٨٥- فایلی ٦٩٥٩/٨٨١ لە ئـەلیوت بۆ کوری، ڤان ٢ تشرینی دوو/ نۆڤـامبر ١٨٩٧

٨٦- فایلی ١٨٧/٤٢٤ لە هیربرت بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٢٤ حوزەیران/ یۆنیـۆ ١٨٩٦، ئـەو یاخیبووانـەی لـە ڤانـەوە هـەلاتبوون، ویلیـامز وای دابوونـە قەڵەم کە گشتیان لـە شـەڕەکانیاندا لەگەڵ سەربازە عوسمانی و سـوارەکانی حەمیدییـەدا کـوژراون، بـەڵام بـۆ ئـەم قسـەیەی تـەنیا یـەك بەڵگـەی نەهێناوەتـەوە، فـایلی ٦٩٥٧/٨٨١ لـە ویلیـامز بـۆ کـوری، ڤـان ١٥ ئـەیلوول/ سەپتامبر ١٨٩٦.

کتێبی: The history of the ARF. Pp ۲۵-۲۷ئیشارە بەوە دەدات کە هەزار جەنگاوەر لەسەر سنووری ئێران تیاچوون، بەڵام بەبێ ئەوەی یەك بەڵگە بۆ ڕاستی قسەکەی بدات بەدەستەوە، دیارە ئەم خەمڵاندنەش تا ئەوپەڕی پێوەی نراوە.

۸۷- فایلی ٦۹٥۷/۸۸۱ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ۱٥ ئەیلوول/سەمتامبر ۱۸۹٦، ویلیامز وای دانەوە گوایە ٥۰۰ ئەرمەن بە دەستی کوردەکان سەربڕراون، بەبێ پیشاندانی هیچ سەرچاوەیە کە ئەم ژمارەیە پشتڕاستبکاتەوە، جا بەراورد لەگەڵ خەملاندنە هاوشێوەکانی تردا، دەردەکەوێ کە ئەم بۆچوونانە زیادەڕۆیی فرەیان ها پێوە، لەگەڵ ئەوەی ژمارەی مردووەکان بێگومان زۆربوون.

۸۸- فایلی ٦۹٥۷/۸۸۱ لە ویلیامز بۆ کوری ، ڤان ۱۱ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ۱۸۹٦

۸۹- هەر ئەو فایلە ... ۱٥ ئەیلوول /سەپتامبری ۱۸۹٦

۹۰- هەر ئەو فایلە لە ئەلیوت بۆ کوری، ڤان ۱۱ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷

۹۱- هەر ئەو فایلە ... ۲٤ ئاب /ئاغستۆس ۱۸۹۷ ، وە لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٦ تشرینی یەك / ئۆکتۆبەر ,۱۸۹٦

۹۲- فایلی ۱۹۱/٤۲٤ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ۲ حوزەیران / یۆنیۆ ۱۸۹۷

۹۳- هەر ئەو فایلە. لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٥ نیسان/ئەپریل ۱۸۹۷

۹٤- فایلی ٦۹٥۹/۸۸۱ بروسکەیە لە (ئەلیوت)ەوە لە ڤان بۆ (کوری و سالزبیری) قوستەنتەنیە ۸ ئاب / ئاغستۆس ۱۸۹۷، هەر ئەو فایلە لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ۱۸ ئاب/ ئاغستۆس ۱۸۹۷ وە ئەو بروسکەیە کە نێردراوە ژمارەی کەمتر دەگرێتەوە، تەمومژ بەسەر ڕەوشەکەوەیە، دەشێ ئەلیوت باسی لە شەڕ و شۆڕی تر کردبێ پێشتر زانیاری وا گەیشتۆتە

بەریتانێکان ئەوە دەگەیەنن پەلامارەکە لە ئان وساتدایە (فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٢ حوزەیران / یۆنیۆ ١٨٩٧

٩٥- کارمەنـدانی ڕاگەیانـدنی ئێرانـی ئیشـارە بـەوە دەدەن کـە ئـەو عەشیرەیە هەشـت سـەد ئەرمـەنیان کوشـتووە، لەوانـەی هەڵاتبوونـە نـاو ئێرانـەوە، بـەڵام دیـارە ڕاپۆرتەکـەیان بـەپێی ئـەو دەنگۆیانـە بـووە و قـەتا و قەت جێی متمانەپێکردن نییە (فایلی ١٨٨/٤٢٤ لە وودز بـۆ دوران، تـەورێز ١٦ تەموز/ یۆلیۆ ١٨٩٦)

٩٦- ڤایلی ٦٩٥٩/٨٨١ لە وود بـۆ هـاردنگ، تـەورێز ١٥ ئاب/ئاغستۆس ١٨٩٧ (وود) لەبارەی دووبەرەکی ئەرمەنەکانەوە لەناو هەردوو ڕێکخراوی (هانشاک و تاشناق)دا دەنووسێ، ئەو سەرنجانەشی لەبەری ئێرانی سەرسنوورەوە داوە، کونسوڵی ڤانیش لەمبەری عوسمانیەوە پشتگیری لـەم زانیاریانـەوە کـردووە (فایلی ٦٩٥٩/٨٨١ لە ئەلیوت بۆ کوری، ڤان ١١ ئاب /ئاغستۆس ١٨٩٧) لیژنـەیـەکی لێکۆڵینەوەی عوسمانیش دیسان هەر پشتگیری لەو زانیاریانە کـردووە (هـەر ئـەو فایلـە: لـە کـوری بـۆ سـالزبیری، قوستـەنتەنیە ٢٣ ئـەیلوول/ سـەپتامبەر ١٨٩٧)وە بڕوانـە The history of the ARF. P ٤٩ کـە ئـەوە دەسـەلمێنێ یەکە ئەرمەنیەکە بریتیبووە لە ٢٥٣ پیاو، لەوانە بیستیان کوژراون.

٩٧- هـەر فـایلی پێشوو لـە کـوری بـۆ سـالزبیری، قوستـەنتەنیە ١٠ ئـاب/ ئاغستۆس ١٨٩٧، عوسمانێکان نارەزاییەکی توندیان ئاراستـەی دەوڵـەتی فـارس کرد، کە پەیمان و گفتی دابوو بەوەی لێپرسینەوە لـەو ئەفسـەرانە دەکـات و سنوورێکیش بۆ شۆڕشگێرانی ئەرمـەن دادەنـێ، بـەڵام هـیچ بەڵگـەیـەك بـۆ کردنی ئەمانە نییە، تەنیا دەستگیرکردنی حەوت کەس لەوانە (هـەمان فایـل لە هاردنگ بـۆ سـالزبیری، گالهیـك ١٧ ئـاب/ ئاغسـتۆس ١٨٩٧) دیسـان (هـەمان فایل لە وود بۆ هاردنگ، تەورێز ٢٦ ئاب/ ئاغستۆس ١٨٩٧) وە بۆ دەستخستنی ڕاوبۆچوونی عوسمانێکان بڕوانە گشتاندنەکەی بابی عـالی کـەوا لـەو فایلـەدا

لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ١٦ ئاب/ ئاغستۆس ١٨٩٧.

٩٨- فایلی ٤٢٤- ١٩٦ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز ٥ ئەیار/مایۆ ١٨٩٨.

بەشی پێنجەم
گۆڕان و پەرەسەندنی شۆڕشەکە
١٨٩٧ - ١٩٠٨

لەسەروبەندی یاخیبوونەکەی ١٨٩٦ (بەحری پاشا)ی حاکمی شاری ڤان داوای خەرجیەکی زۆر و چاکسازی ڕاستەقینەی لە حوکمەتی ناوەندی کرد، داوای پارەیەکی ئەوتۆی دەکرد کە هەرێمەکە بتوانێ لەسەر بناغەیەکی دارایی باش خۆی بگرێ، بەپێی پلانەکەی، دەبوو فیرقەی سوارەی حەمیدییە کە لە شۆڕشەکەی ١٨٩٦دا نێردرابوّوە ڤان بەشێوەیەکی هەمیشەیی لەوێ جێگیربێ، حاکم خۆی (بەحری پاشا) سەرکردەیی سەربازەکان بکات. دەشبوو دەستیش بەسەر فیرقەی حەمیدییەشدا بگرێ، بۆیە دەبوو بخرایە ژێر سەرکردەییەکی مەدەنیەوە و مەگەر لەکاتی شەڕدا کە بانگ و ئامادەدەکران.[١]

لە مەرکەز دەوڵەت ڕێگەی دا بە بەحری پاشا کە ژمارەیە لەسوارە لەلای خۆی گلداتەوە، بەڵام داواکاریەکانی تری... هیچ، ژمارەیکی کەم نەبێ لە سەرباز کە بۆ هەرێمی ڤان دانران و پارەیەکی تریش ئیتر ئاوبێنە و دەستبشۆ. چونکە سەڵتەنەکە لە ١٨٩٦ - ٩٧ەوە لە دورگەی (کریت) سەرقاڵی بەگژاچوونەوەی شۆڕشێکبوو، لە ١٨٩٧یش دژ بە یۆنان لەشەڕدابوو، وەك هەمیشەش دەبووایە ئاگایان لە سنوریش بێ لەگەڵ ڕووسیادا و بیپاریزن.

لەقەسر و دەرباری سوڵتاندا، سوارەی حەمیدییە پاڵپشتێکی چاکی لەلایەن دەستڕۆیشتوانی ئەوێکانێوە هەبوو، هەروا لە سوپاشەوە کە

سەربەخۆییەکەی دەپاراست، ئەو سیاسەیەی کە سەڵتەنەکە بە درێژایی سەدان ساڵ پەیڕەوی دەکرد گۆڕینی هەروا ئاسان نەبوو، سیاسەیەك کە لە هەرێمەکەدا دەستەڵاتی دابەشکردبوو لەنێوان سوپا و مەدەنیەکاندا. جا بۆیە لە مانگی ئایار /مایۆی ١٨٩٧دا (شەمسەددین بەگ) لە جێی (بەحری پاشا) کرا بە حاکمی ڤان و ئەویان ناردەوە بۆ ماڵ.

ئەمەی تریش هێشتا بە ڕێگەوە بوو بۆ سەر کارەکەی کە دەوڵەت ئاگاداری کردەوە بەوەی کە ئەو پشتگیریە زەرووریەی کە داوای دەکات و سووره لەسەری بەو شێوەیە دەست نادات و نابێ، ئیتر ئەویش سووك و باریك دەستی لەکار کێشایەوە.[٢]

بەپاڵ ئەمانەشەوە، بە داهاتنی ساڵی ١٩٠٠ ڕەوشەکان لە هەرێمەکە باشبوون، ئەم باشبوونە بە جوزئی دەدرایە پاڵ کارەکانی دەوڵەت، هەرچی چەندە ژمارەی ئەو سەربازانەی کە سەرباری ئەوانەی هەبوون نێردران بۆ ڤان دیاریکراو بوون، بەڵام بەشی ئەوەی دەکرد کە نەهێڵن عەشایر پەلاماری دانیشتوانەکان بدەن، بەتایبەت لە ناوچەکانی دەوروبەری شاری ڤان. بەشێکی زۆری ئەو ئاژەڵ و ماڵاتانەی لە گوند نشینیەکان زەوتکرابوون، توانرا بۆیان وەگێڕنەوە.[٣]

سەربازەکان دەنێررانە ئەو شوێنە تازانەی کە نێزیك بە دەوارو ورەشماڵی هەندێ لەو عەشایرانەی ناو و ناوبانگیان زڕا بوو، وەك عەشرەتی (حەیدەرانلی) کە سەرکردەکەیان (حسێن) ناوێك بوو لە (باتنووس). جا بەپێی ئەو کەشوهەوا خۆشە وا چاوەڕوان دەکرا کە بەروبووم و حاسلات ڕوو لە باشی بکات، بەڵام لە ڤان خۆیدا بەهۆی ئەو هەڵاوسانەی نرخی نان لای خەلکەکە کەمێ نارەحەتی هەبوو[٤]، وەك چاوەڕوان دەکرا ڕەوشی ئابووری باش هاتبووە دەست.

لە چوارچێوەی چاکسازیە ئیداریەکانیشدا، هەندێ بەرەوپێشەوە چوون

هاتبووە دی، یارمەتیدەرێکی ئەرمەن بۆ فەرماندار دانرا، پلەکەی لەژوور گشت پلەکانی وەزیفەوەبوو جگە لە پلەی فەرماندار، هەوڵێکیش درا بۆ ئەوەی ئەرمەنەکانیش بهێنرێنە ڕیزەوە و بکرێن بە پۆلیس، بەڵام ئەمە سەرەتا سەری نەگرت چونکە ئەرمەنەکان نەدەچوونە کارێکەوە تا گورج و بێ دواکەوتن کرێ و مووچەی خۆیان مسۆگەر نەکەن. وەك ئەوەی کە دەوڵەت لەگەڵ موسوڵمانەکانی دەکرد. بەڵام بۆ ساڵی ۱۹۰۲ هەندیکیان بوونە پۆلیس[٥].

لە ئەستەموولەوە پشکنەرە قەزاییەکان هاتن و هەندێ ئاڵوگۆڕ و چاکسازیان لە سیستمی قەزایی و دادوەری و بەندیخانەکاندا کرد، قانوونێکی بەدناوی چاکسازی سەبارەت بە لێبوردن لە یاخیبووە تاوانبارەکانەوە دەرچوو[٦]. حوکمەتەکەی ڤان دریغی نەدەکرد لەوەی کە ئازار و مەینەتیەکانی پاش شۆڕشەکە لەسەر خەڵکەکە کەم بکاتەوە، بۆیە لادێکان لە باجدان عەفووکران بە مەرجێ ئاژەڵ و ماڵات وەك قەرەبوویەك بدەن بەوانەی زەرەرمەندبوون لەو ئاژاوە و پشێوییانە.

ئەو ئاژەڵ و ماڵاتانەش هەر ئەو مەڕ و مانگایانە بوون کە کاتیخۆی عەشیرەکان دزیبوویان، بەڵام زیاتر مەیلیان بەلای ئەوەدا دەچوو کە لە باتی بەخشین بەفایدەیەکی زیاتر بەکرێ بیاندەنێ. دەوڵەت نەیدەتوانی بەتەواوی جڵەوی عەشیرەکان بگرێ، بۆیە پلانەکە تەنیا لە لادێ نێزیکەکانی شار و سەربازگەکاننەبێ سەرکەوتنی بە خۆوە نەدی، ئەو لادێیانە ۳٥۲ سەر وڵاخیان لەو ئاژەڵانەی کە حوکمەت لە ئێرانەوە هاوردبوونی بەرکەوت، جگە لە تۆو و گا بۆ جووتکردن، بەڵام پارە ئەوەندە لەدەستدا نەبوو تا بیاندرێتێ بۆ خزمەتی زیاتر[٧].

سەرەڕای ئەوەی کە ئەو بەرپرسانەی دەوڵەت ناردبوونیە ڤان هەموویان هەر بەتوانا و دەستپاك نەبوون، کەچی بیانیەکان بە باڵای دەستەلاتدارانی

شارەکەیاندا هەڵدەدا، بەتایبەت (تایەر پاشا) کە ۱۸۹۸ - ۱۹۰٦ فەرمانداری شارەکە بوو، ددانیان بەوەدا دەنا کە حاکمەکان ناچاربوون کە مامەڵە لە تەك باروزروفێکدا بکەن کە هێجگار دژوارو سەخت بووە. سیاسە، بەتایبەت ململانێی نێوان مەدەنیەکان و باڵە جیا جیا چەکدارەکانی دەوڵەت، هۆکاری ئەو ڕا و بۆچوونە جیاوازانە بوو لەناو دەوڵەتدا.[٨] دەشبێ گیروگرفتی سەرەکی و بنەڕەت لە کەمی سەرچاوەی داراییدا بووبێ، داهاتی ئەو هەرێمانەی دەوڵەمەندتر بوون بۆ خەرجی بەرگری و کارەکانی دەوڵەت لە مەرکەز سەرف دەکران، ئەمەش تا ڕادەیە بەشی دەکرد.

لەبەر ئەمە وا چاوەڕان دەکرا کە داهاتی هەرێمی ڤان هەر لە خۆیدا خەرج بکرێتەوە و خۆبژێوی خۆی دابینکات، بەڵام ئەم توانایەی نەبوو، فەرمانداری هەرێمەکە لە ساڵی ۱۹۰۷ ڕای گەیاند کە داهاتی باج لە ڤان بەشێوەیەکی سەرەتایی گەیشتۆتە ۱۰۵۰۰۰ هەزار لیرە، ئەمە لە کاتێکدابوو کە خەرجکردنەکانیان ۱۱۵۰۰۰ هەزار لیرە بووە، کە دەبێ ئەستەموڵ ۱۰۰۰۰ هەزار لیرەمان بداتێ، بەڵام ئەم بڕە قەتاو قەت نەگەیشت.

دەشکرا ئەم کورتهێنان (عەجز)ەی کە بە بڕی ۱۰۰۰۰ هەزار لیرەیە چارەکرایە، بەڵام داهاتەکانی باج سەندن زۆر لەو بڕەی چاوەڕوان دەکرا کەمتر بوون: ٦۰۰۰۰ هەزار لیرە بە باج وەرگیراوە لە باتی ۱۰۵۰۰۰ هەزار لیرە.[٩]

فەرماندار تەنیا باس لە ساڵی ۱۹۰٦ دەکات، ئەمە ڕاستە، بەڵام ئەم دیاردەیە هەموو ساڵێك دووبارە دەبۆوە، کێشەکە ئاڵۆز و دژوار بوو: سەرەڕای ئەوەی سەرباز پێویستبوو بۆ کاری باجگریەکە، خۆ ئەوانیش مووچەی خۆیان دەویست، جا لەبری دامەزراندنی سەربازی تازە، دەوڵەت هەتا نەیدەتوانی مانگانەی ئەوانەش بدات کە لە کاردابوون و باجگرییان دەکرد.

لە ساڵی ۱۸۹۷دا کونسۆڵ ویلیامز دەنووسێ: (بەهۆی بێپارەییەوە ئیدارەکە بەتەواوی ئیفلیج بووە، هەتا گەورەترین بەرپرسێکیان وا بۆ

هەشت بانگ دەچێ مووچەکەی وەرنەگرتووە، من سەرم سوڕماوە و حەپەساوم لە ئاست ئەو سەبرو ئارامە گەورەیەی کە ئەفسەر و سەربازەکان هەیانە لەم ڕەوشەی وا لەناواندا).[10] بەڵام لە واقیعدا سەربازەکانیش هەمیشە دەسەوسان نەبوون، لەساڵی ١٩٠٤ لە ڤان کەوتنە نانەوەی ئاژاوە و هەرا، چونکە نەپارە و نەخواردنیان شك نەدەبرد و لەبرساندا دەیانناڵاند.[11]

گیروگرفتی باجگری و کۆکردنەوەی باجەکان هاوکاتبوو لەتەك سەختی ژیان لە دەوربەرێکی دژواری وەك ڤاندا، باج و سەرانە بە پلەی یەکەم لە فەلا و شوان و گاوان و ئاژەڵدارەکان دەسەنرا، هەرئەوانیشبوون زوربەی جار قاتوقڕی و گرانی قوڕقوڕاگەی دەگرتن و دەیتاساندن، مەسیحی و موسوڵمانان وەك یەك دادوبێدادیانبوو بەدەست باجدان و سەرانە سەندنەوە لێیان، هەرچێکیان هەبوو بۆ بژێوی ژیان لێیان دەسەندرا، ئەمە شەکوای حەڵی گشت خەڵکانێکبوو، ئەم واقیعەش تا ئەوپەڕی هەقیقە بوو.[12]

هەندێ چاکسازی کە لەم بوارەدا دەکرا تا ڕادەیە سەرکەوتوو بوو، وەك ناردنی باجگری بەکرێگیراو لەلایەن دەوڵەتەوە، بەیاوەری هەندێ سەرباز. ئەمە لەجیاتی ئەوەی سەرۆکە کوردەکان بکەنە وەکیل و باجەکانیان بۆ کۆبکەنەوە، بەڵام ئەم شێوازەش لە گردکردنەوەی برە پارەی زۆردا فەشەلی هاورد، چونکە میللەتەکە هێجگار نەبووە و داماوبوو[13].

ویلیامزی کونسۆڵ لە ڤان وای ڕادەگەیاند کە: (لە ساڵی ١٨٩٧ فەرماندار ویستی کەمێ لەمەینەتیەکانی ئەرمەنەکان کەمبکاتەوە - دیارە لە گوندی موسوڵمانەکانیشدا، بەڵام ویلیامز باسی ناکات - ئەوانەی دووچاری قاتوقڕی و برسێتی ببووەنەوە) دیارە ئیشارەش بەو ناڕەحەتیانەش دەدات کە لە دەوروبەرێکی ئەوتۆدا بوو کە هەتا بەرپرسانیش لە مووچەکانیان مەحروم بوون و دەوڵەت نیمچە نابوتێك بوو. خۆ ئەگەر باجەکانیان کۆنەکردایەتەوە ئەوانیش بەدەست برسێتیەوە حەلوەلایانبوو.

((والی فەرمانی قەدەغەکردنی باج سەندنی بۆ ئەو خێزانانە دەرکرد کە تەنیا چوار بەش زوڕات – گەنمەشامی - یان هەیە بۆ هەریەکێکیان، وەیان هەر ئەوەندەیان پارە هەیە کە بەشی کڕینی دانەوێڵە بکات، کەچی کەس گوێی بەو فەرمانە نەدەدا، چونکە ئەفسەر و بەرپرسەکانیش دیسان لە نەبوونیەکی کوشندەدابوون، سەیریش نییە کە ئەمانە هەڵپەی ماشینەوەی هەرشتێکیانبێ کە دەستیان بیگاتێ، ئەمە سروشتی بەشەرە...کە ئەم جۆرە فەرمانانەش سەریان نەگرت، والی لەسەر داوای من هەردوو قەزای – هیجیش (سبك) و شاتاخ (جاتاك) - و حەوت گوندی تری لە گشت جۆرە باجێك بوارد و هەتا کاتی درونەی دابێ عەفووی کردن))[٤]

بەڵەییش (ئەو برە پارەیەی کە ناموسوڵمانەکان دەیاندا لەبری خزمەتی سەربازی لە لەشکردا) لە ڤان و پەتلیس بۆ ماوەی دوو ساڵ لەغوکراو هەلگیرا، بەهۆی نەبوونی و دەستکورتی ئەرمەنەکان، دیارە ئەمەش تەقەللایەکبوو پاش شۆڕشەکانی ئەم دواییە بۆ گێڕانەوەی وەلا و ملکەچبوونی ئەرمەن بەلای دەوڵەتدا.[٥]

بارو ڕەوشی ئابووری بەهۆی نەبوونی سەرچاوەیەك بۆ داهاتێکی ئاسایی ڕۆژ بە ڕۆژ لە خراپبووندابوو، بەلام سەبارەت بە پێویستی بلاوکردنەوەی ژمارەیەکی زیاتری سەرباز لە هەرێمەکەدا بۆ بەرەنگاربوونەوەی پەلاماری کوردەکان، ویلیامزی کونسوڵ ئیشارە بەوە دەدا کە دەوڵەت لە ڤان پارەیەکی ئەوەندەی لەدەستدا نەبوو کە بتوانێت مووچەی ئەو سەربازانە بدات، دەیگوت: (ئەم مەسەلەی پارەیە ڕۆژ بە ڕۆژ مەترسیدارتر دەبێ، پارە لە ڤاندا نییە و ئەگەری پەیداکردن و دەستخستنیشی نییە، لابردنی بەڵەد* شتێکی باشە بەلام دبوایە لە عەینی

---

* ئەم وشەی (بدل)ە عاربیە کورد کردویە بە (بەڵەد) کە (د)ی دوایی وشەکە کەمێ ئەرمترە و لەم پیتە عارەبیانەی پێی دەنووسین نیشانەی نیە . (وەرگێڕ)

کاتدا بڕە پارەیەکی بەرامبەر ئەمە لە مەرکەزەوە بنێردرایە[16]. کونسۆڵ ئەو سەرچاوەیەی دەستنیشان نەکردووە کە دەبێ حوکمەتی مەرکەزی ئەو پارەیەی لێوە پەیداکا و بینێرێ.

• عەشایرە کوردەکان

وەك هەمیشە، عەشایرە کوردەکان لاوازی دەوڵەتیان بە هەل زانی و قۆستیانەوە، لە هەرێمی پەتلیس کەوتنە پەلاماردانی یەکتر و کوشت و کوشتار لە یەکتر، هێرشیان دەکردە سەر پۆلیس و ڕان و ڕەوگی گوندە موسوڵمان و مەسیحیەکان[17].

لە باشووری هەرێمی ڤان و باکووری هەرێمی (مووسڵ) گوندی کورد و نەستووریەکانیان داگیرکرد، دانیشتوەکانیان دەکوشتن و بەبێ جیاوازی سووکایەتیان پێ دەکردن[18]. شێخ (محەممەد سادق) کە شێخێکی بە دەستەڵاتی شەمدینانبوو، بۆ ئەوەی هەندێ لە ئەفرادی ئەو عەشایرانە بخاتە ژێر ڕکێفیەوە، پەنای بۆ زەبر دەبرد، هەتا هێرشێکیشی کردە سەر عەشرەتی (بارزان) کە سەرکردەیەکی ئایینی بە ویقار ڕابەرایەتی دەکردن[19].

بەڵام لە باکووری دەریاچەی ڤان و باکووری ڕۆژاوای، ئەو ئەرمەنانەی ڕایان کردبووە ڕووسیا و دیسان گەڕابوونەوە، ببوونە نێچیری دەستی عەشرەتی حەیدەرانلی[20]. زۆر کەرەت ئەم عەشایرانە سنووری نێوان ئێران و عوسمانیان بەکاردەهێنا بۆ داگیرکردنێك ئینجا هەڵدەهاتن بۆ ئەولایەکەی دی. دەستەڵاتی دەوڵەتی فارسیش لە هەرێمە ڕۆژاوایەکانی تەنیا بەسەر شارە گەورەکاندا بوو و هەر لەو شوێنانە دەستی دەڕۆی.

لەساڵی ١٩٠٠ نێزیکەی ٧٠٠ کەس لە حەیدەرانلیەکان بەسەرکردەیی

سەرۆکێکی حەیدەرانلی فارسی * بەناوی (تایەر خان)، ویستی نێزیك شاری (سارای) لەلای سنوورەوە پەلاماری عوسمانیەکان بدات بەڵام زوربەیان چوونەوە بەودیودا، سەربازە ماندوە عوسمانێکان بە دویاندا سنوریان بەزاند، دەوڵەتی فارس ئەم سنوور بەزاندنەی سەربازەکانی پرۆتیستۆکرد، بەڵام لەبەرامبەر کوردەکان ئەو سەربازانەش هیچیان پێ نەکرا[21].

ئەگەر ئەم عەشایرە کوردانە بەرووی دەوڵەتدا یەکیان بگرتبا، ژمارەی چەکدارەکانیان لە هەر هێزێکی دەوڵەت زۆر زیاتر دەبوو، بەڵام لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا یەکبوونی ئەو عەشایرانە وا دیاربوو شتێکی مەحاڵبێ. لەبری ئەمە عەشرەتەکان زیاتر پەرتوبلاو دەبوون، عەشرەتی وا هەبوو کە ململانێ و پێکادانە ناوخۆییەکانی خۆیان لەسەر سەرکردەیی و کورسی رابەریکردن، نەیدەهێشت بپەرژێنە سەر پەلاماردانی عەشرەتێکی تر[22]. جا ناژاوە و پەرتەوازەیی رۆژ بە رۆژ لەناو ئەو عەشایرە کوردانەدا پەرەی دەسەند، بەجۆرێ کە ئەو سیستمی عەشایرە کۆنەی کە: عەشرەتێکی گەورە سەرۆکایەتی هەموانی دەکرد، روخا و باوی نەما، بەتایبەت لە ناوچەکانی باشووری رۆژهەڵات، بەردەوام ئەوانە لە یەکدی دادەبڕان و یەکیەتیەکەیان لەناودا دەپچڕا، عەشرەتە بچووکەکان لەوانەی سەروتر لە خۆیان دادەبڕان، هەندێکیان بۆ ماوەیەکی کاتی کەمێ نفوز و دەستەڵاتی پەیدا دەکردەوە هەندێك بچووکتر لە خۆی لێی گرددەبوونەوە، بەڵام بە مردنی سەرۆکە رەشید و بەتواناکەیان وەیان کە لە شەڕێکدا دەشکان، ئیتر لێك دەترازان و سەر لەنوێ لەیەك جوێ دەبوونەوە. بۆیە بەردەوام شەڕ و فەرتەنەی ناو ئەم گروپە وردانە لە ئارادا بوو[23].

ئەمەش ئەوەی دەگەیاند کە عەشایرەکان نەببوونە مەترسیەکی بەرفراوان بۆ سەر دەوڵەت. ململانێ و دووژمانایەتیە عەشایرەییەکان

---

* کورد بن و لە عەشرەتی (حەیدەرانلی)بن، ئیتر چۆن فارس دەبن؟! ((وەرگێڕ))

مەترسی زیاتری بۆ ئاشتەوایی نێوان خەڵکەکە هەبوو، حوکمەتیش بەبێ وەستان تەقەللای ئەوەی دەدا کە ئەو ئاژاوە و گێرەشێوێنانە ڕاگرێ، ئەمەش زۆر کەڕەت شەڕی گەورەی لێ دەکەوتەوە، عوسمانێکان لە ناوچەی (سیرت) زنجیرەیە لەم شەڕانەیان بوو بە تووشەوە، بەڵام ئەم کوردە بەرپرسانە لەو پەلامارانە بۆسەر گوندنشینەکان، توانیان لەبەرامبەر سەربازەکانداخۆڕاگرن، هەتا ئەو کاتەی سوپا تۆپخانەی پەیداکرد و کەوتە دەستی، بۆ تۆپبارانکردنی ئەو گوندانەی لەوەپێش بە ئاسانی بۆی نەدەگیران[٢٤].

لەئاخر و ئۆخری نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا، حوکمەت دەستی کردە چەسپاندنی ئاسایشی هەرێمی ڤان کە ئەنجامی جیاواز بەڵام بەسوودی هەبوو، لە مەترسی عەشایرەکان سەربازیان دەنارد بۆ پاراستنی گوندەکان[٢٥]، لە باشووری هەرێمەکە عوسمانێکان بەرەنگاری پەلاماردانی عەشایرەکان بوونەوە، ئەویش بە ڕەوانەکردنی سەربازی نیزامی بۆ (هەکاری، سانکاك) تا نەستووریەکان بپارێزن، بەم جۆرە تا ڕادەیەکی باش توانیان ئاسوودەیی لە ناوچەکەدا بپارێزن و سەرکەوتووتووشبن. هەر نەبێ لەو سەردەمەدا[٢٦]. سەربازەکان بەرەو ڕووی کوردەکانی وڵاتی فارس دەبوونەوە[٢٧]. هەتا کار گەیشتە ئەوەی کە پەنا بینە بەر تۆپبارانکردنی ئەو گوندە سەختە عەشایرانەی شوێنەکانیان دژوار و عاسی بوو لەناو شاخەکاندا[٢٨].

لەساڵی ١٩٠٠ لە نێزیك (بشکالە)ی ناوچەی (ئەلباك)وە لە ئەنجامی شەڕێکی خوێناویدا دەوڵەت سەرکەوتنێکی چاکی بەدەستهێنا، بەتایبەت کە سەربازە نیزامیەکان توانیان (شەریف) کە سەرۆکی عەشرەتی (شیکیفتی) بوو دەستگیرکەن، ئەم عەشرەتە سەر بە شوکاك بوون، بیووە خۆرە بۆ دەوڵەت و ئەرمەنەکان[٢٩]. بەڵام دواجار بەهۆی ئەو پەیوەندیەی کە بە حەمیدییەکانیەوە هەیبوو، بەرەڵلا کرا، کەچی زۆری نەخایاند دەستی

دایەوە پەلامار و ڕێگری لەو کاروانانەی بەرەو ئێران دەچوون.[30]

لە کۆتایی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدە سەرهەڵدانی تەنگژەیەکی گەورە بووە هۆی شێواندنی ئاسوودەیی لە هەریمەکەدا هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی، ئەو گوند و خانووانەی ئەرمەنەکان لە ئاژاوەکانی ١٨٩٤ - ٩٦ جێیان هێشتبوو کوردەکان دەستیان بەسەردا گرتبوو، بەو بیانووەی کەتا رادەیەکیش ڕاستیان دەکرد و لەسەر هەقبوون: ئەوانەی هەڵاتوون یاخیبوون وە دەبێ موڵك و ماڵیان دەستیان بەسەردا بگیرێ. حاکمی ڤان هەندێ لەو گوندە داگیرکراوانەی گەڕاندەوە بۆ خاوەنەکانی پێشوویان، بەڵام هەتا دوای ساڵی ١٩٠٨ ئەوەندە ئەنجامی باشی نەبوو[31].

لە ساڵی ١٨٩٨ حوکمەت هەر بۆ سەلماندنی دەستەڵاتی خۆی بەسەریاندا، دەستی کرد بە باج سەندن لە عەشایرە کوردەکان. ئەنجامەکانی ئەم کارەشی جیاواز بوون، لە جێیە باجەکان دەسەنرا و سەرکەوتوو بوو، لە جێی تر نەدەدرا و فاشیلبوو[32]. هەندێ لەو عەشایرانە بە ئاشکرا و بێ ڕووپامالی لە قانوون هەڵدەگەڕانەوە. لە ئاب /ئاغستوسی ١٨٩٧ کوردەکانی (مودیکی) لە هەرێمی پەتلیس قایمقامی شارەکەیان کوشت، ئەمەش هەر بەهۆی باج سەندنەوە، پاشان بەهاوکاری چەند کەسانێك لە عەشایر کەوتنە کوشتنی پێنج ئەفسەر و سێ رەقیب و پانزە سەربازی ئەو یەکە سەربازیەی کە نێردرابوون بۆ سزادانی ئەو تاوانبارانە، بەمە توانیان گشت یەکە سەربازیەکە پەرتەوازە بکەن، حوکمەتیش هەتا هێزێك و دوو تۆپی شاخاوی نەنارده سەریان، نەیتوانی یاخیبوونەکەیان دامرکێنیتەوە[33].

لەساڵی ١٩٠٧ لە پەتلیس گوندە کوردە چەگدارەکان باجدانیان ڕەتکردەوە و ئەو سەربازانەی بۆ ئەو کارە نێردرابوون دەریانکردن. لە نەوەندەکانی سەدەی نۆزدە (شێخ سادق) لە دەڤەری (شەمدینان) سیاسەی یاخیبوونێکی بەردەوامی پیادە دەکرد، هەتا لە ساڵی ١٩٠٧دا مرد، (شێخ

تەها)ی کوڕی جێی گرتەوە ئەویش هەرهەمان سیاسەی باوکی پیادە دەکردەوە[٣٥]. کاتێخۆی لەساڵی ١٩٠٠ شێخ سادق هەوڵی تیرۆرکردنی قایمقامی شەمدینانی دا، هەرچەندە قایمقام توانی ڕزگار ببێ لەدەست بکوژەکانی بەتەنیا گوللەیەك بە شانیەوە بۆی دەرچوو، دیسان حوکمەت ناچاربوو لە شوێنەکەی خۆی داینێتەوە[٣٦].

عوسمانێکان ناچاربوون کە بە پارێزەوە خۆ لە (شێخ سادق) و هاوشێوەکانی لەو سەرۆك عەشرەتانە نێزیك بکەنەوە و قەرمیان کەون، سەرەڕای ئەوەش کە ببوونە هۆی گیروگرفتێکی زۆر بەڵام وەك دەردەکەوت لە کاتی جەنگدا خزمەتە سەربازیەکەیان شتێکی زەرووری و پێویستبوو بۆ دەوڵەت.

(دیکسن)ی کونسوڵ لەبارەی شێخ سادقەوە دەنووسێ:

((... ناوبراو شێخ سادقی شەمدینان کە لە دەیەم ڕاپۆرتمدا، لە یەکی کانوونی یەك/ دیسامبری ١٩٠٦ بۆم باس کردون، لە ئایندەدا دەبێتە هۆی کێشە و سەرێشە، (بابی عالی) بروسکەیەکی بۆ والی ناردووە تیایدا داوای زانیاری لە بارەی ئەم پیاوەوە دەکات، دەپرسێ هۆی چیبووە کە هەردوو کونسوڵی ڕووسیا لە (ورمێ و ڤان) چوونەتە سەردانی، من گەیشتومەتە ئەوەی کە لەتەك کونسوڵی ڕووسیا لە ورمێ پلانی ئەوە دادەنێن کە داوای پاراستن و یارمەتی بکا و پەیمانیشی داوە کە پارەکانی لە بانکێکی ڕووسیا دانێ، بەو هیوایەی کە ڕووسەکان هاوکاری بکەن لە سەندنەوەی ئەو زەویانەی کە وان لە وڵاتی فارسدا و لەلایەن (شێخ عوبەیدوڵڵا)ی باوکیەوە دەستیان بەسەردا گیراوە.

دەکرێ والی داوای لێ بکات کە بێتە شاری ڤان، دوریش نییە کە دوایی پەنابەرێتە بەر کونسوڵگەری ڕووسیا لە ورمێ. ئیستە ئەو وا لەسەر سنووری فارس نەك لە بارەگە ئاساییەکەی خۆی لە (نیری) هەروەك جەنابتان

سەرنجتان داوە، ئەم لەپێناو حوکمەتی ترکدا خیانەتی لە باوکی و براگەورەکەی خۆی کردووە، بەمەش لە عورفی باوك و فرزەنی چۆتە دەر، دزێکی فێڵباز و تەماعکارە، هیچ ڕەوشتێکی باشی تیا نابینرێ، هەرچەندە لە لای ئەو نێوەندانەی کە نەیاندیوە و دورن لێیەوە ناو وناوبانگێکی شێخایەتی هەیە، بەلام گەلەکەی خۆی زۆر رقیان لێیەتی، دورخستنەوەی سوودێکی زۆری بۆ گشت ولات تێدایە، دەبێ بگوترێ کە حوکمەتی ترکیشی خۆشناوێ.[٣٧]))

• نەستووریەکان

لە ئاژاوەگێڕی و پشێویەکاندا نەستووریەکان بەشداربوون، دەستە و تاقمی چەتە و جەردەی نەستووری وەك کوردەکان ئەوانیش لەناوچەکەدا ئاسایشیان تێکدابوو، جلەویان لەدەست سەرکردەکانیاندا نەمابوو، لە بنەماڵە نەستووریەکان چەند تیپێکی جیاجیا لەسەر دەستەلات شەڕیان بوو، زۆریشیان لە ڕووسیاوە پاڵپشتی دەکران و بگرە چەکیشیان بۆ دەنێررا.

ئەمانە پەلاماری گوند و ئاواییەکانی کوردەکانیان دەدا و ئەوانیش لە بەرامبەردا بەهەمان دەستوور[٤٠]. جا هەردوو لا وایان دادەنا کە پەلامارەکەیان لە تۆڵەی پەلاماری ئەوی تردایە، شتێکی سەیریش بەلای ئەم نەستووریانەوە ئەوەبوو کە لەگەڵ لایەن و کۆمەڵی کوردی تردا دەستیان لەناو دەست دەنا دژ بە کوردانی دی[٤١]. لە هەندێ شەڕ و کێشەدا هەردوولا لە یەك کاتدا هەریەك لە کورد و وەنەستووریشیان تێدابوو[٤٢].

لەوەشدەچێ کە قورسترین شەڕێك لەنێوان کورد و نەستووریەکاندا ئەوەی (شیکیفتی) شوکاکەکان بووبێ کە شێخ سادق سەرکردەیی شەڕەکەی دەکرد. پیاوەکانی شێخ لە ساڵی ١٨٩٧ کاهینێکی نەستووریان کوشت، ئەمەش ڕووداوێکی دەگمەن بوو چونکە گشت تەرەقی مامەڵەی پیاوانی ئایینیان

بەرێز و حورمەتەوە دەکرد[43].

نەستووریەکان لەگەڵ عەشرەتە کوردەکاندا کە زوربەی وەخت دۆستی یەکدی بوون، دەکەوتنە هاوپەیمانیەوە، یان لەتەك ئەوانەی دوژمنایەتیەکی تایبەتیان لەگەڵ شێخ سادقدا هەبوو، یەك لەم جۆرە عەشرەتانە سەرۆکی نوسقوفە نەستووریەکانی شاری (شەمدینان)یان لە کوشتن ڕزگار کردبوو کە شێخ سادق هەوڵی کوشتنی دابوو[44]. نەستووریەکان هاوکاری عەشایرە کوردەکانیشیان دەکرد لە شەڕەکانیاندا دژ بە سوپای عوسمانی[45].

لە ساڵەکانی ١٩٠٢ و ١٩٠٧ نیمچە شەڕێك لەنێوان نەستووریەکان و (تیاری) و هەندێ عەشرەتی کوردا هەڵگیرسا، ئەوەش بەهۆی پەلاماری یەك لەو دوو لایەنە بۆ تاڵانکردنی مەڕو ماڵاتی لایەنەکەی دی، لایەنی ئەولا بۆ تۆڵە سەندنەوە هەمان شتی دەکرد، لە ساڵی ١٩٠٢ فەرماندار هەوڵی بەرپاکردنی ئاشتی لەناوچەکەدا دەدا، بار و زرووفی ئەوروپا ڕێی ئەوەیان پێ نەدەدا کە سزای مەسیحییە نەستووریەکان بدات، بەڵام چەند سەرۆکێکی لە کوردەکان بەند کرد، ئەوەندەش سەربازی بەدەستەوە نەبوو کە بتوانێ شەڕی نێوانیان ڕاگرێ. بەڵام بە ڕێی دیپلۆماتی و دانووسانەوە توانی لە یەکیان نێزیك بخاتەوە و تا ماوەیە ئەو ناکۆکیەی نێوانیان نەهێڵێ.

بە پەنا ئەمەشەوە لە ساڵی ١٩٠٧ فەرماندارەکە بۆ ڕونەدانی شەڕ سوپای بڵاوکردەوە، نەستووریەکان سەربازەکانیان ڕاوناو دەستیا گرت بەسەر چەکەکانیاندا[46]. لەملاتر کۆششی ئەو سەربازانەی نێررابوون بۆ شەڕ لەگەڵ کوردەکاندا ئەنجامی باشی هەبوو[47].

جارێکی دی ئاشتی بەرپابۆوە، حاکمی ڤان چەندەها جار ویستی ئەم دوو لایە کۆکاتەوە و (کۆنگرەی ئاشتی) ببەستێ بەڵام هەوڵ و تەقەللاکانی بەبا چوو.[48]

نەستووریەکان هەرچی چەندە خەڵکانێکی شاخاوی و سافیلکە بوون،

بەڵام ئەوەیان سەلماند کە دەتوانن سیاسەی ئەورووپا بۆ باری مەسڵەحەتی خۆیان و پاڵپشتیان بڕەخسێنن، وەك یەك بێ جیاوازی پێشوازیان لە دیپلۆماتکار و جاسووسە ئەورووپایی و ڕووسەکان دەکرد، پەیمان و بەڵێنی وایشیان گرێ دەدا کە هەرگیز نەدەهاتە دی.

ئەمانە پەیتا پەیتا داوایشیان لێ دەکرا کە بێنە سەر مەزەبی ئەرسەدۆکسی ڕۆژهەڵاتی (ڕووسیایی)، زۆر جار ئەمە ڕوویدەدا و هەتا هەندێکیان ناچار دەکران چەند جارێك لەم مەزەب بچنە سەر ئەویدی و دوایی بگەڕێنەوە و... ئا بەم جۆرە[٤٩]. بەریتانێکان بەتایبەت لەم مەزەب گۆڕکێیە دەترسان، هەر وەك ئەو ڕێنماییانەی لە سەرۆکی ئوسقوفە نێردراوەکانی (کانتربێری) تایبەت بە نەستووریەکانەوە بۆ کونسوڵەکان دەهات، کەوایان بە باشتر دەزانی ئەم نەستووریانە جارێ هەروا لەسەر مەزەبەکەی خۆیان بمێننەوە تا ئەو کاتە گونجاوەی بۆ خۆیان دێنە سەر مەزەبی پرۆتەستانتی.

بەریتانێکان کاری مەزەب و مەزەب گۆڕکێیان دەبەستەوە بە چەسپاندنی دەستەڵاتە ئەورووپایەکانی دی لەناوچەکەدا، ئەمە بووە هۆی پاڵەپەستۆیەکی گەورەی بەریتانێکان بۆ سەر نەستووریەکان، لەو بەر بەرەکانی و ململانێ بێکۆتاییانەدا لەگەڵ کوردەکاندا[٥٠]. لەمەدا باشترین نموونەیەك لەوەدا دەرکەوت کاتێ ئەو نەستووریانەی هەروا بەسەر زاری چووبوونە سەر مەزەبی ئەرسەدۆکسی ڕۆژهەڵاتی، هاتن و خەبەریان دایە کونسوڵی بەریتانیایی لە ڤان کە بڕیاریانداوە پەشیمان ببنەوە و دەگەڕێنەوە سەر مەزەبی نەستووری مەسیح، ئەمە لە حاڵێکدا کە ئەگەر کونسوڵگەریەکە ٢٠٠ لیرەیان بداتێ، بۆ ئەمە هەریەك لە کونسوڵ و نێردراوە بەریتانیاییەکان کەلای نەستووریەکانبوون، بیرۆکەی ئەم پێشنیارەیان بەچاك زانی. بەڵام باڵیۆزی شاهانەی بەریتانیایی نەیهێشت پارەکە بدرێ[٥١].

● شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان

((ئەلیوت))ی کونسۆڵ لە ساڵی ١٨٩٨ دا نووسیویە:

((ئەوەی پەیوەندی بە شۆڕگێڕانەوە بێ، وابزانم لەو شەڕەی کە بە شەڕی خاچپەرستیان دادەنا دژ بە ترکیا، دەکرێ ناوی ئەوانەی کە بەشدارییەکی کاریگەریان تیادا کردووە، بیانخەینە دوو خانەوە:

یەکەم/ نیشتیمانپەروەرێکی کارای وا کە حەز بە کاری رێکوپێك ناکا و ژیان لەلای قشە و گاڵتەیە و حەزدەکا دەوری قارەمان ببینێ، بەسەر ورگی کۆمەڵەکەشیەوە دەژی.

دووەم/ ئەو پیاوە یان گەنجەی شوێنپێی ئەو هەڵانەی گرتووە کە لەوەبەر کەسوکارەکەی پیا رۆیشتوون، چاو لەو کارە جەسوور لەخۆ بووردوییانەیان دەکات کە بیستونیەتەوە و ئەمیش رێك وەك ئەوان دەیانکاتەوە. جا خۆی تەرخان دەکات بۆ دۆزی نیشتیمان.

دەبێ ئیشارەش بەوە بدرێ کە زۆر لەوانەی سەر بەخانەی یەکەمن ئەو خوێڕی و بێ ویژدانانەن کە ناپرنگێنەوە لەهەر سەرپێچیکردنێکی وەحشیانە، ئەوانە بەر لە کورد و بەرپرسە موسوڵمانەکان میللەتەکەی خۆیان دەتۆقێنن. ئەمانە لە ئاواییە مەسیحیەکاندا گرددەبوونەوە، بەسەر ورگی خەڵکەکەوە دەژیان و ئەو سەرانە و پارانەیان لە گیرفان دەنا کە بە زۆر سەپاندبوویان و دەیان سەند، سووکایەتیان بە ژن و کچان دەکرد بە زۆری و زۆرداری دەیانخستنە ژێر هەواو ئارەزووی خۆیانەوە، ئەوەیشی بەدڵیان نەبوایە و سەرپێچی بکردنایە ئەوا بە خوێنساردیەوە دەیاندایە بەر گوللە و ئیعدامیان دەکرد.

لەبەرامبەردا، ئەوانەی سەر بەخانەی دووەمن شیاوی هەندێ بەزەیین، بەڵام کاتی خۆیان دەخستە خزمەت شۆڕشگێڕەکانەوە، بەدڵ و گیان تەسلیم

بە گەورەکانیان ببوون، لەگەڵ ئەوەی زوربەی ئەمانە سەر بە بنەماڵە و خانەوادەی بەناوێ و ڕێزداربوون.

بۆ ئەمە، زۆر بازرگان و کەسانی تریش لەوانەی هیچ هاوسۆزییەکیان لەگەڵ شۆڕشگێڕان و شەڕەکانیاندا نییە، ناچاربوون کە لە پارەدان و کۆمەکی داراییاندا بەشداری بکەن. ئەمانە بەشکستی ڕێکخستنەکانی شۆڕش گەلێ دلخۆش دەبوون[52].))

لە ئەنجامی شکستی یەکەم یاخیبوونەکەی شاری ڤاندا، شۆڕشگێڕان ناچار بوون کە بە خۆیاندا بچنەوە[53]. شتێکی ناسایی بوو کە کۆششە یاخیبوونەکەیان سەرنجی دەوڵەتانی ئەوروپا بۆلای خۆی ڕاکێشێ، بەلام ئەو یاخیبوونەیان شکستێکی ناهەمواری خوارد، کۆمەڵێکی کەم لە سەرکردەکانی ئەو یاخیبوونە ڕێبەندکران بەلام بە نهێنی. باوەڕێکی تەواویان هەبوو بەوەی کە میللەت پشتی دۆزەکەیان دەگرێ، بەلام هەر پشتگیریکردن بەس نەبوو، چونکە یاخیبووان بەشێوەیەکی بەرفرەوان شەڕوانانیان کۆ نەکردبۆوە بۆ شەڕ کردن، وە برێکی باش وەك پێویست چەك و تفاقی شەڕیان بۆ لایەنگران دەستەبەرنەکردبوو، ئەمەش پەندێکبوو کە باش لێوەی فێربوون٥٤.

هەتا بەر لەیاخیبوونی ساڵی ١٨٩٦، لە ڤان ڕێکخراوی (تاشناق) بەهێزترین ڕێکخستنێك بوو لەنێو ڕێکخستنە شۆڕشگێڕەکاندا[55]. لەگەڵ ئەوەی ڕێکخراوی (هانشاك)یش هێزێکی گرنگ بوو، بەلام ئێستە، بەهۆی شکستی ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدە و دووبەرەکی حیزبایەتی ناوخۆوە، هانشاك لە ڤان هەڵوەشا بۆ هێزێکی گچکە. لە ناوچەکانی تریشدا لە ئەنەدۆڵ جگە لە (کیلیکیا) نەبێ دەستەڵاتی خۆی پاراستبوو، جا سەرکردایەتی شۆڕشی ئەرمەن بە تەواوی کەوتە دەست (تاشناق).

لە پاش شکستی ساڵی ١٨٩٦ شۆڕشگێڕان لە ڤان تا ساڵی ١٩٠١

پەرشوبڵاوبوونەوە، کە ڕێکخەری تاشناق (کیزاغ - فارتکس سیرینغیلیان) گەیشت، ئەم کابرایە دەستی کرد بە سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی هەیکەلی ڕێکخستنی تاشناق لە شارەکەدا، ئینجا لە ساڵی ١٩٠٢ (فارتان شاباز)یش گەیشت و بەدویدا (ئیشخان) کە بە (فانا ئیشخان)یش ناوزەد دەگرا، ناوە ئەسڵیەکەی (نیگۆل ئۆدا باشیان) بوو، وە لە ١٩٠٢ (گۆمز- دکتۆر فاهان پاپازیان)یش هات و کەوتە کار.

(شاباز و ئیشخان) کەوتنە ڕێکخستنی دەوروبەری (جاتاك) و لەساڵی ١٩٠٤دا (ئارام مانوکیان) کە ئەسڵەن ناوی (سیرغی هوفهانیزیان)بوو، هات. بە داهاتنی ساڵی ١٩٠٥ چەند بەرپەرسێکیتری ڕێکخستنی حیزبی تاشناق هاتنە پاڵیان: (ڕۆبێن دیرمیناسیان، دیکران، ماگیتسی میسرۆب، ملخاس ئەرداش هۆفسبیان) جگە لە دوو ئەندامی حیزبی (ئەرمیناکان) کە بریتیبوون لە: (سەلمان سەرکیس بەرسیغیان، غیفۆند میلۆیان)[٥٦].

سەرکردەکانی تاشناق ئەرك و کارەکانیان دابەشکرد بە: (ئارام، دیکران و سەرکیس) ڕێکخستنی شاری ڤان و ناوچەکانی ڕۆژهەلات و سەرەوەی بگرنە دەست. بەڵام (ئیشخان، شاباز و ڕۆبێن دیرمیناسیان) بۆ ماوەیەکی کورت ڕێکخستنی ناوچەکانی باشووریان پێ سپێررا[٥٧]. لە ساڵی ١٩٠٨یش (ئەرشاك فرامیان) لە کاروباری ڕێکخستندل هاتە ڕیزەوە.

• سەرکردەکانی تاشناق

بە مەبەستی دەستبەکاربوونیان لەو کارانەی بۆیان دیاریکراو بوو، سەرکردەکانی تاشناق هەر کەسە و بەرەو ئەو شار و ناوچەیە بۆوەکە پێی سپێررا بوو، لە ڤان چەند بەرپرسێك سەرکردایەتیەکەی هەرێمەکەیان گرتە دەست کە تاجەنگی یەکەمی جیهانی لەسەر کارەکانیان مابوونەوە، ئەوانە: (ئارام، ئیشخان، فرامیان و پاپازیان) بوون[٥٨].

* ئارام مانوكیان، لە شاری (كاراباغ)ی ئیمپراتۆریی ڕووسیا لە ساڵی ١٨٧٩ هاتۆتە دنیاوە، وەك ڕێكخەری بزاڤی كارگەران لە حیزبی تاشناقدا لە ١٩٠٢ كاری كردووە، ئینجا چۆتە (قارس) لێر لە ڕاپەڕینێكی كورتخایەندا دژ بە ڕووسەكان سەركردەیی گرتە دەست، پاش ئەمە ناچار كرا ڕووسیا جێهێڵێ، بۆیە هاتە سەڵتەنەی عوسمانی و حیزبیش لە ١٩٠٤دا لە شاری ڤان داینا.

مانوكیان هەر بە تەبعی خۆی سەركردە و ڕێكخەرێكی شارەزا و نیشتیمان پەروەرێكی مولتەزیم بوو، بێ پەروا ئەرمەنیەكی تۆخ بوو، سەرەڕای ئەو ساڵانەی كە لە سەڵتەنەكەدا بردیە سەر كەچی ڕۆژێ لە ڕۆژان فێری خوێندنەوە و نووسینی زمانی تركی نەبوو[٥٩].

* ئیشخان - نیگۆل بۆگۆسیان - ناسراو بە (بانیدۆر)، لە ساڵی ١٨٨٣ لە كاراباغ لەدایكبووە، لە هەردوو شاری (شوشا و یەریڤان) بەتەك ئارام مانوكیانەوە خوێندیان تەواو كرد، چالاكانە لە شارەكانی (ئەلیكساندر و پۆل، قارس) كاری دەكرد، ئەمە بەر لەوەی بۆ شەڕكردن بێتە شاری ساسون.

* ئەرشاك فرامیان، كە بە (ئۆنیك دیردزاكیان)یان بەنازناو جەنگاوەری و لە نووسینەكانیدا بە (فیهاب) دەناسرا، ئەم نازناوەی لە (فیشاب و فاهاب - فاراز و نیروسوكرات)ەوە بوو، لەناو سەركردەكانی ڤاندا ئەم دیار و دەركەوتوو بوو، لە ١٨٧١ لە ئەستەموول هاتۆتە دنیاوە، لە پەیمانگەی فێركردنی لاهووت لە (ئیجمیا دزین) خوێندبووی بووە ئەندامی كۆمیتەی ناوەندی تاشناق و دوایی وەك ڕێكخەری حیزب لە بولگاریا و ڕۆمانیا، جگە لە یە ئەندامبوون لە نووسینگەی ڕۆژاوای حیزب و نووسەر لە ڕۆژنامەی (دروشاك) كە ئۆرگانی تاشناق بوو، لە نێوان ١٨٩٩ - ١٩٠٧ فرامیان ڕێكخستنی حیزبی لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئامریكا گرتە دەست و ڕەگەزنامەی ئەو وڵاتەشی بەدەستهێنا[٦١]. لە ساڵی ١٩٠٨ هاتە شاری ڤان.

* ڤاهان پاپازیان، ناسراو بە (غۆمز و دکتۆر) لە ڕێکخستنی هەوالگری نهێنی حیزبی تاشناقدا لە ناوچەی قەفقاسیا کاری دەکرد، لەنێوان ١٩٠٠ - ١٩٠٢ لە دەستەلاتی ڕووس هەڵات و پەنای بردە بەر وڵاتی (فینلاند).

* بەڵام (برترام دیکسن) کە لە ١٩٠٨ کونسوڵی ڕووسبوو لە شاری ڤان، هاوڕێیەکی نێزیکی ئەرمەنەکانبوو، هەرچەندە لە نووسینەکانیدا بۆ سەروتر لە خۆی، پێی دەگوتن: کارە خراپەکانی شۆڕشگێران چەندەها هەنگاو وا لە پێش کارە باشەکانیانەوە لە بۆ گەلی ئەرمەن.

وادیارە کە دیکسن سەرچاوەی هەواڵی نایابی هەبووبێ کە زانیاری ورد و چاکیان سەبارەت بە شۆڕشگێڕانی تاشناق پێ دەگەیاند، زۆر جار چاوی پێیان دەکەوت و هاوسۆزی خۆی بۆ دۆز و ئامانجەکانیان پیشان دەدا، ئەگەر نەڵێین بۆ شیوازی کارکردنیشیان. وەسفێکی چاکی ڕێکخراوەکەیان دەکات:

((لیژنەی ڕۆژهەلات – تەفلیس ی کردۆتە نێوەندێکی خۆی و ڕێك لە گۆڕەپانی یەریڤان بە پاڵ چاپخانەی جۆرجیا و کلێسای ئیجمیا دزینەوەیە، د. هانوئۆگانغینیان و یادیش تۆبجیان و ئەباك فرامیان و ئەرمەن کارۆ، وەك ئەندامانی سەرەکی لیژنەکەن.

ئەم لیژنەیە بۆ بڵاوکردنەوەی هەڵمەتی پروپاگەندەکردن بۆ شۆڕشەکەیان لە ڕووسیادا لە کاردایە، ئەگەر پێویستیش بکات گەنجە ئەرمەنەکان کۆدەکاتەوە بۆ ڕەوانەکردنیان. پارە و دارایی کۆدەکاتەوە و چەك و جبەخانەش دەکڕێ یان دەیاندزن و بەقاچاغ ئاودیوی ترکیایان دەکات، سەرەڕای ئەمانە لیژنە کارەکانی بزاڤی شۆڕشگێڕی ڕووسیای لە قەفقاس بەڕێوەدەبا و بەرپرسیشە لە ئەنجامدانی گەلێ کاری تیرۆرکردنی ڤیزەون و کوشتن، لە لایەکی دی ئەم لیژنەی ڕۆژهەلاتە کەمێ پەتی بۆ لیژنەی هەرێمی ڤان بەرەڵلا کردووە لە سنووری کاروباری ترکدا جگە لە مەسائیلە سیاسیە باڵاکان نەبێ کە هەردوو لیژنەی ڕۆژهەلات و ڕۆژاوا لێی

بەرپرسن و سەربەوانە، وەك دەریش دەکەوێ کە دەستخستنی ڕێگەپێدان لەلایەن لیژنەی رۆژهەڵاتەوە هەنگاوێکی پێویستە بەر لە تیرۆرکردنی هەر بەرپرسێکی ترك.

دەبێ ئیشارە بەوەش بدرێ کە لیژنەی رۆژهەڵات بەچوار لیژنەی هەرێمی ناو ترکیاوە پەیوەستە، ئەم لیژنانەش لە ڤان، موش، ئەرزڕۆم و ترابزوندا بارەگەی خۆیان هەس، دوو بارەگەکەی دوایی ڕواڵەتێکی ئاشتیانە و بێ وەییان لەخۆ گرتبووە، چونکە کارەکانیان تەنیا لە سنووری پڕوپاگەندە و کۆمەك کۆکردنەوەدایە، بەڵام لە موش دوو سەرکردە دانراون ، یەکیان ڕووسە و ئەویدی ترکێکی ئەرمەنە.

ڤان نێوەندێکی شۆڕشگێڕی گرنگە لە ترکیادا، لەو حەوت ئەندامەی لیژنەکە چواریان کارا و چالاکن، ئەوانیش: (ئارام، دکتۆر، سەرکیس و ئیشخان)، سێ ئەندامەکەی دی سست و داوەشاون. ئەمە هەربۆ زانین کە لیژنەکانی موش و تەرابزون و ئەرزڕۆم سەر بە لیژنەی ڤانن و بەودوە پەیوەستن.

جگە لەو چوار سەرکردەیەی کە باسمان کردن، سی سەربازی چەکداری شۆڕشگێڕ هان لە ڤان، ٢٥یان ڕووسن و پێنجیش ترکی ئەرمەن. لە زستاندا گشت ئەم گیانباز و (خۆبەخشانە)[٦] لە ڤان نیشتەجێن و دابەشبوون بەسەر گەڕەکە ئەرمەنەکانی بەشی گاردنی شارەکەدا، تەنیا بەشەودا بەناو باخچە و نەفەقەکاندا هاتوچۆ دەکەن، دەشڵێن ئەمانە هەرگیز دوو شەو لەسەر یەك لە یەك ماڵدا نانوون، هەرچەندە ئەرمەنەکان گشتیان هاوسۆزن بەرامبەریان، ئەگەر بە پەنهانیشبێ، بەڵام زۆر لە ئەرمەنە دەوڵەمەندەکانی ڤان هەست بەوە دەکەن کە بوونی ئەمانە لەناویاندا نەگونجاو و مەترسیدارە.

کەبەهار دادێ ڕێگەوبان دەکرێتەوە و بۆ هاتوچۆ دەستدەدات ، گیانباز

و گیانفیداکان ئەگەر کارێك نەبێ دەستیان بگرێ وەك یاخیبوونەکەی موش و سامسۆن، ئەوا بەچەند دەستەیەکەوە دابەش دەبن لەژێر سەرکردەیی ئەو چوار سەرکردەیەدا، هەر دەستەیە و لە هەرێمێك بۆ هەڵمەتی پروپاگەندە و کۆکردنەوەی گەنج و سەندنی باربوو لە خەڵك‌و فرۆشتنی چەك و زەخیرە بە لادێیەکان و فێرکردنیان کە چۆن تفەنگ بەکاربێنن و مەشقپێکردنیان لەسەر نیشانە شکاندن و.. یەك لەو چوارە بە زۆری لە ڤان دەمێنێتەوە، پەیوەندیش بەهۆی نامەوە لەنێوان کۆمەڵەی ڤان و پەتلیسدا بەردەوامە، ئەمەش وای لێ کردون کە هەرکات بیانەوێ و پێویستکات کۆدەبندەوە و یەکتر دەبینن.

جگە لەو سێ سەربازە، ئەرمەنەکان بە گشت توێژێکیانەوە نێرینەکانیان ئەندامن لە ڕێکخستەکەدا، ئەندامە تەمەن بچووکەکان چالاکترن و چەکداریشن، لە ماڵەکانیاندا تفەنگ و فیشەکیان حەشارداوە، لیژنە ئامادە و موهەییایە بۆ چەکدارکردنی ئەوانی دی کە بانگکرێن، ئەوانەی تر کە دەمێننەوە، سست و ناچالاکن بەڵام بەشداری بەرچاویان هەیە بۆ خزمەتکردن بە دۆزەکەیان.

بەپێی ئەو سەرژمێریانەی کە وادەزانم بەپێی زانیاری خۆم زۆر وردن.ئاگادارم کە لیژنەی گیانفیداکان لەشاری ڤان و دەوروبەردا لە ئیستەدا ئەوەندە چەکی حەشارداوە کە بەشی هەزار شەڕکەر بکات، هەر لە شاری سەڵماسدا کە لەسەر سنووری فارسە پشت قایم بوون بە ٦٠٠ چەکدار، لە عەینی کاتدا بەتەمای ٢٠٠٠ چەکداریشبوون لە کاتی پێویستدا لە ڕووسیاوە بۆیان بێت.

دەرەنجام لە ترکیا و وڵاتانی فارس و ڕووس ئەوەندە چەك و جبەخانەیان هەیە کە بەشی سێ هەزار پیاو بکات، لە کاتێکدا ژمارەی ئەو شەڕوانانەی لە ڕیزەکانیاندا ئامادەی چەك هەڵگرتن بوون بەلای کەمەوە لە

ژمارە نەدەهاتن.[٦٣]))

وەك لە پاشان دەركەوت (ئارام و ئیشخان) دیارترین دوو سەركردەی ناو لیژنەی حیزبی تاشناق بوون لە شاری ڤاندا، لە ئامدیوكردن و قاچاغدا گەلێ وریا و شارەزابوون، ئیشخان ئەو پەیوەندی و ناسیاویەی كە لەگەڵ ئەرمەنە گوندشینەكاندا هەیبوو لەناوچەی جاتاك پەرەی پێدا و دواجار لە جەنگی یەكەمی جیهانیدا ئەو ناوە بووە چەقی یاخیبوونی ئەرمەن[٦٤] ئەم ئیشخانە زیاتر ڕێكخەر و سیاسی بوو وەك لەوەی جەنگاوەر بێ.

بەڵام ئارام وەك چۆن لە ڕێكخستندا دەستێكی باڵای هەبوو ئاواش لە مەیدانی شەڕدا، لە ١٩٠٧ ڕابەرایەتی دەستەیەكی دەكرد بۆ شەڕكردن لەگەڵ سەربازە عوسمانیەكاندا لە دەیری (فاراك[٦٥]). بەڵام گەورەترین خزمەتێك كە كردبێتی بڵاوكردنەوەی گیانی شۆڕش و شۆڕشگێڕی بوو لە گشت لایەكی هەرێمەكە.

ئارام، وەك هەنگاوێكی پێویست یەكەمجار ڕۆشنبیركردنی شۆڕشگێڕی هێنایە ناوان و ڕێكی خست، خۆی و هاوەڵانی دەستیان بەسەر ئەو ڕۆشنبیریە تەقلیدیەدا گرت كە بە كڵێسای ئەرمەن سپێردرا بوو و كردیانە جۆرێك لە ڕۆشنبیركردن و تێگەیاندنێك كە خزمەت بە پرۆگرام و ڕێكخستنی شۆڕشگێڕانەیان بكات. پلانەكەی تاشناق بۆ ڤان بریتیبوو لە دەستبەسەراگرتنی كڵێسای ئەرمەنی گریگۆری، زۆرێك لەوانەی هامشۆی كڵێسایان دەكرد بوونە لاگیر و لایەنگری شۆڕش و داخوازیەكانی[٦٦]. بەڵام دەیرەكەی (دیریك) لەبەری ئەوبەری سنووری فارس، بۆماوەیە بووە بنكەیە بۆ شۆڕشگێڕان و عەمباركردنی چەك. سەرۆكی دەیرەكە (باغرات فاردابت تافاكالیان) شۆڕشگێڕێكبوو بەناوێكی نهێنی (زەكی)یەوە[٦٧].

لەناو شۆڕشگێڕە بەناوێكاندا ناوی قەشە (فارتان) دێنن كە لێپسراوی باڵای دەیری (ڤردیس غارابد)بوو، ئەمە لە ساسۆن كاربەدەستێكی حیزبی

تاشناق بوو، لە ١٨٩٩ مەترانەکەی ئەرمەن لە پەتلیس سەر بە شۆڕشبوو (ئەمە نەلای دەوڵەت شاراوە بوو و نەلای مونسلی کونسوڵ)، دەچوو ئەو کەلوپەل و پارانەی کە بە کۆمەك بۆ هەژاران و لێقەوماوان دەهات دەیدایە شۆڕشگێڕەکان[٦٨].

هەروەك لێرەدا بەدیار دەکەوێ ئەو پیاوە ئایینیانەی لە ڤان پشتگیری شۆڕشیان دەکرد زۆربوون، بەڵام ئەمانە لە سەرەتادا تا ڕادەیە کەمبوون[٦٩]. لە واقیعیشدا سەرۆکەکانی کڵێسای ئەرمەن لە ڤان هەر بەتەواوی بەرهەڵستی شۆڕشگێڕانیان دەکرد، بازرگانان و پیاوانی ئایینی موحافیزگارانە هەڵوێستیان دەنواند، ئەمەش شتێکی سروشتی بوو، چونکە بەشێکی جیانەبووەوەبوون لە سیستمی عوسمانی، جا نەکرا دوی کاروانی شۆڕشگێڕانێکی مولحید بکەون، جگە لەمەش شۆڕشگێڕەکان ئەگەری هێزێکی ئایندەی ناو کۆمەڵی ئەرمەن بوون، دەستەلاتێکی تازە کە دەیتوانی هێز لە دەستی ڕابەرە سوننەتیەکانی کۆمەڵ دەربهێنێ، بەمانا کڵێسا و بازرگان هەردوای شکستەکەی ١٨٩٦ و پاش ئەوەی حیزبی تاشناق کەوتەوە چەسپاندنەوەی پێگەی خۆی لە ڤان ئەویش لە ڕێی هەڕەشەکردن لە دەوڵەمەندەکان بۆ کۆکردنەوەی پارە، ئیتر ئوسقوفو هەندێ کەسێتی بەناوێ کەوتنە داواکردنی پرس و ڕاوێژ لە کونسوڵی بەریتانیا دەربارەی چۆنێتی ڕێگرتن لە شۆڕشگێڕان تا نەگەڕێنەوە، بەڵام ئەم خۆلێتزیککردنەوەیە باشترین بەڵگەیەکە بۆ نیەت و مەرامی سەرکردە تەقلیدیەکانی ئەرمەن[٧٠].

هەروەك لەبەشی دووەمیشدا دەرکەوت، بارەگەی کاتۆلیکۆسی (ئەختمار) کە لە دورگەی ئەختماری بەری باشوور و باشووری رۆژهەلاتی شاری ڤان بوو، زەویوزارێکی زۆری بەدەمەوە بوو، لەساڵی ١٨٩٥ شوێنی پلەی کاتۆلیکۆس بەتاڵبوو هێشتا کەسێ نەبوو بیگرێتەوە، بەڵام کاروبارەکەی بەسیستمی پەروەردەکەیشیەوە هەتا جەنگی یەکەمی جیهانی هیچ گۆڕانێکی

بەسەردا نەهات، جا دەستەلات و کاروبارەکەی کەوتبووە دەست قەشەیەك بەنازناوی (جێگر یا بریکار)ی کاتۆلیکۆس. ئیتر ئاوا ڕەوشەکە وەك خۆی مایەوە[٧١].

لەسەرەتای مانگی تشرینی دوو/نۆڤامبری ١٩٠٥ کۆمەڵێ چەکدار بە سەرکردەیی ئیشخان لە ڤانەوە هاتن و بە دیواری دەیری (هاکافانك)دا هەڵزنان، پیاوە ئایینیەکانی ناوەوەیان تۆقاند و جێگری ئەختمارکە (ئەرسن فارتابد) و نهێنگرەکەیشی، لەتەك خۆیاندا ڕاپێچیان کردن و فڕاندیانن، بۆ سبەی بەیانی لاشەکانیان دۆزرایەوە. ئەرسن بۆیە کوژرا چونکە پشتی دەوڵەتی دەگرت دژ بە شۆڕشگێڕان و بەلای تاشناقەوە پلەو پایەیەکیشی لە دەوڵەتدا گرتبووە دەست، وە چونکە لەنێوان دەوڵەت و خەلکە ئەرمەنەکەدا بوو دەورێکی گەورەی دەبینی. تیریلی کونسوڵ دەیگوت: تاوانی گەورەی ئەرسن تەنیا ئەوەبوو کە دەیگوت (خراپەکاریەکانی شۆڕشگێڕان لە چاکەکاریەکانیانی تێپەڕاندووە) و حەزیشی بە هیچ جۆرە پەیوەندییەك نەدەکرد پێیانەوە[٧٢]

ئا بەم شێوەیە دەسەڵاتە ئایینەکە پەندو عیبرەتی بە باشی لەو روداوە وەرگرت، لە ساڵی ١٩٠٦ (دانیال) کە ئەندامێکی تاشناق بوو کرا بە جێگر لە جێی ئەرسن؟، ئەمیش لای خۆیەوە (ئیشخان و ئارام)ی کردە بریکاری خۆی.[٧٣] ئارام کاری پشکنیاری لە قوتابخانە ئەرمەنەکاندا گرتە دەست، بە دانانی ئەمانە پەیمانگەی ئیختمار بۆ فێرکردنی لاهووت بە یەگجاری لە دین داماڵرا، کە پێشتر ئەمە ئامانجی سەرەکی ئەو پەیمانگەیە بوو، مامۆستا ئایینیەکان بەڕەڵاکران و لایەنگرانی تاشناق جێیان گرتنەوە، وانەکانی لاهوتیشیان لابرد و بوونە وانەی مەشقپێکردنی شۆڕشگێڕانە، مامۆستایان لە باتی بابەتە ئایینیەکان وانەی یاخیبونیان دەگوتەوە[٧٤].

نێردراوە ئامریکاییەکان لە ڤان لەم دەستبەسەراگرتنی تاشناقانە بەسەر

کاروبـاری پەیمانگەکـەدا، وەك حیزبێکـی مولحیـد، گـەلێ تـوورە و نیگـەران بوون. لە ساڵی ١٩١١دا سەرۆکی نێردراوەکان (د. ڕینۆڵدز) دەیگوت: بەشێکی زۆری زەویوزاری ئـەم ولایەتـە مـولکی کاتۆلیکۆسـیەی ئیختمـارە، ماوەیـەکی دورودرێژ ئەم دامەزراوەیە ملکەچی دەسەڵاتی ئەندامانی بێ ئیمانی تاشناق بـوو کـە لـە ناویـدا قوتابخانەیـەکیان کردبـۆوە، فێرکردنـی ئایینی و چوونە کڵێسا تیایدا قەدەغە بوو، گەلێ کاری پێچەوانە و دژە ئایینیشی تیادا دەکرا. (٧٥)

بەر لە هاتنی ئارام و هاوڕێیانی، شۆڕشگێڕەکان بایەخێکی ئـەوتۆیان بـە ئەرمەنە لادێییـەکان نـەدەدا، بـەر لـە شۆڕشـەکەی ١٨٩٦ هەنـدێ (باج لەسـەر چەك) لە هەندێ ئەرمەنی لادێیی دەسێنرا، ئیتر بیر لـەوە نەدەکرایـەوە کـە ڕێکیان بخەن وەك حیزبێ(٧٦)، لە ناو ڕێخستنی لادێکاندا مامۆستایانی ئـایینی سەر بە تاشناق ببونە نووکی رم، سیستم شۆڕشگێڕی بـوو، عوسمانێکـان زۆر کەم دەستیان دەخستە ناو ئیش و کاری ئەو مامۆستایانەوە، ئەمـەش بـەپێی ئەو نەریتەیان کـە ئـایین ئـازادە و ترسی پاڵەپەستۆی ئەوروپاییـەکانیش بـا لەولاوە بووەستێ.

ئـەو ماوەیـەی نێـوان ١٩٠٦ و جـەنگی یەکـەمی جیهـانی ڕێکخـەرەکانی تاشناق بە ڕێکخستنی دانیشتوانی ئاواییەکانی ئەرمەنەکانەوە بردیانـە سـەر، ئەمـەش لـە هەنـدێ گیروگرفـت بەدەرنـەبوو، بـە تایبـەت لەگـەڵ سـەرۆکە تەقلیدیـەکانی نـاو ئـەو ئاواییانـە، بـەڵام تاشـناق لـەو بەربەرەکانیـە ناوخۆییانەدا سەردەکەوت (٧٧)

کاری تیرۆر و تیرۆرکاری بەشێکی سەرەکی بوو لەو شۆڕشـەی تاشـناق، ئەمەش یارمەتیدەر بوو بۆ هێنانەدی دوو ئامانج:

یەکـەم/ تاشـناق دوژمنـەکانی خـۆی لـە کـۆڵ دەبـۆوە، ئەوانـەی ببوونـە مەترسیەکی ڕاستەقینە یان چاوەڕوانکراو لەبەرامبەر چالاکیەکانیدا. لەوانە

بەرپرسە عوسمانیە دەستڕۆیشتووەكان (بەتایبەت ئەو ئەرمەنانەی كە لە دەوڵەتدا بوون و سەلماندبوویان كە ئەرمەن دەتوانن لەناوجەرگەی فەرمانگەكانی حوكمەتدا كاربكەن) وە ئەوەشی ئامادەبوو كە ناپاكی لە هێڵی تاشناق بكات بەو بیانووەی گوایە خزمەتی بەرژەوەندی نیشتیمانی یان تایبەت دەكات، لە پەتلیس لە ساڵی ١٨٩٨ سەرۆكی پۆلیس لە لایەن شۆڕشگێڕانەوە ڕووبەڕرووی تیرۆركردن بۆوە[٧٨]. هەروا سەرۆكی دەستەلاتی قەزایی لە ساڵی ١٩٠٧ لەناو شاری ڤان كوژرا[٧٩]. دیسان زۆرێكی تر (وەك پاشان بۆمان دەردەكەوێ).

بەڵام ئامانجی دووەم/ لەوانەیە بە بایەختر بێت، ئەم تیرۆركردنانە ئاگاداركردنەوەیەك بوو بۆ هەریەك لەوانەی بیانەوێ لە ئایندەدا پشتگیری لە دەوڵەت بكەن یان نایەوێ یارمەتی شۆڕشگێڕان بدات. جێی باسەكە كاری تیرۆركردن و هەڕەشەی كوشتن تاڕادەیەكی زۆر بەری باشی هەبوو لە بەدەستهێنانی باربوو و (بەخشینی شۆڕشگێڕانە) لەلایەن ئەرمەن و دەوڵەمەندەكانیانەوە، ئەوانەی هەر بە سروشتی خۆیان مەیلی شەڕ و ئاژاوەیان نەبوو، جا بۆیە بە هەڕەشەیەك زۆر بە ئاسانی لێیان دەكێشرایەوە، ئەمەش بە ڕوونی دوای كوشتنی چەند كەسانێك كە نەیانویستبوو پارە بدەن و خەڵكی تریشیان هاندەدا كەوابكەن، دەركەوت.[٨٠]

لە دەیەی ١٨٩٠ەوە حیزب لە ئەستەموول كارە تیرۆریەكانی دەستدایە، مێژووی ئەساسی یەكیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن وای دەگەیەنێ كە (لێرەوە بە مێژووی – أ. پ.أ ئیشارەی پێدەدرێ) :

((قوستەنتەنیە، پایتەختی سەڵتەنەی عوسمانی كە نیوەی وا لە ئەوروپادا، بەلای تاشناقەوە بایەخێكی جەوهەری هەبوو، وەك شانۆیە بۆ چالاكیەكانی حیزب و بەڵگە و هەڵمەتی دیعایەكردن. لەم ڕووەوە دەبێ وردبینەوە لە چالاكی تیرۆریستی كە لە ساڵی ١٨٩٤ەوە هەتا ١٨٩٦ پەرەی

سەند، ئەويش كە ئەندامانى تاشناق دەستيان كردە قەڵاچۆكردنى ئەو ئەرمەنانەى كە لە خزمەتى سوڵتان و دەوڵەتى تركدابوون، لەوانە (مەقصود سيمون بەگ، ئەرداشيسى جاسووس، حەجى ديكرانى سەرۆكى پۆليس، قەشەى لەكارلابراو مامبر بنليان، م. توتنچيان پزيشكى نۆژدار و زۆرى تر[٨١].))

گەورەترين هەوڵێكى تيرۆركردن كە دەنگى دايەوە و بەناوێ بوو، ئەوەبوو كە تاشناق هەوڵى كوشتنى سوڵتان (عەبدولحەميدى دووەم)ى دا بە تەقاندنەوەى بۆمبێك، بەڵام سەرى نەگرت.

هاوكاربوونى شۆڕشگێڕانە بەبێ بەزەيى دەسەپێنرا، هەركەس دەستبەردارى دۆزى ياخيبووان ببوايە يان گرفتى بهانيبا رێگەيان چارەنووسەكەى مردنبوو، مێژووى يەكيەتى شۆڕشگێڕانى ئەرمەن (أ. پ. أ) ئيشارە بەوە دەدات كە گيانفيداكانيان گەلێ بەكرێگيراوى ئەرمەنيان ئيعدام كردووە، لەوانەى دەستيان لەگەڵ حوكمەت تێكەڵ كردبوو[٨٢]. هەر بۆ نموونە لاشەى تاوانباران نێزيك بە دەرياچەى ڤانەوە هەڵدەواسرا و دوايى فڕێ دەدرايە سەر رێگەو بانە گشتيەكان. جۆرە نيشانە و ئاڕمێكيشيان پێوە دەنرا كە بزانرێ ئەمانە خائينن[٨٣]. لە دەوروبەرى شارى پەتليس كە دەستەيە لە ئەرمەنە رووسيايەكان بەسەركردەيى (كيفۆڕك) ناوێ لەلايەن قەشە ئەرمەنيەكانەوە بێزارى و وەڕەسيان بەرامبەر دەنوێنرا ياخيبووان دووانيان لەو قەشانە كوشت.[٨٤]

لە ساڵى ١٩٠٣ لە ڤان هەواڵدەرێكى ئەرمەنى كوژرا[٨٥]. وە لە ١٨٠٧دا شۆڕشگێڕان پۆليسێكى ئەرمەنيان لە ڤان كوشت، ئەوەش بەهۆى هاوكاريكردنى بۆ حوكمەت لە دۆزينەوەى حەشارگەيەكى چەكياندا[٨٦]. ديارە تەنيا ئەو كارە تيرۆركردنانە تۆماركراون كە گەورەبوون و دەنگيان دابۆوە، لە ساڵى ١٩٠٣ كونسوڵى بەريتانيا لە ڤان نەقيب (ج. أ.تيريل) هەستى كرد

بەوەی کە کارە تیرۆریەکان کاریگەری خۆیان هەس، زۆر کەس حەزیان بەم شۆڕشگێڕانە نەدەکرد و چارەیان گرانبوو، خۆ ئەگەر لەترسی گیانی خۆیان نەبووایە ئامادەبوون خەبەریان لێ بدەن و شوێنی حەشارگەی چەکەکانیان ئاشکرا بکەن[٨٧].

کونسۆڵ دیکسن لە ڤان دێتە سەر وەسفی سروشتی ڕێکخراوەیی و ڕەسمی پرۆگرامی تێپەڕاندنی بیروباوەڕی شۆڕشگێڕانە، کە چۆن سەرکردەکانی لیژنەی تاشناق لە ڤان دەستەڵاتی بەجێهێنانی کاری تیرۆرکردنی ئەرمەن و موسوڵمانەکانیان هەبوو، جگە لە بەرپرسانی دەوڵت کە بەر لە کوشتنی هەر کامێکیان دەبوو ڕەزامەندی لیژنەی ناوەندی لە تەفلیسیەوە وەربگیرایە[٨٨].

شۆڕشگێڕەکان ئەرمەنەکانیان وا فوودابوو کە پڕیان کردبوون لە هەستێکی دەروونی لێوڕێژ لە هێز و بەخۆنازین و (توانیست) وەك ئێستە پێی دەڵێن. بە درێژایی سەدەکانی پێشتر ئەرمەن لەشکرێکی تایبەت بە خۆیان نەبووە، کەچی ئێستە وا هێزێکی چەکداری ئەرمەن پەیدابوو و سەرنجی دنیاشی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە.

دەمێکبوو ئەرمەن وەك (ڕەعیەت) لەسایەی ئیمپراتۆریە گەورەکاندا دەژیان، کەمایەتیەك بوون لە ناو کەمایەتیەکانی تردا، بۆیە شۆڕشگێڕەکان بەدیهێنانی ئەوەی ناویاننابوو (بەرژەوەندیەکانی ئەرمەن) لەپێش هەموو ئەولەویەتەکانیانەوە بوو، بەڵام پێناسەکردنی شۆڕشگێڕان بۆ (بەرژەوەندی نیشتیمانی ئەرمەن) لەسەر بنەمای تێڕوانینێکی ئایندە خۆی گرتبوو، ئێستاش زۆر کەرەت کار و چالاکیەکانی شۆڕشگێڕان نەهامەتی زیاتری بۆ گوندە ئەرمەنەکان دروستدەکرد، گومانیشی تێدا نییە کە دنە و هاندانی ئەوروپاییەکان بۆ دەستێوەردان لە سونگەی ئەو نەهامەتیانەوە خزمەتی مەبەستەکانی شۆڕشگێڕانی دەکرد[٨٩].

هەروەك نموونـەی گشت ڕووکاری شۆڕشـەکانی ئەرمـەن لـە ڕۆژهەڵاتـدا، پاڵپشتی و پشتگیریکردنی میللی ئەرمەن لە یاخیبووندا تەمومژاوی و نادیار بـوو، ئیسـتەش حیزبـی تاشـناق لـە ڤـان دەسـتی گرتـووە بەسـەر ئـەو شۆڕشگێڕانەی کە ملکەچی سەرکردەیی هاووڵاتی بیانین، کە ئەمانـەش لای خۆیانـەوە ملکەچـی (تـەفلیس)ی ئیمپراتـۆری ڕووسـن[٩٠]. بـەلام پاڵپشتی نـاوخۆیی بەردەوام گەورە و فراوانتر دەبوو، لـە سـاڵی ١٨٧٠ لاوانـی ئەرمـەن زۆربەیان لەشاری ڤان بە توندی لاگیری شۆڕشـەکە بـوون[٩١]. بە هاتنی ساڵی ١٩٠٥ چاودێرە بەریتانێکان هەستیان بەوە کـرد کـە لادێییەکان لەخۆیانـەوە زۆر جار هاوسـۆزی و پاڵپشتی شۆڕشـگێڕان دەکـەن، لـە بەرامبەریشـدا زۆر گوندی ئەرمەنی تر بە زۆر و ناچاری شۆڕشگێڕانیان دەگرتە خۆ و داڵدەیان دەدان. چونکە ئەگەر ئەوەیان نەکردبا دەبوونە قوربانی ئەو نەهامەتیانـەی کە شۆڕشگێڕان لە تۆڵەی ئەوەدا بەسەریاندا دەهێنان[٩٢].

لـە هەنـدێ حاڵـدا لادێیـەکان بـە پاڵ یاخیبووەکانـەوە شـەڕیان لەگـەڵ سوپای عوسمانیدا دەکرد، لـەحاڵی تـردا دەسەوسـان بـوون، بـەلام لـە هـەردوو حاڵەکەدا ئەمانە ببوونە قوربانی ئەو نەهامەتیانە و قورەکە هـەر بـۆ ئـەوان گیرابۆوە. کە سوپا و یاخیبووان دەکەوتنە شەڕەوە، بێتاوان ڕێك وەك تاوانبار تیادەچـوو، لـە هەنـدێ کاتـدا ئـەو گوندانـەی سـەر بـە شۆڕشـگێڕانبوون دەسـووتێنران (نـەك هـەموو کـەڕەتێك)، هەرچـەندە ئەمـە بـەر لـە جـەنگی یەکەمی جیهانی سیاسەی دەوڵەت نـەبوو، بـەڵکو کـاتێ ئەمـە ڕووی دەدا کـە سەربازەکان لە شەڕەکەدا زۆریان لێ بکوژرایە و بشکانایە، لەکاتی تـردا تـەنیا داوا لـە لادێییـەکان دەکـرا کـە نـان بەسـەربازەکان بـدەن و لـەکاتی شـەڕەکە داڵدەیان بـدەن، ئەمـەش زۆر بـەگران دەکـەوت لەسـەر ئـەو کەسـە، کـە ئاوا ناچاردەکرا نان بدا بە هـەردوولا. گونـدە بەرهەڵستکارەکان دوچاری تـاڵان و بـرۆش دەبوونـەوە، بەتایبـەت ئەگـەر شـەڕەکە لـەنێوان یاخیبووەکـان و عەشایرە کوردەکاندا بووایە[٩٣].

● چەکی شۆڕشگێڕەکان

بیانوو زۆرە بۆ هۆکاری چەکدارکردنی ئەرمەنە عوسمانییەکان: مەسەلەکە بەرگریکردنە لە خۆیان یا یاخیبوونە، ئیتر بەپێی بۆچوونی چاودێرەکە. لەکاتێکدا خەڵکی شارەکان بە هەق و هەقیانەت پێویستیان بە هەڵگرتنی چەك نەبوو، بەڵام لای گوندنشینەکان فرە مەبەست بوو، گوندە چەکدارەکان دەیانتوانی لەدەست جەردە و عەشایرە کوردەکان بەرگری لە خۆیان و ماڵاتەکانیان بکەن، زۆری تریش کە چەکدار نەبوون لەژێر حیمایەی دەوڵەتدابوون (تەنیا مەبەست لەو گوندانە بوو کەنێزیك بە شار و سەربازگەکانبوون) یان لە پەنا ئەو سەرك خێڵانەدابوون کە گوندەکە هی خۆیان بوو، لە بەرامبەردا، ئەوانەی بێ چەك بوون و لە هیچ کام لەوانە نەبوون، موسوڵمان بوونایە یان مەسیحی، دەبوونە پارووییەکی ئەرمە قووت .

لە ئاوها رەوشێکدا شتێکی سەیر نەبوو کە شۆڕشگێڕەکان بچن لادێییە ئەرمەنەکان چەکدارکەن. ئەو لادێییانەی چەکیان لە شۆڕشگێڕەکان دەکڕی زیاتر دەیانتوانی بەرگری لەسەروماڵی خۆیان بکەن و هەتا بۆ تۆڵەکردنەوەش لە لایەنی دی دەستبەسراو نەبوون، دەشبێ ئیشارە بەوەش بدرێ کە ئەوانەی پێویوستیان بە چەکیش نەبوو ناچاربوون لەگەڵ گرانی نرخەکەشیدا بیکڕن. بەمجۆرە بەسروشتی باروزروفەکە چەك هەڵگرتن بووە هاوخەمی و هاو بیرییەك لەتەك دۆزی شۆڕشگێڕاندا، چونکە شۆڕشگێڕەکان هەتا پەیمانێکیان لەو کەسانە وەرنەگرتبا کە ئەم چەکە ڕۆژێ لە ڕۆژان لە پێناوی خزمەتکردن بە ئامانجەکانی دۆزە شۆڕشگێڕیەکە بەکاردێت، چەکیان بۆ کەس دەستەبەر نەدەکرد.

بەمجۆرە (بەرگریکردن لەخۆ) بەلای شۆڕشگێڕانەوە چەمکێکبوو ناوەڕۆکێکی فراوانی لەخۆدەگرت، ئەوپەڕی بەرگریکردن لەخۆ بەلایانەوە

بریتیبوو لە یاخیبوون کە ئەمەش دەیانگەیەنێ بە سەرهەڵدانی حوکمێکی ئەرمەنی. بەبێ گوێدانە زەرەر و زیانی سەروماڵی سا لە ئەرمەن بکەوتایە یان لە موسوڵمان، کە لەپێناو ئەو ئامانجەدا چار نییە و دەبێ ئەو زیانانە بکەون.

هۆکاری بەرگریکردن لەخۆ لە چەکدارکردنی لادێیەکاندا لە ئارادابوو، ئەمە ڕاستبوو، بەڵام کاری کەڵەکەکردنی هەزارا پارچە چەك لە شارە جیاجیاکانی وەك ڤان و لەو عەمبارانەی کە لە گشت لایەکی ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا بوون، بەتەواوی دەلیلێکی جیاوازتری لەخۆگرتبوو. ئەو چەکانە بۆ هیچ نەبوو تەنیا بۆ هەڵگیرسانی شۆڕشێکی خوێناوی .

جا بەپێی خراپترین سیناریۆیەك کە ئەرمەن چاوەڕوانی بوون: ئەگەرەکو موسوڵمانەکان لە ناوچەیەك یان زیاتر یاخیبوون و کەوتنە سەربڕینی ئەرمەن، ئیتر چۆنچۆنی ئەو چەکە کەڵەکەکراوانەی ناو ڤان لەکاتی پێویستدا بەگەیەندرێ بۆ بەرگریکردن لەو بێ چەکە داماوانە؟ تۆ بڵێی شۆڕشگێڕان گورج بکەونە خۆ و عەمبار بشکێنن و بە عەرەبانە یان بە کۆڵ چەکەکان بەو ئابلۆقەیەی کە سوپا و دەرەکی عوسمانی تەنیویە بگەیەننە شارەکانی (ساسۆن و بشکالە و مووش)؟

ئەمە مەحاڵ و ئەستەمە بەبێ شۆڕشێکی پلان بۆ داڕێژراوی سفت و سۆڵ هەر لەو شوێنانەی کە چەکەکانی تێدا کەڵەکە کراوە.

هەرچۆنێکبێ لە دەیەی ١٨٩٠دا کوشتاری ئەرمەن دەستی پێ نەکرد تا موسوڵمانەکان بەهۆی کارە شۆڕشگێڕیەکانی ئەوانەوە لە کوشتارکردن دەستیان کردەوە و بەرەنگاریان بوونەوە، شۆڕشگێڕان یەقینیان بەوەبوو کە ئەوە لە ئەنجامی ئەوەدابوو کە لەخۆیان وەشابۆوە.

● قاچاغە ڕێگەکان

لە مێژووی یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا هاتووە دەڵێ:

((لەسەردەمی – یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن -ەوە، یانی ئەو حیزبەی پێش تاشناق، ناوچەی – ئەدرباداغان* - ڕۆژاوای ئێران، بەتایبەت سێ گۆشەی تەورێز، سەلەسەد، ماکۆ وێستگەی سەرەکی گواستنەوە چەك و چەکدار بووە بۆناو ئەرمینیای ترکی و وبۆ (فاسبور ئاغا – ڤان). هەردوو ڕێگەی فارس - باسین و یەریڤان – سورمالو، بەتایبەت یەکەمیان، هەتا ئەم دواییە نەبێ ئەو بایەخەیان نەبوو، خەسڵەتە کەمەکانی ناوچەی – ئەدرباداغان - بۆ ئەو چاوپۆشیە باشەی دەستەلاتدارانی فارس بە گشتی دەگەڕێتەوە.

نووسینگەی تەورێز بە شێوەیەکی بنەڕەتی پێکهاتبوو لە: هۆڤنان – تافتیان، هۆڤسیب ئیشخان ئەرغوتیان، نیگۆل دومان- نیغو غایوس درهوڤها نیسیان.

ئەمانە وەك مامۆستا لەوێ جێگیر بوون، وەك کەسایەتی دیار ئەم یارمەتیدەرانەشیان هەبوو: ساتینغ مادینیان (دزاغیغ) فارتان (سرکیس میهرابیان)، قەشەی سەرەکی لە دەیری ((دیریك)) ئەب بکراد تافاکالیان (زاکی) سیفکاریتس ساکۆ، سەرکیس ئۆهانجانیان (فرهد)، کالوسد ئەلویان(دەروێش، توروس)، غارو (ئەریسدا کیس زرویان) وهی تریش.

لەو ساڵانی دابێ هەندێ چالاکوانانی تری تاشناق لە (ئەدرباداغا) کاریان دەکرد، لەوانە: ستیبان ستیبانیان (بالاجان) ، دوکتۆر گەرەبێت باشایان

---

* ئەدرباداغان: مەبەست لە ئازەربایجانی ڕۆژاوایە لە ئێران ((وەرگێڕ))

(تاباریغ)، سەمسۆن تادیوزیـان (کـاریکین)، ئـەرمیناغ ئۆخیجیـان (سـلاك). هەندێ لەمانە (بەتایبەت : توروس و غارۆ و ساگۆ) بـە ڕێکوپێکی دەچوون بۆ ڕووسیا بۆ چەك کڕین، تـا بیگوازنـەوە بۆ تـەورێزو سلمسد، کـە لێرکـانی چەکەکان لـە کارخانـەکانی یەکیـەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمـەن کۆدەکرانـەوە، بەڵام ئـەوانی دی (بەتایبـەت: هۆفسیب ئـەرغۆتیان، نیگول دومـان، فرتـان و فرهد) ئەوپەڕەکـەی دەچوون بـۆ ڤـان تـا بەشەخسی خۆیـان سەرپەرشـتی و چاودێری ئەرکی گواستنەوەی چەك و زەخیرەکان بکەن، لەمەدا سـەرۆکایەتی ئەو دەستە و کۆمەڵە گیانفیدایانەشیان دەکرد کە چەکەکانیان دەگواستەوە.

زۆر کەڕەت لەو شەڕانەشدا بەشدار دەبوون کە لەگەڵ کۆمەڵە کوردەکان و سوپای ترکدا دەبـوو بـە تووشویانەوە، دیـارترین پێکادانێکیـان شـەڕەکانی (بوغاز- کیاسان، دیریك) بوو کە (نیگول دومان) سەرکردەیی دەکردن[٩٤].))

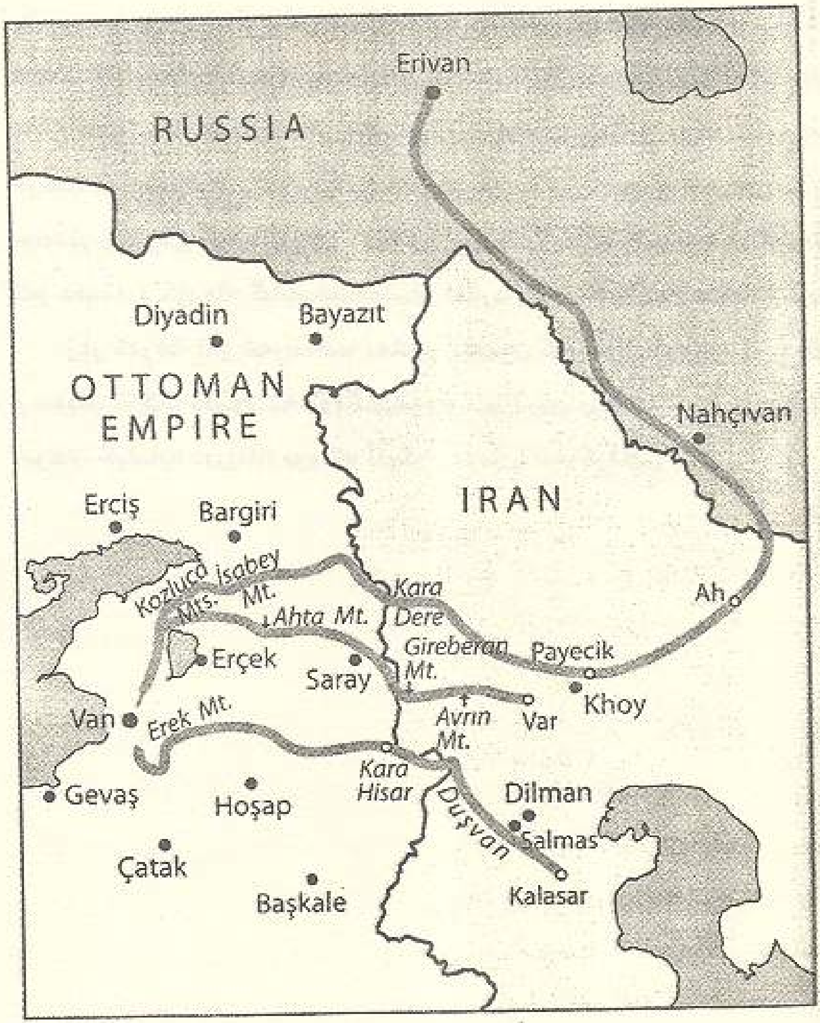

نەخشەی ژمارە ١- ٥

ئەو قاچاغە ڕێیانەی یاخیبووە ئەرمەنەکان دەیانگرتە بەر

مسۆگەرکردنی ئەمن و سەلامەتی ڕێگەکانی قاچاغ و ئاودیوکردنی چەك، یەك لە مەرجە گرنگەکانی شۆڕشی ئەرمەن بوو، زوربەی ئەو چەکانەی کە یاخیبووانی ئەرمەن بەکاریان دەهێنا بەشێوەیەکی بنەڕەتی لە ئیمپراتۆریی ڕووسیاوە دەهاتن [95]. تفەنگ و دەمانچە و فیشەك و دینامیت کە دەهێنرایە سەڵتەنەکەوە لە باکوورەوە دەهاتە هەرێمی ئەرزرۆم و لە رۆژهەڵاتدا بەئێراندا بۆ ناو هەرێمی ڤان، هەرچەندە ڕێگەکە لە ئێرانەوە دورتربوو بەڵام ئاسوودەتر و ئومانتربوو، ڕووسەکان دەوریەیەکی چڕو پڕیان لەسەر سنووری خۆیان و عوسمانی بڵاوکردبۆوە و چاودێریان دەکرد، بەڵام لەلای سنووری ئێرانەوە وا توند نەبوو و گوێیان نەدەدایە، ئێرانیەکان زۆر بەکەمی دەوریەکانیان دەناردە سەر سنوور، تا ڕادەیە شۆڕشگێڕەکان نیمچە دەستەڵاتداریکبوون بەسەر ناوچەی سەلماس – دیلماندا، لێرە دەیانتوانی چەکەکان عەمبارکەن و پیلان دانێن بۆ پەلامارو داگیرکردنی سەڵتەنەی عوسمانی.

دواتر، ڕاستەوخۆ لە ڕووسیاوە بڕێکی زۆر تفەنگ و دەمانچە و زەخیرەی شەڕکردن بە ئێراندا دەهێنرایە هەرێمی ڤانەوە، بەڵام لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا، قاچاغچیەکان ناچاربوون وریاتر بن. لە بازاڕەکانی بەشی ڕووسیای باشووری قەفقاس چەك و تەقەمەنی بەوپەڕی سەربەستیەوە و بە ئاشکرا دەفرۆشرا، ئەرمەنەکان بە تایبەت (تولا و تەفلیس) کە کارخانە و عەمباری چەکی ڕووسیایی لێبوو، دەیانتوانی بیکڕن، چونکە قانوونی قەدەغەکردنی هەناردەکردنی چەکیش لە ئارادابوو، ئیتر قاچاغچیەکان دەچوون چەکەکانیان هەڵدەوەشاند و بە پارچەپارچەکراوی بە سنووری ڕووس - ئێراندا ئاودیویان دەکرد، لەژێر کاڵای تر و بەروبوومی کشتوکاڵدا دەیانشاردنەوە و دەیانانا لە گالیسکەو عەرەبانە و لۆری (ئەگەر ببوایە)، پاسەوانە سنووریەکانی ڕووسیشیان دەمچەور دەکرد یان لەوانەیە

گەورەکانیان فەرمانیان پێ دابن کە چاوپۆشیان لێ بکەن، چونکە کارێکی ئاوا گەورە و بەرچاو جێی باوەڕ نییە هەروا تێپەڕێ و سووك و باریك سەرکەوتووبێ.

سەنعەتکارە ئەرمەنەکان، ئەوانەی پێشتر لە کارخانەکانی چەك و تفاقی شەڕ لە (تولا) کاریان کردبوو، لە کارگەکانی چەك لە تەویز و سەلمان دیسان چەکە هەڵوەشاوەکانیان دەم یەك دەدایەوە و عەمباریان دەکرد یان دەنێرران تا لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ بەکاربهێنرێن[96].

لەو کاتەی قاچاغچیە ئەرمەنەکان سنووری عوسمانیان دەبری ئا لێرەدا بەرەورووی مەترسی گەورە و ڕاستەقینە دەبوونەوە، ئەو عەشیرە کوردانەی کە لەمدیوو لەودیوی سنووردابوون ببوونە مەترسیەکی چاوەڕوانکراو بۆیان، چەکەکان بە نرخ و بەبەهابوون، شیاوی ئەو هیلاکی و ئەزیەتە بوون کە قاچاغچیەکان دەیانچەشت، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن ئەیاری گەلێ عەشرەتبوون، بەڵام نەك هەموشیان[97]. سەرەڕای ئەوەش عوسمانێکان پاسەوان و دەوریەی زۆر و چڕیان لەسەر سنوورەکەیان دانابوو، بە پێچەوانەی ئێرانیەکانەوە، تا ئەو پەڕی ورویایی و چاوگراوەیی ئاگاداری سنوورەکە بوون، بەتایبەت نەبا شۆڕشگێڕان پەلامار بدەن، شۆڕشگێڕەکانیش بەهۆی ئەو مەترسیانەی دەوریان و بۆ پاراستنی بارەکانیان دوو جۆر سیاسەیان دەگرتە بەر:

یەکەم/ لەوەدابوو کە توونەدترین ڕێوشوێنێکی ئەمنیان دەگرتە بەر، گوندە ئەرمەنیەکانیان کردبووە بنکە بۆ خۆیان و عەمباریش بۆ چەکەکانیان، خەڵکی ئەو گوندانە ببوونە هەوالگریان، هەرچی جووڵەی سەرباز و عەشایرێك بووایە گورج پێیان دەگەیاندن. تا شەو دادەهات لەو گوندە سنووریانەدا دەمانەوە، ئینجا دەپەڕینەوە بۆ گوندە نێزیکەکانی دی لە بەری عوسمانی، ئەمە بە ڕێنمایی و چاوساغی دانیشتوانی ئەو ناوە، بە

جلوبەرگی کوردیەوە شەوانە لەم گوندی ئەرمەنیەوە دەگەیشتنە گوندێکی ئەرمەنی دی. بەپشتبەستن بە شوێنی پێکادان و تەقوتۆقەکان و ڕاپۆرتی هەوالگرانیان. عوسمانێکانیش توانیبوویان سێ ڕێگەی سەرەکی قاچاغ لە ئێرانەوە تا ناوشاری ڤان بدۆزنەوە و دەستنیشانیان بکەن:

((لە یەریڤانەوە بۆ (ئاه) تا دەگاتە گوندی (بایی سیك)ی ئێرانی، لێرەشەوە بۆ (کارئەدیرە) ئینجا بۆ شاخی (ئیزابیە)و شاخەکانی (کۆزلۆکا) و تا دەگاتە ناو ڤان.

چەکەکان دەگوازرانەوە ڕۆژاوای ئێران ئینجا لە (فار)ەوە بە شاخی (جیریبیران)دا بۆ شاخی (ئاهتا) و شاخی (ئەرکاف) تا دەگاتە ڤان.

چەکەکان دەگوازرانەوە ڕۆژاوای ئێران ئینجا لە (هوکانفان) و(کالاساد)ەوە لە ئێران و بە ڕووباری (دوشفان)دا تا (کارا هیساری عەبدوڵلا) ئینجا گوندی (کیشیشگول) و بە شاخی (ئیریرك)دا تاناو ڤان[٩٨]))

جگە لەم سێ ڕێگەیە، هێزە ئەمنیەکانی عوسمانی لەوە ئاگاداربوون کە سێ قاچاغە ڕێی نهێنی تر هەس، بەڵام نەیان دەتوانی بە وردی شوێنەکانیان دیاری بکەن. دەبێ ئەو ڕێگەیانە بێت کە کەوتبوونە سەروو و خوارووی ئەو سێ ڕێگەیەی کە دەزانران، هەروەك و لەم ڕوونکردنەوەیەدا دەردەکەوێ. لەوپەڕی باشووری ئێرانەوە چەك بە قاچاغ دەگەێنرایە ناوچەکانی (بشکالە – هوشاب - جاتاك)، دەشبێ زۆر کەرەت ئالوگۆڕ لەو ڕێگایانەدا کردبێ[٩٩]. ئەمەش بە پێی ئەوەی لە (مێژووی یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن)دا هاتووە، لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەدا ڕێگەیەك لە باکوورەوە کرایەوە، لە یەریڤانەوە ڕاستەوخۆ بۆ بایەزید تا دەگەیشتە ڤان، هەروا ڕێگەی باشووریش بۆ ڤان بەکاردەهات، وە ڕێی قارس کە لە باکوورەوە بوو، ئەمانە بۆ ئاودیوکردنی چەك بۆ ناوچەی ساسۆن[١٠٠].

دووەم/ سیاسەکە قاچاغچیە شۆڕشگێڕەکان پەیڕەویان دەکرد ئەوەبوو

کە هاوکاری و یارمەتیدانی نێوان کورد و ئەرمەنیان زیاتر دەچەسپاند و بەتەنگیەوە بوون و پەرەیان پێ دەدا، ئەو سەرۆك هۆز و عەشایرە کوردانەی کە بەرهەڵستی دەوڵەتی عوسمانیان دەکرد ئامادەبوون کە کارئاسانی بۆ ئەو قاچاغچیانە بکەن بەرامبەر بەرتیل و چەك، (کوپ محەممەد) کە لە عەشرەتی حەیدەرانی بوو لەبەرامبەر ئەو چەك و زەخیرەیەی کە لەوانەوە دەستی دەکەوت یارمەتی گواستنەوەی چەکی دەدا، لەگەڵ ئەوەی کە ناوچەکەی ژێردەستی دەکەوتە ئەوپەڕی خوارووی هەرێمی ئەرزرۆم لەسەر سنووری ئێران. ئەم پیاوە ڕێیدابوو بە شۆڕشگێڕەکان کە گوندێکی گەورەی وەك (کاجان) بکەنە وێستگەیەك لە ڕێی هاوردەکردنی چەك و عەمبارکردنی تیایدا[١٠١].

لە قوڵایی باشووریشدا، لقێکی (شیکیفتی) کە لە عەشرەتی شوکاك ببۆوە، لەگەڵ شۆڕشگێڕاندا ڕێکەوتبوون کە هاریکاری یەکترکەن لە ئاودیوکردنی چەکدا، ئەمەیان هەر زۆر سەیربوو، وەك لە بەشی چواردا هاتووە، (شەریف)ی سەرۆکی شیکیفتی لە ساڵی ١٨٩٧دا لەگەڵ شۆڕشگێڕاندا کەوتە شەڕێکی خوێناویەوە، بەڵام لە ساڵی ١٩٠٨ پەیوەندییەکانی نێوانیان مووی بەبەینا نەدەچوو، شەریف بۆ ڕێکخستنی تەرتیباتی ئامدیوکردنی چەك لە ئێرانەوە عەبدوڵڵای کوڕی ناردە ئێران تا لەگەڵ یاخیبووە ئەرمەنەکاندا کۆببێتەوە و وتووێژ بکات[١٠٢]. عەبدوڵڵا پێی ڕاگەیاندن کە:

شێخ ئاماژە بەوە دەکات کە ئەو ئەرمەنانەی نامە دێنن و دەیبەن ترسیان نەبێ، پارێزراون، پیاوەکانی خۆیشی کەلوپەلەکان دەگەیەننە هوشاب. هەروا: لەم قۆناغەی ئیستەدا بەباشی نازانێ کە شۆڕشگێڕان بەچەکەوە بە خاکی ئەماندا تێپەڕن. لەوانەیە لە ئایندەدا ڕێگەی ئەمەشیان بدرێ.

بەمجۆرە ئەرمەنەکان ناچار کران کە متمانە و باوەڕی خۆیان بخەنە

سەر شێخ و لەمەوە تۆوی گومان چەكەرەی كرد. بەڵام ئەوەی جێی باسە ئەوەیە كە تۆمارە عوسمانی و دیپلۆماتەكان لە دوای ساڵی ١٩٠٢وە باسی هیچ ململانێ و پێكدادانێكی نێوان (سادق)* و شۆڕشگێڕە ئەرمەنەكان ناكەن وەك ئەوەی كە لە نێوان ئەرمەن و سەرۆكەكانی تردا دەقەوما، لەوە دەچێ دابەشكردنی كارەكان لەنێوان شێخ و یاخیبوواندا بەری خۆی هەبووبێ[١٠٤].

لە ساڵی ١٨٩٨ دوای تێپەڕینی دوو ساڵ بەسەر یاخیبوونەكەی یەكەمی ڤاندا، ویلیامزی كونسوڵ دەربارەی خۆچەكداركردنی ئەرمەن لە ڤان و ئێراندا كۆڵینەوەیەكی ئەنجام دا، وای تەقدیر كرد كە ئەرمەنی ڤان بەلای كەمەوە هەزار تفەنگیان هاپێ، زوربەی لە جۆری (بیردان)ە كە پێشووتر بەشێكبووە لە چەكی ئاسایی بەدەست ڕووسەكانەوە، وە (مارتینی)ش لەناواندا هەبوو، لەو جۆرەی كە سوپای عوسمانی دوایی بەكاری دەهێنا، سەرەڕای ژمارەیەكی نادیار لە تازەترین چەكی وا كە دروستكراوی ڕووسیایە.

ویلیامز وای مەزندە دەكرد كە شۆڕشگێڕان خۆیان هەمیشە (تفەنگی تازەی ڕووسی)یان بەشانەوەیە[١٠٥]. بەڵام چەكە كۆنەكانیان بەباقی ئەرمەنەكانی تر دەفرۆشتەوە.

سەرەڕای كاری قاچاغچێتی، هەندێ ئەرمەن ئەو چەكانەی هەیانبوو لە كوردەكانیان كڕیبۆوە، دەوڵەتی عوسمانی ئەوسا یەكەكانی سوارەی حەمیدییەی بە تفەنگی مارتینی چەكداركردبوو، ئەمە لە نەوەدەكانی سەدەی نۆزدەدا كە كارە یاخیبوونەكان پەرەی دەسەند.

جا هەندێ لەو كوردانەی ناو سوارەی حەمیدییە ئەو تفەنگانەیان بە ئەرمەنەكان دەفرۆشتەوە، دەشێ پارەكەیان بەلاوە باشتر بووبێ لە پاراستنی گیانی خۆیان لە دەست شۆڕشگێڕەكان لە ئایندەدا، بەڵام كوردەكانی وڵاتی

---

* لە ڕاستیدا: ..... پێكدادانێكی نێوان (شەریف) و شۆڕشگێڕە ئەرمەنەكان... (وەرگێڕ)

فارس لە بازرگانیکردنێکی ئازادی سوودبەخشابوون، بە کڕینی تفەنگە کۆنەی ڕووسی لە ئێران و دەیانگەیاننە سەر سنوور و لەوێ دەیانفرۆشتەوە بە شۆڕشگێڕەکان. جارێکیان هەواڵ هات کە چەند سەربازێکی پەدەگی عوسمانی تفەنگەکانیان دەفرۆشنەوە، هەرچەندە لەسەرەتای ١٨٩٥ەوە فرۆشتنی چەك ڕاگیرابوو[١٠٦]. دیارە بەرپرسانی عوسمانی بۆ ئەم ئامدیوکردنە کاراسانیان کردبوو، بەتایبەت بۆ پۆلیسەکانی لادێکان، ئەمانە چەند مانگێك بوو مووچەکانیان وەرنەگرتبوو یان کە وەریشیان دەگرت بە کەم و کورتی.

ئارام مانوکیان گورج ئەو هەلەی بە ئاسانی قۆستەوە، لەمەدا ئازایەتیەکە دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بەرتیلە قورسانەی کە دەدران لە بەرامبەر ئامدیوکردنی چەکەکان و بەدەستخستنی زانیاری پێشوەخت دەربارەی ئەو کار و ڕێوشوێنانەی کە دەوڵەت دەیەوێ پیادەیانکات دژ بە شۆڕشگێڕان.

● چالاکیە شۆڕشگێڕیەکان

هەرچەندە لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزەدا شۆڕشەکەیان شکستی هاورد و پیرۆزی لە چارە نەنووسرا، بەڵام نیەت و مەبەستەکەیان هیچ نەگۆڕا، وەك جاری جاران سیاسەی وروژاندنی کارە تۆڵە سێنەکانیان پەیرەو دەکرد، ئەوەش وەك وتمان بۆ گردکردنەوەی دەستێوەردانێکی ئەوروپاییانە لە دۆزەکەیان[١٠٧]. بەڵام گۆڕان بەسەر سەرکردایەتی شۆڕشەکەدا نەهات.

(ئەرمیناکان) لە دانیشتوانە ناوخۆییەکانبوون، یانی لەو ئەرمەنە عوسمانیانەی کە بۆ دۆزەکەیان تێدەکۆشان، شۆڕشەکانی یەکەمجار بەر لەهەمووان حیزبی هانشاك ڕابەرایەتی دەکرد، لە ئەرمەنەکانی ناوخۆوە لایەنگیریەکی بەهێز دەکرا، بەتایبەت لەناوچەکانی زیتون و ساسۆن، دوای نووچدانە یەك لە دوای یەکەکان و قوربانیەکی زۆرە لە ئەرمەن وادەردەکەوت کە ئەرمەنە لادێییەکان نیدی ئامادە نەبن کە لایەنگری و

پاڵپشتی لە ئاوا ڕێکخراوێك بکەن، هەر نەبێ بۆ ماوەیەکی کەم خۆیان لێ بکشێننەوە، دیارە سەرکردایەتیەکەش چ لای ئەرمیناکانەوە چ لای هانشاکەوە شکستی خواردبوو، بۆیە حیزبی تاشناق کاروباری گرتە دەست و ئاڵای شۆڕشەکەی گرتە دەستی خۆی، دەرکی بەوەکرد کە تەقەڵلاکانی ئەوانی پێشوو پلانی ورد و بە ئاگا و هەماهەنگیان پێوە نەبوو، ئەم خاڵی لاوازە ببووە هۆکاری نسکۆیەکی یەکجارەکی.

بەم هۆیەوە تاشناق ڕێکخەری وەك (ئارام مانوکیان)ی لە ڕووسیاوە هاورد تا ڕیزەکانی ئەو جەنگاوەرە پەراگەندانە ڕێکخاتەوە کە لە نەوەدەکانەوە دەجەنگان، سەرکردە ناوخۆییەکانی ئەمانەیان لادا و شانەیەکی ئەرمەنی ڕووسی سەرپەرشتی دەگردن، نەك ئەمە لە واقیعدا هەر زوربەی ئەو ڕابەر و چاودێرانەی کە ئەرمەنەکانیان ڕێکدەخستەوە و مەشقیان پێدەکردن ئەرمەنی ڕووسیایی بوون.

کونسۆڵی بەریتانیا لە ڤان، ئەقیب تیریل، سەردانێکی (مووش)ی کرد، تەنیا بۆ لێکۆڵینەوە لەو یاخیبوونە ئەرمەنیەی کە لە ناوچەی (مووش - ساسۆن)دا بەرپا بوو، لە نەخۆشخانەکەی مووشدا چاوی بە یەك لەو شەڕوانە زۆرانە کەوت کە لە ڕووسیاوە ئامدیوی ناوچەکە ببوون...

لە ڕاپۆرتەکەیدا دەڵێ:

((لە وەڵامی پرسیارەکانمدا دەیگوت: مامەڵەیەکی زۆر باش کراوە، زۆر سوپاسی ئەو بەتەنگەوەهاتنەی نەخۆشخانەکە دەکات کە بەرامبەری نواندویانە، ناوی (گریگۆر میرزا بیگۆڤ)ە و خەڵکی (ئەلیکساندرۆبول)ە و باوکیشی قەشەیە، لە دەوروبەری ٢٥ ساڵاندایە، ڕەنگ و ڕوویەکی ئەرمەنیانەی تۆخی ها پێوە نەك ڕووسیایی.

لەوە گەیشتم کە لە بەتالیۆنی (کاربازر کنسکی) لە (ئەلیکساندرۆبول) سەرباز بووە، پاش دەرچوونی لە تاقیکردنەوە، گورج ڕێگەی پێدراوە کە

بچێتە پاڵ سەربازە یەدەگەکان، ئەوەش بەوەی باروزرووفەکەوە. وەك خۆی دەیگوت. سەرکردەی دەستەیەکی پەنجا نەفەری بووە کە ترکەکان ئەم پلەیە بەواتای (مولازم) لێکدەدەنەوە یانی (لێفتینانت). بەڵام لە ڕاستیدا تەنیا لە ئەفسەرێکی پلە نزم دەکات.

دەڵێ کە تەمەنی هەژدە ساڵ بووە، ئەندامی لیژنەیەك کە (گوروم)ی پێ دەڵێن ناوەکەی لە لیستی شۆڕشگێڕاندا تۆمارکردووە، ساڵی ڕابردو پاش ئەوەی خزمەتی سەربازی تەواو کرد، هەر ئەو ئەندامی لیژنەی گورومە پێی ڕاگەیاندووە کە دەشێ بڕوا بۆ ترکیا و بداتە پاڵ شۆڕشگێڕەکانی ئەوێ. بەڵام ئەم ئەوەی ڕەتکردۆتەوە و ویستوویە شتێ بەرتیل بدات تا بیبەخشن، پێیان ڕاگەیاندووە کە مەسەلە پارە نییە بەڵکو ئەوەی مەبەستیانە پیاوێکی وەك منە کە مەشقی سەرەبازی تەواو کردبێ و شارەزایە.

پێم گوت کە من ئەم قسانەم بەلاوە سەیرە، چونکە لە ڕووسیادا ئەم جۆرە کەسانە دەوڵەت و پۆلیس دەیانپارێزن. لە وەڵامدا گوتی پۆلیس ناتوانێ لە دەست شۆڕشگێڕان بمپارێزێ، ئەگەر سەرپێچی ئەو فەرمانەی بکردایە دەکوژرا.

نەیتوانی یان با بڵێین نەیدەویست پلانەکەی شۆڕشگێڕانم پێ بڵێ بۆ ئەو هەڵمەتەیان، وا خۆی دەردەخست کە زۆر کەم لەبارەی شەڕەکانەوە دەزانێ، دەیگوت: هەرچەند ئەفسەرێکبووم لە یەدەگی ڕووسیادا بەڵام لەناو شۆڕشگێڕاندا تەنیا شەڕوانێکی ئاسایی بووم، تەقەم دەکرد و فەرمانەکانم جێبەجێ دەکرت. پیلان و نەخشەی سەرکردەکانم نەدەزانی و یان ئاخۆ لە پشتمانەوە چی ڕوودەدا و من ئاگام لێ نییە.

لەسێی ئایار / مایۆ لە شەڕی دووەم کە هێرش دەکەنە سەر (جیلی غوزان) بریندار کراوە.

دوایی لێم پرسی ئاخۆ بەچ مەبەست و ئامانجێ تۆ و هاوڕێکانت

هاتوونە ترکیا بۆ شەڕکردن؟ لە وەڵامدا گوتی: تۆ باش دەزانی کە ئامانجمان مردنە[١٠٨].))

بە پێچەوانەی ئەو شۆڕشە بەربڵاوانەی تری لەوەبەر، سەرەتا تاشناق هێزەکانیان کردە ئەو ناوچانەی کە زیاتر مەیلیان بەلای یاخیبوون و هەڵگەڕانەوەوە هەیە و کار بۆ وروژاندن و تۆڵەسێنی دەکەن، بەمانا ناوچەی مووش - ساسۆن.

ساڵی ١٨٩٦ - ٩٧ لە کۆنگرەی تاشناق لە تەفلیس، دوو ئامانجی تەکتیکی دیاری کران کە لە ساڵەکانی ئایندەدا هاتنە واری جێبەجێکردنەوە: چڕکردنەوەی هێزەکانی تاشناق لە ناوچەی ساسۆن و چەکدارکردنی دانیشتوانەکەی. ڕێکخستنی هەڵمەتێکی موچیاری و تەمێکردن لە (ئەدرباداغان- ناوچەی سەلماسی ئێران) هەتا (فاسبوراغان- هەرێمی ڤان)[١٠٩]. هەروەك لەبەشی چواری ئەم کتێبەشدا هاتووە، ئامانجی دووەم گورج جێبەجێ کرا. ئەرمەنەکانی ساسۆن چەکدارن و مەشقیان پێ کرا، بەڵام ئەم کارە شەش ساڵی خایاند.

هەرچی بەڵگە و نووسراوە ئەوروپایی و عوسمانیەکانە ئاماژە بەوە دەکەن کە شۆڕشگێڕان بە کۆمەڵی هیجگار زۆر لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا لە ڕووسیاوە پەڕیونەتەوە بۆ ناو سەڵتەنە، ڕاستەوخۆ لە سنوورەوە بەرەوخوار تا گەیشتوونە هەرێمی ئەرزڕۆم وەیان بە ئێراندا بۆ هەرێمی ڤان[١١٠]. لە باکوورەوە سنووری ڕووسیایان لە هەرێمی ئەرزڕۆمەوە دەبەزاند و لەوێشەوە ڕووەو باشوور بۆ پەتلیس.

لە ساڵی ١٨٩٨دا وردورو تەقوتۆق لەنێوان شۆڕشگێڕ و سەرباز و عەشایرەکاندا تا گەییە شەڕی بەرفراوان پەرەی سەند. زۆر کەڕەت ئەرمەنەکانی ناوخۆ لەناوچەکانی مووش، پەتلیس و ساسۆن دەیاندایە پاڵ هێرش بەران[١١١]. زۆر کەڕەتیش سەربازە عوسمانێکان نەیان دەهێشت

یاخیبووان بپەڕنەوە (ناچار زۆر جار ئەو کەتیبانەیان بۆ شەڕەکان دەهێنا کە لەوەبەر شەڕیان لەگەڵ یاخیبووان کردبوو) بەلام دەستە و کۆسەڵە ئەرمەنەکان بەزۆری هەڵدەهاتن بۆ سنووری رووس دوایی دیسان هەوڵی گەڕانەوەیان دەدایەوە[١١٢]. ئیتر لە هەرێمی پەتلیس شەڕ گەرم دەبوو.[١١٣]

لەکۆتاییەکانی سالانی نەوەدی سەدەی نۆزدە، دەکرا سنووری نێوان سەڵتەنەی عوسمانی و ئێران بە ناوچەیەکی شەڕ دانرێ، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و هەوادارانیان لەگەڵ لەشکری عوسمانی و پاسەوانانی سنوور و هەندێ عەشایری کورد لە شەڕدابوون، جاروبار سەربازانی فارس و عەشایری کوردی تریش لەگەڵ شۆڕشگێڕان دەبوونە هاوپەیمان، دەفەری خۆی و سەلماس کە نیمچە دەستەلاتێکی یاخیبووانیان تێدابوو، ببوونە وێستگەیەك بۆ وەرگرتنی چەك و ئازووقە و پێداویستی تری شەڕ[١١٤].

بەلام ئەو بەلگانەی کە وەك ڕوداو و چیرۆك بگێڕرێنەوە و ئاماژە بن بۆ هەلگیرسانی شەڕی خوێناوی وا کە هیچ کام لە لایەنەکان تەنیا تۆزقاڵێ هەستی بەزەییان پیشاننەدابێ، وان لەبەردەستدا[١١٥]. وا دەردەکەوت کە کاری سنووربەزاندن لە ڕووسیاوە بۆ هەرێمی ئەرزڕۆم زۆر بووبێ یان بەلانی کەم ژمارەیەکی زۆری لێ تۆمار کرابێ.

شۆڕشگێڕان کە ئاشکرا دەبوون دەکەوتنە شەڕەوە لەگەڵ سەربازە عوسمانێکان و عەشایرە کوردەکانەوە[١١٦]. بەلام ئاکرێ گشت ئەو و سەدان شەڕانەی کە لە نووسینی دیپلۆماتکارەکاندا تۆمارکراون بژمێردرێن، لێرەدا هەندێکیان وەك نموونە دەخەینە ڕوو:

لە ئەیلوول / سەپتامبری ١٨٩٨ لە نێزیك (مالازگیت) چەند شۆڕشگێڕێکی ئەرمەن کە لە ڕووسیاوە دەهاتن لە لایەن سوارەی حەمیدییە و دەستەیەك لە پیادەی نیزامیەوە ڕاونران و زۆریان کوژران، هەر لەو مانگەدا زیاتر لە ٥٠ شۆڕشگێڕ کە لە باکووردوە کرابوون بەمدیودا لە شەڕی

نێزیك مووش کوژران، بەشێکی تریشیان لە (توتاك) دەستگیر کران، دیلێك کە لە (مالازگیرت) دەستگیرکرابوو دەیگێڕایەوە کە دەستەکەیان یەك لەو سێ دەستەیەبوو کە سنووریان بەزاندبوو[١١٧].

لەسەرەتای مانگی تسرینی یەك / ئەکتۆبەری ١٩٠٣ سێ دەستە لە شەڕوانان لە شوێنی جیاجیاوە سنووری ڕووسیان بڕی (یەکیان بریتیبوو لە ٨٠ بۆ ١٠٠ کەس، دووەم ٦٠ کەس بوون، سێیەم ٥٠ کەس) هەرکام لەمانە لەگەڵ سەربازانی عوسمانیدا پێکاهەڵپژان و دواییش شکان ئەوەی ڕزگاریبوو یان هەڵات و چۆوە ئەودیو یان لە گوندە ئەرمەنەکانا خۆی شاردەوە. شەڕەکان وا تەنینەوە تا ئەو گوندانەشی گرتەوە و کوردی غەیرە نیزامیش تیایاندا بەشداربوو، دیارە بێتاوانێکی زۆریش لەو شەڕانەدا گرفتار بووە[١١٨].)

لە ساڵی ١٩٠٢ لە ڕاپۆرتەکەی لێفتێنانت کە لۆنێل (مونسل) کە کاری کونسوڵی بەریتانیای لە ڤان گرتبووە دەست، ئەوە هاتووە کە کۆمەڵە ئەرمەنێك ٣٠٠ کەس بوون سنووری ڕووسیان بەزاندبوو، کونسوڵ دەڵێ: (دەبێ ئەمانە هەروەك کۆمەڵەکانی ساڵانی ڕابردوو بەهۆی دەستتێکەڵکردنیانەوە لەتەك پاسەوانە سنووریەکانی ڕووسیا توانیویانە بێنە بەمدیودا، چونکە خاڵی چاودێری ئەو پاسەوانانە زۆرە و بەتوندیش چاودێری سنوورەکە دەکرێ. بۆیە بە زەحمەت کۆمەڵێکی ئاوا بەم ژمارەیە بتوانێ تێپەڕێ و ئاشکراش نەبێ... تەنیا ئامانجی ئەمانە ئەوەیە کە وڵات هەر نا ئارامبێ و دۆزی ئەرمەنیش هەر بمێنێ، بیانوویەکیش بدرێتە دەست ڕووس کە پێویستێتی، تا ئەگەر هەلێکی لەبار ڕەخسا خۆ تێهەڵقورتێنێ و بێتە ناوەوە.)

مونسل ئاماژە بەوە دەدا کە کاتێ عوسمانێکان لەبەرەو ڕووبوونەوەی ئەو تاقمانەدا سەرکەوتن، هەوڵێکی زۆر گەورە دەدرا کە ئەو ڕووداوانە وەك کوشتار لە ئەرمەن بخرێنە ڕوو، کە ئەمەش بۆ ڕووسەکان هێنانەدی

ئامانجیان بوو لە شلۆقکردنی باری ئاسایی وڵات.[119])

مونسل لەم قسانەیدا ڕاستی پێکاوە، ئەوانەی کە سنوریان دەبڕی و دەهاتنە ئەمدیو پیلانیان ئەوەبوو کە ئاگری یاخیبوونێکی بەرفرەوانی گەورە هەڵگیرسێنن، وەك چۆن لە ١٨٩٤ بۆ ٩٦ کردیان، ئەو ڕاپۆرتانەی باس لە کوشتار و کۆمەڵ کوژیش دەکەن وان لە خزمەت ئامانجەکانی ئەواندا، لە ساڵی ١٩٠٣ لە سنوورەوە ١٣٠ چەکدار پەڕینەوە کە خەریکبوو ڕووەو باشوور ملبنێن، بۆسەیێکیان بۆ یەکەیەکی ئەسپسواری سەربازەکان نایەوە، لەمەدا دوو نەقیب و لێفتینانتێك و حەوت سەرباز کوژران، لەو کاتەی کە یەکە عوسکانیەکە داوای یارمەتی دەکرد، یاخیبووان کەوتنە شێواندنی لاشەی کوژراوەکان، بەپێی (تیریل) کونسوڵی بەریتانیا: (وایاندەزانی کە ئەم کارانە وا لە عوسمانیێکان دەکات کە لە ڕقدا قەسابخانەیەك بەرپاکەن و چی خراپە بەو گوندانەی بکەن کە دورن لە شەڕەکەوە و بێزیانن، بەمەش سەرنجی دەرەوە بۆ دۆزەکەیان ڕادەکێشن.)

لە واقیعیشدا ترکەکان تۆڵەیان لە گوندەکان نەکردەوە بەڵکو سەربازی تریان هێنا و یاخیبووەکانیان کوشت، بەڵام گورج ڕاپۆرتە هەواڵیەکان وا بڵاوکرانەوە گوایە سەربازەکان گوندی (دیلیبابا)ی ئەرمەنیان وێران کردووە. تیریلی کونسوڵ ڕایگەیاند کە: ئەو ڕاپۆرتانەی کە باس لە ڕودانی کاری وەحشیگەری و کوشتار دەکەن لە ڕاستیەوە دورن و درۆن. لە هەقیقەتدا خراپەیەك بەر ئەو گوندە و دانیشتوانەکەی نەکەوتووە. هەتا تیریل پاش چەند ڕۆژێك لە بڵاوبوونەوەی ئەو دەنگۆیە خۆی سەردانی کرد و شەو لەوێ نووست[120]. ئەرمەنەکان تفەنگ و پاسپۆرتی ڕووسیان پێبوو، ئەسپەکانیشیان نیشانەی سوپای ڕووسیان پێوە بوو[121]. (وەك لەوەبەر باسکرا) پەڕینەوە بە کۆمەڵی گەورە گەورە شتێکی دەگمەن نەبوو، بەڵام کۆمەڵە بچووك بچووکەکان بۆ پەڕینەوە لە سنور باشتر و پەسەندتر بوو، هەندێ

کەرەت هەواڵدەرانی دەوڵەت ڕاپۆرتیان لەبارەی سنوور بەزاندنەکانەوە دەدا، سەربازەکانیش بەو پێیە بۆیان دادەنیشتن تا بیانکوژن یان دەستگیریان کەن[١٢٢]. بەڵام بێگومان ئەو دەستە و تاقمانەی لە ئێران و ڕووسیاوە دەهاتنە ئەمدیو گشتیان ڕێگریان لێ نەدەکرا، ڕوداوەکانی دوایی هەردوو هەرێمی بەتلیس و ڤان گەواهی ئەوەن کە زوربەیان توانیویانە بێ ئەوەی ئاشکرا بن سنوور ببڕن.

کونسوڵی بەریتانیا لە ١٩٠٢دا وای مەزندەدەکرد کە شاخەکانی ساسۆن نێزیکەی ٥٠٠٠ بۆ ٦٠٠٠ چەکداری پێوەیە، ئەوانە لەوپەڕی ئامادەباشی و مەشقدان، بەسەرکردەیی (ئەندرانیک ئوزانیان). لەوانەیە ئەم ژمارەیە زیادە ڕۆییەکی گەورەی پێوەبێ و دیارە ژمارەیەك لەو ئەرمەنانەی ناوخۆیشی گرتۆتە خۆی، بەڵام بەبێ هیچ دوودڵیەك ئەوە پیشاندەدات کە ژمارەیەکی زۆر کەس توانیویانە سنوور ببڕن[١٢٣].

لە ناوچەکانی شەڕدا یەك هۆکار لە بەرژەوەندی لادێییەکاندا بوو: عوسمانیەکان ناچاربوون کە سەرباز بنێرن بۆ بەرەنگاربوونەوەی داگیرکاران ئەمە لە خۆیەوە دەبووە هۆی بەرکەماڵی ئاسایش لە ناوچەکەدا، هەر بۆ نموونە: (ابرایم پاشا)ی ژەنەراڵی عوسمانی لە ساڵی ١٨٩٨ فەرمانێکی دا بۆ پارێزگاریکردنی لادێ و لادێییەکان لە شۆڕشگێڕان و عەشایر، سەربازی دەنارد بۆ ئەو گوندانەی هەڕەشەیان لێ کرابوو تیا بمێننەوە، ئەو مەڕو ماڵاتانەی کە عەشایرەکان لێیان زەوت کردبوون و تاڵان کرابوون بۆیان بگێڕنەوە[١٢٤].

ساسۆن

لەسەرەتای سەدەی بیستدا ئەرمەنە شۆڕشگێڕەکان لەناوچەی (مووش - ساسۆن) گردببوونەوە[١٢٥]. ئەو ڕاپۆرتانەی کە لەبارەیانەوە درابوو ئیشارەیان

بەوە دەدا کە لە سنووری ڕووسیا و ئێرانەوە هاتوونە ناوچەکەوە، بەڵام سەرکردەکانیان لە سنووری ڕووسەوە هاتوون و ئینجا یاخیبووانی ناوخۆ لێیان گردبوونەوە، ئەمانە ئالآیەکی (شینی نیللی)یان هەڵگردبوو کە وێنەی بازێکی نێدابوو و گشتیان لەژێر فەرمانی (ئەندرانیك)ی سەرکردەیاندا بوون.

بەبێ هیچ بەڵگە و پاساوێك، مەبەستیان لە یاخیبوونەکەیان ئەوەبوو کە کاردانەوەی تۆڵەسەندنەوە بوروژێنن، ئەوەش دەبێتە هۆی دەستێوەردانی ئەوروپاییەکان.

گوندە موسوڵمانەکانی دەوروبەری ساسۆن هەڕەشەیان دەکرایە سەر، سەرەڕای باجگر و فەرمانبەرانی دەوڵەت، ئەو تەقەللایانەی بۆ وروژاندنی کاردانەوە و پەرچەکردار تا ڕادەیە سەری گرت، هەر بۆ نموونە: دانیشتوانی گوندی (هونان) پەلاماری کۆمەڵێ پۆلیسیان دا و کوشتنیان، ئینجا زوربەی ئەو لادێییانە هەڵاتن بۆ شاخەکان هەندێکیشیان بە گوللەی ئەو پۆلیسانە کوژران کە بۆ تۆڵەکردنەوە دوایان کەوتبوون[١٢٦].

دەوڵەت لە ئەگەری دەستێوەردانی ئەوروپایی ئاگاداربوو، بۆیە پەیتا پەیتا ڕێنمایی توندی دەنارد کە دەبێ سەرباز و کوردە غەیرە نیزامیەکان جڵەوگیرکرێن و ددان بەخۆداگرن، لەژێر دەستەڵاتدا دەرنەچن و پەت نەپچرێنن[١٢٧]. لەسەرەتای مانگی ئەیار /مایۆی ١٩٠٤ سوپای عوسمانی لە (کالیکوزان chelieguzan) پەلاماری نزیکەی ١٥٠٠ یاخیبووی دا، زۆر خراپ شکاندنیان، دوای ئەوانەش کەوتن کە ڕایانکرد و ٢٥ گوندیش لەمەدا سووتێنرا، سەرەتا ئەوروپاییەکان سەرزەنشتی سەرباز و کوردەکانیان دەکرد بەڵام حوکمەت بە توندی ئەمەی ڕەتکردەوە[١٢٨]. جا وەك هەموو جارێك درۆ و بوختان دەربارەی کۆمەڵکوژی و کوشتار هۆنرایەوە[١٢٩].

بەڵام لەگەڵ گەیشتنی ڕاپۆرتەکانی کونسوڵی بەریتانیا، کە خۆی

چووبووە ناوچەکە، ڕاستیەکی دی سەری هەڵدا، لەمەدا (تیریل)ی کونسوڵ دەڵێ: (سەرەڕای ڕەچاوکردنی گشت بار و ڕەوشەکان، ئەو تۆمەتانەی باس لە کۆمەڵکوژی و کوشتارو دەستدرێژی دەکەن، هەروا بەئاسانی ناتوانرێ بهێڵرێتەوە و جێی باوەڕبن)[٣٠].

• هەرێمی ڤان

لەسەرەتای سەدەی بیستدا ئەگەر ڤان بەراوردکرێ بە ناوچەی (ساسۆن - مووش) تا ڕادەیە هێمن بوو، خواست و ویستی شۆڕشگێڕان هێشتا گەرموگوڕ و قوڵیی دەدا، بەڵام ئەو بەڕێوەبردنە سستەی کاری ڕێکخستن و مەشقپێکردنەی کە ئارام مانوکیان پەیڕەوی دەکرد وای لەو خواست و ویستە گەرموگوڕە کرد کە ڕێکخستنێکی بنیاتنەری لێ بکەوێتەوە.

لەنێوان سالانی ١٩٠٠ - ١٩٠٧ ژمارەی ئەو شەڕانەی لەنێوان هێزەکانی دەوڵەت و شۆڕشگێڕاندا قەوما لە هەرێمی ڤان کەمتربوون لەوەی چاوەڕوان دەکرا. بە پلەی یەکەم ڤان ببووە خاڵی تێپەڕبوونی شۆڕشگێڕەکان، بۆیە زۆربەی ئەو وردەورە تەقوتۆقانەی کە لەنێوان سوپا و شۆڕشگێڕانا ڕویان دەدا بەهۆی ئەو ڕێبەندیەوە بوو کە کرابووە سەر چەك و خەڵکانی سنوور بەزێن لە ئێرانەوە. هەرچەندە زۆربەی ئەو پیاوانەی لە ئێرانەوە بەڕێوەبوون بۆ ناوچەی مووش- ساسۆن لە هەرێمی پەتلیس، بەڵام دەرکەوت کە بڕێکی زۆر لە چەك و تەقەمەنی تایبەتبوو بەوەی لە ڤان دانرێن و عەمبارکرێن، لە بەرامبەردا، لەکاتی تێپەڕینی یاخیبووە هەڵاتووەکاندا بە هەرێمی ڤاندا پاش ئەوەی لە ساسۆن شکستیان خواردبوو، لێرەش لێیان دەدرا و کڵپەی شەڕێکی تر لەملاش بەرزدەبۆوە، کە کۆمەڵێ لە شۆڕشگێڕان بە سەرکردەیی سەرکردەی یاخیبووان (ئەندرانیك) کە لە پەتلیسەوە ڕاوەدوو نرابوو.[٣١]

جێی ئاماژەیە ئەو شۆڕشگێڕانەی کە لە خوار دەریاچەی ڤانەوە

هەڵدەهاتن دوو کەڕەت دورگەی (ئەختمار)یان لەناو دەریاچەکەدا داگیرکرد، ئامانجیشیان لەمە بە زۆری بۆ ڕاگرتنبوو بەرەو ئەو ناوچەیەی لە ڕۆژاوای ئێراندا بەدەست ئەرمەنەوە بوو. سەرەنجام لەشکری عوسمانی توانی ئەگەرەکو بە زەحمەتیشبێ یاخیبووان ڕامالێ، چونکە ئەوانیش وەنەبێ لە حاڵێکی باشتردا بووبن لەمان.

یاخیبووەکان تفەنگی تازەتر لەوانیان پێبوو، ئەرمەنەکان دەیانتوانی دوراودور لەنێوان دورگەکە و کەناراوەکەدا سەربازەکان بپێکن، بەڵام سەربازەکان ئەمەیان نەدەتوانی، ئەمەش وای لە عوسمانیەکان کردبوو کە تۆپخانە بەکاربێنن، کە بووە زیانگەیاندن بە هەندێ کڵێسا. یاخیبووان کە شەوداهات بە بەلەم هەڵاتن.

بەپێی دەوڵەت ئەوانەی کە هەڵاتبوون خاچێکی پیرۆز و بە بەها و گەلێ شمەکی پیرۆز و بەنرخی تریان بردبوو، کەچی هێشتا ئەوان سەربازەکانیان بە ئەنجامدانی ئەو تاڵانیانە تاوانبار دەکرد[١٣٢]. شەڕە خوێناویەکانی نێوان موسوڵمانەکان و مەسیحیەکان وە مەسیحی و مەسیحیەکان و موسوڵمان و موسوڵمانەکان بەردەوامبوو، بۆ نموونە:

ئەرمەنەکانی گوندی (ناریک) لەلای (غیفاش)ەوە کە پەنای شۆڕشگێڕەکانیان دابوو، لەلایەن جینایەتکارێکی هەڵاتووەوە (عەبدولغەفور) ڕووبەڕووی کوشتن بوونەوە، بەمەرجێ شۆڕشگێڕەکان برای ئەو کابرایەیان کوشتبوو[١٣٣].

بۆ ئەمە عەشایری کورد و دەوڵەت هاوکاری یەکبوون، هەرچەندە ناکۆکی بەردەوامی نێوانیان لەسەر بەرەورووبوونەوەی ئەو یاخیبووانەی کە دەهاتن، بەتایبەت لە خوارووی ڕۆژاوای ڤانەوە، کە ململانێی نێوان شۆڕشگێڕان و عەشایر (وەك لەبەشی چواردا باسکرا) هەر بەردەوامبوو[١٣٤].

لە ساڵی ١٨٩٩ نزیکەی ٥٠ جەنگاوەر لە ڕۆژهەڵاتی بشکالەوە سنوریان

بەزاند و پەلاماری (شەریف بەگ)یاندا [١٣٥]. بەڵام ئەو توانی ڕاویانێ و بیانشکێنێ، لەمەدا کوردێک و سێ لە هێرشبەران کوژران. شۆڕشگێڕان توانیان بگەنە (زینیس) کە هەر دوو کاژێر لە ڕۆژهەڵاتی (خۆشون)ەوە دورە، لێرە لەگەڵ سریەیەك لە سوپای پیادەی نیزامی بەیەکیانادا، ئەنجام سێ لە ئەرمەن کوژرا و یەکیش دەستگیر کرا، والی لەمەدا فەرمانێکی توندی دەرکردبوو کە نەهێڵێ کوردەکان بەشداری شەڕەکە بکەن یان بکەونە تاڵان و بڕۆ [١٣٦].

• ڕووسەکان

هەڵوێستی ڕووسەکان لەبەرامبەر شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان جۆرە تەمومژاویەکی لەخۆ گرتبوو، لەلایەکەوە حوکمی قەیسەر چارەی فەلسەفەی شۆڕشەکەی نەدەویست و خۆشیی لێ نەدەهات، هەڤیشی بوو، دەترسا لەوەی بۆ خۆی بەگڕی ئەو ئاگرە هەڵبڕوکێ. هەروا ڕووس خۆی بەتوندی ناڕازی بوو لەو تەوژمی جوداخوازیانەی ئەرمەن لە ئیمپراتۆری ڕووسیادا، جا بۆ نموونە دەوڵەت دەستی دەگرت بەسەر قوتابخانەی کلێساکانی ئەرمەندا و دەیکردنە قوتابخانەی ڕەسمی [١٣٧]. بەبارێکی تردا دەوڵەتی ڕووس خۆی ڕووبەڕووی کێشەو گرفت ببۆوە لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا، بەتایبەت لە ناوچەی (قارس) [١٣٨]. لە لایەکی ترەوە ڕووسیا هیچ سوودێکی لە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکانەوە دەستنەدەکەوت، لە خێریانا تەریکبوو و لەشەڕیانا شەریکبوو، تەنیا لەو سونگەی ئاژاوە و شلۆقیەوە نەبێ کە لە سەڵتەنەی عوسمانیدا دەیانناوە.

ئیمپراتۆری ڕووس هەتا ڕوخاندنیشی داوای ئەو زەویە ئەرمەنیانەی دەکرد کە لەژێر دەستی ترکدا بوون بە ڕێڕەوێکیشەوە بۆسەر دەریای سپی ناوەڕاست... ئەمە خواستی ڕووسبوو.

کارەکانی ئەرمەن و کورد لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ بۆ تێکدانی ڕێکخستنی سیاسی عوسمانی دەڕژانە بەرژەوەندی پلانەکەی ڕووسیاوە، بەڵام لە ڕووی سیاسیەوە دانانی ئەم کارانە بەوەی کە هەمیشە هاندەرن بۆ هەڵگیرسانی شۆڕشێك لە سەڵتەنەکەدا شتێکی ڕاست نەبوو.

پاڵپشتی ڕووس لە ڕووی سیاسی و تەکتیکیەوە بۆ ئەرمەن جارێك بەهێز و جارێك لاواز دەبوو، بە جۆرێ دەوریەکانی ڕووس لەسەر سنوور هەندێ جار هێرشی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و ئاودیوکردنی چەکیان ڕادەگرت، جاری وایش هەبوو ڕێگە گوشاد بوو. هەندێ لە کونسوڵە ڕووسەکان لە ڤان پشتگیریەکی چاکی شۆڕشگێڕانیان دەکرد، بەتایبەت بەر لە یاخیبوونەکەی ١٨٩٦ (لە سونگەی مەشقپێکردنی گەنجەکان و هەوڵدان بۆ بەردانی یاخیبووە بەندکراوەکان و مشورخواردن بۆ پەیداکردنی پەناگەی ئەمین بۆیان لەناو کونسوڵگەریە ڕووسیەکەدا و ... هتد)

ڕووسەکان ئاستی هوشیاری و ئامادەباشی ئەمنی خۆیانیان لەسەر سنوور لەگەڵ سەڵتەنەی عوسمانیدا بەرزکردەوە، جاروبار نەیاندەهێشت دەستە و تاقمی بچووکی شۆڕشگێڕان سنوور ببەزێنن، ئەمەش بەهۆی ئەو گلەیی وبێزاریەی کە بەریتانیا و فرانسا بەرامبەر ڕووس هەیانبوو و دەریاندەبڕی، چونکە پاڵپشتی شۆڕشگێڕانی دەکرد.

لەو ماوەیەدا ئەرمەنەکان لەگەڵ پاسەوانانی سنووری ڕووسدا بەشەڕ دەهاتن، هەرچەندە ئەو جۆرە شەڕانە دەگمەنبوون. پاسەوانەکان بەبێ ئەوەی دەستخەنە ڕێگەیان مەجالیان دەدا بە تێپەڕبوونی کۆمەڵی وا کە لە سەدان چەکدار پێك هاتبوو[١٣٩]. وەك دەردەکەوت هیچ ڕێگریەکی ئەوانە نەدەکرا کە لە ڕووسیاوە ئاودیوی ئێران دەبوون، پاسپۆڕتی ڕووسیان پێبوو، ڤیزای چوونە دەرەوەی دەریایی تەواوی لەسەر بوو، جێی باسە هەتا کۆمەڵی گەورە گەورەش دەیانتوانی بەسەربەستی لەنێوان ڕووسیا و ناوچەی

ئازەربایجانی فارسیدا بێن و بچن[١٤٠].

خۆ هەر کە رووسەکان لە ساڵی ١٩١٠دا دەستیان گرت بەسەر رۆژاوای ئێراندا ئیتر شۆڕشگێڕە ئەرمەنە چەکدارەکان بە ئازادییەکی رەهاوە دەیانتوانی لەو ناوەدا بێن و بچن.

ئەو چەکانەی لە رووسیاوە بۆ شۆڕشگێڕان دەهاتنە ناو ئێرانەوە لە راستیدا بەنەزەری رووسیاوە ناقانوونی بوون، بەڵام بەوپێیەی کە بڕێکی هێجگار زۆر لە زەخیرە و چەك بە سنوورەکەدا تێدەپەڕی، لەوەی دەگرد کە ئەم رێسایە زۆر کەم پەیڕەو دەکرا، هەرکەس شارەزاییەکی یا زانیارییەکی ئەوتۆی لەبارەی هەردوو ناوچەی رۆژهەڵاتی ئانڤین و قەفقاسەوە ببێ، دەتوانێ ئەوە بێنێتە بەرچاوی خۆی کە لەسەر ئەرزی واقیع چی رووی دەدا، لە غیابی فەرمانی راستەوخۆ بۆ قەدەغەکردنی چەك، دەبێ چاوەڕوانی ئەوەش بکەی کە پاسەوانانی سەر سنوورەکە، کەمدەست و نەدارا، بەرتیلی قاچاغچییەکان وەرگرن تا بهێڵن لۆری و عەرەبانە چەکەکانیان تێپەڕن، جا مادەم چەکەکان لەژێر کاڵا و شمەکەکانەوە دەشاردرانەوە ئەوا تێپەڕبوون بە بازگەکاندا ئاسانبوو. خۆ بەلای پشکنەرە رووسەکانیشەوە گەڕان و پشکنین بۆ دۆزینەوەی چەك لەژێر کاڵا و شمەکەکاندا کارێکی هێند گران نەبوو، بەڵام ئەمە بە ئاسانی نەدەکرا، پاسەوانەکان بەچاوی خۆیان تفەنگەکانیان نەدەدی، ئەمە مانای ئەوەیە کە قانوون پێشێل نەکراوە و نەبەزێنراوە، بەڵام سروشتی رەوشەکە لەکەس شارراوە نەبوو، هەندێ راپۆرتیش هەن لە بارەی رێگەگرتنی رووسەکان لە بارە چەکی لەو چەشنانە لە سنووری باکوورەوە، بەڵام لە سنووری ئێرانەوە شتێکی لەو جۆرە نەبووە.

رووسەکان بۆ نانەوەی ئاژاوە لە دەڤەرەکەدا لە هاندانی عەشایرە کورد و نەستووریەکان دەستێکی باڵایان هەبوو[١٤١]. هەندێ بەگرێ گێراوی خۆیان خستبووە ناویانەوە کە هەندێ قەشەی نەستووری وایان تێدابوو کە لە

ڕووسیا مەشقیان پێ کرابوو، بۆ لایەنگیری لە بەرژەوەندییەکانی ڕووس و وەرگێڕانی بە کۆمەڵی خەڵکە نەستووریەکە بۆ سەر مەزەبی ئەرسەدۆکسی ڕووسیایی. ئەمەش وەنەبێ کارێکی ئەستەمبێ، چونکە کۆششەکانی پێشتر بۆ سەر کاتۆلیکی تا ڕادەیە سەرکەوتنی بەدەستهێنابوو، نەستووریەکان بەوە شادبوون کە هاوکاریەکەیان لەبەرچاو دەگیرێ و جێی پێزانینە، سەرکەوتنی گرنگیش لەم وەرگەڕانە نایینیەدا لەوەدابوو کە بووە هۆی نانەوەی دووبەرەکی و فیتنە، ئەمەش دەقاودەق لەگەڵ پیلانەکەی ڕووسدا هاوجووتبوو.

گومانی تێدا نییە کە ڕووسەکان لە ڕێی پشتگیریانەوە بۆ داخوازیەکانی یاخیبووەکان کە درابووە نووسینگەی (مارشیمون)ی سەرکدەی مەدەنی و ئوسقوفی باڵای نەستووریەکان، ببوونە هۆی ناکۆکیەکان[١٤٣]. وەدەبێ ئاماژەش بکرێ کە یەك لەو خزمەتە گەورانەی ڕووسەکان بۆ یاخیبووان ئەوەبوو کە لە دەرەوەی وڵاتەکەی خۆیاندا نەیاندەهێشت بکەون ژێر باری پرسینەوە و لێپێچینەوەی ئەو وڵاتەوە کە لێین یان وان تێیدا، چونکە زۆر جار هێزە ئەوروپاییەکان عوسمانێکانیان ناچاردەکرد کە قەبووڵی ئەوە بکەن هاوڵاتیە ئەوروپاییەکان لە دادگەکانی سەڵتەنەدا دادگەیی نەکەن چونکە ئەوانە تەنیا ملکەچی ڕێسا و قانوونی وڵاتانی خۆیانن.

جا بەپێی ئەوەی ئەم قانوونە لە ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا بەڕێوە دەچوو، بۆیە شۆڕشگێڕە ڕووسەکان لەسەر تاوان و جینایەتەکانیان سزا نەدەدران، هەر بۆ نموونە لە ساڵی ١٨٩٧: عوسمانێکان لەشاری ڤان بە توومەتی دەستدرێژی بۆسەر سەرباز و مەدەنی موسوڵمان سێ شۆڕشگێڕیان بە ناوەکانی (ڤیراموز، ئەرشاك، فارتا) دەستگیر کردن، لەسەر ئەمە کونسوڵی ڕووس گورج هاواری لێ بەرزبۆوە کە ئەمانە هاووڵاتی ڕووسن و لە بینای کونسوڵخانەکەیدا گلی دانەوە و ڕێگەشیان پێدەدرا کە پەیوەندی بە

شۆڕشگێڕانی تڕەوە بکەن. هەر ڕۆژێکی یەک شەموانیش بەرەو یەک لە کلێسا ئەرمەنەکان دەبوونەوە بۆ وتاردانێکی شۆڕشگێڕانەی ئاگراوی بەسەر ئەو خەڵکەدا. دواجار لە ساڵی ١٨٩٩ ڕووسەکان بڕیاریاندا ڕایانگوێزن بۆ ناو ڕووسیا[١٤٣].

• یاخیبوونەکەی ١٩٠٦: پێشهاتەکان

هەرچەندە شتەکە هەر قسە و بۆچوونی ڕووتبوو بەڵام لەوەدەچوو بە زۆری شۆڕشگێڕەکان خۆیان بکەنە هۆی یاخیبوونێک لە بەهاری ١٩٠٦دا لە ڤان، لەم ڕووەوە ئەنجومەنی حیزبی تاشناق لە ژنێڤ لە شوبات/ فەبرایر ،نیسان – ئەپریلی ١٩٠٥ کۆبۆوە، بڕیار درا کە ئامادەکاری بۆ (جم وجۆڵێکی بەرفرەوان) لە ڤاندا بکرێ[١٤٤].

ئیتر لەماوەی ئەم دوو ساڵەدا ڕاپۆرتەکان دەربارەی یاخیبوونێکی چاوەڕوانکراو پەی دەرپەی دەکەوتنەڕوو، لەسەرەتای هاوینی ١٩٠٤ نێردراوە ئامریکاییەکان وایان مەزندە دەکرد کە جموجۆڵێکی شۆڕشگێڕانە وا لە ئارادا و هاکا دەستی پێکرد. چونکە سەرچاوە هەواڵدەریەکان ئەوەیان پێ گەیاندبوون کە لە ناوشار شەش دەستەی شۆڕشگێڕ کەوتونە چالاکی، لە سنووریشەوە پاڵپشت بەڕێوەیە، هەر بەپێی ئەمانە شۆڕشگێڕەکان هەڕەشەی تەقاندنەوەی سەربازگەکانیان دەکرد بە باروت، وە موسوڵمانەکانی ناو شارەکە وایان هەستدەکرد. کە مانگرتن ڕوبدات، (چەخماخسازەکانیش سەرقاڵی ئامادەکردنی چەک بوون[١٤٥]). بۆ ئەمە حیزبی تاشناق لە هەرێمەکەدا هەزارا پارچە چەکی لە عەمبارەکانی ناو شار و لادێکاندا سەریەکنابوو.

لە زستانی ١٩٠٥ - ٠٦ ژمارەیەکی یەکجار زۆر لە شۆڕشگێڕان لە شوێنە دورەکانەوە ڕژانە ناو شارەکە، کونسوڵ (ئارسەر. ئی. گیری) دەڵێ: بە

چالاکیەکی ڕەهاوە دەیانەوێ لە زستاندا بەردەوامبن لە هەڵمەتی پرۆپاگەندەکانیاندا بەو هیوایەی هەوڵەکانیان لەمەدا بەری هەبێ تاکو بتوانن لە بەهاردا ئاژاوەیەکی ترسناك بنێنەوە[١٤٦]. ئەمە شرۆڤەکردنێکی ئەو هەموو چەشنە چەك و زەخیرانەیە کە لە ساڵی ١٩٠٨ لە شارەکەدا دۆزرانەوە.

پیاو هیچی بۆ نامێنێتەوە جگە لەوەی کە بپرسێ: هۆی چی بوو کە ساڵی ١٩٠٦ هیچ یاخیبوونێك ڕوی نەدا؟ لەوانەیە هۆی سەرەکی ئەوەبووبێ کە ڕووس ناڕازیبوون، چونکە ئەو کات لە ١٩٠٤ - ٠٥ ڕووسیا لەژێر باری قورسی جەنگی ڕووس و ژاپۆندا بوو و شۆڕشی ١٩٠٥ - ٠٦ی ڕووس کە بووە هۆی یاخیبوونێك لە خوارووی قەفقاس[١٤٧]. ئەمە کاری کردە سەر پلانێکی ڕووسەکان بۆ دەستێوەردان لە ڕۆژهەڵاتی عوسمانی. بەڵام جەنگەکەی دژ بە ژاپۆن هۆکاری سەرەکی بوو.

کونسوڵی بەریتانیا (تیریل) لە ڤان وای دانابوو کە جەنگی ڕووس و ژاپۆن بووە کۆسپی بەردەم پیلانەکانی ئەرمەن بۆ یاخیبوون و واشی دانابوو کە ڕووس پشتی دەگرتن، بەڵام ڕووسەکان حەزیان بە ڕودانی هیچ پشێوی و گێرەشێوێنیەك نەدەکرد لە سنوورەکانی ڕۆژاوایانەوە، بەتایبەت لەتەك ڕودانی گەلێ گیروگرفتی تر لە ڕۆژهەڵاتدا[١٤٨].

جێی گومان نییە کە ئەو شکستە گەورانەی ڕووسەکان بەدەستی ژاپۆنیەکانەوە لە دەریا و زەویەوە تووشیان هات، توانای ئەوەی لێبڕیبوون کە بیر لە داگیرکردن بکەنەوە لە دەرەوەی سنوورەکانی خۆیان. لەو هۆکارانەی یارمەتیدەری شۆڕشەکەی ١٩٠٥ بوون ئەو بێئومێدی و ورەبەردانە مەعنەویانە بوو کە ئەو شکستانە بەسەر گەلی ڕووسیایدا هێنا، کارێکی وایان کرد کە هەر جوڵە و کارێکی تری سەربازی لە ڕووی سیاسیەوە شێتی و بێئەقڵیەکی وایە نەبێتەوە. ئیتر سەبەبەکە هەرچێکبێ، ئاماژە بەوەش دەکرێ کە ڕووسەکان لە ساڵی ١٩٠٦دا دەوریە پاسەوانە سنووریەکانی خۆیان

زیاتر کرد و ژمارەیەکی زۆری شۆڕشگێڕانیشیان ڕێبەند کرد کە بچنە ناو سەڵتەنەکەوە[149].

دەشێ شکستی یاخیبوونەکەی هەرێمی (پەتلیس)یش دیسان هۆکارێکی تربێت لە دوا خستنی ئەم یاخیبوونەی ڤان یان ئەنجامنەدانی. لە ساڵی ۱۹۰۳ لە گەرمەی ئاژاوەکانی (ساسۆن)دا هەواڵدەرێکی ئەرمەن بۆ (ف.ج.فریمان)ی کونسوڵی بەریتانی گێڕابۆوە کە شۆڕشگێڕەکان پلانی ئەوەیان بووە کە دەستبگرن بەسەر شوێنە ستراتیژیەکانی ساسۆن و ڤان و شوێنی تریش لە ڕۆژهەڵات. وە ئەرمەنی تریش سنوور دەبڕن و لەڕووسیاوە دێن، دەکەونە کوشتنی موسوڵمانەکان تا ئەوانیش بکەونە تۆڵەسەندنەوە و دواجار دەستێوەردانی هێزە ئەورووپاییەکان[150].

دیارە ئەمانە شتی بەڵگەنەویستی سنووردارن، بەڵام لە سونگەی ستراتیژیەوە بەپێی ئەو ڕوداوانەی پەتلیس و ئامادەکاریەکانی ڤان تەفسیرێکی لۆژیکیە. ئەگەر ئەمە ڕاستبێ، ئەوە پیلانەکە لەوەدا بوو سەرەتا یاخیبوونێکی گەورە لە (ساسۆن - مووش) بەرپا کرێ، ئەوەش بە مەبەستی کێشکردنی سەربازەکانی عوسمانی و ئینجا بەرپاکردنی یاخیبوونێکی تر لە پشت بەرەی شەڕەکەوە کە شاری ڤانە.

بەڵگەکان گشتیان ئاماژە بەوە دەدەن کە سوپایەکی بچووکی تاشناقیان ئامادە و موهەییا لە ئێراندا بووە، ئامادە بۆ پەڕینەوە لە سنوور بە پیادەیی[151]، وا قەراربوو ئەوانەی لە ئێرانەوە دەهاتن دەبوو بکەوە فریای یاخیبووانی ڤان، بەڵام ئەگەر بێتو لە ڤانەوە بەرەو پەتلیس بچن گیروگرفتی زۆریان دێتەڕێ. ئەوەش بەهۆی ژمارە زۆریانەوە، چونکە جیاوازی زۆرە لەنێوان ئەوەی دەستە و تاقمی کەم کەم و دور لە یەکتر ئاودیوکەیت و پاشان کۆیانکەیتەوە لە یەکەیەکی گەورەدا لە پەتلیس، وەلەنێوان پێشڕەوکردنێکی سەدان کەس (بەقسەی هەندێ لە کونسوڵەکان بە هەزاران)

لەوانـەوە بـە ڕێگـە و بـان و دۆڵـی تـەنگ و بڵنـدا کـە بـە دەسـت سوپای عوسمانیەوەبن.

بەڵام پەلامارێك کە هەر لە ئێرانـەوەبێ پاڵەپەستۆی سەر شۆڕشگێڕان لـە هـەر شـوێنێ بـن کەمدەکاتـەوە. پیلانێکـی لـەو چەشـنە لەگـەڵ سەرکوتکردنێکی خێرای یاخیبوونەکەی ساسۆندا سەری نـەدەگرت و لـە ڤان یـاخیبووانی دەخستە بـەردەم ئەگـەری دەستدانە کارەکە بەتـەنیا و بـەبێ یارمەتی کەس، وەیان هەر وازهێنان لێی و نەکردنی.

● عەلی ڕەزا پاشا، حاکمی ڤان

کـە سـاڵی ۱۹۰۷ تیۆرگەڕایـەوە و لـە ئـەنجامی گێرەشێوێنیەکانی نـاو ساسۆن، هەڵوێستی حوکمەتی عوسمانی بەرامبەر یاخیبووەکان کەوتە گۆڕان، حوکمـەت لـە مامەڵەیدا بەرامبەر توانـا و دڵڕەقـی شۆڕشـگێڕان سیاسـەی (تاڵەوەکـەرەی خۆشـەوەکەرە)ی بـەکاردەهێنا*، بەشێوەیە پاداشتی ئەرمەنـە بەئەمەکـە بێوەیـەکانی دەکـرد بـەوەی دەینانـە نـاو دەزگـەکانی دەوڵـەت و لەجێی دەستەڵاتداریدا دایدەمەزراندن، لە بەرامبـەردا ئـەو بەرپرسانەی کـە بوودەڵە و ترسنۆکبوون بۆ هەڕەشەی ئەرمەنەکان دەیگۆڕین بە کەسانێك کە ئامـادەبوون ڕووبـەڕووی شۆڕشـگێڕان بوەسـتنەوە. بەورەیـەکی بەرزیشـەوە دەستکرا بە ڕاوەدونانی شۆڕشگێڕان و سزادانیان، ئەمـە نـاڕەزایی ئـەوروپای لـێ کەوتـەوە. بـەڵام ئەمـە قۆتـاغێکی داماوی بـوو، وادیـاربوو ئـەوروپاش نەیدەویست لەم ڕووەوە بگاتە چارەسەرێك.

کـێ دەیتـوانی ڕاسـت و ڕەوان بیگوتایـە کـە دەبـێ ئـەو شۆڕشـگێڕانەی هەڵیان کوتـابووە سـەر بـانکی عوسمانی و بڕیبوویـان بەربدرێن، یـا ئـەرمی

---

* بەماتای : سیاسەی (العصی و الجزره). ((وەرگێڕ))

نواندن لە ئاست ڕێکخراوی تاشناق و وچاوپۆشی لە هەڵمەتی پڕوپاگەندەیان، وەیان پەیڕەوکردنی سیاسەیەکی نەرم لە ساسۆندا؟... ئەمانە هۆکاری جوانکردنی روخساری عوسمانیەکانبوو لەلای ئەورووپاییەکان وە یا تۆ بڵێی هۆکاری چەسپاندنی هەڵی بەردەوامبوونی مانەوەی سەڵتەنەکەشبوون.

هەردوو تەرەفی ڕاگەیاندن و ڕاوێژکارییە ئەورووپاییەکە عوسمانیەکانیان داگرتبۆوە و دایاندەپلۆستن، جا ئیتر خۆڵێنێزیك کردنەوە هەرچۆنێکبووبێ، هەتا ئەگەر بە پاڵیشیانەوە شەڕیشیان بۆ بکردنایە.

لە هەژدەی ئادار/ مارسی ١٩٠٧ (عەلی رەزا بەگ) کەموتەسەریفی (بەرپرس لە دەڤەری – سنکاك)ی هەکاری (پایتەختی جۆلەمێرگ) بوو، کرابە حاکمی ڤان [١٥٢]. ئەم دانانەی هاوکاتبوو لە تەك پەرەسەندنی چست و چالاکی شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان لە شارەکەدا، بەتایبەت لە نێزیکیشیەوە، لە خوارووی هەرێمەکەوە بە درێژایی سنووری ئێران.

لە حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٧ دەستەیەك ئەرمەن لە شاخەکانی دەوروبەری ڤان لەگەڵ هێزێکی دەرەك و پیادە و سوارەی نیزامی کەوتنە شەڕەوە.[١٥٣] لە واقیعدا کە ئەم پشێویانە ڕویاندا عەلی رەزا هێشتا لە ڤان دەستەڵاتدار نەبوو، بەهۆی ناساغیەوە چوار مانگێ لە دەستیەکاربوونەکەی دواکەوت[١٥٤]. (بابی عالی) لیژنەیەکی لێکۆڵینەوەی بەسەرۆکایەتی (تایەر پاشا) ی حاکمی پێشووی ڤان نارد بۆ پەیجوکردن لە باشووری هەرێمەکە، کە عەلی رەزا موتەسەریفبوو تیایدا، ئەمەش بۆ دڵنیابوون لە توانا و لێوەشاوەیی وەك لێپسراوێك و بۆ ئەوەش بزانرێ ئاخۆ ئەم پیاوە (عەلی رەزا- و) کەسێکی شیاو لەوبارە بۆ حوکمکردن لەساتە وەختە دژوارو سەختەکاندا؟

شاندەکە بەوردی ناوچەکەیان پشکنی و لەماوەی دوو مانگدا کارەکانیان تەواو کرد [١٥٥]، پەیجورکردن و کۆڵینەوەکانیان ئەوەی دەرخست کە عەلی رەزا

هەر تەنیا نوێنەری حوکمەت نەبووە بەسەرکەوتوویی لەناو ئەو خەڵکەدا بەڵکو توانیویە ڕێزی هەرکام لە ترکەکان و ئەرمەنیش وەك یەك بەدەست بهێنێ. تایەر پاشا بە بروسکەیەکی خێرا ئەمەی گەیاندە ئەستەمووڵ و گوتی دانانی عەلی ڕەزا وەك حاکمێکی هەمیشەیی بۆ شاری ڤان گەلێ زەروورییە[156].

وەلحاسڵ لیژنەکە بەری کارەکەی خۆی چنیەوە، بەوەی کە دیسان لەوەشدا سەرکەوت کە زانیاری لە حاکمی پێشووەوە بۆ تازەکە مسۆگەرکات و ئەمەش حاڵەتێکی دەگمەنە و کەمجار ڕوودەدات.

لەسەروبەندی دانانی عەلی ڕەزای پاشادا دەوڵەت ویستی ئەو کێشە و گیروگرفتە ئیداریانە کە دەستی بەڕێوەبردنی هەرێمەکانی تریشی بەستبۆوە و گیریان خواردبوو پێوەی چاکیان کات. لەمەدا بەر لە دە ساڵ (بەحری پاشا)ی حاکم ڕاستەوخۆ لە یاخیبوونەکەی ڤانی ١٨٩٦دا هەندێ چارەسەری پێشنیار کردبوو، لەمەدا بەتایبەت ئیشارەی بە هەندێ خاڵی چارەسەرکردنی شەڕی سیاسی و شپرزەیی دەسەڵات دابوو کە لە ناکامی جیاکردنەوەی دەستەڵاتی سەرکردە مەدەنیەکانەوەیە لەوەی سەرکردە سەربازیەکان هەیانە. جا ئەوەبوو کە عەلی ڕەزا دانرا کرا بەسەرکردەی لیوا، یانی وەك لێپرسراوێکی سەربازی و حاکمێکیش کە لێپرسراوی ئیداری مەدەنیە، ئەمەش دەمیەکدانێکی نائاسایی دەستەڵاتەکانە لەدەستی تەنیا کەسێکدا.[157]

دانانی حاکمێکی خاوەن ئەزموون و شارەزاییەکی لەوەپێش بۆ هەرێمەکە هەنگاوێکی تازەبوو کە لەوەبەر نەنرابوو و پێشوازی لێ دەکرا، وەك باوبووە، لەوە بەر حاکمێ کە دادەنرا ، پێشتر لێپرسراوی ناوچەیەکی تربووە جا ماوەیەکیشی دەویست تا لەگەڵ هەرێمە تازەکەیدا دەسازا و لێی تێدەگەیشت. بەڵام عەلی ڕەزا ساڵانێکبوو لە دەفەرەکەدا لە خزمەتدا بوو، شارەزاییەکی باشی هەبوو لە کونوقوژبنی و لە مامەڵەکردن لەگەڵ عەشرەتە

كوردەكان و پەرەسەندنی بزوتنەوە جوداخوازیە ئەرمەنەكەدا[15].

(تایەر پاشا) كە بە درێژایی هەشت ساڵ حاكم بوو بەڵام لە تەك ئەو كێشە گەورانەی ڤاندا زۆر بە پارێزەوە توخنیان دەكەوت، جا عەلی ڕەزا لە موچیاریەكەی ئەو سوودمەند بوو، تایەر نەزعەیەكی چاكسازی لەخۆگرتبوو، چالاكیەكانی ئەرمەنەكانی هەروەك ڕوداوی ئەمنی ڕاگوزاری وەدەگرت كە دێن و تێدەپەڕن، بۆیە لە سنووری دادگەكاندا دەیجولاندن و بە ڕەزامەندی هەریەك لە سەرۆكی كاروباری قەزایی هەرێمەكە (عەلی بەگ) و پۆلیس و دەرەك مامەڵەی لەتەكدا دەكردن، لەلای كونسۆڵە ئەوروپاییەكانیش خۆشەویستبوو و دەستخۆشی ئەرمەنەكانیشی جاروبار بەدەستدەهێنا. بەڵام ئەوەی جێی باسە ئەوەیە كە هێزی یاخیبووان لە سەردەمی فەرمانداریەكەی ئەودا پەرەیسەند و گەورە بوو.

عەلی ڕەزا لێپرسراوێكبوو لە جۆرێكی تر، لەوەنەدەچوو كە پلانێكی كارگردنی دانابێ یان ڕێوشوێنێك (پرۆگرامی دژ بە یاخیبوون) لە ڕووبەڕووبوونەوەیدا لەگەڵ یاخیبووندا، گرتبێتیە بەر، بەڵام كارەكانی ئامازەبوون بۆ تێگەیشتنێكی زیمنی لەوەی كە زەروورییە بە ئامانجی تێكشكانی یاخیبووەكان. گومانی تێدا نەبوو كە ئەوەش هێزێكی سەربازی فرەی گەرەكبوو، ئاخری و ئاقیبەت دەوڵەت دەبوو بەرێگە چارەی عەسكەری یاخیبوو و ڕێگرەكان تێكشكێنێ، بەڵام ئەو هێزە عەسكەریەی لە ئارادا بوو هیچ ڕۆژێ بەشی نەدەكرد، سا ئیتر میللەتەكە لەگەڵ سیستەمەكەدا بووایە یاننا، خۆ كە دەبینێ وا دەتوانێ ژیانێكی ئاسایی بەرێتە سەر و بە دڵنیایەوە بژی لە سایەیەكی دور لە دەستدرێژی جەردە و ڕێگر و داخوازی شۆڕشگێڕەكان بۆ سەرانە سەندن و هەروا دور لەو بەرپرسە گەندەڵە هیچ لەبارانەبووانە، لەم حاڵەدا دەشێ ڕازی بێت هەتا بە دەوڵەتێكی نەخۆش ئەگەر ئەندامانی خۆیانی لە موسوڵمان و ئەرمەن تێدا بەشداربن، چونكە

دەشێ ئەمانە زیاتر دەربڕبن لە داوا و داخوازیەکانی کۆمەڵانیان لەوەی کە لێپسراوێکی دەوڵەت و سەر بە کۆمەڵێکی تر بۆیان بکات. بە کورتی هێزی سەربازی و لەولاشەوە سیستەمە مەدەنیەکە و هەستکردن بە هاوبەشی لە دەوڵەتدا، لە شتە زەرورەکانبوو. (دیکسن)ی کونسوڵ ڕەوشەکەی ڤان وتەبیەتی عەلی ڕەزای لە ساڵی ١٩٠٧دا لەوەدا کورتکردۆتەوە کە دەڵێ:

((لەوە دەترسێم لێرە ببێتە (یانی عەلی رەزای حاکم) قوربانی گیروگرفتەکانی خۆی لەگەڵ شۆڕشگێڕەکاندا، کە کاتێ گەیشتە ئێرە لە باوەڕێکی نەگۆڕدابوو کە وڵات شەپۆلێکی گراوەی یاخیبوونی تر بە خۆیەوە دەبینێ، شەپۆلەکە بە بوونی خۆی نەبێ ڕاگیر ناکرێ و وبەری پێناگیرێ، دەستیش بە نیگەرانیەکی زۆر دەکات چونکە زوربەی ئەو چەك و تفاقانەی شۆڕشگێڕان چنگیان دەکەوێ بە ڕێی سنووردا لە کوردەکانەوە بۆیاندێ، هەروەك لە بروسکەی ژمارە ١٤ی ٣١ کانوونی یەك /سەپتامبری ١٩٠٦ دا باسم لێوەکردووە، لیژنەی شۆڕشگێڕ خۆی داناوە بە دەستەڵاتێکی فەرمانڕەوا بەسەر ئەرمەنەکانەوە، بیروڕاکانی سەبارەت بە دادپەروەری بەسەر ئەرمەنەکانەوە پەیڕەو دەکات، ئەمەش زۆر کەڕەت ڕووە و بەجێهێنانی کاری کوشتنی دەبات.

والی پێشوو چاوپۆشی لەم کارانە دەکرد و دەیگوت بە مە گەلێ سەرێشەی لە کۆڵ دەبێتەوە، لە گەلێ گیروگرفت و دەردیسەریش دوری دەخاتەوە ، کەچی عەلی بەگ ناوا ڕەوشتێکی بەلاوە قەبووڵ نەبوو، کە شۆڕشگێڕان بازرگانێکی ئەرمەنیان فڕاند، فەرمانیدا کە لە بانگی شێوانەوە تا سەعات دەی شەو، بەبێ هەڵگرتنی چرای فانۆس، هاتوچۆ قەدەغەکرێ، فەرمانیشیدا بە دەستگیرکردنی هەر کەسێك کە لە دوای دەی شەوەوە بگەڕێ، لەلایەکی ترەوە هەواڵیان داومێ کە شەوانە نێزیکەی ٤٠٠ سەرباز بە بەردەوامی بە شەقامەکاندا وەك دەوریە (چەرخەچی- و) دەسووڕێنەوە.

من وای نازانم کە پیادەکردنی ڕێوشوێنێکی ئاوها شۆڕشگێڕان پەک بخات و بیانوەستێنێ، چونکە ئەوان بە ئارەزووی خۆیان دەبزوێن و ئیستە ڕووەو باخچەکان دەبنەوە. ئەمانە لەم دواییانەدا زۆر کەسیان هەراسان کردووە، قوتابخانە ئامریکاییەکەیان بە جێگەیەکی لەبار داناوە بۆ گردکردنەوەی لایەنگیران بۆ خۆیان، خۆیشیان کردووە بە باوانێکی دڵسۆزی گشت هەتیوێکی ئەرمەن و هەڕەشەش لە مامۆستا و نێردراوەکان دەکەن کە قوتابیەکان لە پرۆگرامی شۆڕشگێڕانە دورنەخەنەوە، بەڕێوەبەرە ئەرمەنەکەی هەتیوخانەکەیان بە هەڕەشەی کوشتن تۆقاندووە و ناچاریان کردووە دەست لەکاربکێشێتەوە[159].))

هەر کە عەلی ڕەزا بە شێوەیەکی ڕەسمی دەستبەکار بوو و کاری گرتە دەست ئیتر گورج کەوتە سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی حوکمەتی هەرێمەکە و بەهێزکردنی دەسەڵاتی دەوڵەت، هەڵمەتێکی بۆ دەستگیرکردنی دز و جەردەی ئەرمەن و کورد دەستدایە، چونکە وایدەبینی ئەگەر سنورێك دانرێ بۆ ئەو سەرکوتکردنی خەڵکە لەلایەن ئەوانەوە، ئەوە باشترین ئامرازێکە بۆ دەستخستنی متمانە لەلایەن میللەتەوە[160].

عەلی ڕەزا ڕووەو یەك لەو تەنگژانەی هەرێمەکە بۆوە کە زۆرتر پێی لەسەر داگیرابێ و لەناوابێ، ئەویش کەمی دارایی و دەستکورتی ئیدارەکەیبوو، بەمانای مووچە نەدان یان دواخستنی. لە واقیعیشدا حوکمەتی هەرێمەکە نابووت بوو، وا دە بۆ بیست مانگ دەچوو کە مووچەی فەرمانبەران و ئەمن و ئاسایش و خانەنشینان نەدرابوو، پلەوپایە ڕەسمیەکان هەروا بە بەتاڵی مابوونەوە، چونکە ئەوانەی بۆیان دانرابوون لەبەر بێ پارەیی نەیاندەتوانی بڕۆن و بچن کارەکانیان بگرنە دەست. کەواتە بەر لەهەموو شتێ کۆکردنەوەی باجەکانبوو کە لە یەکەم یاخیبوونی ڤانەوە نەدرابوون و دەبو بسەندرێن، بەهای ئەو باجانەش کە دەبوو بسەندرێن، بڕە

پارەیەکی گەلێ زۆری دەکرد. بڕێکیان دەچۆوە بۆ بیست ساڵ کە دەبوو بدرایە"[161].

دەشێ ئاماژەش بدرێ بەوەی کە ئەرمەنە خاوەن بەرژەوەندیەکان ئەو باجانەی کە لەسەریانبوو نەیاندابوو، بە تایبەت لە یەکەم یاخیبوونەوە، لەبەر چەند هۆیەکبوو کە هەندێکیان بیانوو و پاساوی خۆیان هەبوو، چونکە بازرگانەکان زۆرتر بێزاربوون لەوەی کە باج و سەرانەکانیان بە زۆری زۆرداری دابووە شۆڕشگێڕەکان و ئەوانیش کە زانیان دەوڵەت توانای گردکردنەوەی باجەکانی نییە ئەوانەی خۆیان زیاد کردبوو، جا بازرگانەکان بەوە ڕازیبوون کە ئەو باجە کەڵەکەبووانەی سەریان بە قیستی مانگانە بدەنەوە بە مەرجێ دەوڵەت لە کەڵەگایی شۆڕشگێڕان بیانپارێزێ.

عەلی ڕەزاش تا ڕادەیە لەمەیاندا سەرکەوتوو بوو، دەوڵەت توانی باجەکانی خۆی کۆکاتەوە و دەستی کرد بە دابەشکردنی مووچە"[162].

لەمەدا لە لادێکاندا بە توندی باج دەسێنرا، وەك سوننەتیەك عەشایرە کوردەکان مەڕانە و بزنانەیان دەدا، ئەویش بەپێی خەمڵاندنی خۆیان کە چەند سەریان هەیە، عەلی ڕەزا لەو ماوە کەمەی والیبوو باجگرەکانی دەنارد بۆ ژماردنی ڕان و ڕەوگەکان"[163]. ئەمە بە دڵی سەرەك عەشایر و فەلا و موسوڵمانەکان و ئەرمەنەکان نەبوو، چونکە باجێکی زۆر و زەوەند بەم شێوەیە کۆکرایەوە بەڵام بەدەریش نەبوو لە زۆر و زۆرەملێ"[164].

بەهەرحاڵ کاری باج و باجگری لە شار و شارۆچکەکاندا سەرکەوتووتربوو ، بەشداریکردنی ئەرمەنیش لە بەڕێوەبردندا لە بەرنامەکەی عەلی ڕەزادا کارێکی بنەڕەتی بوو، بەڵام تاکتیکی شۆڕشگێڕان لە ئاست ئەم پرۆسەیەدا تیشەکەی تێکدەدا و ڕێسەکەی لێ دەکردنەوە بە خوری، چونکە حەزیان بە بیرۆکە و چالاکیەکی وا نەدەکرد، چاکسازیەکانی ئەویان بە زیان دادەنا بۆ هەر پشتگیریەك لە دۆزەکەیان، لەمەشدا ناهەقیان

نەبوو، پیلانەكانیان پشتی بەو ململانێیانە قایم بوو كە لە ناوخۆدا هەبوون، جا ئاوێتەكردنی ئەرمەن بە بونیادی دەستەڵاتەكەوە ببووە دوا شتێ كە بیانویستایە ڕوبدات.

عەلی ڕەزا ئەرمەنیەكی خۆشەویست لای هەمووانی بە پلەی جێگری خۆی دانا، كە (ئۆهانسەفەنی) بوو، براكەیشی كردە قایمقامی قەزای (غیفاش)[١٦٦]. لە كاتێكدا كە دانانی ئەرمەنیەك بە پلەی جێگری حاكم بایەخی تایبەتی خۆی هەبوو، بەڵام لەوەبەریش ئەمە ڕویدابوو، ئەو پەیوەندی برادەرایەتیە تایبەتیەی كە عەلی ڕەزا و ئۆهانسی یەكخستبوو وایكردبوو كە مەزندەی ئەوە بكرێ گوایە ئەمەی دوایی بەتەواوی و بە شێوەیەكی كاریگەر دەست دەخاتە كاروباری هەرێمەكەوە، خۆ دانانی براكەشی لە غیفاش ئەوەندەی تر ئەم مەزندەیەی چەسپاند، چونكە ئەو پلەی وەزیفەیە دەستەڵاتێكی قانوونی دەداتە خاوەنەكەی، قەزای غیفاشیش بە سایەی شوێنە جوگرافیەكەیەوە لە بەرەوڕووبوونەوەی شۆڕشگێڕاندا بایەخێكی جەوهەری هەبوو، دەڤەرەكە چەقی جموجۆڵ و چالاكی شۆڕشگێڕی بوو باخسووس لە دورگەی ئەختماردا، خۆ ئەگەر ئەو چالاكیانە لە دورگەكەدا بنبڕكرێن مانای ئەوەیە كە كاری شۆڕشگێڕان بنبڕ كرا. (ئەرماراكە فەنی) دەیتوانی نەهێڵێ شۆڕشگێڕان ئەو دورگەیە وەك بنكەیەكی خۆیان بەكاربهێنن.

هەروەك عوسمانیەكان، یاخیبووەكانیش هەستیان بە شوێن و ڕێگەی جەوهەری ئەختمار كردبوو و ئەو مەترسیەش كە ئەرماراكە فەنی نابوویەوە، بۆیە ئامادەبوون كە كارێكی وا بكەن پلانەكەی حاكم تێكشكێنن، بۆ ئەمە ئارماكیان كوشت و بەمەش ناستەنگێكی سەرەكیان لەبەردەم دۆزەكەیاندا ڕاماڵی[١٦٧].

(ئۆهانسەفەنی) پاش كوژرانی براكەی ئەوەی بۆ دەركەوت كە ئیتر ناتوانێ لە ڤان بمێنێتەوە ، داوای لە عەلی ڕەزا كرد كە تەشەببووسی بۆ بكات تابیكەنە جێگری حاكمی (مەعمورەی عەزیز*) و ئیتر ناچار لە ڤان باری كرد[١٦٨]. لە گەرمەی ئەم ڕوداوانەدا عەلی ڕەزا بە خواستی خۆی بۆ دڵنیابوون لەوەفای میللەت داوای لە حوكمەتی مەركەزی كرد كە (میخایلە فەنی) كە وەرگێڕێكی ئەرمەنی بوو لە ئەرزرۆم بە پلەی جێگری حاكمی ڤانی دانێن (وەرگێڕیش پلەیەكبوو كە دەستەڵاتێكی گەورەتر لەناوەكەیی دەدا بە خاوەنەكەی).

لە مەركەزەوە داواكەیان جێبەجێكرد[١٦٩]. لە بەرامبەردا، دوایی ڕاگەیەنرا كە میخایلە فەنی نایەت، دیارە لە لیژنەی شۆڕشگێڕ دەترسا، بۆیە ئەرمەنیەكی تریان لە جێگەی دانا كە ناوی (لیۆنە فەنی) بوو و كۆنە قایمقامێ بوو[١٧٠]. لە بەڕێوەبردنی هەرێمەكەدا ئەرمەن نوێنەریان هەر هەبوو، بەڵام تیرۆركردنی ئەرماراك و هەڵاتنی ئۆهانس دوو نموونە بوون بۆ شكستهێنانی پلانەكەی عەلی ڕەزا.

---

* (مەعمورەی عەزیز: مەبەست شاری جەزیرە - بۆتانە كە پایەتەختی میرنشینی بۆتانبووە و ناوی (جەزیرەی ئیبن عومەر) لەو كاتەوە لێی نراوە كە لەشكرێكی عارەب وڵاتەكەیان داگیركرد، كە (عبدالعزیز بن عمر البختی) فەرمانڕەوای بووە و دەفەرەكە بە (مەعمورەی عەزیزیە) ناونراوە و فەرمانڕەوایانی جەزیرە بە (عەزیزان) ناوبراون.
بۆ زیاتر بڕوانە: محەممەد ڕەسوڵ هاوار — كورد و كوردستان لەسەرەتای مێژووەوە هەتا شەڕی دووەمی جیهانی، بەرگی (١) چاپی (١) چاپخانەی خاك سلێمانی ٢٠٠٠ ل١٧٠
ئەحمەد سەید عەلی بەرزنجی: محەممەد پاشای ڕەواندز- لێكۆڵینەوەیەك لە كەسایەتی و قۆناغی حوكمەكەی... وەزارەتی ڕۆشنبیری، چاپ و بڵاوكردنەوەی سلێمانی زنجیرە (٢٩٢) چاپخانەی شڤان ٢٠٠٤ ل١٧١ - ١٨٢
((وەرگێڕ))

● (داڤیت)ی هەواڵدەر

لەگەڵ ئەوەی ئەو بەڵگانەی کە جاسووسەکان دەیاندا و زانیاریە هەوڵگریەکانی ئەرمەنیش، بەڵام دەوڵەت بە تەواوی ڕادەی خۆئامادەکردن بۆ شۆڕشەکەی نەدەزانی چۆنە، حوکمەتەکەی (عەبدولحەمیدی دووەم) کە زەندەقی لە شۆڕشگێڕان چووبوو، ئەو پێکاچوونە بەردەوامانە و کاری یاخیبوونانەی لە هەرێمی پەتلیسدا بەمەترسیداری دادەنا، بەتایبەت لە سونگەی دیپلۆماتیەوە چونکە دەستێوەردان و قسەی دەرەوەی دەهێنانە سەر، هیچ بەڵگەیەك نییە کە بیچەسپێنێ گوایە عوسمانێکان بەتەواوی پەیيان بە ڕادەی ئامادەکاری تاشناقێکان بردووە بۆ هەستانیان بە شۆڕشێکی گەورە، ئەم چیرۆکە هەر قابیلی ڕۆماننووسەکانە تا بیخەنە چوارچێوەی ڕۆمانێکەوە، چونکە تۆکمەیی ئامادەکاریەکانی تاشناقێکان پیشان دەدات:

داڤیت کە بە (داڤۆ - داڤید)یش دەناسرا، لەدەستەی شۆڕشگێڕانی تاشناق لە ڤان ئەندامبوو، شەیدای کچێکبوو بەناوی (فاتان)و تەمایاربوو بیخوازێ[٧٢] . بەڵام ئارامیش خولیای ئەو کچە لە کەللەی دابوو، بیروباوەڕە شۆڕشگێڕەکانی ڕێی ئەوەیان لێ نەگرتبوو کە پلەوپایە حیزبیەکەی بەرەخسێنێ بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی.

بۆ ئەمە نەیهێشت داڤیت و فاتاك بۆ یەك ببن، بەڵام داڤیت ملی بۆ ئەم ئەمری واقیعە نەدا، دەشیزانی کە پیاو ماقووڵانی ئەرمەن لە شارەکەدا هەرگیز لایەنی ئەم ناگرن، ڕووەو تەفلیس بۆوە هەتا ڕەزامەندی هاوسەرگیری لە بەرپرسانی باڵای لیژنەی تاشناقەوە وەرگرێ، کەچی داماوە بەدەستی بەتاڵ گەڕایەوە، لەو هەلەدا ئارام توانی فاتان بەوە قایلکات کە واز لە داڤیت بهێنێ.

جا لە تۆڵەی ئەم کارەدا داڤیت چووە لای عەلی ڕەزای حاکم و چی

دەزانی لەبارەی تاشناقەوە بۆی هەڵڕشت. بەپێی زانیاریەکانی داڤیت لە مانگی شوبات /فەبرایری ۱۹۰۸ فەرماندار کەوتە ئەنجامدانی زنجیرەیە پەلامار، داڤیت خۆی پێش سەربازەکان دەکەوت بۆ عەمباری چەکەکان، لە ۵ی شوبات/ فەبرایردا ۲۰۰ تاقم و فیشەکدان لە دەیری (سورب گریکۆر) کە هەشت میل لە ڤانەوە دووربوو دۆزرایەوە، لە عەینی ڕۆژدا سەربازەکان نزیکەی ۲۰۰ تاقم و فیشەکدان وزەخیرەی تریان گرت لەگەڵ ۵۰۰ دەمانچە لە گەڕەکی گاردن، بۆ سبەی هەڵمەتی پشکنین بووە هۆی دەستگرتن بەسەر ۳۰۰ گورزە دینامیتدا، نیتر لەمەوە یاخیبووان لە گاردندا لە ماڵەکانەوە دەستیان لە سەربازەکان کردەوە، لە شەڕێکی کورتخایەنی ناو کۆڵانەکاندا حەڤە سەرباز و پۆلیسی کوژراو و برینداری لێکەوتەوە، ئەنجامی ئەمە عوسمانیەکان وایان مەزندە کرد کە نێزیکەی ۲۰۰۰ هەزار پارچە چەك و ۵۰۰۰ هەزار نارنجۆك و سەدان هەزار فیشەك و کەل و پەلی سەربازیان گرتبێ[۱۷۳].

ئەو بەرپرسانە سەرسامبوون لەو بڕە زۆرە چەك و تفاقە سەربازیەی کەبەشی کەتیبەیە سەربازی دەکرد، زوربەشی لەو چەکە باشانە بوو کە دەوڵەت خۆی نەیبوو، ئەمە ئەوەی دەردەخست کە قاچاغچێتی و ئامدیوکردنی چەك و جبەخانەکان سەرکەوتووبوون، حوکمەت لە ڤاندا بارکرابوو بەڵام بەخۆی نەزانیبوو.

سەرەڕای دەستبەسەراگرتنی ئەو چەکانە، هیچ کام لە ئەندامانی لیژنەی شۆڕشگێڕان دەستگیرنەکران و عەمباری گەورەی چەکی واش مابوو کە نەدۆزرابۆوە، شۆڕشگێڕان لەژێر ماڵە ئەرمەنەکاندا نەفەق و دالان (دهلیز)ی وایان لێدابوو، دوای شەڕێکی کورتی سەر جادە لەگەڵ سەرباز و پۆلیسەکاندا توانیان لەو نەفەق و دەلانانەوە کە دەچوونەوە سەر زێراب و ئاوەڕۆ کۆنەکانی شار بۆی دەرچن و وەك بەرزەکی بانان قوتاربن[۱۷٤].

داڤیت هاتە سەر ئەوەی کە ژیانی وا لەمەترسیدا، لە ماڵی (ئەحمەد

بەگ) کە ڕائیدێکی پۆلیسبوو، لە گەڕەکی (هامامونو) لە ناوەڕاستی گاردندا بە حیمایەوە[175] مایەوە، ڕێگە چارەیەکی دی کە زامنبێ بۆ مانەوەی لە ژیانیدا ئەوەبوو کە ببێ بە ئیسلام، ئەمەیشی کرد و ناوی خۆیشی گۆڕی بۆ (محەممەد - مەمەد). بیریش لەوە کرایەوە کە بکرێتە سەرباز و بچێتە ناو سوپاوە تا بپارێزرێ، بەڵام وەڕسی و تەنیایی هەراسانیان کرد و ڕووەو لەناوچوونیان دەبرد، کە ماوەی مانگێ لە ماڵی ڕائید ئەحمەددا وەك دەستبەسەر ماویەوە، لە ٢٣ ئادار /مارسدا سەرێکی لە بازاڕی (حاجی بوغان)دا، نێزیك بەو ماڵەی لێیبوو، ئەفسەرێك و دوو پۆلیسیش پاسەوانی بوون[176].

(داکات تیرلیمازیان) یان (تیرلیماسیان) کە ئەندامێکی تاشناق بوو، گورج ئەمەی بەهەل زانی، یان دەبێ زوتر بە فەرمانێ بووبێ، لە بازاڕەکەدا دانیە بەر ڕێژنەی گوللە. داڤیت و چەند ڕێبوارێ پێکران و برینار بوون، ئەوەی داڤیت کاریگەربوو و بووە هۆی مردنی[178]. هەشت کەسی تر لە بازاڕەکەدا پێوەبوون و کوژران (داکات)بۆی دەرچوو.[179]

لەسەرەتای مانگەوە موسوڵمانانی شاری ڤان لە بارێکی گرژی و نارەحەتدا بوون (یانی لەو حەلەوە کە عەمباری چەك و جبەخانەکان ئاشکرا کران و دەستیان بەسەردا گیرا و حەڤدە سەربازەکەش کوژران)، (داڤیت)یش وەك پاڵەوان و گیانفیدایە ڕێزی لێگیرا. هەر ڕاستەوخۆ دوای تیرۆرگردنی ئەو دەستکرا بە پەلامار و دەستدرێژیکردنە سەر ئەرمەنەکان، ئاژاوەگێڕان کە ژمارەیە پۆلیسیش خۆیان تێهاویشتبوون لە بازاڕ و ئەو شەقامانەی دەچوونەوە سەر گاردن ئەرمەنیان دەستگیر دەکرد و دایان دەپلۆستن. دەوڵەت ژمارەی ئەو ئەرمەنانەی کە لە سەروبەندی ئەو ڕوداوانەدا سەریان تیاچوو بە ٢٠ بۆ ٣٠ کەسی دادەنان، بەڵام کونسوڵی بەریتانیا دەیگوت گوایە ژمارەی کوژراوان خۆی لە چل کەس داوە[180].

هەریەك لە حاكم و لایەنی سەربازی شاریش لای خۆیان كاریان بۆ هێوركردنەوە و پاراستنی گیانی ئەرمەنەكان دەكرد، بەڵام دەوری سەرەكی لەمەدا ئەوەبوو كە فەریق (مەحموود پاشا) پێی هەستا لە تەك كۆلۆنێل (تایەر بەگ) بەرپرسی سەركردەیی ئەسپ سواران، چونكە ئەگەر ئەم دووانە نەهاتنایە ناوەوە لە مەسەلەكەدا، ئەوا بارو ڕەوشی شارەكە هێجگار پیس دەشێوا و تێكدەچوو.

عەلی ڕەزا بۆ هێوركردنەوە دەستوبرد سەربازی نارد بۆ شوێنی ئاڵۆزی و گرژیەكە، هەوڵی ئارامكردنەوەی شۆڕشگێڕە موسوڵمانەكان و ڕێگرەكانی دەدا، ئەوانەی بەقسەی خۆش دانەمركانەوە بەتوندی و هێزەوە مامەڵەی لەتەكدا دەكردن. بۆخۆی سەردانی ئەو كەس و ناودارە ئەرمەنانەی دەكرد كە لە ڕوداوەكەوە تەگلابوون، تا سوپاسی هەڵوێستیان بكات و پێزانینی دەوڵەتیان پێ ڕابگەیەنێ.

ترسی ئەوەشی هەبوو كە ئەو هێزەی وا لەبەردەستیدا بەشی دامركاندنەوەی ئەو ئاژاوەیە نەكات، بۆیە فەرمانیدا بۆ ناردنی كەتیبەی چواری سەر بە بەتالیۆنی ٢٦ بۆ ناو شارەكە، گرنگتر لەمە نەیهێشت هێزەكانی سوارەی حەمیدییەی عەشایر، كە لە هەر مەترسییەكی یاخیبوونی بەرفراواندا بانگ دەكران، بێنە ناو شارەوە.

هەر كە هەواڵی تەقەكردن لە داقیت بڵاوبۆوە، ئەو ئەرمەنانەی ماڵەكانیان بە پاڵ ماڵی موسوڵمانەكانەوەبوو چۆڵیان كرد و خۆیان لە گەڕەكەكانی ناوچەی گاردن حەشاردا، بازاڕە سەرەكیەكە كە زۆری بەدەست ئەرمەنەكانەوە بوو هەڵگیرا و چۆڵبوو، تا بەر لە ٣ نیسان/ ئەپریل بازاڕیان نەكردەوە، بەمجۆرە وردە وردە برسێتی چنگی لە بینە قاقای خەڵكی شار گیر دەكرد، ئەوانەی هەموو هیوایەكیان بە بازاڕەكە بوو كە شمەك و زەخیرە و خۆراكیان لێ دەكڕی و دەهینا.

عەلی ڕەزاش کارو تەرتیباتی پێویستی دەکرد تا خۆراك و خواردن بە یەکسانی بگەیەنێ بە موسوڵمان و ئەرمەنەکان. سەربازەکان پارێزگاری گەڕەکە ئەرمەنیەکانیان دەرکرد هەڵکوتانە سەری موسوڵمانەکانیان لێ دورەوە دەخستن[181]. ئەو پروپاگەندە و دەنگۆیانەی کە خەڵکی شار بە ڕاستیان دەزانی، ببوونە چەکێك دژ بە سیستمە مەدەنیە حوکمەتیەکە، هەریەك لە کونسوڵەکانی ڕووسیا و بەریتانیا و فرانسا دەستخۆشیان لەو ڕێوشوێنانە دەکرد کە دەوڵەت گرتبوویە بەر و پیادەی دەکردن.[182] بەڵام لە کونسوڵی ڕووسیاوە قسەی لاوەکی (نارەسمی) سەبارەت بە مەترسی ئەوەی کوشتارێکی چاوەڕوانکراو لە ئەرمەن بقەومێ بڵاودەکرایەوە[183]. بەڵام خۆ دەنگۆکان بەبێ ئەویش هەر بڵاودەکرانەوە و لەناوا هەبوو، بەپێی ئەو قسە و ویتەویتانە دانیشتوانە موسوڵمانەکەی شارەکە دەچنە پاڵ یەکە سەربازیە یەدەگەکان بۆ ئەنجامدانی کوشتوبڕێکی سەرتاسەری لە گەڕەکە مەسیحیەکاندا، ئەم قسەڵۆکانە لە نێوەندی ئەرمەنەکاندا زیاتر تەشەنەی دەکرد و تا دەگەیشتە بەرگوێی بەرپرسان لە دەوڵەتانی ئەورووپا.

لەلایەکی ترەوە پۆلیسیش باوەڕی بە چەند ڕاپۆرتێ کردبوو سەبارەت بە ئەگەری هێرش و پەلامارێکی ئەرمەن بە سەرکردەیی لیژنەکە بۆ سەر گەڕەکی موسوڵمانەکان. جا بە تێوەگلانی ئەرمەنەکان خۆیان بە کوشتارەوە[184]. وە بۆ دورخستنەوەی هەردوو ئەگەرەکە سەربازێکی زۆرتر لە هەرێمەکانی ترەوە نێرران بۆ ڤان، بەمە توانرا شارەکە جڵەوگیر کرێ و لەژێر دەستدابێ.[185]

وا دەردەکەوت کە شۆڕشگێران بڕیاریان دابوو بەرلە هەمووشتێ هەروەك ساڵی ١٨٩٦ گەڕەکە ئەرمەنەکان بەهێز و قایم کەن، سەرەڕای لەکیسچوونی ئەو بڕە زۆرەی چەك و تفاقی شەڕیان، بەڵام ئەوەی کە مابۆوە بەشی یاخیبوونێکی ڕاستەقینەی دەکرد. لە نێران لەسەر سنوور

شۆڕشگێڕان گردبیونەوە، موسوڵمانەکانیش لە گەڕەکە ئەرمەنەکان و دەوروبەری ڕایاندەکرد، بەیەکجاری شارەکەیان دەکرد بە دوو کەرتەوە، لەژێر دەستی ئەرمەن و ئیسلامدا، بەلام پیاوماقووڵانی ئەرمەن یاخیبووانیان قایل کرد بەوەی کە لە شارەکە بچنە دەرەوە و دەستبەرداری نەخشەکانیان ببن[٧٦].

کەچی سەرکردە تاشناقیەکان خۆیان ون کرد، سەرەتا (ئارام) و ئەوانیدی لە شارا نەمان، بەلام ئەوەندەی پێنەچوو بە نهێنی گەڕانەوە ناو گاردن، لە ١٩ ئەیار/ مایۆ هەر کە شار ئارامبۆوە، سەربازەکان ئابلوقەی گاردنیان دا، دەستیان کردە پشکنین بەدوی سەرکردەو عەمباری چەکدا، دەوری ناوچەکە و ئەو ناوچانەی ترسیان لێیان هەبوو کە موسوڵمانە توندڕەوەکان پەلاماری ئەرمەنەکان بدەن، دابوو. جگە لە ١٢ سەرکردە ئارامیشیان دۆزیەوە و (داکات)یش لە حەشارگەیەکی ژێرزەمیدا دەستگیر کرا، بۆ ڕۆژانی داویی سەربازەکان یاخیبووی تر و چەکێکی زۆر و نارنجۆك و دینامیت و دەیان هەزار فیشەکیان گرت[٧٧].

هەر یەك لە کونسوڵەکەکانی فرانسا و ڕووس و بەریتانیا لە ڤان لەگەڵ بالیۆزی وڵاتەکەیان لە ئەستەموول داوای لێبوردنێکی گشتیان دەکرد بۆ ئەرمەنەکان. ئەوانەی لە حەشاردانی چەك یان لە تیرۆرکردنی (دافیت) و ئەوانیدی لە مەسیحیەکان تێوە گلابوون، وە داوای دادگەییکردنی ئەو موسوڵمانانەیان دەکرد کە ئەرمەنیان کوشتووە یان هەڕەشەیان لێکردوون، بەو بەرپرسانەشەوە کە دەستیان لەگەڵدا تێکەڵکردبوون، وە دەبێ ئەمانە سزا بدرێن[٧٨].

سەرباری گشت ئەو نووچدان و نسکۆیانە، ئیدارەکەی عەلی ڕەزا بەلای کەمەوە، یەکەم هەنگاوی ڕووە و باشکردنی ڕەوشی ڤاننا، دەوڵەت لە هەرکاتێکی تر باشتر بە ورەیەکی زیاترەوە کاروبارەکانی گرتە دەست، بەلام

ڕوداوەکانی شۆڕشی ١٩٠٨ و دەستێوەردانە ئەوروپاییەکان دەستی تەقەللا چاکسازیەکانی عەلی ڕەزایان گرت.

ئەو ڕوداوانەی کە لە ئەوروپای عوسمانی و ئەستەموولدا ڕویاندەدا، تارمایی خۆیان دەخستە سەر ڤانیش، لە دەستپێکی ١٩٠٧ەوە ئەندامانی (سوپای سێ) لە مەکەدۆنیا شۆڕشەکەیان دەستدایە و ڕووەو شاخەکان بوونەوە، لە ساڵی ١٩٠٨ شارەکانی مەکەدۆنیا ئاژاوەیان تێکەوت شۆڕش تەنیەوە بۆ ناو ڕیزەکانی ئەو سوپای سێیە. بەرلەوەی شۆڕشەکە زیاتر پەرەبستێنێ سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم یاخیبووانی بەوە داچڵەکاند کە دەستووری هەموار کرد و داوای هەڵبژاردنێکی پەرلەمانی کرد (لە ٢٣ تەمموز/ یۆلیۆ ١٩٠٨ بەڕەسمی ئەمە ڕاگەیەنرا). یاخیبووەکان بە ڕەسمی دەستەڵاتیان نەگرتە دەست، بەڵام هەر زوو لە گشت لای هەرێمەکانەوە ئەوە ئاشکرا بوو کە دەوڵەت گۆڕانکاری گەورە بەخۆوە دەبینێ، لەنێو هێز و لایەنە موحافیزکارەکانەوە، ئەوانەی لەوەبەر پاڵپشتی سوڵتان بوون، پشێوی و نارەحەتی کەوتە ناویانەوە، بەڵام یاخیبووان لە ئیدارە سەربازی و هەرێمایەتیەکاندا، دەمێکبوو ئەوانە ناچاربوون وەلا و لاگیری خۆیان دەشاردەوە، ئیتر هاتنە دەرەوە و دەستی خۆیان خستەڕوو، ئەو حاکمانەی سەر بە ئیدارە کۆنەکەبوون وەك عەلی ڕەزا، نفوزی زۆریان نەما، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن پەیوەندیەکی توندوتۆڵیان بەباڵەکانی ناو کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) شۆڕشگێڕەوە هەبوو [١١٩]. لە شەو و ڕۆژێکدا شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە کۆمەڵێکی ڕاووەدونراوی یاخی لە قانوونەوە کە دەرکەوت خۆیان موهەییادەکرد بۆ شۆڕش و فەرتەنە، بوونە خاوەن نفوز و هاوپەیمانی (پیاوە تازەکان) کە ها ئەمڕۆ یان سبەی حوکم دەگرنە دەست.

لە ڤان کار و ئەرکی ڕاستەوخۆی شۆڕش ئازادکردنی ئەو یاخیبووانە بوو کە زۆر نەبوو گیرابوون، لێبوردنی گشتیش ڕاگەیەندرا، ئارام و برادەرانی

هەتا بەرلەوەی دادگەییکردنەکەیان تەواوبێ ئازادکران، ئەو یاخیبووانەی هێشتا خۆیان شاردبۆوە دەرکەوتن و خۆیان ئاشکرا کرد.

(دکتۆر و سەرکیس) و هاوەڵانیان خۆیان دا بەدەستی حوکمەتەوە و گورج ئازادیش کران، لقی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لە ڤان کە بە پلەی یەکەم لە ئەفسەرە سەربازیەکان پێکهاتبوو، ڕایگەیاند کە پشتی ئەرمەن وا دەگرێ هەروەك ڕوداوەکانی ئەم دوایە هەر ڕوپانەدابێ[190]. (دوای لەکارلابردنی عەلی ڕەزا لە پلە وەزیفیەکەی فەرمانداری تازە – مەحموود بەگ - وای هەستدەکرد کە شۆڕشگێڕان هێشتا هەر مەترسین، بۆیە دەیویست ئەو سەرکردانەی کە لە ڕووسیاوە هاتبوون بیاننێرێتەوە، بەڵام کونسۆلی بەریتانیا پەشیمانی کردەوە.[191])

بەدنە و پاڵپشتی کونسۆڵە ئەوروپاییەکان، شۆڕشگێڕان و سەرکردەکانی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لە ڤان، کەوتنە نارەزایی دەربڕین لە بەرامبەر لەکارلابردنی عەلی ڕەزا، هەتا هەندێ لە عەسکەریەکان پەلاماری ماڵی حاکمیان داو بڕێ پارە و شمەك و چەکیان بەتاڵان برد، عەلی ڕەزایان وەك حاکمێ بۆ (کاستامۆنۆ)[192] گێڕرایەوە. کابرا چەند لەلای زۆر نێوەندی شارەکەوە خۆشەویستبوو، ئەوەندەش خەڵکەکە بێزابوون لە ئەندامانی (ئیتیحاد و تەرەقی)و شۆڕشگێڕانی ئەرمەن، دانیشتوان بروسکەیەکیان بۆ ئەستەموول نارد، داوای گێڕانەوەی عەلی ڕەزایان دەکرد بۆ حاکمیەتی شارەکە، بەڵام لەوێوە تەنیا گفتی ئەوەیان دانێ کە یەکێکی باشتر لە عەلی ڕەزایان بۆ دادەنرێ[193].

● تیرۆرکردنی عەلی ڕەزا پاشا

عەلی ڕەزا خۆی دەرگی بەوە کردبوو، دڵی خەبەری دابوو کە ئەگەر ڕێگەی ئاسایی نێوان (مووش و سیواس) بگرێتەبەر رووە و(کاستامۆنۆ)

توشی بەڵای کوشتن دەبێتەوە، بەدەستی تاقمە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان. دەیزانی کە حاکمێکی پێشوتر لە ڤان (بەحری پاشا) لە (تەرابزون) پەلامار درابوو و ویستبوویان بیکوژن. جا بینا لەسەر ئەمانە وای بەباش زانی کە ئەو ڕێیەی دەیگرێ نهێنیبێت و کەس نەیزانێ.

ماڵاوایی لە دانیشتوانەکەی ڤان کرد، ئەوانەی ساڵ و نیوێک لە خزمەتیاندابوو، بۆ ئەوەی لە شۆڕشگێڕان هەڵبێ و ڕێگەونیان لێ بکات، عەلی ڕەزا ڕێگەیەکی چاوەڕواننەکراوی گرتە بەر کە بە (ئەرزڕۆم و باتووم)دا دەڕۆی لەوێوە سەربکەوێتە سەر کەشتیەك بەرەو (سینۆپ) یان (ئینیبۆلۆ)[195]. یەك لە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن بەناوی (ئەلیف باشیان)[196] لەو کاتەی ئەو کەشتیەی عەلی ڕەزای لەسەر بوو خەریکبوو بەرەو (باتووم) دەجووڵا، پەلاماری داو کوشتی.

تەرمەکەی عەلی ڕەزا لە باخچەی (سەیید بیلال کامی) لە سینۆپ بە خاك سپێردرا.

● پەراوێزەکان

١- فایز دیمیر تۆغلۆ: Turk Kulturu Arastirma ئەنکەرە Ermeni mazalimi ١٨٩٥ -١٩٢٠

٢- فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە گرافیز بۆ کوری، ئەرزڕۆم ٢٨ ئەیار /مایۆ ١٨٩٧ دەربارەی چاکسازیەکان و پێویستی کۆمەك، وە بڕوانە فایلی ٦٩٥٧/٨٨١ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٢٤ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٦

٣- فایلی ١٩٨/٤٢٤ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٧ کانوونی یەك /دیسامبر ١٨٩٨

٤- نرخی نانێك لە ڤان ٦٠ پارە بووە، ئەمەش نرخێکی زۆرە و کاری کردبووە سەر چینە هەژارەکان، هۆکەی ئەوەبوو ئەرمەنەکان وا ڕاهاتبوون

پارەکانیان دەدا بە گەنم و عەمباریان دەکرد تا لە بازاڕدا گەنم نەدەما ئینجا بە گران دەیان فرۆشتەوە، دیارە گوێیان بەو خەڵکە نەدەدا، کابرایەکی ترکی خێرخواز (جەمال بەگ) فرنێکی کردەوە و نانێکی دەدا بە ٤٥ پارە، هیچ نەبێ بۆ هەرزانکردنی خۆراك، بەڵام کارێکی تاکە کەسی ئاوها هێندکاریگەریەکی ئەوتۆی نەبوو.

(فایلی ٢٠١٢/١٩٥ لە مونسل بۆ کونور، ڤان ٢ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٠)

٥- لە گشت نووسینەکاندا ناوی ئەم پیاوانەی ئەمن نەبراوە، بەڵام کونسۆڵ تیریل دەڵێ: ئەوانە لە ساڵی ١٩٠٣ ئامادەبوون. (فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٢)

٦- فایلی ١٨٨/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ هێربرت، ڤان ٧ حوزەیران/یۆنیۆ ١٨٩٦. کە پشکنەرە ئەرمەنەکانی پەتلیس و ئەرزرۆم لە کاردابوون، ئەستەمووڵ موچەکانیانی دەدا، بەڵام بەبێ ئەوەی مووچەی ئەوانەی ڤان بدات، ئەمەش هەقیقەی شوێنی ڤان دەردەخات لە ڕێڕەوی بیری ئیمپریالیزمیدا، بەهاتنی ساڵی ١٨٩٧ تەنیا شەست دەرەك لە پەتلیسدابوون، ساڵی ١٨٩٨ بوون بە حەفتا، زۆری نەبرد رق و کینە پەیدابوو، چونکە دەرەکە مەسیحیەکان مووچەکانیان وەردەگرت بەڵام لە موسوڵمانەکانیان دەبڕی، فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە مۆناهان بۆ کوری، پەتلیس ١٦ کانوونی دوو/ ئەکتۆبەر ١٨٩٨، کە ژمارەیەکی زۆرتری لە دەرەکە ئەرمەنەکان ڕیزکردووە (نەوەد کەس).

٧- هەر فایلی پێشوو لە ئیلیوت بۆ کوری ، ڤان ١٠ ئەیار/مایۆ ١٨٩٧,

٨- فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٠ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٩ وە هەر ئەو فایلە لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر ڤان ٧ تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٩٩ سەبارەت بە ململانێی نێوان تایەر پاشا و زەکی پاشا، ئەو دوو سەرکردە سەربازیەی سوارەی حەمیدییە.

٩- فایلی ٩٢٠٥/٨٨١ لە دکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئاب/ ئاغستۆس ١٩٠٧،

کونسۆڵ (برترام دیکسن) وای هەست دەکرد کە حاکم زیادەڕۆیی کردووە، بەڵام بێگومان ڕەوشی دارایی خراپبووە، بڕوانە فایلی ١٩١/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ گوری، ڤان ٢٤ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٩، دەبێ ئاماژەش بەوە بدرێ کە کاپتن(دکسن) کە کونسوڵی بەریتانیا بووە لە ڤان سەرچاوەیەکی باوەڕپێکراو بوۆ، بۆخۆی بەدووی ڕوداوەکانەوە بوو، بەچاوی خۆی دەیبینین، لە ڤان زانیاری چاکی دەستدەکەوت، کەمتر لە لادێکان، لە کاتی تردا لەوە دەچێ پشتی بەو زانیاریانە بەستبێ کە لە ئەرمەن و نێردراوەکانەوە پێی دەگەیشت. خۆ کە هەوڵی ئەرمەن و عوسمانیەکان پێچەوانەی یەکتر دەبوون، وای دادەنا کە بەرپرسان درۆ دەکەن، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هاوسۆزی شۆڕشگێڕان بووە، هەرچەندە پەیوەندی شەخسی زۆریش لە تەگیاندا بووە، هەر بۆ پەیدا کردنی نموونەیەکی باش دەربارەی حوکمە پێش وەختەکانی دکسن دەکرێ بڕواننە فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دکسن بۆ لوزر، ڤان ١٣ ئاب/ ئاغستۆس لە بارەی پشێویەکانی ناوچەی (جاتاك) کە کورد و ئەرمەن پەلاماری یەکتریان دەدا، ئینجا دیکسن بە هاوڕێیەتی (ئارنۆڵدز) کە نێردراوێکی ئامریکایی بووە، چوونەتە ناوچەکە و ئەرمەنەکان چیان دەگوت وەری دەگرت، بەهەندێ سەرژمێری خەیاڵیشەوە (وەك ڕاونانی ١٥٠٠ کورد بەدەستی ٣٨ ئەرمەن) وەچیش کوردەکان بە ڕەسمی گوتبوویان پشتگوێی خستبوو، دیکسن دەیگوت: کوردەکان ویستوویانە شاری جاتاك تاڵانکەن و خەڵکەکەی سەربڕن، بەڵام ئەوە باسناکات کە بۆچی خەیاڵی وا دەکاتەوە و مەزندەی ئاوا بە بیریدا دێ، بە توندی وادەزانێ کە ئامادەبوونی خۆی بووە هۆی سەرنەگرتنی پیلانی کوردەکان.

١٠- فایلی ١٩١/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ گوری، ١٠ ئەیار/ مایۆ ١٨٩٧. وە بۆ دەستخستنی سەرپێچیەکانی باج وەرگرتن بڕوانە: فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە کرو بۆ گوری، پەتلیس ١٤ ئاب/ ئاغستۆس ١٨٩٧

١١- هەر ئەو فایلە لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٨ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٤ بڕیارێك بەدەستەبەرکردن و ئامادەکردنی سەربازانی حەمیدییە لە ١٩٠٧ لە ڕوی پۆشاك و پارەوە، ئەوەش بەهۆی نەبوونی خەرجی پێویست: فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە ئۆکۆنر بۆ گرای ، قوستەنتەنیە ٥ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٧

١٢- ڤایلی ٩٠٥٠/٤٢٤ لە ساڤرستیان بۆ شیبلی، پەتلیس ١١ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٧. بۆ ئەگبەتی پلەی جێگری کونسۆڵی بەریتانیا لە پەتلیس ڤۆرخکرابوو بۆ ساڤرستیان کە لە ١٩٠٢دا لە تەمەنی ١٩ ساڵیدل وەك تەرجومانێك دانرا بەڵام دوایی دایکوتا و جڵەوی گرتە دەست، ئەویش کە بەریتانیەکان دیپلۆماتکارێکی تەقلیدیان ناردە پەتلیس، ڕاپۆرتەکانی ساڤرستیانیش ئەوە پیشان دەدەن کە لاگیری وا تێدا و شارەزایی لە کارەکەیدا کەمە.

١٣- (تایەر پاشا) ئەم سیستمەی دانا، باجگری بەزۆری پشتی بە سیستمی باجی کشتوکاڵ بوو، کە تیایدا کەسانێك دەچنە زیادکردنێکەوە بۆ دەستخستنی ماڤی گردکردنەوەی باج لەچەند ناوچەیەك، جا سەرەك عەشایرەکان فێربوون کە لەو زیاد کردنەدا هەرخۆیان سەرکەون. فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٠ نیسان/ ئەپریل ١٨٩٩. حوکمەتەکەی هەرێم ویستی پلانێك پیادە بکات کە هەرکەس بەشدار بێت لە کردنەوەی ڕێگەو بانێکدا چاوپۆشی لە باجەکانی بکرێ، بەڵام ئەمە سەری نەگرت چونکە کەس حەزی بەو کارە گرانە نەدەکرد، کە لەوانەیە ئەمەش کێشەیەکی تر ڤوتکاتەوە. فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان یەکی تەمموز/ یۆلیۆ ١٩٠٢,

١٤- فایلی ٤٢٤ - ١٩١ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٢٤ کانوونی دوو /یەنایر١٨٩٧

١٥- فایلی سەرەوە لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٢٢ شوبات/ فەرایر ١٨٩٧

١٦- هەر ئەو فایلە لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ١٢ ئادار/ مارس ١٨٩٧

١٧- فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە هیرد بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢٥ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٧

١٨- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٣ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٠ . مۆنسل دەڵێ: ئەو عەشایرە کوردانە (هەرکی و زرێباری)شیان تێدابووە.

١٩- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٣١ ئادار /مارس ١٩٠٣، ئەو دووانە سەر بەر ڕێبازی سۆفیگەری نەقشبەندی بوون.

٢٠- فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٤ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٨٩٨.

٢١- فایلی ٢٠٠/٤٢٤ لە سیرینگ - رایس بۆ سالزبیری، گولهیك ٢١ نیسان/ئەپریل ١٩٠٠، دەربارەی ڕەوشی ڕۆژاوای ئێران بڕوانە: فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان یەکی ئەیلوول/سەپتەمبەر ١٩٠٣

٢٢- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٤ تەمموز/ یۆلیۆ ١٩٠٠

٢٣- فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر ، ڤان یەکی ئەیلوول/ سەپتەمبەر ١٩٠٣ وە فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان یەکی تەمموز/یۆلیۆ ١٩٠٣

٢٤- فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە ئۆکۆنر بۆ گرای، ڤان ٢٤ شوبات /فەبرایر ١٩٠٨

٢٥- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر ، ڤان ١٦ ئەیار /مایۆ ١٩٠٣

٢٦- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٤ تەمموز/یۆلیۆ ١٩٠٠

٢٧- فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ١٠ ئەیلوول/ سەپتەمبەر ١٨٩٩

٢٨- فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە ئۆکۆنر بۆ گرای، ڤان ٤ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٨

٢٩- فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٠ نیسان/ ئەپریل ١٨٩٩، مۆنسل ئاماژە دەدا بەوەی کە ئەمە ڕاستی بۆچوونی دەوڵەتی دەرخست کە ناڕازیبوو لەسەرپێچی عەشایرەکان، چونکە شەریف سەرکردەیەکی فیرقەی حەمیدییە بوو.

٣٠- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ نیسان /ئەپریل ١٩٠٣، تیریل دەڵێ: سەبارەت بە شەریف، پەلامار و ڕوتکردنەوەی کاروانەکان ببووە

ڕوداوێکی سالآنە، وە سەبارەت بە دەستگیرکردنی موسوڵمانەکان (لە سەرکردە و پیاوە توندڕۆ و ناسراوەکانیان) بڕوانە: فایلی ١٩١/٤٢٤ لە مۆناهان بۆ گوری، پەتلیس ٢ نیسان/ ئەپریل ١٨٩٧

٣١- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٢ ئەیار /مایۆ ١٩٠٣، لەمبارەیەوە بڕوانە بەشی شەشەم، وە بۆ دەستخستنی لیستێ بەناوی گوندی ئەرمەنەکان کە عەشایری کورد لە قەزای (ئێرلیج) داگیریان کردبوو بڕوانە: فایلی ١٩١/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ١٢ ئادار/ مارس ١٨٩٧، بۆ ئەمە ویلیامز هیچ سەرچاوەیەك پیشاننادات، بەڵام وادیارە پشتی بەسەرچاوەیەکی ئەرمەنی بەستووە، بڕواکردنیش بە ڕاستگۆیی ئەم جۆر سەرچاوانە و ئەوانەی وەك ئەوەن شتێکی مەحاڵە.

٣٢- فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ دوبونسین، ڤان ٢٢ حوزەیران / یۆنیۆ ١٨٩٨

٣٣- فایلی ١٩١/٤٢٤ لە کرو بۆ کوری، پەتلیس ٢٥ ئەیار/ مایۆ ١٨٩٧ وە فایلی ٦٩٥٩/٨٨١ لە کرو بۆ کوری، پەتلیس ٩ ئاب/ئاغستۆس ١٨٩٧

٣٤- فایلی ٨٨١/ ٩٣٠٥ لە هیرد بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢٥ ئاب/ ئاغستۆس ١٩٠٧

٣٥- سەبارەت بە (صادق) نووسینە دیپلۆماتیەکان زۆرن، هەر بۆ نموونە بڕوانە: فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەوریز ١٧ ئەیار/ مایۆ ١٨٩٨ سەرەڕای ئەو سەرچاوەیەی پەیوەندە بە صادقەوە لە بەشی حەوتدا.

٣٦- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ ئادار/ مارس ١٩٠٠

٣٧- فایلی ٢٢٥٠/١٩٥ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٣١ ئادار /مارس ١٩٠٠

٣٨- دەستەیە چەتەی نەستووری کابرایەکی نێردراوی ئامریکاییان (و.ھ.براون) ڕوتکردەوە، بەمە بەترەریکی نەستووریەکان لەهاتنە کەنیسەی مەحروم کردن. فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ٢٧ تشرینی نۆڤامبر

١٨٩٩،

٣٩- فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٩ کانوونی یەك/ دیسامبر ١٨٩٩، دەربارەی ئەو ململانێ خوێناویە ناوخۆییانەی نێوان نەستووریەکان، بڕوانە: فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٦ ئاب/ئاغستۆس ١٩٠٣

٤٠- فایلی ٢٠٦٢/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٩ کانوونی یەك/دیسامبر ١٨٩٩، مۆنسل دەیگوت: مەسیحیە نەستووریەکان کەمینەیەکی بچووکی گێرەشێوێنی شەڕانین، وەك کوردەکانی دراوسێیان. غەرقن لە کێشە عەشایریە ناوخۆییەکانیاندا و ململانێی خوێناوی پشتاوپشت کۆڵی کوتاون، فایلی ٢٠٠/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ دوبونسین، ڤان ١٨ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٠

٤١- بڕوانە ئەو نموونانەی مۆنسل هێناونیەوە لە فایلەکەی سەرەوە.

٤٢- بۆ نموونە بڕوانە فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ٢٩ ئەیار /مایۆ ١٩١٤ (لەفتینانت نییان. م. سمیس)

٤٣- فایلی ١٩١/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری ، ڤان ٨ شوبات /فەبرایر ١٨٩٧

٤٤- فایلی ٦٩٥٩/١٨١ لە ئەلیوت بۆ کوری ، ڤان ٦ تەمموز/ یۆلیۆ ١٨٩٧، ئەلیوت ئاماژە دەکات بەسەرکردەی کوردەکان: (ئەو سەرکردەیەی وا نە – خومارو - دادەنیشێ).

٤٥- فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٧ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٩، لەوە دەچێ نەستووریەکان لە بۆ بەرژەوەندیەکانیان لە ناکۆکیە کۆنەکانی خۆیانیان تێپەڕاندبێ، لە ساڵی ١٩٠٨دا داڵدەی (شاکیر ئاغا)یان دابوو کە کۆنە دوژمنێکی خۆیان بوو و لە عەشرەتی (هارتوش)بوو، لە عوسمانێکان ڤاچاغبوو. فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣٠ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٨.

٤٦- ڤایل ٤٢٤/ ٢٠٣ لە ساتۆ بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١١ شوبات/فەبرایر ١٩٠٢ وە

فایلی ۹۳۰۵/۸۸۱ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ۲۹ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ۱۹۰۷

٤٧- فایلی ۲۲٥۰/۱۹٥ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ۲۱ ئادار/ مارس ۱۹۰۷

٤٨- فایلی ۷۷٤/۳۷۱ لە کۆرگن بۆ لوزر، ڤان ۲ تشرینی یەك /ئەکتۆبەر ۱۹۰۹,

٤٩- لەوە دەچێ لە سنوورەکانی دەشتی ورمێ ژمارەیەکی زۆریان بە جارێك بووبن بە ئەرسەدۆکسی ڕووسیایی (فایلی ۲۱٤۷/۱۹٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان یەکی ئەیلوول/سەپتەمبەر ۱۹۰۳) نازانرێ تاکەی لەسەر ئەم باوەڕە تازەیەیان ماونەوە، بەڵام لە دەستپێکی جەنگی یەکەمی جیهانیەوە گەڕانەوە سەر باوەڕە نەستووریە کۆنەکەی خۆیان.

٥٠- لەو جۆرە ڕاپۆرتانە بەدرێژایی سی ساڵی نووسینی دیپلۆماتکاران زۆرن، زۆرتر ئەوەی تیایاندا باس کراوە هەر دەنگۆی ڕوتن. بۆ نموونە بڕوانە: فایلی ۱۳۱٥/۱۹٥ لە کلایتن بۆ ترۆتر، ڤان ۱۱ شوبات/ فەبرایر ۱۸۸۰.

٥١- فایلی ٤٢٤/۲۰۰ لە ئۆکۆنر بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ٦ حوزەیران / یۆنیۆ۱۹۰۰

٥٢- فایلی ٤٢٤/۱۹٦ لە ئەلیوت بۆ کوری ، تەورێز ٥ ئەیار /مایۆ ۱۸۹۸ پارە کێشانەوە بۆ باربووگردنی شۆڕشی ئەرمەن ببووە نەریتێکی کۆن، بڕوانە فایلی ۱٦۸۸/۱۹٥ لە دیڤی بۆ لوید، ڤان ٦ کانوونی یەك /دیسامبر ۱۸۸۰

٥٣- حسێن نازم پاشا Ermeni olaylari Tarihi کە دوو بەرگە: ئەنقەرە Tc Basbakanlik Devlet Arsivieri Genel Mudurlugu. Osmanli Arsivi Dairi Baskanligi ۱۹۹٤.

٥٤- Tehcire Giden yolda Ermeni Meselesine Bir cozum projesi ve ۱۸۷۸ - ۱۹۱٥ عەلی کاراکا

Turkiyyede Ermeniler Icin (Tarih ve Tabiat Vakfi 2001, pp 9-90

٥٥- بەر لە یاخیبوونەکەی ۱۸۹٦ کارگەرانی تاشناق لە ئێرانەوە سەریان

لە ڤان دەدا، سەرکردە تاشناقیێکان نە هەرێمەکەدا هاتن لە ڤان و جاتاکدا گردبوونەوە، (هراتش داسنابیدیان):

History of the Armenian Revolution Federation Dashnakisutiun

وەرگێرانی (براین فلیمینگ) و (ڤاها هابیشیان) کە لەم کتێبەدا بە (مێژووی یەکیەتی شۆرشگێرانی ئەرمەن) ئاماژەی بۆ کراوە: میلانۆ، خانەی (جیمی) بۆ بلاوکردنەوە ۱۸۹۸ ل۵۳، لە کتێبەکەدا ناوی ئەوانەی تێدایە، لەوانە (فارتان، ئەرتشاگ تادیوسیان) کە ئەمەی دوایی ئەندامە لە نووسینگەی یەکەمی تاشناقدا (۱۸۹۲ - ۹٦)

٥٦- بەرلەوەی بێتە ڤانەوە، (کیزاگ) لە ئەستەموول مەشقە ئاساییەکەی حیزبی پێکرابوو، دوایی بۆ کەمێ زیندانیش کرابوو، ئینجا چووبووە بولگاریا و قەفقاس، هەروا (شاباز) لەدەستبەسەراگرتنەکەی بانکی عوسمانیدا بەشداری کردبوو، لە تەوریزیش لە کارخانەکانی چەکدا وەك ئارام و ئیشخان کاری کردبوو. (دیرمیناسیان) لە (کاس) مەشقیان پێ کردبوو (کەمێك نەبێ لە ساڵی ۱۹۰۵ لە ڤان نەمایەوە)، جێی ئاماژەیە کە (بارسیگیان) کە بە (سەرکیس دەناسرا) لەو کاری پارە کێشانەوەیەدا کە تاشناق دەیکرد بەشداربوو، لەو کەسانەشبوو کە بۆ یەکەمجار لە لقی تاشناقی بولگاریا و قەفقاس و سویسرا خەباتی کردبوو، بۆ ئەمە هەردوو (سەلمان و میۆلیان) کە ئەندام حیزبی ئەرمیناکان بوون سەنگەریان گواستەوە بۆ ناو تاشناق. کتێبی :

The history of the ARF, pp 67,83 . 185-214

ناوی سێ سەرکردەی ناوخۆ (تیۆس، ئەلیس و بانوس) دەبات، بەلام ئەو زانیاریە کەمەی لە بارەیانەوەیە، دەلیلە بۆ ئەوەی کە پلەیەکی بەبایەخی ئەوتۆیان نەبووە.

٥٧- The history of the ARF, p ٨٣

٥٨- ئەو وەسفانەی خوارەوە لەو كتێبەی سەرەوە وەرگیراون، هەروا لە كتێبی (ئەناهید تیر میناسیان) Armenian Van / Vaspurakan لە van ١٩١٥ چاپی ڕیتشارد.ج.هۆڤانیسیان (كۆستامیسا، كالیفۆرنیا: خانەی مازدا بۆ بڵاوكردنەوە ٢٠٠٠ ل ٢٠٩- ٤٤، وە كتێبی (بیرفانت خاتاناسیان):

Two Glossaries for the Assistance of Researchers, Armenian Review 32, no 3

ئەیلوول/ سەپتەمبەر ١٩٧٩ ل ٢٦٧ - ٧٩

٥٩- دیكران میزرۆپ كالَیحیان:

The Armenian Revolutionary Federation

كە نامەی دكتۆرایە بۆ زانكۆی بۆستن لە ٢٠٠٢ ل ١٨٨ لە ئیشارەیەكیدا بۆ بەڵگەنامەیەكی نووسینگەی (حیزبی تاشناق)ی ڕۆژەڵات.

٦٠- خاتاناسیان : Two Golssaries لە لەدایكبوونیدا ناوەكەی پێشدەخات گوایە (نیكۆل بۆغۆسیان)ە (تیر میناسیان) ڤان ١٩١٥ ئاماژە دەدا بەوەی كە لە واقیعدا (نیكۆغایۆس بۆغۆسی میكاییلیان)ە.

٦١- هەرچەندە ئەمە لەو سەرچاوانەی وان لەسەرەوە باس نەكراوە بەڵام لە ساڵی ١٩٠٩ (فرامیان) بە ساختە مامەڵەی ڕەگەزنامەی ئامریكایی دروستكردبوو. فایلی ٢٢٨١/١٩٥ لە مۆرگن بۆ لوزر، ڤان ٢٠ تشرینی یەك / ئەكتۆبەر ١٩٠٩

٦٢- (فدائی - فیدایی) وشەیەكی تركیە لە ئەسڵە عارەبیەكەیەوە، بەمانای (قوربانیدان بە ژیان) دەگەیەنێ. ئەم زاراوەیە بە گشتی بۆ شەڕوانانی ئەرمەن بەكاردەهات، تا ئیستەش باوە و بەكاردێ بۆ دەستەی شەڕوانان لە ڕۆژەڵاتی ناڤین.

٦٣- فایلی ٩٤٢٣/٨٨١ لە دیكسن بۆ سیرین یاكونر، ڤان ٢ ئادار / مارس ١٩٠٨. وە بڕوانە فایلی ٩٤٢٢/٨٨١ لە دیكسن بۆ ئۆكۆنرا، ڤان ١٧ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٨. دەبێ ئیشارەش بەوە بدرێ كە پاش دەستبەسەراگرتنی

چەکەکان دیکسن ئەم هەڵسەنگاندنەی داوە، وە لە ساڵی ١٩٠٧ وا بۆی چووە کە حیزبی تاشناق ٢٠٠٠ هەزار چەکداری لە ڤاندا بڵاوکردۆتەوە، ئەمە بە پاڵ ئەوەی کە ئیمکانی ئەوەش هەیە کە لە چەند ڕۆژێکدا ٢٠٠٠ هەزاری تر لە لادێکاندا ئامادەگرێ (فایلی ٩٢٠٥/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٧

٦٤- بڕوانە بەشی هەشتەمی ئەم کتێبە.

٦٥- فایلی ٩٢٠٥/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٧

٦٦- هەر بۆ نموونە بڕوانە فایلی ١٨٠٤/١٩٥ لە دەیڤی بۆفیتزمۆریس، ڤان ٨ کانوونی یەك / دیسامبر ١٨٩٢

٦٧- لویز نالبەندیان

The Armenian Revolutionary movement

بیرگلی، لە بڵاوکراوەی زانکۆی کالیفۆرنیا ١٩٦٣ ل ١٧٤

٦٨- فایلی ٢٠٥٣/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٦ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٩

٦٩- نالبەندیان، پەراوێزی (٦٧) ل ١٨٢

٧٠- فایلی ١٩١/٤٢٤ لە ویلیامز بۆ کوری، ڤان ٢٤ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٧

٧١- کەنعان سیفلی

Istanbul Ermeni Patrikligi Kurulusve tharihten (gununuze idari (Aziz Andac Yayinlari 2005. p 44

٧٢- فایلی ٢٠٨/٤٢٤ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٠ کانوونی دوو/یەنایر ١٩٠٥ ، ئەوەی سەرنج ڕادەکێشێ ئەوەیە لە کاتێکی دیاریکراودا ئامریکاییەکان هەستیان کرد بەوەی کە (ئەرسبن) هاوکاری شۆڕشگێڕان بووە، (سی. دی. ئەشیر) نامەیەك بەبەرواری ٨ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٤، لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان

Barton , 11.4 (James l.papers, 1877-1943. box 11.2

لەوانەیە ئاماژە بکات بە دووبەرەکیەك لەناو شۆڕشگێڕاندا.

٧٣- حیسامەددین یێلدیرم

ئەنقەرە Rus - Turk Ermeni munasebetleri (1914 - 1918 (Kok, 1990. p 64

٧٤- سەڵتەنەی عوسمانی،

Aspirations et agissements revolutionairess des comites Armenians avant et apres la proclamation de la constitution ottomane (Tasnak partisinin Van subesinin حەسەن ئۆکتای Istanbul m.p 1917 p263

٧٥- لیژنـەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییـەکان، ٧، ٩،١٦ نێـردراو بـۆ ڕۆژهەڵاتـی ترکیا ١٩١٠ - ١٩١٩ بەڵگەنامەکان، بەرگی ٢٥ أ. ژمارە ١٢٣

Annual Report of Van station for the year 1911

حیزبـی تاشـناق بەتونـدی نـاڕازیبوو لـە بڵاوکـراوەی ڕێنمـایی (تعالیم)ەکـانی نێـردراوە ئامریکاییـەکان لـەناو گوندەکانـدا و لەمەشـدا سـەرکەوتووبوو، ئامریکاییـەکان ئەوانـەی بۆچـوونی جیاجیایـان هـەبوو دەربارەی قوتابخانـەکان وەك نـەیار تەماشایان دەکـردن، حیزبـی تاشناقیش هەڕەشـەی لـە قەشـەکانی نـاوخۆ کـرد و هـەتا لـە شـاری ڤـان نەدەچـوونە کۆبوونەوەی ئەو نێردراوانەوە

بـەدانانی فەرمانـداری تـازە ڕەوشـی سیاسـی کـەمێ گـۆڕرا. بـوونی شۆڕشگێڕان و چالاکیەکانیان وایکردبـوو کـە بارەکـە گرژبـێ، بەتایبـەت پـاش ئـەوەی نفوزیـان زیـادی کـرد و لاقی ئـەوەیان لێـدەدا کـە خۆیـان سـەرپەرشتی گشت ئەرمەنەکانی ناو شارە و لادێکانیش دەکەن. دیـارە کـارێکی ئـاوا و لاف لێـدانێکی وا دەبێتـە ئـاڵۆزکردنی ئەرکـەکانیان ، لەوانەیـە گـەورەترین هەڵەیـەك کـە لـە بـوونی شۆڕشـگێڕەکان لـە ئارادابێ ئەو نیازەیانبێ کـە بـە ئاشکرا دەریـدەبڕن بۆ بەربـەرەکانیکردن لـە ئـایین و ئـەخلاق. (٩٧ هـەمین

راپۆرتی ساڵانەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە کە دراوە بە کۆنگرەی –کلیفلاند - ئۆهایۆ ٩ - ١١ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٧، بۆستن لیژنەی ئامریکایی ١٩٠٨ ل ٨١)

٧٦- حیزبی هانشاك لەسەرەتای سەدەی بیستدا هێزێکی بێهێزبوو، بەڵام خۆ لە نەوەدەکانی سەدەی پێشتر (نۆزدە) لەناوچە گوندنشینەکاندا چالاك و بەهێزبوو (بەتایبەت لە زیتون و ساسۆن) کەچی وا دەرناکەوێ کە لەناو لادێکانی ڤاندا سەرکەوتنێکی ئەوتۆی بەدەست هێنابێ، ڕێکخستنی تاشناق بە توندی و چالاکانە لە ناوچەی ساسۆن و مووش لە کاردابوو، ئەمە بەرلەوەی لە ڤان دەستبەکاربێ.

٧٧- (ج.س.رینۆڵدز) لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان ٧،٩،١٦ نێردراو بۆ رۆژهەڵاتی ترکیا ١٩١٠ - ١٩١٩ بەڵگەنامەکان، بەرگی ٢٥ أ ژمارە ١١١

Report of the village work in the van station field, Eastern Turky Mission 1910

٧٨- فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە کوری بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ١٥ نیسان / ئەپریل ١٨٩٨

٧٩- فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە دکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٩ تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٩٠٧

٨٠- سەرەڕای بەکارهێنانی وەسیلەی پارەکێشانەوە لەوەبەر، بەڵام بڕیاری پەیڕەوکردنی پارەکێشانەوە و تیرۆرکردن بۆ ترساندن تا پارەی بۆ تاشناق پێ کۆکەنەوە بە ڕەسمی لە (دەستەی نوێنەرایەتی بەڕێوەبردنی ئەندامانی تاشناق)ەوە لە ١٩٠١دا دەرچوو. بڕوانە:

History of the ARF. Pp 26-63

کە باس لەو بڕیارە دەکات چۆن ئەو سیاسەتە جێبەجێ بکرێ و هەندێ کاری کوشتن ئەنجامدرێ. کتێبەکە ئاماژە دەدا بەوەی کە پەیڕەوکردنی ئەو سیاسەتە کەڵکی هەبوو و ئیشی خۆی کرد. لە سونگەی پراکتیزەکردنی

پرۆژەکەوە یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هەندێ پیاوی خۆی لە دەستدا، بەڵام لە بەجێهێنانی زنجیرەیە کاری تیرۆردا سەرکەوتوو بوو، ل ٦٣، حیزبی هانشاك لەلای خۆیەوە زنجیرەیە تیرۆرکردنی دەستدایە لە هەراتش داسنابیدیان: The Hanchakian party

وەرگێڕانی: ماریی أ. ئەراکیلیانس، Armenian Review ٤١ژمارە (٤) زستانی ١٩٨٨ ل (٢٦- ٧٧) ئەڵتان دالیورمان:

Turklere Karsi Ermani Kamitecileri Istanbul Bogazici universites 1975. p 31

کە لیستێکی تێدایە بەناوی ئەو ئەرمەنانەی کوژراون.

٨١- History of the ARF. P ٤٧

٨٢- هەمان سەرچاوە. ل٦٤

٨٣- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە هیسکوت بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٣ ئاب/ئاغستۆس ١٩٠٤

٨٤- فایلی ٢٠٨/٤٢٤ لە هیسکوت بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٤ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٥ وە بۆ وەدەستخستنی نموونەی گۆنتر لەبارەی کوشتنی قەشەکان و کەسانیترەوە بە دەستی شۆڕشگێڕەکان بڕوانە: فایلی ١٨٤/٤٢٤ لە کامبرباتش بۆ کوری، ئەرزڕۆم ٢١ تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٨٩٥. کە لەو حەڵەدا پیاو کوشتن گەیشتبووە لووتکە، یەك لە شۆڕشگێڕان ساڵی ١٩٠٣ ویستی (مالاشیا ئۆرمانیان) بەترەریکی ئەرمەن لە قوستەنتەنیە لە کاتی قودداسدا لەناو کڵێسا بکوژێ، بەڵام کابرا بە بریناری ڕزگاری بوو، ئەوان ئەو بەترەریکەیان بەکەسێك دادەنا کە هەردەم مێچکە مێچکەی بۆ دەوڵەت دەکرد و دەیویست ڕازیانکات. (فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە واینبرید بۆ لاندزدون، ٢٦ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٣

٨٥- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٣

٨٦- فایلی ٩٢٠٥/٨٨١ لە دکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئاب/ئاغستۆس ١٩٠٧

٨٧- ڤایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ نۆکۆنر، ڤان ٢ نیسان/ ئەپریل ١٩٠٣

٨٨- ڤایلی ٢٢٨٣/١٩٥ لە دکسن بۆ نۆکۆنر، ڤان ٢ ئادار/مارس ١٨٩٨

٨٩- کەمەکێ کە لە بەرچاو بێ و شۆڕشگێڕان بۆ گوندنشینە ئەرمەنەکانیان کردبێ تەنیا جاروبار دەکەوتنە فریایان لە پەلاماردانی کوردەکاندا بۆ سەریان، بۆ نموونە بڕوانە کونسوڵ دیکسن دەربارەی پشێویەکانی ناوچەی (جاتاك) لە ساڵی ١٩٠٨، ئەم ڕاپۆرتە سەرتاپا لەدەمی ئەو کەسانەوە وەرگیراوە کە ئەرمەن و نێردراوی بیانی بوون لەسەروبەرندی ڕوداوەکاندا، بۆیە تەنیا قسە و بۆچوونی لایەنێکە، بەڵام لەبەرامبەردا ئاماژە دەکات بۆ ئەوەی کە گیانفیداکان بەپاڵ گوندیە ئەرمەنەکانەوە لە شەڕەکاندا بەشداربوون: ڤایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ١٨ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٨

٩٠- ڤایلی ١٩١/٤٢٤ لەویلیامز بۆ کوری، ڤان ٣٤ کانوونی دوو/ یەنایر ١٨٩٧

٩١- بڕوانە (حەسەن نۆکتای)

Ermeniler ve van Ihtilal orgutu 1896- 1915 Ermeni Arastirmalar Dergisi 5 (2002) p 87

٩٢- (ئەشیر) ١٠ ئەیلوول /سەپتامبر ١٩٠٤ لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان

Barton, James l., papers, 11, 4. 1877-1943. box : 2

٩٣- لە ئاماژەیەکدا بۆ ڕوداوێکی نموونەیی، بڕوانە: ڤایلی ٢٠٨/٤٢٤ لە هیشکوت بۆ نۆکۆنر، پەتلیس ١٤ ئەیار /مایۆ ١٩٠٥ کە باس لە شەڕێکی یاخیبووەکان دەکات کە لە گوندێك خۆیان حەشارداوە لەگەڵ سەربازەکاندا، لەمەدا ٧ شۆڕشگێڕ کە لە ڕووسیاوە هاتبوون و ١٦ گوندنشین و ١٢ سەرباز کوژران، گوندەکە نەستوتێنرا بەڵام کوردەکان تاڵانیان کردبوو.

٩٤- پەراوێزی ٨١، ل٤٩

٩٥- ڕێی تێدەچێ کە جاروبار حوکمەتی ڕووس شۆڕشگێڕانی بەچەك یارمەتی دابێ، بەتایبەت پاش جەنگی یەکەمی جیهانی، بەڵام لەمبارەیەوە

بەڵگەیەکی تەواو بەدەستەوە نییە، کونسۆڵ دیکسن وای بۆ دەچوو کە ئەو چەکانەی ئامدیوی سەڵتەنەکە دەکران لە عەمبارەکانی رووسیاوە دەهاتن یان لێی دەدزران، جا لەمەوە باسی ڕوداوێك دەکات کە تاشناق ملیۆنێ فیشەکدانی لە عەمباری (ئەلکساندرۆ بۆل) دزی، ئەوش بەدەمچەورکردنی هەندێ پاسەوان و بێهۆشکردنی هەندێکی تریان. (فایلی ۹٤۳۳/۸۸۱ لە دیکسن بۆ سێر .ن. نۆکۆنر، ڤان ۲ ئادار /مارس ۱۹۰۸) ئەم ڕوداوە دیسان لە کتێبی: History of the ARF. P ٦٩ باسی لێوە کراوە .

٩٦- فایلی ١٩٦/٤٢٤ ژمارە ١٧ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز ٢ ئەیار /مایۆ ١٨٩٨ نالبەندیان The Armenian Revolutionary movement p ١٧٤-١٧٣

٩٧- بۆ نموونە: لە ساڵی ١٩٠٨ لە سێ سەرکردەی عەشایری دووانیان (حسێن و ئەمین) دوژمن بە شۆڕشگێڕان بوون، بەڵام سێیەمیان (محەممەد) هاوپەیمانیان بوو.

٩٨- (عەلی کاراکا)، چاپی Anadolu Islahati ve ahmet sakir pasa ئەستەموول ، ئیرین، ١٩٩٣ ل١٣٠، وە بروانە فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە فریمان بۆ نۆکۆنر، پەتلیس ١٠ کانوونی دوو/یەنایر ١٩٠٣

٩٩- هەر بۆ نموونە عەمباری (کاجان) کە باسی لێوە دەکرێ لەسەرو ڕێگەی یەکەمەوە بوو.

١٠٠- کتێبی: مێژووی ARF ل ٦٥ - ٦٦ باس لە ڕێگەیەك دەکات لە (قارس)ەوە ویەکێکی دی لە (باتوم)ەوە دەروا بۆ (ئەرزرۆم). لەساڵی ١٩١٣ تفەنگەکان لە باکوورەوە گەیشتن و لەوانەشە بەم ڕێگەیەدا هاتبن، بروانە کتێبی: Rebellion in the city of Van بەشی هەشتەم.

١٠١- فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دکسن بۆ لوزر، ڤان ٢٢ ئەیلوول /سەپتامبر ١٩٠٨ (کوپ مهمت)یش لەڕووی سیاسیەوە هاوکاری شۆڕشگێڕانبوو، دوای شۆڕشی

١٩٠٨ لە تەقەللایەکدا پێکەوە بۆ لابردنی قایمقامی شاری (سارای) سیفدیت بەگ کە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و عەشایرە کوردەکان بە کابرایەکی کارا و چالاکیان دادەنا (فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لوزر، ڤان ٣٠ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٨ ل١٠٢) گیانفیداکان هەردوو شاری (دیلمان و سەلماس)یان کرد بووە بنکەی ئاودیوکردنی چەك و جەنگاوەران بۆناو ترکیا، لەوێکانی لیژنەیەکی کارایان هەبوو بەسەرۆکایەتی کابرایەك بەناوی (موگردیتش) ، پێشتر پەیوەندیەکی خراپیان لەتەك دراوسێ کوردەکانیاندا هەبوو، بەلام ئەمسالّ دۆستایەتیەکی زۆر توند هەردوولای کۆکردبۆوە (فایلی ٥٤٠/٢٧١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٣١ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٨)

١٠٣- (ملخاس. یان: ئەرداشیز هۆفیزیان) ، سەرکردەیەکی بەدەستەلاتبوو لە ڤان، بڕوانە ئەو بەشەی لەسەرەوە کە باس لە (شۆڕشگێڕانی ئەرمەن)دەکات.

١٠٤- (ملهاس) Yasantilar, Hayarenik Aylik Dergi ٢)١٩٢٦)

پاشکۆی ژمارە ٦٨ فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە فریمان بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢٤ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٢

١٠٥- فایلی ١٩٦/٤٢٤ ژمارە ١٧ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز ٢ ئەیار /مایۆ ١٨٩٨

١٠٦- بڕوانە کتێبەکەی (ئۆنال): Sadettin pasa`nin Anila. P- ١٦٣ دەنگۆیەکی لاواز بلاوبۆوە گوایە سەربازەکان تفەنگەکانیان لە سالّی ١٩١١وە دەفرۆشت بە یاخیبووەکان، بڕوانە فایلی ٢٣٧٥/١٩٥ لە مولنۆ - سیل بۆ لوزر، ڤان ٨ نیسان/ئەپریل ١٩١١

١٠٧- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، مووش ٤ ئاب /ئاغاستۆس ١٩٠٤

١٠٨- فایلی سەرەوە

١٠٩- کتێبی مێژووی ARFل ٤٦ - ٤٧، بەهۆی سنورداری چاپکردنەکە و

ئەو کارلێکە کەمەیشی کە هەیبووە لەسەر یاخیبوونەکە لە هەرێمی ڤاندا، ناکرێ بەسی یاخیبوونەکەی ساسۆن لەم کتێبەدا بکەین. جا بۆ زانیاری بەدەستهێنان لەبارەیەوە، بڕوانە ئاماژەکانی فایلی ٢٠٢/٤٢٤ لە مونسۆل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٦ حوزەیران /یۆنیۆ ١٨٩٩وە فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە هۆکواغلو بۆ غورون، هەروا فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢١ ئەیار/ مایۆ ١٨٩٩. نێردراوە ئامریکاییەکان دەیانگوت: لەبەر ئەوەی وێستگەی ڤان هێند دور نییە لە سنووری ڕووسیا و ئێرانەوە، بەهۆی کردەوەکانی شۆڕشگێڕانەوە لە بارێکی ئاڵۆز و گرژدایە، ئەو یاخیبووانەی کە وێڵی هێنانەدی تەنیا یەك ئامانجن ئەویش بەرپاکردنی پشێوی و ئاژاوەیە لە نێو ئەرمەنەکاندا (٧ تەمموز/یۆلیۆ ١٩٠٤، ڕاپۆرتی نهێنی سەبارەت بە وێستگەی ڤان، ڕاپۆرتی نەوەدوچوار ساڵانەی لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە کە دراوەتە کۆنگرەی گرینیل لە ئەیەوا، لە ١١ - ١٢ تشرینی یەك / ئەکتۆبەر ١٩٠٤) بۆستن، لیژنەی ئامریکایی ١٩٠٥ ل ٦٩.

١١٠- ڕاپۆرتەکان دەربارەی کارە یاخیبووەکانی ئەرمەن هێند زۆر بوون بە ڕادەیە لە گشت نووسینە دیپلۆماتیە جۆراوجۆرەکاندا باسکراوە، بۆ نموونە بڕوانە:

فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز ١٧ ئەیار /مایۆ ١٨٩٨وە فایلی ٢٠٠/٤٢٤ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٦ نیسان /ئەپریل ١٩٠٠ وە فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٧ تشرینی یەك /ئەکتۆبەر ١٩٠٣.

١١١- شەڕەکان زۆربوون و ناکرێ باس لە هەریەکەیان بکرێ، بۆ دەستخستنی نموونە لێیانەوە بڕوانە: فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ سالیزبیری، قوستەنتەنیە ٢٣ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٨ وە فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە لامپ بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ٩ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٨٩٩. کتێبەکەی History of the ARF وەسفێکی کورتی هەندێ لەو شەڕانەی تێدایە وەك لە ل ٦٧ - ٦٩

دا هاتووە، بەریتانیەکان ئیشارە بەوە دەکەن کە عوسمانیەکان ئەوپەڕی هەوڵیانداوە بۆ پارێزگاری ئەرمەنە لادێییەکانی سەر سنوور لە پەلاماردان و دەستدرێژیکردنە سەریان، بەڵام هەمیشە هەوڵەکانیان بەبادەچوو (فایلی ١٩٩/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ سالزبیری، قوستەنتەنیە ١٢ تەموز/یۆلیۆ ١٨٩٩)

١١٢- هەر بۆ نموونە بڕوانە: فایلەکەی پێشوو، لە لامپ بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ١٣ تشرینی دو/ نۆڤامبر ١٨٩٩، وە فایلی ٢٠٥/٤٢٤ لە هامبسۆن بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ١٣ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٢، جگە لە تفەنگ یاخیبووەکان بڕێکی زۆر لە دینامێتیشیان لە تەك خۆیاندا هاوردبوو، فایلی ٢٠٥/٤٢٤ لە هامبسۆن بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ٢ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٢

١١٣- نموونە زۆرە تا باسیانکەین، بەڵام بڕوانە فایلی ٢٠٢/٤٢٤ لە دوبونسین بۆ لاندزداون، قوستەنتینیە ٢٣ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠١ کە سەبارەت بە شەڕێکە شۆڕشگێڕان دەیری (ئەراخ)یان گرت، بەڵام عوسمانیەکان دەرەقەت نەهاتن و نەیانتوانی نەهێڵن تەقە لە دەیرەکە بکرێ کە منالێکی زۆر خۆیان تیا شاردبۆوە و پەنایان بۆ بردبوو.

١١٤- حوکمەتی ئێران رازیبوو بەوەی بەرتیل وەرگرێ و ئیتر ڕێگە بۆ یاخیبووان ئاچووغبێ بە ئارەزووی خۆیان چیان بوێ بیکەن، بڕوانە فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، ١٧ ئەیار/مایۆ ١٨٩٨

١١٥- بڕوانە فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، ڤان ١٢ ئادار/ مارس ١٨٩٨، وە فایلی ٦٩٥٨/٨٨١ لە کوری بۆ سالیزبیری، ٣ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٨٩٧ ، وە هەر ئەو فایلە لە ویلیامز بۆ کوری، ٥ نیسان/ ئەپریل ١٨٩٧

١١٦- هەر بۆ نموونە بڕوانە: فایلی ٢٠٣/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ لاندزداون، قوستەنتینیە ١٧ کانونی یەك/ دیسامبر ١٩٠٢، وەفایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٧ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٤

١١٧- فایلی ١٠٧/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ سالیزبیری، ٢٨ ئەیلوول/ سەپتامبر

١٨٩٨، وە فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە گرایفز بۆ دوبونسین، ئەرزرۆم ٢٩ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٨٩٨

١١٨- فایلی ٨٢٠٢/٨٨١ لە هامسون بۆ ئۆکۆنر، ئەرزرۆم ٥ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٣، وە هەر ئەو فایلە لە شیبلی بۆ ئۆکۆنر، ئەرزرۆم ٤ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٣

١١٩- فایلی ٢٠٣/٤٢٤ لە مۆنسڵ بۆ ئۆکۆنر، قوستەنتەنیە ١٢ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٣

١٢٠- فایلی ٢٠٤/٤٢٤ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٧ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٣، دەنگ بڵاوبوو گوایە ئەرمەنەکان خراپ مامەڵەیان دەرهەق سەربازەکان دەکرد هەروا لەگەڵ خەڵکانی تریش، بەڵام لە بەدواداچوون و کۆڵینەوەی کۆنسلگەریە ئەوروپاییەکاندا دەرکەوت ئەوە راست نییە، بۆ ئەمە تەماشای فایلی١٩٦/١٦١٧ بکە بروسکەیە لە دەیڤی یەوە، ڤان ٢٩ ئەیار/مایۆ ١٨٩٠، وە فایلی ٢١٠/٤٢٤ لە هاگۆبیان بۆ وەزارەتی دەرەوە ٢٦ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٦

١٢١- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٧ تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٩٠٣

١٢٢- فایلی ٢٠٨٢/١٩٥ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٩ کانوونی یەك/ دیسامبر ١٨٩٩

١٢٣- فایلی ٢٠٥/٤٢٤ لە هامبسون بۆ ئۆکۆنر، ١٩ تشرینی یەك/ئۆکتۆبەر ١٩٠٣

وە بۆ پەیداکردنی خەمڵاندنێکی کەمتر بروانە هەر ئەو فایلە لە شیبلی بۆ ئۆکۆنر، ئەرزرۆم ١٦ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٣

١٢٤- فایلی ١٩٧/٤٢٤ لە مۆهاتن بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ١٣ تشرینی یەك/ ئۆکتۆبەر ١٨٩٨

١٢٥- یەک لە کونسوڵەکانی بەریتانیا وای خەملاندبوو کە ٥٠٠٠ بۆ ٦٠٠٠ گیانفیدای چەکداری مەشقپێکراوی ڕێکوپێک بە باشترین شێوە هەن (لە هامبسون بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ١٩ تشرینی یەک/ ئەکتۆبەر ١٩٠٣). بەڵام مەزندەیەکی تر وای بۆ دەچوو کە تەنیا ٥٠٠ کەسێك دەبن (لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، قوستەنتەنیە ٦ تشرینی دوو/نۆڤامبر ١٩٠٣). هەر کام لەو دووبۆچوونە لە ڕاستیەوە دوربوون کە لە شەڕەکاندا دەبینران، ژمارەی ڕاست بە زۆری لە نێوان ئەو دوو جۆرە خەملاندنەدا بوو، کە لەوانەیە لە خەملاندنی عوسمانیەکانەوە نێزیکتر بێ کە وایان دانابوو لە نێوان ٨٠٠ بۆ ١٥٠٠ گیانفیدا بن، ئەمەش ئاژاوەکانی ساسۆن ناگرێتەوە، چونکە بە وردی لە فایلی ١٩٥/٢١٧٢دا باسکراوە.

١٢٦- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ لاندزداون، قوستەنتەنیە یەکی ئادار/ مارس ١٩٠٤. هیس گوت بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ١٣ شوبات /فەبرایر ١٩٠٤وە هیس گوت بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢٠ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٤

١٢٧- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە شیبلی بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ١٢ ئادار/ مارس ١٩٠٤

١٢٨- لە باتی ئەمە دەوڵەت ناونووسی ئەو خانووە سوتاوانە و موسوڵمانە کوژراوەکانی کرد، بڕوانە:

BOA,HR.SYS (political) 2865/ 11 Hariciye Nezaretine 27 Haziran 1904, no 187

لە باڵیۆزەوە لە پاریس بۆ وەزارەتی ناوخۆ ٢٥/٦٧٢BOA.A.MKT.MHM.

وە ئەو بروسکەیەی کە فەرمانداری پەتلیس (فەرید) ناردویە بۆ سەرەك وەزیران. لە ٨ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٥

١٢٩- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ لاندزداون، قوستەنتەنیە ٩ ئایار/ مایۆ ١٩٠٤، بیرخەرەوەکەی بەڕێز لامب (لە فایلی ٢٠٦/٤٢٤ ئۆکۆنر ، قوستەنتەنیە ٢٤ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٤، ٢٠ حوزەیران /یۆنیۆ ١٩٠٤)

١٣٠- فـايلى ٢٠٦/٤٢٤ لـە ئۆكـۆنر بـۆ لانـدزداون، قوستەنتەنيە ٩ تەمو/يۆليۆ ١٩٠٤

١٣١- چەتەكانى ئـەنترانيك زۆربوون و بلاويشبوونەوە، لـە سـاڵى ١٩٠٢ دەيرى (ئەراخ) كە نێزيك بە مووش بوو داگيريان كرد و كەسەربازەكانيش هاتنـە سـەريان هـەڵاتن (فـايلى ٢٠٢/٤٢٤ لـە فريمان بـۆ ئۆكـۆنر، بـەتليس ٧كانوونى دوو/ يەناير ١٩٠٢

١٣٢- فـايلى ٩٠٥٠/٨٨١ لـە ئۆكـۆنر بـۆ گـراى، قوستەنتەنيە ٧ ئـەيار/مايۆ ١٩٠٧

نامەيە لە بابى عاليەوە. ليژنەى ڕێپێدراوە ئامريكاييەكان

Barton, 11.4 James L, papers, 1877 - 1943, Box 11:2

لە ساڵى ١٩٠٤ بوومەلەرزەيـەك لـەوان ڕويدا، بـەڵام لەچاو بايـەخى ئـەو ڕوداوەدا كاريگەريەكى زۆرى پێوەنرابوو، كەچى فەرمانـدار تـوانى ڕەوشـەكە كۆنترۆڵكـات (١٣ ئـەيلوول/ سـەپتامبر ١٩٠٤، ليژنـەى ڕێپێـدراوە ئامريكاييەكان...)

١٣٣- فـايلى ٢٠٦/٤٢٤ لـە تيريـل بـۆ ئۆكـۆنر ، ڤـان ١٧ تشـرينى يـەك/ ئەكتۆبەر ,١٩٠٤

١٣٤- سەبارەت بە مێژووى ئەرمەن لە ئيمپراتۆريـەتى ڕووسـيادا، بروانـە كتێبى (ڕۆناڵد گريگۆر سونى):

The Armenian people from ancient لـە Eatern armenia under Tsarist rule to Modern Times

چاپى (ريتشارد.ج. هۆڤانيزيان) نيويۆرك: بالگراف/ ساينت مـارتن ١٩٩٧ كتێبى دووەم. ل١٠٩ - ٣٧

١٣٥- هەر ئەو (شەريف)ە كە بەم نێزيكانە بۆ ئاوديوكردنى چەك بۆ نـاو ڤان دەبێتە هاوپەيمانى ياخيبووە ئەرمەنـەكان، ئەمـەش باشـترين دەليلە بۆ

ئەو ڕەوشە ناجێگیرەی کە لە هەرێمەکەدا بووە.

١٣٦- فایلی ٢٠٦٣/١٩٥ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر (بروسکە)، ڤان ٢٣ تەمموز /یۆلیۆ ,١٨٩٩

١٣٧- گرتنی ئەم خاڵە ناکۆکیەکی توندی نایەوە لە نێوان ئەرمەن و ڕووسەکاندا ، بووە هۆی ئاژاوە و ناڕەزایی بەرپاکردن، بڕوانە فایلی ٢٠٥/٤٢٤ لە ستیڤنز بۆ لاندزداون، باتووم، چەند بوسکەیەك لە ئەیلوول/ سەپتەمبر وە تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٢، وە کتێبی: History of the ARF. ٧٠P

لەوە بەرتریش ئەو خاڵە گیرا بوو، بۆ تێڕوانینێکی سەرانسەری ڕوداوەکە تەماشای کتێبەکەی ئەناهید تیرمیناسیان بکە:

Nationalism and socialism in the Armenian Revolutionary Movement

وەرگێڕانی: أ.م. بیریت. زانکۆی کامبریدج لە (ماساتشوستس) زوریان ١٩٨٤. ل ٣٣،٣١٤٧. هەروا کتێبی (سانی):

٣٧-١٣١Estern Armenia under Tsarist Rule, pp

١٣٨- بڕوانە کتێبی: ٦٩History of the ARF. Pp -٧٠

١٣٩- (ئار.ئۆ.گرایفز)ی کونسۆڵ هەستی بەوە کردبوو کە شۆڕشگێڕان هاوکاریان لەو ئەرمەنانەی ناو لەشکری ڕووسەوە بۆ هاتووە: ئەرمەنەکان ڕێژەیەکی زۆریان پێکدەهێنا لە بەرپرسە بچووکەکانی قەفقاس و هاوسۆزیشبوون لەگەڵ بزوتنەوە شۆڕشگێڕیەکەی ترکیا (فایلی ١٩٧/٤٢٤ قوستەنتەنیە ٢ کانوونی یەك/ دیسامبر ١٨٩٨، قسە لەسەر ئەو بیرخەرەوەیە کە (ئەلیوت) دابوویە (کوری) لە ٢٠ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ,١٨٩٨

١٤٠- فایلی ١٩٦/٤٢٤ لە ئەلیوت بۆ کوری، تەورێز ٥ ئەیار/ مایۆ ١٨٩٨

١٤١- بڕوانە بەشی حەوتی ئەم کتێبە.

١٤٢- بەریتانیەکان گرنگی و تایبەتیان دەدایە وەرگێڕان لە مەزەب یان

لە مەزەب وەرگەڕانی مەسیحیەکان بۆیە نێردراوە بەریتانیێکان لەناوچەکانی نەستووریەکان بایەخی زۆریان هەبوو، جا ئەوەی پەیوەندی ببێ بەو برە زۆرە بەڵگەنامە و دیکۆمێنتانەی لەبابەت ململانێ مەدەنی و ئایینی و هەوالگرانی ڕووسەکانەوە یە لەناو نەستووریەکاندا، بۆ ئەمانە تەماشای فایلی ٤٢٤/٢٠٠ بکە لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ١٣ تشرینی دوو/نۆڤامبر ١٨٩٩ وە فایلی ناوبراو بەڵام لە لامپ بۆ ئۆکۆنر، ئەرزڕۆم ٢٤ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٠.

١٤٣- فایلی ١٩٥/٢٠٦٣ لە مۆنسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٢٠ ئادار/مارس ١٨٩٩، مۆنسل دەربارەی ئەم سێ کەسە هیچ زانیاریەکی پتر و شەخسی نەداوە، هەروا کە گەیشتوونەتە ڕووسیاش ئیتر چارەنووسیانی نەزانیوە. بەڵام ئەو دوو یاخیبووە (ئەرشاغ و فارتان) دوایی باس دەکرێن، لەگەڵ ئەوەی کە ناسراویشبوون بۆیە مەحاڵە کە ئەمان ئەو دووانەبن کە باسکران. هاووڵاتیانی ڕووس هەرخۆیان شۆڕشگێڕانیان نەدەپاراست، کاتێکیش (ئەرشاغ فارمیان) کە یەك لە سەرکردە ئەرمەنەکان بوو لە ١٩٠٩دا بانگکرایە بەردەم داواکاری گشتی، دەرکەوت کە ناوبراو ڕەگەزنامەی ئامریکایی هاپێ و بەوپێیە نابێ لێپرسینەوەی لەگەڵدا بکرێ و کەواتە دەستەڵاتی قانوونی عوسمانی نایگرێتەوە، بڕوانە (فایلی ١٩٥/ ٢٣٨١ لە مورغان بۆ لۆدز، ڤان ٢٠ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٩.

١٤٤- پەراوێزی ١٣٨ ل٧٧-٧٩

١٤٥- لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان

Barton, James L, papers, 1877- 1943, Box 11:4

ڕاگەیاندنی نهێنی، هەردوو ئەیالەتی پەتلیس و ڤان، ٧ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٤، وە بڕوانە (ئەشیر) ١٢ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٤ هەمان لیژنە.

١٤٦- فایلی ٤٢٤/٢١٠ لە گیری بۆ ئۆکۆنر، ٢٦ کانوونی یەك/ دیسامبر ١٩٠٥

١٤٧- بڕوانە کتێبەکەی جاستن ماکارسی:

Death and Ecile: The Ethnic cleansing of ottoman

Muslims

(بریستۆن: داروین ١٩٩٥ ل ١٢٣-٢٦)

١٤٨- فایلی ٢٠٦/٤٢٤ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٨ نیسان /ئەپریل ١٩٠٤

١٤٩- فایلی ٢١٠/٤٢٤ لە ئۆکۆنر بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٢٩ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٦

١٥٠- فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە فریمان بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ١٠ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٣

١٥١- بچۆرەوە سەر باسی (گوزەرانێکی خراپ لەپاڵ ئێراندا) لە بەشی چوارەمی ئەم کتێبەدا.

١٥٢- لە ژیان و نێوەندە بیرۆکراتیەکەدا ناو و ناوبانگێکی عەلی ڕەزا وا ڕۆیشتبوو کە پیاوێکی بە توانا و بەهێزە لە چارەسەرکردنی ئەرکە قورسەکاندا، جا لە جێی (محەممەد صادق) کرابووە قایمقامی شەمدینان و هەروا لە شاری (سارای) سەر سنووری پڕ لە سەرێشە و مەترسی (نزرگەی لە دایکبوونی سمایلاغای سمکۆ) ، (بڕوانە بەشی حەوتی ئەم کتێبە). خۆ کە بۆ شاری سارای دانرا، عەشایرە کوردەکان لە توندوتیژی ئەم پیاوە هەراسان بوون. (فایلی ٢١٤٧/١٩٥ لە تیریل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٣١ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٣).

١٥٣- فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە سبوردون بۆ سیبلی، ڤان ٢٤ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٧

١٥٤- BOA Irade-I Dahiliye (وەزارەتی ناوخۆ) ١٤، ٢٢، ٢٥

١٥٥- سەرچاوەکەی پێشوو ٤٦/١، لە واقیعدا لیژنەکە هەڵنەوەشایەوە، هەتا دوای یاخیبوونەکەی ساڵی ١٩٠٨، تایەر پاشا هەر حاکمی ئەرزڕۆم بوو (فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ٣٠ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٨).

١٥٦- BOA Irade-I hiliye ٤٦/١ Iradr - I ٤٦/٢

-١٥٧ Huseyin cilil Gorenlerin Gozuyle van, da Ermeni mezalimi (Van: Yuzuncu Yil universitesi 1996) p. 77

-١٥٨ پەراوێزی ١٥٤

-١٥٩ فایلی ١٩٥/٢٢٥٠ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣١ ئادار/ مارس ١٩٠٧

-١٦٠ کتێبی:

Ermeni komitelerinin amal ve Harekat-I Ihilaliesi (Istanbul: Matbaa-i Amire 1332) p 256 demiroglu, van`da Ermeni mezalimi 1895 - 1929, p 35

وە فایلی ١٩٥/٢٢٥٠ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٣١ ئاب/ مارس ١٩٠٧

-١٦١ هەر ئەو فایلەی سەرەوە : لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر ...

-١٦٢ Demiroglu Van`da

Ermeni mezalimi١٨٩٥ -١٩٢٠ p .٥٣

-١٦٣ هەر ئەو فایلەی پەراوێزی (١٦١)

-١٦٤ هەر ئەو فایلە: ١ حوزەیران /یۆنیۆ ١٩٠٧

-١٦٥ عەلی ڕەزا چەند جارێ هەڕەشەی کوشتنی لێ دەکرا (فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٤ ئاب/ ئاغستۆس ١٩٠٧

-١٦٦ سەرچاوەی پەڕاوێزی (١٦٢) ل٥٤

-١٦٧ سەرچاوەی پەراوێزی (١٥٦) ژمارە (٥٥)، دیکسن ڕای بەرامبەر (ئەرمارك) خراپ بوو (فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئاب/ ئاغستۆس ١٩٠٧

-١٦٨ سەرچاوەی سەرەوە.

-١٦٩ سەرچاوەی سەرەوە ژمارە (٢)

-١٧٠ سەرچاوەی سەرەوە ژمارە (١ - ٧٢)

-١٧١ بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٢)

١٧٢- باس و وەسفی ئەم ڕوداوانە لە ئەرشیفی سەڵتەنەی عوسمانیدایە (وەك ئاماژەی پێدراوە) وە لە فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆگۆنر، ڤان ٩ شوبات/فەبرایر ١٩٠٨ وە فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە بارکلی بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٢٧ ئادار ١٩٠٨

Cilek gorenlerin Gozuyle van`da Ermeni mezualimi p. 78: Demiroglu van`da... 1895-1920. pp 55-565 Ergunoz Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve Cevresinde Yakin Tarihimiz de van uluslararasi ...Sempozyumu

باس ئەوەش دەکرێ کە دەقی جیا لەم ڕیوایەتەش هەیە، لەوانەیە ئەوەی زیاتر باوە و دەیگێڕنەوە ئەوەبێ کە ئەو ئەرمەنانە دەیگێڕنەوە کە نەیاری تاشناقێکانن، ئەوانە وایان داناوە کە ئارام ئەتکی فاتانی کردووە و داڤیتیش تۆڵەی ئەو دەستدرێژیەی کردۆتەوە. (بڕوانە کتێبەکەی: ك.س. پاپازیان بەناوی:

Patriotism perverted (Boston, Baikar press 1934. p69

١٧٣- کونسوڵی بەریتانیا لەو ڕاپۆرتەیدا کە بە ناونیشانی (لیستێکی مەزندەکراوی چەك و تفاقی گیانفیداکان کە دەوڵەت لە ڤان دەستی بەسەردا گرتوون هەتا بەرواری ٣٠ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٨) دابووی کەمتری خەملاندووە:

تفەنگ	١٣٠٠ دانە
فیشەك	٤٥٠٠٠٠ دانە
دەمانچەی ماوزەر	٥٠ دانە
barووت	١٢٠ ڕەتڵ
دینامیت	٨٠٠ ڕەتڵ
نارنجۆك	١٩ دانە

بۆمبای کاولکار ٣ دانە

ئامرازی هەمە چەشنەی شەڕکردن + پیل و باتری کارەبا

ئامێری هەلکۆڵینی پارە + قالب

بڕێکی زۆر لە ماددەی قورقوشم و کیمیایی هەمەجۆر

ئامێری پەستان بۆ چاپکردن، ئەرشیف، نامە و نامەی هاتوو

ئاڵای شۆڕشگێڕانە و لافیتە

مۆری لیژنەکە

فایلی ٢٢٨٣/١٩٥ لە دیکسن بۆ بارکلی ، ڤان ٢٩ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٨، وە بڕوانە فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٩ شوبات/فەبرایر ١٩٠٨، وە بۆ دەستخستنی ئەو (سوپاس و پێ زانین)ەی کە بە عەلی ڕەزا دراوە بەهۆی چارەسەرکردنی ئەو ڕەوشە و بەڕێوەبردنی، بڕوانە فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٧ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٨. وە بۆ دەستخستنی گێڕانەوەیکی درێژ و خەیاڵاوی ڕوداوەکان لە ڕۆژنامەکەی حیزبی تاشناقەوە لە پاریس (برو ئەرمینیا)، بڕوانە کتێبەکەی (ئیکوت کانسۆ):

The Revolution of 1908 in Turkey (Leiden Brill 1997 p. 61

چونکە ئەم کتێبە باسێکی جەدەلی دەگێڕێتەوە گوایە شۆڕشگێڕەکان بریتیبوون لە هەزار شۆڕشگێڕی تورک (!) و دوو تۆپیان پێبووە، گیانفیداکانیش ئەندامی لیژنەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بوون. هەروا کانسۆ لە سەرچاوەکانیدا کۆمەڵێ تۆماری بەریتانیەکان ڕیز دەکات کە پەیوەندیدارن بە مەسەلەکەوە، بەڵام وەك دەردەکەوێ نەخوێندونیەتەوە و سووك و ئاسانیش خستوونیە لاوە و گوێی پێ نەداون.

١٧٤- فایلی ٩٤٣٣/٨٨١ لە دیکسن بۆ بارکلی، ٢٤ ئەیار/ مایۆ ١٩٠٨ وە فایلی ٢٢٨٢/١٩٥ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٩ شوبات/فەبرایر ١٩٠٨

١٧٥- سەرچاوەی پەراوێزی (١٥٦) ژمارە (٤)

١٧٦- لە دوری سێ میل لە شارە کۆنەکەوە، دووڕیانێکی گەورەیە و بازاڕێکی بچووکیشی لێیە، ئەو شوێنە ناوی (هاتش بوغان)ە بەمانا (دووڕیان) کە نێزیکیشە لە (گاردن سیتی)، لە ڕاستیشدا ڕۆژاوای هاتش بوغان گەڕەکێکی موسوڵمانە و ڕۆژهەڵاتەکەشی مەسیحین، دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ڤان بەبێ پەڕینەوە لە ڕێگاکان دەتوانن هاتوچۆ بکەن بەناو گاردن سیتیدا.

بەناو ئەو کەلەبەر و دەلاقانەدا دەڕۆیشتن کە لە دیوارەکاندا هەبوون، هەرچەندە سەربازەکان هەمیشە لە شەقامەکانیشدا بوون. (فایلی ٢٢٨٢/١٩٥ لە دیکس بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٩ شوبات/ فەبرایر ١٩٠٨).

١٧٧- حیزبی تاشناق ڕەتیکردەوە کە هیچ دەستێکی لەو تیرۆرکردنەدا بووبێ. بەپێی سەرچاوەکانی ناوخۆش، ئارام کە دەترسا ڕەنجی چەند ساڵەی بەباچێ، ئەندامانی لیژنەی حیزبی بانگکرد بۆ کۆبوونەوەیەکی بە پەلە و لەوەدا ناوی (داڤیت) بە نیشانەی خاچێکی ڕەش مۆر کرا (یانی نیشانە تەقلیدیەکەی خۆیان بە مانای تیرۆرکردنی دەگەیەنێ) بۆ ئەمە گەنجێکیان دەستنیشان کرد کە لە ئاسنگەریدا وەستابوو، ناوی (داکات) بوو. کوشتنەکەی داڤیت بەو سپێردرا.

١٧٨- BOA.Y.MTV ١٢٥/٢٠٧ lef ٢، فایلی ٩٤٣٢/٨٨١ لە بارکلی بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٢٧ ئادار/ مارس ١٩٠٨

١٧٩- سەرچاوەی پێشوو: lef٣

١٨٠- سەرچاوەی پێشوو: lef٤ فایلی ٩٤٣٣/٨٨١ لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ٦ نیسان /ئەپریل ١٩٠٣، کونسۆڵ (دیکسن) دەیگێڕێتەوە کە شۆڕشگێڕان ئەو چەکانەی مابۆوە دابەشیان کرد بەسەر لاوانی ئەرمەندا و پیلانیان بۆ یاخیبوونێکی سەرتاسەری دارشت: لیژنەی گیانفیدایان بڕیاریاندا کە ئەم بەردەوامیەی دەستبەسەراگرتنە ڕووبەڕوو بوونەوەیەکی توندی پێویستە و

بەدویدا خۆتەیارکردنی گشت توانا و کەرەستەیەکی پێویست کە هەیە لە ترکیا و ئێران و ڕووسیا بۆ ئامادەبوون بۆ یاخیبوونێکی سەرتاسەری (فایلی ۲۲۸٤/۱۹۵ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ۷ ئەیلوول/ سەپتەمبەر ۱۹۰۸

۱۸۱- BOA.Y.MTV, ۱٦٤/۲۰۷ LFE ۱, BOA. Y. MTV ۲/۲۰۸.

فایلی ۹٤۲۲/۸۸۱ لە بارکلی بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٥ نیسان /ئەپریل ۱۹۰۸ پوختەی بروسکەیەکە فەرمانداری گشتی ئەیالەتی ڤان ناردویە بۆ سەرۆکی وەزیران. هەروا فایلی ۹٤۲۲/۸۸۱ لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ٦ نیسان / ئەپریل ۱۹۰۳. زیاتر لە مانگێ بازاڕ بەتەواوی نەکراوەتەوە.

۱۸۲- BOA.Y.MTV, ۲۰۷ /۱٥۲ lef ۱.

۱۸۳- هەر ئەو سەرچاوەیە LEF ۲

۱۸٤- هەر ئەو سەرچاوەیە.

۱۸٥- هەر ئەو سەرچاوەیە .

۱۸٦- فایلی ۹٤۲۳/۸۸۱ لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ٦ نیسان /ئەپریل ۱۹۰۳ هەندێ بروسکە لە فەرمانداری ڤانەوە.

۱۸۷- لەو دووانزە کەسەی گیرابوون، ئارامیان تێدابوو، کە سەرکردەی باڵای گیانفیدایانبوو، وە (سیۆس)ی سەرکردەی بە دەسەڵات و خاوەن نفوز و ترسناك، دەتوانرا بە سەرۆکی بەشی هەولگری ناوببرێ، وە (تیرلیمازین) بکوژەکەی داڤیتی ئاپاك، کە کوشتنەکەی بووە هۆی ڕودانی ئەو کوشتارەی ڕۆژی ۲۳ ئادار/مارس. وە (گریگۆر) کە لەگەڵ سیۆسدا پێکەوە پار (ئەرمیناکە فەنی)یان کوشت، وە (میلۆیان) مامۆستای باڵا لە قوتابخانەی ئەرمەن لە ڤان و دوو گیانفیدا وهەندێ لە دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ڤان کە شتێکی ئەوتۆیان لەسەر نەبوو و پێگەیەکی واشیان نەبوو لە حیزب و یاخیبووندا. (فایلی ۹٤۲۳/۸۸۱ لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ۲٤ ئەیار/ مایۆ ۱۹۰۸. دیکسن وای دەزانی کە یەك لە هەواڵدەرەکان ئاپاکی لەگەڵ سەرکردەکانی

تاشناقدا کردووە. (فایلی ۲۲۸۳/۱۹۵ بروسکەیە لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ۲۰ ئەیار/ مایۆ ۱۹۰۸. کونسوڵی ڕووس داوای ڕاسپاردەی لە باڵیۆزی وڵاتەکەی کردبوو، چونکە ئارام و کەسانێکی تر هاوڵاتی ڕووسبوون (ئەرشیفی وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیا، بەشی سیاسی، ژمارە ۱۱۲۰۷/ ۲۰ ئەیار /مایۆ ۱۹۰۸ ل ۵۱. لە کتێبەکەی (یووسف هالکوغلو)وە :

Ermeni Tehciri ve Gercekler / 1914- 1918 (Ankara: (Turk Tarih Kurumu 2001. p 37

۱۸۸- فایلی ۹٤۳۳/۸۸۱ لە بارکلی بۆ گرای ، بیرا ۱۰ ئەیار/مایۆ ۱۹۰۸ وە فایلی ناوبراو لە دکسن بۆ بارکلی ، ڤان ۱۰ ئەیار /مایۆ ۱۹۰۳

۱۸۹- بڕوانە بەشی شەشەمی ئەم کتێبە، هەندێ شۆڕشگێڕی ترك لە ڤان دەستیان لەگەڵ تاشناقدا تێکەڵ کرد دژ بە عەلی ڕەزا و ئەوان بەرپرسبوون لەوەی کە لەسەر کار لابرا (سەیید شوکر و هانی نۆغلۆ:

Perparation for Revolution: (oxford: oxford univerdity press 2001) p. The young Turks. Pp 1902 - 1908

بە ئاماژەیەکیش بۆ سەرچاوە ئەرمەنی و ئاڵمانیەکان دەربارەی ئەو هاوکاریە.)

۱۹۰- (ئیکۆت کانسۆ ۱۹۰۸ Devrimi (Istanbul: Iletisim ۱۹۹۵ .

۷۹p ئاماژەدانێك بۆ ئەو ڕەوشەی کە بووە، سەرکردە ناوخۆییەکان و هەندێ لە ئەفسەران و سەربازان ئامادەی ئەو قوداسە بوون کە بۆ گیانی ئەو قوربانیانە ڕێکخرابوو کە لە ڕوداوەکانی ئەم دواییەدا تیاچووبوون.

۱۹۱- فایلی ۲۲۸٤/۱۹۵ لە دیکسن بۆ لۆدز، ۲ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ۱۹۰۸

۱۹۲- هەر ئەو فایلە، ۷ ئەیلوول /ساپتەمبر ۱۹۰۸

Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve Cevresinde Ermeni mezalimi, p157

۱۹۳- Demiroglu, van`da Ermeni mezalimi - ۱۹۲۰ p ٥٤.

سەرەڕای ئەو قسانەی پێشوو بۆ پاڵپشتیکردنی، ڕای کونسوڵ دیکسن ئەرێنی نەبوو بەرامبەر عەلی ڕەزا، بڕوانە فایلی ۹٤۳۳/۸۸۱ لە دیکسن بۆ بارکلی ۲٤ ئەیار/ مایۆ ۱۹۰۸

۱۹٤- ئەوەی ئەو سەردەمەی بیرکەوێتەوە دەڵێ ماتەمینی باڵی بەسەر دانیشتوانی ڤاندا کێشابوو.

Celik, Gorenlerin Gozuyle van`da Ermeni)
Mazalimi p. 77, Akcora, Yasayanlarin Diliyle van ve
(Cevresinde ermeni mezalimi, p 157

Cumhuriyetin ellinci Yilinda van (Istanbul: n.p -۱۹۵
۱۱۶) p ۱۹۷۳

Aydin talay, yikilun bir shirin anatomisi (Vam: -۱۹۶
۱۲۰) p. ۱۹۹۶van belediye basanligi,

Huseyin celik, ali pasayi Vurdular in van -۱۹۷
, ۵۹) p. ۱۹۹۸Turizm ve is Rehberi (Istanbul: Ihlal Finans,
.۲۲۱Lef ۱۵۲/۱۲۱/۳۶BOA YEE,

بەشی شەشەم

کۆمەڵەی "ئیتیحاد و تەرەقی" و ئەرمەنەکان

١٩٠٨ - ١٩١٢

ساڵەکانی ١٩٠٧و ١٩٠٨ گۆڕانێکی بنەڕەتیان سەبارەت بە شۆڕشی ئەرمەن لە ڤاندا بەخۆوە دی. بەر لەمە، شۆڕشگێڕان تەنیا پلانێکی بنەڕەتیان هەبوو، بریتیبوو لە پەلاماردانی موسوڵمان و وروژاندنی کاردانەوەی تۆڵەکردنەوەیەکی وا کە ببێتە هۆی دەستێوەردانی ئەوروپایان بەڵکو ئێیان بێتە جواب، لەمەدا بولگاریا ببووە نموونەیەك تا بە پێوشوێنیدا بچن، چونکە ئەم سیناریۆیە بەگشت وردەکاریەکانیەوە هاتە دی و ئاقیبەش بولگاریایەکی سەربەخۆ دروستبوو.

بەڵام لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ ئەمە بۆ شۆڕشگێڕان نەلوابوو، ڕاستە کە کوشتاری موسوڵمانەکان لەهەردوو یاخیبوونەکانی ساڵانی نەوەدەکانی سەدەی نۆزدە و سەرەتای بیستدا بەبێ چەن و چوون بووە هۆی کوشتار لە ئەرمەن، بەڵام لایەن و هێزە ئەوروپاییەکان دەستیان تێوەرنەدا و دەخلیان بەسەرەوە نەبوو، لە پاش ١٩٠٨ پلانی شۆڕش هاتەسەر ئەوەی لەگەڵ ڕووسدا بەئامانجی داگیرکردنی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، هاوکاربن. بەو هیوایەی کە ئەمە دەرویەکبێ و بەڕووی ئۆتۆنۆمیەکدا بکرێتەوە. جا سیاسەی لایەن و هێزەگەورەکان بە پاڵ کاروباری ناوخۆی هەرێمەکەوە ڕۆڵێکی بنەڕەتیان بیێ لە گۆڕینی پلانەکەیاندا.

ڕێکەوتنی ڕووس و ئینگلیز لەساڵی ١٩٠٧ کاری زۆری کردە سەر ڕەوشی شاری ڤان و سەر پلانەکانی شۆڕشگێڕان، چونکە هاوسەنگی هێزەکانی ناو ئەورووپای هەڵگێڕایەوە، لەم ڕێکەوتنەدا ڕووس و ئینگلیز بڕیاریاندا چاو لەو بەرژەوەندیە پێچەوانانەی هەدوو لایان لە ڕۆژەڵاتی ناڤیندا بپۆشن و چن بۆ دابەشکردنی ئێران (ناوچەی نفوز و دەسەڵات). بۆیە بڕیاردرا کە بەریتانیا دەستگرێ بەسەر باشووری ڕۆژاوای ئێراندا، چونکە بەرژەوەندی پەرەسەندوی نەوتی خۆی تێدابوو. ڕووسیش دەستگرێ بەسەر باکووری وڵاتەکەدا، بەمانا ئەو دەڤەرانەی دەکەونە ڕۆژەڵاتی بەشی ئەنەدۆڵی عوسمانیەوە. ئیتر ئاوا هەرێمی ڤان سەرتاپا دەکەوێتە سەر سنووری ناوچەی نفوزی ڕووسەوە، ئەوەبوو بەرهەڵستی ئینگلیز لەبۆ کارەکانی ڕووس لە ڕۆژاوای ئێراندا ڤرۆقەپی لێ کرا، ئەو بەرهەڵستیەی کە لەوەبەر بیووە هۆی ئەوەی نەهێڵێ ڕووسیا خێر لەو دەستەڵاتە ڕەهایەی خۆی لە ناوچەکەدا ببینێ.

ڕووسەکان لە ١٩٠٩ سوپایان ناردە باکووری ڕۆژاوای ئێران، بەسەرزاری بۆ ئەوە بوو کۆتایی بەو حوکمەتە دەستووریەی تەورێز بێنن، کە بوود ١٩١٠ هەشت کەتیبەی پیادە و بەشێك لە قۆزاقەکان و سەرباری ٢٤ تۆپ لە ڕۆژاوای ئێراندا جێگیر بوون، ئەمانە لە تەورێز، ورمێ، خۆی، دیلمان، ماکۆ، مەراغە و سابلاغ — مەهاباد[١] — دابەش بوون. بەپێچەوانەی فارسەکانەوە ڕووسەکان توانیان دەستەڵاتێکی تەواویان بەسەر ڕۆژاوای ئێراندا بێ.

بەلام ئەرمەنە یاخیبووەکان، حاڵیان حاڵی چاودێرانی ژێر و ناقلێ ددانیان نا بە دەستەڵاتی ڕووس لە ڕۆژەڵات، لە سەدەی نۆزدەدا ڕووسەکان لە گشت شەڕەکانیاندا عوسمانیەکانیان ڕاونابوو وە شکستیان دەرخوارد دابوون. هەرچەندە شوێنی ستراتیژی ڕووس لەو شەڕانەدا نالەبار و خراپتر بوو لەوەی کە لە ١٩١٠ هەیانبوو، ئەو حەلەی بوونە مەترسیەك بۆ سەر بەشی

عوسمانی لـە ئەنـەدۆڵ لـە باکوور و رۆژهەڵاتـەوە، رۆژێ لـە رۆژان رووس لـە پێگەیـەکی وا باشـدا نـەبووە کـە هـەڵێنێ بـۆ پـەلاماردانی سـەڵتەنەکە. لـە جەنگی (قرم)دا بەریتانیا لەگەڵ عوسمانیاندا شانبەشانبوو، لەجەنگی ۱۸۷۷ - ۷۸ بەلانی کەم پاڵپشتێکی دیپلۆماتی بوو بۆی، بەڵام ئێستە وا بۆتـە پاڵپشتێ بۆ دوژمنەکەی، جا بـە دەستووری چاودێرانی ئاقڵ ئەرمەنـەکان پێشبینی قـەبارەی ئـەو پاڵپشتیەی ئایـندەی ئاڵمانیـان نـەدەکرد کـە لـە عوسمانیـانی دەکات. واش دیاربوو عوسمانیان هیچ پاڵپشتێکی ڕاستەقینەیان نـەبێ، بـەلای شۆڕشگێڕانەوە ڕەوشەکە ڕونبوو:

ئەرگـەری سـەرکەوتنی رووس زۆرە، جـا باشـترین وەسـیلەیەك بـۆ سەرخستنی دۆزی ئەرمەن لەوەدایە کە دەستخرێتە ناو دەستی ئەوانەوە.[٢]

سەبارەت بـە حوکمەت وموسـوڵمانەکانیش لـە ڤان و گشت هەرێمەکە، ساڵی ۱۹۰۸ ببـووە سـاڵی پـەیبردن بـە شـتەکان و گـۆڕان، دەستبەسـەراگرتنی هەزارا تفەنگ و سەدان هەزار فیشەك و سەدان ڕەتڵ دینامیت بـەلای گشت کەسێکی وریا و بە ئاگاوە ئاماژەیەکبوو بـۆ ئـەوەی کـە ئامـانجی شۆڕشگێڕان تەنیا لە بەرگری کردن لـە خـۆدا نەدەوەستا ، بـەڵام بـۆ نەگیـەتی حوکمەتـە تازەکـەی (ئیتیحـاد و تـەرەقی) ئاگـای لــە خـۆی نــەبوو (وەك دوایـی دەردەکەوێت). سـەرکەوتنی شۆڕشگێڕە عوسمانێکان لـە ڤان ببووە هۆکاری یەکلاییکەرەوە لە دابەشکردنی ئەرمەن و موسوڵمانەکاندا بـۆ دوو بـەرەی دژ بە یەك.

نـەدەکرا تـەنیا شۆڕشگێڕان یـان گشت ئەرمەنـەکان بەمەترسیەك بـۆ دەوڵەت و موسوڵمانەکان دانرێن، وەك حوکمێکی پێشوەخت یا مەزندەیـەکی ناڕاست ئەمـە نەدەشیا، لـە ڤان ئەرمەنـەکان کەوتنـە یەکخستنی ڕیزەکـانی خۆیـان بـۆ بەربـەرەکانی عوسمـانی و موسـوڵمانەکان. کـارە لەسـەرخۆ و بەئاگاکانی شۆڕشگێڕان لەناو شار و لادێکاندا سـەرکەوتوو بوون. بـەڵام ئـەو

ئەرمەنەی لەگەڵ شۆڕشگێڕان نەبوو ئەوا ئەمرۆ بێ یا سبەی بێدەنگبەکی نەخوازراو چاوەڕوانی بوو، تەنیا ئەو ئازا و جەربەزانە دوایی لە پشت عوسمانێکانەوە ڕیزیان بەست کە پاشان بوونە هۆی دەرەنجامی خراپ بۆ سەر ئەرمەن.[٣]

هاوکاری ئەرمەن لەگەڵ شۆڕشگێڕان تەنیا لە ترسا نەبوو، زۆر لەوانە و لەوانەشە زوربەیان حەزیان بە دەوڵەتێکی ئەرمەنی دەکرد، نموونەی نەتەوەیی لە ئەورووپا هۆش و گۆشی ئەوانی بەتەواوی کێش کردبوو، وەك چۆن لەوەوبەر صرب و بولگار و یۆنانێکانی موبتەلا کردبوو، خۆ ئەگەر ئەرمەنەکان سەرپشك بکرابان ئەوا زوربەیان ژیانێکی هێمن و ئاسوودەیان لەژێر حوکمی عوسمانیدا دەخواست نەك شەڕێکی ماڵ وێرانکەر بەناوی نەتەوەییەوە.

ئەم جۆرە ئاواتە خوازیانە نەدەهێڵرا بدرێ بە گوێیاندا.

وا بڕیار بوو شۆڕشگێڕان بکەونە پەلاماری موسوڵمانەکان و وروژاندنی کاردانەوەی تۆڵە کردنەوە دژ بە بێتاوانی ئەرمەن، ئەرمەنەکان زوربەیان لەوە گومانیان نەبوو کە ڕوداوەکان بەڕێوەن و دڵنیا بوون لەوەی کە سەرەنجام رووسەکانیش هێرش دەکەن و سەردەکەون. جا بۆ دورکەوتنەوە لەو نەهامەتیانە وایان بەباش زانی کە شێوازی باشتر ئەوەیە لە ڕێی یارمەتیدانی شۆڕشگێڕان و دانەپاڵیان سەرکەوتن بۆ خۆیان زامنکەن.

● شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و کۆمەڵەی "ئیتیحاد و تەرەقی"

لە نەوەدەکانی سەدەی نۆزدەوە دیاردەکانی شەراکەی بزوتنەوەی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) سەری هەڵدەدا و بەدیاردەکەوتن[٤]، هەردوولا لەناو خۆیاندا ئامانجێك ببووە کۆلکەی هاوبەشیان کە لادانی سوڵتان (عەبدولحەمید)ی دووەم بوو، هەردوولاش

بەشێکبوون لەو شەپۆلە شۆڕشگێڕیە توندەی سەدەی نۆزدەی ئەورووپا.

لە سەرەتادا هاوکاری نێوان ئەم دووانە سنوورداربوو، بەگشتی هاتبووە سەر دەربڕینی بەرژەوەندی هاوبەش لە نێوانیاندا، ئەرمەنەکان، بەتایبەت تاشناقیێکانیان لە ئەورووپا، زیاتر بایەخیان بەجۆرە هاوکاریکردنێك دەدا و مەیلی نزیکبوونەوەیان هەبوو[٥]، بەڵام زوربەی (ئیتیحاد و تەرەقی)یەکان بەرهەڵستی هەر جۆرە هاوکاری و نێزیکبوونەوەیەکبوون لەگەڵ ئەرمەنەکاندا، چونکە لاگیری پاراستنی یەکیەتی سەڵتەنەکە بوون، بەڵام لەسایەی حوکمێکی دەستووری و بەهاوڵاتیبوونێکی هاوبەش، کەچی لیژنەکانی ناو ئەرمەن گشت توانای خۆیان چڕکردبۆوە لەپێناو هێنانەدی ئۆتۆنۆمی یان تۆ بڵێ سەربەخۆییەکی تەواوی ئەرمەن.

کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لەسەر بنەمای تێکەڵەیەك لە ئیدۆلۆژی جیا و دژ بەیەك دامەزرابوو، ئەندامانی یەك لە دەستەکانیان پشتگیریان لە بیرۆکەی دامەزراندنی سەڵتەنەیەك دەکرد کە هەرێمەکان تێیدا خاوەنی ئۆتۆنۆمی تایبەتی خۆیانبن. بەم جۆرە پاڵپشتی هاوکاریکردنیان دەکرد لەگەڵ ئەرمەندا[٦]. چونکە هەستیان دەکرد کە بەریتانێکان پشتگیری دۆزی ئەرمەن دەکەن و لەمەدا تا ڕادەیەکی زۆر هەقیانە، هاوپەیمانیکردن لەگەڵ ئەرمەندا لەوانەیە ببێتە بەدەستهێنانی پشتگیری بەریتانێکان لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)ش[٧]. ئەوەبوو سەرەتا هەوادارانی ئەم ئۆتۆنۆمی و (لامەرکەزی)یە بەنهێنی کەوتنە وتووێژەوە لەگەڵ لیژنەی حیزبی تاشناق، لێشیان ڕوونبوو کە زۆرینەی ئەندامانی کۆمەڵە پشتگیریان دەکەن، ئینجا کەوتنە بڵاوکردنەوەی نامە و نووسراوی ئاشکرا بۆ پێشنیارکردنی جۆرە هاوپەیمانیەك لەنیوان هەردوولادا.

هەردوو لیژنەی (تاشناق و هانشاك) پێکەوە بڕیاریاندا کە بەشداری کۆنگرەی کۆمەڵ و لایەنە بەرهەڵستکارەکانی عوسمانی بکەن، کە (ئیتیحاد و

تەرەقی) ١٩٠٢ لە پاریس بانگەشەی بۆ کردبوو، بەڵام بەمەرجێ کە لەسەرەتاوە ڕازی ببن بە ئۆتۆنۆمی ئەرمەن[٨].

ئەندامانی ئەو شاندەی کە ئامادەی کۆنگرەکە دەبوون بەهەڵبژاردن نەبوو، بە پلەی یەکەم ئەوانە دانران کە پشتگیری ئۆتۆنۆمیان دەکرد، زوربەی ئەندامانی شاندەکانیش وەك چاوەڕوان دەکرا بە مەرجەکانی ئەرمەنەکان ڕازی بوون. لەسەروبەندی کۆنگرەکە و دوای چەند ڕۆژێك لە مشتومڕ و ناکۆکی، زوربەی شاندەکان لەسەر چەمکێك ڕێکەوتن کە ئەوەی دەگەیاند گوایە ئەو شەش هەرێمەی (ناسراو بە ئەرمینیا) ڕەوشێکی تایبەتیان دەبێ[٩] و ئۆتۆنۆمیش. وە تێکڕا کۆکبوون لەسەر سوودەکانی دەستێوەردانی ئەوروپا لەپێناو ڕاماڵینی سیستەمەکە.

بەڵام کەمینەیەکی گرنگی شاندەکان بەرهەڵستی گشت ئەم خاڵانەیان دەکرد، ئەم کەمینەیە لەلایەن (ئەحمەد رەزا)وە پشتگیری دەکرا، ئاوبراو یەك لە کۆنە پارێزەرانی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بوو کە لایەنگری حوکمێکی مەرکەزی بوو لە سەڵتەنەکەدا[١٠]. لە واقیعیشدا وا دەردەکەوێت کە ئەم کەمینەیە لە کۆنگرەکەدا نوێنەری زۆرینەکەی کۆمەڵی (ئیتیحاد و تەرەقی) بووبن، چونکە هەوادارانی (لامەرکەزی) خۆیان زوربەی ئەندامانی شاندەکانیان هەڵبژاردبوو، جا زۆرێك لە لایەنگرانی (مەرکەزی) دەستیان کرد بە هێنانە پێشەوەی چەند نموونەیەکی جیاجیای نەتەوەیی ترکی، بەڵام بیانووی نەڕازیبوونی سەرەکیان ئەوەبوو کە دژی دەستە و تاقمە شۆڕشگێڕەکانی وەك مەکەدۆنیکان و ئەرمەن بوون، ئەوانە سەربەخۆییان گەرەکبوو نەك سەڵتەنەیەکی عوسمانی پینەکراوی هەموارکراو[١١].

لەنێوان ئەم دوو تەرەفە هەڵوێست وبۆچوونەدا ململانێکان بەردەوامبوون، هەتا ئەو کاتەی لە ١٩٠٨دا شۆڕشگێڕانی عوسمانی سەرکەوتن و دوای ئەمەش هەروا مایەوە. لەو کۆنگرەیەی پاریسدا لە ١٩٠٧

(هاوپەیمانیەکی تەکتیکی) لەنێوان تاشناق و شۆڕشگێڕانی عوسمانیدا هاتە ئاراوە، بە ئامانجی لادانی سوڵتان (عەبدولحەمید)ی دووەم و گێڕانەوەی دەستووری عوسمانی، بەڵام هەتا بەسەر ناکۆکیە ڕاستەقینەکاندا زاڵ نەبوون ئەمە نەهاتەدی[12].

کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) هێشتا ئەوانەی تێدابوون کە نۆتۆنۆمیەکی ئەرمەنیان بەلاوە قەبووڵبوو، جگە لە دەستەی تر و ئەوانەش کە هەواداری یەکپارچەیی خاکی سەڵتەنەکە بوون.

ئەوەی پەیوەندی هەبوو بە دوا کاریگەری ئەو هاوکاریەی نێوان تاشناق و کۆمەڵە لەسەر مەسەلەی ئەرمەن، ئەوەبوو کە گرنگترینیان قەبووڵکردنی کۆمەڵە بوو کە تاشناق نوێنەرایەتی ئەرمەن دەکات لە سەڵتەنەکەدا، وە قەبووڵکردنی ئەو پەیوەندیە سیاسیەی کە لە نێوان هەردوولادا پەرەی سەندبوو[13].

پاش شۆڕشیش هاوپەیمانیەکەی نێوان ئەو دووانە زیاتر بە گوێرەی سیاسەتە ڕوتەکانی ڕۆژبوو نەك بە گوێرەی ئیدۆلۆژی، چونکە بە ئاسانی دەتوانرێ بگوترێ کە تاشناق هۆکارێکی بنەڕەتی بوو کە بەو هاوپەیمانیە لە هەڵبژاردنو پەرلەماندا بووە هۆی ئەوەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لە دەستەڵاتدا بمێنێتەوە.

هەتا ئەوەی دژی لامەرکەزیشبوو ئامادەبوو کە تاشناقی قەبووڵبێ بەو مەبەستەی کە لە دەستەڵاتدا بمێنێتەوە. پاڵپشتی ئەوروپایەکانیش بۆ ئەرمەنەکان هۆکارێکی بنەڕەتی تربوو لە چەسپاندی نفوزی سیاسی حیزبی تاشناقدا. سەڵتەنەی عوسمانیش لە لێواری کەندەڵانەکەدا بوو، پاڵپشتە بەریتانیە تەقلیدیەکەشی لەبەردەم نیاز و مەبەستەکانی ڕووسیادا تواویەوە، پشتگیری ئاڵمانیش بۆ عوسمانیەکان هێشتا ئەوەڵی بوو، هێزە ئەوروپایەکانیش هەڵوێستی خۆیان پاراست، ئەمەش داچۆڕایەوە ناو

کیتەڵەکەی بەرژەوەندیەکانی ئەرمەنەوە.

وا دەردەکەوت کە هاوپەیمانیبەستن لەگەڵ لایەنە سیاسیە ئەرمەنە دەستڕۆیشتووەکاندا یەك لەو چارەسەرانە بوو کە زامنی ئەوە بکات کە ئەوروپاییەکان جاریّ دابەشکردنەکەی سەڵتەنە لەنێوخۆیاندا دوابخەن تا کاتێکی تری لەبار.

● کۆمەڵەی "ئیتیحاد و تەرەقی" و "تاشناق" لە "ڤان"

وا دیارە سەرەتای پەیوەندیەکانی نێوان کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و تاشناق دەچێتەوە بۆ ساڵی ١٩٠٧، وەك مەعلوومیشە ئەم دوو کۆمەڵە شۆڕشگێڕە لەژێرەوە ڕێککەوتبوون و لە شارەکەدا بە نهێنی کۆببوونەوە[١٤].

دوای شۆڕش، کۆمەڵە توانی دەستبگرێ بەسەر حوکمەتەکەی ڤاندا، هەرچەندەش هێشتا کۆمەڵە بەشێك نەبوو لە ئامێرە ئیداری و قانوونیەکەی دەوڵەت. لە تشرینی دوو/نۆڤامبر ١٩٠٨دا ڕانید (وەهیب) کە لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) (سالۆنیك)بوو، سەردانی ڤانی کرد و سەرلەنوێ کۆمەڵەکەی لەو شارە ڕێکخستەوە، وە بەرپرسانی دەوڵەتیش، کە دادەنرێن، دیاری کردن و ئەوانەش کە دووردەخرێنەوە. (کۆمەڵەیەکی نهێنی)شی دامەزراند تا ببێتە چاودێر بەسەر بەرپرسانەوە، ئەندامانی ئەم کۆمەڵەیە لە نوێنەرانی سوپا و موسوڵمانان و ئەرمەنەکانی ناوخۆ هەڵبژێرران، بەمەش کۆمەڵەیەکی چالاکی بەرپرسی پێکهێنا، ناو و شوناسی ئەندامەکانی لەنێو خۆیان و تەنیا لای کونسوڵی بەریتانیاش نەبێ کەس نەیدەزانی[١٥].

ئیتر ڤان بووە نزرگەیەکی ئاشکرای کۆبوونەوەکانی شۆڕشگێڕان، دوای شۆڕش هەر لێرە کەسانی سەر بە کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی لەگەڵ شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و ڕووس و فارسەکیان دەبینی و کۆدەبوونەوە[١٦]. سێ

لە ئەندامە گەورەکانی ئەو کۆمەڵەیە لە ١٩١١دا هاتنە ڤان، نێزیکەی مانگێ مانەوە ، زنجیرەیە کۆنگرە و کۆنفراسیان لەگەڵ ئەوەی ناویانابوو بە (حیزبە سیاسیە ئەرمەنە هەمەچەشنەکان)گرێ دا"[١٧].

کە عەلی ڕەزاش لە کارەکەی لابرا و سیستمی تازە هاتە ناو ناوانەوە، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن خۆیان دەرخست و هاتنەدەر، حیزبی تاشناق گورج خۆی کرد.ە هێزێکی سیاسی ئاشکرا بە سەرکردەیی (ئارام، ئیشخان، دکتۆر و سەرگیس) کە بوونە سیاسەتوانانی ڕۆژ. وتاردان بە ئاشکرا و بڵاوکراوەی پڕ لە تۆمەتبارکردنی دەوڵەت ژیانی سیاسی ئەرمەنی هەرێمەکەیان دەبر بەرێوە"[١٨].

سێ حیزبە ئەرمەنەکەی (تاشناق، هانشاك و ئەرمیناکان) هەروا سووك و باریك ناکۆکیەکانی نێوانیان نەنا بەلاوە، ڕاستەوخۆ بەر لە پیرۆزی شۆڕشی ١٩٠٨، ئەم حیزبانە کۆبوونەوە ئاشکراکانی خۆیان وەك ململانێی یەکدی دەبەست و شەڕ و دەمەقاڵێی نێوانیشیان بەم ڕۆژگارە بە پوولێ. بەلام بە هاتنی مانگی ئادار /مارسی ١٩٠٨ تاشناق بە ئاسانی لە ڤان دەستەلاتی خۆی چەسپاند، هانشاك چووە ژێر سایەی تاشناقەوە، کەچی ئەرمیناکان گۆڕانێکی بنەڕەتی بەسەرداهات و زیاتر بووە دەنگێکی موحافیزکارانەی چینی بازرگانەکان، بووە بزاڤێکی بەرهەڵستی بێ دەستەلات"[١٩].

لە هەڵبژاردنەکانی ساڵی ١٩٠٨دا حیزبی تاشناق دوای ئەوەی لەگەڵ هانشاکدا هاوپەیمانبوون دەستی گرت بەسەر پرۆسەی هەڵبژاردنەکاندا و لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)شەوە پشتگیری لێ دەکرا، گرنگترین سەکۆیەکی میللی ئەو حیزبەش داواکەی بریتیبوو لە (لێخۆشبوون لەو باجانەی کە دواکەوتوون و تا ئێستە نەدراون)"[٢٠]. سەبارەت بە دەوڵەتێکی نابووتی نەدارایشەوە ئەمە مومکین نەبوو، هەرچەندەش دەکەوتە نێو بازنەی سیاسە

سوودبەخشەکانەوە.

بەدوو قۆناغ هەڵبژاردنەکان ئەنجام دەدران، ئەوانەی بۆ (دەستەی هەڵبژاردن) ڕەوانە کرابوون نوێنەرە پەرلەمانییەکانیان هەڵبژارد، تاشناق ناوی پاڵێوراوەکانی خۆیی بۆ دەستەی هەڵبژاردن ئاشکرا کرد، لەگەڵ پاڵاوتنی دکتۆر (فاهان پاپازیان) بۆ (کورسی ئەرمەن) لە پەرلەمان. حیزب دەستی لە هەڕەشە و چاو سوورکردنەوەش نەدەپاراست تا پاڵێوراوەکەی خۆی سەرخات[21].

ئەمە لە کاتێکدا کە هەڵبژاردنی دکتۆر پاڵپشتێکی جەماوەری ئەرمەنی بەرفراوانی هەبوو و پێویستی بەو چاو سوورکردنەوانە نەدەکرد، بە هاتنی ساڵی ١٩٠٨ کڵێسای ئەرمەن کە یەکە ڕکابەری شۆڕشگێڕانبوو لە ناو جەماوەری ڤان، ئەویش کەوتە ژێر ڕکێفی تاشناقەوە و نیتر لەوێشەوە هەڵمەتی پروپاگەندەی هەڵبژاردن دەکرا، بۆ تاشناق و پاپازیانی پاڵێوراوی[22].

حیزبی ئەرمیناکان هەر لە ئەساسەوە لەلایەن توێژاڵی بازرگانە دەوڵەمەندەکانەوە پشتی لێ دەگیرا، بۆیە لەناو جەماوەری هەژارانی ئەرمەندا نفوزی زۆر لاواز بوو، پاڵێوراوەکەی (تیرزیباشیان) بە خراپ باس دەکراو لەو کۆبوونەوانەی کە پاڵێوراوی ئەرمەنی تیا دەستنیشان دەکرا بە ئاسانی شکستی هێنا.[23]

هەتا هەندێ لە عەشایرە کوردەکان، کە زۆریش نەبوون، بەهۆی نفوز و بەدەستەڵاتی تاشناقەوە، بۆ ماوەیەکی کاتی لە ڕووی سیاسییەوە پشتی ئەرمەنەکانیان دەگرت.[24]

هەر لەسەرەتای سەردەمی نوێوە سوودەکانی هاوپەیمانیکردن لەگەڵ کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)دا بەلای حیزبی تاشناقەوە دیاربوو، لە هەڵبژاردنەکانی یەکەمجاری پەرلەمانی تازەی عوسمانییدا، پاش تەواوبوونی گشت کاروبارەکانی هەڵبژاردنەکە، دوو موسوڵمان لە هەرێمی ڤان هەڵبژێران.

ئەرمەنەکان دەیانگوت گوایە لە قەزای (ئێرکیش) گزی و دەستێوەردانی تێدا کراوە، جا لەباتی ئەوەی پەنا بەرنە بەر قانوون چوونە لای کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) کە بڕیاری دووبارەکردنەوەی هەڵبژاردنەکەی داو کۆلۆنێل (تایەر) کە سەرۆکی ناوخۆی کۆمەڵەکە بوو، ناردیان تا بگەنە ئەنجامێکی باشتر لەوەی پێشوو، ئەمجارە (ڤاهان پاپازیان) سەرکەوت[٢٥].

لە کاتێکیشدا لیژنەکەی تاشناق لەدانانە بیرۆکراتەکاندا مافی ڤیتۆی بەدەست نەبوو، بەڵام توانی ئەو بەرپرسە ناحەزانەی خۆی لابات. لە قۆناغێکدا (نازم بەگ) کە بە حاکمی ڤان دانرابوو، لابرا. بەهۆی هەندێ سکاڵا و شکاتی تاشناقەوە. ئەمانە سەرباری گشت ئەو نارەزاییانەی کە بە تایبەت لە عەسکەرەوە، پێشکەش دەکران دەربارەی سازندەیی و ملکەچی دەوڵەت لە ئاست داوا و پاڵەپەستۆکانی تاشناق و لابردنی ئەو سەرکردە لێهاتووە.

حیزبی تاشناق سەرەڕای بەشداربوونی لە هەڵبژاردنەکەدا، کەچی ڕۆژێ لە ڕۆژان باسی هەڵوەشاندنەوەی دەستە و کۆمەڵە شۆڕشگێڕیەکانی و ڕاگرتنی قاچاغچێتی چەك و ئامدیوکردنی لە ئارادا نەبوو و نەکرا، سەرکردەی تاشناق لە ڤان کە ئیشخان بوو ئەم بیرۆکەیەی زۆر بە قەتعی و توندی ڕەتکردەوە[٢٧].

ئاماژەش بەوە دەدرێ کە ئەو ئازادییانەی سیستمە تازەکە ڕەخساندبووی هانی ئەم جۆرە چالاکیانەی دەدا و دیاریشبوو ئەوەی ئەو کارانەی دەکرد سەرکردەکانی تاشناق هیچ سزایەك نەدەدران، وە ئەو سیاسەتانەی کە بوونە هۆی ئەوەی ئەوانەی لە ١٩٠٨دا چەکیان عەمبار کردبوو ئازاد بکرێن، زامنبوو بۆ ئەوانەیش کە سەرلەنوێ دەستیان دەکردەوە بە قاچاغچێتی چەك. ئیتر لەو ڕەوشەدا شەڕوانان لە ڕووسیا و ئێرانەوە دەردەپەڕینە ناو ڤانەوە. ئامادەکاریەکانی ئەرمەن بۆ یاخیبوون و

چەك هاوردن بەردەوامبوو[٢٨].

چەندەها هەوڵ و تەقەللای فاشیل دەهاتە پێش بۆ دەستگیرکردنی ئەو یاخیبووانەی بە ڕەهایی شوێنیان لێهەڵگێشابوو، کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و کونسولگەری ڕووس زامنبوون بۆ مەرەخەسکردنی ئەو یاخیبووانە[٢٩]. لە کەشوهەوایەکی ئاوهاشدا شتێکی سروشتی بوو کە (پرۆسەی نەخشە بۆکێشراوی چەك هێنان) وەك بەریتانییەکان وەسفیان دەکرد، بەردەوامبێ.

(دیکسن)ی کونسوڵ دەنووسێ: لەسەرەتای ساڵی ١٩٠٩ سەدان پارچە چەك بە قاچاغی بۆ ئەرمەنەکانی ڤان هاتووە. پاش داگیرکردنی ڕۆژاوای ئێران لەلایەن ڕووسەکانەوە ساڵی ١٩٠٩، ڕێگەی ئێران بۆ ئاودیوکردنی زیاتر ئاسوودە و ئەمینتر بوو، لەو ڕۆژانەدا لە گشت کات زیاتر دیوی ئێران ببووە قەڵایەکی شۆڕشگێڕان. حوکمەتی عوسمانی وای دادەنا کە یاخیبووەکان لەو دەڤەرەدا چوار بەتالیۆنیان تەشکیل کردووە، کە بریتین لە ٤٠٠ کەس و سەرکردەکانیش پلەکانیان لە نێوان (عەریف)ەوەیە تا (ڕائید)[٣٠]. دیارە ڕوخساری تازەی بەربەرەکانی ئەرمەنی وردە وردە دەنەخشا و دەکەوتە ڕوو، لە تەموز/یۆلیۆی ١٩١٢ ئەرمەنەکانی (فویزیم) لە تەرەقی (موکس) لە ڕۆژەڵاتی (جاتاك)ەوە پەلاماری کوردەکانیان داو شەڕ دوو ڕۆژ بەردەوامبوو تا سەربازەکان گەیشتنێ و شەڕەکەیان وەستاند.[٣١]

ئازادیە تازەکان کەشوهەوایەکی لەباری بۆ ڕێکخستنی شۆڕشگێڕی ڕەخساند، لەکاتێکدا ئەم ڕێکخستنە لەوەبەر لە لادێکاندا قانوونی نەبوو، بە نهێنی کاریان دەکرد، لەم سەردەمە بووە هەڵمەتێکی سیاسی پەسەند و بەڵکو هانیش دەدرا. ئیتر چالاکی ئاشناق لە لادێکاندا پەرەی سەند، ئەمە دڵەڕاوکێی لە دڵی موسوڵمانەکاندا دروستکرد و پەژارەیانی زیاد کرد.

لە ساڵی ١٩١١ کونسوڵی بەریتانیا (ج. مۆلینۆ - سیل) شیکردنەوەیکی بۆ

باری حیزبی تاشناق لە ڤاندا کرد، بەهیچ کلۆجیکیش لە عوسمانیانەوە نێزیك نەبوو و بەوەش تاوانبار دەکرا کە گوایە بە هەڤیانەت مامەڵە لەگەڵ مەسەلەی هەقی مولکایەتی ئەرمەندا ناکا و بەڕاستیش سزای عەشرەتە کوردەکان نادات، بەلام ئەم وای دادەنا کە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هۆکاری سەرەکی گرژی و ئاڵۆزیەکانی ناو هەرێمەکەن:

((بەپێی ئەوەی کە لە زۆر جێی وڵاتدا کە سەردانم کردوون و بینیومە، وام لێهاتووە کە لە هەرکاتێکی تر زیاتر قایلبم بەوەی کە کاریگەری لیژنە شوومەکەی تاشناق بۆسەر خۆشگوزەرانی ئەرمەن و لەسەر ئەم بەشەی ترکیا بەشێوەیەکی گشتیە. چاوپۆشیکردن لە واقیعێك کە گومانی تێدا نییە مەحاڵە، ئەویش ئەوەیە کە ئەو شوێنەی هیچ ڕێکخستنێکی سیاسی ئەرمەنی تێدا نییە، یان ڕێکخستنێکی ئەرمەنی خراپی تێدایە، ئەرمەنەکان لە کەشوهەواویەکی ڕێکوپێك و تەبادا لەگەڵ ترك و کورددا ژیان بەسەردەبەن[٣٤].))

کونسۆڵەکە وای دادەنا کە لەو ناوچانەی چالاکی شۆڕشگێڕانی تێدایە سنووری گیروگرفتەکانیان تێ پەڕاندووە بۆ کارەسات و ئاشووبێك کە شۆڕشگێڕان خۆیان دەینێنەوە، وە وایشی دەبینێ کە حوکمەت لەو ناوچانەدا بێتواناترە لەوەی چارەسەری سکالا ڕاستەقینەکانی ئەرمەنەکان بکات، ئەو کێشە و سکالایانەش دەباتەوە بۆ دنە و هاندانەکانی تاشناق، (مۆلینۆ – سیل) دەڵێ یاخیبووەکان دانیشتوانە ئەرمەنەکانیان لە حاڵێکی ئامادەباشیدا گیرداوە (سا بەڕاستبێ یا درۆ) ئەمەش بۆ چەسپاندنی دۆزەکەیان و فرۆشتنی چەك و دەستکەوتنی ڤازانج (هەر تفەنگێ بە ١٠ جونەیی نیستەرلینی دەکرن کەچی لادێییەکانیش ناچار دەکەن کە بە ٢٠ جونەی بیکرنەوە[٣٥].)

● مەسیحیەکانی ڤان چۆن سوودمەند دەبوون؟

گۆڕانکاریەکانی دوای شۆڕشەکەی ١٩٠٨ لە شاری ڤان تەنیا لە بواری سیاسیدا نەبوو، مەسیحیەکانی ئەم شارە بە شێوەیەکی بەرجەستەکراو سودیان لە حوکمەتەکەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بینی، بۆ ئەوەی بشزانرێ وەزع و گوزەرانی باشیان لە سایەی تاشناقەوە بوو، ئەو ئەفسەرە سوپاییانەی کە بەشێکیان لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) پێکدەهێنا، لە دوی چارەسەرێکی سەربازی دەگەڕان تا تەنگژەکانی رۆژهەڵاتی پێ یەکلایی کەنەوە.

بەلام سیاسیەکانی ئەم کۆمەڵەیە پەیوەندیەکی چاکیان هەبوو لەتەك شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکاندا، جا هێزە سەربازیەکە تەنیا بۆ گیانی کوردەکان بوو، ئەو گوندە ئەرمەنیانەی کاتیخۆی کوردەکان داگیریان کردبوو بە زەبری هێزی ئەو سەربازانە بۆ خاوەنەکانیان گێرانەوە، [36] بۆ بە گژاچوونەوەی چەتە و رێگرە کوردەکان سەربازیان رەوانە دەکرد تا دەستگیریانکەن، هەرچەندە ئەم تەقەللایەش هێند سەرنەکەوت [37]. جارێکیان: قەشەی ئەرمەنەکان راپۆتێکی بۆ موتەسەرپفی (بشکالە) بەرزکردەوە تیایدا دەڵێ، لەچەند ناوچەیەکی (هەکاری - سانکاك)دا عەشایرە کوردەکان هەرەشە لە مەسیحەکان دەکەن، موتەسەریفیش دوو دەستە سەربازی بۆ پاراستنیان رەوانە کرد [38]. هەڵمەتێکی فراوانیش بۆ چەککردنی فیرقەکانی حەمیدییەی کوردی هاتە ئاراوە، تەنیا لە ساڵی ١٩٠٨دا دوو هەزار تفەنگ لەو کوردانە کۆکرایەوە [39]. سوارەی حەمیدییە هەڵوەشایەوە بەلام بوونە میلیشیا و لەسەر بنەمایەکی جوگرافی نەك عەشایری ئەمجارە خۆیان رێکخست. هەروا سوپا دەستی دەکێشایە ناو ئەو ململانێ و بەیەکادانانەی کە بەردەوام لەنێوان کورد و نەستووریەکاندا دەقەوما، دیارە لەلایەنگری لە نەستووریەکان. بۆ

ئـەم لووتتێژەنینـە هەنـدێ کـەڕەت سـەربازەکان تۆپیشیان لەگـەڵ خۆیانـدا دەبرد بۆ پەلاماردانی کوردە هێرشبەرەکان.[40]

ڕۆژێك، عەشیرەی (جیرکیلی) کە کوردبوون، هێرشیان کردە سەر گوندی (ئەشیتا)ی ئەستووری، دە کەسیان لێ کوشتن و ڕانـە مەڕەکەنیشیان بـە تـالانی بـرد، حـاکمی ڤـان سێ بـەتالیۆنی نـارد بـەدوی ئـەو کوردانـەدا، ئابلۆوقـەیان دان و ڕانەمەڕەکەشـیان لـێ سـەندنەوە و دایانـەوە بـە خاوەنەکانیان، سەرکردەکانی ئەو عەشرەتەشیان گرت[41]. هەنـدێ سـەرکردەی کوردی خاوەن دەسەڵات هێنرانـە ڤان، جاروبار بـە دەستبەسەری، هەر بۆ سەلماندنی دەسـتەڵاتی دەوڵـەت بەسەریانا، بـەڵام ئەوروپاییـەکان گوێیـان بـە وەزعـی موسـوڵمانەکان نـەدەدا لـەژێر سایەی سـەرکردەکاندا، ئەمـەیان بـە هەنگاوێ دادەنا بۆ ڕزگارکردنی وەزعی ئەرمەن[42].

گشت ئـەو ئۆپەراسیۆنانە، ئەگـەرەکو لەیـەك تەرەفیشـەوە بـوون بـەڵام ئاسایشی هەرێمەکەیان دەپاراست.

• ئەنجامی هاوپەیمانێتیەکە

هەرچی چەندە ئەو هاوپەیمانیەی بۆ هەڵبژاردنەکـەی نێوان کۆمەڵـەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و (حیزبی تاشناق) لـە ساڵی ١٩١٢دا بـەردەوامبوو، بـەڵام بە فیعلی کەوتە ئەوەی درز و کەلێنی تێبکەوێ. ئەندامێکی تاشناق (ئەرشاك فرامیان) لە ساڵی ١٩١٢دا وەك نوێنـەری شاری ڤان هەڵبـژێررا، بـەڵام زۆر لـە تاشـناقێکان لـەو هـەوڵ و تەفەللایـەیان نیگـەرانبوون کە کۆمەڵـە دەیـدا بـۆ پارمەتیدانی هەڵبژاردنی نوێنەرانی تاشناق لەناوچەکانی دی سەڵتەنەکە[43].

لـە پێنجـی ئاب/ئاغستۆس ١٩١٢ نفـوزی کۆمەڵـە لـە ئەسـتەمووڵ هاتـە کزبوون. دەستەڵات کەوتە دەست (یەکیەتی لیبرال) کە لەژێر نـاوی (چـەند حیزبێکـی جیـاواز)دا بـوو و لایـەکی ئەساسـی ئۆپۆزسیۆنی کۆمەڵـە بـوو،

لیبرالیێکان پێیان باشتر بوو کە لەتەك ئەو دەستە و تاقمە ئەرمەنیانەدا هاوپەیمان بن کە زیاتر موحافیزکارن. لەتەك تاشناقدا پەیوەندیان باش نەبوو، بەڵام بەهۆی ئەو ڕەوشە سیاسیەی کە لە ڤاندا هەبوو هەروا لە پلەکانی خۆیاندا مانەوە، لە قۆناغی حوکمی لیبرالەکاندا کە نزیکەی شەش مانگێکی خایاند، سەرقاڵی بە فیرۆدانی شەڕی (تەڕابلوس) و شەڕی یەکەمی (بەڵکان) بوون، بۆیە زۆر گوێیان بە ڕۆژهەڵاتی وڵات نەدەدا، هاوپەیمانە تەقلیدیەکانیان لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) یەکەم کەسێکبوون کە پرسی هاوپەیمانێتیان لەگەڵ تاشناقێکاندا هێنایە گۆڕێ.

کۆمەڵـە بەهۆی کودەتاکـەی ٢٣ کانوونی دوو/ یەنایری ١٩١٣ەوە دەستەڵاتی گرتەوە دەست، زۆری پێنەچوو خۆی پێ ڕانەگیرا و لە ئاست جووڵانەوە جودا خوازیە شۆڕشگێڕەکان ئۆقرەی لێ بڕا، ئەو سێ کوچکەیەی کە حوکمیان دەکرد (تەلعەت، ئەنوەر و کەمال) پیاوانێکی واقیعی بوون، هەرچی بۆیان دەکرا درێغیان نەکرد بۆ هێشتنەوە و ڕزگارکردنی ئەوەی لە سەڵتەنەکە مابۆوە. سەرکردەکانی کۆمەڵـە کەوتنە خۆدورخستنەوە لە تاشناق[٤٤].

کۆتایی هاوپەیمانیەکەی کۆمەڵـە و تاشناق کاتێ ڕووی دا کە لە ڤان وەخت تێیەڕیبوو، ئەو کاتە هاوپەیمانیەکە کاریگەریەکی دوو لۆنەیی هێنابووە ئاراوە، لەلایە هێزی شۆڕشگێڕانی ئەرمەنی زیاتر چەسپاندبوو و موسوڵمانەکانیشی لاواز کردبوو، لەلایەکی ترەوە و ئاقیبەی ڕەفتارەکانی دەوڵەت بوونە هۆی بەرپابوونی شۆڕشێکی کوردی[٤٥]. بەڵام بەداخەوە لەوەیان دەکرد کە ئەم کارانە هەرگیز لە تەمووحە شۆڕشگێڕیەکانی ئەرمەنی کەم نەکردبێتەوە.

هاوپەیمانیەکەی نێوان کۆمەڵە و تاشناق لووتکەی هەڵکشانێکی هێمنانە و لەسەرخۆی تاشناق بوو لە ڤان، بووە نوێنەری شەرعی گشت ئەرمەنەکان،

هەتا بەر لەوەیش کە کۆمەڵە لە ئەستەمووڵ حوکم بگرێتە دەست، ئەمەش بەسایەی ئەو ڕێکخستنە شۆڕشگێڕیە و توانای ئاشکرایان لە بەجێهێنانی بێبەزەییانەی ئیرادەیاندا. سەرەڕای تەشەنەکردنی بیری نەتەوەیی لە نێوەندە ئەرمەنەکاندا.

لە ٢٦ ئادار/ مارس ١٩٠٨ هەردوابەودوای ئاژاوەکانی ساڵی ١٩٠٨ لە ڤان، کونسۆڵ (ئەلیوت) لەگەڵ هەندێ لە پیاوماقووڵانو بازرگان و کەسایەتی ناوداری ئەرمەن کە لە ڤان دوورەپەرێزبوون لە شۆڕشەوە، کۆبۆوە. ئەوەی لەو دانیشتنەدا درا بە گوێیدا بەوە قایلی کرد کە ئەوانەی لە ڕابوردودا دژ بە شۆڕشگێڕان بوون ئیستە ئەرمەن بە (ئۆمەتێك)ی جیاواز دادەنێن لە بەرامبەر عوسمانیدا:

((هەتا ئەم ئەرمەنە ڕۆشنبیرترانە وای مەزندە دەکەن کە لەم ململانێیەی ئیستەیاندا لەگەڵ ترکەکان هەمان ئەو مافانەیان هەیە کە هێزێك لە جەنگدا دەبێت بیبێت، ئەمانە باوەڕێکی توندیان هەیە کە گیانفیداکان سوپایەکی ئەرمەنیە و وا لەشەڕدا دژ بە سەڵتەنەی عوسمانی، لەبەر ئەمە هەرچەندە ترکەکان ماڤ بەکارهێنانی هێزیان هەس دژ بە فیداکارە ئاشکراکان (هەندێ ددانی بەمەشدا نەنابوو)، بەلام ماڤ ئەوەیان نییە کە ئەرمەنە مەدەنیەکان لەسەر هاوکاریان سەغڵەتکەن، جا ئەو هاوکاریەی کە بە سوپای چالاکی دەکەن هەرچی چۆنێکبێ، بەداڵدەدانبێ یان پێدانی زانیاری و شتی تر.

لە چاوپێکەوتنەکانیشمدا لەگەڵ سەرکردەکانی گیانفیداکان ئەوەم بۆ دەرکەوت کە ئەوانیش هەر ئەو بۆچوونە سەخیفەیان وابەلاوە، لەوەش دەچێ ئەوانی تریش لەمانیان وەرگرتبێ. دیارە منیش پێم گوتوون کە (کۆمەڵەکان) هێزی سەربەخۆ نین ئەوپەڕەکەی کۆمەڵێکی یاخیبووی ددانپیانراوە لە دەوڵەت، هەچ دەوڵەتێکیش کە ببینێ داڵدەی تاوانباران و

یاخیبووەکانی دەدرێ، ئەمە بە جینایەت دادەنێ. بۆ ئەمە جەختم لەسەر ئەوە کردەوە کە گیانفیداکان بە ئاشکرا قانوونەکانی شەڕێکی سەردەمیانە و شارستانی دەبەزێنن.

جارێ ئەوانە یەك جۆرە جل لەبەر ناکەن و هەر کە هەلیان بۆ بڕەخسێ وەك مەدەنیەکی سەرکز و بێوەی خۆیان پیشان دەدەن، بەتەبیعەتی حاڵ گشت تەقەللا و کردەوە و کۆشەکانم بۆ فایلکردنیان سەری نەگرت و بەباچوو[٤٦].))

ئاخری و ئاقیبەت دۆزینەوەی عەمبارە چەکەکانی تاشناق و سەرباری قوتاربوونی جینایەتکاری تیرۆرکردنی (داڤیت) لە سزا، ئەمانە بوونە چەسپبوونی نفوزی شۆڕشگێڕان لە ڤان، پیاوکوژان نەك تەنیا لە سزادان قوتاربوون بەڵکو بۆ نوێنەریش لە پەرلەماندا هەڵبژێرران، پەیوەندیەکانی نێوان تاشناق و حوکمەتە تازەکە بووە هۆی دەستبەسەراگرتنی دەستەڵاتی نوێ بەسەر شاری ڤاندا، لەوەپێش ئەو خەڵکە کەمەی کە لەگەڵ تاشناق نەبوون، بێگومان ئەگەر لەژێر لێویشەوە بووبێ لایەنگیری دەوڵەتبوون، بەڵام ئیستە وا دەوڵەت بووە بە هاوپەیمانی تاشناق.

چاودێرە بیانیەکان وایان دادەنا کە (ئیکلیرۆسی) ئەرمەنی وا بووە هاوپەیمانی شۆڕشگێڕان، ئەوەی لەوەبەر لەهەرچی شتێکدابوو بەرهەڵستیان دەگرد[٤٧]. بۆیە دوژمنانی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هیچ پەنایەکیان شك نەدەبرد داڵدەیان بدات[٤٨].

لەسەروبەندی ١٩٠٨ هەریەك لە موسوڵمان و ئەرمەنەکان حیزبی تاشناقیان بە تاقە نوێنەری ئەرمەن دادەنا، حوکمەتەکەی (ئیتیحاد و تەرەقیش) هەر ئەم هەڵوێستەی پەیڕەو دەکرد. بیرۆکە کۆنەکەی کە لەباتی وەلاو لاگیری تایەفی و نەتەوەیی بانگەشەی بۆ دامەزراندنی نەتەوەیەکی عوسمانی دەکرد، هەرنەبێ لە هەرێمەکەی ڤاندا مایەپووچ بوو و سەری

ئەگرت. لە سیستمی (میللە)ی کۆندا ئەرمەنەکان لەبەردەم (ئیکلیرۆس)دا سکالاّ و داخوازیەکانیان بەرزدەکردەوە، یان لە (سەردتای ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەوە) لەبەردەم توێژاڵی بازرگانەکاندا کە دەستی بەسەر کۆمەڵدا گرتبوو. بەڵام حاڵی حازر دەبێت سکالاّ و داخوازیەکانیان بخەنە بەردەم تاشناق، ئەمە بە جوانی لەکاتی ڕوداوێکدا دەرکەوت کە لە (سارای) هاتە پێش، لە ڕاپۆرتەکەی (دیکسن)ی کونسۆڵدا وا هاتووە کە:

((کۆمەڵێ گیانفیدا کە لە رووسیاوە هاتبوون، سنووریان بڕی و بەمدیودا هاتن، بەڕۆژی نیوەڕۆ بە چەك و خۆێنواندنەوە بەناو گوندی کوردەکاندا تێدەپەڕین، ئینجا بە شارۆچکەی سارای و بەرەو شاری ڤان، کوردەکانی سارای بەمە هەراسان و قوشقی بوون، دەمەقاڵێی نێوان ئەرمەن و ترکێکیان کردە بیانوو و بەهەلیانزانی دەرسێکی باشیان دادەن، دوایی پەلاماری دوکانی ئەرمەنیەکانیان داو دوکاندارەکانیشیان دایە بەر شەق، لەسەر ئەمە پیاوانی ئەرمەن لە سارای ماڵ و منداڵەکانیان جێهێشت و گشتیان چوون تا لە ڤان سکالاّ ببەنە بەر فیداکاران. نەك دەوڵەت[٩].))

موسوڵمانەکانی ڤان بە (دانانی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم) و دامەزراندنی سیستمی دەستووری کەیفخۆش نەبوون، زۆر کەس بە ئاشکرا باوەریان وابوو کە ئەم حوکمەتە تازەیە لە ڤان لایەنی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن دەگرێ، بە تایبەت کە لەم دواییانەدا نیەتەکانیشیان دەرکەوتبوو، ئەوان وایان دادەنا کە هەر کار و کردەوە و دیاردەیەك جوداخوازی ئەرمەن بچەسپێنێ نەفرەتێکە و لێیان دەکەوێ، سەرەڕای ئەمەش شۆڕشگێڕەکان هیچیان نەدەکرد تا ئەو ترسەی زۆرینەی خەڵکە بڕەوێننەوە.

لە ڕاپۆرتی کونسۆڵەکاندا ئەوە هاتووە کە:

سەرکردە تاشناقێکان کە نفوزێکی تازەیان پەیداکردبوو، بەدەعیە و لووتبەرزیەکەوە هەڵسوکەوتیان بەرامبەر بە موسوڵمانەکان دەکرد،

باڵەپەستۆ و زۆریشیان بۆ سەرکردە و موسوڵمان و عەشایرەکان دەهێنا، هەڕەشەیان دەکرد ئەگەرەکو گوێڕایەڵی فەرمانەکانیان نەبن سزا دەدرێن[50]. ئاشکراش بوو کە سەرۆك خێڵ و موسوڵمانەکانیش ئەوانەی لە شارەکەدابوون وایان هەست دەکرد کە تاشناق لە ڤاندا دەستەڵاتێکی تازەیان دامەزراندووە، هەتا (دیکسن)ی کونسوڵ وای ڕاگەیاندبوو کە (زۆرێك لە ئاغا کوردەکان لەلایەن حاکمەوە بانگکرابوونە ڤان بۆ لێپرسینەوەیان لە هەڵسوکەوتی نابەجێیان، ئەمانە چووبووشتە لای ئارام (یەك لەسەرکردەکانی تاشناق) پرسی ئەو مەرجانەیان کردبوو کە چۆناهی لێیان دەبووری)[51].

لەوانەیە ئەمە ئەوە پیشاندات کە تا چ ئاستێك ئەو سەرکردە و ئاغا کوردانە توانای ئەوەیان هەبووە کە بەپێی گۆڕانکاریەکان خۆیان بگونجێنن و لەتەکیا بسازێن. بەلام بێگومان زۆریش لە ڕەوشەکە بێزار بوون. موسوڵمانانی شارەکان نارەزایی و تووڕەیی خۆیان بەو لافیتانە دەردەبڕی کە دژ بە ئەرمەن بە دیوارەکانی شاری ڤانەوەیان دەکرد، ئەمە لەکاتێکدا لەوەبەر لافیتە هەڵواسین تەنیا کاری ئەرمەنەکانبوو. ئەو دوو بەرەیە لە گشت کات زیاتر لەیەك دابڕابوون.

● پەراوێزەکان

١- W.E.D, Alen and paul muratoff, Coucasian Battlefields (cambridge: Cambridge university press ٢٣٠) p. ١٩٥٢

٢- ئەوەی پەیوەندیی بەو ئاڵوگۆڕانەی کە بەسەر حیساباتی حیزبی تاشناقا هات، بچۆرەوە سەر کتێبەکەی (ئەناهید تیرمیناسیان) :

Nationaltism and Socialism in the armenian Revolutionary movement

کە (أ.م.بیریت) وەری گێڕاوە (کامبریدج، ماساتشوستس) زوریان ل ٤٥ - ٤٧. تیرمیناسیان و ئەکادیمە ئەرمەنەکانی تریش بەدەگمەن بەلای هاوکاریکردنی ئەرمەن و ڕووسدا چوون و باسیان کردووە.

٣- لەبەشی حەوتەمدا بچۆرە سەر مەسەلەکەی (بیدروس کاباماجیان)

٤- ڕیکخراوە شۆڕشگێڕە ئەرمەنە زۆرەکان بۆ (کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی) ناوی جیاجیایان داناوە، زۆر جاریش لەنێو خۆیاندا لەسەر ناوەکە تێکدەچوون، لەم سنوورانەدا زاراوەی (کۆمەڵەی ئیتیحاد و تەرەقی) بۆ مانا ئەسڵیەکەی بەکارهێنراوە، چونکە وەك (شوکرۆ هانیۆغلۆ) بە درێژی لە دوو کتێبدا باسی دەکات کە دیاریکردنەکەی لەچەند بەشێکی کەمدا مەحاڵە، جا ئەو کورتەیەی لێرەدایە جیاوازیە گەورەکان یەکدەخات بەلام لە چوارچێوەیەکی ئیدۆلۆژی.

٥- بەرێز (شوکرۆ هانیۆغلۆ) :

The young Turks in oppostion (oxford: oxford university press 1995) pp 86-87, 90, 107, 116

٦- ئەو کوتلەیە جگە لە ئەمیر (صەباحەددین) داماد (مەحمود پاشا)یشی گرتبووە خۆی کە ئەو کاتە پلەی سەرکردەی لیژنەی ئیتیحاد و

تەرەقی هەبوو.

٧- ئەو هەوڵەی درا بۆ كێشكردنی پاڵپشتیەكی ڕەسمی بەریتانیا، سەری نەگرت.

٨- حیزبی (هانشاك) لەساڵی ١٨٩٦دا بوو بەدوو كەرتی دژ بەیەك (هانشاك) و (چاكخوازانی هانشاك)، دوایش ئەمانەش دابەش و دووكەرتبوون. (هراتش داسنابیدیان) : The Hanchakian party

كە (مارینی .أ. ئەراكیلیانز) وەری گێڕاوە:

Armenian Review 41, no (witer 1981) The Armenian Rivewlutionary movement (Berkeley: لویز نالبەندیان pp 32. 34 university of california press, 1963, pp 128-31

٩- ڤان، ئەرزرۆم، پەتلیس، جەزیرە (مەعمورەی عەزیز)، دیاربەكر، سیواس

١٠- هانیۆغلۆ: The young Turks in opposition. Pp ١١٦-١٩٧

هەروا بڕوانە كتێبەكەی (هراتش داسنابیدیان) :

History of the Armenian Revolution Federation Dashnaktsutiun

كە (براین فلیمینگ) و (ڤاها هابیشیان) وەریان گێڕاوە (میلانۆ، خانەی جێمی بۆ بلاوكردنەوە ١٩٨٩. كە لێرەدا بەم شێوەیە ئیشارەی پێ دراوە:

History of the ARF. P ٥٦

١١- شوكرو هانیۆغلۆ:

Preparation for a Revolution: The young Turks 1902 - 1908 (oxford: university press, 1990. pp 191 - 24

١٢- هانیۆغلۆ بە دروستی باس لەو هاوپەیمانیە تەكتیكیەی نێوان شۆڕشگێڕانی ترك و ئەرمەن دەكات كە ڕاستەوخۆ كەمێ بەر لە شۆڕش

هاتبووه دی و دەڵێ: (هاوپەیمانیەکی ئەوتۆ بوو کە هیچ نرخێکی نەبوو) لەسەروبەندی ڕامالینی خێرای سیستمە کۆنەکەدا. (بڕوانە کتێبەکەی : Preparation for a Revolution ، وە لەو ڕوداوانەی جێی گومان نییە ئەوەیە کە یاخیبووانی ئەرمەن بەهیچ شێوەیە بەشدار نەبوون لەو سەرکەوتنەی لە شۆرشەکەی ساڵی ١٩٠٨دا بەدەستهات.

١٤- فایلی ٩٣٠٥/٨٨١ لە هیرد بۆ ئۆکۆنر، پەتلیس ٢٥ ئاب/ئاغستۆس ١٩٠٧ وە فایلی پێشوو لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ٤ ئاب /ئاغستۆس ١٩٠٧، بەڵام لەبارەی بەڕاوبۆچوونی تاشناقەوە سەبارەت بەو هاوپەیمانیە، بچۆرەوە سەر کتێبەکەی (دیکران مازروب کالیجیان) :

The Armenian Revolutionary Federation under ottoman constitutional Rule, 1908-1914

کە نامەیەکی دکتۆرایە بۆ زانکۆی بۆستن ٢٠٠٢.

١٥- فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٢ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٨

١٦- هەر ئەو فایلە لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣٠ ئەیلوول /سەپتامبر ١٩٠٨

١٧- فایلی ٢٤٧٥/١٩٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ مارلینگ، ڤان ٩ کانوونی دوو/یەنایر ١٩١١

١٨- دیکسنی کونسوڵ موجامەلەی نەدەزانی، هەست و ڕاوبۆچوونەکانی خۆیی نەدەپێچایەوە لە وشە و زاراوەی جوانکاریەوە، قسە لە ڕووبوو، جارێکیان دەیگوت: (ئەرمەن بوونەتە تەفلیدێکی هەراسانکەری ناشرینی قوماربازی خراپترین سیاسەتوانانێك کە هەبن.) بڕوانە فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ بۆ لۆدز، ڤان ٣١ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩٠٨

١٩- فایلی ٩٥٣٢/٨٨١ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣١ ئادار/مارس ١٩٠٨

٢٠- فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٢ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٨

٢١- لە هەڵمەتی یەکەمجاردا بۆ هەڵبژاردنی ئەندامێکی تاشناق لە کۆمەڵگەی هەڵبژاردنەکەدا، لەباتی هەڵبژاردنی هەر ئەرمەنیەکی تر یا

موسـوڵمانێ، تاشـناقێکان توانیـان لـە ڕێـی مسـۆگەرکردنی هەڵبـژاردنی پاڵێوراوەکانیانـەوە سـەرکەوتن بەدەسـتبهێنن. ئـەم ئەنجامـەش بەلایـەك لەلایەکاندا دەدرێتە پاڵ ئەو هەڕەشە و چاوسوورکرنەوانەی کە بەبێ پەروا و بەبێ دەستخستنە ڕێگەیان، لە خەڵکیان دەکرد. (فایلی ۲۲۸٤/۱۹۵ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ۳۰ ئەیلوول/سەپتامبر ۱۹۰۸).

۲۲- فایلی ۲۲٤۷/۱۹۵ لە مۆرگان بۆ لۆدز، ڤان ۲۱ تەمموز/ یۆلیۆ ۱۹۰۹

۲۳- قانوونەکانی هەڵبژاردن هیچ شتێکی تێدا نەبوو لەبارەی پشکێکەوە بەپێی ئایین، بەڵام لە واقیعدا و ئەوەی لەبارەی ئەرمەنـەوە بوو دەرهاوێـژی ئەو هاوپەیمانیەی نێوان تاشناق و (ئیتیحاد و تەرەقی) بوو وەك لە خوارەوە خراوەتە ڕوو.

۲٤- فایلی ۲۲۸٤/۱۹۵ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ۳۰ ئـەیلوول/ سـەپتامبر ۱۹۰۸ وە ئـەوەی پەیوەنـدە بـە چـالاکی و ڕووکارەکـانی حیزبـی تاشـناقەوە لـەو ماوەیەدا، ئەوا بڕوانە هەر ئەو فایلە لە ۳ تشرینی دوو /نۆڤامبر ۱۹۰۸. ئەوەی پاڵاوتنی ئەرمەنی دەچەسپاند ئـەو ڕێسایە بـوو کـە دەنگدان بـۆ هەڵبـژاردن تەنیا بۆ ئەوانە بوو کەدەبوو باجیان بدایە، ئینجا ئـەو دەستـەیەی پـاڵاوتنی هەڵبـژاردنی نوێنـەرە لـە پەرلەمانیـەکانیان دەستنیشـان دەکـرد، ئەمـەش ڕێسـایەکی وایـە کـە مـەجال دەدا بـە پاڵەپەسـتۆ خسـتنێکی زۆر بـۆ سـەر دەنگدەرە بێلایەنەکان و ئەوانەی پابەند نـین بەهیچ لایەکەوە کـە دەنگیـان بۆ بدەن، بۆ ئەمە بڕوانە کتێبی (حەسەن کایالی) :

Election and the Eletoral process in the ottoman Empire 1876 - 1919, International Journal of middel East studies 27, no. 3 (August 1995) pp 265 - 86

۲۵- فایلی ۹۵۳۲/۸۸۱ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ۳۱ ئادار/مارس ۱۹۰۸

۲٦- فـایلی ۲۳۷۵/۱۹۵ لـە مۆلینـۆسـیل بـۆ لـودز، ڤـان ۲۲ تشـرینی دوو/ نۆڤامبر ۱۹۱۱

٢٧- دوای ڕاگەیاندنی دەرچوونی دەستووری عوسمانی، ڤانا ئیشخان وازی لە پلە و پایەکەی خۆی نەهێنا و هەڵوەشاندنەوەی تەشکیلاتی فیداکارانیشی ڕەتکردەوە. بڕوانە: History of the ARF. P ٢٠٢

٢٨- فایلی ٣٧١/٥٦٠/٣٧٦٨٩ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣٠ ئەیلوول/ سـاپتەمبر ١٩٠٨، لە کتێبەکەی (صەلاح صۆفیا) وە وەرگیراوە:

The Turco - Armenian adana Incidents in the Light of secret British Decoments, Belleren 201 (December (1987

٢٩- فایلی ١٩٥/٢٣١٨ لە مۆرگان بۆ لودز، ڤان ٢٠ تشرینی یـەك/ ئەکتۆبـەر ١٩٠٩

٣٠- فایلی ٣٧١/٧٧٤ لە شیبلی بۆ لـۆدز، ئـەرزرۆم یـەگی نیسان/ ئـەپریل ١٩٠٩

هەروا فایلی ١٩٥/٢٢٧٥ لـە مۆلینـۆ-سیل بـۆ لـۆدز، ڤـان ٩ تشـرینی یـەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١

٣١- فـایلی ٣٧١/٧٧٤/١٥٥٨٤ لـە لـۆدز بـۆ گـرای بروسـکەیەکی نهـێنی، ئەستەموول، ٢٠ ئادار/مارس ١٩٠٩ لەتەك بروسکەیەکدا کە لە کابتن برتـرام دیکسنەوە نێردراوە ، ڤان ٢ ئادار/مارس ١٩٠٩

٣٢- کە لە کتێبی Anadolu, Islahati، چاپی ali karaka BOA, Yee, A/22 - 11/22- a - 131. ve Ahmet sakir pasa (Istanbul: Eren 1993) p. 129

٣٣- فایلی ٨٨١/١٠١٦٤ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ١٠ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٢

مۆلینۆ-سیل دەیگوت: گشت ئەم ئەرمەنانەی لایەنگری حیزبی تاشناقن، بەباشیش پڕ چەك کراون.

٣٤- فـایلی ١٩٥/٢٢٧٥ لـە مۆلینـۆ-سـیل بـۆ لـۆدز، ڤـان ٩ تشـرینی یـەك/ ئەکتۆبـەر ١٩١١

٣٥- هەر ئەو فایلە، ڤان ٩ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١

٣٦- فایلی ٩٧٤٦/٨٨١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ١٢ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩١٠، وە بۆ زیاتر شارەزابوون بەو چاکسازیە هاوشێوانەی ئەرمەنەکان بڕوانە فایلی ٩٦١٨/٨٨١ لە سافرستیان بۆ شیبلی، پەتلیس ٩ ئەیلوول/ساپتەمبر ١٩٠٩، هیچ کات سوپا بەوە رازی نەبوو، کەم جار سوپا و حوکمەت هاوسۆزیان هەبوو بەرامبەر داواکاریەکانی ئەرمەن بۆ گێڕانەوەی زەویەکانیان، موشیر (عوسمان پاشا) چاوی بە نوێنەرانی گوندی (هاسکۆی)کەوت کە خەڵکەکەی لە دەوڵەت یاخی ببوون و هەڵهاتبوونە ناو رووسیاوە، موشیر پێی گوتن کە هەر نەبێ ئەو کوردانە ڕۆژێ لە دەوڵەت یاخینەبوون، بەڵام ئەرمەن (لەو گوندەدا گشتیان لە گیانفیدا کۆنەکانن) کە یاخیبوونێکی چەکدارانەشیان ئەنجامدا ڕایان کردە ناو ڕووسیاوە لە ترسی سزای ڕەفتارەکەیان، کە گەڕاشنەوە کوردەکان دەستیان گرتبوو بەسەر زەویوزارەکانیاندا، ئینجا ڤیژەو هاواریان لێبەرزبۆوە و داوای زەویەکانیان دەکەنەوە (فایلی ١٢٦٣/٣٧١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٩ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١) وە ڕاپۆرتی ٩٩سالانەی لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە کە دراوە بە کۆنگرەی (مینا بۆلیس) لە (مینیسوتا) ١٣ - ١٥ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩٠٩ (بۆستن: لیژنەی ئامریکایی ١٩١٠) ل٧٩

٣٧- فایلی٢٢١٨/١٩٥ ڕاپۆرتی مورگان ڤان ٢ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٩

٣٨- فایلی ٩٧٤٤/٨٨١ لە لۆدز بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٢٠ نیسان/ ئەپریل ١٩١٠

٣٩- فایلی ٩٥٢٢/٨٨١ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٢١ ئادار/ مارس ١٩٠٨ وە فایلی ٢٢٤٧/١٩٥ لە مۆرگان بۆ لۆدز، ڤان ١٧ تشرینی دوو/ نۆڤامبر ١٩٠٩

٤٠- فایلی ٢٢١٨/١٩٥ لە مۆرگان بۆ لۆدز، ڤان ٢٧ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٩

٤١ فایلی ١٠٠٧/٨٨١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٢١ ئەیلوول/ ساپتەمبر ١٩١١

٤٢- فایلی١٩٥/٢٢٨٤ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٢ تشرینی دو/نۆڤامبر ١٩٠٨، سەبارەت بە ئاستەنگەکانی پەیوەند بە مۆلکایەتی زەویەوە بڕوانە کتێبەکەی (جانیت کلاین):

Power in the periphery: The Hamidiya LightCavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan

کەنامەیەکی دکتۆرایە بۆ زانکۆی (برینستۆن ٢٠٠٢) ل ٣٠٥ - ٢٨

٤٣- کالیجبیان:

The Armenian Revolutionary Federationunder Ottoman Constitutional Rule 1904-1914 PP 192-99

٤٤- فایلی ١٠٢٧٦/٨٨١ لە لۆدز بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٦ ئەیار/ مایۆ ١٩١٢

٤٥- سەعید بەگ کە گوندەکانی لێ سەندرایەوە گێڕایانەوە بۆ ئەرمەنەکان، بووە دوژمنێکی کاڵە لە پێی دەوڵەت، دوایی بۆخۆی یاخیبوو. (فایلی ١٩٥/٢٣٧٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ مارلینگ، ڤان ٣٠ کانوونی دوو/یەنایر ١٩١١. بچۆرەوە سەر بەشی حەوتەمی ئەم کتێبە، پەلامارەکانی کوردەکان بۆ سەر سوپای ترک ئاماژەبوون بۆ دوژمنایەتیەکی ئاشکرا لەو دەڤەرەی کەوتبووە رۆژاوای دەریاچەی ڤانەوە (فایلی ٩٩٢٣/٨٨١ لە ساڤرستیان بۆ ماکگریگۆر، پەتلیس ١٦ کانونی یەك/ دیسامبر ١٩١٠

٤٦- فایلی ١٩٥/٢٢٨٣ لە دیکسن بۆ بارکلی، ڤان ٦ نیسان/ئەپریل ١٩٠٨

٤٧- دەنگی ئەوە هەبوو گوایە قەشە ئەرمەنیەکەی پەتلیس ڕێگە خۆشدەکات بۆ کردنەوەی قوتابخانەیەك بە کۆمەکی حیزبی تاشناق، فایلی ٩٦١٨/٨٨١ لە ساڤرستیان بۆ سیبلی، ٩ ئەیلوول/ ساپتەمبر ١٩٠٩. ئەو عەیامە دەنگوباسی زۆر لە پەتلیسەوە دەهات، بەلام بۆ ئەگبەتی بەریتانیا

نوێنەرێکی خۆیی تیادانەنابوو، تەنیا تەرجومانێکیان لەوێکانێ بوو ناوی (ئەرشاك سافرستیان) کە ئەویش هەواداری حیزبی تاشناق بوو، جا بۆ دەستخستنی ڕێنماییەکانی بڕوانە (فایلی ٩٩٣١/٨٨١ لە سافرستیان بۆ ماکگریگۆر، پەتلیس ٢٤ شوبات/ فەبرایر ١٩١١) لەوەشدەچێ کە بەریتانیایەکان ئەو ڕێنماییانەی ئەویان بە هێند وەرگرتبێ، چونکە لە زۆر بۆنەدا ئاماژە دەدەن بە لاگیریە ئاشکراکەی ناو ڕاپۆرتەکان.

٤٨- بڕوانە سەرنج و ئاماژەکانی کونسوڵ مۆرگان لەناو فایلی ٣٢١٨/١٩٥ ڕاپۆرتی مورگان، ڤان ٢ تشرینی یەك/ئەکتۆبەر ١٩٠٩

٤٩- فایلی ٢٢٨٤/١٩٥ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣٠ ئەیلوول/ ساپتمبر ١٩٠٨

٥٠- کونسوڵ دیکسن وا وەسفی هەڵسوکەوتی حیزبی تاشناق دەکات کە شەڕانگێز و بوغرا و خۆبەزلزانێکی ڕەهایە (فایلی ٥٦٠/١٩٧ لە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٩ ئەیلوول /ساپتمبر ١٩٠٨) کە لە کتێبەکەی (صۆنیال)دا باس کراوە:

The Turco - Armenian mana Incidents in the Light (of Secret British Decoments, p 1296

٥١- بەریتانیای مەزن، ئەرشیفی نیشتمانی ٢٧/٩٥/١٣٧ GABلە دیکسن بۆ لۆدز، ڤان ٣٠ ئەیلوول/ ساپتمبر ١٩٠٨ وە لە کتێبەکەی کلایندا باسکراوە:

٣١٥Power in the periphery, p

بەشی حەوتەم

شۆڕشەکانی کورد و پشکنریەکان*

١٩١٢ - ١٩١٤

لـە ڕۆژهەلاتـی ئەنەدۆڵـدا حوکمـەتی عوسمـانی خـۆی لـە بـارێکی زۆر ناهەمواردا دەدیەوە، بەشێکی کەمی ئەمەش دەدرایە پاڵ ئـەو هاوپەیمانیـەی کە لەنێوان کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) و حیزبی تاشناقدا بوو، وە بۆ ئەو ڕوداوە سیاسی و عەسکەریانەش، ئیتر بە چاوپۆشی لەوانەی ناو هەرێمەکەی ڤان.

بەشداریکردنی ئەرمـەن لـەکاری سیاسی و باشبوونی ڕەوشـی گـوزەرانی ڕۆژانـەیان لـە ڕۆژهەلاتـدا وای لـە شۆڕشـگێڕان نـەکرد کـە دەسـتبەرداری یاخیبوونـە غـەیرە نیزامیەکـەیان بـبن وەیـان هـاوردەکردن و ئامـدیوکردنی چەك ڕاگرن، یان ئەو هەڵمەتە ڕاگەیاندنەی خۆیان دژ بـە عوسمانیـەکان کە لە ئەوروپا دەستیان دابوویە بوەستێنن. عوسمانێکان هەرچێکیان بکردبا بۆ باشترکردنی باری ژیانی ئەرمەن بەلای ئەوروپاییەکانـەوە بەسنەبوو، بـەڵکو داواکاریەکانی ئەوان گەیشتە ڕادەیەك کە سەربەخۆیی بوو بۆ ئەرمەن، ئەمە لـە کاتێکـدابوو کـە ژیـان و گـوزەرانی ئەرمـەن و دانیشـتووە کوردەکـان لـە ڕۆژهەلاتدا لە هەر ڕۆژێ لە ڕۆژان لەباشتر بوو.

لەو ساڵانەدا کـە ڕاستەوخۆ بـەر لـە هەڵگیرسانی شەڕەکە بـوون، بـاری

---

* پشکنریەکان: المفتشيات ((وەرگێڕ))

ژیان و گوزەرانی ئەرمەن و دانیشتووە کوردەکان لە رۆژهەڵاتدا بەبێ چەند و چۆن لە جارانیان باشتر بوو، کەچی عەشایرە کوردەکان هێشتا یەکیان دەخوارد و دەستیان لە خوێنی یەکتردا بوو[1]. خۆ بەهۆی ئەو سەربازە زۆرانەی کە لە دەفەرەکەدا بوون، کەمتر لە جاران بەیەکیاندا دەدا. بەڵام کێشەیەك کە زیاتر لە گۆڕێدابوو، ئەو کوشتنە تاکو تەرایانە بوو کە بەبێ جیاوازی چ لە ئەرمەن و چ لە کورد دەگرا، هەرکام لەم دوو تەرەفە یان لەخۆیان یان لەوی تریان دەکوشت، بەپێی پێوەرەکانی سەدەی بیست و یەك ژمارەی ئەو کوژراوانە هیچی وانەبوو کەمبوون، بەتایبەت لە گوندە ئەرمەنەکان، بەڵام کەمبێ و زۆربێ خۆ هەمیشە تاوان و جینایەتەکان پەرە بە ئاڵۆزی دەدەن و ئاگری ئاژاوە خۆش دەکەن[2].

لە ڤاندا چاکسازیەکی زۆر بەدەستی (تەحسین)بەگی حاکمی هەرێمەکەوە هاتە دی: نەهێشتنی ئاڵۆزی ناو عەشایرە کوردەکان،[3] دەستکردن بە هەڵمەتی سزادانی سەرکردە یاخیبووەکان و کۆکردنەوەی باج لێیان بەبێ چاوپۆشی[4]، سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی هەیکەلی ئیداری دەڤەرەکان لە هەرێمەکەدا، پێکهێنانی لیژنەیەکی ئیداری بۆ لێکۆڵینەوە چاکسازیە داراییەکان و دامەزراندن و کردنەوەی قوتابخانەی کوردی، پێکهێنانی لیژنە بۆ یەکلاییکردنەوەی کێشەی زەویوزار لەنێوان کورد و ئەرمەن دا، سەرلەنوێ ڕێکخستنەوەی دەزگەی هێزی دەرەك و دانانی پاسەوان و دەوریە بۆ گشت گەڕەکەکانی شار و ڕووناککردنەوەی شەقامەکانی ناوشار لە شەودا، ئەمانە و زۆر کاری چاکسازی تر.

حوکمەتەکەی (ئیتیحاد و تەرەقی) شەیدای بەجێهێنانی ئەم جۆرە چاکسازیانەبوو تا دەستی پێش ئەو داخوازی چاکسازیانەکەوێ کە لایەنە ئەوروپاییەکان داوایان دەکرد (لە ئاقیبەدا ئەم تەقەللایانەش سەریان نەگرت) جا تەحسین بەگ پشتگیریەکی سیاسی باش کرا، ئەوانەی سەر بە

شەخسی خۆیبوون و جێی متمانە بوون کردنیە بەرپرس، لەمەش گرنگتر ئەمانە ناسیاو و دۆستی سەرانی دەستەڵاتبوون لە ئەستەموول. هەر بۆ نموونە: (خەلیل بەگ) – کە دوایی نازناوی پاشایان دایە - ئەمە (ئەنوەر پاشا)*ی وەزیری جەنگ بوو دوایی، کردیە بەرپرس لە هێزی دەرەکدا[٥].

کەم کەرەت، مەگەر چلۆنها، کونسوڵەکان بە بالای دەوڵەت و کارەکانیدا لە هەرێمەکەدا هەڵیان داوە. کەچی ئەم کەرەتە کەوتنە ستایشکردن و پیاهەڵدان[٦]. هەتا نێردراوە ئامریکاییەکانیش قسەیان لەوەدا کۆکبوو کە بارو رەوشەکە لە هەرکاتێکی دی باشترە[٧]. بەڵام ئەمانە گشتیان بە عەفوات چوون، چونکە تەنگژەی زۆر گەورەتر بەم نێزیکانە دەدا بەسەر هەرێمی ڤاندا.

هەرچەندە لە هەرێمە عوسمانیەکاندا چاکسازیەکان زۆربن، بری ئەو نەهامەتی و کارەساتە زیانبەخشانە ناکەون کە لە شەڕی یەکەمی بەلکاندا بەر دەوڵەت کەوت. لە ساڵی ١٩١٢ لەشکرەکانی عوسمانی بەدەستی یۆنان و وبولگار و صربیا و شاخە رەش (مۆنتی نیگرۆ) دووچاری شکست و کارەساتێکی مەزن بوونەوە، وەك زانراویشە لەوەبەر ئەم وڵاتانە بەشێکبوون لە دەوڵەتی عوسمانی، جا بەپێی ئەو چاودێرانەی ناوەوە و دەرەوەی دەوڵەت، شکستەکەی سەڵتەنە بە ئەندازەیە ئابڕوبەرانەبوو کە نە لە بەردەم لەشکری رووسدا و نە لەبەردەم زلهێزێکی تردا ئاوای بەسەر نەهاتبوو، بەڵکو لەبەردەم چەند پارچەیەکی دەوڵەتەکە خۆی.

کە عوسمانیەکان بەشێکی بچووکی خاکی بولگارستانیان گرتەوە، کە لە دووەم شەڕی بەلکاندا دۆڕاندبوویان، ئەمە هیچ دادێکی نەدان، تەنیا لە

* دەقە عەرەبیەکە بە (ئیـنفیر) ناوی بردووە. ((وەرگێڕ))

** لە راستیدا عوسمانیەکان خۆیان داگیرکەری ئەو وڵات و نەتەوانە بوون. ((وەرگێڕ))

گێڕانەوەی متمانەیەکی زۆر کەم نەبێ بۆناو ڕیزەکانی لەشکرەکانیان، ئەمەش ئەگەر بولگارەکان خۆیان پەیوەندیان لەگەڵ هاوپەیمانەکانی جارانیان نەبڕیایە ئەم سەرکەوتنە بچووکەش نەدەهاتەدی، ئەو دابڕانەی بولگار بۆ عوسمانیان بووە هەڵێك تا ڕۆژەڵاتی (ترکیا) سەرلەنوێ داگیرکەنەوە. لەمەش خراپتر ئەوەبوو کە عوسمانیەکان نەیانتوانی موسوڵمانەکانی ئەوروپای عوسمانی لە داگیرکارە مەسیحیەکان** بپارێزن، ئەمەش بووە خاڵێکی زۆر گرنگ و کاریگەر بەلای موسوڵمانانی ڕۆژهەڵاتی سەڵتەنەوە.

لەهەردوو شەڕەکانی بەلکاندا ٢٧٪ی موسوڵمانانی ئەوروپای عوسمانی کوژران و ١٨٪شیان گورج هەڵاتنە ڕۆژاوای ئەنەدۆڵەوە، ئەوەیشی مایەوە چوون بۆ ئەوروپای عوسمانی[٨](ئەو چکە کەمەی کە بەدەستیانەوە مابۆوە).

دانیشتوانی ڕۆژهەڵات ئەو پەندانەی کە لەو دوو شەڕەی بەلکانەوە بەدەستهاتبوو نەیانهێشت هەروا بە ئاسانی لەدەستیانچێ، لە ئاستی سەربازیدا عوسمانێکان لاوازبوون، هەمووان موسوڵمان و مەسیحی چاوەڕوانی پەلامارێکی سەرکەوتووی ڕووسەکانیان دەکرد، سەبارەت بە شۆڕشگێڕانی ئەرمەنیش ئەمە مانای ئەوەبوو کە هەلەو بۆ دەستوەشاندنەکەیان خوا ناردویە. جا بە ڕاوێژ لەگەڵ ڕووسەکاندا پلانی ئەوەیان دادەڕشت کە ئیتر سنوورێکی کۆتایی دانێن بۆ حوکمی ئالی عوسمان بەسەر خاکەکەیانەوە.

عەشایری کوردیش هەروا کەوتنە پلاندانان، هەندێکیان وای بۆ دەچوو کە دەبێ لەگەڵ ڕووسدا تەگبیرو ڕا بکرێ، هەندێکی دی وایان دەبینی کە ڕووس هەرگیز ڕازی نابن بە هیچ جۆرە سەربەخۆییەکی خودموختاری کوردی، بۆیە دەبێ بەربەرەکانیان بکرێ، هەتا ئەگەر پێویست بکات هەماهەنگی و هاریکاریەکی توندوتۆڵی دەوڵەتی عەلییەی عوسمانی بکرێ.

هەر ئەم عەشایرە کوردانە گریمانەی ئەوەشیان هەبوو کە هەر

سەرکەوتنێکی ڕووس مانای سەرکەوتنی ئەرمەن و تا ڕادەیە تێکشکانی کوردە. هەشیانبوو هەڵوێستێکی وریای وەرگرتبوو، خۆی ئامادە و موهەییا کردبوو تا بداتە پاڵ براوە.

* وتووێژی دیپلۆماسیانە بۆ کۆتایی هێنانی دەستەڵاتی عوسمانی بەسەر ڕۆژهەڵاتدا

بەجوانی دیاربوو کە ئەو سیستمە سیاسی و کۆمەڵایەتیەی لە سەدان ساڵەوە لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا پەیڕەو دەکرا مەحاڵە لە شەو و ڕۆژێکدا بگۆڕرێ، بەڵام ئەوروپاییەکان پەیدەر پەی داوای ئەمەیان دەکرد، هەتا لە کۆتاییدا هەڕەشەی هەڵوەشاندنەوەی سەڵتەنەکەیان دەکرد، ئەگەرەکو عوسمانێکان واز لەو دەستەڵاتەی خۆیان نەهێن بەسەر ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا چەند دەڤەرێکی ئەوروپایی ئاسا نەهێننە دی کە خود موختاریەکی ئەوتۆیان هەبێ خزمەت بە ئەرمەن بکات.

ئەگەر یەکەم جەنگەکەی جیهانی نەقەومایە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان بێ تەقە بە ئاواتی خۆیان گەیشتبوون و ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ لە سەڵتەنەکە جیاببۆوە. ئەو کاتە مەسیحیەکان حوکمی زۆرینەی موسوڵمانەکانیان دەکرد، هەتا ئەگەرەکو ئەم مەسیحیانە لە کۆتایشدا لە ئیمپریالیەکەی ڕووسیشبوونایە. جا بۆ ئەگبەتی سەرکەوتنەکە لە دەستێوەردانێکی ئەوروپایی هاوشێوە وە بەدەستهات و بووە بناغە بۆ پلانە شۆڕشگێڕیە ئەرمەنیەکان تا ساڵی ۱۹۰۷ - ۱۹۱۸

پێشتر یاخیبووەکان وایان پیلانبوو کە هێرش بەرنە سەر موسوڵمانەکان و وایان بوروژێنن تا ئەوانیش بکەونە تۆڵەسێنی و پاشان دەستێوەردانی ئەوروپا بۆ خۆیان گردکەنەوە، بەڵام ئێستە هیچ پێویست بە کوشت و کوشتاری بەرامبەر نییە، چونکە بەبێ هیچ دنەدان و هەڵنانێ

ئەوروپاییەکان خۆیان دەستێوەردەدەن.

لەسەروبەندی ئەو دوو شەڕەی بەلکاندا، ڕووسیا هەڵمەتێکی بۆ گۆڕینی ڕەوشی ڕۆژهەلاتی عوسمانی دەستدایە، یەکەم هاندەر بۆ ئەم گۆڕانـە (بۆگۆس نۆبار[٩]) بوو، جێگری بەترەریکی ئەرمەنی لـە (ئیشمیادزین). بۆگۆس نۆبار لـە بارەگەکـەی خۆیـەوە لـە پاریس دەسـتیکردە پەیوەنـدیکردن بـە هێـزە ئەوروپاییەکانەوە، پلانێکی دەخستە بەردەمیان بۆ دامەزرانـدنی (ئـەرمینیا) یەك کە لەو شەش هەرێمەی کەوتۆتە ڕۆژهەلاتی عوسمانیەوە، ئۆتۆنۆمیەکیان هەبی، هەرچەندە سەرزارەکی ئینکاری ئەوەی دەکرد کە ئـەم هەرێمانـە لـە سـەلتەنەکە دابـبڕێن و جیایـان کاتــەوە، بـەلام لەگـەڵ بەترەریکـدا ئـەو پێشنیارەیان پێشکەش کرد کە ناوەڕۆکەکەی ئەو دابـڕان و جیابوونەوەیەی لێ دەکەوتەوە.

لـەو کاتـەی نۆبـار لـە پاریسـەوە ئـەم مەبەسـتە باشـانەی بەرامبـەر سەلتەنەکە ئاشکرا کرد، لەولاشەوە بەترەریك پێشنیاری بۆ قەیسەر کرد کە هەرێمـەکانی ڕۆژهەلاتــی ئەنــەدۆڵ بخرێنــە ژێـر دەسـتەلاتی ڕاسـتەوخۆی ڕووسیاوە.

بڕوانکردن بەوەی کە ئەم بەترەریکە ئەلقە لە گوێی ڕووس نەبووە و هەروا لە خۆیەوە ئەم داوایەی بەبێ ئاگایی ڕووس کردووە، مە حاڵە. بۆگۆس نۆبار ددانی بـەوەدا دەنـا کـە ئەرمەنـەکان گشت هیـوا و ئەمـەلێکیان ناوەتـە سـەر پشـتگیری ڕووس و ئامادەشـن کـە بـەپێی موچـیاری و ڕێنماییـەکانی حوکەمەتی ڕووس کاربکەن.[١٠]

حوکمـەتی عوسمـانی هەسـتی کـرد کـەوا لـە مەترسیدا، هـەتا بـەر لـە هـەردوو شـەڕەکانی بـەلکان و ئـەو خەسارەتبارییەی تووشـی هـات. بـەلام نەیدەتوانی لەبـەردەم پاڵەپەستۆ و گەلەکۆمـەکی ڕووس و بـاقی دەوڵـەتانی ئەوروپاوە خۆی ڕاگیرکات. تەنیا هیوای بەوە بوو کە ئەو یەکبوونـەی هێزە

ئەوروپاییەکان شەق و پەقی تێبکەوێ، بۆیە ئەمانیش پلانێکی چاکسازی تایبەت بەخۆیانیان پێشنیار کرد، لەڕێی باڵیۆزی عوسمانیەوە لە لەندەن (تۆفیق پاشا) بەریتانیەکانیان لێ ئاگادار کردەوە. داواشیان لە بەریتانیا کرد کە حەقدە ڕاوێژکاریان بۆ ڕەوانە بکات تا سەرۆکاری جێبەجێکردنی ئەو چاکسازیانە بکەن لە گشت لایەکی سەڵتەنەکەدا، بەمەش بەورباییەوە، قوماربازانە، مەبدەئی مامەڵکردنی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵیان جیا لەگشت ناوچەکانی تری وڵات ڕەتکردەوە.

ئەم کۆمەڵە ڕاوێژکارە دەبوو سەرپەرشتیاریان تێدا بووایە لە بوارەکانی خۆجێیەتی وەك: قەزایی، جیهازی دەرەك، کاروباری گشتی، کشت وکاڵ. لەمەش گرنگتر دەبوو پشکنەرێکی گشتی بەریتانی دانرایە بۆ لێپێچینەوە لە چۆنێتی کردن و ئەنجامدانی ئەو چاکسازیە پێویستانە. حوکمەتی عوسمانی پەیمانیش دەدا کە پێشنیارەکانی ئەو پشکنەرە گشتیە جێبەجێ بکات[1].

هەرچەندە بەریتانیا هەوپەیمانی ڕووسبوو بەڵام ڕووس پلانێکی لەو چەشنەی ڕەتکردەوە کە بەریتانیا تیا لە پێشتر بێ و خۆیان لێی بەدەر بن، ئەمە ناکۆکیەکی دیپلۆماسی هێنایە ئاراوە، ڕووسەکان وایان پێشنیارکرد کە: ڕووس بەهاوبەشی هەردوو شەریکەکانی لە (هاوپەیمانیە سێ لایەنەکەدا - فرانسا و بەریتانیا) ئەو چاکسازیانە دیاری بکەن کە نیاز وایە بکرێن. بەڵام ئاڵمان کە سەرەتای ئەوەیبوو ببێتە تاکە هاوپەیمانێکی ئەوروپایی بۆ سەڵتەنەکە، ئەم پێشنیارەی وا دایە قەڵەم کە قەبووڵ نییە.

چارەنووسی پلانی چاکسازی لەنێو ئەو کۆبوونەوانەدا یەکلایی کرایەوە کە باڵیۆزەکانی ئەوروپا لە ئەستەمووڵی پایتەخت، لە حوزەیران/ یۆنیۆی ١٩١٠ دەیانکرد.

ئاڵمانەکان پێشنیاری ئەوەیانکرد کە با دەوڵەتی عوسمانیش نوێنەری خۆیی هەبێ لەو کۆبوونەوانەدا، ئەمە لە لایەنەکانی ترەوە بەرهەڵستیەکی

توند گرا و ئیتر لێی بێدەنگ بوون. دەبوو هێزە ئەوروپاییەكان بڕیارەكان بدەن و ئینجا بیسەپێنن بەسەر عوسمانیەكاندا بەڵام بەبێ ئەوەی بڕیار لەسەر هیچ كامیان بدەن.

ڕووسیا پێشنیاری كرد كە هەر شەش هەرێمەكەی ڕۆژهەڵات (ئەرزڕۆم، ڤان، دیاربەكر - ئامەد، بەتلیس، مەعمورەی عەزیز — جەزیرە - و سیواس) بكرێنە یەك هەرێم، حاكمێكی مەسیحی عوسمانی یان ئەوروپایی ببیات بەڕێوە، ئەو حاكمە دەستەڵاتی بەڕێوەبردن و دەرەك و سوپایش، ئەگەر پێویستبوو، هەبێ، لیژنەیەكیشی بۆ دانرێ كە هەركام لە مەسیحی و موسوڵمانەكان تیایدا وەك یەك نوێنەریان هەبێ.

دوای گفتوگۆ و مشتومڕێكی زۆری نێوان ئەم هێزە ئەوروپاییانە دواجار گەیشتنە ئەوەی بەرنامەیەك دانێن بەڵام بە دەستكاریكردنێكی كەمەوە، دەوڵەتی عوسمانی چی لە توانایدابوو كردی بۆ هەمواركردنی ئەو بەرنامەیە و دەستكاریكردنی، پێشنیاری كرد كە لە باتی حاكمێكی مەسیحی یان ئەوروپایی با چەند ڕاوێژكارێكی ئەوروپایی بۆ حاكمێكی عوسمانی دانرێ، بەڵام ئەوروپاییەكان لە ئاست ویستی عوسمانیدا خۆیان گێل كرد.

لە ٢٥ حوزەیران/یۆنیۆی ١٩١٣ دەوڵەتەكەی (سەعید حەلیم پاشا) لەسەر (بەڵگەنامەیەك) ڕەزامەندی پیشاندا كە بریتیبوو لە ١٦ خاڵ سەبارەت پرۆژەی چاكسازی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ. ڕوس لەو خاڵانە ناڕازی بوو بەڵام دوایی لە ٨ شوبات/ فەبرایری ١٩١٤ پەسەندی كردن. بەرنامە كۆتاییەكە بەشێوەیەكی بنەڕەتی دەڤاودەڤی ئەوەبوو كە پێشتر ڕووس پێشنیاری كردبوو، هەمواركردنە بنەڕەتیەكان بەوە دەشكایەوە كە هەرێمی (تەرابزون) بخرێتە سەر ئەو شەش هەرێمەی تر و دابەشكردنی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی بۆ دوو بەشی (پشكنەری). ئەمەش بە پێچەوانەی یەك پشكنەری كە ڕووسیا وێنای دەكرد.

پشکنەری یەکەم (ئەرزرۆم) دەکاتە بنکەی خۆی، کە: ئەرزرۆم، سیواس و تەرابزون دەگرێتەوە. پشکنەری دووەم (ڤان) دەکاتە بنکەی خۆی، کە: ڤان، پەتلیس، مەعمورەی عەزیز — جەزیرە - و دیاربەکر — ئامەد - دەگرێتەوە. بەرنامەکە گۆڕانکاریەکی تەواوی لە شێوەی حوکمی عوسمانیدا تێدابوو کە ئەو دوو پشکنەریانە پەیڕەوی بکەن:

• پشکنیارێکی ئەوروپایی دادەنرێ بۆ حوکمکردنی ئەو دوو هەرێمە تازەیە، حاکمەکە ئەوروپایی دەبێ، بەپێی ئەو لیستانە دادەنرێ کە دەوڵەتە ئەوروپاییەکان پێشکەشی دەوڵەتی عوسمانی دەکەن.

• پشکنیارەکان ڕێکخستنی ئیداری و ئالیەتی (بەڕێوەچوونی) قەزایی و پۆلیس و دەرەك لە پشکنەریەکانیاندا بەڕێوەدەبەن. ئەمانە ڕێگەپێدراون کە لە بارەی حاکمان و کاربەدەستانی دەوڵەتەوە لێپێچینەوە بکەن، دەستەلاتیشیان دراوەتێ بۆ لابردنی بەرپرسان.

• ئەم پشکنەریانە لەو ناکۆکیانە دەکۆڵنەوە کە دەربارەی زەویوزارن و ئەرمەنەکان دەڵێن لێیان زەوت کراوە.

• بەیانە ڕەسمی و ئاگاداریەکان بە زمانە ناوخۆییەکان بڵاودەکرێنەوە، بۆ گشت هاوڵاتیان هەیە لە دادگە و فەرمانگە ڕەسمیەکاندا زمانی خۆیان بەکاربێنن

• ئەگەر پێویست بکات، هێزەکانی سوپا دەخرێنە ژێر فەرماندەیی پشکنەرەکەوە، گشت هاوڵاتیان بۆیان هەیە کە لەناو سنووری ئەو پشکنەریەی تیا دەژین خزمەتی سەربازی بکەن. بەتالیۆنەکانی سوارەی حەمیدییە دەکرێنە یەکەی یەدەگی سوارە بەلام دەبێ چەکەکانیان لە عەمبار و جبەخانەکاندا بێ، لە پێویستدا نەبێ چەکیان نادرێتێ.

• بۆ پێکهێنانی کۆمەڵەیەکی گشتی لەهەر پشکنەریەك هەڵبژاردنێك ئەنجام دەدرێ، نیوەی ئەو کۆمەڵە گشتیە لە موسوڵمانان و ئەو نیوەکەی تری لە مەسیحیەکان دەبێ.

• دامەزراندنی بیرۆکراتەکان و فەرمانبەرانی ئیدارە بە گوێرەی هاوسەنگی دەبێ لەنێوان هەردوو تایەفەکەدا، نیوەیان لە موسوڵمانان و ئەو نیوەکەی تر لە مەسیحیەکان دەبێ.

ئەگەرەکو سیستمی پشکنەریەکان جێبەجێ بکرابا، سنوورێکی بۆ دەستبەسەراگرتنی عوسمانیان دادەنا لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا. چونکە دەوڵەتی عوسمانی لە گشت دەستەڵاتێکی فەرمانڕەوایی دادەماڵێ، چ لە شێوە و چ لە ناوەڕۆکیشیدا. هێزەکانی دەرەك و سوپا، و بەڕێوەبردن و قەزا، یان با بگوترێ دیارترین دامەزراوەکانی حوکم، دەکەوتنە دەستی بیانیو کەسانی نامۆ، لەمەش گرنگتر فەرمانڕەوایی زوربەی دەخرایە لاوە. بەرپرسانی ئەوروپایی و رۆژنامەکانیان ئەم پرۆژە چاکسازیەیان بە (چاکسازیە ئەرمەنیەکان) وەسف دەکرد، جا واقیعیش هەروابوو.

لە هەڵبژاردنی ئەندامانی کۆمەڵەکاندا، هەر دەنگێکی مەسیحی یەکسان بوو بە سێ دەنگی موسوڵمان (خشتەی ١ - ٧).

هیچ کام لە ئەرمەن و موسوڵمان یا ئەوروپاییەکان لەوە گومانیان نەبوو کە ئەم دوو پشکنریانە هەنگاوی یەکەمن بۆ یەکالاکردنەوەی ئەنەدۆڵی عوسمانی. پرۆژەی چاکسازی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ لە جەوهەردا هیچ جیاوازیەکی تری نەبوو لەگەڵ ئەو پرۆژە هاوشێوانەدا کە لە رۆژهەڵاتی رۆمیلیا (باشووری بولگارستان) و ناوچەی (جبل لوبنان) و د ـزگەی (کریت) جێبەجێ کران، لە گشت ئەم شوێنانەدا ئەوروپاییەکان عوسمانیەکانیان ناچار دەکرد کە (چاکسازیەکانیان) قەبووڵبێ و پەسەندی کەن. وە ئۆتۆنۆمیەکی فرەوانتر بدەنە دانیشتوانی ناوچەکە، دواییش سەڵتەنەکە ئەو خاکانەی لە دەستدەچوو.

ئاخری و ئاقیبەش بولگاریا رۆژهەڵاتی رۆمیلیای خستە سەر خاکەکەی خۆی، یۆنانیش دورگەی کریتی برد بۆ خۆی، بەڵام جەبەل لوبنان سەربەخۆ بوو. رێکەوتننامەی (پشکنیارەکان) رێگەی تەختدەکرد بۆ ئەوەی

عوسمانێکان ناوچەیەکی تریان لە کیسچێ.

خشتەی ١ - ٧ دانیشتوان و نوێنەرایەتیان لە هەردوو پشکنیارەکەدا (موسوڵمانەکان):

هەرێم	ژمارەی موسوڵمانان	کۆی دانیشتوان	ڕێژەی سەدی موسڵمان	ڕێژەکەیان لە کۆمەڵەی گشتیدا	ڕێژەکەیان لە بیرۆکراتیەکەدا
تەرابزون	١,١٧٨,٦٥٥	١,٥٠٥,٤٩٠	٧٨	٥٠	٥٠
سیواس	١,١٩٦,٣٠٠	١,٤٧٢,٨٣٨	٨١	٥٠	٥٠
ئەرزرۆم	٨٠٤,٢٨٨	٩٧٤,١٩٦	٨٣	٥٠	٥٠
کۆی پشکنەری باکوور	٣,١٧٩,٢٤٣	٣,٩٥٢,٥٢٤	٨٠	٥٠	٥٠
ڤان	٣١٣,٢٢٢	٥٠٩,٧١٧	٦١	٥٠	٥٠
پەتلیس	٤٠٨,٧٠٣	٦١١,٣٩١	٦٧	٥٠	٥٠
مەعموورە - جەزیرە	٥٦٤,١٦٤	٦٨٠,٢٤١	٨٣	٥٠	٥٠
دیاربەکر - ئامەد	٦٩٨,٩٨٥	٧٥٤,٤٥١	٧٩	٥٠	٥٠
کۆی پشکنەری باشوور	١,٨٨٥,١٧٤	٢,٥٥٥,٨٠٠	٧٤	٥٠	٥٠
کۆی گشتی	٥,٠٦٤,٥١٧	٦,٥٠٨,٣٢٤	٧٨	٥٠	٥٠

سەرچاوە: Justin Mc carthy, Muslims and minorities
١١٢)p . ١٩٨٣(New York university press

• کاردانەوەی کوردەکان

زوربەی دانیشتوە کوردەکان دەشێ بێ سەواد و بێ ئاگابووبن لە سیاسەی نێودەوڵەتی، بەڵام سەرەك خێڵەکان زۆرزان و بەباشی لەوەی لە دەوروبەریان ڕویدابوو گەیشتبوون، دەرکیان بەوە کردبوو کە ئەوە نابووتی عوسمانیێکانە وا دەوڵەتی ناچارکردووە ئاوها سیستمێکی قەبووڵبێ کە ببێتە هۆی کەمکردنەوە یا وێرانکردنی دەستەڵات خۆی و سەرەك خێڵەکانیش.

ئەم سەرەك خێڵانە هیچیان بۆ نەمابۆوە، لە بەرژەوەندی تایبەتی خۆیان، جگە لە بەرهەڵستیکردنی ئەو گۆڕانکاریانەی کە سەپێنرابوون بەسەر دەوڵەتدا. بەڵام سوودە شەخسیەکانیان تەنیا هۆکار نەبوو بۆ بەرهەڵستی کوردەکان. هاوڵاتیە کوردە ئاساییەکان لە هەرێمێکی وەك ڤاندا و لەو گۆڕانکاریانەی تیا ڕوویان دەدا ئەوەیان دەبینیەوە کە زنجیرەیە ڕوداوەو لە کۆتاییدا دەبێتە هۆی ماڵ کاولییان:

دەستەڵات چۆتە دەست حوکمەتێکی (کافر) کە لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) پێکهاتووە.

• ئەم حوکمە تازەیە ئەرمەنیەکانی لا لەپێشترە، بەتایبەت تاشناقێك کە دوژمن بە کوردە.

• دەوڵەت گەلێ ڕێوشوێنی توندی دژ بە کورد گرتۆتە بەر، کەچی ئەمەی بەرامبەر بە یاخیبووە ئەرمەنەکان پەیرەو نەکردووە.

• ئەو گۆڕانکاریانەی لە دەوڵەتدا هاتوونەتە دی هەڵوێست و پێگەی عوسمانیەکانیان کز کردووە، ئەمانە بەهۆی شەڕکردن لەگەڵ هەوادارە کۆنەکانیان گەلێ زەویوزاری باشیان لەدەستخۆیان دا، ئەم کارەش هەرگیز لەسەردەمی سوڵتان (عەبدولحەمید)دا ڕوی نەدەدا.

• ئەوروپاییەکان دەوڵەتیان ناچار دەکرد کە ئەو دەستەڵاتەی هەیەتی

بەسەر کوردەوە تەسلیم بە ئەوروپایی و ئەرمەنەکانی بکات (یانی کوردەکان بخاتە ژێر دەستی ئەوانەوە.)

لەوانەیە لە رۆژهەڵاتدا کوردەکان لەو ئالیە سیاسی و دیپلۆماتیە نەگەن کە ببووە هۆی ئەو کارەساتەی بەسەر عوسمانیەکاندا هاتبوو، بەڵام شوێنەوارە ناهەموارەکانی ئەو کارەساتەیان لە هەرێمەکانی خۆیاندا بەچاو دەدی، هەرچەندە لە ڕەوشی خۆیشیان نەدەگەیشتن بەڵام هەندێ لە پڕوپاگەندەچیە کوردەکان دەهاتن و تێیان دەگەیاندن[13].

● عەشایرەکان و دەوڵەتەکەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)

هەرچەندە سەرکردەکانی عەشایرە کوردەکان هەرگیز پشتگیری حوکمەتی مەرکەزییان نەکردووە، بەڵام بەتایبەت لەو حوکمەتە تازەیەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) نیگەرانبوون، یەك لەو هۆکارانە ئاینیەکی ڕوتبوو، سەرکردە ترکە تازەکانیان بە ئایندار دانەدەنا، زۆر کەرەت کوردەکان ئەوانەیان بە (کافر) ناو دەبرد، چونکە نموونەیەکی ئەوروپاییان هێناوەتە ناوناوانەوە و بەلای ئەو کوردانەوە ئەوانە دەستبەرداری (موسوڵمانیەتێکی ڕاستەقینە) بوون و لە دین وەرگەڕاون[14].

لە سونگەی بۆچونێکی عەمەلی زیاترەوە، ئەم سەرکردانە بەرهەڵستی ئەو کارانەی حوکمەتی کۆمەڵەیان دەکرد کە بەو ئامانجە بوو دەسەڵات بخەنە دەستی دەوڵەتەوە. بەلای سەرکردە عەشایرەکانەوە حوکمەتێکی نموونەیی ئەوەیە کە ڕازیبێ بەوەی واز لە سەرکردە و سەرەك خێڵەکان بێنێ کە چۆن حوکم دەکەن بابیکەن، دەستیان بەرەڵاکات، بەبێ هیچ یاخیبوونێك.

بەڵام ئەم جۆرە حوکمە ماوەیەکبوو لە رۆژهەڵاتدا باوی نەمابوو، هەتا بەر لە پێکهێنانی حوکمەتە دەستووریە تازەکەش.

لەسایەی حوکمی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)یەوە گۆڕانکاریەکان بە گورجی بەرەو شێوازی نوێ دەچوون، بەڵام ئیستە حوکمەت نیازی وایە حوکم تەسلیم بکات [٥].

چەند بەتالیۆنێ نێررانە ڤان و ئەرزرۆم و مووسڵ، لەمانەشەوە بەرەو ناوچە گوندنشینەکان، ئەمەش بەمەبەستی گەیاندنی دەستەڵاتی دەوڵەت بەو جێگە دوورەدەستانە، لە کەسیش نهێنی نەبوو کە باجگرەکانی دەوڵەت زوو بە زوو دوی ئەو هێزانە دەکەون.

سەرکردەکان وایان دەدایە قەڵەم کە ئەو گۆڕانکاریانەی لە هەیکەلی فیرقەکانی سوارەی حەمیدییەدا هاتوونەتە دی، ئامادەن بۆ ئەو گۆڕانانەی کە نفوز و دەستەڵاتیانی داماڵیوە. سوڵتان (عەبدولحەمیدی دووەم) ئەو فیرقانەی پێکهێنا، ئەمەش بۆ ڕێکوپێککردنی سوارە کوردەکان تا ببنە یەکەیەکی ئەسپسواری هاوشێوە بەسەربازە قۆزاقەکانی ناو سوپای ڕووس، هەریەک لەو ٦٦ بەتالیۆنەی کە لێی پێکهاتبوو ڕەنگدانەوەیەکی ئەو عەشرەتەی خۆیبوو کە لێوەی دروستببوو.

ئەرکی ئەم بەتالیۆنانە لە ئەرکی فیرقە چەکدارەکانی حوکمەت دەچوو کە سەر بە نفوزی سەرکردەکانیان بن لەگەڵ ئەرکی فیرقەیەکی ئەسپسواری ڕێکوپێک. ئەو تفەنگانەی بەسەر ئەفرادەکانی سوارەی حەمیدییەدا دابەش کرابوون، چەك و جبەخانەی ناو عەشایرەکانی تازە کردەوە، سەرەڕای ئەمە ئەو نازناو و لەقەبە سەربازیە عوسمانیانەی کە بە سەرکردەکانیان دەدرا ئاستێکی بەرز و برێ قەدر و حورمەت و شەرمەندی و ڕێزی دەدانێ.

خۆ هەتا ئەوانەش کە چووبوونە سەر بیروباوەڕی شۆڕشگێران ڕێزیان لەو دەستکەوتانە دەگرت کە سوڵتان/ خەلیفە دابوویتی. لەگەڵ ئەمەشدا ڕێکخستنی سەربازی لەناو ئەو بەتالیۆنانەدا زۆر لاوازبوو، حوکمەتە تازەکە بە حەق و هەقیانەت بەشێکی زۆری ئەم لاوازیەی حەمیدییەی دەدایە پاڵ

ئەو ڕواڵەت و سیما عەشایریەی کە پێیانەوە بوو. ویستی سەرلەنوێ ڕێکیان خاتەوە تا ببنە ٢٤ بەتالیۆن و بەپێی ناوچەکانیشیان دەستنیشانیانکەن، وە چەسپاندن و گردکردنەوەی یەکە عەشایریە بچووکەکانیش لەژێر سەرکردەیەکی تازەدا. ئەمە سەرکردەکانی ئەو یەکە عەشایرانەی نیگەران کرد و هاوکاریکردنی سیستمە تازەکەیان ڕەتکردەوە، ئەو سیستمەی کە بە کردەوە سوارەی حەمیدییەی مەحووکردەوە.

لە ئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی ئەو ڕێکخستنە غەیرە نیزامیەدا ئەو سەرکردانە بەشێکی گەورەی دەستەڵاتە قانوونیەکەی خۆیان لەدەستچوو، بێجگە لە هەندێ لەو گەنجینە چەکانەی لەلایان عەمبارکرابوو، جارێکی دی وایان لێکدایەوە کە حوکمەت هەڵوێستێکی دوژمنکارانەی بەرامبەر بە دەستەڵات و نەریتە عەشایریەکانیان وەرگرتووە[16]. جا لەوانەیە یەك لە هۆکارەکانی شێتگیری کوردەکان و ڕاپەڕینیان لەوەدا بووبێ کە حوکمەت بەرگریشی لە مافەکانی ئەرمەن دەکرد.

حوکمەتە تازەکە کەوتە پیشاندانی نارەزاییەکی توند بەرامبەر زەوتکردنی زەویوزاری ئەرمەنەکان لەلایەن عەشایرەکانەوە، لەهەندێ جاردا، ئەو زەویانە لە باتی قەرز و قۆڵە دەستیان بەسەردا گیرابوو، هەر کام لە سەرۆك خێڵەکان و دەوڵەمەندە موسوڵمانەکان و ئەرمەنیش داوای ئەو قەرزانەیان دەکرد[17]. بەڵام زورێکی ئەو زەویانە لە ڕێی ناشەرعیەوە زەوتکرابوون، کوردەکان وایان دادەنا کە زەوتکردنی ئەو زەویانەی خاوەنەکانیان هەڵاتوون بۆناو ڕووس و شوێنانی تر، لەسەروەختی شۆڕش و هەراکانی ساڵانی نەوەدەکاندا، کارێکی شەرعی و دادپەروەرانەیە، چونکە ئەو خاوەن موڵکانە بە (خائین) دەژمێررێن سا (بە هەقبێ یان ناهەق).

سەربازان و دەرەکی عوسمانی دەستیان کرد بە داگیرکردنەوەی ئەو موڵکانەی لەوەبەر کوردەکان داگیریان کردبوو، بە زەبری هێز گێڕانیاننەوە

بۆ خاوەنە ئەسڵیە ئەرمەنیەکانیان. هەتا بەهێزترین عەشرەتێکی کوردی وەك (حەیدەرانلی) ناچار کرا کە ئەو گوندانەی زەوتی کردبوو و ئەوانەش کە لە هەراکانی نەوەدەکاندا زەوتیان کردبوو بیانگێڕێتەوە[18]. (سەعید بەگ) مەجبورکرا کە ژمارەیە لەو موڵکانەی دەستی بەسەردا گرتبوو بیانگێڕێتەوە، ئەمە بووە هۆی یاخیبوونی[19].

بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ژمارەیەکی زۆری زەوی هەر بەدەست سەرەك خێڵەکانەوە مایەوە، بە ڕوونیش دیاربوو کە دەوڵەت دەستی کردووە بە گۆڕینی (ماق) سەرکردە تەقلیدیەکان لەوەی کە چیان بوێ بە ئارەزووی خۆیان بیکەن لە داگیرکردن و زەوتکردنی زەوی ئەم و ئەو.

لە ١٠ کانوونی دوو/ یەنایری ١٩١٤ (سمیس)ی کونسوڵ ڕەوشی ڤان لە ڕۆژانی (تەحسین بەگ)دا ، کە حاکمێکی پێش هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەرمەنەکانبوو، ئاوا باس دەکات:

((لەوەتەی – تەحسین بەگ - ئەم والیەی ئیستە، هاتووە، ڕێوشوێنی زۆر توندی بەرامبەر چەتە و ڕێگرە کوردەکان گرتۆتەبەر، ئەمەش بۆ ئەوەی بیانووی ئەرمەنەکان ببڕێ بۆ سکاڵاکردن (بیانووی زەوتکردنی موڵك و ماڵ و ئاژەڵ) ، لەوە دەچێ سیاسەتی والی بەرامبەر ئەرمەنەکان دادپەروەرانەبێ، کەچی ئەوان لەڕێی توانج و لاقرتێ دوژمنکارانەکانیانەوە، ڕەخنە تفت و تاڵەکانیانەوە لەناو ڕۆژنامەکاندا ئەرکەکانی سەخت و گران دەکەن. لە جەولەیەکی ئەم دواییەیدا بۆ (هەکاری - سانکاك) مەسەلەی کوردەکانی (مانهوران) ژمارەیان خۆی دەدا لە دوو هەزار و بۆ چوار مانگ دەچێ لە ئێرانەوە هاتوون و لە گوندە ئەرمەنەکاندا نیشتەجێ بوون. ئەو گوندانەی پێ چۆڵکرد ن و بەسەر ئەو گوندە کوردانەی سەر سنووردا دابەشی کردن[20].))

ئەو سەرکردە خێڵەکیانە، ڕێوشوێنەکانی دەوڵەت کە دەیگرتنەبەر و لە

قازانجی ئەرمەنەکانبوو، وەك خۆییان نەدەدی کە تەنیا لەدەستچوونێکی سادەی چەند زەویوزارێ بوو، بەڵکو وایان لێکدەدایەوە کە ئەوە سەلماندنێکە لەبۆ ئەوەی کە ئەرمەن، بە سەرکردەیی شۆڕشگێڕەکان، بوون بە لایەنی دەستەڵاتدار.

بە داهاتنی ساڵی ١٩١٢ زۆر لەو عەشایرانە بوونە خاوەن سەرکردەی ڕۆشنبیری وا کە خوێندن و زانستەکانیان لە ئەستەموول و شوێنانی دی وەرگرتبوو، لەباتی پیاوانێکی لادێیی سادەی نەخوێندەواری نەشارەزا لە سیاسەی جیهانیدا، ئەوانە لە شیکردنەوەکانیاندا بۆ ڕەوشی سیاسی ڕاستیان دەپێکا: دەرکپێکردنی خاڵە لاوازەکانی عوسمانیەکان وا پاڵیان بە ئەوروپاییەکانەوە دەنا کە جۆرە سیستمێ بسەپێنن بە سەریاندا کە لاگیربێ بە ئەرمەنەکان لە ڕۆژهەڵاتدا، لەوانەشە بەرەو ئۆتۆنۆمی یان سەربەخۆییان بەری.

ئەو سەرکردانە پەییان بەوەش برد کە لە گشت ئەم گەمانەدا چ لایە زەرەرمەندە.

● شۆڕشەکانی کورد

لەوانەیە یاخیبوونەکەی (سەعی بەگ) نموونەیەکبێ لەو کۆسپانەی کە عوسمانێکان لەکاتێکدا دەیانویست چارەسەری مەسەلەی زەوتکردنی زەوی ئەرمەنەکان بکەن، تووشیان هات. ئەمە لەلایە، گێرانەوەی زەویەکان بۆ ئەرمەن دەستخۆشی ئەوروپاییەکان و ئەرمەنی لێ کەوتەوە. هەرچەندە تاشناق ڕۆژێ نەبوو کە نەڵێ: دەوڵەت کارێکی ئەوتۆ ناکات بۆ یارمەتیدانی ئەرمەنەکان. لەلایەکی ترەوە ، ئەو کارانەی دەوڵەت دوژمنایەتیەکی ئێجگار توندی دەهێنایە کایەوە، گێڕانەوەی موڵکە داگیرکراوەکان بێگومان کارێکی شەرعی و ئەخلاقی بوو، بەڵام سەرکردەی عەشایرە کوردەکانو ئەو

موڵکدارانەی موڵکەکانیان لەدەستدابوو بەو جۆرە لە مەسەلەکەیان نەدەڕوانی. کوردەکان تەنیا سەرنجی ئەوەیان دەدا کە تاقە کێشەیە کە چارە کرابێ مەسەلەی گێڕانەوەی زەویەکانە بۆ ئەرمەن، بەڵام ئەوانەی لە کوردەکان زەوتکرابوو، نەگێڕدرابوونەوە. هەروا بە وردی سەرنجی ئەوەیان دەدا کە دەستەلاتی سیاسی سەرکردە تاشناقیێکان و سەرکەوتنەکانیان ڕۆژ لەدوای ڕۆژ پەرە دەسێنێ، ئەمە بە پاڵ دەستێوەردانی ئەورووپاوە تا دەستەڵاتەکە بۆ ئەرمەن زامنکات، ئەمانە بوونە هۆی یاخیبوون و تەشەنەکردنی هەڵمەتی پڕوپاگەندەی دژ بە حوکمەت و ئەرمەنیش، گشت لایەکی گەلی کوردیش، نەك تەنیا سەرکردە کوردەکان، بەبیر ئەمەوە چوون و پێیان خۆشبوو.

ئەو کاری دزی و یاخیبوونەی کە (سەعی بەگ) دەیکرد دەرەنجامێکی ڕاستەوخۆی سیاسەی دەوڵەتبوو کە بریتیبوو لە گێڕانەوەی موڵکە داگیرکراوەکان. کە دەرەکەکان هاتنە بارەگەکەی لە (ئێرجیك) تا فەرمانی پێ بکەن بۆ گێڕانەوەی زەویەکان بۆ ئەرمەن، سەعی بەگ بەرگری کرد و دوو پۆلیسیشی لێ کوشتن، لەباتی ئەوەی چاوەڕوانی سزا بێت هەڵات و خۆی ون کرد، ئینجا هەر خۆی سەرکردەیی پەنجا بۆ حەفتا پیاوی دەکرد و هێزیشی لە (یوسف حەیدەرانلی) دۆستیەوە و (سمایل) کە خزمی (سەعی) خۆییبوو، بۆ هات. جگە لە هێزی ڕێگرێکی تر بە ناوی (میر میهی) .

هێزەکانی سەعی بەگ بەردەوام پەلاماری گوندی مەسیحی و موسوڵمانەکانیان دەدا و باج و سەرانەیان لێ دەسەندن. کەرەتێك هێرشێکی کردە سەر شارێکی گەورەی وەك (غیفاش)، سەربازەکان ئابلۆوقەیاندا، بەڵام توانی هەڵبێ[31] .

لە ساڵی ١٩١٤ هێزەکانی عوسمانی سەعی بەگ و چەن چەکدارێکیان لە باکووری ڕۆژاوای ئێراندا، نێزیك بە سنووری ترك، کوشت[32] .

بە ئاسانی ناتوانرێ سەعی بەگ وەك ناوێکی تر بۆ لیستی ئەو چەتە و ڕێگرانەی تر زیادکرێ. ئەم هەر دز و جەردەیەك نەبوو بەڵکو کەسێکی یاخیبوو لە دەوڵەت و دژ بە حوکم.

دیسان هەروا بە ئاسانی نازانرێ ئایا ئەو زەویانەی کە حوکمەت لە سەعی بەگی زەوت کردبوو بەڕاستی لە ئەرمەنی دزیبوو؟، ئەو وای دادەنا کە ئەو یەکێکە لەوانەی بوونەتە قوربانی دەستی سیاسەتێکی دوو فاقی لەپێناو و بۆ ئارامکردنەوەی ئەرمەن بەلام لەسەر حیسابی کورد. هێرش و پەلامارەکانی هەماهەنگبوون لەتەك هەڵمەتێکی ڕاگەیاندنی بەردەوامدا دژ بە دەوڵەت، زۆر کەڕەتیش ئەو هەڵمەتە لەلایەن خەڵکەوە گوێی لێ دەگیرا.

کوردەکان، بەتایبەت تاکی عەشایرەکانیان، وایان هەستدەکرد کە دەوڵەت لە دژی ئەمان پاڵی داوە بە پاڵ ئەرمەنەوە، بۆیە (سەعی بەگ) جۆرە بۆچوونێکی دەردەبڕی کە زۆری تریش هەمان بۆچوونیان هەبوو. بێگومان هەندێ لەو یاخیبووانە ئامادەبوون کە لاوازیەکەی عوسمانیەکان بڕەخسێنن بۆ بەرژەوەندی خۆیان، ئەو سەرکردە عەشایرانەی کە تێدەکۆشان بۆ ئۆتۆنۆمی و فراوانکردنی پانتایی دەستەڵاتیان، دیاردەیەکی دەگمەنیان پێك نەهێنابوو، بەلام ئەوەی بەر لە هەڵگیرسانی یەکەم جەنگی جیهانی گۆڕابوو ئەو پاڵپشتی و کۆمەکیەی ڕووسەکانبوو لە رۆژاوای ئێراندا کەلەوێ ناوچەیەکی بێ ترس و ئەمینی بۆ ئەو یاخیبووانە هێنابووە دی، تیایدا دەیانتوانی ڕیزەکانی خۆیان ڕێکخەن و هەڕەشەش بن بۆسەر سەڵتەنەکە.

بەر لە هێرشەکەی ڕووس بۆ سەر ئێران لە ١٩٠٩، عوسمانیەکان هەندێ جار دوی یاخیبووەکان دەکەوتن بۆناو خاکی ئێران، لە (ڕاونانێکی خوێناویدا)، حوکمەتی فارسیش (بەدەگمەن) یاخیبووانی لای خۆیی ڕاودەناو دەیشکاندن. دەوڵەتی فارس بە فیعلی چووبووە ژێر دەستی ڕووسەوە،

عوسمانێکانیش نەیان دەتوانی سنووری ئێران وەك جاران ببەزێنن، تا لەگەڵ ڕووسەکان لووتیان نەبێت بە لووتەوە و نەکەونە شەڕەوە.

(سمایلی سمکۆ) سەرکردەیەکی عەشایری شوکاکەکانبوو و هەروا ڕابەری شوکاکی ناو ئێرانبوو، زەویوزارەکانیان سنووری تێپەڕاندبوو بۆ ناو (سارای)[23]. لە ساڵی ١٩١١ سمکۆ و پیاوەکانی شەڕێکی قورسیان دژ بە سەربازە عوسمانێکان کرد، ئەفرادەکانی عەشرەتەکەی دەیانویست بە ڕێگەی (خۆی - سارای)دا سنوور ببڕن و پەلاماری ڤان بدەن، ناچارکران بگەڕێنەوە، بەڵام هەردوولا زیانێکی ئێجگار زۆریان لێ کەوت.

لە ساڵی ١٩١٣ دیسان سمکۆ پیاوەکانی بەمەبەستی هێرشێکی گەورە کۆکردەوە، بەڵام تەقەللاکەی ئەمجارەشی بەرەنگاربە هێزێکی گەورەی عوسمانێکان بۆوە، عوسمانیەکان گلەیی ئەوەیان دەکرد گوایە ڕووسەکان کە ڕۆژاوای ئێرانیان گرتبوو، پشتگیری سمکۆ دەکەن[24]. شتێکی بەڵگەنەویستبوو، کە ئەوانیش لەم باسەیدا متەقیان لەخۆ بڕیبوو[25].

تەماحەکانی سمکۆ ئەو سنوورەشی تێپەڕاندبوو کە تەنیا سەرکەوتنە ڕوتەکانی وەك سەرکردەیەکی تەقلیدی بەئەنجام بگەیەنێ، بەڵکو پلانەکەی کە دەیان ساڵبوو کاری لە پێناودا دەکرد، بریتیبوو لە یەکخستنی گشت عەشرەتە کوردەکان بە ڕابەرایەتی خۆی و ئینجا بەرەوڕووبوونەوەی هەردوو دەوڵەتی فارس و عوسمانی.

ناتوانرێ پەی بەوە ببرێ کە ئاخۆ نیازی دامەزراندنی دەوڵەتێکی کوردی بووە یاننا، بەڵام جێی گومان نییە کە دەیویست دەستەڵاتێك بگرێتە دەست.

سمکۆ ئامادەیی ئەوەی تێدابوو کە پشتگیری ڕووس بڕەخسێنێ بۆ هێنانەدی مەبەستەکانی. لەکاتی شۆڕشەکەی ئێراندا سەرەتا دایە پاڵ شۆڕشگێڕان دژ بە دەوڵەت بەڵام زۆری نەبرد سەنگەری گواستەوە و چووە

لای ڕووسەکان، ڕووسەکانیش هەر یارمەتی سمکۆیان نەدەدا، بەڵکو هەندێ پلەی ئیداریشیان پێ سپارد بارەگەی یەکەمی لە (قوتور) بوو، بەڵام لە ساڵی ۱۹۱۲دا ڕووسەکان داوەتی (تەفلیس)یان کرد، لەوێ نیشانە و مەدالیای سوپاسگوزاری و ئافەرینیان بەرامبەر خزمەتەکانی کە بۆ ڕووسیای کردبوو، پێ بەخشی. دواییش لە (شاری) پلەیەکی ڕەسمیان دایە و خۆی و پیاوەکانی چوونە ئەوێکانێ، براکەشی لە قوتور لە جێگەکەی دانیشت[٢٦].

پاش ئەو هەوڵەی بۆ هێرشکردن لە ساڵی ۱۹۱۳ و سەرنەگرتنی، بەڵام سمکۆ هەر مەترسیەکی سەر سنوور بوو بۆسەر دەوڵەتی عوسمانی، کەمجاریش شەڕی ڕاستەوخۆی دەکرد (ڕووسەکانیش کەمجار هاوکارییان دەکرد) *بەڵام هەواداران و پیاوەکانی پەلاماریان دەدا و شەڕەکان ئەوان دەیان کرد، کەچی لە یاخیبوونی خەڵکانی تردا بەشداریان نەدەکرد. لەوانەیە گەورەترین ئاسەوارێکی خراپ لە کارەکانی سمکۆدا بۆسەر ڕێکخستنی سیاسی عوسمانی لەوەدابووبێ کە ببووە نموونەیەکی سەرکەوتوو تا چاوی لێ بکرێ لە سونگەی ئەو هاوکاریەیەوە لەگەڵ ڕووسەکان و دواییش تەقەڵلادانی بۆ ئەوەی نەهێڵێ شوکاکەکان لەجەنگدا یارمەتی عوسمانیان بدەن.[٢٧]

(شێخ تەها) کە سەربەماڵباتی (شەمدینان)ە لە بەرەبابێکی سەردك عەشایری ئەوتۆیە کە بەردەوام ڕێز و ویقارێکی ئاینییان هەبووە، بەڵام باپیرە گەورەی (شێخ تەهای نێری) لە سام و هەیبەتدا هیچی لەم کەمتر نەبووە، ڕابەری دەروێشە موسوڵمانەکانی (نەخشی)بوو، دەورێکی باڵای هەبووە لە بڵاوکردنەوەی ڕێبازی نەخشیدا لە باشووری ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ.[٢٨]

(شێخ عوبێدوڵڵا)ی باپیری هەر لە دەریاچەی ڤانەوە تا دەریاچەی ورمێ خاوەنی هەوادارانێکی بنکە فرەوانبوو، زوربەی دانیشتوانی ڕۆژاوای

---

* ئەمە بە پێچەوانەی ئەوەیە کە مێ پێشتر باسکرا. ((وەرگێڕ))

ئێرانی کردبووە خۆی، جگە لە شوێنکەوتوانی لە ناو سەڵتەنەی عوسمانیدا. بەڵام ئاخری لە ١٨٨١دا بەدەستی فارسەکان شکستی هێناو ئینجا عوسمانێکانیش دەستگیریان کرد[٢٩].

(محەممەد سادق) کە کوڕی (عوبەیدوڵلا)بوو، بەدرێژایی ساڵان بیووە سەرچاوەی گێروگرفت بۆ عوسمانیەکان، پەلاماری نەستووریەکانی دەدا و هاوکاری قاچاغچیە ئەرمەنەکانی دەکرد لە ئامدیوکردنی چەکدا و بەردەوامیش پەلاماری دانیشتوانی دەدا.

کە (محەممەد سادق) لە ساڵی ١٩٠٧دا مرد، (تەها)ی کوڕی لەجێی خۆی دانا، بەڵام سەرەتا دەبوو تەها شەڕ و ناخۆشیەکانی ناو بنەماڵەکەیان لەسەر سەرکردەیی یەکلاکاتەوە، بۆیە تا نەبووە سەرکردەی هەقەتی شۆڕشەکەی دژ بە عوسمانیەکان بەرپانەرکرد، دوایی سەربازەکان بەگیریان هێناو ناچار رووی لە ئێران کرد.

لە نیسان /ئەپریلی ١٩١٣ گەیشتە (ورمێ) کە ئەوکات لەژێر دەستی ڕووسەکاندا بوو، دەڵێن گوایە سی بۆ چل هەزار چەکداری کوردی لەتەکدا بووە و ئامادەی فەرمانی ئەوبوون. دیارە ئەم ژمارە قەبەیە پێوەی نراوە و زیادەڕۆییە، بەڵام ئەوەی جێی دوو دڵی نییە ئەوەیە کە گاڵتە بە هێز و توانای نەدەکرا. عوسمانێکان لێبوردنیان بۆ دەرکرد، بەڵام ئەو هەر لە ئێراندا مایەوە و لە شۆڕشەکەیدا بەردەوامبوو[٣٠].

گشت هەوڵ و کۆششەکانی عوسمانێکان بۆ گێڕانەوەی شێخ تەها بۆ باوەشی سەڵتەنە و گەیشتن بە ئاشتییەك لەگەڵیدا بەباچوو، شاند و نێردراوەکانی دەوڵەت لە هاتوچۆدا بوون، بەڵام بێ سەمەر. دەڵێن گوایە ڕووسەکان یارمەتی عوسمانیەکانیان نەدەدا لەبۆ هێورکردنەوەی ڕەوشەکە و ئاوکردن بە ئاگرەکەدا[٣١].

عەشرەتی (بارزان) زۆر گەورە نەبوو، بەڵام وەزن و بایەخی لە جێگە و پێگەی سەرۆکەکەیانەوە بوو، شێخێکی ڕێزدار و بەویقار، سەرۆکاری کۆمەڵێ

لە هەوادارانی (نەقشبەندی)ی دەکرد.[٣٢]

لە واقیعدا ژمارەیەکی زۆر لە ئەندامانی عەشرەتی بارزان لەو کوردانە بوون کە لە چلەکانی سەدەی نۆزدەدا دەهاتنە بارزان بۆ زیارەتکردن، ئەو ناوبانگە ئایینی و ڕێزە وزۆرەی بە (شێخ عەبولڕەحمان)ەوە بوو، یەکەم شێخیان، ئەو موریدانەی کێش دەکرد.

کە عوسمانێکان سەربەخۆیی میرنشینە کوردەکانیان کۆتایی پێ هێنا، لەنێو کوردەکاندا دەستەلاّت کەوتە دەست سەرکردە گەلێکی وەك بنەماڵەی (بارزان)، کە ئەوانیش هەردوو پلە و ئاستی ئایینی و حیکمەی سیاسیان پێکڤە گونجاند و ڕێکیان خست.

(شێخ عەبدوسسەلام) کە لە ١٩١٠دا شێخی بارزان بوو، شوێنکەوتوانی بەسەرکردەیەکی ئایینی و سیاسی دەڤەرەکەی خۆیانیان دادەنا، ئەو دەڤەرەی کەوتبووە ڕۆژهەلاّتی (ئامێدی)یەوە لەسەر سنووری نێوان هەردوو هەرێمی (موسڵ) و (ڤان). پەیوەندیەکی توندوتۆڵ و بەرفرەوان (شێخ عەبدوسسەلام) و دەوروبەرەکەی بەستبۆوە بە کورد و مەسیحیەکانی ئەو ناوچەیەوە، ساوەك هاوپەیمان و دۆست یان وەك دوژمن.

بەهۆی سروشتی سەخت و دژواری ناوچەکەوە دەوڵەت دووچاری نارەحەتیەکی زۆر ببوو لەو هەولاّنەیدا بۆ دەستبەسەراگرتنی ناوچەکە، بە بزنەریگەیەکی تەسك و تروسکەوە گوندەکان بەیەك دەگەیشتن. بەر لە هەردوو شەڕەکانی بەلکان شێخ عەبدوسسەلام دەستی پێ کرد، سەرزارەکی شێخ دژ بەو عەلمانیەتەی حوکمەتەکەی (ئیتیحاد و تەرەقی) وەستایەوە، هەرچەندە فرەوانکردنی پانتایی دەستەلاّتی دەوڵەت و سنووری باج سەندنی دەوڵەت ناوچەی نفوزی ئەویشی دەگرتەوە. جا ئەمە دوو هۆکاری بنەڕەتی بوون بۆ بەرپاکردنی شۆڕشەکەی. ئیتر ملکەچکردنی بۆ دەستەلاّت ڕەتکردەوە و لە ١٩١٠دا باجی نەدەدا بە دەوڵەت.

لە موسڵەوە هێزەکانی عوسمانی بۆ هێرش بردنە سەر شێخ دەستیان بە

جووڵەکرد، بەڵام ئەو و پیاوەکانی پەنایان برد بۆ نەستووریەکان لە (تیاری) کە نیمچە حوکمێکی فرەوانی خۆیانیان هەبوو لەسنووری دەفەرەکەیاندا. چونکە هێزە عوسمانیەکان نەیان دەویست یان تۆ بڵێ نەیان دەتوانی، ڕووبەڕووی هێزی نەستووری و بارزانیەکان ببنەوە[٣٣]. جا وەستان تا لە مانگی ئادار /مارسی ١٩١٣دا هێرشێکی تریان دژ بە شێخ دەستپێکرد، ئەمەیان زیاتر لەوەی پێشتر سەرکەوتوتر بوو، یەك فیرقەی سەرباز کە لە ڤانەوە هاتبوو، بریتیبوو لە بیست ئەسپ سوار، کەتیبەی یەك و دوو لە لیوای ٩٧ پاڵپشت بە دوو تۆپی شاخ و دوو ڕەشاش.

یەکە سەربازیەکان لەوە بچووکتر بوون کە بە ڕواڵەت دەیان نواند، ئەمانە دووچاری شپرزەییەکی ناهەموار بوونەوە، نەخۆشی و درمیش بەپەتاوە لەناویاندا بڵاوبۆوە. سەربازەکان بەگشتی ژمارەیان لە ٥٠٠ کەس تێ نەدەپەڕی[٣٤]. بەڵام ئەم هێزە بە پاڵپشتی ئەو کوردانە بوو کە دژ بە شێخ بوون.

لە ڕاستیشدا کوردەکانی ناو سوپا عوسمانیەکە لە هەردوو پەلامارەکەدا توانیان پێشڕەوی بکەن، لە شەڕێکی گوێ ڕوباری (زێ)دا شێخی بارزان شکستی هێنا و بە هەوادارانێکی زوریەوە بەرەو ئێران هەڵات، ئێرانێك کە ئەو کات لەژێر دەستەڵاتی ڕووسەکاندا بوو[٣٥].

شێخ ماوەیە لە (تەفلیس) پایتەختی قۆزاقە ڕووسەکاندا مایەوە، سەرەنجام گەڕایەوە ئێران. لە ساڵی ١٩١٤ شێخ عەبدوسسەلام لەلایەن شوکاکە نەیارەکانیانەوە دەستگیر کرا و دایانە دەست دەوڵەتی عوسمانی تا ئیعدام کرا[٣٦]*.

* بۆ زیاتر زانین لەبارەی شۆڕشەکەی شێخ عەبدوسسەلام و ئاکامەکەی بڕوانە: پێ ڕەش: بارزان و حرکة الوعي القومي الكردي ١٨٢٦-١٩١٤ (بەبێ شوێن و جێی چاپکردنی) ١٩٨٠ (وەرگێڕ)

● ئایین و یاخیبوونی کورد

حوکمەتەکەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لەگەڵ ئەوەی بە کۆمەڵێ (کافر و مولحید) دادەنران، ئامێرێکیشبوو بەدەستی مەسیحیەکانەوە، یانی بەدەستی ئەوروپایی و ئەرمەنەکانەوە. پێگەی (شێخ تەها) و (شێخ عەبدوسسەلام) بە پلەوپایە ئایینیەکەیانەوە قایم بوون، جا کە لەگەڵ چەند شێخێکی تردا شۆڕشیان بەرپاکرد، هەر تەنیا هەڵوێستێکی سیاسیان بۆ خۆیان تۆمار نەکرد، بەڵکو زێر بە زێر وەلە هەندێ کاتدا بە ئاشکرا ڕایاندەگەیاند کە سوڵتان /خەلیفە نوێنەرێکی گونجاو و موناسیب نییە بۆ ئیسلام، شێخە گەورەکانی وەك (تەها و عەبدوسسەلام) جگە لە نوێنەرێکی دیار و ئاشکرای ئەو جۆرە ڕاوبۆچوونانە دژ بە دەوڵەت، لە کاردابوون و لەناو تۆڕێکی ئایینی فرەوانی سۆفیگەریدا لەخواری ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵدا پەلوپۆیان بڵاو ببۆوە و تەشەنەیان کردبوو. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە گوێ بەو دەنگانەش دەدرا کە بانگەشەیان بۆ یەکبوونێکی کورد دەکرد.

بەگردەوەش ئەمە هاتە دی، بانگەشەی ئەم شێخە ڕێزدارانە بۆ یەکبوونی موسوڵمانان دژ بە حوکمەتە مولحیدەکەی (ئیتیحاد و تەرەقی) لەلایەن خەڵکەوە گوێی بۆ ڕادەگیرا و بەقسەیان دەکردن و کاریشیان بۆ دەکرد، یانی بە پیریەوە دەچوون[٢٧].

ئەم شێخانە دەیانتوانی هەر لە ڕیزی عەشیرەکانەوە هەوادار لەخۆیان گردکەنەوە، (شێخ سەعید عەلی) لەناوچەی (هیزان - پیران) هەر شتێکی وای دەویست، کە لە (دهۆك) کۆبوونەوەیەکی ڕێکخست بۆ پلاندانانی بەرهەڵستیکردنی دەوڵەت[٢٨]. سەرکردەیەکی ئایینی دی (مەلا سەلیم) لە پەتلیس شۆڕشێکی شێخەکانی هەڵگیرسان.

هەرێمی پەتلیس مێژوویەکی دەوڵەمەندی هەیە لە شۆڕش و

ڕاپەڕینەکانـدا، لەوانەیـە دیـارترین و پـڕ مەترسـیترینیان ئـەو شۆڕشـانەی ئەرمەنەکان بووبن کە لە ناوچەی (ساسۆن - مووش) هەڵیان گیرسانن. بـەڵام کوردەکان لـە ساڵی ١٩٠٧ لـە کارێکی نیمچە یاخیبوونـەوە گلان، سـەرکردەی ڕێبازە سۆفیگەریەکەی نـاو پـەتلیس دەستڕۆیشتو و خـاوەن نفوزێکی گـەورە بـوون، لـە ١٩٠٧دا بـەرەو ڕووی کـارە چاکسـازیەکانی دەوڵـەت وەسـتانەوە، کوردەکـان دەستیان بەسـەر شـاری پەتلیسـدا گـرت و بینـا و فەرمانگـەکانی دەوڵـەتیان خسـتە ژێـر دەسـتی خۆیـان، بـە سـەرکردەیی شـێخەکانیان لـە ماڵەکەی خۆیـدا پـەلاماری (فەریـد پاشـا)ی حـاکمی شاریان داو بریناریشیان کرد، ماڵیان تاڵان کرد و سەرۆکی پۆلیسیشیان کوشت.

بۆ جڵەوگیری یاخیبووەکان حوکمەتی ناوەنـدی حـاکمێکی تـری بـۆ شار دانا و گەنمەشامیەکی زۆریشی کڕی و دابەشی کـرد بەسـەر خەڵکەکـەدا[٣٩]. لـە ساڵی ١٩١٣ شێخەکانی پەتلیس داوای خۆپیشاندانێکی گـەورەیان کـرد دژ بـەو کارەی بەرپرسان کـە دەرەکـەکانی ئـەو وڵاتـە ئەوروپاییانـەیان هێنـابووە نـاو شـارەکەوە کـە لـە بەڵکانـدا لەدەسـتیان چـوو بـوو، گوایـە (ئەمانـە کـافر و بیانیشن) بەڵام پاسەوان و دەوریەکانی پۆلیس توانیان ڕایانگرن[٤٠].

لـە بـەهاری ١٩١٤ دەوڵـەت زانیـاری پیلانێکـی پـێ گەیشـت دەربـارەی شۆڕشێکی گەورەتر لە پەتلیسدا، بەفەرمانی قایمقامی جاتاك، (مـەلا سـەلیم) کـە سـەرکردەی ئـەو بزاڤـەی دەکـرد، گرتیـان. بـەڵام بـە بـەرتیل و دەم چەورکردنی بەرپرسان توانی دەربازبێ، کە لـە سـەرەتای ئـادار /مارسـی ١٩١٤ گەیشتە ناو شاری پەتلیس یەکەم هەوڵی دا بۆ هەڵگیرسانی شۆڕشێ، بنکـەی سەرکردەییەکەی خۆی بە پەنا کونسۆلگەری ڕووس و دەیرێکی ئەرمەنیـەوە دامەزراند، شتەکە کتوپڕ نەبوو، کە حاکمی پـەتلیس مـەلا سـەلیمی بانگکرد بۆ تـاوتوێکردنی ڕەوشـەکە و گفتوگۆ، مـەلا سـەلیم هەسـتی کـرد هێزەکـەی کەمە و بەشناکات، لەوانەیە ئەو پاڵپشتانەی کە دەبێ فریـای کـەون و بگـەن،

تا ئەو حەلە نەگەیشتبوون. جا شاری جێهێشت تا لە شێخەکانی دەوروبەر هێز کۆکاتەوە، نەگەڕایەوە تا (شێخ سەعید عەلی) لە (هیزان-پیران) و چەند شێخێکی تری لە (غیفاش، کارجیکان، متکی و ڤارتۆ) چاو پێکەوت و دڵنیابوو لەوەی کە هاوکاری دەکەن.

یاخیبووان توانیان لەو فیرقە سەربازە خۆیان دەربازکەن کە نێررا بوو بۆ بەرەنگاربوونەوەیان، لە ١٩ ئادار/مارسی ١٩١٤ بە هێزێکی دوو هەزار کەسی عەشایرەوە هاتنە ناو شار، دیسان لەلای کونسوڵگەری ڕووسیا و دەیرە مەسیحیەکەوە گردبوونەوە[٤١].

پلانی یاخیبووەکان، کە تەمایاری ئەوەبوون سەرەتا دەستبگرن بەسەر بینا و دەزگە دەوڵەتیەکانی ناوەڕاستی شاردا، بەوە پێشی لێ گیرا کە (موستەفا عەبدولخالق بەگ)ی حاکمی شار[٤٢]، هەر زوو ئەمەی پێشبینی کردبوو، جا هێزی زیاتری لە (ڤان، سیرت، مووش،تەرابزون)ەوە بۆ بەرەنگاربوونەوەیان هاوردبوو.

عەبدولخالق بۆخۆی شانبەشانی ڕائید (کازم - ئوزئاڵپ)[٤٣] کە سەرکردەی دەرەك بوو لە ڤان، دەورێکی سەرەکیان بینی لەسەرپەرشتیکردنی بەرگری کردنەکەدا. لە ١٩ ئادار/ مارسەوە بەردەوامبوو هەتا ٢١ ئەو مانگە، یاخیبووان نەیانتوانی بە ئامانجەکانیان بگەن، کە بینا و فەرمانگەکانی ناو شار بوو، نووسینگەی پۆستە و بروسکە، بەندیخانە و شوێنی دی. لە ٢١ ئادار /مارسدا یاخیبووان بڵاوەیان لێکرد ، مەلا سەلیم و سێ هاوڕێی پەنایان بردە بەر کونسوڵگەری ڕووس و دەیانگوت نیازیانە ببنە هاووڵاتی ڕووس، هێزە عوسمانیەکان ژمارەیەکیان لە یاخیبووەکان، کە لەوەدابوون بەرەو ڕووسیا لە سنوور بپەڕنەوە، دەستگیرکرد[٤٥].

ئەوەی مابۆوە لە سەرکردەکان درانە دادگەیەکی سەربازی بەپێی قانوونێکی سەربازی، پانزەیان حوکمی ئیعدام دران و ئیعدام کران، نزیکەی

سەد کەسیشیان بەند کران یان بۆ (حەیفا) و (یەمەن) دورخرانەوە. بەڵام مەلاسەلیم و هاوڕێکانی لە پەنا کونسوڵگەری ڕووسدا مانەوە، بە (غیابی) فەرمانی ئیعدامیان بۆ دەرچوو، هەتا سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانی لەوێدامانەوە، لە تشرینی دوو/ نۆڤامبری ١٩١٥ کە دەستگیرکران، ئەوانیش لە سێدارە دران.

* چوونە پاڵ ڕووس

پشتگیری عەشایری کورد لە دەوڵەتی عوسمانی تەمومژاوی و نادیاربوو، لە زوروبەی قۆناغەکانی مێژووی عوسمانیدا دیارترین سەرکردەکانی کورد سەربەخۆییەکی فرەوانیان هەبووە، زوربەی کەرەتیش عوسمانیەکان ڕووبەڕووی کێشەو گرفتی ئەوتۆ دەبوونەوە کە لە کاروباری عەشایریدا کوردەکان لەپێشتربوون.

(ئیان.م.سمیس) کە کونسوڵێکی بەریتانیا بووە لە ڤان لەم ڕووەوە دەڵێ: بەهۆی ئەو دوژمنایەتیە هەمیشەییەی سەرەك هۆزەکان لەگەڵ یەکتردا، ئەوان هەر جەنجاڵ و سەرقاڵی ململانێ عەشایریەکانی ناو خۆیان بوون و نەدەپەرژانە سەر ئەوەی کێشەی تازە بۆ دەوڵەت بخولقێنن. بەهۆی نەبوونی ئەو هۆکارانەیش کە وابکەن باج لە وڵاتدا بسەپێنن، دەوڵەتیش دەستی نەدەخستە کاروبارەکانیانەوە[٤٦].

لە شەڕەکانی ئەوسا لەگەڵ ڕووسدا، زوربەی سەرۆك هۆزەکان پابەندبوونی خۆیانیان بەمەسەلەی عوسمانیەوە هێشتەوە، سەبارەت بە هەندێکیان دەکرێ وای دانێین کە هاوکاری موسوڵمانەتی و ئیسلامیەتەکە هۆکاری گرنگ بوو لە لاگیری و وەلای سیاسیدا. لەتەك تێڕوانینێکی لۆژیکی ئاڵۆزدا دەشێ ئەمە جوتبێ و ڕێکەوێ لەناست مەبەست و نیازە دووربینەکانی ڕووس و سەرەڕای ئیمانیشیان بەوەی کە چوونە پاڵ ترك

زیاتر لە خزمەتی بەرژەوەندیەکانیاندایە، وەك لەوەی بچنە پاڵ ڕووس. کەچی سەرەڕای ئەمەش هەندێ سەرەك خێڵ ئامادەبوون کە یارمەتی ڕووس بدەن، ئەگەرەکو ئەمە خزمەت بە بەرژەوەندی خۆیان و هۆزەکەیان بکات.

کە عوسمانیەکان لەهەردوو شەڕەکەی بەلکاندا تێشکان ئیتر بیرکردنەوە لەچوونە پاڵ ڕووسیا زیار بووە شتێکی ئاسایی، هەندێ لەو سەرۆك هۆزانە وایاندەزانی کە تەنیا بژاردەیەکی لۆژیکی هەر ئەوەیە کە لەگەڵ ڕووسدا مامەڵە بکرێ، چونکە وا دەردەکەوت کە ڕووس ئامادەیە و لە ئان و ساتدایە بۆ پامالکردنی رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ، خۆ ئەسڵەن ئەوان رۆژاوای ئێرانیان وا بەدەستەوە. ئیتر کونسوڵە ڕووسەکان کەوتنە کرانەوە بەڕووی سەرۆك عەشرەتە کوردەکاندا. باشتریش وایە پیاو بەلای براوەدا بابداتەوە، هەرواشبوو، هەندێ سەرۆك عەشرەت وابیریان دەکردەوە. بەڵام مەحاڵە ئەوە بزانرێ کە ئاخۆ سەرکردە یاخیبووەکانی تر کە یارمەتی و کۆمەکی ڕووسیان وەرگرتبوو هەر بەم جۆرە بیریان دەکردەوە و بەم مەبدەئە ڕازیبوون یان نا؟ چونکە هیچ تۆمار و دیکۆمێنتێکیان دەربارەی ئەو کۆبوونەوانەی خۆیان و ئەوان کە دەیانکرد بۆ پلان دانان بۆ سیاسەتەکانیان، جێنەهێشتووە. بەڵام دەشێ هاوکاریکردن لەتەك ڕووسدا شێوازێکی باشبێ بۆ ئەوەی نەهێڵن رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ نەکەوێتە ژێر چنگی ئەرمەنەوە.

سەبارەت بە ڕووس لەوانەیە واباشتربێ کە ناوچەکە بگیرێ و دابەشکرێ و لێ بگەڕێن کە پارسەنگی کوردیش هاوتابێ بە ئەرمەن، چونکە ئاخری و ئاقیبەت ڕووسیا ڕۆژێ لە ڕۆژان حەزی بەوەنەکردووە کە ڕێ بدرێ نفوزێکی سیاسی ئەرمەن لەهیچ کام لەم شوێنانەدا ببێ کەوان بەدەستیەوە.

بنەماڵەی بەدرخانیان مێژوویەکی کۆنیان لە یاخیبووندا هەبوو، لە چلەکانی سەدەی نۆزدەدا بەدرخان دەستی کێشایە سەر ناوچەیەکی گەورە و

نایە ژێر دەستەڵاتی خۆیەوە، بنکەی سەرەکیش لە شاری (سیزرەر) بوو، هەتا ساڵی ١٨٤٧ لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانیدا دەجەنگا، بەڵام بەهۆی هەڵگەڕانەوەی کەسانی ناو بنەماڵەکەیەوە نەبووایە پشتی لە عەرد نەدەدرا و نەدەشکا[٤٧]. عوسمانیان کاری یاخیبوونەکەیان سەرکوتکرد و بەڵام ڕازیشبوون بەوەی بنەماڵە هەربە سەرۆکایەتی عەشرەتەکەیان و لەجێی خۆیاندا بمێننەوە، جێیەکی فرەوانی پانوپۆڕی ئەوتۆ کە بەزەحمەت دەیگەیشتنێ و عوسمانیانیش حوکمکردنی ئەو ناوەیان بەلاوە سەخت و پڕ چەڵەمە بوو، بێجگە لەوەی کە خێرێکی ئەوتۆشی بۆ دەوڵەت نەدەدایەوە.

لە ساڵی ١٩١٣، (حسێن) سەرۆکی عەشرەتی بەدرخانیان لە دەوڵەت یاخیبوو، بەدرخانێکان تەکتیکێکیان بەلاوە بوو کە بریتیبوو لە تێکدان و شێواندنی باری ئاسایش، وەك پەلاماردانی کەشتیەکانی ناو (دیجلە) و کوشتنی سەرنشینەکانی. حسێن خۆی بەناوچە شاخاویەکانی ناوچەی مووسڵدا و هەرێمەکانی باشووری پەتلیس و ئامەددا، بۆ بەدەستخستنی پشتگیری سەرەك خێڵەکانی تر جەولەیەکی کرد. هەتا دەشڵێن گوایە خەریکبووە لەگەڵ (مار شەمعون)ی سەرگردەی نەستووریەکاندا ڕێکەوێ و پەیمانێك ببەستن.

حسێن مژدەی سەربەخۆیی بە سەرکردەکانی تر دابوو، بەڵام لەمەدا بەتەواوی نەیپێکا. چونکە هێزەکانی بەدرخان هێجگار وا بەهێز نەبوون تا بەشی ئەوە بکات هێرش بەرنە سەر شارەکان و بەهەقەتیش هەڕەشەبن بۆ سەر دەوڵەت، بەڵام خۆ بوونە هۆی پشێوی و ئاژاوە لە ناوچەکەدا.[٤٨]

شۆڕشی بەدرخانیان بۆخۆی مەترسیەکی سادەبوو لەسەر عوسمانێکان، چونکە لەناوچەیەکی دورە دەستەوە سەری هەڵدابوو، دەوڵەتیش ئەوەندەی هێز و توانا هەبوو تا یاخیبووان ڕاونێ. بەڵام مەترسیەکە کاتێ پەرەی سەند کە (عەبدولڕەززاق) کە نوێنەری حسێن بوو، دەنگی دایە پاڵ دەنگی (شێخ

تەها) و هێزەکانی بەدرخانی نارده سنووری ئێران، ئینجا هەرکام لەم دووانە دەستیان نایە ناو دەستی ڕووسەکان، بەمە شۆڕشەکەیان مەترسیەکی ڕاستەقینەی بۆسەر سنووری عوسمانی هێنایە گۆڕێ. سەرەڕای ئەمەش (عەبدولڕەززاق) تێڕوانینێکی تایبەتی هەبوو لەبۆ یەکخستنی کورد و سەربەخۆییان لەژێر سایە و حوکمێکی ڕووسیاییدا، ئەمەش مەترسیەکبوو کە گشت سنوورەکانی هەر شۆڕشێکی عەشایری تری بەزاندبوو. بگرە لێیانی تێپەڕاندبوو. لەوەش دەچوو کە تاکە یاخیبوویەکی کوردبووبێ کە پلان و بەرنامەیەکی کارکردنی هەبوو.

(عەبدولڕەززاق) ویستی پەیامێکی مەقاوەمە ئاراستەی ئەرمەن و ئەوروپاییەکان بکات، چونکە وای هەستدەکرد کە وا خەریکن دەستبگرن بەسەر ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا و چەکیش لەشانی کورد دامالن، زەوی و زارەکانیشیان بدەنە دەست ئەرمەن و کورد بەگشتی بکەنە کۆیلەی خۆیان.

لە بەیانێکی ڕەسمیدا بۆ کوردەکان، ئاشکرای کرد کە سەڵتەنەی عوسمانی بەتەواوی ملکەچی ئەوروپاییەکان بووە، بەشێوەیەك کە سوڵتان ناچار بووە مافەکانی کورد بگۆڕێتەوە بە بەردەوامی و مانەوەی سەڵتەنەکەی. لەبەرەو ڕووبوونەوەی ئەمەدا تەنیا هیوایەکی کوردەکان مقاوەمەیەکی سەربازی چەکدارانەی سەرتاسەریە[٥٠]. ئەم بەرهەڵستیکردنە ڕاستەوخۆ بەرەو ئەوروپاییەکان ئاراستە نەکرابوو، کورد بەرامبەر ئەوروپا چی پێ دەکرێ؟ وە دەیانتوانی بۆ قایلکردنی دەوڵەتی عوسمانی تا لە چوارچێوەی مامەڵەکردنیدا لەگەڵ ئەوروپاییەکان جێگە و سەنگێکیش بۆ کورد دانێ، چی بکەن؟ نەخێر، تەنیا هیوای کورد بەلای عەبدولڕەززاقەوە ئەوەبوو کە عوسمانیەکان لە ڕۆژهەڵاتدا وەدەرنێ.

دەکرێ عەبدولڕەززاق بەپیاوێکی واقیعبین دانێین، لەو بڕوایەدا بوو کە چارەنووسی سەڵتەنە هەر بە لەدەستچوونی ڕۆژهەڵاتی نەنەدۆڵ دەبێ، بەڵام

پرسەكە لەوەدایە كە بزانرێ ئاخۆ چ ماف و نەریتێكی كورد بەردەوام دەبێ و ئاخۆ ئەرمەنەكان كورد نوقم ناكەن. ئەو دەیگوت: ئەگەر كورد نەیەوێ ڕووس و ئەورووپاییە ئەرمەنەكان وا دەست بەرەڵلا بن و جڵەوی دەستەڵاتی حوكمی كوردیان بكەوێتە دەست، ئەوا پێویستە لەسەری كەیەك بگرێ و بۆ ئەورووپای دەرخات كە لەناوبردنیان كارێكی ئەستەمە و دژ بە بەرژەوەندیەكانی ئەورووپا خۆیشیەتی.

بە پێچەوانەی ئەرەمەنەكانەوە (عەبدولڕەززاق) ددانی بەوەدا دەنا كە ڕووسەكان نەیاندەویست دەوڵەتێكی ئەرمەنی دامەزرێنن. بەپێی پلانەكەشی دەبێ كوردەكان سەروەری ڕوسیایان بەسەرەوە قەبووڵبێ بەڵام دەبێ سەربەخۆییان پارێزراو بێ و چۆن دەیانەوێ ئاوا بژین، ئەو كارانەش كە بانگەشەی بۆ دەكردن بریتی بوون لە شۆڕش و دەستخستنە ناو دەستی داگیركەرانی ڕووسەوە، ئەمانەش لە جەوهەردا هەر عەینی ئەو كارانەن كەلە پلانی شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا بوون[5].

جا بەهۆی كاریگەری ڕووسەوە بۆ سەر شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و یاخیبووانی كوردەوە، ئەوا ئەم شتە گت و پڕنەبوو، شیكردنەوەكەی (عەبدولڕەززاق) بۆ ڕەوشی كورد زیرانە و لێزانانە بوو، ئەگەر بوار بدرایە بە پشكنەرەكانی ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵ كاری خۆیان بكردایە (بڕوانە خوارتر) ئەوا بەزۆری دەبووە هۆی ئۆتۆنۆمیەك بۆ ئەرمەن و دەستبەسەراگرتنێكی ڕووسیش بەسەر ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵدا.

كە ساڵی ١٩١٠ هاتە بەرەوە، عەبدولڕەززاق گەیشتە ئێران و هۆزە كوردەكانی ناوچە سنووریەكانی گردكردبۆوە تا بیانخاتە سەر دۆزەكەی، هەرچەندە كارەكانی، بەر لە تێكشكانی عوسمانیەكان لەیەكەم شەڕی بەلكانـدا، زۆر گرنگ نەبوون. لە مانگی نیسان /ئەپریلی ١٩١٣ و بەسەرپەرشتی كونسوڵەكانی ڕووس و ئێران، عەبدولڕەززاق شوێنكەوتوانی

ڕێکدەخست و هەڵمەتێکی ڕاگەیاندنی دژ بە عوسمانێکانی ڕابەرایەتی دەکرد[٥٢].

لەشانسی عوسمانێکان عەبدولڕەززاق ئەوەی سەلماند کە لە فەلسەفەی شۆڕشگێڕیدا زیاتر شارەزا و لێزانترە وەك لە دەستخستنی پشتگیری سەرکردەکانی تردا یان لە بەگژاچوونەوەی عوسمانیەکاندا. ڕووسەکان توانیان ئەوانیدی قایلکەن کە بچنە هاوپەیمانیەکی ڕەسمیەوە لەگەڵ عەبدولڕەززاق، بەڵام بەبێ هاوکاری سەربازی. هەرچەندە ئەوانەی کەلە ژێر دەستیدا دەجەنگان هەمیشە شەڕوانەکانی هێزی بەدرخانیەکان بوون، بەڵام کاتێ کە (حسێن) لە ١٩١٣ کۆچی دوایی کرد، بەشێکی زۆری پاڵپشتی کردنەکەی بنەماڵەی بەدرخانیانی لەکیسچوو، جێگرەوەکەی حسێن ڕێککەوتنامەیەکی ئاشتی لەگەڵ دەوڵەتدا مۆرکرد[٥٣].

شۆڕشەکەی عەدولڕەززاقیش هەتا دوا هەفتەی مانگی ئەیار/ مایۆ ١٩١٤ بەشێوەیەکی نارێکوپێك بەردەوامبوو، عوسمانێکان لەدواشەڕدا لە نێزیك (سیرت) شەڕوانانی عەبدولڕەززاقیان شکاند، ئەندامانی بنەماڵەی بەدرخان دەستگیر کران[٥٤]. عەبدولڕەززاق و چەند کەسێك لە هەوادارانی هەڵاتنە ئێرانەوە بۆ پەنا ڕووسەکان. لەکۆتایدا لەسەروبەندی یەکەم جەنگی جیهانیدا ڕووسەکان لەسەر ئەو خزمەتانەی کە هەیبوو کردیانە فەرمانداری هەرێمی (پەتلیس) کە داگیریان کردبوو[٥٥].

• شکستی کارە یاخیبووەکان

لەوانەیە ئەو هۆکارە بنەڕەتیانە کە شکستیان بە یاخیبوونی سەرکردە کوردەکان هێنا: نەبوونی پاڵپشتیەکی بەردەوام و پەرتەوازەیی یاخیبووان لەناو خۆیاندا بووبێ. سەرباری ئەو ڕێککەوتنەی کە بەهۆی ڕووسەکانەوە بۆ هاوکاریکردن لەگەڵ گشت یاخیبوواندا، کەچی هەرگیز هەوادارانی (بەدرخان

و بارزان) هێزەکانی خۆیانیان یەکنەخست بۆ پاڵپشتی یەکدی.

ماوەیەکی دور و درێژ سمکۆ هەرخۆی بە تەنیا لە ساحەکەدا بوو، ئەماحی شەخسی و دوژمنایەتی عەشایری و ملکەچی بۆ دەوڵەتی ئیسلام، ئەمانە گشتیان بوونە هۆی ناتەبایی و یەکنەگرتنی کوردەکان بەرووی دەوڵەتدا. لەکاتێکدا عەشایری تر هەبوو وەك (حەیدەرانلی) کە تەریکبوون و گۆشەگیر بەشداری ڕوداوەکانیان نەدەکرد، سەرکردە ئایینیە یاخیبووەکانی (پەتلیس)یش بەبێ هاوکاری و پشتیوانیەکی عەشایرەکانی دی کاری خۆیان دەکرد، سەرباری گشت ئەو ئەسبابانەی بوونە هۆکار بۆ بەرهەڵستی لە دەوڵەتی عوسمانی یان بۆ لایەنگیری و دەست تێکەڵاوکردن لەگەڵ رووس، وە لەگەڵ ئەو هەموو یاخیبوونانەی کە ڕویاندا، دەبێ جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە کە کورد بەگشتی وەلا و ملکەچبوونی خۆیان بۆ دەوڵەتی عوسمانی هێشتەوە، کەمێك لەو سەرۆك هۆزە گەورانە لێی یاخیبوون و لێی هەڵگەڕانەوە، ئەو شێخانەی کە هەستان و دەستیان دایە شۆڕش کردن نەیاندەتوانی ژمارەیەکی ئەوتۆ لە شوێنکەوتوان لە خۆیان کۆکەنەوە تا بگەنە ڕادەی مەترسیەکی ڕاستەقینە، هەرچەندە بە بێ دوو دڵی تەنگژە و سەرێشەیان هەر دروست دەکرد. کوردەکان زوربەیان ڕەعیەتێکی بەوەفا بوون و بگرە زیاتریش.

سەرەڕای شکستی کارە یاخیبووەکانی کورد، بەڵام کارێکی نەرێنی گەورەی کردە سەر هەرێمی ڤان و دەستەڵاتی عوسمانی، زوربەی ساڵانی ١٩١٣ - ١٩١٤ یاخیبووە کوردەکان بوونەهۆی نانەوەی ئاژاوە لە بەشێکی زۆری خواروی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا، شەڕەکان لەنێوان سەربازانی عوسمانی و یاخیبووانی کوردا وە لەنێوان عەشایرەکان خۆیاندا هەماهەنگبوو لەگەڵ تەقەللای ئەوروپاییەکان بۆ یەکلاییکردنەوەی مەسەلەی پشکنەرەکان و دیاریکردنی چارەنووسی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، ئەمە کاری کردە سەر ئەوەی کە

تێـڕوانینی ئەوروپاییـەکان سـەبارەت بـەتوانای عوسمانیـەکان بگـۆڕێ لـە دابینکردن و مسۆگەرکردنی ئاشتی لەنێو خەڵکەکەدا.

هەر جارێك شەڕیان بکردایـە عوسمانێکان یاخیبووانیـان دەشکاند، لـە گوێ ڕووباری (زێ) (شێخ عەبدوسسـەلام)یان شـکاند و (شێخ سەعید)یشیان لە باکووری ڕۆژاوای ئێراندا ڕاونا و (عەبدولرەززاق)یش لە نێزیك (سیرەت)و (مـەلا سـەلیم و سـەعید عـەلی)یش لـە پـەتلیس. بـەڵام ڕۆژێ لـە ڕۆژان نەیانتوانیوە کە یاخیبووەکان بنبڕکەن و نەیانهێڵن، هەریەك لە (سمکۆ، شێخ تـەها، عەبدوسسـەلام و عـەدولرەززاق) لـە ئێرانـدا مانـەوە و ڕووس پـەنای دابوون، بەر لەیەکەم جەنگی جیهانی و لەکاتی جەنگەکەشدا توانا و کـردە و کۆشـە و دیپلۆماتکـاری عوسمانێکـان تـەرخان بـوو بـۆ بەرەوڕووبوونـەوەی مەترسیەکی چاوەڕوان کـراو کـە هـا ئـەمرۆ یـا سبەی ڕوبـدات، ئـەویش یـاخیبوونی کوردەکـانبوو. کـە جەنگەکـەش قـەوما عوسمانێکـان پشـتگیری ژمارەیەکی ئێجگار زۆر عەشایرە کوردەکانیـان لەدەستخۆیاندا کـەدەبوو لـەو جەنگەدا پاڵپشتیان بوونایە.

● ڕووسەکان و کورد

پاش هەردوو شەڕەکانی بەلکان، وەك پێشتر وتـرا، ڕووسـەکان هەسـتیان بەلاوازی عوسمانیەکان دەکرد، لە سونگەی دیپلۆماتیەوە لـە ڕەوشی فەشـەلی سەڵتەنەکە سوودیان وەرگرت، بەوەی لـەژێر سایەی پشکنەرەکاندا کاربکـەن بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەسـتەڵاتی عوسمانی لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا، جا چییان پێ دەکرا بۆ لاوازکردنی لەو ناوەدا درێغیان نەدەکرد.

ڕووسەکان دەمێکبوو پاڵپشتی شۆڕشگێڕە ئەرمەنـەکانبوون (ئەگـەر چـی بە درێژایی ڕۆژگارەکە ئەو پاڵپشتیە لە هەلکشان و داکشاندابوو) بـەڵام ئیسـتە واسـەریان کردۆتـە سـەر کوردەکـان و ئاوڕێکیشـیان لـەوانیش داوەتـەوە.

کونسوڵەکانیان لەهەردوو دیوی عوسمانی و ئێرانیدا بەئاشکرا پشتگیری خۆیان بۆ یاخیبووە کوردەکان پیشان دەدا، پەناگەی ئەمینیان لە رۆژاوای ئێراندا بۆ سەرۆك و عەشرەتەکانیان دەستەبەر دەکرد، لەرێی میوانداریکردنیانەوە لە کونسوڵگەریەکانیاندا (وەك ئەوەی پەتلیس) لە قانوونیش دەیانپاراستن، بۆ یەکخستنیان دژ بە عوسمانیەکان لەلای خۆیان کۆیان دەکردنەوە، سەیر لەوەدا بوو لەعەینی کاتدا پشتگیری شۆڕشگێڕانی ئەرمەنیشیان دەکرد، کە ئەم دووانە بە دوژمنی سەختی یەکتر دادەنران، بەڵام لەمەدا دەبوو مەبەستی ڕووس بەهەند وەرگیرێ ، بەتایبەت ئەوان هەرگیز بەتەمای ئەوە نەبوون کە شۆڕشی کورد سەرکەوێ بەڵام هەرچۆنێکبێ ئاژاوە و پشێویە کە بە پاڵ شۆڕشێکی ترەوەبێ دەبێ هەر قازانجێکی تێدابێ بۆ ڕووس خۆی، چونکە عوسمانێکان هەرچی توانا و وزەیانە دەیخەنە کار بۆ سەرکوتکردنی ئەو شۆڕشە.

وەلا و ملکەچبوونە زەلیلیەکەی سەرکردە کوردەکان بۆ سەڵتەنە و ئەو ململانێیەی لەناو خۆیاندابوو جار لەدوای جار سەرکردە و ڕابەری ئایینی ڕێزدار و بەحورمەتی بەتومەتی خیانەت تیا ئیعدام دەکرا، لە گەرمەی ئەو ئاژاوەی شەڕی ناوخۆیەدا مەسیحیەکانیش تووشی کێشە و تەنگوچەڵەمە دەبوون. بەمە دەستێوەردانی ڕووسیا بە بیانووی هێورکردنەوەی بارودۆخی دەڤەرەکە ئاسانتر دەبێ. بۆیە هەتا ئاژاوە و تەنگژەکانی رۆژهەڵاتی عوسمانی ڕوو لە زیادبوون بکەن یان هەرشتێ ببێتە هۆی لاوازبوونی دەستەڵات، ڕێگە ئاوەڵا دەکات بۆ پەلامار و ڕامالکردنێکی ڕووسیاییانە.

بێگومان ڕووسەکان لەبەرێکی جیاوازەوە تەماشای یاخیبوونی کوردەکانیان دەکرد، هەر نەبێ لە دووتوێی دنەدانیانەوەو هیچی تر. ڕووسیا کارێکی وای کردبوو کە دەوڵەتە ئازەربایجانە فارسیەکەی ملکەچی دەستەڵاتیبوو، مووچەی ڕێکوپێکی دەدایە (شێخ تەها) لە شەمدینان و

(سمایلاغای سمکۆ) و لەوانەیە بەکەسانی تریش[٥٧].

وەك پێشتر باسمانکرد، سمکۆ بۆ ماوەیە پلەی ڕەسمی لەلای ڕووسەکانەوە پێدرابوو، هەریەك لە (عەبدولڕەززاق بەدرخان و سمکۆ) نیشانەی ڕێزلێنانی ڕووسیایان لەبەرامبەر ئەو خزمەتە باشانەیان بۆ مەسەلەی ڕووسیا، پێوەکرا.[٥٨]

دەوڵەتی عوسمانی ڕووسیای بە پاڵپشتیکردنی یاخیبوونی کوردەکان توومەتبار دەکرد، باڵیۆزی بەریتانیا لەمەدا هاوڕابوو لەگەڵیانا و دەڵێ:

((ئەو ئیمتیازاتانەی کە دراوە بە – عەبدولڕەززاق و سمکۆ - و ئەم پەیوەندیە باشەی کە ئەم سێ پیلانگێڕە و دەستەڵاتی فارسی لە ئازەربایجان (کە ئاشکرایە پاشکۆی ڕووسیایە) پێکەوە گرێدەدات، وەك پێشتر دەرکەوت و لەو پێشوازیە گەرمەی ئەو دەستەڵاتە دەرکەوت بۆ ئەو کوردانەی لەدەست ترکیا هەڵاتبوون، وەك شێخی بارزان.

گشتیان نیشانەن بۆ سەلماندنی ڕاستیی ڕاوبۆچوونی ترکەکان، ئەوانەی وای دادەنێن کە هەندێ کینە لە دڵی ترك لایەنی ڕووس دەگرن و بەلایدا بادەدەنەوە.))[٥٩]

ڕووسەکان لە خۆشکردنی ئاگری یاخیبوونەکەدا پیرۆزیان بەدەستهێنا و بوونە هۆکاری شڵەژان و نا ئارامی. بەڵام لەم ئاستەدا کارەکانیان وێستا، بە ئامانجی تێکشکاندنی حوکمەتە کە دەبوو سەرکردەکانی گشت باڵە کوردەکان یەکگرن، بەڵام سەرەڕای بەرژەوەندیە هاوبەشەکانیان و پەیوەندیە شەخسیەکانی نێوانیان، سەلماندیان کە ناتوانن یەکبگرن[٦٠]. وە ڕێکخستنێکی یەکگرتووی نێوانیان بەبێ یارمەتی ڕووس نایەتەدی.

لە مانگی ئەیار/ مایۆی ١٩١٤ کونسوڵی ڕووسیا لە (خۆی) (م.شاریکۆڤ) کۆبوونەوەیەکی فرەوانی ڕێکخست لەنێوانی:

سمکۆ، سەعید عەلی، عەبدولڕەززاق، میسیت - یەك لە پیاوانی شێخ

تەها و ئەرسانلی* حەسەن اغا. ئەمانە نوێنەری زوربەی لایەنە یاخیبووە دیارەکانی کوردەکان بوون، لەسەر یەکخستنی تەقەڵلاکانیان و دەستکردن بە پەلاماردان ڕێکەوتن بە مەبەستی تێکدان و کاولکاری لە ناو سەڵتەنەکەدا.

لە ڕاپۆرتەکاندا ئەوەش هاتووە کە ئەمانە ٥٠٠ تفەنگیان لە عەمبارەکای ڕووس لە ئێراندا وەرگرتووە[٦١]، بەلام بەهۆی ئەو ناتەبایی و ناحەزیە شەخسیانەی نێوانیانەوە، هەوڵەکانی ڕووس بۆ یەکخستنەوەی کوردەکان بەفیڕۆچوو، خۆ هەر نەبێ دەیتوانی دەرەتانێکی نا جێگیر و ناسەقامگیری و مەترسیدار لە ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا بێنێتە ئاراوە، لە کاتێکدا ئەوروپاییەکان هاواری ئەوەیان بوو کە ئاشتی لە دەڤەرەکەدا بەبێ حوکمێکی ئەوروپایی بەرپانابێت.

● شۆڕشگێڕانی ئەرمەن

پاش ئەو شکستە ئابڕووبەرەی یەکەم شەڕی بەلکان، ئەرمەنەکانی ڤان وایان چاوەڕوان دەکرد کە ئیتر ئەمە سەرەمەرگی سەڵتەنەکەیە و بە ئاشکرا پێشوازیان لە هەرەسهێنانەکەی دەکرد. کونسوڵ (ج. مۆلینۆ-سیل) دەڵێ: زوربەی ئەرمەن لە هەرێمی ڤان کۆتایی حوکمی عوسمانیان گەرەکبوو نەك چاکسازی. وە دەیگوت: ئەرمەنەکان گشت ڕواڵەتێکی وەلا و ملکەچیان بۆ دەوڵەت تووڕ هەڵداوەتە ئەولاوە، ئەو ڕواڵەتانەی کە ڕۆژێ لە ڕۆژان هەرخۆیان دایانهێنابوون و دروستیان کردبوون. وایان لێهاتووە بە ئاشکرا پێشوازی لە پامالکردن و هەر جۆرە داگیرکردنێکی ڕووسیایی دەکەن لە ئەیالەتە ئەرمەنەکاندا[٦٢]. شاندێکی ئەرمەن بەشداریکردنی لە ئەنجوومەنی

---

* ئەم دوو ناوە دەبێ ئاوابن: میسیت – مستەفا، ئەرسانلی - ئەرسەلان بوو بن. ((وەرگێڕ))

هەرێمایەتی ڤاندا ڕەتکردەوە، دەشێ بەهۆی پاڵنەری باوەڕبوونەوە بووبێ یان لە ترسدا[٦٣].

دەستەڵات و نفوزی سەرەکی لەناو کۆمەڵێ ئەرمەندا حیزبی تاشناق بوو، ئەم حیزبە دەستی بەسەر کلێسای ئەرمەن و قوتابخانە ئەرمەنیەکانی هەرێمەکەدا گرتبوو و بەسەر گشت شێوە بەرهەڵستیەکیشدا زاڵبوو کە بەرەوڕووی دەبۆوە، قوتابخانە فرانسیە دۆمینیکانیەکانی ڤان، کە لە نێوەندە ئەرمەنەکەدا ناوبانگێکی باشی هەبوو، زوربەی قوتابیەکانی خۆی لەدەستدا، چونکە قەشەکانی ناچارکران (لەوانەشە فەرمانێکی دەوڵەت بووبێ) کە مامۆستایەك لە تاشناقیەکان دەرکەن. تاشناقیش دابڕانێکی سەپاندە سەر قوتابخانەکە[٦٤]. کونسوڵی بەریتانیا لە ئەرزڕۆم لە سەردانێکیدا بۆ ڤان سەرنجی دا کە دەستەڵاتی فیعلی تاشناق لە دەستەڵاتەکەی دەوڵەت زیاترە، دەیگوت: بە دەستەڵاتترین پیاو لە ڤان (ئیشان)ە، ئەو کابرایەی سەرۆکاری فیرقەکانی دەکرد و کارە تیرۆریەکانیشی لەناو تاشناقدا بەڕێوەدەبرد، زۆر جار کاپتن (سیل) و کاپتن (دکسن) هەردوو کونسوڵ لە ڤان و ئەختمار، باسی ئەو کابرایەیان دەکرد: (ئارام) ناوێکی عیلمانی بۆخۆی کردبووە هاوکار، ئەو ئارامە بە ڕواڵەت ساڵانێکبوو کورسی (کاسۆلیکۆس)ی بەدەستەوە بوو[٦٥].

شۆڕشگێڕانی ئەرمەن، بەر لەیەکەم جەنگی جیهانی و لەم ساڵانەی دواییدا، بە پیلان دانان و خۆ پڕچەککردنەوە خەریکبوون، تاشناقیش کاری بەبایەخی گرتبووە خۆی و دەیکرد[٦٦]، بەڵام (هانشاك) لە ڤان بوونی خۆیی دەپاراست و بەوسیفەتەش نەبێ کە بەشێکە لە هاوپەیمانییە شۆڕشگێڕیەکە لەگەڵ تاشناقدا ئەگین بەشداری دەستەڵاتی نەدەکرد.

هەڵگیرسانی یەکەم شەڕی بەڵکان هاوکاتبوو لەگەڵ پەرەسەندنی بڵاوبوونەوەی چەك لە هەرێمەکەدا، نێردراوە ئامریکاییەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە: شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان دیسان خەڵك ناچار دەکەن کە بە

نرخێکی گران چەك بکڕن. هەر بۆ نموونە، تفەنگی ڕووسی بە ١٨ لیرە و نیوی ترکی دەفرۆشرا، ئەوان ڕایان وابوو کە بەشێکی کەم لەو چەکانەی لە ئێرانەوە ئامدیودەگران دەستەڵات دەیتوانی دەستیان بەسەردا بگری[٦٨]، لە شوبات/ فەبرایری ١٩١٣ حیزبی تاشناق بەڕەسمی دەستی کردەوە بە کڕین و دابەشکردنی چەك، لەناو ئەرمەنەکانی شارەکانی ئەنەدۆڵ و قەفقاس و ئەیالەتە یەکگرتووەکانی ئامریکادا هەڵمەتێکی پارە کۆکردنەوەی بۆ کڕینی چەك دەستدایە[٦٩]. لیژنە ناوەندیەکانی حیزب وایان دەبینیەوە کە کاتەکە لەبارە بۆ کڕینی چەك چونکە نرخەکانیان دابەزیوە، هەردوو شەڕەکانی بەلکان بڕێکی زۆری چەك و ئەسبابی شەڕیان لەناواندا خستبۆوە و کەوتبووە دەست ئەم و ئەو، گومانیشی تێدا نەبوو کە پاش ئەوەی دەکڕران دەگوێزرانەوە بۆ ڕۆژهەڵاتی عوسمانی، تاشناقیش ڕایدەگەیاند کە ئەو بارە چەکانە گشتیان دەگەنە جێی مەبەست. ئەمە ڕاست نەبوو، بەڵام ڕوداوەکانی دوایی سەلماندیان کە زوربەی چەکەکان دەگەیشتنە ڤان و جێگەی تریش لە ڕۆژهەڵاتدا[٧٠].

کونسوڵ (مولینو-سیل) ڕایدەگەیەنێ کە:

((ئیستە ئەندامانی تاشناق سەرقاڵی پڕچەککردنی دانیشتوانە ئەرمەنەکەی ولایەتەکانن و گوندنشینەکانیش دەڵێن گوایە ترکەکان لە تۆڵەی لەدەستدانی هەرێمەکانی ئەوروپایان کوشتارێکی سەرتاسەری لە مەسیحیەکان دەکەن، بۆیە دەبێ ماڵ و سامان و خێزانەکانی خۆیان بپارێزن. زوربەی ئەو چەکانەی دابەشکراون دەمانچەی ئۆتۆماتیکیە*، دە فیشەك دەخوا و لەجۆری (ماوزەر)ە، نرخی ئەم جۆرە دەمانچانە ١٢ پاوەندە، ئەو کارە بازرگانیە تاشناق دەیکات و لە ڕووسیاوە ئامدیویان دەکات، چونکە

* دەمانچە کۆنەکان تاك تاك فیشەکیان دەتەقاند، ئەمانە ڕیزیان دەکرد . ((وەرگێڕ

قازانج و خێرێکی چاکی تێدایە، زۆریش لە لادێییەکان دەکەن تا بیانکڕن.

ئەفسەرێکی دەرەك هەواڵی ئەوەی دامێ کە لەوەدەچێ نموونەیەبێ لەو شێوازانەی تاشناقیەکان بەکاریان دەهێنێ:

بەکرێگیراوێکی تاشناق دەگاتە گوندێك و بە کابرایەکی گوندەکە دەڵێ کە دەبێ دەمانچەیەکی ماوزەر بکرێ، کابرا دەڵێ پارە شکنابەم، ئەویش پێی دەڵێ دەبێ مانگاکانت بفرۆشی، کابرای داماو دەیەوێ تێی بگەیەنێ کە وەختی جوتکردن نێزیك بۆتەوە و چۆنچۆنی کێڵگەکەی بە دەمانچەیەکی ماوزەر بکێڵێ؟. جا تاشناقێکە هەر بەو دەمانچەیە مانگاکانی کابرا بەرگوللە دەدا و دەڕوا.))[٧١]

ژمارەیەکی کەم نەبێ لە ئەرمەن، بەتایبەت توێژاڵی بازرگانەکان، کە بۆ دەوڵەت بە ئەمەکبوون و هەرواش مانەوە، چونکە چارەنووسی (بیدروس کاباماسیان) بۆیان بووە پەند و عیبرەت.

● تیرۆرکردنی کاباماسیان، موختارەکەی ڤان

(بیدروس کاباماسیان) بازرگانێکی هاوردەکردنی قوماش بوو، یەك لە بەناوێترین بازرگانەکانی شاری ڤان بوو، یەکێکیشبوو لە ئەندامانی ئەنجوومەنی ڕاپەڕاندنی ڤان، دوو گەڕەت بە زورینەی دەنگی ئەرمەن و موسوڵمانەکان بە موختاری ڤان هەڵبژێررایەوە، گەڕەتی یەکەم ساڵی ١٩٠٩. لە بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیدا سەلماندبووی کە شیاوی ئەو جێگەیەیە و بە ویژدانەوە ئیدارەی شار و ئابووری ناوخۆی بە ڕێکوپێکی چاککرد و بەرەو پێشەوەی دەبرد، ئەوەش بەگرتنەبەری چەند ڕێوشوێنێك، بۆ نموونە کەشتیەکانی ناوخۆی بۆ گواستنەوە لە دەریاچەی ڤاندا خستە گەڕەوە. کاباماسیان نوێنەری ئەرمەنەکانبوو بە تایبەت بازرگانەکانیان، کە ئامادەبوون هاوکاری بە هەیکەلبوونی دەستەڵاتی عوسمانی بکەن و پشتگیری چاکسازیەکی هێمنانە و لەسەرخۆیان دەکرد.

هەڵوێستێکی یەکلاکەرەوەی بەلای عوسمانیەکاندا وەرگرتبوو، پاڵپشتی حاکم و حوکمەتە مەرکەزیەکە بوو.

ئەو مەزبەتانەی کە بە هانە هانەی تاشناق نووسرابوون خرابوونە بەردەستی، داوای لابردی حاکمی شاریان دەکرد، ئیمزای نە دەکردن و جگە لەمە بازرگانەکانیشی ڤایلکرد بەوەی کە لەو هەڵمەتی ئیمزا کۆکردنەوەدیە بۆ لابردنی حاکم خۆیان بەدوربگرن و ئیمزای نەکەن.

مەزبەتەکان سەریان نەگرت (بە پێچەوانەی ئەوانی ترەوە کە زۆریان سەریان دەگرت) بە پلەی یەکەم هۆی ئەمە دەدرێتە پاڵ هەڵوێستی کاباماسیان و سەلماندنی ئەوەی کە ئەو داوایانە هیچ ڕەنگدانەوەیەکی ڕای گشتی ئەرمەن نەبوو.

وەك بریکاری دەوڵەت و سیاسەتەکانی، ئەم پیاوە سەرکەوتنی بووە هۆی بەرپابوونی ململانێیەك لەنێوان ئەم و تاشناقدا، لە مانگی نیسان/ئەپریلی ١٩١٢ ئاستی ئەو ناکۆکی و ململانێیە گەیشتە لووتکەی، ئەویش کە زنجیرەیە ئاگرکەوتنەوەدیە لە ڤان ڕویدا و بووە هۆی کاولبوونی چەندماڵێکی ئەرمەن. جا هەروەك لەم دەرەتانانەدا ڕوودەدات، دەستی تاوان خرایە سەر موسوڵمانەکان. بەترەریکی ئەرمەن لە ئەستەموول کەوتە دنەدانی باڵیۆزە ئەوروپاییەکان بۆ بەدەنگەوەهاتن و لیژنەیەکی کۆڵینەوەش ڕەوانەکرا بۆ ڤان و گوناهەکە درا بەسەر موسوڵمانەکانی شارەکەدا[٧٢].

لەمەدا کاباماسیانی موختار دژ بە شۆڕشگێران و بەترەریك وێستایەوە، ڕاپۆرتێکی نووسی و تیایدا دەڵێ: ڕوداوەکان لە ڤاندا وەك بەترەریك دەڵێ وانەبوون، بەڵکو ئەندامان لە لیژنەی تاشناق بۆ فیتنەگێری و ئاژاوە ئاگرەکانیان بەردایەوە.

بەترەریك و شاندەکەی نەیانتوانی موویەك لە هەڵوێستی موختار بگۆڕن، هەموان دەیانزانی کە ڕاپۆرتێکی ئاوها کە موختارێکی ئەرمەن بیدات بەلای ئەوروپاییەکانەوە کە فێربوون گومانیان لە قسەی عوسمانێکان

هەبوو[٧٤]، بایەخێکی گرنگی دەبێ.

بەلای تاشناقەوە ، تەنیا یەك چارەسەر شیاوبوو: لەناوبردنی موختار و لاخستنی، بۆیە حوکمی ئیعدامی دەرهەق دەرچوو[٧٥].

شۆڕشگێران کە پشتێکیان بەو ململانێیە دەبەست لەنێوان موسولمان و ئەرمەنەدا، کەسایەتیەکی گرنگی ئەرمەنیان بۆ قووتنەدەچوو کە لایەنی دەوڵەت بگرێ و لەناواندا بێ. چەندەها جاریش ترس و هەڕەشە و تۆقاندنیشیان بەرامبەر بەوانەی وەك کاباماسیانبوون لە ئەرمەنەکان بەکارهێناوە[٧٦]. بۆیە پەنایان بردە بەر شێوازی تۆقاندن و دوژمنانی خۆیان لەناو کۆمەڵی ئەرمەندا چاوترسێن دەرکرد، پاشان هەڵمەتێکی پڕوپاگەندەیان دەستدەدایە کە گوایە هێزە ئەمنیە عوسمانیەکان ئەو کەسانەیان تیرۆر کردووە. جا ئەوروپایی و ئامریکاییەکانیش باوەڕیان بەقسەیان دەکرد.

موختارەکەی ڤان بەردەوام هەڕەشەی بۆ دەنێررا، ئەویش کە نەیهێشت ژمارەی پاسەوانەکانی بۆ زیاترکەن بەمە هەڵەیەکی گەورەی دەرهەق بەخۆی کرد، لەوانەیە وای زانیبێ کە بوونی پۆلیس بە هەمیشەیی لە دەوری وای دەردەخات کە متمانەی بە برا ئەرمەنەکانی نییە، بۆیە گوێی بە هەڕەشەکان نەدەدا و وەك جاران دەهاتو دەچوو.

بەیانی دەی کانوونی یەك/ دیسامبری ١٩١٢ کاباماسیان لەگەڵ ژن و کچەکەیدا هاتنە دەر بۆ ماڵی زاواکەی، لەو ئانەی سواری عەرەبانەکەیان دەبوو، گەنجێکی ئەندامی ڕێکخراوی شۆڕشگێڕی ڤان دەستڕێژێکی لێ کرد، موختاری بێ چەك و غافڵ بی پاسەوان دوو گوللە ئامبازی بوو و بەشەست و پێنج ساڵ تەمەنەوە گیانی دەرچوو.[٧٧]

لێکۆڵینەوەیەکی قەزایی لە ڤان بکوژانی کاباماسیانی دیاری کرد، ئەوانە: زێرنگەرێك بەناوی (کاراگین) و یارمەتیدەرەکانیشی. فەرمانی دەستگیرکردنیا دەرچوو[٧٨]، جینایەتکاران بۆی دەرچووبوون بەلام زۆری

ئەبرد لە گوندی (کارا گوندوز) گیران، ئەمانە بوون: (کاراکین)ی پیاوکوژ، (بوتور) عەرەبانچیەکە و (سراج نوسیب) و سەرکردەیەك لە لیژنەی تاشناق کە ناوەکەی نەدەزانرا. پاش کەمێك کەسانی تریش دەستگیرکران[79].

دەستگیرکردنی جینایەتکاران بەو دەست و بردە شتێکی تازە بوو لە ڤاندا، لەوەبەر ئاوا بە گورجوگۆڵی ڕوی نەدەدا، بەڵام شەعبیەتی کاباماسیان و ترس لەوەی ئەم تاوانە ببێتە هۆی ئاژاوەنانەوەی زیاتر، پاڵی بە هێزە ئەمنیەکانەوە نا تا هەرچی زووترە گرێ کوێرەکانی ئەو تاوانە بڕەوێننەوە.

دانیشتنە بەراییەکانی لێکۆڵینەوە و گوێگرتن لە گوتەکان دەریان خست کە چەند سەرکردەیەکی تاشناق لە پشتەوە دەستیان لەم تاوانەدا هەبووە. لەوانە (فرامیان) و (ئارام مانوکیان) و کەسانی تریش، ئینجا فەرمانی گرتن بۆ ئەمانەش دەرچوو[80].

نووسینگەی حاکم لە جێبەجێکردنی بڕیارە قەزاییەکان بەرپرسبوو، سەرەڕای ئەو داوا و مەزبەتانەی دەدرانە حاکم و دەنێررانە ئەستەموول، پیاوکوژان و سەرکردەکانی تاشناق ئازاد و بەرەڵا مانەوە[81]. ئەمەش ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی کە دیسان دەستێوەردانی سیاسی وەك ساڵی ١٩٠٨ دەورێکی گرنگ دەبینێ، ئەو ساڵەی کە گیراوەکانی تاشناق مەرەخەس کران. ئەمجارەش دیسان تاشناقیەکان توانیان وەك بەرزەکی بانان بۆی دەرچن و لە گوڵ کاڵتریان پێ نەگوترێ، وە بگرە هۆشداریان دایە ئەوانەی تر لە توێژاڵە بازرگانەکە کە لایەنگری دەوڵەتن کە سەرپێچیکردن لە تاشناق مانای خۆکوژییە.

دوای مردنی کاباماسیان هەرچی پشتگیریەکبوو لە حوکمەت یا زۆر ساکار و بچووکیش بووایە، نەما.[82]

ڕێوڕەسمی بەخاکسپاردنی کاباماسیان هێند گەورە و پڕشکۆ بوو کە وادەزانرا زوربەی دانیشتوانی شارەکەی وا لەگەڵدا، ئەو وتارانەی لە ڕێوڕەسمەکەدا دەدران، ستایشیان لە خزمەتە پڕ بایەخەکانی کاباماسیان

دەکرد کە پێشکەش بە شارەکەی کردبوو، هەروا ئەو ڕێز و خۆشەویستیەی دانیشتوانی موسوڵمان و مەسیحی پیشاندا بۆ ئەو پیاوە. کونسوڵەکانی بەریتانیا و ڕووسیا و فرانسا لە ڕێوڕەسمەکەدا بەشداربوون جگە لە نێردراوانی بیانیش[٨٢].

لەبەرامبەردا هیچ نوێنەرێکی تاشناق یان هێزەکانی ئاسایش ئامادەنەبوون، بە خاکسپاردنەکە لە قەبرستانی ئەرمەن کە کەوتبووە بەشی (بەگلەر)ەوە بەڕێوە چوو. کە تاریك داهات کاباسیان ئەسپەردەی خاك کرا.

● پشکنەریەکان

ئەوروپاییەکان لە دامەزراندنی پشکنەرەکاندا بۆ ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ ناڕەحەتیەکی زۆریان هاتە ڕێ. هەریەك لەو زلهێزانە بەوە ڕازی نەدەبوو پشکنەر لەوی تریان بێ، لەبەر ئەمە وا پێك هاتن کە با پشکنەرەکان لە دەوڵەتە بچووکەکان بن. بە ترەریکی ئەرمەن لە ئەستەمووڵ بە باڵیۆزی ڕووسیای گوت کە وای پێ باشە پشکنەرەکان بۆ هۆڵاندو دانیمارك یا نەرویژ یان سوید بن، بەڵام نەك لە بەڵچیك یان سویسرە بن چونکە ئەم دوو وڵاتە پەیوەندیەکی بازرگانی گرنگیان ها لەتەك سەڵتەنەی عوسمانیدا[٨٤].

(لویس.ك. ویستینینگ) کە کرابووە پشکنەر بۆ ئەرزرۆم باسی لە چۆنێتی دەستنیشانکردن و دانانی خۆی دەکات، لە یادداشتەکانیدا دەنووسێت:

((چوارشەممە ٤ ئادار /مارس

کەمێ بەر لە ئیستە وەزیری هۆڵاندی پێی ڕاگەیاندم کەسێك بەناوی (بوغۆس نۆبار پاشا) کە چالاکوانێکی مەسەلەی ئەرمەنە لەبەردەم گەلێ دەوڵەتی ئەوروپادا، داوای لە (ه.ی) کردووە کە هۆڵاند دوو کەس بپالێوێ و دەستنیشانیانکات بۆ پلەی ئەو پشکنەرە گشتیەی کە لەسەرەوە باس کرا. بەم هۆیەوە چۆتە بڕۆکسلیش، لەوێکانێ ناوی دە پالێوراو لە ئارادا بووە.

بەپێی ڕاوبۆچوونەکانی دەوڵەتی ڕووس (نۆبار پاشا) نوێنەری کاسۆلیکۆس لە تەفلیسی (SIC - ڕابەری ڕۆحی ئەرمەن)وە نوێنەری بەتەرەریك، بەمانا سەرکردەی ڕەسمی ئەرمەن لە قوستەنتەنیە وە بەمانایەکی دی نوێنەری ئەرمەنە مەسیحیەکان. نەك نوێنەری ترکیا، لەبەر ئەمە، لەو کاتەدا نێردراوی ترك لە لاهای بە شێوەیەکی کاتی لە مەسەلەکە دورخرایەوە، بەڵام ڕووسیا سەرقاڵی ئامادەکاری بوو بۆ چاکسازیەکان و دەوری سەرکردەیی خۆیشی تێدا هێشتبۆوە[86].))

(ویستینینگ) کە ئەفسەرێکی وڵاتە داگیرکراوەکانی هیندی ڕۆژەلاتبوو، دەستنیشان کرا بە پشکنەر لە ئەرزڕۆم، ڕائیدێکی نەرویژیش بەناوی (نیکۆلاس هۆف)ەوە لە ڤان کرایە پشکنەر (بەدانانی پلەی ئەفسەریەکەی بەرزکرایەوە بۆ– کۆلۆنێل لەفتینانت)[87]. پشکنەرەکان کاتیان بەفیڕۆ نەدا، گورج خۆیان لە شۆڕشگێڕە ئەرمەنەکان نێزیك کردەوە، ویستینینگ کە زانی دانراوە پاش چوار ڕۆژ چاوی بە دکتۆر (زافرییف)ی ئەرمەنی و (باستر ماجیان)ی ئەندازیاری کانەکان کەوت[88]. ئەمەی دواییان نوێنەری پێشووی ئەرزڕۆم و یەك لە سەرکردەکانی حیزبی تاشناق بوو.

کێشەو لك و پۆپەکانی دۆزی ئەرمەنی لەگەڵ ئەم پیاوە وریا و شارستانیانە دایە بەرباس و لێکۆڵینەوە، ئەوانەی ئامادەبوون هەرچی پێویستبێ بیکەن لە پێناو دۆزەکەیاندا، جگە لەمە چەند نووسراوێکیشی لێ وەرگرتن[89]، ویستینینگ بەرلەوەی هۆلاند جێهێڵێ جارێکی دی بەوانە کۆبۆوە، لە نووسینەکانیشیدا هاوسۆزیەك دەبینرێ بەرامبەر دۆزەکەیان و متمانەیەکی کەمیش بە مەبەستەکانی ئاڵمان. وای بۆ دەچوو کە ڕووسیا، لەبەرامبەردا جگە لە ئاسوودەیی و هێمنی لەسەر سنوورکەی چیدیکەی ناوێ[90].

نەخشەی ١ - ٧ ڕێگەوبان و هێڵە ئاسنینەکان

(ویستینینگ) لە پاریس چاوی بە (هۆف) کەوت و پێکڤە لەتەك (گاریگین باسترماجیان) و (زافریێڤ) و (بۆغۆس نۆبار) کۆبوونەوە، ئینجا ڕووە و ئەستەموول بوونەوە. بەر لە چاوپێکەوتنی بەرپرسانی عوسمانی هەندێ کورتە ڕاپۆرتیان لە تاشناق و لێپسراوانی بەترەریکیەکەوە پێگەیی، تاشناق لیستی ئەو ئەرمەنانەش کە پاڵێوراون بۆ دانانیان لە پلە ڕەسمیەکاندا دایە پشکنەرەکان. تاشناق لەنامە ڕەسمیەکانیدا ڕەزامەندی تەواوی خۆی پیشان دەدا بەرامبەر بژاردەی پشکنەرەکان و گەشبینیشی بەرامبەر قۆناغی ئایندە[91].

راتید هۆف لە ١٧ ئاب/ ئاغستۆس گەیشتە ڤان، هەر بە گەیشتنی (سیفدیت بەگ کە پاشان دەبێتە حاکمی ڤان) دەنووسێ: هۆف لەلایەن ئەحسین بەگی حاکمی ڤانەوە زۆر بە ساردی پێشوازی کرا[92]، بەلام ئەرمەنەکان زۆر بە گەرمیەوە بە پیریەوە چوون، لەو ئاهەنگی پێشوازی و ڕێزگرتنەی کە قەشەی ڤان بۆی ڕێکخستبوو، سەرکردەیەکی تاشناق (ئیشخان) وتارێکی بەخێرهاتنی داو گوتی: تۆ ئەو مەسیحەی کە بە درێژایی پێنج شەش ساڵە لە چاوەڕوانیتداین[94]. بەلام هەر ئەم مەسیحە هەلێکی ئەوتۆی بۆ نەڕەخسا کە کەسێك (هەر کەسێکبێ) ڕزگاری کات. چونکە لە ٢٧ ئاب/ ئاغستۆس ١٩١٤ جەنگی یەکەمی جیهانی هەلگیرسا[95].

(تەلعەت پاشا)ی وەزیری ناوخۆ پاش ڕاگەیاندنی جەنگ هۆڤی بانگکرد، ویستینینگیش نەیتوانی لە ئەستەموول دەرچێ و بچێتە ئەرزرۆم. لەگەڵ هەلگیرسانی شەڕەکەدا دەوڵەتی عوسمانی دەستپێشخەریەکی یەکلایەنەی لای خۆیەوە جێبەجێکرد، ئەویش بەلابردن و هەڵوەشاندنەوەی پشکنەرەکان (لە ٣١ کانووی یەك /دیسامبری ١٩١٤)[96].

● ڕەوشەکان لە ساڵی ١٩١٤

بەداهاتنی ساڵی ١٩١٤، سەڵتەنەی عوسمانی لە شەڕی ئیتاڵیا و هەردوو شەڕی بەلکاندا تووشی شکستبوو و باری دارایيشی دارما، بەڵام لەمەیانی سیاسەدا لە ئەستەموول پشێوی و بێسەروبەری تەشەنەی کردبوو، ئەو پشێوی و بێسەروبەریە ئاساییەی کە ئەو دەوڵەتانە دووچاریان دەبێ کەوان لە سەرەتای هەنگاوناندا بەرەو دیموکراتی لەگەڵ ئەوەشدا کە هەمووان وایان چاوەڕوان دەکرد سەڵتەنەکە ئیتر کۆتاییەتی، کەچی ئەو ڕوداوانەی لە ڕۆژهەڵاتی عوسمانیدا ڕاستەوخۆ بەر لە جەنگە جیهانیەکە ڕویاندا، ئەوەیان سەلمان ئەگەر وازی لێ بهێنرایە ئەوا سەڵتەنەکە لەو تەنگژەیە ڕزگار دەبوو.

ئەو یاخیبوونە کوردیەی کە ڕووس لە پشتی بوو و تاڕادەیەکیش بوغرایی چاوەڕوانکراوی ئەرمەنیش کە خۆیان بە زلتر دەزانی ئاگرەکەی خۆشتر دەکرد، بەئاسانی سەرکوت کرا. دەوڵەتە تازە سێ کوچکەییەکەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)* ، بەپێچەوانەی ئەوانەی پێشووی ئامادە نەبوو کە لەگەڵ بزوتنەوە شۆڕشگێرە جوداخوازەکاندا هاریکار بێ یان بسوڵحێ. هەر زوو سەلماندی کە دەتوانێ سەرلەنوێ سوپای عوسمانی بەهێزکاتەوە و بیکاتە هێزێک کە بتوانێ بەئاسانی شکست دەرخواردی یاخیبووەکان بدات. لە ڤان دەوڵەت بەردەوامبوو کە ژیان بەرەو باشی بەرێ، بە تایبەت لە بەرەوڕووبوونەوەی ئەو تاڵان و برۆیەی عەشرەتە کوردەکان، شتێکی سروشتیش بوو کە وازیان لە دەوڵەتی عوسمانی نەدەهێنا و نەیاندەهێشت بەدەردی خۆیەوە دانیشێ، پلانی پشکنەرەکان ئەمەی

---

* سێ کوچکە: مەبەستی سەرکردە باڵاکانی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)یە: (جەمال و تەلعەت و ئەنوەر). ((وەرگێڕ))

دەسەڵاند، ڕووسەکان دەستبەرداری ئەو نیازەی خۆیان نەدەبوون بۆ داگیرکردنی ڕۆژەڵاتی عوسمانی، ئەمە لەو پشتگیریەیانەدا دەردەکەوت کە لە یاخیبووە کورد و ئەرمەنەکانیان دەکرد و هەروا مەبەستەکانیان بەرامبەر بە پشکنەرەکان.

ئەگەر بەخواستی ڕووسیا کارەکان بەڕێوەچوونایە، چاکسازیەکان تەنیا لەیەك هەرێمی ڕۆژەڵاتدا دەبوو، ئەویش لەژێر ڕکێفی ڕووس خۆیاندا، بەڵام هێزە ئەوروپاییەکانیدی هیچ نەبێ بۆ ماوەیەکی کاتی بەرهەڵستی پرۆژەکەییان دەکرد، لەگەڵ ئەمەشدا ڕووس هەر ئەو تاکە هێزە بوو کەبەسەر مەرجەکانی ڕێککەوتنی تایبەت بە پشکنەرەکان و هەڵبژاردنیاندا دەستەڵاتدار بوو.

دوای دابڕکردنی ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵ لە دەستەڵاتی عوسمانی بەتەواوی، ئیتر نەیتوانی بەتاقی تەنیا خۆی ڕاگرێ، چونکە هەرێمە ڕۆژەڵاتیەکان هەرگیز نەیانتوانیوە بەتەواوی بەو بەروبوومانەی ناوخۆیان بەڕێوەچن و ئاشتیەك بۆ ئەهالیەکەشی بەرپاکەن. یا هێڵی ئاسنین ڕاکێشن و هانی پیشەسازی بدەن.

کوردیش هەر وا بەو ئاسانیە ئەوەیان قەبووڵ نەبوو. کە بە هەق و هەقیقە بە دەستبەسەراگرتنێکی ئەرمەنیان دادەنا بەسەر ڕۆژەڵاتەوە، کە تەنگژەکانیش دەگەیشتنە لووتکە، ئەو کاتە ڕووس ئامادەبوو دەستێوەرداو بێتە ناوەوە.

● پەراوێزەکان

١- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆناهان بۆ مارلینگ، ئەرزرۆم ٢٩ ئەیلوول /سەپتامبر ١٩١٣، وە فایلەکەی پێشوو ٢٣ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩١٣، دیسان فایلی ١٠١٦٤/٨٨١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ١٠ تەمموز/یۆلیۆ ,١٩١٢

٢- بۆ نموونە ئوسقوفی پەتلیس باس لە کوشتنی نۆ ئەرمەن دەکات لە ساڵی ١٩١٣دا بەڵام باس لە ژمارەی کوژراوانی موسوڵمان ناکات (فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆناهان بۆ مارلینگ، ئەرزرۆم ٢٩ ئەیلوول/ سەپتامبر ١٩١٣ کە ئامازە بە کوشتنی کورد بەدەستی کورد خۆیان دەدات هەروا بەدەستی ئەرمەنیش وە لە یەکتر کوشتنی کورد و ئەرمەن لە (کارجیکان) : فایلی ١٠٢٢٩/٨٨١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٢٢ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٣.

٤- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆناهان بۆ لۆدز، ئەرزرۆم، ١٣ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١٣ لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان ١٦،٨،٩ ڕاپۆرتی ١٠٤ی لیژنەکە بۆ کاروباری دەرەوە وە ڕاپۆرتی دانیشتنی کۆنگرە لە دیترویت، میشیگان ١٣ - ١٦ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١٤ (بۆستن: لیژنەی ئامریکایی ١٩١٥) ل ٨٨ - ٨٩

٥- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆ - سیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ تەمموز/ یۆلیۆ ١٩١٣ وە بۆ دەستخستنی تێڕوانینێکی سەرتاسەری بۆ ئەو گۆڕانکاریانەی کە ڤان بەخۆیەوە دی، بڕوانە ئەم فایلە لە مۆناهان بۆ مارلینگ، ئەرزرۆم ٢٩ ئەیلوول/ ساپتەمبر ١٩١٣.

٦- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٣

٧- ئەشیر، ٢٨ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١٣، لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ٧،٩،١٦ نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیا ١٩١٠-١٩١٩، نامەکان: T-Z, ٨١e, no ٢٥vol.

٨- كتێبەكەی (جاستن مەكارسی):

Death and Exilr: The Ethnic cleansing of ottoman muslims (princeton: Darwin 1995) pp 161- 64

٩- بۆغـۆس نۆبـار ١٨٥١-١٩٣٠: كـوڕی (بۆغـۆس نۆبـار پاشـا)ی سـەرۆكی وەزیرانــی پێشـووی میسـرە، بەرلــەوەی سـەرقاڵی سیاسـەی ئەرمـەنیێ ئەنـدازیارێكبوو لـە كـەرتی گشـتیدا كـاری دەكـرد، یـەك لـە دامەزرێنـەری (یەكیەتی گشتی خێرخـوازانی ئەرمـەن)بووە، لـە ١٩١٢ەوە كـاری بـۆ ئەرمەنـە كاتۆلیكەكان كردووە، وەك كەسێ بیروڕاكانیانی بڵاودەكردەوە و هەواڵدەرێكی دیپلۆماتیشـیان بـوو لـە پـاریس هـەروا وەك سـەرۆكی یـەك لەشـاندە ئەرمەنەكانی ناو كۆنگرەی ئاشتی لـە پاریسدا لەساڵی ١٩١٩، دامەزرێنـەرێكی فەیلەقی ئەرمەنیشبووە كە بەشداری یەكەم جەنگی جیهانی كردووە.

١٠- و.ج. ڤان دیر دوسین:

The question of Armenian Reforms in 1913-1914

١١- خلیل منتشی: ئەستەموول Hurriyet

Vakfi Yayinlari ١٩٨٦ p. ١٦٨

ڤان دیر دوسین: The question

of Armenian Reform. p ٧

١٢- ئەوەی پەیوەندی بە پشكنەرەكانەوەیە، بڕوانـە كتێبەكـەی جۆزیـف هیلبر :

British policy towards the ottoman Empire (London cass, 1983) pp 107- 11

وە فایلی ٢٧١/٢١٣٧ لە بیۆمۆنت بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٤ كانوونی یەك/ دیسامبر ١٩١٤، ١٩١٣ Annual Report ڤان دیر دوسین ل ١١ - ٢٨

١٣- بڕوانە پاشكۆی ژمارە (٦)

١٤- فایلی ١٩٥/٢٤٥٨ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٣ ئادار/ مارس ١٩١٤

١٥- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ٤ نیسان /ئەپریل ١٩١٤ بۆ دەستخستنی نموونەیە لە شێوەی دوژمنایەتی و کاری تیرۆرکردن کە بەرامبەر ئەفسەرانی دەوڵەت دەکران.

١٦- هەرە و فایلەی پێشوو، ١٤ شوبات/ فەبرایر ١٩١٤، (ب.ج.س.ماك گریگۆر)ی کونسوڵ لە ئەرزرۆم باسی ئەو کۆبوونەوەیە دەکات لەنێوان سەرکردەکاندا بۆ تاوتوێکردنی ئەو گۆڕانکاریانەی وا لەپڕ بەسەر فیرقەی حەمیدییەدا هات. فایلی ١٠٠٧٥/٨٨١ لە ماك گریگۆر بۆ لۆدز، ئەرزرۆم ٢٠ کانوونی دوو/یەنایر ١٩١٢

١٧- فایلی ٢١٧٤/١٩٥ لە تیریل بۆ نۆکۆنر، ڤان ١٢ ئەیار/مایۆ ١٩٠٣

١٨- هەرەو فایلە: لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٤ شوبات/فەبرایر ١٩١٤

١٩- فایلی پێشوو، ڤان ١١ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٤ وە فایلی ٢١٣٢/٣٧١ لە مالیێ بۆ گرای، قوستەنتەنیە ٦ کانوونی دوو/یەنایر ١٩١٤

٢٠- فایلی ٢١٣٠/٣٧١ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٠ کانوونی دوو/یەنایر ١٩١٤

٢١- فایلی ١٢٦٣/٣٧١ لە مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، ڤان ١٣ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١

٢٢- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١١ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٤

٢٣- هەرچەندە بۆ نەگبەتی زانیاری ئەوتۆ لەبارەی سەرەتاکانی سمکۆوە نادا بەدەستەوە، بەڵام (مارتین ڤان برۆنیسین) لە وتارەکەیدا:

Kurdish Tribes and the state of Iran: the case, of The Condlict of Tribe and state in Iran and afganistan .Richard Tapper (New York, st Martins press چاپی(1983

وەسفێکی نایابی وەزعی گشتی عەشایرەکان دەکات و کردەوەکانی سمکۆش لە دوای جەنگە جیهانییەکە.

٢٤- فایلی ١٢٦٣/٣٧١ لە مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، ڤان ٣١ تشرینی

یەك/ئەکتۆبەر ١٩١١

٢٥- لە ساڵی ١٩١٣ سەرەتا سمکۆ بڕیاری پاڵپشتیکردنی کوردەکانی ئازەربایجانی دا کە بەرهەڵستی داگیرکردنەکەی ڕووسیان دەکرد بۆ ڕۆژاوای ئێران، بەڵام بەمەبەستی خۆنێزیککردنەوە لە ڕووسەکان هەڵوێستەکەی خۆیی گۆڕی، لەبەرامبەر ئەمەشدا ڕووسەکان زۆریان بۆ عەشایرە کوردەکان هێنا تا لایەنگیریی سمکۆ بکەن وەك سەرکردەیەکیان:

Van Bruinessen, kurdish Tribes and the state of Iran, p 383

٢٦- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٢٤ ئادار/مارس ١٩١٣؛

٢٧- سمکۆ کە پشتی بەڕووسەکانبوو لەتەك عەبدولڕەززاقدا کاریان دەکرد بۆ یاخیبوونێکی کوردی، بەڵام مەبەستی ڕاستەوخۆی لەمەدا قایلکردنی ئەو کوردانەی سەر سنوور بوو (بە زۆرە ملی ئەگەر پێویستی کرد) کە بڕیاریاندابوو لاگیری دەستەڵاتی عوسمانی بن، تا دویکەون و ببنە هەواداری ، فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٩ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٣. سمکۆ مێژوو و ڕابوردویەکی دورودرێژی هەبوو لە یاخیبوون و هەڵگەڕانەوەیدا لە دژی عوسمانیان و ئێران و بەریتانیکانیش لە ئێراق، جا لەمبارەیەوە بڕوانە کتێبەکەی (برۆنیسن) بەناوی:

kurdidsh Tribes and the state of Iran

٢٨- بڕوانە کتێبەکەی (هاکان ئوزغلو) :

Kurdish Notables and the ottoman state: Evolving Identities, Competing Loyalties and shifting Bundaries (Albany: state university of New York press, 2004) pp. 72 -77

ئەو وبنەماڵەیەی کە بە شەمدینان ناودەبرێ وای پیشاندەدەن کە (سەیید)ن بەمجۆرە ئەوانەی سەر بەوانن بە سەیید دەناسرێن، مامی (تەها) کە (شێخ عەبدولقادر)ی ناودارە، یەکەم ئەندامی لیژنەی (ئیتیحاد و

تەرەقی)بوو ئینجا ئەندامی پەرلەمانیش.

٢٩- دەمێکبوو دەوڵەتی عوسمانی ڕێزێکی گەورەی لە (عوبێدوڵلا) دەگرت و مەدالیا و نیشانەی ڕێزی پێوەکردبوو، هەرچەندە بە ڕەسمی وەك یاخیبووی درابووە قەڵەم و دەوڵەت ڕێگەی پێ نەدەدا کە بگەڕێتەوە زێدی خۆی، بڕوانە کتێبەکەی (دەیڤید ماکدۆناڵ):

A moderrn History of the kurds (London: I.B. Tauris, 200) pp 53-59

٣٠- فایلی ١٠٢٧٦/٨٨١ لە مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ نیسان /ئەپریل ,١٩١٢

٣١- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، ڤان ٢٤ ئادار/مارس ١٩١٣ ڕووسەکان هەتا نامەیەکی ڕاسپاردنیشیان نەدا بە لیژنە عوسمانیەکە بۆلای هێزە ڕووسیاییەکان لە ئێران، ئەندامانی ئەو لیژنەیەیان وا ناچارکرد کە بەبێ حیمایەیەکی ڕەسمی سەفەر بکەن.

٣٢- دیارە لەم ڕووکارەوە هەردوو خانەوادەی بارزان و شەمدینان لەیەك دەچن، یەکەم ڕابەریان لە هەوادارانی (شێخ تەها)ی یەکەم بووە لە نێری (بڕوانە بۆ ئەو گفتوگۆیەی دابێ)، هەروەك خانەوادەی شەمدینان، بارزانیش دیرۆکێکی دورو درێژیان هەبوو لە بەربەرەکانیکردنی دەستەڵاتی عوسمانیدا. ئەم دوو خانەوادەیە پێکڤە زۆریان جەشتووە و ناتەباییەکی بەرامبەریش لەنێوانیاندا هەبووە و لە ململانێیەکی بەردەوامدابوون.

٣٣- ڕووسەکان نەستووریە مەسیحیەکانیان کە چەکیان هەڵگرتبوو بە ٢٠ هەزار پیاو خەمڵاندبوو.

٣٤- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٣ ئادار/مارس ١٩١٤

٣٥- هەر فایلەکەی پێشوو، ٢٩ ئەیار/مایۆ ١٩١٤

٣٦- تەماشای کتێبی:

Kurdish movement in Kavakas. April 15/28. 1914

بکە، کە لە فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە مۆناهان بۆ جەنابی باڵیۆز، ئەرزڕۆم ٢٠

حوزەیران /یۆنیۆ ١٩١٤، تەرجەمەكراوە.

٣٧- شێخەكان لە خوارووی ڤان و سەرووی ناوچەی موسڵ هەر لە شۆڕشەكەی لیژنەی (ئیتیحاد و تەرەقی)یەوە لە جەولەدابوون و ئاگاداری ئەو خەڵكەیان دەكردەوە كە ئەگەر بەرەورووی نیازەكانی دەوڵەت نەبنەوە ئەوا مەسیحیەكان دەستدەگرن بەسەر موڵك و زەوی كوردەكاندا. (فایلی ٩٥٤٨/٨٨١ لە دیكسن بۆ لۆدز، ڤان ١٥ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٩، پاشكۆی ژمارە (٩) سەرنج و تێبینی سەبارەت بە گەشتی نێوان ڤان و موسڵ.)

٣٨- فایلی ٢٤٤٩/٣٧١ لە مۆلینۆسیل بۆ لۆدز، ڤان ٨ ئەیار/مایۆ ١٩١٣، دەبێ ئاگاداری ئەوە بین كە ئەو شێخانە پیاوانێكی سادە و سافیلكەی نەكردە نەبوون، بەڵكو دەیانزانی كە یاخیبوونەكەیان ناتوانێ لەبەرامبەر هەر بەرهەڵستیەكی ئەوروپاییدا خۆی بگرێ كە دۆستی ئەرمەنەكانن، جا ئەوە بوو (سەیید عەلی و مەلا سەلیم) وایان لە حیزبی تاشناق پێشنیار كرد كە: با هەمووان بەرووی دەوڵەتدا یەكبگرن. بەڵام ئەم داوایەیان ڕەتكرایەوە، هەتا بەر لەوەی هێزەكانی مەلا سەلیم بچنە ناو پەتلیسەوە، دیسان ئەوەی دووپات كردەوە كە جووڵانەوەكەیان هیچ مەبەستێكی بە ئەرمەن نیە. (ئەهیك غازتسی، ٢٦ ئادار /مارس ١٩١٤ لە كتێبەكەی (بیرم بەیرقدار)ەوە وەرگیراوە:

Besinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I Ankara n.p. لەAyaklanmasi 1996 p.220

٣٩- فایلی ٥٢٧/٣٧١ ڕاپۆرتی ساڵانە ١٩٠٧ لە ئۆكۆنر بۆ گرای، قوستەنتەنیە ١٣ كانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٨. وە فایلی ٢٤٨/٣٧١ لە سافرستیان بۆ شیبلی، ٢٥ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩٠٧

٤٠- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆناهان بۆ مارلینگ، ئەرزڕۆم ٢٩ ئەیلوول/سایتەمبر ١٩١٣

٤١- یاخیبووەکان لەدەست ئەو سەربازانەی ڕەوانەکرابوون بۆیان توانیان دەرچن، هەندێ وای دەزانی کە کونسوڵگەری ڕووس پەنای یاخیبووان دەدا و لەیەك لە کڵێساکاندا چەکیان بۆ دەشارێتەوە. بەڵام هیچ بەلگەیەکی سەلێنەر بۆ ئەمە نیە، هەرچەندە ڕێی تێدەچێ کە ئەمە بووبێ، چونکە کونسوڵی ڕووسیا دالّدەیەکی باشی بۆ یاخیبووەکان ئامادەکرد پاش ئەوەی یاخیبوونەکەیان شکستی هاورد و پەلامارەکەیان تێکشکا.

٤٢- مستەفا عەبدولخالق (ڕندا) لە دواییدا وەك ئەندامێکی دیار لە پەرلەماندا و وەك وەزیرێکیش لە حوکمەتی عوسمانیدا بەدیارکەوت و ناوی دەرکرد.

٤٣- (کازم - ئوز ئالپ) ئەمیش لە دواییدا وەك کەسێکی گرنگ لەوانەی لە ڤاندا بەرهەڵستی یاخیبووانی ئەرمەنیان دەکرد، ناوی دەرکردبوو.

٤٤- کاپتن (ئیدریس) شێخ شەهابەددین و پیاوەکانی بەدیل گرتن:

یەکی ئایار /مایۆ١٩١٤ ل ٢٢٢ Tanin Gazetesi

٤٥- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ٤ نیسان/ ئەپریل ١٩١٤ وە فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە موناهان بۆ جەنابی بالوێز، ٢٠ حوزەیران/ یۆنیۆ ١٩١٤ ناحاڵیبوونێك لەبابەت ژمارەی ئەوانەی ئیعدام کران هاتۆتە کایەوە، بەریتانیەکان باس لە ئیعدام کردنی ١٥ بۆ ١٨ کەس دەکەن، بەڵام دەشێ ژمارەکە بە ١١ کەس دانرێ بەوەی کە لە ڕاستیەوە نێزیکترە.

٤٦- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٣ ئادار/ مارس ١٩١٤

٤٧- بڕوانە کتێبی : Ozoglu. Kurdish Notable and the ottoman state. Pp ٧٠-٧٢

ئەوەی پەیوەند بێ بە (بیدیرهان)ەوە، (ئوزۆغلۆ) پوختەیەکی باش لە بابەت واقیعی هاوسەنگی هێزەکانی ناوچەکەوە دەدات، لە قۆناغەکانی سەرەتادا، (بەشی ١ - ٢) . هەروا بڕوانە کتێبەکەی (ماکداویل):

A moderrn History of the kurds pp 45-47

وە کتێبەکەی (گۆنتر ماکس بهرنتد):

Dei kurdische Nationalismus in der Turkei .kurdologic: studien zur sprache, Geschichte. Gesellschaft and politik kurdistans and der kurdi and kurden (Berlin: Bibliothek Feqiye Teyran 1994) p 83

ئەمەش لەسەر ئەم ماڵپەڕە ئەلەکترۆنیە:

Http://www,turkdunya.de/de/Turkei/ verschiedenes/ sehe. Php3? Site = kurdische-n .ationalismus# fn18

٤٨- فایلی ١٩٥/٢٤٥٠ لە مۆناهان بۆ لۆدز، ئەرزڕۆم ١٨ نیسان/ئەپریل ١٩١٣ وەهەر ئەو فایلە : لە هۆنی بۆ لۆدز، موسڵ ٣ نیسان /ئەپریل ١٩١٣

٤٩- لە سەرەتادا، ناکرێ عەبدولڕەززاق بە پیاوێکی میسالی یان نەتەوەییەکی کارا دانرێ، لە ئانێکدا ئەو کە دەستی پێکرد ئامادەشبوو بگاتە جۆرە رێکەوتنێ لەگەڵ دەوڵەتی عوسمانی، هەوڵی دەدا بیکەنە موتەسەریف (یان حاکمی ئەیالەتێك)، حا هەتا گشت هەوڵەکانی بۆ گەیشتن بەو پلە و پایەیە شکستیان ئەهێنا پەنای بۆ یاخیبوون ئەبرد. بڕوانە فایلی ١٩٥/٢٤٥٨ لە مۆناهان بۆ جەنابی باڵیۆز، ئەرزڕۆم ٢٠ حوزەیران/یۆنیۆ ١٩١٤. وە فایلی ١٩٥/٢٤٥٠ لە مۆناهان بۆ لۆدز، ئەرزڕۆم ١٦ نیسان/ئەپریل ١٩١٣.

٥٠- بچۆرەوە سەر بەیاننامەکەی عەبدولڕەززاق لە پاشکۆی ژمارە (٦).

٥١- فایلی ١٩٥/٢٤٥٠ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٩ تەمووز/ یۆلیۆ ١٩١٣ وە هەرەو فایلەی پێشوو، لەدواییدا بەریتانێکان دەیانگوت گوایە عەبدولڕەززاق بەدرخان دۆزەکەی شێخ تەها و شێخ عەبدوسسەلامی گرتۆتەخۆی و کاری بۆ دەکرد (فایلی ١٩٥/٢٤٥٨ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٣ نادار/مارس ١٩١٤ وە هەر ئەو فایلە: ٢٩ ئەیار/مایۆ ١٩١٤).

٥٢- فایلی ٨٨١/١٠٢٧٦ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ نیسان/ئەپریل ١٩١٣،

مۆلینۆ - سیل وەسفی ئەو هەڵمەتە ڕاگەیاندنەی وادەکرد کە بەئامانجی دەستکەوتنی ئۆتۆنۆمیەکە بۆ کورد لەژێر سایەی ڕووسدا.

٥٢- فایلی ٢٤٥٠/١٩٥ لە مۆلینۆ - سیل بۆ هەڵسوڕێنەری کاروبار (ه.م)، ڤان ٢٢ تەمموز/ یۆلیۆ ١٩١٣، هەرەو فایلە : لە مۆناهان بۆ لۆدز، ئەرزڕۆم ١٦ نیسان /ئەپریل ١٩١٣، هەرەو فایلە: لە هۆنی بۆ لۆدز، موسڵ ٣ نیسان/ ئەپریل ١٩١٣.

٥٤- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە موناهان بۆ جەنابی باڵیۆز، ئەرزڕۆم ٢٠ حوزەیران /یۆنیۆ ١٩١٤

٥٥- ئەمە هەڵوێستێك بوو یان پلە و پایەیەکبوو بەبێ هیچ دەسەڵاتێکی ڕاستەقینە، ڕووسەکان (کامیل)ی مامیشیان کردە حاکم بەسەر ئەرزڕۆمەوە (ماکداویل: A moderrn History of the kurds)

٥٦- عوسمانیەکان لەو باوەڕەدا بوون کە عەشرەتی بارزان هیچ پەیوەندیەکیان بەو یاخیبوونەی پەتلیسەوە نەبووە بەڵام لەوانەیە خۆشحاڵ بووبن پێی.

٥٧- فایلی ٢١٣٠/٣٧١ لە مالێ بۆ گرای، ئیرابیا ٢ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٤

٥٨- فایلی ٢٤٥٨/١٩٥ لە سمیس بۆ مالێ، ڤان ١٤ شوبات/فەبرایر ١٩١٤

٥٩- فایلی ٢١٣٠/٣٧١ لە مالێ بۆ گرای، ئیرابیا ٢ تەمموز/ یۆلیۆ ١٩١٤ هەروا ئەم فایلەو:

Disitution in Kurdistan ، ڤان ٩ نیسان/ئەپریل ١٩١٤

٦٠- ئەمە ڕاستدەرچوو، هەرچەندە هەندێ لەسەرانی یاخیبوونەکان بۆ بەرژەوەندی تایبەت بە خۆیان کۆبوونەوە، سمکۆ زاوای شێخ تەها بوو (مێردی خوشکی بوو) و هاوڕێیەکی نێزیکی عەبدولڕەزاق بەدرخانیش بوو (ڤان بروییسین): Kurdish Tribes and the state of Iran .

٦١- (جالدیران) ڕۆژنامەی ڕەسمی دەوڵەت لە ڤان، ئەیار/مایۆ ١٩١٤ کەلە

فـایلی ۱۹۵/۲٤٥۸دا تەرجەمـەکراوە ، لـە سمیس بـۆ مـالیێ، ڤـان ١٤ شـوبات/ فەبرایر ۱۹۱٤. وە بڕوانە فایلی ۲۱۳۰/۳۷۱ لە مالیێ بۆ گرای، ئیرابیا ۲ تـەمموز/ یۆلیۆ ۱۹۱٤

٦٢- فایلی ۱۰۳۷٦/۸۸۱ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ نیسان/ ئەپریل ۱۹۱۳، پێنج هـەزار ئەرمـەنی داواکاریـەکیان ئیمـزا کـرد بـۆ دەسـتێوەردانی هێـزە گـەورەکانی ئـەوروپا لـە ڤـان، ئـەو داوایـە گەیشـتبووە دەسـت کونسـۆڵە ئەوروپاییەکانیش.

٦٣- فایلی ۲٤٥۰/۱۹۵ لە مۆلینۆ-سیل بـۆ لـۆدز، ڤان ۱۱ حـوزەیران/ یۆنیـۆ ۱۹۱۳

٦٤- هـەرەو فایلـە لـە مۆناهـان بـۆ مـارلینگ، ئـەرزڕۆم ۲۹ ئـەیلوول / سەپتەمبەر ۱۹۱۳

٦٥- هەرەو فایلە

٦٦- بگـەڕێوە بـۆ کتێبەکـەی (ئەشیر) ۲۸ تشرینی یەك/ئەکتۆبـەر ۱۹۱۳ لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان ۷،۹،۱٦ . نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیـا ۱۹۱۰ - ۱۹۱۹، نامەکان E NO۲٥T - Z,VOL ۸۱

٦٧- کتێبەکـەی (ئەشـیر) ۱۷ تشـرینی یەك/ئەکتۆبـەر ۱۹۱۲ لیژنـەی ڕێپێـدراوە ئامریکاییـەکان ۷،۹،۱٦ نێـرراو بـۆ ڕۆژهەڵاتـی ترکـیا ۱۹۱۰ - ۱۹۱۹، نامەکان: E NO ۲٥ T - Z,VOL ۷٦

٦٨- (ج.س. راینۆلـدز) ۲۲ شـوبات/ فـەبرایر ۱۹۱۳، لیژنـەی ڕێ پێـدراوە ئامریکاییەکان ۷،۹،۱٦، ئەرشیفی قوستەنتەنیە، جزمی حەوت، نامـە بـۆ. و.و. بیت ۱۹۱۳ - ۱۹۱٤

٦۹- گەلێ بازرگانی ئەرمەن لە میسر و ئەستەموول و شوێنانی تر ملیان بـۆ ئەمـە نـەدا، هەنـدێ بـەهۆی بەرهەڵستیان بـۆ شـۆڕش و هەندێکیشیان دەترسان لەوەی حیزبی تاشناق هەرایەك بنێتەوە کە جارێ کاتی نـەهاتووە،

بەلام هەندێ كەسانى ترى بەناوێ وەك (بوغۆس نۆبار پاشا) سەركردەى باڵى سياسى و ديپلۆماتى دۆزى ئەرمەن، پيتاكێكى زۆريان پێشكەش كرد.

٧٠- ديكران ميزروب كاليجيان:

The Armenian Revolutionary Federation`under Ottoman Constitutional Rule 1908-1914

(كە نامەيەكى دكتۆرايە بۆ زانكۆى بۆستن لە ٢٠٠٣دا) ل٢٩٦ - ٣٠١، كاليجيان پەناى بۆ ئەرشيفى يەكيەتى شۆڕشگێڕانى ئەرمەن بردووە لە بۆستن، دەڵێ: چەكەكان بۆ بەرگرى كردنبوون لەخۆ، بەهۆى پشێوى وەزعەكەوە لە هەرێمەكەدا. ل٢٩٦ بەلام لەسەرى دەڕوا و دەڵێ: وەزعەكە گەلێ باشبوو ئەم رايەش هى كونسوڵە ئەوروپاييەكانيش بووە. سەير لەوەدايە كە كاليجيان دەڵێ: تەحسين پاشاى والى ڤان، گەلێ چالاكبووە و لەكاردا بووە، بە پێچەوانەى زوربەى ئەوانەى پێش خۆى، لە نەهێشتنى دزى و ڕاوو ڕوت لەناوچەكەدا، زوربەى ئاژاوەگێڕە ناودارەكانى گرت و بەهۆى جينايەتەكانيانەوە هەندێكى ئيعدام كرد (ل٢٣٣) ديارە مەبەستى كاليجيان لە (ئاژاوەگێڕەكانى ناوخۆ) كورد و عەشايرەكانە.

٧١- فايلى ١٩٥/٢٩٤٩ لە مۆلينۆ-سيل بۆ لۆدز، ڤان ١٧ شوبات/فەبراير ١٩١٣

٧٢- Teotik Slnamesi (Istanbul: dahiliye nazaret. ١٩٩١) : Y, cark Turk ١/٢٢/٢-٢٢: BOA DH MUI, number ٢٥٣p Devleti Hizmetinde Ermerniler (Istanbul: Yeni Matbaa ١٩٥٣ ١٧٥) p : M. sadi Kocas Tarihte Eremeniler ve Turk ١٩٩٠Ermeni Hiskileri(Istanbul: Katas ١٢٤) p

وە ئەوەى پەيوەندە بە سيستمى شارەوانيەكانەوە لەناو سەلتەنەكەدا بڕوانە كتێبى:

Tanzimattan cumhuriyete yerel Ilber ortayli Yonetim Gelenegi (Istanbul: hil 1985)p 9

وەكتێبی :

Mehm et ali Gokacti Dfimyada ve Turkieyede (Belediyecilik (Istanbul ozan 1996

وە كتێبی:

Ilhan Tekeli Turkiyede Belediyeciligin Gelisimi ((Ankara. N.p 1982

گشت ئەم سەرچاوانە لە كتێبەكەی (حەسەن ئوكتای)دا ناویان براوە:

On the asassination of van mayor Kapamaciyan by the Tashnak committee, Review of Armenian Studies 1, no 1 (2002) p 79 - 89

زۆر لەو سەرچاوە و زانیاریانەی لێرەدا هاتوون و پەیوەستن بە (كاباماسیان)ەوە ، لەم وتارەوە وەرگیراون.

٧٣- BOA DH SYS ١٠٩/٢ - ١

٧٤- هەروەها.

٧٥- هەروەها: ٢ - ١٠٩/٢

٧٦- بگەڕێوە بۆ (بەشی سێ) حیزبە شۆڕشگێڕە ئەرمەنیەكان، وە لە (بەشی چوار)دا: یاخیبوونی ١٨٧٦، وە لە (بەشی پێنج)دا: سەركردەكانی حیزبی تاشناق. هەروا كتێبی:

Ermeni Komitelerinin Aamal ve Harekut - I (Ihtilaliesi (Istanbul: matbaa - I Amire 1332

٧٧- فایلی ٢٤٤٩/٣٧١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ١٣ كانوونی دوو/ یەنایر ١٩٠٩. boa dh sys ١٠٩/٢ - ٢ وە هەرەو فایلە: ٩ كانوونی دوو/یەنایر ١٩١٣، نێردراوە ئامریكاییەكان دەیانگوت كە كوشتنەكەی كاباماسیان یەكێكبووە لە چەندەها كاری كوشتن و تیرۆركردن كە لەو دواییەدا لە شارەكەدا دەكران (ج.س.راینۆڵدز) راپۆرتی هاوینەی ساڵی ١٩١٣ لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریكاییەكان ٧،٩،١٦ نێردراو بۆ رۆژهەڵاتی تركیا ١٩١٠ - ١٩١٩، بەڵگەنامەكان،

جزمی ۲۵ أ، ژمارە ۱۱۳ Report of van station نێردراو بۆ رۆژهەڵاتی تورکیا ۱۹۱۲-۱۹۱۳.

۷۸- BOA DH SYS ۲/۱۰۹ - ۲کوڕەکەی کاباماسیان کە ئەندامبوو لە حیزبی تاشناقدا، یەکێکبوو لەوانەی شایەدیان دا.

۷۹- BOA DH SYS ۲/۱۰۹ - ۱۱ - ۲/۱۰۹ - ۲

۸۰- هەروەها: ۱٦ — ۱۵ - ۱۰۹/۲

۸۱- هەروەها: ۱۱ - ۱۰۹/۲ بۆ زیاتر زانین لەبارەی کاردانەوەکانی ئەو کارە تیرۆریستیە و دادگەیی کردنەکە بەلای رای گشتیەوە، بڕوانە: BOA DH SYS ۲/۱۰۹ - ٤

۸۲- هەروەها: ٦ - ۱۰۹/۲

۸۳- هەروەها: ۷۰ - ۱۰۹/۲

۸٤- بۆغۆس نۆبار پاڵێوراوە بەلژیکیەکانی پێ باشتربوو، چونکە لەو هیوایەدا بوو کە لە رێی زاواکەیەوە کە لە ئەنجوومەنی بەلژیکدا پلەی بەڕێوەبەری گشتی هەبوو، کاریکاتە سەریان و ڕایانکێشێ بەلای دۆزەکەیاندا، بەڵام پابەند بوو بەو فەرمانانەی کە بۆی دەهات و ئیتر دەگەڕا بۆ پاڵێوراوی هۆلاندی.

۸۵- (ڤان دیر دۆسن): The Question of Armenian Reforms. P ۲۵

۸٦- (ل.س.ویستنیک):
Diary concerning the Armenian Mission, Armenian Review. 39. no I (spring 1986) p30

۸۷- بەیاننامەی وەزیری ناوخۆ، نیسان/ ئەپریلی ۱۳۳۰، وە ۲۸ نیسان/ئەپریلی ساڵی ۱۹۱٤.

DH.KMS.D: 2 - 2/5 F:20-1 / Dahiliya Nezaretinin 15 nisan 1330 tarhili otama yazisi

هەروەك لە کتێبەکەی (زەکەریا ترکمان)دا باسکراوە:

Birinci dunya savasi oncesinde Ittihat ve Turki Hukumetinin Dogu Anadolu Islahat projesi ve uygulamalari Yedinci Askeri Tarihi semoneri Bildirileri, vol 2 (Ankara Genelkurmay Basimevi 2001) p 258

هەر کەمێ پاش دانانیان هەر پشکنەرە و بڕی ٢٠٠ لیرەی بۆ مەسرەفی هاتوچۆ و ڕێگە لە سنووقیکی تایبەت وەرگرت (٢٥ ئەیار/مایۆ ١٩١٤ ڕێکدوتن) ئەم پشکەرانە بە لێپرسراوی عوسمانی دەژمێرران، بۆیە شوێنی مانەوەیان بۆ دابین کرا، (ویستنیك) بەر لەوەی ئەو شوێنانە ببینێ بە (قەسر - کۆشك) وەسفی کردبوون، هەروا هەرکامیان مووچەیەکی مانگانەی ٤٠٠ لیرەیی زێڕی بۆ بڕرابۆوە لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە:

.BOA.DH.KMS,D: 23/3 F: 20

I, Dahiliya Nezaretinin 21 Maps 1330 tarihli yazici

هەروەك لە کتێبەکەی (ترکمان)دا لە ل٢٥٨دا باسکراوە. ساڵێکیان دەوڵەت بەبەهای ٦٧ کیلۆ و ٧٢٠ گرام زێر مووچەی سەرف کرد، ئەگەر ئەم بڕە بە نرخی ئەمڕۆ داشکێنینەوە ئەوا مووچەی هەر مانگێکی پشکنەرێ بەرامبەرە بە ٢٥٠٠٠٠ هەزار دۆلاری ئامریکایی.

٨٨- ڕێکخراوی ئەرمەن: Garegin (Garo) pasdermadjian

کە بە (ئەرمەن گارۆ)ش دەناسرا لەم دواییەدا، لەیەکەم جەنگی جیهانیدا چەتەکانی دەکردە سەر هێزەکانی عوسمانی و دژیان شەڕی دەکرد.

٨٩- ویستنیك: Diary concerning the Armenian Mission.

٣٧P

٩٠- هەر ئەوەی پێشوو.

٩١- کالیجیان: The Armenian Revolutionary Federation.

٢١٧P

٩٢- هایگ غۆسۆیان:

The Epic story of the self Defense of Armenians in the historic city of Van

(سامۆیل. س. تار بینسیان) تەرجەمەی کردووە،

Detroit: General Society of Vasbouragan, Raven) publishers - AKA, 1967)p 3

٩٣-ئەناهید میناسیان، ڤان ١٩١٥ کتێبی: Armenian Van/ vaspurakan

چاپی: ریتشارد. ج. هوفانیزیان (کوستامیسا، کالیفۆڕنیا: دەزگەی مازدا بۆ بڵاوکردنەوە ٢٠٠٠) ل٢١٢، وە کتێبەکەی (غۆسۆیان):

The Epic story of the self Defense.. p 3

٩٤- کتێبەکەی (تیرمیناسیان) ، ڤان ١٩١٥ ل٢١٢

٩٥- کتێبەکەی (غۆسۆیان):

The Epic story. P 3

٩٦- کتێبی: Y.Hiket Boyur, Turk Inkilabi Tarihi جزمی دوو، بەشی سێ: Ankara Turk tarih Kurumu ١٩٨٣ p ١٨٧.

بەشی هەشتەم

یەکەم جەنگی جیهانی و یاخیبوونی ئەرمەن لە "ڤان"

((سەبارەت بە لێپرسراوێتیە سەربازیەکان ، پارتیزانەکان دەبێ قەلاچۆی هێزە بچووکەکانی دوژمن بکەن و هێزە گەورەکانیشی وەڕس و بێهێزکەن، پەلاماری کەناڵەکانی گەیاندنی تایبەت بە دوژمن بدەن، بنکەی وا دامەزرێنن کە توانای پاڵپشتیکردنی هێرشی سەربەخۆی هەبێ لەودیو ڕیزەکانی دوژمنەوە، تا دوژمن ناچارکرێ هێزەکانی پەرتەوازە کات، گشت ئەم چالاکیانە پێکەوە هەماهەنگبن لەگەڵ چالاکیەکانی لەشکرە نیزامیەکان لەبەرەدەورەکانی شەڕدا.))

ماوتسی تۆنگ

لە بارەی شەڕی پارتیزانیەوە ساڵی ١٩٣٧

● ڕەوشی سەربازی ناوچەکە

لەدەستپێکی یەکەم جەنگی جیهانیدا، ڕووسەکان لەناوچەی قەفقاسدا لەهێزی خۆیان زۆر دڵنیا نەبوون، هەروەك جەنگاوەرانی دی، وایان دەزانی کە شەڕەکانی دژ بە ئاڵمان و نەمسایيەکان لەئەوروپا چارەنووسی ڕێڕەوی جەنگەکە دیاری دەکەن و ڕووسیش ناچار دەبێ پەنا بباتە بەر تەواوی هێزی خۆی، لەبەرامبەردا هێزی عوسمانیش پەکی لەسەرباز نەکەوتبوو،

بەڵام هەمیشە رووسیا لە رووی ژمارەی سەربازەوە لەبەرەی ئەنەدۆڵ – قەفاسدا بەسەر عوسمانیەکاندا زاڵتربوو، کە فەیلەقی دوو و سێی رووس لە قەفقاسیاوە رەوانەی بەرەی رۆژاوایان کرا، جێگەکەیان بە فەیلەقەکانی ترکستان و یەکە قۆزاقیەکان پڕ کرایەوە، کەمێ بەر لەجەنگ ژمارەی هێزەکانی رووس لە باشووری قەفقاس نێزیکەی ١٠٠٠٠٠ هەزار سەربازی پیادە و ١٥٠٠٠ هەزار سوارە و ٢٥٦ تۆپ دەبوو، هەروا ١٥٠٠٠٠ هەزاری یەدەگی تریش لەناوچەی قەفقاسەوە کێش کران.

سەرەڕای ئەم باڵادەستیە لە رووی ژمارەی سەربازەوە، کەچی رایان هەستدەکرد کە ئەگەر عوسمانیەکان بڕیاری شەڕ بدەن، توانایان سنووردار دەبێ، بۆیە بۆ زامنکردنی بەرگری کردن هێشتنەوەی هێزێکی گەورەیان بە زەروورەتی شەڕەکە دەزانی، ئەمە گەر هاتوو بڕیاری رامالکردنی ئەنەدۆڵیان دا، ئەوا ژمارەی ئەو هێزانەی بەرگریدەکەن زیاتر دەبێ لەوانەی هێرش دەبەن. ئەمەش لەرووی سەربازیەوە ناگونجێ بۆیان. بۆیە رووسەکان پلانی هێرشێکی داگیرکردنی دیاریکراویان بۆ دۆڵی (ئالشکیرت) کە دەکەوێتە دامێنی لاپاڵەکانی خوارووی (بایەزید و دیادین و کاراکیلیس)ەوە، دارشت، ئەمەش بە ئامانجی بەهێزکردنی بەرگری کردن لە سەر سنوور دژ بە عوسمانیە داگیرکەرەکان و دەستگرتن بەسەر ئەو رێگە سەرەکیەی کە رۆژهەڵات بە رۆژاواوە دەگەیەنێ. ئیتر بەر لە تامین کردن و چەسپاندنی سەلامەتی رێگەکانی خۆیان هیچ کارێکی دوژمنکارانەیان نەکرد.

بە درێژایی ئەو خاڵە سەرەکیانەی کە دەشێ لە ئەنەدۆڵەوە پەلاماربدرێن، سوپای رووس لە قارسەوە تا ئێران خۆی لە وەزعێکی بەرگریدا هێشتەوە، مەترسی مەزنتری رووسەکان لەسەر هەرێمی ڤان لە رۆژهەڵاتەوە خۆی پیشاندەدا، ئەوەش کە لە ١٩٠٨دا پامالی ئێرانیان کرد و بەهاتنی ساڵی ١٩١٤ باکووری رۆژاوای ئێران بە فیعلی لەژێر باری قورسی

داگیرکردندا دەیتالآن.

ئەو ناوچەیەی باسکرا ببووە درێژبوونەوەیەکی دەستەڵاتی سەربازی ئیمپراتۆری ڕووسیایی. هێڵی ئاسنی ڕووس گەیشتە تەورێز، لقێکیشی لێوەی گەیشتە کەناراوی سەرەوەی دەریاچەی ورمێ.

سروشتی تا ڕادەیە تەختایی زەویەکە لە دۆڵی ڕوباری (ئاراس) بۆ ناوەوەی ئێران بۆ سەربازە ڕووسەکان لەباربوو بەتایبەت بۆ گەیاندنی پێویستیبەکانیان پێیان، خۆ هەر کە ڕووسەکان لەدەستپێکی شەڕەکەدا دەستگرن بەسەر خاڵەکانی بەرپنەوەدا لە بایەزید، ئیتر ڕێگە سەرەکیەکانی نێوان ڕووسیا و ڕۆژاوای ئێران دەکەوێتە ژێر دەستیانەوە، وە دەشتوانن دەستیش بگرن بەسەر باڵی چەپی عوسمانیدا.[1]

سوپای سێی عوسمانی کە پێك هاتبوو لە ٧٩ - ٨٠ هەزار کەس لە ڕۆژهەڵاتەوە ڕووبەڕووی سوپای ڕووس بۆوە، لەگەڵ ئەوەی کە پلانی ستراتیژی عوسمانی لە ئەساسدا وەك ئەوەی ڕووسا بەرگریکردن بوو، خۆ ئەگەر ڕووسەکان بڕیاری هێرشکردن بدەن ئەوا سوپای سێ لە دەشتی ئەرزڕۆمدا کۆدەبێتەوە و دەتوانێ بۆ بەرەنگاربوونەوە سەربازی تریش لە ڕۆژاواوە کێشکات. بڕیاریش وابوو کە سوپای سێ بۆ پەلاماردانی خوارووی قەفقاس لە ئامادە باشیدابێ، ئەمە لە کاتێکدا ئەگەر ڕووسەکان سستی و لاوازیان نواند، فیرقەیەکی سوارەش کە لە دەربەنی (بارگیری) بوو و فیرقەیەکی دەرەکی گەڕۆك کە لە ڤان جێگیر بوو نێررانە خاڵێکی نێزیك بە سنوور لەگەڵ ئێراندا[2].

فیرقە دەرەکە گەڕۆکەکە پێکهاتبوو لە یەکەی گەڕۆك و پاسەوانی سنوور، هەرچەندە ئەم فیرقەیە و هاوشێوەکانیشی لەوانەی لە هەرێمەکانی ترەوە هێنرابوون سەربازی زۆر وریا و کارامەیان تێدابوو. لە ئاشتیدا دەرەك وەك پۆلیسێکی نیمچە سەرباز لە ناوچەی ناسەقامگیر کاریان دەکرد و

لەحاڵی مەشقکردنێکی بەردەوامیشدا بوون، زیاد لە هەر لایەکی تر لەمەیدانەکەیان دەزانی و لێی شارەزابوون.

بەڵام دوو چەڵەمە بوونە هۆی ئەوەی دەرەك نەگرێتە سەربازی نیزامی: یەکەم کەلوپەلی قورسیان پێ نەبوو (بەتایبەت ڕەشاشی ئۆتۆماتیکی قورس) کە بۆ بەرەنگاربوونەوەی هێزی پڕ چەکی ڕووسی زەرووربوو،[٢] دووەم دەرەك بڕبڕەی پشتی ئاسایشبوو لە هەرێمی ڤان. جا کە دەنێررانە بەرەی شەڕ ئەوا ژمارەی ئەو دەرەکانەی پێویستبوون بۆ تەواوکاری ئەرکی پۆلیس زۆر کەم دەبوونەوە،[٤] لەگەڵ ئەمەشدا کەچی چار نەبوو بۆ شەڕەکەش پێویستبوون.

بەبەراورد لەگەڵ ڕووسدا، عوسمانێکان لە ڕووی هۆی گواستنەوە و گەیاندنەوە کز و کەمدەستبوون، بەڵام لە ڕووی جوگرافیەوە، لەوەی دەکرد کە جێگە و پێگەیەکی باشتریان بووبێ و تیا گردببوونەوە، دەریاچەی ورمێ لە ئێران تا دەگاتە دەریای ڕەش هێڵێکی درێژ بوو کە ڕووسەکان تیا بڵاوببوونەوە. جووڵەی سەربازانی ڕووس و هێنانی ئازووقە و خۆراکیان لەو دەوروبەرەدا ئەنجام دەدا، بەڵام عوسمانیەکان پشتیان بە ڕێگە ناوخۆیەکانیان بەستبوو کە بۆ هاتوچۆ کورتتر و خێراتر بوون، کەمیی هێڵی ئاسن لە ڕۆژهەڵاتدا بایەخی ئەم خەسڵەتە باشەشی کەمکردبۆوە، نێزیکترین هێڵی ئاسن کە بۆ بەکارهێنان دەشیا و نێزیکبوو لە ڤانەوە بە دووری ٥٠٠ میل کەوتبووە (سیواس)ەوە، هێڵێکی تر هەبوو لەنێزیك شاری ماردین ولە خوارووی ئەنەدۆڵ، ئەمە کەمێ نێزیکتر بوو بەڵام ئەو ڕێگایانەی بەڤانی دەگەیاندن باشنەبوون.

جگە لەمە دەبوو لە نێزیك (ئەدەنە)وە کەل وپەلەکان لە لۆریەکانەوە داگیرێ بۆ ئەوانی تر کە بە ڕێی خواوردەوە ببرایە، ئەمەش بەهۆی نەبوونی تونێلەوە لە شاخەکاندا.

جگە لەمانەی باس کران، هەرچۆنێکبێ هێڵە ناوخۆییەکان پێگەیەکی باشتریان دابووە عوسمانیەکان، ڕێگەوبانی گەیاندن بۆ ئەمان حاڵی باشتربوو، خزمەتگوزاری تەلەگرافیشیان لە زۆربەی ناوچەکانی ڕۆژەلاتا باشبوو بەلام دوایی دەرکەوت کە ئەو هێڵە تەلەگرافانەش وەك باقی ڕێگە و بانەکانی تر ببونە ئامانجێکی ئاسان بۆ چەتەکانی ئەرمەن.

لە رووی بەرگرییەوە هەردوولا وەك یەك سوودمەندبوون لە سروشتە شاخاویەکەی ڕۆژەلات، سەرباری دەستەلاتی رووسەکان بەسەر ڕۆژاوای ئێراندا، بەلام عوسمانێکان دەستیان بەسەر دەربەند و تەنگەکاندا گرتبوو، هەر لە ڕۆژاوای ئێرانەوە تا ئەنەدۆڵ، جگە لە هەندێ بەشی بچووکی خاکی ئێران کە پێش جەنگەکە داگیریان کردبوو، بەرامبەر ئەمە رووسەکانیش بە توندی دەستیان گرتبوو بە ناوەوەی رووسیا و ناوچەکانی سەر سنوور، لەمەدا سەرکەوتوو بوون، چونکە هەر لە سەرەتای جەنگەوە ئەو ئاژاوەگێڕە موسڵمانانەی کەوا چاوەڕوان دەکرا پشێوی بنێنەوە، لە ناوچە سنووریەکانەوە گواستیاننەوە، ئەمەش یەکەم ڕاگواستنێکی بەکۆمەڵبوو لەو جەنگەدا.

بەلام عوسمانیەکان تووشی کێشەیەکی دوولۆنەیی ببوون، شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و عەشایرە کوردەکان کە بەلایەنی کەمەوە وەلاو پشتگیریەکی بەمەرجیان پیشان دەدا.

لەشکری عوسمانی زیاتر لە لەشکری رووس دوچاری دەرد و نەخۆشی دەبۆوە، بە زۆریش هۆی ئەوە دەگەڕایەوە بۆ خراپی پشتبەستن بە ڕێوشوێنە دروستەکان، چونکە داکەوتنی درمی تیفۆس لە زستانی ١٩١٣ - ١٩١٤ لەشکری عوسمانی پەرێشان کرد، ئەو زانیاریانەی کە لەبارەی تەلەفیاتەوە دەخەمڵێنران ئاماژەیان بەوە دەدا کە درمەکە هێکجار ترسناك بووە (هەر بۆ نموونە ٢٥٠٠ کەس لە هەرێمی ڤان تووشببوون.[5] . دیسان سەرلەنوێ لە ناو

سوپادا درمەکە لەکاتی گردبوونەوەیاندا لەسەر سنووری رووسیا ساڵی ۱۹۱۵ تازە بۆوە، داویی دەرگەوت کە تیفۆنید و تیفۆس و کۆلێرا گەلێ ترسناکتر و مەترسیدارتربوون لە گوللەی چەکەکانی دوژمن بۆ سەرباز و مەدەنییەکانیش.[٦]

لەگەڵ ئەو خاڵە لاوازانەی عوسمانیەکاندا، رێرەوی شەڕی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ ئەگەر هەر لە حاڵی بەرگریدا بمایەتەوە، ئەوا بە شێوەیەکی جیاوازتر دەگۆڕرا، لەوانەبوو بتوانن بە ژمارەیە سەربازی کەمەوە ئەو ئەنگە و دەربەنانەی سەرسنووریان لەدەست نەچێ و هەر بەدەست خۆیانەوە بووایە، بگرە بشیانتوانیبا پێشرەوی بکەنە ناو رۆژاوای ئێرانەوە، رووس ناچارکەن بەوەی لە جێی خۆیان داسەکنێن، ئەم پاڵەوانێتیەش بە توانا و کەرەستەیەکی کەم دەهاتە دی.

بەڵام عوسمانیان لە حاڵی بەرگریەکەیاندا نەمانەوە، چونکە (ئەنوەر پاشا)ی وەزیری جەنگ خەوی بەوەوە دەدی کە لە بەرەوڕووبوونەوەی رووسەکاندا سەرکردەیی هێزەکانی خۆیان بکا و ئەوان بشکێنێ و ئینجا یاخیبوونێکی فرەوانی موسڵمانەکانی خوارووی قەفقاس هەڵگیرسێنی و بەریانداتە گیانی رووسەکان.

• شەری قامیش

لە یەکیی تشرینی دوو/ نۆڤامبری ۱۹۱٤ سەڵتەنەی عوسمانی چووە ناو یەکەم جەنگی جیهانیەوە و تیابەشداربوو، بەپێی ئەو پلانانەی دارێژرابوون شەرە سەرەتاییەکانی نێوان عوسمانیان و رووس لە بەری رۆژهەڵاتدابوون، رووسەکان هاتنە خوارەوە و دۆڵی (ئەلیشکیریت) و شارەکانی (کاراکلیسە، بایەزید و دیادین)یان گرت، کەمێکیش لە بەرامبەر سەربازانی (حەسەن عیززەت پاشا)دا شکان، بەڵام لە بەری خوارووی رۆژهەڵاتەوە بە ئاشکرا

دیاربوو کە ژمارەی سەربازە عوسمانیەکان بەشی بەرگریکردنی نەدەکرد.

لە مانگی یەکەمی شەڕەکەدا، لەشکری ڕووس لە نێران (قوتور)ی گرت کە کەوتبووە سەر ئەو ڕێگەیەی (خۆی) دەگەیەنێ بە ڤان، ئیتر لێرە لە شوێنەکانی خۆیاندا مانەوە، (دیر، بشکالە)ش لە کردەیەکی سەربازی لەپڕدا گیران، بەڵام ئەمە بە پاماڵکردنێکی فرەوانی ڕووس دانەدەنرا، ژمارەیەکی باشی سەربازانی عوسمانی بۆ قایمکردنی هێڵەکانی بەرگرییان لەوناوە بوون، لەوانەیە بۆ تێکشکانی هێرشێکی ڕووسیاییش بووبن بەڵام ئەم سەربازانە نێرران بۆ شوێنی تر.

پلانەکانی ئەنوەر پاشا هێند کوڵی بە بەرگریکردنەوە هەڵنەگرتبوو بایەخی پێ نەدابوو، لە مانگی کانوونی یەك/دیسەمبری ١٩١٤ ئەنوەر جەند یەکەیەکی بۆ بەهێزکردنی سوپای سێی بانگکرد[٧]، ئینجا لە هێرشێکی بێ ئاماندا ئەم سوپا زەبەللاحەی سێی ڕەوانەی ناو خاکی ڕووسیا کرد.

هێزەکە پێکهاتبوو لە ٩٥٠٠٠ هەزار سەرباز کە زۆر لەباربوو بۆ بەرگریکردن، بەڵام نەدەشیا بۆ بڕینی ئەو تەنگە و دەبەندە سەختە شاخاویانە لە کەشێکی زستانی ئاوادا، بەمەرجێ سەربازەکان لە جلە هاوینەکانیان زیاتر لە بەردا نەبوو، چەکێکی کەمیشیان لەلابوو. کەچی ئەنوەر هیچ گوێی بە موچیاری ژەنەڕاڵەکانی نەدا و ئەو پیاوانەی بەو شاخ و کێوانەی باکووری ڕۆژهەڵاتدا بە پێڵاوی پەرپووت و بێ پاڵتۆی زستانە و بێ سووتەمەنی ڕەوانە کرد.

پلانەکەی لەوەدا بوو کتوپڕ بدات بەسەر ڕووسدا، لە کاتێکدا ئەوان وایان دانابوو کە هیچ سوپایەك زاتی ئەوەی نییە بەو زەیقەتی زستانە بداتە ئەو شاخ و کێوانە و ئەو بەربەستە بەفراوی و زوقمە ببڕێ. جا ئەوە بوو ڕووسەکان غافڵگیر کران و شتەکە بووە کتوپڕ بەلایانەوە، لەشکری ترکیش بە وریەیەکی جێگیرەوە دژ بە سوپای ڕووس و سەرما و زمهەریر دەجەنگا،

زوربەیان هەر سەرما كوشتنی و ڕەق هەڵاتن، ئینجا ڕووس هاتە پێش بۆ ئەوەی لەو سوپایە مابۆوە و لەو شارۆچكەیە كە پێیان دەگوت (سەری قامیش) توانی ڕایانگرێ.

زیانەكانی كشانەوەی سوپای ترك لە زیانی پەلامارەكەی تێپەڕاند، لەو ۹۵۰۰۰ هەزار سەربازە ۷۵۰۰۰ هەزاریان تیاچوون زوربەی تۆپەكانیشیان تێكشكێنرا. ئەو سوپای سێی عوسمانیەی كە دەبوو بەرگری لە ڕۆژەلاتی ئەنەدۆڵ بكردبا لە نێوەڕاستی مانگی كانوونی دوو/یەنایری ۱۹۱۵ تەنیا ۱۸۰۰۰ هەزاری مابۆوە، یانی بەرامبەر ۲۰٪ی هێزەكانی بەر لە شكستەكەی (سەری قامیش).

هەرچەندە پاڵپشت و كۆمەكی تری لە گشت عەمبارە سەربازیەكانەوە بە گورجی پێ گەیشت بەلام تەنیا بەرەنگاری ۳۰۰۰۰ هەزار سەربازی ڕوسیایی لەناوچەكانی باكووری ڕۆژەلاتی پێ كرا، ئەمەش بزانە ئەمانە لەچاو ئەوانەی لەسەری قامیشدا تێكشكان زۆر نەكردە و نەشارەزا بوون[٨].

هەتا بەر لەشەڕەكەی سەری قامیش، هێزە بەرگریە عوسمانێكان بە ژمارەی كەم كەم بەدرێژایی بەرەی ڕۆژەلات وەك تۆو وەشێنرابوون، یەكە بێ هێزەكانیش كەلە ڕووی چەك و كەل و پەلەوە شتێكی ئەوتۆیان لەلانەبوو، وەك فیرقەی دەرەكی گەڕۆكی ڤان، بەرەڵلا كرابوو تا بە تەنیا ڕووبەڕووی پەلامارەكانی ڕووسەكان ببێتەوە، لە بەرامبەردا ئەو هێزانەی كە زەڕووری بوون كۆكرابوونەوە تا ئەو هێرشەی ئەنوەر پاشا بۆ باكوور، كە بە باشی تاوتوێ نەكرابوو و پێویستیشی نەدەكرد، بكەن.

لە ئاسەوارە خراپەكانی شكستەكەی سەری قامیش، نەبوونی سەربازی پێویست بۆ زامنكردنی پاراستنی ئاسایشی ڤان، لەملاشەوە هێزەكانی ڕووس گورج لاوازبوونی عوسمانیەكانیان بە هەل زانی تا بكەونە خۆ و بێنە پێش. لە ۲۹ تشرینی دوو/ نۆڤامبری ۱۹۱٤ سەركردەی فیرقەی دەرەك (كازم - ئوز

ئالْپ) بنکەی سوپای سێی بەو ڕاپۆرتە هەواڵگریانە ئاگادارکردەوە کە نووسیبووی: ئەمڕۆ، دوژمن پەلاماری شارۆچکەی (دیر)ی دا، بە تۆپ و ڕەشاشی ئۆتۆماتیکی هێرشیان کرد، هێزی بەرگریمان زۆر کەمە، وای دەبینم کەناچار دەبین بکشێینەوە بۆ (هوشاب) . بەپێی قسەی دوو جاسووس کە گرتومانن، زانیومانە کە لەناو شاری ڤاندا یاخیبوونێك لە ئان و ساتدایە، بۆیە وا لەگەڵ یەك لەو کەتیبانەی وان لە (سارای)دا بەرەو هوشاب دەبەینەوە، بەڵام لەبەر لاوازی هێزەکانمان ، ئەگەر یاخیبوونێك ڕوبدات تووشی نارەحەتیەکی گەورە دەبینەوە، ئەو هێزانەی بەتەماین لە (ریڤاندیز)دوە بگەن نەگەیشتوون.[٩]

سووپای ڕووس پێشرەویەکەی خۆی بە داگیرکردنی (بشکالە) تەواو کرد، بەڵام سوپای عوسمانی لە خوارووی ڕۆژهەڵاتی ڤان و لەسەر سنووری ئێران هەلێکی کورتخایەنی قۆستەوە، ئەویش کە ڕووسەکان زوربەی سەربازەکانیان لە کۆتایی کانوونی یەك/دیسامبری ١٩١٤ کشاندەوە، لەترسی ئەوەی نەك هێرشەکەی سەری قامیش سەربگرێ و سەرکەون، ئینجا هێزە غەیرە نیزامیە عوسمانێکان کە تێکڕایان پێك هاتبوو لە عەشایرە کوردەکان، لە ١٤ کانوونی دوو/ یەنایری ١٩١٥ شاری تەورێزیان گرت. بەڵام لە باشوور، عوسمانێکان توانیان هەندێ شوێنی ستراتیژی لەتەنگەی (قوتور) و شارۆچکەی (دیر) بگرنەوە، بەڵام لە ٣٠ کانوونی دوو/یەنایر دیسان ڕووسەکان تەورێز و دیلمانیان سەرلەنوێ گرتەوە. عوسمانیەکانیش بە دەستەڵاتێکی لەرزۆکەوە (قوتور و دیر و بشکالە) کە گرتبوویان، دەیانپاراستن.[١٠]

زستانی ساردی ساڵی ١٩١٤ دەستی ڕووسەکانی گرتبوو و گشت پێشەوە چوونێکی خۆیان ڕاگرت، بەفر ڕێگە و بان و تەنگەو دەربەنەکانی گرتبوو، ئەمە بۆ عوسمانیان هەلێکی باشبوو، تا پاڵپشت و کۆمەك لە خوارووی

رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵەوە بێنن، جا لەمەدا توانیان هەندێ هێزی زیاتر بهێننە ناوچەکەوە، بەهاتنی مانگی ئادار/مارس ١٩١٥ ژمارەی هێزە نیزامیە عوسمانیەکان گەیشتە ٢٤٠٠٠ هەزار سەرباز جگە لە ژمارەیەکی نەزانراو و سەرژمێرنەکراو لە شەرکەری غەیرە نیزامی سەر بە سوپای سێ[١١].

هێزەکانی هەڵمەتی یەکەم لە ئەستەموول و شوێنانی ترەوە لە کۆتایی کانوونی یەك/دیسامبر ١٩١٤ کۆکرانەوە، تا ئەوانیش بخرێنە پاڵ هێزە عوسمانیەکان لە رۆژهەڵات.

بەتوانەوەی بەستەڵەك و بەفرەکەی زستان رووسەکان زیانی عوسمانیەکانیان بەهەل زانی، بۆ پەلاماری ئەو بەهارەی ١٩١٥ رەخساندیان، ئائومێدی و هیوا بڕان هێشتا لە ڕەوشی ترکدا دیاردی نەدابوو، چونکە هێشتا هەندێ خاڵی بەرگری بەهێزیان بەدەستەوە مابوو. شتێکی باشتریان بۆ خۆیان دەستخست، ئەویش هێڵی گەیاندن و گواستنەوەی کورتتر و خێراتربوو لەناو وڵاتدا. بەڵام ئەم واقیعەش تا سەر نەبوو، یاخیبووە ئەرمەنەکان هەرچی باشترێك هەیە زەوتیان کرد.

• ئامادەکارییە سیاسیەکان بۆ یاخیبوونەکەی ئەرمەن

نەتەوەییە ئەرمەنەکان جەنگەکانیان بە هەلێك دەزانی بۆ یاخیبوونی خۆیان، (لویز نالبەندیان) کە مێژوو نوسێکی بزوتنەوەی شۆرشگێری ئەرمەنەکانە، دەنووسێ: باشترین کاتێك سەبارەت بە شۆرشگێران بۆ بەرپاکردنی دەرەتانێك بۆ یاخیبوونێکی گشتی بە مەبەستی هێنانەدی ئامانجی ڕاستەوخۆ لەوەدا بوو کە ترکیا بچێتە جەنگەوە[١٢].

هەروەك چاودێرانی تر، بەلای شۆرشگێرانی ئەرمەنەوە تێشکانی عوسمانیەکانیان لە هەردوو شەری بەلکاندا. ١٩١٢-١٣ باشترین بەڵگە بوو بۆ هەرەسی عوسمانی، ڕووسیا لە شەری ١٨٧٧-٧٨ کە بەهێزتر بوو، سەڵتەنەکەی

بەزاندبوو ، جا وەك دەردەکەوێت یاخیبووەکان بە باوەڕەوە وای بۆ دەچوون کە ڕووسیا گورج ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵ دەگرێ و لەوانەشە تا ئەستەموول نەوەستێتەوە.

هەر لایەکیش لە تێشکانی عوسمانیەکاندا تاکە هەلێکی دەدیەوە بۆ سەربەخۆیی، تەنیا یەك ڕێی لەبەردەمدا بوو، یان یەك بژاردە، ئەویش دەستخستنەناودەستی ڕووسیا، لۆژیکی خەملاندنەکانی شۆڕشگێڕان لەمەدا حەکیمانە بوو: وا چاوەڕوان دەکرێ ڕووسیا عوسمانیەکان تێکشکێنێ، ئیتر بەبێ گوێدانە ئەوەی کە ئەم دەوڵەتە چ پەیمانێکی داوە بە ئەرمەن لەبارەی چاکسازی و خودموختاری و هەتا سەربەخۆییشەوە. چارەنووسی ئەو پەیمان و وەعد و وەعیدانە ئەوەیە کە ببنە مەرەکەبی سەر کاغەز چونکە سەرکەوتن بۆ عوسمانیان نابێ، بەمانای ڕووسیا خۆی بڕیارە یەکلایی کەرەوەکان لەبارەی چارەنووسی ئەرمەنەوە دەدا.

شتێکی تەبیعی بوو کە پەیوەندی توندوتۆڵ ڕووسیا و شۆڕشگێڕانی ئەرمەنی پێکەوە گرێ دابوو، لەم ڕووەوە (دیکسن)ی کونسوڵ لە ڤان، ساڵی ۱۹۰۸ دەنووسێ:

((لەم بارەیەوە شایەنی ئاماژەپێدانە کە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە ڤان و سەلماس لە لیژنەکەیانەوە لە تەفلیس ڕێنمایان بۆ هاتووە، ئەوە دەگەیەنێ کە لە کاتی هەڵگیرسانی شەڕدا ئەوەیان لەسەرە پشتگیری ڕووسیا بکەن دژ بە ترکەکان. بەبێ هاوکاری ڕووسیش دەیانتوانی نێزیکەی ۲۵۰۰ نیشانچی دەستەبەرکەن، هەر بۆ سەغڵەتکردنی ترکەکان لەسەر سنوور پچڕان و بڕینی هێڵەکانی بەیەکگەیشتن[۱۳].))

ئەگەر ڕوداوەکانی ڕابردوومان بیرکەوێتەوە، زەحمەتە باوەڕ بکرێ بەوەی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هێند گێلبن تا ئەو ئاستەی وایان زانیبێ کە ڕووس سەربەخۆییان دەداتێ وەیان جۆرە خودموختاریەکی فرەوان.

ڕووسیا ڕۆژێ لە ڕۆژان و هەرگیز ئەو بزافە جودا خوازیە ئەرمەنیانەی لەسەر ئەو خاکانەی کە وا لەژێر دەستیدان قەبووڵ نەبوو، هەتا ئەو ئاستەی ڕووسیا زیاتر لە جارێك ڕێ و شوێنی گرتۆتە بەر دژ بە گشت بزافە جودایی خوازەکانی ناو خاکەکەی خۆی، لەگەڵ ئەمەشدا وا دیارە لە ساڵی ١٩١٤ ئەرمەنەکان وایان زانیوە کە ڕووس دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی (زبون)ی بەلاوە پەسەندە، لەناوچەیەکدا کە حوکمکردنی زەحمەتە و لەمۆسکۆیشەوە دورە.

هەروا لە ڕووی سۆزداریەوە دەبێ پابەندبونێك بە شۆڕشەوە هەبێ و ئەمەشبوو کە لە بڕیاردانی شۆڕشی ئەرمەندا دەورێکی گرنگی هەبوو: دەمێکبوو هەستی نەتەوەییە ئەرمەنەکان دژ بە عوسمانیەکان ئاڕاستە کرابوو، شۆڕشگێڕان دەشێ باش پەییان بەوە بردبێ کە — سائیتر ئەمە لە هوشیاریانەوە بووبێ یاننا - کە تاکە ناوچەیەك کە زۆرینەیەکی ئەرمەنی تێدایە، یان هەرێمی یەریڤان، لە ئیمپراتۆریەتی ڕووسیادا سەربەخۆیی بەدەستناهێنێ، لەبەر ئەمە هەردوو حیزبەکەی هانشاك و تاشناق و باقی وردە حیزبەکانی تریش بەهەموو توانایانەوە ئەرمەنی بە ئەسڵ ڕووسیایی و ئەرمەنی باشووریان ئاڕاستە دەکرد.

پلان و پەیامی شۆڕشگێڕیان و گشت ئەو کارە یاخیبوونە یەك لەدوای یەکانەی پێشتریشیان، گشت ئەمانە چاویان بڕیبووە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، بەو پێیەی کە ئەوێ خاکی ئەرمینیای ئایندەیە. ئەمەش پابەندبوون و ئیلتیزاماتێکی بەهێز و نەگۆڕبوو کە ئینکاریکردنی گرانە.

دەستەکەی حیزبی تاشناق لە کۆنگرەیەکدا ئاشکرابوو لە حوزەیران/یۆنیۆ- تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٤دا گیرا، نێردراوان لە ڕووسیاوە و لەناو سەڵتەنەرە ئامادەی ببوون، بە (ڤاهان پاپازیان)یشەوە کە نوێنەری ڤان بوو، دەنگۆی ئەوەش لە ئارادا بوو گوایە ئەندامانیش لە کۆمەڵەی (ئیتیحاد و

تەرەقی)یشەوە ئامادەی کۆنگرەکە ببوون لە بۆ پێشکەشکردنی پرۆژەی خودموختاری لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا بە حیزبی تاشناق، بەڵام بەو مەرجەی کە ئەندامانی حیزبەکە لە ئیمپراتۆری ڕووسیا و سەڵتەنەی عوسمانی بەشداری بکەن لە شەڕی دژ بە ڕووس.

تاشناق ئەمەی ڕەت کردەوە، لەبارەیەشەوە کە زانیاریەکان پشت بە سەرچاوە ئەرمەنەکان دەبەستێ، بەڵگەیەکی مەلموس نییە بەڵام هەروا بە ئەگەرێك دەمێنێتەوە کە دەشێ وابووبێ. ئەوەی گومانیشی تیا نییە ئەوەیە کە لەو کۆنگرەیەدا ئەرمەنی عوسمانی بڕیاریاندا کە پابەندبن بە ئەرکی نیشتیمانیانەوە. ئەم بڕیارەش جگە لە فێڵێ زیاتر نەبوو، هەروەك لە ڕاپۆرتە هەواڵگریەکانی عوسمانیەکاندا و قسەی یەك لە سەرکردە دیارەکانی تاشناقدا دەردەکەوێت، ئەویش (هۆفهانس کانشازنونی) سەرەك وەزیرانی کۆماری ئەرمینیا بوو[٥]. پلانە هەقەتیەکەی تاشناق کە هی ئیمپراتۆریەتی ڕووسبوو و حیزب بەڕێوەی دەبرد، بریتیبوو لە دەستخستنە ناو دەستی ڕووسەوە. دەزگە موخابەراتیەکانی سەربازی عوسمانی ئەوەیان دەگەیاند کە بڕیارە نهێنیە هەقیقیەکان کە لە کۆنگرەکەدا گەڵاڵەکران ئەمانەن:

١- بەر لە ڕاگەیاندنی جەنگ، پاراستنی هێمنی و ئاسایش، لەگەڵ بەردەوامی لە ئامادەکاریە سەربازیەکان و هێنانی چەك لە ڕووسیا و ناوخۆوە.

٢- لەکاتی ڕاگەیاندنی جەنگ، وا بڕیارە کە سەربازە ئەرمەنەکانی ناو سوپای عوسمانی بە چەك و کەلوپەلیانەوە بدەنە پاڵ سوپای ڕووس.

٣- لەکاتێکدا ئەگەر لەشکری عوسمای پێشڕەوی کرد، دەبێ هێمنی بپارێزرێ.

٤- ئەگەر لە دواییدا لەشکری عوسمانی کشایەوە یان لە جێی خۆی مایەوە، دەبێ چەند دەستەیەکی شەڕوانان پێکبهێنرێ و زنجیرەیە کارو

کردەوەی ڕێکوپێك بۆ لێدانیان لەپشت ڕیزەکانی سوپاوە بکرێ[16].

ئامادەکاری بۆ جەنگ، کۆمەڵە ئەرمەنیە شۆڕشگێڕەکان لە ناوەڕاستی ١٩١٣دا لە ڤان کۆبوونەوە و لەسەر هەماهەنگیکردنی تەقەڵلا شۆڕشگێڕیەکانیان پێك هاتن. (مۆلینۆ-سیل) کونسوڵی بەریتانی لە ڤان وای دادەنا کە ئەو هاوپەیمانیەی کۆمەڵە و دەستە ئەرمەنیەکان کە هاتۆتە کایەوە لە ئەنجامی ئەو چاوپێکەوتنەی (فارمیان) سەرگردەی حیزبی تاشناقە لەگەڵ دەستەڵاتدارانی ڕووس لە تەفلیس[17].

بەبێ هیچ گومانێ تاشناق لە بارێکی پێشەنگی مێژوویدا بوو، حیزب تۆڕێکی لە بەکرێگیراوانی خۆی لە گشت لایەکی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ و ئێران و بەشی ڕووسیا لە قەفقاس دامەزراد، وە دەستکەوتێکی باشی لەو باج و خەراجانەوە دەستدەکەوت کە لە ئەرمەنەکان کۆدەکرانەوە. لەمەش گرنگتر ئەوەبوو کە تاشناق هێزێکی سەربازی گەورەی تایبەت بە خۆیی هەبوو[18].

کاریگەری ئەندامانی تاشناق و هاوشێوەکانیان لە شۆڕشگێڕەکان بۆ سەر ئەرمەن لە ڤاندا ڕەهابوو، بە داهاتنی ساڵی ١٩١٣ بەلای (مۆلینۆ-سیل)دوە شتێکی بەڵگە نەویستبوو کە ئەرمەنەکان لە هەرچی وەلا و ملکەچیەکی ساختەیە کە ڕۆژێ لە ڕۆژان پیشانیان دەدا، لێی پاشگەزبوونەوە، بە ئاشکرا پێشوازیان لە ئەگەری داگیرکردنی ئەیالەتە ئەرمەنیەکان دەکرد لە لایەن ڕووسەوە[19].

• کردە و کۆشە بۆ یاخیبووەکان

لیژنە شۆڕشگێڕیە ئەرمەنەکان لە ساڵی ١٩١٠دا لەگشت لایەکی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ بڵاوکراوەی لەژێر ناوی (ڕێنماییەکان بۆ بەرگریکردن لەخۆ) بڵاوکردبۆوە، ئەمەش ڕەشنووسێکبوو بۆ ئەو یاخیبوونەی کە بەدویدا سەری هەڵدا[20].

ڕێنماییەکان بریتیبوون لە نەخشە و پلانی شەڕێکی ڕێکخراوەیی لەسەر ئاستی لادێکانا، وە ئامادەکاری دەروونی وتەرتیباتی ڕێکخراوەیی و تاکە کەسی، پێوانەکانی ڕێکخستن و بژاردەی چەك و چۆنێتی دەستکەوتنی لەناوخۆدا و دابەشکردنی لەناوچەکەدا، جگە لە ستراتیژی بەرەوڕووبوونەوەی هێزەکانی عوسمانی.

بڵاوکراوەکە بە زمانێکی سادە نووسرابوو، بەمەبەستی چڕکردنەوە و پوختەی فیکرە و باوەڕێکی عەسکەری زۆر ئاڵۆز تا ببێتە فیکرە و باوەڕێکی ئاسان و مولایم لەناو خەڵکە سادە ڕەشۆکیەکەدا، دورو درێژ و عەمەلیشبوون، تیایدا پرەنسیپەکانی شەڕی چەتە گەری و تیپ و دەستەی گەورەی شەڕکەرانی بە قووڵی تێدا خرابوونە ڕوو[21].

ئەرکی ڕێکخستن و سەرپەرشتیکردن درا بوو بەسەر یەکەی تایبەتدا کە لە گوندەکاندا مەشقیان بە ئەرمەنەکان دەکرد، ئەم یەکانەش هەوێنی ڕێکخستنەکانی لادێکان بوون و سەرکردەییان گرتبووە دەست. گوندەکان لە نێوان یەکەی گەڕۆك و یەکەی جێگیر دابەش کرابوون، بەسەر هەر کامیانەوە سەرکردەیەك دانرابوو، هەمووان گوێڕایەڵی دەستەڵاتی ئەوبوون، ئەم سەرکردەیە بەپێی شارەزاییەکەی هەڵبژێررابوو، لەبەردەم سەرکردایەتیە سێ کەسیەکەی هەرێمدا نوێنەرایەتی گوندەکانی خۆی دەکرد.

سەرکردەکانی هەرێمەکان لە سەرکردەی گوندەکان هەڵدەبژێرران، ئەوانەی بەتوانای شەخسی و نفوزیانەوە لەناوچەکەدا ناسرابوون، سەرکردەی هەرێم بەرپرسبوو لە دابەشکردنی چەك و سەندنەوەی لەوانەی ناتوانن بەکاری بهێنن تا بیداتە ئەوانەی توانای بەکارهێنانیان هەیە.

سیستمێکی پۆستە و گەیاندنیش دامەزرا بوو، بۆ ئەو کاتەی کە هێزە ئەمنیەکان دەدەن بەسەر گوندێکدا، دەبوو ئەو پۆستە چییانە گورج داوای یارمەتی لە گوندەکانی دەوروبەر بکەن.

لادێییە موسوڵمانەکان لەم ڕێنماییانەدا بە نەیار و دوژمن دادەنران، بۆیە لەو گوندە تێکەڵانەی کە ئەرمەن تیایاندا کەمینەیەکبوون داوایان لێ دەکرا کە داوای پارمەتی لە گوندەکانی دەوروبەر بکەن، کەلوپەلی بەنرخ و چەکەکانیان خێرا کۆکەنەوە و بارکەن بۆ ئەو گوندانەی کە تەنیا ئەرمەنیان ها تێدا، فەرمانیش درابوو بە دەرگردنی کەمینەی موسوڵمانەکان لەو گوندانەی ئەرمەن تیایاندا زۆرینەیە یان ئەگەر کرا بیانکەنە بارمتە.

ئەرمەن دەبوو درگەی ماڵەکانیان لەسەر پشتبێ لەڕووی برایانی ناییینیاندا، ئەوانەی لەدەست هێزەکانی دەوڵەت هەڵاتوون. هەر گوندێکیش لەبری ئەو چەکانەی تیایدا دەست دوژمن کەوتوون دەبوو پێکەوە بە هاوبەشی بیبژێرن و پارەکانی بدەن، بەڵام ئەو چەکانە کە لە دوژمنەوە دەستدەکەون ئەوا بەر لە هەمووان دەدرا بەوەی گرتوویەتی و دەستی خستووە.

ڕێنماییەکان بەشێکی زۆری سەردێڕی (پەلاماری گوندەکان)ی لەخۆ گرتبوو، ئەمەش وای پیشاندەدا کە گەلێ دورەلەوەی کە تەنیا نامیلکەیەکبێ بۆ (بەرگریکردن لەخۆ)یەکی ڕوتوقوت، ئەم بەشەی بە درێژی باسی لە ڕێگە و شێوازەکانی دەستخستن و کۆکردنەوەی زانیاریە هەواڵگریەکان دەکرد، سەرەڕای ئەوەی کە پلانی چەند پەلاماردانێکی تێدایە وە وردەکاری پەیوەند بە ڕاونانی لادێییە موسوڵمانە ڕاکردوەکانەوە.

زۆری پێ نەچوو، تەکتیکی (ڕێنماییەکانی بەرگریکردن لەخۆ) بووە پلان بۆ یاخیبوونی ئەرمەن.

کەمێ بەر لە هەڵگیرسانی جەنگ، لە ڤان ماوەیەکی خۆپرچەککردن و ڕێکخستن بە چڕوپڕی لەناو ئەرمەنەکاندا بەڕێوە دەچوو، بەر لە یاخیبوونیشیان بە هەشت مانگ (سمیس)ی کونسوڵ لە ڤان دەنووسێ:

((هەروەك مەعالیتان دەزانن، ئەم سێ حیزبە (تاشناق و هانشاك و

ئـەرمیناکان) لـە ڤـان، وا بـۆ شـەش مـانگ دەچـێ لەسـەر ڕامـاڵینی گشت ناکۆکیـەکانی نێوانیـان ڕازیبـوون و یـەکبوون لـە پێنـاو خزمـەتکردنی بەرژەوەندیـە باڵاکـانی کۆمـەڵی ئەرمـەن یـان میلـەت بـە ئیسـتلاحی ئەرمەنەکان، بەو ئاماژەیە کە نفوزی حیزبی تاشناق زۆر زیاترە لە نفوزی دووانەکەی تر، ئەمەش بەهۆی چالاکبوونی سیاسی زیاتری و توندڕۆییشی لە کار و بیروبۆچوونەکانیدا، لەڕووی ڕێکخستنەوە حیزبێکی ڕێکوپێکە، وەك دیارە دەستکەوتێکی دەوری و گەورەی ها لەلا، لەو ئابوونانەی لەخەڵك و لە ئەندامانی دەسێنێ، لەناو شار و گشت گونـدە ئەرمەنیەکانـدا کە هـەواداری خـۆی تێدایـە. لەسەر حیسابی حیـزب ئەمانـە کـار دەکـەن و بـەردەوام لـە پەیوەندیدان بە لیژنەی ناوەندیانەوە لە ڤان.

لە ساڵی پێشوودا، بەشێوەیەکی بەرفرەوان حیزبەکە گلایە نـاو کاری هـاوردەکردنی چـەك بـە نهێنی و دابەشـکردنی بەسـەر هەوادارانیـدا، جێـی ئاماژەیـە کـە ئـەو دەمانچـانەی لـە جـۆری مـاوزەڕن بازاڕیـان گـەرمترە و بەئاسـانی دەشـاردرێنەوەو هـاوردە دەکـرێن و وەك تفـەنگێکی کـورتیش بەکاردێت، چونکە دوربینێکی ها لەسەر کە تواناکەی هەزار مـەترە، هەندێ ئەرمەنم دیوە، لە ناوچە گوندنشینەکان، بەئاشکرا ئـەم چەکانەیان پێبوو. هەرچـەندە خـۆم لـەو چـەند گونـدە کەمـەی کـە سـەردانم کـردون هـیچ تفەنگێکم نەدیوە، بەڵام زوربەیان شارەزایی و زانیاری خۆیـان لـە جۆرەکانی تفەنگ و بەکارهێنانی پیشانداوە.

دەڵێن ئەرمەنەکانی ڤان لە کوردەکان چەکدارترن، بۆ زانین و بەبێ دوو دڵی ئەرمەنەکان تفەنگی تازەیان دەستکەوتووە، بێجگە لە ژمارەیەکی کەم لە تفەنگی مارتینی کەم کە دەوڵەت بەسەر گوندەکانیا دابەش کردبوو، بەهۆی نائـارامی و نـەبوونی ئەمنـەوە بەگشـتی لادێییـەکان چـەك پەیـدا دەکـەن، ئەمەش چەند مانگێکە ئاوای لێهاتووە، ئەم هەڵپەی حـەز لەچەككردنە لـەو

زەرەر و زیانانەوەیە کە ئەو لادێییانە بەدەستی چەتە کوردەکان لێیان کەوتبوو، حیزبی تاشناق ئەم هەلەی تا ئەوپەڕ قۆستۆتەوە و سیاسەیەك پەیڕەو دەکات کەوا لە ئەرمەنی هەرێمەکە بکات لەڕووی مەحەممەدیەکاندا خۆیان ڕاگرن.

دواجار کاری پڕچەککردنی گوندنشینان بووە بازرگانیەکی ئەوتۆ کە سەرکردەکانی تاشناقی کەمەندکێش کرد و بێ چەنوچوون تێوەی گلاون. بۆ زانینیش، تفەنگێ یان دەمانچەیە بە نرخێ دەفرۆشرێ کە سێقاتی نرخەکەی خۆیەتی.

جگە لەوەی کە دەبێ حوکمەتەکەی ناوخۆ ئاگای لەمانەبێ کە ڕوودەدەن بەڵام هیچ ڕێوشوێنێکی نەگرتۆتەبەر بۆ دانانی سنووڕێك لە بۆ قاچاغچێتی و ئامدیوکردنی چەك، بەڵکو بە پێچەوانەوە وا دەردەکەوێ کە ئەو سیاسەیەی وا لەناواندا سیاسەتەکەی والیە کە دەیەوێ یارمەتی لادێییەکان بدات بۆ بەرگریکردن لە خۆیان لە کاتی پێویستدا، ئەویش لە ڕێی دابەشکردنی تفەنگی کۆنی سەربازیەوە بە ڕێژەی سێ بۆ شەش تفەنگ بۆ هەر گوندێك سا کورد بن یان ئەرمەن.

نزیکەی شەش مانگ دەبێ لە قانەوە هەزار تفەنگ ڕەوانە کراوە تابەسەر ئەو عەشایرە کوردانەی سەر سنووری فارسدا دابەش کرێن، بەتایبەت لەو ناوچانەی کە ساڵی پار زیاتر بەدەست پەلامارەکانی سمکۆوە زیانیان پێگەیشتبوو[٢٢].))

لەماوەی پێش جەنگەکە لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا کاری جاسووسی و هەواڵگری ڕووسەکان پەرەی سەندبوو، جاسووس و هەواڵگران بەناوە تەقلیدیەکانی وەك: ڕۆژنامەوان یان بازرگان یان مامۆستای زانکۆ کە گەشتێکی زانستی و کۆڵینەوە دەکات، خۆیان پیشاندەدا و لەژێر ئەو پەردانەدا، یان هەندێکیان بەبەرگێکی عەشایری کوردیەوە دەهاتن. دەوڵەت

هەستی کردبوو کە ئامانجی ئەمانە پەیوەندیکردنبوو بە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن و بەکوردەکانەوە، بە کورتی ئەرکی چاووڕاوکردنی* سەربازی ئاسایی و گوێ هەڵخستن بۆ سووسە زانیاریەك[٢٣].

• هەواڵگری عوسمانی لەو یاخیبوونەی پلانی بۆ دانرابوو

لەکاتێکدا عوسمانیەکان لە خشتەی دیاریکراوی کاتی یاخیبوونی ئەرمەن بە ئاگابوون. بەڵام لە چاوەڕوانیشدابوون، لە حەوتی ئەیلوول/ سەپتەمبەری ١٩١٤ باڵیۆزی عوسمانی لە تاران ئاماژەی بەوە کرد کە ڕووسەکان چەکیان بەسەر ئەرمەنەکانی ناو ئێران و قەفقاسدا دابەشکردووە، کونسوڵی ڕووسیش لە تەوریز گفتی بە (ئەرمینیایەکی تازە)داوە ئەگەر پشتگیری لە ڕووس بکەن، وە ئاماژەی داوە بەو پەیوەندیانەی نێوان ئەرمەنی ڤان و ڕووس[٢٤].

لە ڕاپۆرتی هەواڵدەرە عوسمانیەکانیشدا کە لە (پۆترسبورگ)ەوە هاتووە: دەوڵەتی ڕووسیا بۆ بەدەستهێنانی لاگیری ئەرمەن لەخۆی وا لەکاردا، بەهیوای وروژاندنی باری یاخیبوونێك لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا چ کاتێ گەرەکی بێت[٢٥]. لە ڕاپۆرتەکانی پۆلیس و سوپا و ئەفسەرانی هەواڵگریشدا بەڵگەی ئەوە دەردەکەوت کە ئەرمەن بە هاریکاری ڕووس یاخیدەبن[٢٦].

سوپای عوسمانی بەڵگە تازەکانی وا دادەنا کە بەشی ئەوەیان هاپێ کە هوشیاری بەگشت یەکە سەربازیەکان بدات. لە ١٩ ئەیلوول/ سەپتامبر و بەر لەدەستپێکی کارە دوژمنکارەکانیان، سەرکردەی سوپای سێ گشت یەکەکانی موچیاری کرد بەوەی کە گشت ئەو ڕێوشوێنانە بگرنەبەر بۆ بەربەستکردنی مەترسی یاخیبوونی ئەرمەن:

---

* چاووڕاوکردن: إستطلاع ((وەرگێڕ))

ڕووسەکان یارمەتی ئەرمەنی قەفقاسیان داوە بەخۆ تەیارکردنی ئەرمەنی ناو سەڵتەنە لەو ڕێیەوە کە گفتیان داونێ گوایە لەو خاکانەی ئۆمەتی عوسمانی بەشیان بدەن، جگە لەمە کەسانێکی زۆریان بەبەرگی لادێیی عوسمانیەوە (وەك دانیشتوانی ناوخۆ لە کورد و ترك) بەسنوورەکەدا هێناوە بۆ گەیاندنی چەك و زەخیرە بەگوندە ئەرمەنەکان. جا یەکە سەربازیەکان فەرمانێکیان پێ گەیی بەوەی هەر کەس بەبێ پاسپۆرت سنووری بەزاند دەبێ گورج دەستگیرکرێ، ئیتر دیمەن و ڕواڵەتی دەرەوەی هەرچۆنێبێ. هەروا هەرکەس ویستی چەك و زەخیرەی شەڕ ئامدیوکات بگیرێ و ناشبێ لە پلەوپایەی هەستیاردا دانرێ یا دابمەزرێ.

ترسەکە تەنیا لە یاخیبووانی ئەرمەن نەبوو: سەرکردەیی دیسان فەرمانیدا بەوەی کە دەبێ کوردەکان و موسوڵمانانی دی، ئەوانەی گومڕا کراون بە بیری پیسی ئەرمەن و ڕووس لە خشتەبراون، دەبێ بێنە سەر ئەو باوەڕەی کە گرتنەبەری ئەم ڕێ وشوێنانە دژ بە ڕووس کارێکی دروست و ڕاستە، ئەمەش لەڕێی تێگەیاندنیانەوە بە هەقیقەی ئامانجەکانی ئەرمەن و ڕووس کە دەیانەوێ چی بکەن[٢٧].

بەهەمان شێوە ڕێنمایی ئاراستەی بەرپرسانی دەوڵەت و پۆلیس و دەزگە هەواڵگریەکان کرا:

١- لەسەر هاوکارانی پۆلیسی نهێنی و ئەوانەی خۆیان گۆڕیوە و متمانەیان پێ دەکرێ، زانیاری لەبارەی دەستە و کۆمەڵە ئەرمەنیەکان و نا موسوڵمانەکانی وەك ئەوان (یاخیبوو) کۆبکەنەوە، سەبارەت بە ڕێکخستنیان، چالاکیەکانیان، ئەو گوندانەی وان لێی، ناسنامەی سەرکردەکانیان.

٢- لە حاڵێکدا ئەگەر دەستەڵاتە ناوخۆییەکە نەیتوانی ئەو جموجۆڵە شۆڕشگێڕیەی کە دۆزراوەتەوە و ئاشکرابووە، بگرێتە خۆ و دەست بەسەریدا

گرێ، وە ڕێوشوێنە سەربازییەکانی بە تەواوی بکات، یا یارمەتی لە نێزیکترین بنکەی سەربازیەوە وەرگرێ.

٣- هەر کەس چەکی هەڵگرتبێ یان سەرپێچی سیستمەکە بکاو نیزام تێکدا، دەستگیر دەکرێ و ڕاپێچی ئەنجوومەنی حەربی دەکرێ کە حوکمە سەربازیەکان پەیڕەودەکات[٢٨].

عوسمانێکان سەرکەوتنێکی گەورەی ئەوتۆیان بەدەستنەهێنا لە تەقەللایاندا بۆ ئابلووقەدانی پیلانی یاخیبوونەکان و لایەنگرە ڕووسەکان، هەرچەندە پێشتریش پێیان زانیبوو.

• سەربازیی ڕەعیەتە نا موسوڵمانەکان

هەڵوێستی کەمایەتیە مەسیحیەکان لە ئاست خزمەتی سەربازی هەمیشە نادیار و تەمومژاوی بووە، لە سەرەتای دامەزراندنی سەڵتەنەکە مەسیحیەکان لەناو یەکە شەڕکەرەکانی دەوڵەتدا خزمەتیان دەکرد، بەڵام لە دەمێکەوە بوو کە عوسمانێکان بڕیاری بەیڕەوکردنی پرەنسیپە ئیسلامیە سوننەتیەکانیان دابوو، سەبارەت بە بواری خزمەتی سەربازی، بەمانای ڕێبەندیکردنی نا موسوڵمانان لەچوونە ناو لەشکری دەوڵەتەوە، لەباتی ئەمە باجێکی تایبەتیان خستنە سەر (دوایی ناونرا –بەدەل- یان: لەبری خزمەتی سەربازی)[٢٩].

بەشێوەیەکی گشتی ئەمە کارێکی سوودمەند بوو بەلای ئەو نا موسوڵمانانەوە، چونکە گوزەران لەناو لەشکری عوسمانیدا، بەتایبەت لەشەڕەکانی سەدەی نۆزدەدا، زوربەی کات سەخت و ژیان کورتبوو[٣٠].

سەرەڕای قازانجەکانی (بەدەل) کەمایەتیەکان حەزیان بەم جۆرە سیستمە نەدەکرد، چونکە بەڵگەیەکبوو بۆ هاونیشتیمانبوونێکی پلە دوو، جا ئەو چاکسازیانەی سەدەی نۆزدە کە جێبەجێکران، پێشەوەچوونێکی مەزنی

هێنایە کایەوە، ڕووە و بەدیهێنانی دادپەروەریەکی قانوونی کەوا لە فەلسەفەی ڕێبازی عوسمانیدا، کەمایەتیەکانیش خرانە ژێر حوکمی دەستوور گەلێکی تایبەت بە خۆیانەوە، هەروەك چۆن کۆمەڵەکانی تر لە هەرێم و نیشتیمانە تایبەتەکانی خۆیانا پابەندی دەستووری گەلی خۆیان بوون و بەتەواوی بەشدارییان دەکرد لە هەڵبژاردنی نوێنەرانی خۆیان لە مەبعوسان (پەرلەمان)دا، بەمە مەسیحیەکان پلەی بەرزیان بەخۆوە دەدی، بە وەزیری کاروباری دەریشەوە، بەڵام لە خزمەتکردنی سەربازیەکی (ئیجباری[*])دا هەمیشە یەکسانی لەنێوان موسوڵمان و مەسیحیدا ونببوو.

لە تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ۱۹۰۸ وەزارەتی جەنگ قانوونێکی تازەی بۆ خزمەتکردنی سەربازی ئیجباری ئامادەکرد، بەپێی ئەو قانوونە گشت ڕەعیەتەکان لەوانەی تەمەنیان لە نێوان ۲۰ - ٤٥ ساڵدایە دەبێ پابەندبن بە خزمەتکردنێکی (ئیلزامی)یەوە، لەوە دەچوو ئەم گۆڕانە پشتگیریەکی فرەوانی لێ کرابێ، ئینجا ئەنجوومەنی وەزیران ڕەشنووسی قانوونەکەی نارد بۆلای گشت سەرۆك و سەرکردەکانی کۆمەڵە مەدەنیەکانی ئەو کاتە، دوایی هەندێ لە قەشە ئەرمەنەکانی ئەنەدۆڵ بروسکەیان کرد بۆ لیژنەی سەربازی لە پەرلەمان، داوایان کرد کە هاوڵاتیە ناموسوڵمانەکانیش با ئەرکی بەجێهێنانی خزمەتی سەربازی بیانگرێتەوە[٣١].

دەڵێن (کوزمیدیە فەنی) کە ئەندامێکی یۆنانی دەستڕۆیشتوو بوو، لەهەمووان زیاتر پشتگیری ئەو قانوونەی دەکرد[٣٢].

لە ۲۱ تەمموز/یۆلیۆ ۱۹۰۹ پەرلەمان بڕیاری لەسەر ڕەشنووسی قانوونی

---

[*] دوو جۆر خزمەتکردنی سەربازی هەبووە : ئیجباری کە تەمەنی گەنجەکە دەگەیشتە ۱۸ ساڵ دەبوو ببوایە بە سەرباز وەك ئەرکێکی نیشتمانی، ئیختیاری (متطوع) ئەوەبوو کە کەسەکە بە ڕەزامەندی خۆی دەبووە سەرباز. ((وەرگێڕ))

لابردنی باجی لێبوردن لە خزمەتی سەربازی (بەدەل)دا. هەر لەو ساڵەشدا قانوونی (بەخشین لە بەدەل) خرایە واری جێبەجێکردنەوە، جا لە نێوان نێزیکە ٢٠٠ هەزار کەسی موهەییا و شیاو بۆ ئەوەی بکرێنە سەرباز لە ئادار/مارسی ١٩١١ ژمارەی ناموسوڵمانەکان تیایاندا ٤٠ هەزار بوون، لە ٢٧ ئادار/ مارسی ١٩١٢ یەکەم بەتالیۆنی ناموسوڵمان لە قوتابخانەی جەنگ – حربیە - دەرچوون، لەنێوان ٣٩٤ پاڵێوراو بۆ پلەی ئەفسەر، چواریان یۆنانی و سێ ئەرمەن و یەهوودیەکیان تێدابوو.[٢٣]

لە هەردوو شەڕەکەی بەلکاندا ، ساڵانی ١٩١٢-١٣، هەشت هەزار مەسیحی و یەهوودی رەوانەی بەرەکانی شەڕکران، هەر بۆ زانینیش سوپای بولگاریا لە یەکەم شەڕی بەلکاندا هەندێ سەربازی ئەرمەنیان بەدیل گرت[٢٤].

• فیرارکردن*

بە نێزیکبوونەوەی جەنگەکە لە رۆژهەڵاتی عوسمانی، کەمایەتیەکان هیچ هەستێکی چاکسازی و نەتەوەییان، کە لە ئەنجوومەنی نوێنەراندا هاواریان بۆ دەکرد، پیشان نەدەدا. هەر دوای ڕاگەیاندنی نەفیری گشتی لە سێی ئاب /ئاغستۆسی ١٩١٤دا ئەرمەنێکی زۆر لە رۆژهەڵات (تەجنیدی ئیلزامی) دەیگرتنەوە فیراریان کرد، وەلاوانی ئەرمەن بە گشتی سەربازیان ڕەت کردەوە[٢٥]. بە هاتنی مانگی ئەیلوول/ سەپتەمبر مەسەلەکە بەتەواوی ڕوونبۆوە، هەروەك لە ڕاپۆرتی حاکم و بەرپرسانی تەجنیددا دەردەکەوت. لەسەرەتادا ئەرمەنەکان بەرلەوەی بگیرێن بەسەرباز، بەبێ چەك فیراریان دەکرد، بەڵام دوایی بە ژمارەیەکی زۆر بەچەکەکانیانەوە بۆی دەردەچوون.

* فیرارکردن: بەمانا: هەڵاتن یا ڕاکردن لە سەربازی و بەجێهێشتنی. ((وەرگێڕ))

هەندێ لەو فیرارانە دەستەی بچووک بچووکیان پێکدەهێنا و دەبوونە چەتە و خەڵکی لادێکانیان دەتۆقاند و هەرەمەکیانە پەلاماری موسوڵمانەکانیان دەدا، لەبەرامبەردا، هیتریش هەبوون – ئەمانە بەلای موسوڵمان و دەوڵەتەوە مەترسیدارتربوون - ڕێکخراوی چەتەیی چەکداری وایان پێکدەهێنا و لەگەڵ ئەو ئەرمەنانەی لە ڕووسیاوە هاتبوون دەبوونە هاوکار، بەڵام ئەندامانی لیژنەی شۆڕشگێڕی ئەرمەن وەك (ئەنترانیك)ی ناودار لە ئەرزرۆم و (سمبات) لە مووش و (هامازاسب) لە ڤان، کە لە ڕووسیا دادەنیشتن، ئەمانە یەکەی ٣٠٠ - ٤٠٠ کەسیان پێکهێنابوو و خۆیان سەرکردەییان دەکردن و بە ڕێنمایی ئەفسەرە ڕووسەکان لە مەشقکردندابوون[٣٦].

سەرەتا دەرکەوت کە ئەم یەکانە بە تایبەت لە گوندە دورە دەستەکانی موسوڵمانەکان مەترسیان وا لەسەر ئافرەت و مناڵ و پیرەکان، چونکە گەنجەکانیان چووبوون بۆ جەنگ، بە گورجی کار و چالاکی ئەم یەکە چەتەگەریانە ڕووەو ئامانجە سەربازیەکانی دەوڵەت ببۆوە، زیاتر لە ١٢٠٠٠ هەزار ئەرمەنی عوسمانی بەرەو ڕووسیا بوونەوە و لەوێ مەشقیان لەسەر تەکتیکی شەڕی چەتەگەری دەکرد، دوایی هەندێ لەوانە گەڕانەوە و پەیوەندیان بەو جەنگاوەرانەوە کرد کە هێشتا لەناو سەڵتەنەدا بوون و پەلاماری یەکە سەربازیەکانیان دەدا و هێڵەکانی پەیوەندیان پەکدەخست، هێرشیان دەکردە سەر ئەفسەری تەجنید و هەندێ بەرپرسی دەوڵەت، جێی ئاماژەیە کە ئەو یەکە جەنگاوەرانە بوونە بڕبڕەی پشتی باڵی سەربازی و بەرپرس لە بەجێهێنانی پلانی شۆڕشگێڕی لە لادێکانی ڤاندا[٣٨].

هەندێ لەوانەی فیراربوون و گەنجانێکیش لە ئەرمەنی بەشی ڕووسیا خرانە ناو هێزە شاهانەکانی ڕووسیاوە ، ئەو یەکە تایبەتانەی ناونرابوون (زمالات) – یەکەیەکبوون لە کۆماندۆس و ئەوانەی خۆبەخشانە هاتبوونە

ڕیــزەوە. هەریەکــە لــە هــەزار ئەرمــەنی ئــەرمینیای ڕووس و عوسمــانی پێکهاتبوو، ژمــارەی ئــەم زمالاتانــە لــە دەستپێکی جەنگەکەدا خۆی دەدا لـە چوار و دوایی بوووە پێنج و لە کۆتایی ١٩١٥ بوونە شەش.

ئەمانــە لــە باشــترین یەکــە ســەربازیەکانی ڕووســبوون، چــونکە سەربازەکانیان شارەزای خاکەکە بوون و زۆریش بەمەسەلەکەی خۆیانەوە پابەندبوون. پەیوەندی توندیش بە شۆڕشگێڕان و ئەرمەنە حیزبیەکانەوە گرێی دابوون.

ببوونە چاوساغی ڕووسەکان لە پێشڕەویاندا بەرەو ڤان [٣٩].

لەلایــەکی دی هەنــدێ لــە ئەرمەنــە فیرارەکــان ڕایــانکردبووە نــاو چادرگەکانی شۆڕش لـە ڕۆژاوای ئێران کـە بـە دەست ڕووسەوە بـوو، لێـرە دەستیان بـەخۆ تـەیارکردن کـرد تـا بچنە پاڵ هێزەکانی ڕووس کـە ڕووەو هەرێمی ڤان دەبوونـەوە. (کازم بـەگ) سـەرکردەی فیرقـەی دەرەکـی گـەڕۆك بـوو، زانیـاری لـە دیلـەکانی بـەرەی شـەڕەوە کـۆدەکردەوە و دەیگەیانــدە سەرکردەیی سوپای سێ، دەڵێ:

لــە ئێــران یـاخیبووە ئەرمەنــەکان خۆیــان لــە چــەند بــەتالیۆنێکا ڕێکخستووە، هـەر بەتالیۆنـە بەلایـەنی کەمـەوە ٨٠٠ کەسـە، هـەر کـام لەمانـە کـراوە بـە سێ تیپـەوە، ئامـاژە بـەوەش دەدەیـن کـە جیالـەمان چـەتەکانیش ڕێکخـراون و لـە (خـۆی) کەتیبەیـەکی یـەدەگی ئەرمـەنی خۆبـەخش و دوو پەلی سوارەی یاخیبووی چالاك لە ناوچەی (بایەزید و ماکۆ) هەن. [٤٠]

* کڵپەی یاخیبوونەکە

لە کۆتایی ساڵی ١٩١٤ فیرارکـردن و چـالاکی چـەتەکان لـە زیادبوونـدابوو، ڕاپـۆرتی لێپرسراوانی دەوڵـەت ئـەوە دەردەخـەن کـە هەستیان بـە مـەترسی ڕەوشـەکە کـردووە، هەنـدێ بەڵگـەش کەوتۆتـە ڕوو ئـەوە دەسـەلمێنن کـە لـە

ڕاپۆرتەکاندا هاتووە لە بارەی ڕێکخراوی شۆڕشگێڕی ئەرمەنەوە و هاریکاریان لەگەڵ ڕووسدا.

هێرشە سەرەتاییەکانی ئەرمەن دەکرا بە ڕووداوی دابڕاو بزانرێ، بەڵام لە سەرەتای ساڵی ١٩١٥دا ئاستی ڕێکخستنی یاخیبووان هەڵکشا و هێرشەکانیشیان توندتربوو، ئەوەی جێی گومانیش نییە ئەوەیە کە لە کارەکانیاندا پەیرەوی پرۆگرام و پلانی چەسپاویان دەکرد[٤]، ئەمە لە سروشت و چۆنێتی پەلامارەکانیاندا ڕەنگی دەدایەوە و دەردەکەوت:

چەك و زەخیرە و بۆمباکە بە پەنهانی شاردرابوونەوە، دژ بە یەکە سەربازیەکانی سوپا و دەرەك بەکاردەهاتن، لە ڕۆژەڵاتەوە ئەرمەنەکان پەلاماری کاروانی ئازووقەی سوپایان دەدا، هێڵەکانی گەیاندنیان دەقرتاند و پەیوەندییەکانیان دەبڕی، بۆسەیان بۆ کاروانی گەورەی ئەو برینارانە دەنایەوە کە لە بەرەی شەڕەوە دەگوازرانەوە و دەیانکوشتن، ڕێگە و بانەکان تێکدەدران، دەرەك کە لە زۆربەی شارەکانی ڕۆژەڵاتا بوون بۆ پاراستنی ئەمن و ئاسایش دەخرانە بۆسەوە و دەکوژران، ئاگر بەردەدرایە ئەو شار و گوندانەی کە دەکەوتنە سەر دووڕیانی ڕێگە سەرەکیەکان و خاڵی بەرگری سەرەکی، بەمە ژمارەی قوربانیانی خەڵکی مەدەنی زیاتر دەبوو، پرد و شوێنە قایمەکان وێران دەکران و دەڕوخێنران.

جا بەپێی سروشتی ئا ئەم پەلامار و هێرشانە گومانی تیا نامێنێ کە ئامانجەکەیان سەربازیەکی ڕوتبووە.

ڕاپۆتی زۆر بە دەوڵەت و سەرکردەیی سوپای سێ دەگەیی، دەربارەی چالاکی یاخیبووان لەگەشت لایەکی ڕۆژەڵاتەوە دەدوان، ئەو ڕاپۆرتانە بەزمانێکی وشکی سەربازی و بیرۆکراتانە نووسرابوون، ئیشارەیان دەدا بە زنجیرەیە ڕوداوی تۆمارکراو لەهەموو هەرێمەکەدا. ڕاپۆرتە سەرەتاییەکان ئیشارەیان دەدا بەوەی کە سەرەڕای ڕوداوە جیاوازەکان هەستیان کردبوو کە

ئـەوان دەتـوانن یاخیبوونەکـە سـەرکوتکەن. بـەڵام بێگومـان بـۆ ئـەم کـارە ڕێوشوێنی توند و یەکلاکەرەوەیان دەگرتەبەر، بەسووتاندنی گوندەکانیانەوە، بۆ نموونە حاکمی پەتلیس ئەم زانیاریانە دەخاتە بەردەمی وەزیری ناوخۆ:

لە ٢١ شوبات/ فەبرایری ١٩١٥

١- لەناحیەی (حاکیف) ئەو گوندانەی یاخیبوون، گیرانەوە و سووتێنران، ماڵاتـەکانیان دەستی بەسـەردا گیرا، بەڵگەنامـەی شۆڕشـگێڕیمان لـە گیرفـانی یـەك لـە سـەرکردەکانیان بـە نـاوی (کـالۆ)وە دۆزیوەتـەوە و لـە ماڵەکەشـیدا هەمان شت. ئەمانە هێشتا نەگەیشتوونەتە پەتلیس.

٢- لە ڤان پەیوەستبووم بە سەرکردەییەوە، بەهۆی ئەو ڕێوشـوێنە تونـد و یەکلاکەرەوانەی لە (هیزان) گیراونە بەر، بەدور دەزانرێ کە ئەرمەنـەکانی (غیفاش و راشدیە) ببنە هۆی ناژاوەنانەوە، لە غیفاشەوە بە خێرایی یەکەی دەرەك نێـرا بـۆ بەرەوڕووبوونـەوەی هێرشـەکان لـە (کارجـار بوجـاك) کـە ئەرمەنەکانی ئەو ناوە و ئەوانەی لە دورترەوە هاتبوون کردبوویان.

٣- لـە ئێسـتادا لەسـەر ڕێگـەی پـەتلیس - غیفـاش ڕەوشـەکە ئاسـاییە، لەوانەیە هەندێ ڕوداو لە هیزان بووبێ، وە چـەك لـە دژی هێزەکانی دەرەك لە دوو شوێنی دەشتی (مووش) بـەکارهاتووە، زیـاد لەمـەش پـەلێك سـەرباز نێرراوە بۆ گوندی (سیرفنگ) لە ناوەندی قەزای مـووش بـۆ گـرتنی ئەوانـەی فیرارن. بەڵام لـە ئاشێکی نـەتراق گوندەکـەوە تەقـەیان لێکـراو شـەڕێکی دوو سەعاتی لەنێوان هەردوولا قـەوما و ئەسپێکمان کوژرا، کە شـەڕەکە دەسـتی پێکـرد سـێ ئەفسـەر یەکـەکانی خۆیـان لـە مووشـەوە هێنـا و چـواردەوری گوندەکە درا، ئەنجام نۆ کوژراو هەبوو و خانووی فیرارەکانیش سووتێنران.

٤- هـەر ئـەو ڕۆژە، لـە گونـدی (کـومس)ی سـەر بەناحیـەی (ئـەکعان) دەستڕێژێ کراوەتە سـەر مـاڵی موختـاری گوندەکە، کـابرا لەگـەڵ یەکەیـەکی دەرەکـدا دەبـێ، شـەڕێکی هەشـت سـەعاتی قـەوما، لـە دەرەك و میلیشـیاکان

هەشت کەس کوژران، یاخیبووان کەوتنە سووتاندنی ئەو خانووەی کە موختارەکە خۆی تیا مەڵاس دابوو، بە پەلە پڕوزێ قوتار بوو. لەنێو ئەوانەی کە شەڕیان لەگەڵ دەکردین، نوێنەری تاشناقەکانی مووشبوو بەناوی (روبن) و یەکێ لە ئەندامانی حیزب بەناوی (ئیسرو)، ئەمە گەلێ گومانی لەسەر لیژنەکە پەیدا کرد[٤٢].

لەگەڵ بەرفرەوانبوونی یاخیبوونەکە و زۆربوونی پەلاماردانی لێپرسراوان و سەربازەکان، (ئەنوەر پاشا)ی وەزیری جەنگ بڕیاریدا زیاتر بایەخ بداتە ئەو ڕاپۆرتانەی لە هەواڵگریەوە دێن، لە ٢٥ ئەیلوول /سەپتەمبری ١٩١٤ فەرمانێکی ڕەوانە کرد دەربارەی گرتنە بەری هەندێ ڕێوشوێنی خۆپاراستن:

((هەندێ چەتە و ڕێگری ئەرمەن لە پەتلیس پەیدابوون، جگە لە هەندێکی تری ڕاکردو لە خزمەتی سەربازی، کەوتوونەتە ڕاوڕوتکردن و دزی، لە (حەلەب و دورتیول) ئەرمەنەکان پەلاماری سەرباز و دەرەکەکانیان داوە، بڕێکی زۆریش لە تەقەمەنی و کۆمەڵێ لە کلیلی پەڕ لە (شفرە) بە فرانسی و ڕووسی و ئەرمەنی لە ماڵی چەند ئەرمەنێکی شاری (قەیسەری) دۆزراونەتەوە.

هەرچەندە لە ئێستادا ئەم ڕوداوانە زۆر گرنگیەکی ئەوتۆیان نییە بەڵام بەڵگەیەکی چاکن بۆ ئەوەی کە دوژمنانمان لە خۆ ئامادەگردندان بۆ یاخیبوونێك لەناو وڵاتدا. جا ئەمە پێویستی کرد کە ئەم خاڵانە بخەینە ڕوو و ڕایانگەیەنین:

١- بەشداریکردنی سەربازە ئەرمەنەکان لەو لەشکر و سوپایانەی وان لە جووڵەکردندا، لەناو یەکەکانی دەرەکی گەڕۆك و جێگیر، قەدەغەیە و نابێ لە نووسینگەکانی بارەگەی گشتی و ئەو بەشانەی کە سەربە سەرکردایەتی گشتین، دابنرێن.

٢- لەدەستەلاتەکانی سوپا و سەرکردەکانی فەیلەق و جێگیر و گشت سەرکردەیەکی تره، بگره ئەرکی سەر شانیشیانە کە بە گورجی و خێرا هەر بەرهەڵستیەك یا دەستدرێژیەکی چەکداری یان سەرپێچی کردنێکی فەرمانەکانی دەوڵەتە، سەرکوتکەن و هەر کارێکی دوژمنکارانە و مقاوەمە نەهێڵن. جگە لەمانە سەرکردەکان بۆیان هەیە کە گورج کارکردن بە حوکمەکانی عەسکەری ڕاگەیەنن، لە هەر جێ و کاتێکدا زەروری بێت.

٣- سەرەڕای گرتنەبەری ڕێوشوێنی هوشیاری و ئاگادارکردنەوە، دەبێ لە گرتنەبەری هەرکارێکی سەرکوتکردن کە دەبێتە هۆی ترس و تۆقاندنی خەڵکی خۆبپارێزن، لەو شوێنانەی کە هیچ نیشانەیەکی تێدا نابینرێ بۆ کاری توندوتیژی.

بەدانا دەبێ بە توندی ئاگاداری ئەو کارانە بین کە نەبنە هۆی پەژارەبوونی ڕەعیەتە باش و گوێ ڕایەڵەکانمان، تا میللەت هاننەدرێ یان پەنانەبات بۆ یاخیبوونێك لە ئەنجامی هەستکردن بە نائومێدی.

٤- لە دەرەنجامی نەفیری عام و لەبەر ئەوەی کێشەکانی بەرگری و نیزامی گشتی بەهەموو جۆرەکانیەوە لە کارە سەرەکیەکانی هێزی چەکدارە، ئەوا لەسەر بەرپرسە مەدەنیەکانە کە گوێڕایەڵی بڕیاری سەرکردەکان بن لەو بارەیەوە، لێپرسراوە مەدەنیەکان تەنیا لە هەرێمی ئەستەموولدا دێنە بارەگەی گشتی بۆ تاوتوێکردنی ئەو ماسائیلانەی پەیوەندن بە نیزامی گشتیەوە.

٥- لەو کاروبارانەی پەیوەندن بە نیزامی گشتیەوە، دەستەلاتێك کە زیاتر بەتوانا و لێهاتوو بێت بریتییە لە سەرکردەکانی سوپا لەو شوێنانەی کە سوپای سێ و چوار و ناوچەکانی عێراق وان تێیدا، لەم کارانەشدا باشترین دەستەلاتێك دیسان وان لەو ناوچانەی کە سوپای یەك و دووی تێدایە، ئەرکی سەرکردەی فەیلەقەکانیشە کە زانیاریەکان بگەیەننە جێگری

سەرکردەی باڵا و سەرکردەکانی تری لەشکر.

٦- لەسەر سەرکردەکانی سوپای سێ و چوارەکە بەزوترین کات جێگری سەرکردەی باڵا ئاگادار کەن بەو ڕێوشوێنانەی کە گیراونەتەبەر و ئەو پلانانەی بۆیان دانراوە، ئەمە لەکاتی ڕودانی هەرگرفتێکدا[٤٢].))

سەبارەت بە سەرکردایەتی ناوەندی شتەکە ئاشکرابوو کە ڕەوشەکە لە ڕۆژهەڵاتدا لەدەستی دەسەڵاتە مەدەنیەکان چۆتە دەر. شەڕێکی چەتەگەری ڕاستەقینە دەستی دراوەتێ، جوان جوانیش دیاربوو کە ئەنوەر پاشا هەستی بەوە نەدەکرد کە ئەرمەن جێی متمانەن، سەرەڕای ئارەزووی لە پارێزگاریکردنی وەلایان بۆی، ئەوەش لەوەدا کە دووپاتی دەکردەوە: (ڕەعیەتە باش و گوێ ڕایەڵەکان) دوچاری هیچ ئەزیەتدانێك نابنەوە.

لە ڕۆژەکانی سەرەتای جەنگەکەدا ڕاپۆرتە موخابەراتیە سەربازیەکان وا ئیشارەیان دەدا کە یاخیبوونی ئەرمەن دەستی پێکردووە و ڕەوشەکە مەترسیدارتر دەبێ، بەرپرسان پێیان لەسەر ئەوە دادەگرت کە دەبێ ڕێوشوێنی خۆپاراستن بگیرێتەبەر، بەڵام کاتەکەی تازە تێپەڕیوە. دەوڵەتی عوسمانی هێشتا لە مەترسی تەنگژەکانی خۆی لە ڕۆژهەڵاتدا نەگەیشتبوو، ئەو ڕێوشوێنانەی دژ بە یاخیبووان کە دەگیرانەبەر، هەر ئەو کارە تەقلیدیانەبوو کە دەبووە لەناوبردنی هەندێ دەستە و تاقمی بچووك و پاراستنی دامەزراوەکانی دەوڵەت و ئاسانکاریش بۆ تەجنیدکردنێکی ئیجباری ئەوانەی دەیگرتنەوە.

کارکردن بەقانوونی عەسکەری ڕاگەیەندرا*، ئەو ئەرمەنانەی مابوونەوە لە ئەرکی شەڕکردنەوە گواسترانەوە بۆ فەرمانی جیا لەوەی پێشوویان، یانی بە گشتی بۆ کرێکاری و لەو بابەتە، وە یەکەی سەربازی و دەرەك بۆ

* بە ئیستیلاحی دوایی (قانوونی حوکمەکانی عورفی) دەگرێتەوە. یان وەك ئیستە پێی دەڵێن (احکام قانون الطوارئ) ((وەرگێر))

ڕاوەدونانی یاخیبووان و کردنەوەی ڕێگە و بانە گیراوەکان ڕەوانەکران، بەڵام ئەو گوندانەی لە شوێنی هەستیاردابوون وەك تەنگە و دەربەندە شاخاویەکان، یان لە دووڕیانەکاندابوون، بەهۆی یاخیبوونەکەوە سەراتسەر خاپوور کران.

سەربازەکان بە هاوڕێیەتی باجگر و ئەفسەرانی تەجنیدەوەبوون، بۆ پاراستنیان، هەندێ پلان بۆ سزادانی ئەو گوندانە دانرا کە داڵدەی چەتە و یاخیبووان و فیرارەکانیان دەدا، بەڵام جێبەجێکردنی ئەم پلانانە دوای ئەو ڕوداوانەی کە دوایی باسدەکرێن، وەك شتێ ببوونە کاری ئەستەم و مەحاڵ[٤٤]. چونکە ئەمجۆرە پلان و کارانە بۆ یاخیبوونێکی ساڵانێك لەمەوبەر دەستیان دەداو گونجاوبوون بەڵام ئیستە کەڵکیان نەبوو. بەتایبەت کە چالاکیەکانی ئەرمەن گۆڕابوون و ببوونە یاخیبوونێکی گشتگیری سەرتاسەر.

• کڵپەی ئاگری شەڕ لە هەرێمی ڤان

لەگشت ئەو ڕاپۆرتە هەواڵگریانەدا دەردەکەوێ کە ئەرمەن لە هەرێمی ڤان پشتێکیان بەسەرکەوتنە چاوەڕوانکراوەکەی ڕووس بەستبوو تا ئەمانیش دەستدەنە یاخیبوونەکەیان[٤٥]، لە کانوونی یەك/دیسامبری ١٩١٤ (سیفدیت) حاکمی ڤان ویستی کەمێ ئەو گرژی و ئاڵۆزیەی ڕەوشەکە بڕەوێنێتەوە، ئەوەش لە ڕێی مامەڵەکردنێکی وەك جاری جاران لەگەڵ سەرکردە ئەرمەنەکاندا، بەڵام زۆر باشیش دەیزانی کە ئەمە هیچ کەڵکێکی نابێ:

((لەگەڵ پیاوماقووڵانی ئەرمەندا قسەم کرد، تەبیعەتی ڕەوشە گشتیەکەم لە زۆر ڕووەوە بۆ شرۆڤە کردن، پێم گوتن کەهەر ڕوداوێ لەنێو موسڵمانان و ئەرمەندا حەتمەن دەبێتە هۆکارێك بۆ چۆنێتی ژیانی ئەرمەن لە سەڵتەنەکەدا، ئاماژەم دا بەوەی کە ئەو باروزرووفانەی لە ئەنجامی بەیەکادانە جیاوازەکان لە ناوچەیەکی وەك ئێرە دێنە کایەوە و کار ناکەنە

سەر دەرەنجامی شەڕەکانی کۆتایی و زووبەزوو دەگۆڕێن. قایلبووم بەوەی کە گەیشتن بە دەرەنجامی نەرێنی مەحاڵە، چونکە ئەو زیادەڕۆییانەی عەشایرەکان دەربارەی ڕەوشی ئێستا دانیشتوانە موسوڵمانەکە دەترسێنێ، بۆ ئەمە، من سوورم لەسەر ئەوەی کە نەهێڵم ئەرمەن دووبەرەکی بنێنەوە.

ئەمە لەبەر ئەوەی دوژمن لە(قوتوور)ە هەندێ عەشایریش گوێی بۆ دەگرن و ملکەچین، باوەڕ ناکەم کە فیرقەی دەرەك بتوانێ بۆ ماوەیەکی زۆر بەرگری بکات، لەبەر ئەمە دەستدەکەم بەناردنی خێزانی لێپرسراوەکان بۆ پەتلیس[٤٦].))

(سفدیتە فەنی) دەیزانی کە مەترسی ددان لە شاری ڤان جیڕدەکاتەوە، ئەمە وای لێکرد کە ماڵ و مناڵی لێپرسراوەکان ڕەوانەی پەتلیس بکات، بەڵام ئەم کارەساتیاریەی خراپ مەزندە دەکرد. لە واقیعدا زێدەڕۆیی عەشایرەکان لە بارەی ڕەوشی ئێستاوە، زێدەڕۆییەکی فیعلی نەبوو، سەرەك هۆزەکان خۆیشیان ئەمەیان باش دەزانی، زۆر لە خێزانەکان نەڕۆیشتن، سیفدیتیش وای هەستدەکرد کە مەترسی بنەڕەتی لە هێرش و پامالکردنی ڕووسەوەیە، لە ئێرانەوە بە تەنگەی قوتوورەوە لە ڕۆژهەڵاتی ڤانەوە.

سیفیدت مەترسی یاخیبوونی ئەرمەنی بەدور نەدەزانی، بەڵام هەستی دەکرد کە ئەرمەن لە ڤان سەرچاوەی دڵەڕاوکێی سەرەکی نین، چونکە لە کۆتایی ساڵی ١٩١٤دا بێوەی دیاربوون. ئەوەی زیاتر لێی دەترسا چالاکیەکانی ئەرمەن و نەستووریەکانبوو، لە ڕۆژلات و خوارووی ڕۆژهەڵاتی ڤان لەسەر سنووری ئێران. وای دادەنا کە سێ هەزار نەستووری (کۆمەڵێ چەکداری مەسیحی کە بۆ سەرکردەکانیان نەبێ ئیتر ڕۆژێ ملیان نەداوە بۆ کەس و بەیارمەتی ڕووس زیاتر چەکدار بوون) لە بەشی خوارووی هەرێمی ڤان شەڕیان لەگەڵ هێزەکانی عوسمانیدا دەکرد.

ئەفسەرە عوسمانیەکان ئەوەیا ڕاگەیاند کە دانیشتوانی ئەرمەن

سەرجەم لە ناوچەی (سەلماس)ی ئێران چەكدارن و وان لـە پـاڵ یاخـیبوونـدا، بەڕواڵەت لەژێر سەركردەیی (ئەنترانیك) و هاوڕێیانیدان[47].

یەگـە نیزامـی و غـەیرە نیزامیـە عوسمانیـەكان لەگـەڵ یاخیبووەكـان بەیـەكیانا دا، بـە هـاتنی مـانگی كـانوونی یـەك/ دیسـامبری ١٩١٤ ئەرمـەن لـە ڕۆژاوای ئێرانـدا خۆیـان لەیەكـەی شـەڕكەردا ڕێكخسـتەوە و چـوونە ژێـر سایەیەكی تەواوی ڕووسەكانەوە. ئەو چەك و كەلوپەلانـەیان وەردەگـرت كـە ئەرمەنـەكان لـە ئـەرمینیای ڕووسـیاوە هاوردبوویـان، ڕووسـیش ژمارەیـەكی زیاتری لێ پڕ چەك كردن، فیرارەكانی سوپای عوسمـانیش بەچەكەكانیانەوە دایانە پاڵ چەتە یاخییەكان لـە ئێران، هێزە عوسمانیـەكان خۆڕاگر بـوون ، بەربـەرەكانیان دەكـرد، كـەرەت هـەبوو سـەردەكەوتن و كـەرەتی تـریش شكسـتیان دەبـووە نسیب. بـەلام هێـزە بچووكە عوسمانیـەكانی تـر هـیچ پیرۆزیەكیان بەدەستنەدەهێنا[48].

ئەو هێزانەی پەلاماری سنووری ڤانیـان دەدا سـەربازی نیزامـی ڕووس و لیوای یەكی ئەرمەن بوون لەگەڵ ئـەو خۆبەخشانەی لـە ڕووسیاوە هاتبوون (لەناویاندا هەندێ لەو ئەرمەنانەی لە ئەنەدۆڵەوە هاتبوون) جگە لە هەندێ دەستەی ئەرمـەنی تـر كـە لـە ئێـران و نـاو سـەڵتەنەوە هـاتبوون[49]. هەنـدێ عەشایریش دابوویانە پاڵ ڕووس، جێی ئاماژەیە كە ژمارەی هێزەكانی ڕووس گـەلێ زۆرتـری تێپەڕانـدبوو لـە ژمـارەی هێزەكـانی بـەرگری عوسمـانی. لـە (هوشـاب)ەوە سـەركردەی فیرقـەی گـەڕۆكی دەرەك (كـازم بـەگ) لـە پێنجـی كانوونی یەك/دیسامبر دەنووسێ:

((هێزێكی دوژمـن لـە ٤٠٠٠ هـەزار سـەربازی پیـادە و ١٠٠٠ سـوارە و دوو تۆپی مەیبان و دووانی شاخاوی گەیشتنە دەوروبەری شاری (سـارای)، ئـەمڕۆ یەكـەی چـاو و ڕاوكـردن گەیشـتە گونـدی (مـەلا حەسـەن)ی ناوچـەی (مەسلەحان، سارایو ئەرسیك)، یەكەیەكی ٥٠٠ كەسی دوژمن بە پاڵپشتی دوو

تۆپی شاخاوی لە (دیر)ەوە هاتن و (بشکالە)یان گرت، بەڵام یەکەکانی دی لە دەوروبەری دیر مانەوە، سەرەک عەشایرەکانیش بەبێ تەقە سەرەو خوار بوونەوە، ئێمە ئێستە واین لەپاڵ (ئەگگول) لە سەرووی (هوشاب) بە هێزێکی ٢٠٠٠ کەسیەوە دوێنێ لە هوشابەوە بڵاوەمان لێ کرد، چەند یەکەیەکی دی هێشتا هەر لە شوێنەکانی خۆیان ماونەوە.

دوژمن، ئەو شوێنانەی دەیانگرێ دانیشتوانەکانیان چەک دەکات، چەکەکانیان دەدا بە ئەرمەنەکان بۆ پێکهێنانی یەکەی سەربازی تر لێیان، یەکەکانی دوژمن هەندێ عەشایری ئێرانیشیان وا لە ناودا (کوردی ئێران) جا لەبەر ئەوەی ئێمە ناچاربووین کە سەربازە ئەرمەنەکانمان چەکدەین، بەهۆی ئەو زیانانەی تووشمان هاتوون بەهۆی فێرارکردنی گەلێکیشیانەوە ئەوا ژمارەی هێزەکانمان کەمبۆتەوە، خۆ ئەو یەکانەش کە لە (رفندیز)ەوە گوازراونەوە هێشتا نەهاتوونەتە (سۆمای) تا بێنە پاڵمان، بەپێی ئەو زانیاریانەی لە موسڵەوە پێمان گەیشتووە دوو تۆپە شاخاویەکە گەڕێنراونەتەوە بۆ (رفندیز)[٥٠].))

لەنێوان ١٧ - ١٩ کانوونی یەک/دیسامبر، شەڕێکی گەورە لە خوار قوتوورەوە دژ بە ئەرمەن بەرپا بوو، عوسمانێکان ٤٠٠ کەسیان لە برینار و کوژراو لێ تەلەف بوو، ناچار گەڕانەوە سارای ڕەوەندە کوردەکانی سەر بە عوسمانیان تووشی شکستهاتن و دوا بەدوا گەڕانەوە[٥١].

کە ڕووس و ئەرمەن لە ئێرانەوە کەوتنە پامالکردن، لە مانگی کانوونی یەک/دیسامبری ١٩١٤ لە ناوەوە پێکادان بەبەردەوام دەستی پێکرد، بەرپرسانی عوسمانی لە ناوچەکە ئەو ڕوداوانەیان بە درێژی دەگەیاندە سەرکردایەتی سوپاو وەزارەتی ناوخۆ، (تەحسین بەگ)ی حاکمی ئەرزڕۆم لە ٢١ کانوونی یەک/دیسامبردا دەنووسێ: لەهەردوو کەرتی (کارجیکان و غیفاش) لە هەرێمی ڤان ئەرمەن لە حاڵێکی یاخیبوودان، هێڵی تەلەگرافیان قرتاندووە و

پەلاماری قایمقامیان داوە. وە دەڵێ: هێزەكانی دەرەك یەشی سەركوتكردنی یاخیبوونەكە ناكات و دەبێ سەربازی زیاتر بنێرن"[٥١].

ڕەوتی هێرشی ئەرمەنەكان بۆ سەر دەرەك و گرتنی ڕێگە و خاڵە ستراتیژەكان لە كانوونی دووە/ یەنایری ١٩١٥ لە هەڵگشاندابوو.

ئەستەموولَ ئاگای لەوەبوو كە ڕویدەدا، هەرچەندە نوێنەرانی ئەرمەن لە پایتەختدا هەر جموجۆڵێكی شۆڕشگێڕیانەیان ڕەتدەكردەوە، تۆبالەكەیان دەخستە سەر فەشەلی ڕەوشی ئەمنی لە ڕۆژهەلاتدا"[٥٢].

ڕاپۆرتە هەواڵگریەكان بە وردی وەسفی ئەو مەترسیەیان دەكرد كە خەریكە لە ئەنجامی یاخیبوونێكی گشتی ئەرمەنەوە دەدا بەسەر ناوچەكەدا، شیكردنەوەكانیش ئاماژە بەوە دەدا كە ڕووسەكان بەزۆری لەلای سەرەوە پەلامار دەدەن (لە بایەزیدەوە بۆ ئەباك)، هەر لە عەینی كاتدا چاوەڕێی ئەوە دەكرا كە ئەرمەنیش لە ناوچەی ڤان یاخیبوونێكی گشتی بەرپاكەن لەپێناو ئاسانكاری داگیركردنەكەی ڕووس.

سیفدیت و گەلێ بەرپرسی تریش دەیاننووسی:

كە ئا بەو چەشنە یاخیبوونێك ئەگەری ڕودانی هەیە. هەرچەندە ئەمانە خراپ بۆی چووبوون لەبارەی كاتی ڕودانەكەیەوە لە شاری ڤاندا، لەلای خۆیەوە سیفدیت هەوڵی پێكهێنانی هێزی غەیرە نیزامی عەشایری دەدا وەك خۆ تەیاركردنێك بۆ بەرەوڕووبوونەوەی یاخیبوونەكە، بەلام وادەردەكەوت لە بەررامبەردا هیچكام لە حوكمەتی مەركەزی و سەركردەیی سوپای سێ بەتەمای مەترسی شەڕێكی چەتەگەری سەرتاسەر و دڕندانە نەبوون كە لە شوبات/فەبرایری ١٩١٥دا قەوما.

لە شوبات/ فەبرایر، باجگرەكان بە هاوكاری دەرەك ڕووە و ناحیەی (تیمار)ی سەرووی ڤان بوونەوە، بە مەبەستی سەرژمێریكردنی مەڕومالات كە بەپێی ژمارە و سەریان باجیان لەسەر دانرابوو، لێرە لەنێوان لادێییە

ئەرمەنەکان و باجگرەکاندا ناکۆکی دروستبوو، ئەمەش تەنیا ڕوداوێك نەبوو کە هەر لەوێ ڕوویدات، بەڵام ئەوەی گۆڕابوو لادێییەکانبوون کە چەکداربببوون و موهەییای یاخیبوون بوون. تومەس پێشتر بۆ ڕووبەڕووبوونەوە ئامادەکاری کرابوو، جا زیاتر لە هەزار ئەرمەنی چەکدار شەپۆلێ یاخیبوونیان لە تیمار و دەوروبەری بەرپاکرد و دەمودەس، وەك ئاگر لە پاوەن بەردەی، تەنییەوە، کەوتنە پەلاماردانی گوندە موسوڵمانەکان و دەستیان کرد بە کوشتنی موسوڵمان و چوونە سەر بنکەی دەرەگی دێی (بنات) دەرەگەکان و سەرکردەکەیان کوشت[٥٤].

یاخیبوون گورج قەزای غیفاش و جاتاکی سەر بە قانیان گرتەوە، لە غیفاش (ئیسماعیل حەققی) قازییان کوشت، هێڵەکانی تەلەگراف و ڕێگەکانی هاتوچۆیان بڕی[٥٥].

بەپێی ئەوەی لە نامیلکەکەی (ڕێنماییەکانی بەرگریکردن لەخۆ)دا هاتبوو، باقی گوندە ئەرمەنیەکانیدی کەمەندکێشی یاخیبوونە سەرتاسەریەکە ببوون، ئەوەشی لە گوندە تێکەڵەکاندا دەژیا باری کردبوو بۆ ناو ئەو گوندانەی ئەرمەنن و هەر زوو ئەم کارە سیفەتێکی دەستەجەمعی بەخۆوە دی و بووە دیاردەیەکی وا کە موسوڵمانەکانیشی گرتەوە لەوەی کە باریان دەکردە ناو گوندە موسوڵمانەکان. یاخیبووان پەلاماری گوند و پەنابەرانی موسوڵمانیان دەدا، لە ئاست ئەمەدا عەشایری کوردیش دەستیان کردە هێرش و پەلاماردان بۆ سەر گوندەکانی ئەوان[٥٦].

هەرچەندە هیچ تۆمارێك لەبارەی کاریگەری دەروونی ئەو پێکادانانە بۆ سەر گوند نشینەکان لە ئارادا نییە بەڵام دەکرێ بگوترێ کە هەردوولا لە دوو جەمسەری جیا لەیەکدابوون بەڵام خاڵی هاوبەش کە پەژارە و دەردیسەریەکە بوو، کۆی کردبوونەوە و زیانێکی بەشەری زۆریان بەردەکەوت. کۆچ و باری ئەرمەن بووە هۆی زۆربوونی ژمارەی هێزە

ئەیارەکانی عوسمانی، چونکە زۆرێك لەوانەی حەز و ئارەزووی یاخیبوونیان نەبوو ئێستە بەپێی واقیعی حاڵ وا شەڕەکە یەخەی گرتن وەبوونە بەشێك لێی، ئیتر ئەو شەڕە بریتی نەبوو لە تەنیا ململانێیەك لەنێوان سەربازانی عوسمانی لەلایەك و ڕووس و حیزبە ئەرمەنەکان لەلایەکی دی، بووە شەڕێکی گشتگیری نێوان موسوڵمان و ئەرمەن.

بەهەقەتی لە سەرەتای شوبات/فەبرایری ١٩١٥ەوە یاخیبوونە گشتیە ئەرمەنیدکە، جگە لە شاری ڤان و دەوروبەری، ڕاستەوخۆ دەستی پێ کرد. بەو ئاماژەیەی کە ڤان هیچ کات تاکە شوێنی یاخیبوون نەبووە، چونکە ئەرمەن لە هەرێمەکانی (ڤان، پەتلیس، سیڤاس، ئەتەنە و ئەرزڕۆم)یش یاخیبوون[٥٧]. لە شوبات /فەبرایر ئەرمەنەکان پەلاماری (مووش، پەتلیس ،ئیلازغ) و شوێنانی تریشیاندا، سەربازیان دەکوشت و ئەوەی دەشهات بەهانایانەوە پەلاماریان دەدا، لەگشت لایەکی هەرێمەکە و لەگوندە ئەرمەنیەکاندا کۆبوونەوەکانی ڕێکخستنی شۆرشگێرانە بەرێوە دەچوو.

بەرپرسە عوسمانیە عەسکەری و مەدەنیەکان لەبارەی ئەو کوشت و کوشتارەوە ڕاپۆرتی خۆیان دەدا، هەر بۆ نموونە:

سەربازە هەڵاتووە ئەرمەنەکان لە نێزیك هیزانەوە دوو دەرەکیان کوشت و پاش ئەمە لە شەرێکی سێ ڕۆژەدا حەوت سەرباز و دەرەك دیسان کوژران، بۆ ئەمە، راپۆرتەکانی سوپا ئاماژە بەوە دەدەن کە ئەرمەنەکان لە گوندەکانی ئەو ناوچەیە گردبوونەتەوە[٥٨]. لە دەشتی مووش دەرەکەکان دوچاری هێرشێ بوون و شەرێکی دوو سەعاتی لە نێزیك پایتەختی مووش قەوما، شەرێکی دی لە دێی (کرمیس)ی سەر بە (ئەکعان بوجاغی) هەشت سەعاتی خایاند و نۆ میلیشا و دەرەکی عوسمانی کوژران، لە زۆر گوندیشدا خەڵکە مەدەنیەکە سەردەبڕران، وەك (گومیش، تاسو، فیکیرسیز، سیغور، میرهیغو، ئیستوکی، هیتر)[٦٠].

لە ٢٧ شوبات/فەبرایر نێزیکەی ٣٠٠ سەربازی خۆبەخشی موسوڵمان کە لە (ئەدیلکیڤاز)ەوە دەهاتنەوە ڤان پەلاماردران و هەشتیان لێ کوژرا، لە (ئێرکێش)ەوە بەهانایانەوە چوون، ئەرمەنەکان رووە و دەریاچەی ڤان هەڵاتبوون[٦١]. بە داهاتنی مانگی ئادار/مارسی ١٩١٥ گوندەکانی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ سەرتاپا لە حاڵەتی شەڕدابوون، یاخیبووان و سەربازە فیرارەکان لە دەوروبەری ڤان هێرشەکانیان چڕتر کردبۆوە، بەبێ گوێدانە تەمەن یا ڕەگەز (نێر یا مێ) هەر موسوڵمانێ شۆڕشگێران چاویان کردایە زۆر بە ئاسانی و خەمساردانە دەکوژرا[٦٢]. بەڵام کەرتەکانی سەروو لە حوکمێکەوە کەوتە دەست حوکمێکی تر، سەرەتا لەدەست ڕووسدابوو، دوایی هێزە عوسمانیەکان دەریان پەڕاندن، ئینجا ناوچەی (بارگیری - محەممەدی) کە دوا هێڵی بەرگری ڤان بوو، ناوچەیەکی مشتومڕ لەسەر، لە شوبات /فەبرایری ١٩١٥دا ڕووسەکان پانتاییەکی گەورەیان لێ داگیرکرد بەڵام لە کۆتایی هەرەو مانگەدا لێی کشانەوە.

لە ئادار/ مارس یاخیبووەکان پەرەیان بە پەلامارەکانیان داو جۆرە کوشت و بڕێکیشیان دەستدایە کە بە پیلان و پرۆگرامێکی داڕێژراو بەڕێوە دەچوو، یاخیبوونەکە وا فرەوانبوو تا گشت هەرێمی ڤانی گرتەوە بەتایبەت لە پارچەکانی خوارووییەوە کە ئەرمەنەکان کردبوویانە بنکەی سەرەکی بۆ خۆیان، لە قەزای (جاتاک)ی سەر بە ڤان کە لەوەبەر گەلێ جار پەلاماردرابوو، لەوەی دەگرد کە یاخیبوونەکە بەر لە بڕیاردان لەسەری دەستی درابێتێ، بە دەلیلی ئاشکراکردنی پلانەکەیان لەلایەن دەوڵەتەوە، یاخیبووان هێڵی تەلەگرافی نێوان پەتلیس و ڤان و جاتاکیان قرتاند، کە تەنیا هۆیەکی گەیاندن و پەیوەندی بوو لە دەڤەرەکەدا، دەستیان کردە پەلاماردانی یەکە سەربازی و ڕێبوارە موسوڵمانەکانی ئەو ناوە[٦٣].

ناوچەی جاتاک بەتایبەت، پاڵەپەستۆیەکی فرەلایەنەی لەسەربوو،

یاخیبووان چواردەوری بینای حوکمەتیان گرت و دوو کەسیشیان کوشت، سەرباز و دەرەك پەلامار دران و هێڵی تەلەگرافیان قرتاند، سەرە ڕێگەیان بەسەرباز دەگرت[٦٤]. هەردوو هەرێمی ڤان و پەتلیس یاخیبوونەکە تیایاندا ڕوو لە پەرەسەندن بوو، لەوانەوە تەنیەوە بۆ ئەملاولا، جا لەبەر ئەوەی حاکمانی هەرێم بەگوێرەی ئەو توانا کەمەی لەبەردەستیانا بوو دەجولانەوە، بۆیە سەرکەوتنێکی ئەم ئەبێ لە بەرەورووبوونەوەکەیاندا هیچی وایان بەدەستنەهێنا، بۆیە ناوەڕۆکی ئەو نامانەی دەیاننارد بۆ ئەستەمووڵ گۆڕا، وەسفی شەڕێکی سەرتاسەری لە ڕاپۆرتە سەربازیەکانیاندا دەردەکەوت: بەدرێژایی شەو لەگشت جەبهەکاندا شەڕ بەردەوامە، دەشێ ژمارەی یاخیبووان لە دوو هەزار زیاتر بێ و ئێمەش هەوڵی سەرکوتکردنیان دەدەین[٦٥].

ئەوەی پێشتر بە کاری (چەتەیی و ڕێگری یان خیانەت ناوی لێ دەنرا و بەم زوانە سەری پان دەکرێتەوە) ئێستە ئەوە بە یاخیبوون دادەنرێ. بەرپرسانی عوسمانی لەتەك یاخیبوونەکەدا ڕاهاتبوون و ئولفەتیان پێوەگرتبوو، بەلام هێزەکانیان کورتی دەهێنا و کەمبوون، لەگەڵ پەرەسەندنی یاخیبوونەکە و زیادبوونی پەلامارەکان بۆسەر گوندی موسوڵمانەکان و ئەو ناوچانەی ژیانی تێدابوو لەناو سنووری هەرێمەکەدا، (سیفدیت بەگ) کە لەتەك هێزە عوسمانیەکاندا بوو لە ئێران، لەگەڵ کەتیبەیەکی ٦٠٠ کەسیدا چوو بۆ شاری ڤان، دوو تۆپی مەیدانیشی درایە و ئیتر لە شارەکەدا کەتیبەیەکی تەواوی دەرەك و دەرەکی گەڕۆك و سەد سەربازی نیزامی و سەد سوارە (یانی ٢٢٠٠ کەس)ی سەرکردەیی دەکرد، جگە لە تۆپێکی شاخاوی و دووانی مەیدانیش[٦٦].

ئەو سەربازانەی سەر بەسوپای سێ بوون زۆر کەمبوون و چاوەڕوانیش دەکرا کە سیفدیت چ هێزێکی تری بۆ بهاتایە دەست بەکاری دەهێنا بۆ

کوژاندنەوەی کڵپەی یاخیبوونەکە. لە واقیعیشدا، هەتا ئەگەر سوپای ڕووس هەڕەشەش نەبووایە بۆ سەر ڤان، هێشتا هەر ژمارەی سەرباز بەشی کوژاندنەوەی ئاگرەکەی نەدەکرد، لەکاتێکدا ڕووسەکان لەخۆتەیارکردندا بوون بۆ پامالکردنی هەرێمەکە لە ڕۆژهەڵات و باکوورەوە، ئەرمەنیش لە یاخیبووندابوون، هێزە کەمەکەی عوسمانیش جێگەی بەزەیی بوو، دوایش دەرکەوت کە ژمارەی ئەم هێزە هەتا بەشی ڕزگارکردنی شاری ڤانیش ناکات لە چنگی یاخیبووەکان، چ جای سەرکوتکردنی یاخیبوونەکە لە لادێکاندا.

جاران، سیفدیتە فەنی هێجگار هێند ئاارام نەبوو سەبارەت ئاسایشی شارەکە، بەڵام وردە وردە دەرکی بەوە کرد کە شاری ڤان خۆیشی وا نەناو جەرگەی ئاگرەکەدا، لەنامەیەکیدا بۆ سەرکردەیی سوپای سێ، ٢٥ ئادار/مارسی ١٩١٥ باس لە ڕەوشی مەترسیداری هەرێمەکە دەکات، داوای تۆپێك و کەتیبەیەکی تری سەرباز دەکات:

((ئەرمەنیەکان خۆیان ئامادەکردووە بۆ یاخیبوونێکی گشتگیری کە بتوانێ یارمەتی هێرشەکەی ڕووس بدات، کە لە (ئەباك و سارای)ەوە دێت و داگیرکردنی ڤان بۆ دوژمن ئاسانکات. ئەوان ئیستە تەنیا چاوەڕوانی کردنەوەی ڕێگەکانن کە بەفر و سەهۆڵبەندان گرتوونی، بەتەمای ئەمە سەرەتا کەوتنە بەشداریکردن لەو ڕووداوانەی لێرە و لەوێ بە جیا ڕوویاندەدا، ئەوەکو باری ئێمە بەهۆی ئەو هێزانەی داوامان کردبوون و چاوەڕوانیان بوون، لە بنەڕەتەوە باشبێ.

جا لەبەر ئەوەی ئەو هێزانە نەهاتن، دەستیان دایە دەستدرێژی بۆ سەر ئەو گوندە موسوڵمانانەی کە نێزیکبوون لەو گوندانەی ئەرمەن تیایاندا کۆببوونەوە، هەر لە دێی (ئیرلیر) نێزیك بە ڤان پەلاماری دەرەك و باجگرەکانیاندا، ئیتر بۆیان نەکرا کارەکانیان بە ڕێکوپێکی بەڕێوەبەرن تا کاتی یاخیبوونە گشتیەکە، کردەوەکانیان مەبەستەکانیانی ئاشکرا دەکرد،

سەرەڕای بەرگریکردنی موسوڵمانان لە خۆیان و تەقەللای ئەو پەلە سەربازانەی لە ڤانەوە ڕەوانە دەکران و یاخیبووانیان بڵاوە پێکرد.

ئەم ڕەفتارانە لە مەڵبەندی هەرێمەکە و شوێنانی تری نێزیکیدا دووبارە دەبنەوە، نیشانەکانی ڕودانی ئەو ڕوداوە حەتمیانە وان لەبەرچاومان، ڕاپۆرتەکانی سەر لقەکەی قووتور ئیشارە بەوە دەدەن کە ڕووسەکان بەرەو ئەو دۆڵە وان لە پێشڕەویدا. پاش گرتنی خاڵە گرنگەکانی تەنگەی قوتوور ئینجا هێرش دەکەنە سەر (سارای)، گومانی تێدا نییە کە ئەرمەنەکانیش لە هەموو لایەکەوە یاخیدەبن[٦٧].))

زستان لەشکری ڕووسی لەناوچە شاخاویەکاندا ئەوق کردبوو، لە کۆتایی مانگی ئادار/مارسدا ڕێگە و بانەکان کرانەوە و هێزەکانی ڕووس هەڕەشەیان بە پامالکردنی ڤان لە سێ لاوە دەکرد:

• لە باکوورەوە، دەیانتوانی لەو تەنگە و دەربەنە شاخاویانەوە کە لە دۆڵی (ئیلیشکرت)بوون بێنە پێش، لە ئادار/مارسی ١٩١٥ ئەو دۆڵەیان گرتەوە کە عوسمانێکان گرتبوویانەوە، ئەم دۆڵە ببووە بنکەیە بۆ بەرەو پێشەوەچوون ڕووەو باشوور. بەڵام لای ڕۆژاواوە بە گرتنی (توتاك)[٦٨] گەیشتنە سەر ئاوی (موراد).

بەتالیۆنی سوارەی یەدەگ لە (بارجیری) لاواز و کزبوو، هەتا بەشی ڕووبەڕووبوونەوەی ئەو ئەرمەنانەشی نەدەکرد کە لە ئێرانەوە ئامدیو دەبوون تا بدەن بەسەر وڵاتدا.

• لە ڕۆژهەڵاتی شاری ڤانەوە، عوسمانێکان تەنگەی قوتووریان بەدەستەوە بوو، ڕووس و ئەرمەنیش هەڕەشەی ڕامالینی ئەوانەیان دەکرد کە بەرگری لەو تەنگەیە دەکەن، بەوەدا کە یەکەی حیزبیی ئەرمەنی لەودیو ڕیزەکانی شەڕەوە چالاکو دەستبەکار بوون، پێشتریش لە کانوونی یەك/دیسامبر ١٩١٤ هێزێکی عوسمانی هەر لەو جێیەدا بەتەواوی شکێنرابوو[٦٩].

• لە باشوورەوە، هێزێکی ڕووسی کە لە ڕۆژاوای دەریاچەی ورمێ وە مۆڵی خواردبوو، هەڕەشەی لە (بشکالە)ی خوارووی هەرێمی ڤان دەکرد.

لەوەی باسکرا، دەرکەوت، بە بەرنامە لە ئادار/مارسی ١٩١٥ەوە یاخیبوونەکەی ڤان دەستی درایە و بەرەوپێشەوە دەچوو، دیارە پاش ئەوەی لە قەزای جاتاکەوە دەستی پێکرد، بەپێی یەك لەو ڕاپۆرتانەی سەرکردەی دەرەکی گەڕۆکی ڤان کە لە ١٦ نیسان/ئەپریل نووسیویە، یاخیبووان لە قرتاندنی تەلی تەرەگرافەوە چوون بۆ پەلاماردانی بنکەکانی دەرەك و سەربازگەکانی ناو کەرتە ئەرمەنیەکانی قەزای جاتاك. جا بۆ دانانی سنووریێ بۆ ئەو ڕوداوانە، چەند پەلێ دەرەك ڕەوانە کران، بەڵام لووتیان بوو بە لووتی هێرشێکی ئەرمەنیەوە[٧٠]. دوایش ئەو پەلانە نەیانتوانی ڕێڕەوی ڕوداوەکان بگۆڕن یان کار بکەنە سەریان.

لە دەستپێکی ١٨ نیسان/ ئەپریلەوە لە ناحیەی (هاڤازور)ی، ڕۆژهەڵاتی شاری ڤان ئەرمەنەکان دەستیان کردە شەڕ لەگەڵ دەرەك و میلیشیاکان، هەروا لە (هوشاب و ئیرجیك)یش ئەرمەن ڕاپەڕین، شەڕی نێوان ئەرمەن و دەرەك لە جاتاك بەردەوامبوو[٧١].

• یاخیبوونەکە دەگاتە ناو شاری "ڤان"

لەگەڵ ئەو شەپۆلە یاخیبوونەی گشت لادێکانی دەوروبەری گرتبۆوە کەچی شاری ڤان تا ڕادەیە هێمن بوو. خۆ ئەگەر پاراستنی ناو شارەکە کز و لاواز بێ دیارە ئەو هێمنیە تا سەر نابێ. لە باکوور و ڕۆژهەڵاتدا یەکە سەربازیەکان لە بەرگریکردندابوون، وە یان دژ بە یاخیبووان لە شەڕدابوون. لیژنە ئەرمەنیەکان لەژێر ڕابەرایەتی تاشناقدا یەکیانگرتبوو، فیرارەکانیش بە پاڵ هەندێ ئەرمەنی لادێیی چەکدارەوە ڕیزی ئەرمەنە چەکدارەکانی ناوشاریان بەهێز کردبوو، هاوردەکردنی چەکیش، کە

ستراتیژی داهێنان و شتی تریشی لێ کەوتبۆوە، وەك هێنانی نارنجۆك و بۆمبا و چەك لە (تەرابزون)ەوە لەناو بارستەی پووشدا، هەر بەردەوامبوو.

حیزبی تاشناق لە شاری ڤان (ئەنجوومەنی بەرگری میللی) دەبرد بەڕێوە، سەرۆکەکەی (هایگ گوسیان - گاسویان) بەر لە شەڕەکە وەسفێکی کورتی ئەنجوومەنەکە و ئامادەکاریەکانی نووسیوە و دەڵێ:

((یەکیەتی شۆڕشگێرانی ئەرمەن بەرپرسێتی دەستەبەرکردنی بەرگری لە سەرەتای ڕوداوەکانەوە خستە ئەستۆی خۆی، جا لەبەر ئەوەی (ڤان ڤاسبوراگان) بۆتە یەکێ لە گۆڕەپانەکانی شەڕ و پڕە لە کوردی چەکدار و دەستەی حەمیدییە و میلیشیای ئاژاوەچی و دز و درۆزن، بۆیە لە مانگی تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩١٤ەوە یەکیەتیەکە سەرقاڵی ئەوەیە کە پلانی بەرگریکردن داڕێژێ و ئەو ئەرکانەش کە پەیوەندن پێوەی، بەڵام بانگەشە پێشوەختەکەی (شەڕە پیرۆزەکە) قورەکەی خەستترکردەوە.

ئەنجوومەن لە حەوت ئەندام پێکهاتووە: داڤید سارکیسیان، بەڕێوەبەری مارکێتێك. لیفۆن کالجیان، بازرگان. هایك گوسویان، مامۆستا. میهران تورومانیان، سابونچی. میهرداد میرزا خنیان، موڵکدار و جوتیار. سەرکیس شەهێنیان، بازرگان. هاروتیون نیر گارایان، ئاسنگەر.

پاش پرس و ڕاوێژ لە دەستەڵاتدارانی سەرەوە، ئەنجوومەنەکە توانی ئەرکە جەوهەریەکانی جێبەجێ بکات، وەك:

أ- تۆمارکردنی چەکەکان و ڕێکخستنی شوێنی شاردنەوەیان پەیاکردنی چەکی ئاگراوی*.

ب- تۆمارکردنی ناوی ئەو پیاوانەی لەبارن بۆ شەڕکردن و توانای بەرگرییان هەیە. دانانی سەرکردەکانی بەرگریکردن و چاککردنەوەی چەکە خراپەکان.

ج- هێنانەکایەی دامەزراوی تیمارکردن و چارەسەرکردن و فریاکەوتنی

سەرەتایی و زامنکردنی داودەرمان.

د- پێکهێنانی لیژنەیەکی دەستەبەرکردن کە لەکاتی پێویستدا دەشێ بخرێتە کارەوە[٧٢].))

دەستبەکاربوونی ئەنجوومەنی بەرگریکردن لە تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩١٤ەوە شتێکی دەروونی بووە، یانی بەر لەوەی شاری ڤان ببێتە یەکێ لە گۆرەپانەکانی جەنگ بەماوەیەکی زۆر، لەوانەیە ئەرمەنەکان ئەم بڕیارەیان بۆ خۆئامادەکردن و خۆپاراستنێ دانابێ، هەرچەندە (گۆسۆیان) ئەمەی ئاشکرا نەکرد بەڵام عوسمانیەکان ئەو چالاکیەیان بە شێوازێکی جیاوازتر شرۆڤە دەکرد، ئەمەش بەوپێیەی کە ئەرمەنەکان فێریان کردبوو و کۆبوونەوەی تاشناق لەگەڵ بەرپرسانی ڕووس و بەهێزکردنی دەستە و تاقمەکان و سەرکردەیی شۆڕش لە ڤان، جگە لە پێکەوەنانی تاقمە چەتەی شەڕکەری ئەرمەنی و دەستکردنیان بە پەلاماردانە بەراییەکان.

ئەم ئامادەکاریانە لە ڕۆژانی یەکەمی یاخیبوونەکەوە بەرلەوەی تارمایی شەڕەکە بگاتە ڤان وە بەر لەوەی بە ماوەیەکی زۆر دەوڵەت هەچ ڕێوشوێنێکی تێدا بگرێتە بەر دژ بە یاخیبووەکان. ئەمانە گشتی دەلیلن بۆ ئامادەکاری بۆ ئەو یاخیبوونە و نیازی یاخیبوون.

لە نیسان/ ئەپریل، (سیفدیت)ی حاکمی ڤان دژ بە سەرکردەکانی تاشناق ڕێوشوێنی گرتە بەر، بێگومان ئەو وای چاوەڕوان دەکرد کە لە ڕێی تیرۆرکردنی سەرکردەی حیزبە شۆڕشگێڕەکانەوە یاخیبووان هەڵدەتەکێنێ. لە ڤانەوە (ئیشخان)ی ناردە (جاتاك) بۆ وتووێژکردن، وەك دەردەکەوت لەگەڵ یاخیبووان، بەڵام لە گوندی (هیرج) شەوی ١٦ - ١٧ نیسان /ئەپریل کوژرا، بەڵگەش نییە بۆ ئەوەی کە ئاخۆ حوکمەت فەرمانی دابوو بەو کوشتنە یاننا. بەڵام ئەمە گریمانەیەکە و زۆر ڕێی تێدەچێ.

لە ١٧ نیسان/ئەپریل (فرامیان) دەستگیر کرا و لەتەك پاسەواندا نێردرا

بۆ ئەستەموول، بەلام بەر لەوەی بگاتە پەتلیس ونبوو (بەزۆری کوژرا). لەنێو سێ سەرکردەکانی تاشناقدا تەنیا (ئارام مانوکیان) توانی هەلبێ[72]. هەر کە هەواڵی دەستگیرکردنی فرامیانی بیست بڕیاریدا خۆی ونکات. جێی ئاماژەیە کە ئەگەر ئارام هەلنەهاتبا ئەوا سیاسە دڕندانە و نا قانوونیەکەی (سیفیدیت) بەزۆری لە هەلوەشاندنەوەی سیستمی شۆڕشگێڕی ئەرمەندا سەردەکەوت. لەباتی ئەمە ئەو سیاسەتە وای کرد کە زوربەی سەرکردەکانی تاشناق ببنە هێزێکی ئەوتۆ لە بەڕێوەبردنی یاخیبوونەکەدا کە دەستەلاتێکی ڕەهایان بێ. هەر ئەم سیاسەیە بەزۆری بۆ یاخیبوونی سەلماند کە شاری ڤان ماوەیەکی دورو درێژبوو ببووە پەناگەیەکی ئەمین بۆیان، ئیستە وا نەما.

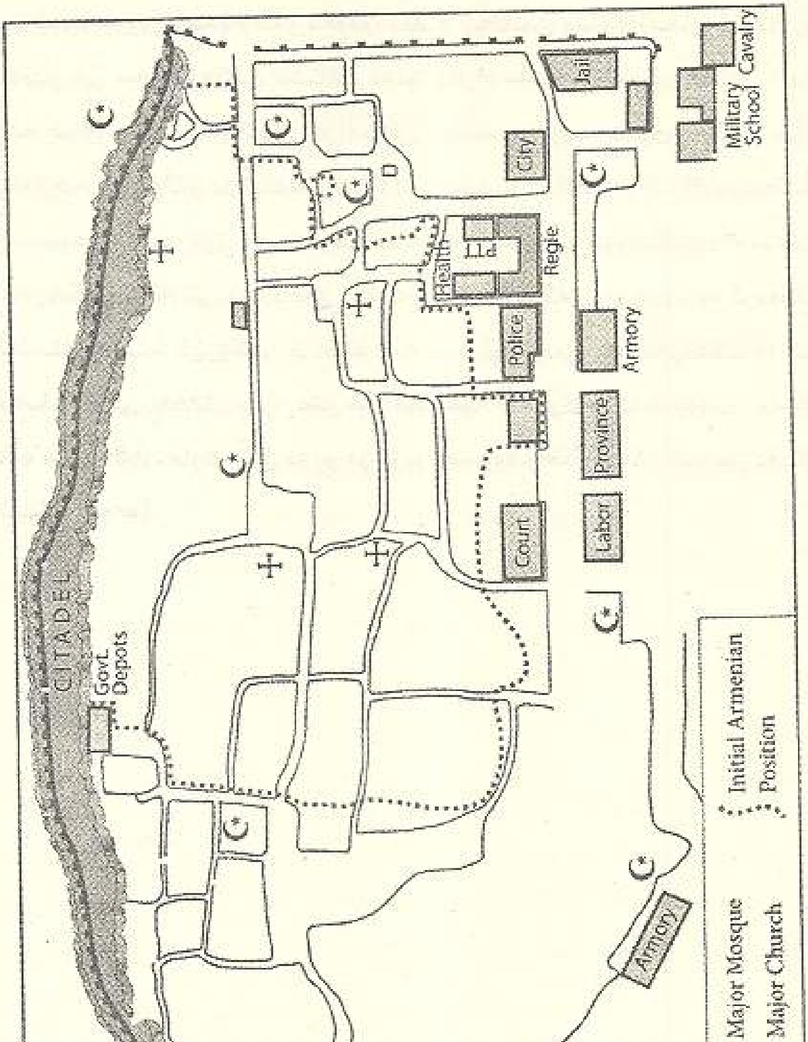

نەخشەی ١ - ٨

● یاخیبوونەکە لە شارە کۆنەکەی ڤان

* لەوانەیە مەبەست لێی نارنجۆک و بۆمبا و مۆلۆتۆف و...لەو بابەتانە بێ.
"وەرگێڕ"

لە خوارووی شاری ڤان یاخیبوون بەردەوامبوو، عوسانیەکانیش دەرەقەت نەدەهاتن، سەرەڕای ئەو پێویستیە زۆرەیان بە سەرباز بۆ سنووری ئێران، یەکەکان نێردران بۆ شاری جاتاك و لێرەش تووشی نارەحەتیەکی زۆر بوون، کازم بەگ کە سەرکردەی فیرقەی دەرەکی گەرۆکبوو لە ڤان، لە ۱۸ نیسان/ ئەپریل لە هەکاریەوە دەنووسێ: لەسەر ڕێگەکان سەربازەکان دراونەتە بەر تەقە و هێشتا نەیانتوانیوە بگەنە جاتاك و هیچ ئاگایەکیشیان لە جاتاك نییە چونکە هێڵی تەلەگراف فرتێنراوە و هەواڵی ئەوێیان پێ نەگەیشتووە.

وە دەڵێ: لە ئیستادا ڤان و شارەکانی دی هێمنن بەڵام کە شەپۆلی یاخیبوونەکە فرەوانبوو و تەنیەوە و گشتلایەکی گرتەوە وا چاوەڕوان دەکرێ هێڵەکانی تەلەگراف سەرتاپا بپچڕێن[٧٤].

ئەو پێشبینیکردنە خراپەی کازم لە ناهەقیدا نەبوو، چونکە زنجیرەیە هێرش و کاری تیرۆر لەگشت لایە سەریان هەڵدا. پاش دوو ڕۆژ لەو ڕاپۆرتە، یانی لە ۲۰ نیسان/ئەپریل ئیتر یاخیبوونەکە گەیشتە ناو شاری ڤان. سیفدیت بەگی حاکمی شار لە بەیانی ۲۰ نیسان/ئەپریل دا نامەیەکی بۆ سەرکردەیی سوپای سێ نارد و تێیدا دەڵێ:

١- یاخیبووە ئەرمەنەکان کەوتنە تەقەکردن لە بنکەی هێزە ئەمنیەکان و خانووەکانی دەوروبەریان کەوان بەپاڵ گەڕەکە ئەرمەنەکانەوە، تەقە بە تەقە وەڵام درایەوە و بەرگریش لەناوچەکە کرا.

٢- لەناکامی بەیەکا هەڵپژان لەگەڵ چەتە یاخیبووەکاندا، ژمارەیەکی زۆر لە یاخیبووەکان تا دوێنێ ئێوارە کوژراون، هەردوو گوندی (ئەتالان و بلتنس) تالان کران و ئینجا سووتێنران، دەیرێکی ڤایمیش لە (ئەکیلیز) کە دەبوو ببووایە سەنگەرێکی یاخیبووان کاول کرا و سووتا.

٣- هێڵی تەلەگرافی غیفاش چاك کرایەوە و پەیوەندیەکان وەك خۆیان

لێهاتەوە.

٤- ئەمڕۆ، هێڵی تەلەگرافی نێوان: بشکالە و هاقازور وە نێوان: میرمورتال و ریشات قرتێنرا، بەڵام ئێستە وا خەریکی چاککردنەوەین"[٧٥].

• دەستپێکی یاخیبوونەکەی "ڤان"

لە واقیعدا چەند ڕۆژێکبوو قۆناغی یەکەمی ئەو یاخیبوونە دەستی درابوویە، ئەو کاتەی موسوڵمان و ئەرمەن لە گەڕەکە تێکەڵەکانی شارەوە هەڵدەهاتن بۆ ئەو گەڕەکانەی تەنیا لایەکیانی تیا نیشتەجێ بوو، ئەرمەن دەستیان کردە سەنگەر لێدان و قایمکاری بە دەوری ماڵەکانیاندا، هەروا لای خۆیانەوە عوسمانیەکانیش خاڵ و بنکەی چاودێریان دامەزراند، بە درێژایی ئەو هێڵانەی کە تیا بەرامبەر بوون پاسەوان و دەورییەیان تیا بڵاوکردەوە، لە ١٨ نیسان/ ئەپریل هەرسێ حیزبە ئەرمەنەکە کۆبوونەوە و ڕایانگەیاند کە (لیژنەی سەربازی بۆ بەرگریکردن لە ئەرمەن)یان دامەزراند، ناویشنرابوو (لیژنەی نیشتمانی بۆ بەرگریکردن لەخۆ) و گەلێ ناوی دی. ئینجا حیزبی تاشناق نوێنەرەکانی خۆی نارد بۆ ئێران و ڕووسیا، بە مەبەستی خستنەڕووی ڕەوشی حیزبەکە لە ڤان[٧٦].

لیژنە سەربازیەکە کەوتە دابەشکردنی چەك، ڕێ پێدراویەکیشی دامەزراند و دەستی کردە دروستکردنی تفاقی شەڕ و بنیاتنانی سپێر و سەنگەر و کاری خۆ قایمکردنێکی وا کە لە کاتی شەڕدا هەر حوکمەتێ ئەوانە دەکات. سەرۆکی لیژنە ئەرمەنیەکەش بانگەوازی بە پیرەوەچوونی (ئەرکی یاخیبوون)ی کرد.

دوای کوژرانی (نیشخان و فرامیان) ئیتر ئارام مانوکیان بووە یەکە سەرکردەی باڵای حیزبی تاشناق کە لە ڤاندا مابێتەوە، هەر تەنیا سەرۆکو سەرپەرشتیکاری سەربازی نەبوو بەڵکو فەرمانداری و سەرکردەیی تەواویشی

گرتەدەست[٧٨].

هەندێ سەرچاوەی ئەرمەن وای دادەنێن گوایە یاخیبوون لە ڤان لە ٢٠ نیسان/ئەپریلەوە، کاتێ دەستی پێکرد کە بە بێ هۆ پەلاماری ئەرمەنەکانیاندا. هەر ئەو سەرچاوانە کەوتنە مقۆمقۆی ئەوەی گوایە هێزە عوسمانیەکان بەبێ هۆ کەوتبوونە بۆمبارانکردنی گەڕەکە ئەرمەنیەکان. بەڵام ئەم بۆچوونە تا ڕادەیەکی باش بە درۆ دەزانرێ، سەرچاوە ئەرمەنەکان ڕووی دەمیان لە ڕای گشتی بوو، ئەسبابی فایلکردنیشیان پێ بوو بۆ سەلماندنی تەواو بێتاوانی خۆیان. لەبەرامبەردا بەڵگەنامە عوسمانیەکان هەموویان هی ناوخۆیبوون، یانی بەنیازی ئەوە نەبوون کە سەرکەوتنێکی دیپلۆماسی یا سیاسی پێوە دەستخەن، چونکە ئەوانەی نووسیبوویانەوە چاوەڕێی ئەوەیان نەدەکرد کە لە سنووری دەوڵەت خۆیدا بەولاترەوە بچێ، تەنیا ڕاپۆرتبوون و دەنێررانە لای سەرکردەکان و بەرزتر لە خۆیان، بەگشتی وەسفێکی ئەو ڕوداوانە بوو و بەشێواز و زمانێکی پیشەیی وشك نووسرابوونەوە. کەواتە دەکرێ دابنرێن بەسەرچاوەیەکی زیاتر متمانە پێکراو.

هەر بە مێژووی شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا لە ڤان، مەحاڵە گومانی ئەوە بکرێ کە یەکە پاڵنەرێ بۆ ئەو یاخیبوونە کە ڕۆژێ لە ڕۆژان نەگۆڕاوە، بریتیبوو لە: سەربەخۆیی ئەرمەن لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ.سەرچاوەکانیان ئاماژە بەوە دەکەن کە ترس هۆکارێکی تربووە بۆ بەرپابوونی یاخیبوونەکەی ناو شاری ڤان، کەچی ئەمانە باسی ئەوە ناکەن کە ئەرمەن لە هەموو لایەکی هەرێمەکە و شوێنانی تریش یاخیبوون، ئەمان بەزۆری تەرگیز دەکەنە سەر زیانەکانی ئەرمەن کە لە ئەنجامی یاخیبوونەکەوە بوون، دەبێ ئاگاشیان لەو گۆڕانکاریانەش بووبێ کە لە لادێکان ڕوویان دەدا.

هەروەك لە بەشی نۆیەمدا ڕووندەبێتەوە، زۆر بە گورجی یاخیبوونەکە

گۆڕا و بووە شەڕێکی نێوان کۆمەڵەکان، ئەرمەنەکان پەلاماری سەربازەکانیان دەدا و سوپاش گڕی بەردەدایە گوندە یاخیبووەکان، بێتاوانانی موسوڵمان و ئەرمەن بەمەدا وەك یەك ئازار و ئەشکەنجەیان دەچەشت، هەردوو تەرەفیش ناچاربوون بدەنە پاڵ برا ئایینیەکانیان"[80].

دەکرێ لە هۆکاری ترسی ئەرمەن لە ڤاندا بگەین، لەوەی کە دەشێ شەڕەکە بگاتە زێد و ولاتیان. بەتایبەت کە سەرکردەکانیان لەشار هەر ئەوانبوون ڕابەرایەتی یاخیبوونی ئەرمەنەکانی هەرێمەکەیان دەکرد، کوژرانی سەرکردەی وەك ئیشخان و فرامیان لە نێوەندە ئەرمەنەکانی شاردا دەنگی دایەوە"[81].

کە (سیفدیت)یش بەپێی قانوون فەرمانیدا کە دەبێ ئەرمەنەکان ئەو گەنجانەیان کە لە تەمەنی سەربازیدان بیاندەن بەدەستەوە بۆ ناو سوپا، بەمە وایان هەستدەکرد کە هێڵی بەرگری خۆیان لەدەستدەچێ. ڕەکە دەوڵەت هێزەکانی خۆی لەناو گەڕەکە ئەرمەنەکاندا بڵاودەکاتەوە، ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە نیازی هێرشێکی هەیە؟ هەتا ئەو ئەرمەنانەی بێوەی بوون و حەزیان بە هەراوهوریا نەدەکرد وایان لا باشتربوو کە خۆیان (ئەرمەنەکان) دەستپێشخەربن، چونکە شەڕی موسوڵمان و ئەرمەن تازە ببووە شتێکی حەتمی و دەبوو ببوایە"[82].

بێگومان سیفدیت لە شارەکەدا ڕێوشوێنی بۆ خۆپاراستن دەگرتە بەر، سەربازەکانی دەناردە مەخفەرە تازەکانی پۆلیس و یەکەی دەرەکی دەحستە گەڕەکە موسوڵمانەکانەوە، لەنێوان شارە کۆنەکە و گاردنی ڕۆژاوا کە زۆرینەی ئەرمەنبوون. داوا لە گەنجە ئەرمەنەکان و کرێکارانی کشتوکاڵ و ڕێگەوبان کرا کە: خزمەتە سەربازیەکەیان بەجێ بێنن، ئەمە داوایەکی قانوونی بوو، بەڵام بۆ ئەوەشبوو کە ئەمانە لەوانەیە سبەی ببنە یاخیبوو، ئەم ڕێ و شوێنانە ترس و نیگەرانی خستبووە دڵی ئەرمەنەکانەوە.

بەڵام ئایا دەوڵەت ڕێگە چارە و بژاردەیەکی تری بە دەستەوەبوو؟ تەنیا گەمژە و گێلەکان مەترسی یاخیبوونێکی ئەرمەنیان لەناو شاری ڤاندا بەدور دەزانی، بۆیە ئامادەکارییەکان و جێبەجێکردنیان ئەرکێکی باشبوو.

نەدەکرا دەوڵەت خۆی لەو بەڵگانەی کە لە بەرچاویدا قوتببوونەوە گێلکا و گوێیان نەداتێ. دەمێکبوو یاخیبووان سروشتی نیازەکانی خۆیان سەلماندبوو، نەدەکرا دەوڵەت چاو لە ٢٠٠٠ پارچە چەك بپۆشێ کە لە ١٩٠٨دا لە ڤان دۆزرایەوە، دیسان دەستپێکردنەوەی تاشناق لەو کاتەوە بە خۆپڕچەککردن؟ دەکرا چاو بپۆشرێ لەوەی کە حیزبی تاشناق کە هەر خۆیبوو لە ڤاندا ڕابەرایەتی ئەرمەنی دەکرد، خەریکی ڕێکخستنی ڕیزی سەربازانی بوو لە ئێران بە ئامانجی داگیرکردنی سەڵتەنەی عوسمانی و مەشقپێکردنی ئەرمەنەکانی ئەنەدۆڵ لە ڕووسیا هەر بۆ هەمان مەبەست؟

ئایا دەکرا چاو لەو گشت ڕاپۆرتە موخابەراتی و هەواڵگریانە بپۆشێ کە پیلانەکانی تاشناقیان بۆ شۆڕشکردن یەکالا دەکردەوە؟ ئایا دەکرا چاو لەوە بپۆشرێ کە ئەرمەنە لادێییەکان کە ئێستە یاخیبوون لە لایەن ئەو مامۆستایانەوە کە ئارام مانوکیان لە ئەختمارەوە ڕەوانەی دەکرد مەشق و ڕاهێنانیان پێ دەکرا؟ لە گشت ئەمانە گرنگتر، ئایا دەکرا دەوڵەت چاو لەو شەپۆلە یاخیبوونە ئەرمەنیە بپۆشێ کە گشت لایەکی هەرێمەکەی گرتبۆوە؟!

• ڕەوشی شارەکە

کە لە بەیانی ٢٠ نیسان/ ئەپریلدا (سیفدیت) نامەکەی نارد بۆ سەرکردەیی سوپای سێ، دیاربوو بەهۆی گۆڕانکارییەکانی ناو شارەوە نائارامییەکەی نارەحەتی کردبوو، هەر بۆ شەبەڤی لە بەشی ئەرمەن لە گاردندا پشێویەك ڕویدا، گەڕەکە موسوڵمانەکان و یەکەکانی دەرەك نێزیك

بە گاردن درانە بەر ڕێژنەی گوللە، بەڵام سیفدیت وای دەزانی هێشتا دەتوانێ دەست بەسەر وەزعەکەدا بگرێ، ئەگەر هێزێکی ئەوتۆی بدرێتێ، بەتایبەت داوای جۆرە تۆپخانەیەکی کردبوو کە ریز بکات. ئەمەش بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە وای دانابوو بەم زووانە ڕووبەڕووی هێزێکی گەورە دەبێتەوە.

کە شەو داهات (شەوی ٢٠ - ٢١ نیسان/ ئەپریل)ڕەوشەکە گۆڕا، هێزەکانی ئەرمەن گشت ئەو ڕێگەوبانانەی دەهاتنە ڤانەوە گرتنیان و کەوتنە قایمکاری، سەرەتا ڕێگەی ڤان - غیفاش تەنیا ڕێگەیەکوبوو کە هاتوچۆی لێوە دەکرا و لێوەی پەیوەندی دەکرا بە باقی ناوچەکانی سەڵتەنەوە. لەبەر ئەمە سەربازە عوسمانیەکان هێزە کەمەکەیان خستەسەر ئەو ڕێگەیە تا بیپارێزن، بەڵام گوندە ئەرمەنیەکانی دەوروبەر، کە پێشتر پەلامار و دەستدرێژی تێدا کرابووەسەر سەرباز و بەرپرسان (بەتایبەت لەهەردوو کەرتی هافازور و تیمار) هاتنە پاڵ کاروانی یاخیبوونە گشتگیریەکە، تا هێزی فیرقەی دەرەکی گەڕۆکیش بەهاناوە هات و گەیشت، لادێکان بە فیعلی کەوتبوونە دەست ئەرمەن.

عوسمانێکان ئەو هێزانەی لەبەردەستیانابوون گورج ڕەوانەی ڤانیان کردن، کەتیبەیەك لە فیرقەی دەرەکی گەڕۆك و تۆپخانەکەشی کە وا بڵاوبوو گوایە سەربازەکانی لە جاتاك شەڕیان لەگەڵ یاخیبوواندا دەکرد، لە ٢٣ نیسان/ئەپریل ئەم کەتیبەیە گەیشت و لەسەرووی ڕۆژاوای شاردا سەربازەکانی دەستیان کردە شەڕ فرۆشتن بە یاخیبووان و دەوریەکانیشیان کردە سنووری گاردن کە بەدەستی ئەرمەنەوە بوو[٨٣].

لە کەرتی هافازور و شوێنانی تر توانیبوویان یاخیبووان ببەزێنن[٨٤]. جا گوندەکانیان سووتاندبوون و ئاوارەکانیان هاتبوونە ناو ڤانەوە[٨٥]. جێی باسە کە گوندی یاخیبووی تر کە کەتبوونە دامێنی شاخی (ئیریك)ەوە توانیبوویان لە بەرامبەر سوپای عوسمانیدا هەتا هەشتی ئایار/مایۆ

خۆڕاگربن. دوای ئەمە شەڕکەر و ئەهلەکە ڕژانە ناو ڤانەوە.

هێزەکانی ئەرمەن لە ڤان شەڕیان لەگەڵ سوپای عوسمانی و دانیشتوانە موسوڵمانەکەیدا دەکرد، بە دوو زنجیرەی جیا لەیەك: لە شارە کۆنەکە (ناوچەی کایل) و گاردن، شەڕەکە لە گاردن وەك کارێکی سرکردن وابوو کە یاخیبووان دەیانکرد، لە بەیانی ۲۰ نیسان/ ئەپریل سەنگەر و شوێنەکانی پۆلیس لەبەشی ڕۆژاوای گەڕەکەکە بە خێرایی دەستیان بەسەردا گیرا و ئینجا شەڕەکە بووە زنجیرەیە بەیەکادان بەدرێژایی هێڵەکانی تەماسی نێوان گەڕەکە ئەرمەنی و موسوڵمانەکان. هەردوولا کەوتنە قایمکردنی ئەو بینایانەی نیشانچی تێدابوو و تەقەیان لێوە دەکرد.

تەنیا چوونە ناوەوەیەکی عوسمانیان بۆ ناو یاخیبووان ئەوەبوو کە بۆ گرتنی کونسوڵگەری بەریتانیا و کڵێسا ئەرمەنیەکەی (ئەراك) و سووتاندنی هەندێ خانووی قایمکراوی ئەرمەن بوو.

زۆر بە ئاسانی دەڵێین کە ژمارەی سەرباز ودەرەك لەمە زیاتر لە توانایانا نەبوو جارێکی دی بکەونە شەڕەوە، هێزە ئەرمەنیەکانیش گورج کەوتنە ئاگرتێبەردانی کونسوڵگەری بەریتانیا ئەمە وای لە عوسمانیەکان کرد پاشەوپاش بگەڕێنەوە.

نارنجۆك و مادده گردارەکان بە دینامێت و بۆمبای ئاگراویشەوە کاریگەرترین چەکێك بوون و لە گاردندا ئەرمەن بەکاری دەهێنا[٨٦]. جگە لە کونسوڵگەریەکەی بەریتانیا ئەرمەنیەکان توانیان ئەو شوێنانەی عوسمانێکانی تێدابوو کەتبوونە سەر ڕێگەیان، کاولیانکەن. سەربازگە گەورەکەی (حەمیداغا)یان کە بنکەیەکی هێزەکانی دەوڵەتی تێدابوو، سووتاند، زێدەڕۆیی ناکەین ئەگەر بڵێین کە لەڕووی هێز و تواناوە یاخیبووان شانیان دەدا لە شانی سوپاکەی دەوڵەت، بەڵام لە چەند ناوچەیەکی کەم نەبێ حوکم تیایدا نەگۆڕا[٨٧].

لە گەڕەکی (توبراك کایل) و قەڵاوە عوسمانییەکان ڕووە و سەرووی ڕۆژاوای شار ئەرمەنەکانیان دەدایە بەر ڕێژنەی گوللە، تۆپخانەیەکی گەڕۆکیشیان بەکاردەهێنا بۆ کوتانی یاخیبووان لە دەوروبەری ئەو ناوچەیەی بەدەستیانەوە بوو، گوللە تۆپەکان زیانێکی گەورەیان دەدا لەو خانوانەی لە خشت و قوڕبوون، بەڵام لەوە نەدەچوو کە کارێکی گەورەی کردبێتە سەر ورەی یاخیبووان و ڕیزەکانی تێك دابن[88].

وێنەکانی ڤان دوا بەدوای شەڕەکە ئەوە دەردەخەن کە شارێك غەرقە لە کاولبوون و وێرانیدا، بەڵام ناتوانرێ بزانرێ وە یا جیابکرێتەوە کە کامە کاولکاری و وێرانی تۆپبارانەکەیە و کامەش هی ئەو دینامیت و ئاگرانەیە کە ئەرمەن کردبوونی[89]. چونکە هەردوولا وەك یەك بەرپرسیارێتی ئەو کاولبوونەیان وا لە ئەستۆدا.

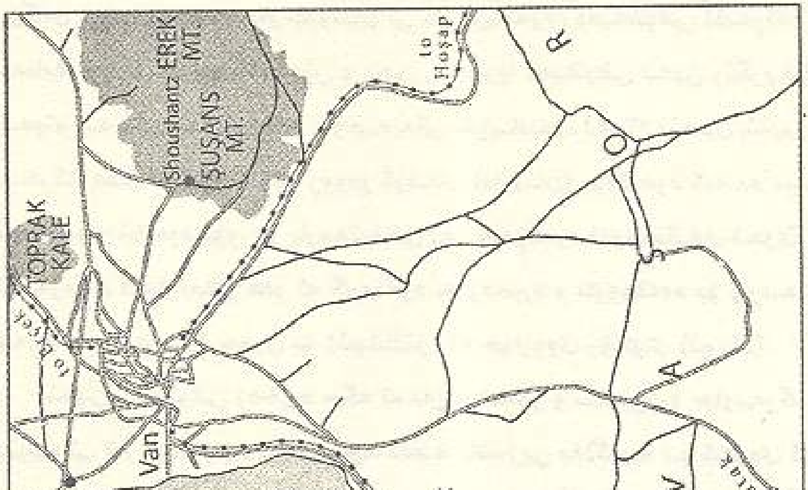

نەخشەی ٢ - ٨

ڕێگەوبان و هێڵەکانی تەلەگراف لە (ڤان)دا

سەرچاوە ئەرمەنیەکان وا باس لە خۆیان دەکەن کە گوایە (ئابلۆوقە درابوون) بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ئەرمەنەکان چواردەوریان گیرابێ و ڕێگەی هاتنە ناوەوە و دەرچوونیان لێ گیرابێ، ئەوان دەیانتوانی (شەڕکەر و پەنابەرانیان) لە شارەکەدا بێن و بچن[90]. هەروا دەیاتوانی بەبێ ڕێگریەکی ئەوتۆ لە گاردندا بن کە ناوچەیەکی خۆیانبوو، لە ۲۲ نیسان/ئەپریل شەڕکەرەکان لە گاردنەوە ڕووەو گوندی (دارمان) بوونەوە کە دە میل لەسەرووی شارەوە بوو، بۆ یارمەتیدانی ئەو شەڕکەرە ئەرمەنانەی ئەرێ،[91] لەسەرەتای ئەیار/مایۆ هەر لە گاردنەوە بە زەخیرە و ئازووقەوە بۆ یارمەتی شەڕکەرانی ئەرمەن چوون بۆ (شوشانتز) لە خوارووی ڕۆژاوای (ئیریك).

ئەوان کە بتوانن زەخیرە جگە لە نان و شەکر و سابوون و جلوبەرگ و پێویستی تر لەشارەوە بگوازنەوە، ئەمە باشترین بەڵگەیە بۆ ئەوەی کە ئەرمەن لەلایەن سووپاوە ئابلۆوقە نەدرابوون[92]. ئەمە ڕێك لەگەڵ ڕاگەیاندنەکانی سیفدیتدا گونجاوە کە دەیگوت ژمارەی ئەو سەربازانەی کە لەژێر دەستیدا بوون کەمبوون، ڕاستریش ئەوەیە بگوترێ کە ئەرمەنەکان نەیاندەویست شارەکە جێبهێڵن و لەدوی شوێنێکی ئەمینتر بگەڕێن[93]. بەڵکو دەیانویست تا پێشڕەویەکی خۆش نەکەن دەستبەرداری ڤان نابن، جا هەرواشبوو.

پاش هێرش و پەلاماری یەکەمجاری ئەرمەنەکان، لە گاردن هێزی عوسمانی توانیان خۆیان ڕاگرن، بەڵام لەشارە کۆنەکەدا وانەبوو، لە ۲۰ نیسان/ئەپریل[94] لەملاولایەوە شەڕ گەرمبوو، ئەرمەن توانی سەرباز و دەرەك ناچارکەن کە گەڕەکە ئەرمەنیەکانی ڕۆژاوای شار چۆڵکەن، دووەمجار لە دەورو پشتی فەرمانگە حکومیەکان کە کەوتبوونە خوارەوە، ئاگریان بەردایە نووسینگەی پۆستە و بانکی عوسمانی و بیناکانی لیژنەی ئایینی گشتی و ئینحیساری تووتن و چەند فەرمانگەیەکی دی[95].

سەرباز و دەرەکەکان ناچاربوون بچنە قەڵای (ئیجکالە) و یارمەتی موسوڵمانەکانی ڕۆژاوای شارە کۆنەکە بدەن تا هەڵبێن و خۆیان قوتارکەن و بێنە ناو قەڵاکەوە کە جمەی دەهات لە پەنابەری موسوڵمانی تر[٩٦]. عوسمانێکان کەوتنە وەڵامدانەوە بە تۆپبارانکردن لە قەڵاوە. ئەرمەن پلانیان دانابوو بۆ چۆنێتی گۆڕین و پەرەپێدانی یاخیبوونەکە. چەکی چاکیان پێبوو، هەتا لافیتە و ئاڵا شۆڕشگێڕیەکانی تایبەت بە یاخیبوونەکەیان ئامادە کردبوو کە (ئەرمینیای ئازاد)یان لەسەر نووسیبوو، یاخیبووان جۆرە کڵاوێکی تایبەتیان لەسەرنابوو کە لە فرانسا و ڕووسیاوە هێنرابوون، هەندێکیان وشەی (تۆڵە)ی لەسەر نووسرابوو.[٩٧]

لە دوو ڕۆژی دواتردا ئەرمەنەکان زۆربەی خانووی موسڵمانەکانیان لە بەشە کۆنەکەی شاردا سوتاند، ٧٠٠ پیاوی شەڕکەریان هەڵبژارد بۆ تەشکیلی هێزێکی تایبەت تا هێرشێکی نەخشەبۆدانراو بکەنە سەرقەڵاکە و بەڵام دوایی ناچاربوون سەرفینەزەر لەو کارە بکەن.

سەربازە عوسمانییەکانیش نەیانتوانی هێرشێکی بەرامبەری سەرکەوتوو بکەنە سەر ئەوان و ئیتر شەڕ هاتە سەر ئەوەی کە یاخیبووەکان نیمچە ئابلۆقەیە بخەنە سەر قەڵاکە[٩٨]، بە هیچ جۆرێ نەیانتوانی بە فیعلی دەسەڵاتی خۆیان بسەپێنن بەسەر گشت دەوروبەری قەڵادا، عوسمانێکانیش ڕێگەکانی ڕووەو ڕۆژاوایان بە کراوەیی هێشتەوە (ڕووەو دەریاچەی ڤان) وە ڕووەو خوارووی ڕۆژاوا بۆ (غیفاش).

* هێزە نەیارەکان

هەروەك گەلێ قۆناغ لە مێژووی یاخیبوون لە ڤاندا، سەرچاوەکانی هەردوولا دەربارەی هێزەکانی ئەو دوو لایەنە لە شارەکەدا، ناکۆکن، عوسمانێکان ژمارەی بنەڕەتی شەڕکەری ئەرمەنیان بەر لە یاخیبوون لە ناو

شاردا بێ پتر لە ۲۰۰۰ کەس دەدایە قەڵەم، ئەم ژمارەیەش زووبەزوو لە زیادبووندا بوو، بەهۆی چەکدارکردنی مەدەنیەکان و هاتنی کۆمەڵە یاخیبووی تر لە لادێکانەوە، وا بڵاوبوو کە زۆر لەو شەڕکەرانەی بەر لە یاخیبوونەکە و لە رۆژانی یەکەمیدا هاتبوون لەو فیرارانە بوون کە لە سوپا هەڵاتبوون و زۆربەیان مەشقی سەربازییان پێ کرابوو.(۹۹)

یاخیبووان چەکی باشیان پێبوو، جگە لە تۆپخانەکەیان، بەشێکی چاکیش لە بۆمبا و نارنجۆکیان لە

عەمبارەکاندابوو[۱۰۰]، بەهاتنی ۲۲ نیسان/ ئەپریل هەندێ سەرچاوەی عوسمانی وایان دەقەبڵاند کە نێزیکەی ۱۰۰۰۰ هەزار ئەرمەنی چەکدار دەوری مەسڵمانانی (ڤان - کایل)یان داوە و لە گاردن شەڕ دەکەن، سەرچاوەی تریش هەبوو (ژەنەراڵی فەنزەیللایی رافاییل دو نۆگالیس) کە لە ناو ریزەکانی لەشکری عوسمانیدا لە ڤان کاری دەکرد، ئەم پیاوە باسی لە ۲۰۰۰۰ هەزار شەڕکەر و بگرە زیاتری دەکرد.(۱۰۱)

سەرچاوە ئەرمەنیەکانیش جۆراوجۆر باس لەمە دەکەن:

(والی – حاکم ـی ڤان هێزێکی ۱۰ بۆ ۱۲ هەزار کەسی پێشرەوی دەکرد، ۶۰۰۰ هەزاریان پیادە و لەنێوان ۴۰۰۰ - ۶۰۰۰ هەزار عەشایری کورد و ئەو فیرقانەی کە بە (شیتی) دەناسران و دەرەکیش، هەروا والی ۱۲ چەکی قورسی هەبوو (لە تۆپی سوکەڵەی شاخاوی و قورسی کورتهاوێژ بۆ روخاندن و هەڵتەکاندنی قەڵا و قوللە) جگە لە بێشومار تفەنگ و زەخیرە، بە گشت ئەمانە ئەو گەنجینە چەکەیان پێکهێنابوو لە شارەکەدا و سەرباری کەشتیگەلێکی ناو دەریاچەکەی ڤان، لە لایەکی دی، ئەو سەرژمێریە وردانەی کە لە لایەن ئەو رێکخراوانەوە ئامادەکراون کە سەر بە لیژنەی عەسکەریەکەن و رێگەیان بەوە دەدا کە هێزی شەڕکەرە ئەرمەنەکان بە تەواوی دیاری بکەن، بەوانەشەوە کە لەناو پەنابەرەکاندا لە – حایوتس

دزور - ەوە هاتبوون، ژمارەی شەڕکەرانی ڤان گەیشتوەتە ١٠٥٣ شەڕکەر، ئەم ژمارەیەش بە پێی ئەو برە چەکانەی کە لە (ئیغستان)ی گەڕەکی گاردندا هەبووە: ٥٠٦ تفەنگ و ٧٤٨٢٤ فیشەك ٥٣٩ دەمانچ، لەوانە ٣٠٠ دەمانچەی ماوزەڕ کە یەك فیشەکی دەخوارد، جگە لە ٢٩٠٨٩ فیشەك، جێی ئاماژەیە کە ئەم شەڕکەرانە زۆربەیان نەشارەزابوون و هەندێکیان یەکەمجاریانبوو چەکی لەشانئابێ.)[١٠٢]

لەم شیکردنەوەیەدا وادیارە (ئەناهید تیرمیناسیان) سەرژمێریەکانی لە (ئۆنیگ سوختاریان)ەوە وەرگرتووە[١٠٣]، کە خۆی لە یاخیبوونەکەدا بەشدار بووە، بەڵام رۆژێك ئەوەی نەدرکانووە کە ژمارەی شەڕکەرانی ئەرمەن لە ڤاندا گەیشتۆتە ١٠٥٣ کەس، لە واقیعدا موختاریان دەڵێ: بە تەنیا لە گاردندا ١٠٥٣ شەڕکەری تێدابووە، بە شەڕکەرە زیندووەکانیشەوە، لە ١٣ ئەیار/مایۆدا دوای ٢٢ رۆژ لە شەڕ کە زۆربەیان تیاچوون، بەڵام ژمارەی چەك و فیشەك دەچێتەوە بۆ ١٣ ئەیار/مایۆ کە تیایدا بەشێکی زۆری تێدا بەکارهات یا تەلەف بوو، ئەم ژمارانە ئاماژە بە شەڕکەر و چەك و ئازووقەیە دەدەن کە تەنیا لە گاردندا ماونەوە، پاش تەواوبوونی بەشێکی زۆری شەڕەکان.

سەرژمێریەکانی (تیرمیناسیان) یەك شەڕکەری ئەرمەنی لە شارە کۆنەکەدا تێدا نییە، هەرچەندە سەرچاوە ئەرمەنەکان ئیشارە بە ٢٥٠٠ هەزار ئەرمەنی دەدەن کە لە شارە کۆنەکەدا بوون لە کاتی شەڕدا[١٠٤]. لەم پێوانەیەوە دەبێ ئیشارە بەوە بدرێ کە سەرچاوەی ئەرمەنی و ئەوانەش کە پشتگیریان دەکەن سەرژمێریەکی تریان داوە و بگرە کەمتریش. هەر بۆ نموونە:

ژمارەی شەڕکەری ئەرمەن ٨٠٠ کەس ٤٠٠ لەمانە چەکی سەربازیان پێبووە (جۆری ماوزەڕ[١٠٥]). نێردراوی (گرایس کناب) لەلای خۆیەوە دەنووسێ کە ئەرمەن ١٥٠٠ نیشانچی مەشقپێکراویان هەبووە کە نێزیکەی

٣٠٠ تفەنگیان پێبووە.[١٠٦] موختاریانیشی (كە قسە لەبارەی ١٠٥٢ شەڕكەرەوە دەكات) كە تەنیا لەنێوان ٢٥ بۆ ٣٠ شەڕكەری ئەرمەن لە شارە كۆنەكەدا بوون[١٠٧].

مەحاڵە بڕوا بەوە بكرێ كە شەڕكەرانی ئەرمەن لە گاردن بریتیبووبێ لە ١٠٥٢ كەس، لەمانە تەنیا نیوەیان چەكدار بووبن، هەر لەم ڕوانگەیەوە بە زەحمەت خەملاندنە زۆرەكەش باوەڕی پێدەكرێ كە ئاماژە بۆ ٣٠٠٠٠ هەزار شەڕكەری ئەرمەن دەكات لەهەموو ناو شارەكەدا. لە واقیعدا عوسمانیەكان هیچ وەسیلەیەكیان نەبوو بۆ سەرژمێریكردنی ئەو یاخیبووانە بە وردی بەڵام ئەوەی كە هەیە ئەوەیە كە ژمارەی هەقەتیان لەوە تێپەڕاندووە كە ئەرمەنەكان خۆیان دەیقەبڵێنن: ئەگین لە كوێ كۆمەڵێكی بچووكی نەشارەزای مەشقپێنەكراو دەتوانێ بەرەنگاری هێزێكی نیزامی سوپای عوسمانی ببێتەوە، لە گاردن و شارە كۆنەكەشدا بتوانێ ئەو هێزە بشكێنێ؟!

كەسیش، هەتا توندترین رەخنەگریش، ڕۆژێ نەیوتووە كە سەربازە تركەكان ئا بەم ئاسانیە دەشكێن، بە پێچەوانەوە مێژوونووسانی بواری سەربازی لەشكری عوسمانی بە شارەزاترین سوپایە دادەنێن لە دنیادا[١٠٨]. لە ساڵی ١٨٩٦ لە بارو زرووفێكدا كە زۆر لەمە دەچوو، وەك لێكۆڵەرە ئەرمەنەكان باسی دەكەن، لە ڤان سوپای عوسمانی زۆر بە ئاسانی توانی یاخیبووانی ئەرمەن تێكشكێنێ. جا ئەگەر شیكردنەوە ئەرمەنیەكان دەربارەی ڕوداوەكانی ١٩١٥ ڕاستبوونایە خۆ لە ١٨٩٦دا ئەرمەنەكان باشتر چەكداربوون.

لە تەفسیرێكدا سەبارەت بە سەركەوتنی ئەرمەن (ئەناهید تیرمیناسیان) دەڵێ: ورە و پاڵنەری ئەخلاقی و ڕێكخستن و ستراتیژی كاریگەری بەرگریكردن. ئەمانە هۆكارێ بوون پێكەوە وای لە ئەرمەن كرد كە لە ئاست هێزەكانی دەوڵەتدا خۆڕاگرن[١٠٩]. ئیتر دور لەوەی كە ئینكاری دەوری ئەرێنی

گشت ئەم خەسڵەتانە بكرێ، وا دەردەكەوێ ئەوانە بەسنەبوون بۆ ئەوەی ئەرمەن وا لێ بكەن كە خۆڕاگربن لە ڕووی هێزەكانی دەوڵەتدا. لەبەر ئەمە لەوانەیە ئەو بۆچوونەی كە زیاتر ئاقڵانەتر بێ ئەوە بێ كە بگوترێ هێزەكانی ئەرمەن بە ژمارە و لەوانەی عوسمانی بە ڕێژەیەكی زۆر زیاتربوون، وایش بۆی دەچین كە هەر سەربازێكی عوسمانی لەبەرامبەر دوو یا سێ یاخیبووی ئەرمەندا بووە بە چەكی تەواوەوە.

مەسەلەی ژمارەی شەڕكەرانی ئەرمەن بابەتی پێناسەكردنی (شەڕكەر) دەوروژێنێ و دەیانخاتە بەر باس و وردوبوونەوە لێی. قەزای ڤان زیاتر لە ٣٠٠٠٠ هەزار ئەرمەنی پیاو و گەنجی گرتبووە خۆی، زوربەیان لەوانە بوون تازە هاتبوونە شارەكەوە، سەرەڕای ئەمە ژمارەیەكی زۆریش لە سەربازی فێراری تێرژابوو، ئەمانەش وەك هەزارا ئاوارە و پەنابەری ڕاكردووی لادێكان[١١٠]، لەنێو ئەمانەدا زیاد لە ١٥٠٠٠ هەزار پیاو كە ئەگەری ئەوە هەبوو شەڕ بكەن (بەمانای پیاوی كامڵ نەك گەنج یا پیری بەساڵاچوو)[١١١]. نێرەكانیان و هەتا هەندێ ئافرەتیشیان بە هەر شێوازێك بووایە لە شەڕەكەدا بەشداربوون، زۆریان چەك نەبوو بۆیان جا زەخیرەیان دەگواستەوە و سپێر و سەنگەریان لێدەدا و فیشەكیان دادەگرتەوە و ئیتر تا لەم كارە بەردەستیانەی شەڕكەران، خۆ كە یاخیبوویەكی چەكدار دەپێكرا یا دەكوژرا یەكێكی دی تفەنگەكەی یا دەمانچەكەی هەڵدەگرتەوە و دەچووە جێی بۆ شەڕكردن[١١٢]*.

لە سەرژمێری ئەرمەنیەكاندا لەوانەیە جیاوازیكردن لەنێوان ئەوانەی وەك (شەڕكەر) دادەنران و ئەوانەش كە شەڕیان دەكرد یان بەشداری

---

* ئەمە یەكێكیشە لە ڕێنماییەكانی ماوتسی تۆنگی چین و هۆشی مینەی ڤیەتنام لەبارەی شەڕی پارتیزانیەوە. كە جێگەی جەنگاوەر نابێ چۆڵبێ وكە كوژرا دەبێ یەكێكی دی جێی بگرێتەوە. ((وەرگێڕ))

شەڕەکەیان دەکرد، ئەمە بووبێتە هۆی شرۆڤەکردنێکی جیا لەنێوان قەبلاندنەکەی ئەرمەن و عوسمانیدا، بە زۆریش ڕۆژێ نابێ کە پەی بە ژمارەیەکی وردی شەڕکەرانی ئەرمەن ببرێ، بەڵام ئاماژەدان بە بوونی نێزیکەی ١٥٠٠٠ هەزار شەڕکەر شتێکی پەسەند و ماقووڵە.

لەبەرامبەردا دیاریکردنی ژمارەی سەربازە عوسمانیەکان کە لە ڤان و دەوروبەری شەڕیان دەکرد، کارێکی گران نییە، هەرچەندە (تیرمیناسیان) باس لەو سەرچاوانە ناکات کە خەملاندنەکانی لێوە وەرگرتوون، لەنێوان ١٠ - ١٢ هەزار سەرباز، لەوانەیە (دونگالیس) سەرچاوەکەی بێت، بەتایبەت ئەویش هەر ئەوەندەی خەملاندووە. دەبێ ئاماژە بۆ ئەوە بکرێ کە (دونگالیس) لەسەرژمێریەکاندا کەتیبەیە نیشانچی کورد و کەتیبەیە خۆبەخشی عوسمانی تێخستووە، کە ئەمانە لە تۆمارە عوسمانیەکاندا نەبوون، بەدەربوون لەو زانیاریانەی درابوو لەبارەی ژمارەی سەربازە نیزامیەکانەوە، یانی ئەو ٢٣٠٠ سەربازەی لەژێر فەرمانی (سیفدیت)ی حاکمدا بوون[١١٣].

لێکدانەوە و شیکردنەوەکان ئەوە دەگەیەنن کە ئەو ژمارەیەی (دونگالیس) داویە، یانی لەنێوان ١٠ - ١٢ هەزار، زۆری پێوەنراوە، لەوانەیە بۆ بەهێزکردن و چەسپاندنی پێگەی خۆی بووبێ وەك وسەرکردەیە، چونکە ئەگەر ئەو دوو کەتیبە کوردە نیشانچیە خۆبەخشە عوسمانیانە هێزێکی پەسەند بوونایە، کە ئەمە گومانی تێدایە، ئەوا ژمارەکە بە دەوروبەری ٢٠٠٠ هەزار شەڕکەر زیادی دەکرد. ئەو کەتیبە دەرەکە گەڕۆکەی کە نێزیکەی هەزار کەسێ دەبوو دەخرێتە سەر ئەو هێزانە بەڵام سەربازانی فیرقەی دەرەك تەنیا لە ڤاندا چالاك نەبوون، بەڵکو لە ناوچە دور و نێزیکەکانی ڕووەو سەروی شارەکەوە و لە سنووریدا شەڕیان دەکرد. دەشبێ ئەو (٢٠٠) سەربازەی لە ڤانەوە ڕەوانەی (بارگیری) کران لە کۆی سەربازەکانی ناو شاریان دەرکەین[١١٤].

لە ٩ ئەیار/ مایۆ دوو کەتیبەی تر بەر لە کەوتنی ڤان گەیشتن، بەڵام وادیاربوو ژمارەیەکی کەمی سەربازەکانیان چوونە شارەکەوە، لە یەك لە قۆناغەکاندا ١٢٠٠ کورد[١١٥] هاتن و ڕێگەکەیان کردەوە و بۆ ماوەیە، بەر لەوەی بە داهاتنی ٣ ئەیار/ مایۆ گشت کوردەکان شارەکە چۆڵکەن، شەڕیان کرد[١١٦]. ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە زۆرترین خەمڵاندنێکی هێزە عوسمانیەکان ئەگەر بکرێ، لە ڤان و دەوروبەریدا، دەگاتە ٦٥٠٠ کەس، ئەم ژمارەیە هەتا ٣ ئەیار /مایۆ ، دیارە ئەوانەش ناگرێتەوە کە لە شەڕدا کوژراون.

ئەو زانیاریانەی پەیوەندە بە چەکی ئەرمەنەکانەوە لەوەی (تیرمیناسیان) جیاوازترن، عەمباری چەکی ئەرمەن لەوانەیە هەندێ دەمانچەشی گرتبێتە خۆ کە بە ماوزەڕی تاك فیشەکی ناودەبرا، بەڵام سەرچاوە عوسمانی و بیانیەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەو چەکە دەستیانەی یاخیبووگان لەوانی تر زیاتر بەکاریان دەهێنا، دەمانچەی ماوزەڕی (C-٩٦) بووە. وەك پێشتریش باسکرا کونسوڵی بەریتانیا (ئیان.م. سمیس) وا وەسفی چەکەکە دەکات کە: شۆڕشگێڕان دەمانچەی ماوزەڕیان لا پەسەندترە، چونکە هاوردەکردن و شاردنەوەی ئاسانترە، دەشکرێ وەك تفەنگێکی بچکۆلە کە تا هەزار مەتر بڕ دەکات بەکاربێت.[١١٧]

هەروا ئەو دەمانچە ماوزەڕانەی کە ڕێزیان دەگرد کاریگەربوون، بەتایبەت لە شەڕی نێزیك و بەرامبەردا وەك شەڕەکانی ناو شاری ڤان، (دونوگالیس) لەم ڕووەوە دەنووسێ: ئەرمەنەکان زوربەیان باش چەکدار بوون، بەتایبەت بە دەمانچەی ماوزەڕ کە چەکێکی ترسناکە و دەشێ بە ڕەشاشی ئوتوماتیکی بەراوردکرێ بەڵام ئەم گوللەکەی کەمتر بڕ دەکات. لەباتی تەقاندنی فیشەکێ دەتوانێ چوار پێنجێ ڕێزکات یان جاری واش هەیە ڕووەو یەك نیشانە شەش گوللە لەسەر یەك دەتەقێنێ[١١٨].

قسەی ناڕاست لەبارەی چەندێتی ئەم چەکەوە ئەسڵەن ئەو خەمڵاندنە

کەمانە زیاتر دەشێوێنێ، ئەو خەمڵاندنە کەمانەی کە ئەرمەنەکانی ناو شار داویانە[119].

دەبێ چەکێکی زۆری تری ناو شارە کۆنەکەش بخەینە سەر ئەو خمڵاندنانەی ئەرمەنەکان دەیڵێن، کە ئەوانەش جێی گومانن، مێژوونووسی ئەرمەنی (هایگ گوسیان) لەبارەی شەڕ لەو شارە کۆنەدا دەنووسێ: گشت سامانی چەکی هێزەکانی بەرگری، ئارو بەرەکەی هاتبووە سەر ٩٠ دەمانچەی ماوزەر، ١٢٥٠٠ فیشەکلغ، ١٠١ تفەنگ لەگەڵ ٢٠٢٠٠ فیشەك، ١٢٠ دەمانچەی بچووك لەگەڵ ١٠٨٠٠ فیشەك[120].

عوسمانێکان و دونوگالیس و چاودێرە بیانیەکانیش، گشت خەمڵاندنەکانیان ئاماژە بەوە دەدەن کە لە ڤاندا ئەرمەنەکان لەوەی سەرچاوەکانیان باسی لێوە دەکەن چاکتر چەکداربوون، ڕاپۆرتی کونسۆڵە بەریتانێکان لە ڤان کەمێ بەر لە شەڕەکە خەمڵاندنی عوسمانیان پشتڕاستدەکاتەوە، بەتایبەت ئەوانەی پەیوەندن بە توانا و هێزی چەك و سیلاحەوە، لە ١٩١٣ - ١٩١٤ دوو کونسۆڵی بەریتانیا نووسیویانە: حیزبی تاشناقی ئەرمەنەکان شارەکەیان پڕکردووە لە چەك، لەمەش خراپتر لە لادێکاندا[121].

کونسۆڵ (سمیس) لە کانوونی دوو/یەنایر ١٩١٤ ئەوە دەگەیەنێ کە ئەرمەنەکان لە کوردەکان باشتر چەکدارترن. دەڵێ: سەرکردەکانی تاشناق لە بازرگانیەکی پڕ لە قازانجەوە ئاڵاون ئەویش چەك فرۆشتنە بە لادێییەکان، بەنرخێ کە سێ ئەوەندەی نرخە ئەسڵیەکەیەتی لە بازاڕی ئازاددا، سەیر لەوەدایە دەوڵەت ڕێگری لەم تەخشان و پەخشانی چەکە ناکات. بەپێی سمیس حوکمەتەکەی هەرێم هەتا یارمەتی چەکدارکردنی ئەرمەنەکانیشی دەدا، ئەوەش لە ڕێی دابەشکردنی چەکەوە بەسەر لادێکاندا، بۆ بەرگریکردن لەخۆ.

سەرەڕای ئەوەی کە حوکمەتە ناوخۆییەکە دەبوو باش بیزانیبا کە چی ڕوودەدات، کەچی هیچ ڕێوشوێنێکی نەدەگرتە بەر بۆ ڕێگرتن لە قاچاخچێتی چەك بەڵکو بە پێچەوانەوە کار ئاسانیشی بۆ دەکرد، لەوە دەچوو کە سیاسەی والی لەمەدا دەستڕۆیشتووتربێ بەمەبەستی هاریکاریکردنی لادێییەکان تا لەکاتی پێویستدا بەرگری لە خۆیان بکەن، لە ڕێی دابەشکردنی ئەو تفەنگە کۆنانەی کە بە دەست سەربازەکانەوە بووە، بە ڕێژەی سێ بۆ شەش چەك بۆ هەر گوندێك کوردبوونایە یان ئەرمەن[١٣٢].

بۆ سەلماندنی ئەوەی کە دەوڵەت بە جددی ئەرکی خۆی بەجێهێناوە لە بەرگریکردن لە ئەرمەن و کورد دژ بە عەشایرەکان، لەم بەڵگەیە ڕوونتر نییە. بەڵام دەبێ لەبارەی بڕی ئەو چەکانەوە کە دەوڵەت دابەشی دەکردن بپرسین، ئەو چەکانەی کە ئاخریەکەی لوولەکانیان کرانە لێپرسراوان و سەربازەکانی دەوڵەت.

جارێکی تر، وەك ژمارەی شەڕکەرەکان، مەحاڵە بتوانرێ هاوسەنگی لەنێوان ڕوداوەکانی یاخیبوونەکە و ئەو خەملاندنە کەمانەی عەمباری چەکی ئەرمەنی بکرێ، خۆ ئەگەر وای دانێین کە ڕاگەیاندنە ئەرمەنیەکان ڕاستن، ئەوا ئەرمەن بە شەش هەزار تفەنگ و ٤٠٠ دەمانچە کە ڕیز بکات توانیویانە شکست بە شەش هەزار شەڕکەری عوسمانی بێنێ کە هەر هەموویان تفەنگیان پێبووە و تۆپخانەشیان لە پشتەوە بووە[١٣٣].

تۆ بڵێی ئەمە جێی باوەڕ بێ و بچێتە ئەقڵەوە؟

• دواهەڵ

تەنیا فرسەتێ کە بەدەست عوسمانیەکانەوە بوو بۆ ڕزگارکردنی هەرێمی ڤان، لە شکاندنی ڕووس و گێڕانەوەیان لە ڕۆژاوای ئێرانەوە کە توانایەکی باشی لە خۆ گرتبوو، بە پێچەوانەی ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵەوە، ئێران

پڕبوو لە تەنگە و دەربەندی فرەوان و دەشتی بەرین، ئەمەش لە ڕووی سروشتیەوە ئاسانکاریە بۆ هەر هاتنە پێشەوەیە لە باکوور و باشوورەوە. دانیشتوانی ئازەربایجانی ئێرانیش کە زوربەیان ترکبوون، هاوپەیمانی ڕووس نەبوون، دەگرا لە کاتێکدا عوسمانیان بڕیاری هێرشێ بدەن. بۆ دەستەبەرکردنی پاڵپشتیەك پشتیان پێ ببەسترێ، لەمەش گرنگتر ئەوەبوو عەشایرە کوردەکان لە ناوچەکەدا لە کانوونی یەك/دیسامبری ١٩١٤ نیازی ئەوەیان پیشاندا کە ئەگەر عوسمانیەکان ئەو پێشڕەویەی گفتیان پێی دابوو بیکەن، ئەوانیش شەڕ لەگەڵ ڕووسەکاندا بکەن، هەتا سمکۆش کە دەمێکبوو لە عوسمانیەکان یاخیببوو[١٧٤] لە ڕووسە وەلی نیعمەتەکانی کە لە دۆڕاندندا بوون هەڵگەڕایەوە.

بەشی هەرە زۆری هێزەکانی ڕووس لە باکووری ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا مۆڵ بوون، لە ئێراندا کەمیان مابوو، سەربازە عوسمانیەکان بەشی ئەوەیان دەکرد کە بچنە ناو ئێرانەوە. لە ٢٤ کانوونی یەك/ دیسامبری ١٩١٤ دا یەکەم هێزی چاوهەڵخەر (استکشاف)ی عوسمانی بۆ چاووڕاوکردنی ناوچەکە لە ئەستەمووڵەوە جوڵا، سەرکردەکەی (خەلیل پاشا) کە سەرکردەیی فیرقەی ٣٦ وبەشەکانی تری لە دوو فیرقەی سێ و پێنجی گرتە دەست[١٧٥]. بە مانا ١٠٠٠٠ هەزار سەرباز، ئەم هێزە نیزامیە ئەوانەبوون کە هێرشە شکستبارەکەی (سەری قامیش)یان دیبوو، جگە لە تەشکیلاتی تازەی دەرەك و پاسەوانانی سنوور (بەقسەش فیرقەی دەرەکی گەڕۆك لەوانیشی دەگرتەوە کە سەر بە کازم و بەگ بوون).

خەلیل پاشا فەرمانی درایە کە بەرەو بەغدا بێتەوە تا هێرشێ لە ئێرانەوە بکات بۆ ئانەوەی مەترسیەك لە ناوەڕاستی ئاسیاوە ئەم فیکرە و ئەم ئامانجە بەهۆی مەسافە جوگرافیەکەیەوە نا ماقوڵانە بوو، ئەو ترس و بیمەی ڕووسەکان لە دوای شەڕی سەری قامیش خستیانە دڵەوە وای کرد

پلانەکە بگۆڕرێ.

هەر کە هێزە چاوهەڵخەرەکە لە یەکی ئادار/مارسی ١٩١٥ گەیشتە موسڵ فەرمانی درایە کە لەلای باکووری رۆژهەڵاتەوە ڕووەو ئێران بجووڵێ، ئەمە بە مەبەستی ڕامالینی ڕووسەکان لە رۆژاوای ئێراندا و پاراستنی رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ لە هەر پەلامارێکی ڕووس لە ئێرانەوە. خۆ ئەگەر ڕەوشەکە لەباربوو، ئەوان هێزە عوسمانیەکان دەتوانن ڕووەو باکوور پێشڕەوی بکەن بۆ ناو خاکی ڕووسیا، دیارە بەناو دۆڵ و نشێوە پانوپۆڕە تا ڕادەیە تەختاییەکانی رۆژاوای ئێراندا، ئینجا ئەوکاتە ترکەکان و عەشایری کورد لە ناوچەکە دەدەنە پاڵ عوسمانیەکان، ئەگەر سەرکەوتوو بن.

بە پێچەوانەی هێرش بۆسەر ئاسیای ناڤین، ئەم پلانەیان ژیرانەتر و زیاتر ئیمکانیەتی سەرکەوتنی هەبوو. ئەگەر سەرکەوێت ئەوا دەتوانێت عوسمانیەکان لە پاڵەپەستۆیەکی گەورە و توندی ڕووس کە لە سەرەوە دەیکەن، ڕزگارکات. بەڵام دوای هەموو شتێ پلانەکە فەشەلی هاورد، بەتایبەت بەهۆی یاخیبوونەکەی ئەرمەن لە رۆژهەڵاتی سەڵتەنەکەوە.

هێزە چاوهەڵخەرەکە هێرشێکی کردە سەر ئێران و گەیشتە (دیلمان)، لە ٢٩ نیسان/ئەپریل ئەم شارە گیرا، ڕووسەکانیش هەر ئەوەندەیان پێکرا بکەونە گردکردنەوەی ئەو هێزانەی لە ناواندا بوون و بە فیرقەیەکی (دروزینا)ی ئەرمەنیشەوە لە بەرەیەکی بەرگریکردن لەسەروو دیلمانەوە[١٣٦]، هەردوولا هێزەکانیان بەرامبەر و لەیەك ئاستدا ڕاگیر کردبوو، بەڵام ئەوەندە هەبوو کە شوێنی ڕووسەکان لە هی ئەمان باشتربوو.

شەڕەکە گەرمبوو، عوسمانیەکان تیایدا شکان، لە ٢،١ ئەیار /مایۆدا کشانەوە دواوە[١٣٧].

یاخیبوونی ئەرمەن کاریگەریەکی یەکلاکەرەوەی هەبوو لەسەر ئەنجامی ئەو هەڵمەتە لە ئێراندا، تەنیا هۆکار هەر فیرقەی دروزینای ئەرمەنی

نەبوو، بەپێی ئەو حاڵە ئەگەر خەلیل پاشا بیتوانیبا پشت بەو فیرقە گەڕۆکەی دەرەك ببەستێ لە ڤان، کە بریتیبوو لە ٣٠٠٠ هەزار کەس. ئەوا لە بۆ ئاوەژوکردنەوەی واقیعەکە سەرو زیادیشبوو، بەڵام ئەم فیرقەیە لە هەرێمی ڤان لە بەرامبەر یاخیبووە ئەرمەنەکان لەشەڕدابوو[١٢٩].

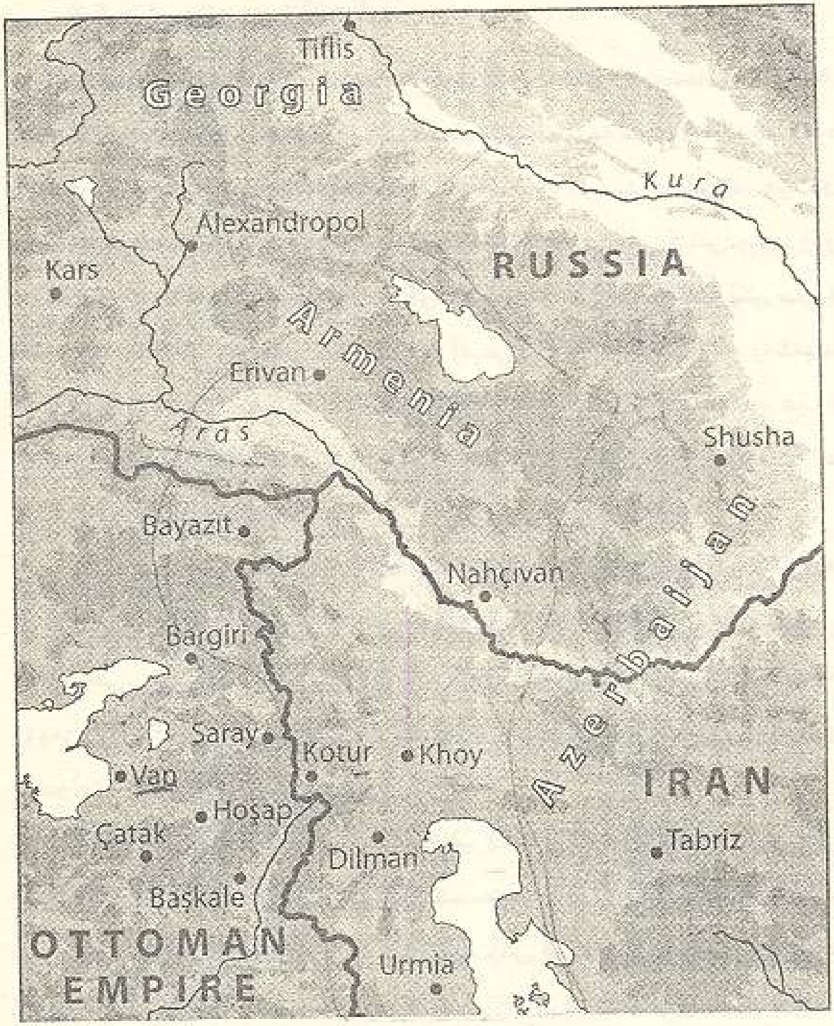

نەخشەی ۳-۸

رۆژەلاتی ئەنەدۆڵ و ئازەربایجان و ئەرمینیا

* كۆتاییەكە لە "ڤان"دا

دەنگوباسەكانی ڤان گەیشتنە سەركردەكانی لەشكری عوسمانی، ئەرانەی كە هەوڵیان دەدا بەهۆی بەكارهێنانی توانای بەشەری كەمیانەوە بەرگریكردن لە شارەكە بەهێزتركەن، لە ٢٣ نیسان/ئەپریلدا هێزی عەشایری كورد هێنرانە ناو شارو بەڵام بۆ ماوەیەكی كاتی بوو، زۆر نەمانەوە، لە ٢١ نیسان /ئەپریل سەركردەی سوپای سێ دیسان هێزێكی ناردە ڤان، كەتیبەكانی دەرەكی گەڕۆك لە (ئەرزرۆم و ئەرزینگان) و یەكەیە تۆپخانەی شاخاوی سەر بە فیرقەی پیادەی ٢٨ی لەگەڵدابوو[١٣٠]. ئەم هێزە نەگەیی بگاتە نێزیك ڤان هەتا ٩ی ئەیار/مایۆ، یانی پاش ئەوەی كە كار لە كار ترازا و سەرەڕای ئەوەش هێزێكی كەمبوو و بەشی نەدەكرد.

جگە لەمە ئەو هێزە كەوتە گردنەوەی ئەو ڕێگەیەی كە ڤان بە ناوچەكانی خوارووی ڕۆژاوا و دەوروبەری دەریاچەی ڤان بەرەو پەتلیس دەگەیەنێ، جێی باسە ئەم ڕێگەیەكە كوونی دەربازبوون بوو لە ڤانەوە ڕووەو ڕۆژاوا. دەورێكی مەركەزی بینی لە مانەوەی هێزەكانی بەرگری و موسوڵمانەكانی ڤاندا بە زیندوویی.

یەكەم هێزی چاوهەڵخستن تەنیا هێزێكبوو كە دەیتوانی ژمارەیەكی ئەوتۆ لە هێزەكەی بنێری بۆ كوژاندنەوەی یاخیبوونەكە لە ڤان، لە سەرەتای ئەیار/مایۆی ١٩١٥ ئەو هێزە هێرشێكی كردە سەر دیلمان و ئینجا ئەركی بەرگریكردنی لە سنووری خوارووی ڕۆژهەڵات دەستەبەركرد، بۆیە گشت ئەم هێزە بۆ بەجێهێنانی ئەركیان تێكڕا لەبەرەی شەڕدا زەرووری بوون.

(خەلیل پاشا)ی سەركردەش، ڕێگەی بە فیرقەی دەرەكی گەڕۆك دا كە لە هێزە هێرشبەرەكان دابڕێ، ئەمە بە مەبەستی ئابڵووقەدانی جموجۆڵی یاخیبووەكان. ئەو كارەساتی یاخیبوونەكەی ڤانی دەرك پێ دەكرد بەڵام

دەستەڵاتی ئەوەی نەبوو کە بە شێوەیەکی شەخسی فەرمان بدات بەناردنی سەربازی زیاتر، بۆیە داوای لەسەرکردەیی باڵاکرد کە ڕێگە بدەن تا ڤان ڕزگارکرێ، کەچی سەرکردەیی باڵا هێشتا قەبارەی مەترسیەکانی بۆ ساغ نەببووەوە، بۆیە بەوە وەڵامی خەلیلیان دایەوە کە هێزێکی باش لە ئەرزرۆمەوە نێرراوە و ئیتر پێویست بە ناردنی بەهاناچوونەوەیتر ناکات.

کە ١٠ ئەیار/مایۆ هات ئینجا سەرکردەیی باڵا بەخۆیانزانی کە چەندە هەڵەن، فەرمانیاندا بە سەرکردەی هێزی چاوەهەڵخستنی یەکەم کە هێز بنێرن بۆ کوژاندنەوەی یاخیبوونەکەی ڤان. بەڵام ئەمجارەش کار لەکار ترازا بوو[١٣٢]. چونکە دوای تێپەڕینی هەفتەیەك بەسەر وەرگرتنی ئەو فەرمانەدا، ڤان گیرا و سەربازەکان ئەوەندەیان بەدەستەوە نەبووتا بگەنە شوێنی مەبەست. هەرچۆنێبێ خۆیشیان لە نێزیك (بشکالە)ەوە تا ئەژنۆیان لە چڵپاوی پامالی ڕووسدا بوو.

فیرقەی دەرەکی گەڕۆکی ڤان بەرگری لە هەردوو بەرەی (بشکالە و قوتوور) دەکرد، جا مەحاڵبوو بتوانێ هێزی زیاتر بنێرێتە شارەکەوە، کازمی سەرکردەی فیرقەکەش نەیدەویست سنوور بەبێ بەرگریەك جێهێڵێ، بەتایبەت چاوەڕوانی ئەوە دەکرا کە ئەرمەنە حیزبیەکان هێرشێکی کاریگەری فرەوان بە پاڵپشتی سوارەی ڕووس بکەنە سەر سنوور.

هەرچۆنێکبێ ژمارەی هێزەکانی کەمبوون، هەتا سەبارەت بە بەرگریکردنەکەشی لە سنوور، خۆ ئەگەر ڕووس بڕیار بدەن کە لەلای (سەلماس)ەوە یان بە دەربەندی (قوتوور)دا بێنە پێش، ئەوا بەرپرسیارێتی ڕووبەڕووبوونەوەی بەتالیۆنێکی پیادەی ڕووس و ١٥٠ سوار و دوو تۆپ دەکەوێتە سەر شانی فیرقەیەکی ٧٠٠ کەسی بەبێ تۆپخانەیەك، سەرکردەی ئەم فیرقەی دەرەکە گەڕۆکەشی لە (هوشاب) هیچ یەدەگێکی نەبوو جگە لە کەتیبەیە پیادەو تەنیا تۆپێك[١٣٣].

بەڵام لەناو خاکی ئێراندا حیزبیە ئەرمەنیەکان و ڕووسەکان کەوتنە جموجۆڵ دژ بەو یەکە سەربازیانەی (دیر و قوتوور). لە (جۆڵەمێرگ) (هەکاری - سانکاك) ئەستووریەکانیش گردبوونەوە و گوژمێکی یاخیبوونیان دەستدابوویە. چونکە نەدەکرا هێزێك ڕەوانەی جۆڵەمێرگ بکرێ، بۆیە هەواڵ درایە قایمقامی هەکاری کە بۆ پاراستنی شارەکە دەکرێ موسوڵمانەکان پشت بە هێزی دەرەك و عەشایری ناوخۆ ببەستن، هەندێ راپۆرتیش ئامازە دەدەن بەوەی کە هەندێ یەکە لە سوارەی ڕووس لە ناوچەی (سارای) سنووریان بڕیوە و هاتوون بەمدیودا، لقی (موورادیە)ی ئەسپسواری یەدەگ هەوڵی دەدا کە شەڕکەرانی ئەرمەن و ڕووس ناچارکات بکشێنەوە، هەر ئەو کاتە ئەمانە تەمایاری ئەوەبوون تەنگە و دەربەندە شاخاویەکانی سەروو (بارگیری) بڕن و بێن وبەمدیودا.

جاسووسە ئەرمەنەکان ڕووسەکانیان لە وردەکاریەکانی ڕەوشی ڤان ئاگادار دەکردەوە، ئەوانیش بڕیاریاندا لقێکی بەهێز لە سەرباز و ئەرمەنی (دروزینی - یانی فەیلەقی یەکی ئەرمەن) بنێرنە دۆڵی قوتوور. لەملاشەوە سەرکردەیی عوسمانیەکان وای چاوەڕوان دەکرد کە ڕووسەکان هێزێکی شەڕکەری ئەرمەن بنێرن بۆ داگیرکردن لەناو خاکی عوسمانیدا تا توانای بەرگریکردنی عوسمانێکانی پێ لاواز کەن. ڕووسیش هێزەکانی خۆی لە ڕۆژاوای دەریاچەی ورمێ قایم کردبوو، بەسێ ڕێچکە ڕووەو خوارووی دیلمان دەهاتنە پێش. بەرەو ڕووی ئەمە ترکەکان تەنیا ئەو ٧٠٠ کەسەی قوتووریان هەبوو و هەزاری تریش لە (دیر).

یەکەی ئەرمەنی و ڕووسەکان ڕووەو دۆڵی قوتوور جمان و بەتوندی دەستیان بەسەر قوتووردا گرت و ئینجا ڕووەو ڕۆژاوا[٣٤].

لە ڤان ڕەوشی سەربازی لە فەلاکەتدابوو، دادەڕما، ئەرمەن بەوردەیەکی تازەوە پەلاماری قەڵاکەیان دەدا، قەڵاش سیخناخبوو لە موسوڵمانی ئاوارە و

دەربەدەر کە ئەوێکانێیان کردبووە پەناگە، وا مەزندە دەکرا هەر بە گرتنی قەڵاکە گشتیان تیاچن، سیفدیتی حاکمی شار ڕەوشەکەی تاوتوێ کرد و ئینجا داوای لە وەزارەتی ناوخۆ کرد کە ڕێی بدەن تا شوێنەکە چۆڵکات. یاخیبووان ڕێگەکانیان تەنیبوو و پەلاماری گوندەکانی دەوروبەریشیان دەدا و دەشیانسووتانن، ئیتر مەحاڵبوو سنوورێکیان بۆ دانرێ یان دەستخرێتە ڕێگەیان.

ژمارەیەکی زۆر ئافرەت و مناڵی دەربەدەر لە قەڵاکەدا بوون، نەدەکرا بنێررێنە دەرەوە بۆ گوندی عەشایرەکان تا بیانگرنە خۆ و پەنایاندەن، دەی باشە دەکرا بنێررێن بۆ هەرێمەکانی ڕۆژاوا؟[١٣٥]

لە ٨ ئەیار/ مایۆ ئەرمەن هێرشێکی بەربڵاویان کردە سەر ڤان و ئاواییەکانی دەوروبەری، موسوڵمانەکان هەڵدەهاتنە گەڕەکی گاردنی ڕۆژاوا، لە قەڵاکەوە گڕی ئاگر دیاربوو، ئاگرێك کە ماباقی لەگەڕەکە موسوڵمانەکان و گوندەکانی دەوروبەریانی دەسووتاند و مەحفی دەکردنەوە.

سیفدیت فەرمانیدا بە گواستنەوەی ئافرەت و منالەکان و هەندێ بەرپرسی موسوڵمان، بۆ ئەمە بەناو دەریاچەی ڤاندا ١٤ بەلەمی خستە کارەوە ڕووەو پەتلیس[١٣٦]. بەلام ئاووهەوای خراپ تەنیا حەوت لەو بەلەمانەی گەیاندە ناوچەی (ئیرکیش)، ئەرمەنەکان پەلاماریان دەدان و بێ ئەوەی کەسیان لێ دەرچێ نوقومیان دەکردن، تەقەشیان لە بەلەمەکانی تریش دەکرد، لە ١٢٠٠ کەس تەنیا ٧٠٠ کەسیان گەیشتنە پەتلیس[١٣٧].

ڕووس لە باکوورەوە ڕووەو ڤان داکشا، ژەنرال (نیکۆلای یودانیتش) سەرکردەی هێزەکانی ڕووسبوو، فەرمانیدا بە لیوای (قۆزاق)ەکان کە لەلای ژەنرال (تروخین) بوون و ئەو چوار فەیلەقەی (دروزیش)یە ئەرمەنەی لە (بایەزید) بوون، بابە تەنگەی (تیبیریز)دا بچنە پێش تا لە (بارگیری) پەلاماری عوسمانێکان بدەن و پاشان بە فریای ئەرمەنەکانی ناو ڤان کەون.

نەخشەی ٤ - ٨

داگیرکاریەکەی ڕووس

مەترسیەکە لە ڕادەیەکدابوو، کە (سیفدیت)ی حاکمی ڤان تۆپێك و ٢٠٠ سەربازی لە ڤانەوە نارد بۆ هێلی (موورادیە)[١٣٨]. لە ٢٤ ئەیار /مایۆ ڕووسەکان گەیشتنە بارگیری و هێزە بەرگریە ترکەکانیان ڕاونا[١٣٩]. لێرەوە هیچ هێزێکی ترك لەنێوان ئەوان و شاری ڤان بوونی نەبوو، ئیتر ئەرمەنەکان لە تەکیاندا بەرەو هەرێمەکە کشان[١٤٠]. هەواڵێك بەر گوێی موخابەراتی عوسمانی و دەزگەی هەواڵگری کەوت، ئەوەبوو کە :(ئەنترانیك) کە سەرکردەیەکی حیزبی بوو لەگەڵ ١٢٠٠ لە پیاوەکانی خۆی (سەلماس)یان جێهێشتووە و چوونە پاڵ کەتیبەکەی سەرکردەی ڕووسی ئازەربایجانی (تشیرنو رویال). ئێستە وان بەڕێوە بەرەو (بشکالە)[١٤١].

لە دیلمانەوە پیاوەکانی ژەنەراڵ (فومانازار بیکۆڤ)ی ڕووسیایی بەرەو پێش هاتن و لە ٧ ئەیار/مایۆدا بشکالەیان گرت و لێرەوە بە هێواشی ڕووەو ناوچەکانی باکووری ڕۆژاوا بۆ ڤان چوون.

ڤان گیرا.

هێزە عوسمانیەکان ناچارکران بکشێنەوە تا لەگەڵ یەکە ئەساسیەکانی سوپادا لە هەرێمی پەتلیس یەکانگیر ببنەوە. لێرەوە دەکرا بەرەو ڕووی هاتنە پێشەوەی ڕووسەکان ببنەوە، ئەوەی لە هێزەکەی خەلیل و فیرقەی دەرەکی گەڕۆك (کەوا کەمببوونەوە ببووە سێ یەك) مابوونەوە، پاشە و پاش کشانەوە بۆ خوارووی دەریاچەی ڤان ڕووەو پەتلیس[١٤٢]. سیفدیت ٤٥٠ لە هێزە کەمەکەی خۆی بەرەو ژور نارد تا ڕێگەکان لە پێش ئەو سەربازانەی دەکشانەوە بە کراوەیی بهێڵنەوە، هەندێکی تریشی ناردە ناوچەی خوارووی ڕۆژاوا تا ڕێی هەڵاتن بەرەو پەتلیس زامنکەن.

لە ١٢ ئەیار/مایۆ فەرمانیدا بە دەستپێکردنی قۆناغی کۆتایی لە چۆلکردنی قەڵاکە لە لایەن موسوڵمانانی ڤانەوە، هەرچەندە هەندێکیان ڕووەو ڕۆژاوا ببوونەوە و زۆریان لە ڕێگە وبانەکاندا لەلایەن حیزبیە

تاشناقیەکانەوە کوژرابوون، ئیستە، زوربەی ئەوانەی لە ڤانـدا مابوونـەوە لـە ترسـی هاتوچـۆ، بڕیاریانـدا بـڕۆن، لەبەرامبـەردا هەنـدێ موسـوڵمان ناچار مانـەوە یـا نەیانـدەتوانی بـڕۆن وەیان ئەرمـەن دەوری گرتبـوون. لـە ١٦ - ١٧ ئـەیار/مایۆ دوا سـەرباز و هـاووڵاتی قەڵاکـەیان چـۆلکرد، ئینجا سـیڤدیت و سەربازەکانیشی لە ٢١ ئـەیار/مایۆ (ئیڤاش)یـان جێهێشت. ئـەو سوپایەی لـە ڤانـەوە دەهـات ناچـاربوو لەسـەرخۆ و بـە هێواشـی بـە ڕێگەکـەدا بـڕۆن کـە دەیانگەیاندنـە پـەتلیس، چونکە دەبـوو ئـەو پەنابـەر و ئاوارە موسوڵمانانە بپارێزن کە لە ڕێگەکەدا بوون و لە شەڕکەرە ئەرمەنەکان هەڵاتبوون.

ئەرمـەن شـاریان داگـیر کـرد، ئـەوەی لـە گەڕەکـە موسـوڵمانەکان و فەرمانگەکانی دەوڵەت بە پێوە مـابوو، ئاگریـان تێبـەردا. دوای چـەند ڕۆژێ، یـانی لـە ٢٠ ئـەیار/مایۆ سـەربازانی ڕووس هاتنـە نـاو شـارەکەوە، کـەمێ بەرلـەوەی بگـەن، ئەرمـەن ئیدارەیـەکی تایبـەت بـەخۆیان لـە شـاردا دامەزراندبوو، ئارام مانۆکیان سەرۆکی بوو (بڕوانە بەشی نۆ) یاخیبووان بـە گەرمی پێشوازیان لە ژەنرال (نیکۆلاییف) کرد و کلیلی شارەکەیان پێشکەش کرد، دوای دوو ڕۆژ لە ئاهەنگێکدا نیکۆلاییف پێکهێنـانی حوکمـەتی هـەرێمی ڤانی ڕاگەیاند و ئارام مانوکیان کرا بـە حـاکمی شار و قەیسـەری ڕووسیش پیرۆزبایی خۆی گەیاندێ.

• هەماهەنگی لەگەڵ ڕووسدا

چـونکە ڕوداو و بەسـەرهاتەکان نەکراونـە بەڵگەنامـە و نەنووسراونەتەوە، ڕادەی دەسـتەڵاتی ڕووس بەسـەر یاخیبووەکانـدا بـەگران دیـاری دەکـرێ، بـەڵام بـەپێی سەرچاوە عوسمـانی و ئەرمەنیـەکان، تاشناقی ڕووس لـە پشـت یەکـەم بڕیـاری تاشناقەوە بـوو لەبەربـەرەکانی حوکمـەتی عوسمانیدا، دەبێ بشزانرێ کـە لاگـیری و وەلای ئەمانـە بـۆ مەسـەلەی ڕووس

زۆر جار جێگەی گومان بووە.

ڕووسەکان لە ڕووی ماددیەوە پاڵپشتی یاخیبوونی ئەرمەنیان دەکرد، لە کۆنگرەی ئەرمەن لە (تەفلیس) شوبات/فەبرایری ١٩١٥ نێرراوی تاشناق ڕای گەیاند: هەروەك ئاشکرایە و زانراوە دەوڵەتی ڕووس بە بڕی ٢٤٢,٩٠٠ هەزار ڕۆبڵ لە سەرەتای شەڕەوە بۆ سەندنی چەك و مەشقی ئەرمەنە ترکەکان و ڕێکخستنی بزوتنەوەی یاخیبوون لە ئەرمینیای* ناو ترکیا، بەشداری کردووە. واش چاوەڕوان دەکرێ دەستە خۆبەخشەکانی ئێمە ڕیزەکانی ترك جێبهێڵن و بێنە پاڵ یاخیبووان و ئەگەر بکرێ هاوکاری لەشکری ڕووس بکەن لە پێشڕەویکردنیدا بۆ داگیرکردنی ئەرمینیای ناو ترکیاو کارئاسانی بۆ بکەن. ئەمەش بەهۆی بەرپاکردنی ترس و تۆقاندن لەودیو ڕیزەکانی سوپای ترکەوە[١٤٤].

یارمەتیەکانی ڕووس کە بە تاشناق دراون گەیشتونەتە بڕێکی زۆر، لە ١٣ ملیۆن دۆلار تێپەڕیون، بەپێی نرخی پارەی ئێستە[١٤٥]. ڕووسەکان سووربوون لەسەر ئەوەی کە هەرچی هەوڵ و تەقەلای عوسمانێکانە لە جەنگەکەدا پەکی بخەن، سەرەڕای پڕچەککردنی یاخیبووان بەتەواوی و دەستەبەرکردنی کەلوپەلیش بۆیان. ڕووسەکان ئەو چەتە کوردە جودا خوازیانەشیان پڕ چەك دەکرد و ڕێکیان دەخستن، واش مەزندە دەکرا کە ئەمانە لە ئێرانەوە بێن و لە هەرێمی ڤانەوە پەلاماری هێزە عوسمانیەکان بدەن، وەزارەتی دەرەوەی ڕووسیا لەم سونگەیەوە ڕێنمایی بۆ کونسوڵی ڕووس لە (سابلاخ) ناردبوو، ئەم ڕێنماییانە بریتیبوون لە: پێکهێنانی دەستە چەتەی بچووك بچووك لە ناوچەی (خۆی و دیلمان) لە ئێراندا، بەم پێیە

* ئەرمەنەکان بەخاك و وڵاتی خۆیان دەڵێن (ئەرمینیا)، بەشی ناو ڕووسیا کە دوایی بووە (کۆماری ئەرمینیا) ئەوە ڕۆژهەڵاتە، ئەو بەشەی ناو سنووری ترکیا ئەرمینیای ڕۆژاوایە. ((وەرگێڕ))

٢٠٠٠ تفەنگی (بەردان) دابەشکرا، هاوکاری پارە و دیاریش بۆ پیاو ماقووڵانیان بە مەبەسی هەڵنانیان بۆ یاخیبوون"[١٤٦].

واش دانرا بوو کە ئەم دەستە چەتە کوردانە کار بۆ لاوازکردنی عوسمانیەکان بکەن و بەر لە هێرشە گشتیەکەی ڕووس و پێکادان لەگەڵیان سەرقاڵیان کەن، کەچی هەرکە جەنگەکە هەڵگیرسا ئەم عەشایرانە هیچ لاگیری و وەلایەگیان بۆ ڕووسەکان پیشان نەدا، بەڵام لەناوچەی ورمێ ئاژاوە و بەرەڵڵاییەکی ئەوتۆیان نایەوە ئەوسەری دیار نەبێ، ئەوەش بەهۆی پەلامار و هێرشەکانیانەوە"[١٤٧].

کە پلان و دیکۆمینتەکانی سەرکردەیی ڕووس لەبەردەستدا نەبن بە تەواوی ناتوانرێ بزانرێ کە تا چ ڕادەیە یاخیبووە ئەرمەنەکان پابەند بە پلانەکانی ڕووسبوون، بەڵام ئەوەندە هەیە کە ناکرێ بڕوا بەوە بکرێ گوایە کار و ڕەفتاری ئەرمەنەکان بۆ ئەوە نەبووە کە داگیرکاریەکەی ڕووس خێراتر و گورجتر بێ.

باشترین بەڵگەیە بۆ ئەو هەماهەنگیەی کە لەنێوان ڕووس و یاخیبووەکاندا بوو کارو ڕەفتارەکانی یاخیبووان خۆیانە: ئەو شەپۆلە یاخیبوونە سەرتاسەریەی لە سەرەتای جەنگەوە لە خوارووی ڕۆژهەڵات لەهەردوو ناوچەی جاتاك و هوشابەوە تەنیەوە بۆ ناوچەکانی دی. لە تەماشاکردنێکی خێرادا بە نەخشەی ژمارە ٢ - ٨ دەکرێ ئاگاداری ئەم دوو ناوچەیە بین و سەرنجمان ڕاکێشێ، چونکە دەکەونە سەر ئەو دوو ڕێگە تەنیایەی کە دەچنە ناوچەی (ورمێ)ەوە لە ئێران، بۆ ئەمە، هێڵی تەلەگراف کە بە هوشابدا دەچوو بۆ ناوچەی خوارووی ڕۆژهەڵات بەوێدا تێدەپەڕی. بۆ زانینیش ئەم دوو ڕێگەیە و هێڵی تەلەگرافەکەش چەندەها جار قرتێنراون، هەروەك چۆن ئەو هێڵانەی ڕووەو ئەو پەڕی باشوور دەچوون لە بشکاولەوە دەبڕران.

پەیوەندی لەنێوان یەکە عوسمانییەکانی خوارووی هەرێمی ڤان و بارەگەی سوپای سێ لە ئەرزڕۆم، بەزۆری هاتبووە سەر نامە و نامەکاریەك بە ڕێی موسڵ بۆ سوریا و لەوێوە بۆ ئەستەموول و دوایی دەدرایە ئەرزڕۆم. یاخیبووەکان کاریان هاتبووە سەر ئەو ناوچەیەی کەوتبووە خوارووی شاری ڤانەوە، بە شێوەیە ئەو سەربازە عوسمانیانەی کە دەنێررانە سەریان لە جاتاك بەچەند هەفتەیەك ڕێگەیان لێ دەگیرا و نەیان دەتوانی بچنە پێش. دیارە ئەمەش هەروا ڕێکەوت نەبوو کە شۆڕشێکی گەورەی تر لە ناوچەی غیفاش هەڵگیرسا، ئەوێش مەڵبەندێکی تری گەیاندن و تەلەگراف بوو، گشت ڕێگەکان کە ڤانی بە ڕۆژاواوە دەبەست بە غیفاشدا تێدەپەڕی، جگە لەوەی ڕێی غیفاش گرنگترین ڕێگەیە بوو بۆ گەیاندنی خۆراك و کەلوپەل بە ڤان. تاکە ڕێی دەربازبوونیش بوو لەشارەکەوە.

جا بەپێی ئەو ڕەفتارانەی ئەرمەن کە لە غیفاش دەیاننواند، عوسمانیێکان ناچاربوون هێزی گەورە (بەسەربازی ناو ڤانیشەوە) تەرخانکەن بۆ ئەوەی ئەو ڕێگەیە ئاچووغبێ و هاتوچۆی لێ نەبڕێ.

سێیەم مەڵبەندی گرنگی یاخیبوون لە ناوچەی (ئیرجیك – سارای - قوتوور) بوو، بۆ زانینیش ئەو هێڵی تەلەگرافەی شاری ڤانی دەبەست بە بەرەی شەڕی ئێرانەوە، دیسان هەر بە ئیرجیکدا تێدەپەڕی و دەگەییە سارای، ئەمەش وەك هێڵەکانی دی قرتابوو، ئەو ئەفسەرانەی لە قوتوور بەرەوڕووی ڕووس ببوونەوە ناچاربوون کە هەندێ سەربازیان لەبەرەی شەڕەکەوە بگێڕنەوە تا شەڕ لەگەڵ یاخیبوواندا بکەن. بەلایەنی کەمەوە لە شەڕێکی قورسی نێزیك بە سارای یاخیبووەکان سەرکەوتن.

کە ئێمە قسە لەسەر هەرێمی ڤان دەکەین دەبێ ئاماژەش بەو شێوازە بدەین کە یاخیبووان لە کارەکانیاندا پەیڕەویان دەکرد و یارمەتی دۆزەکەی ڕووسیان دەدا کە لە ناوچەکانی تری ئەنەدۆڵ و (شیبنکاراهیزار و سیواس)

کە دوو ناوچەن کەمینەیەکی کەمتری ئەرمەنیان تێدایە لەچاو ڤان و پەتلیسدا، بڵاوبێتەوە. یاخیبوونەکە لە ڕێگە سەرەکیەکانەوە و لە تێکدانی هێڵی ئاسن و مەڵبەندەکانی تەلەگراف کە ڕووەو ڕۆژەڵات دەبوونەوە، دەستی پێکرا.

بۆیە دووبارە، بەنەقڵدا ناچێ کە پەلاماری ئەرمەن بۆ سەر هێڵە سەرەکیەکانی گەیاندن لەنێوان ناوجەرگەی سەڵتەنەی عوسمانی و بەرەی شەڕ لەگەڵ ڕووسدا هەروا بەبێ ئامانجێکی ستراتیژی و بەبێ مەڵامەتبوون بێ.

گشت ئەوانەی گوتران بەڵگەی تەواو و یەکلاکەرەوە نین بۆ ئەوەی کە یاخیبووان ملکەچی سەرکردەیی ڕووسەکان بووبن. بەڵام بەڵگەیەکی تەواو و یەکلاکەرەوەن کە یاخیبووان بێگومان بە شێوەیەکی باش یارمەتی دۆزی ڕووسیایان داوە.

● ئەنجامەکانی یاخیبوونەکەی ئەرمەن

یاخیبوونی ئەرمەنەکان لە هەرێمی ڤاندا میحوەرێکی لەو شەڕە کارەساتبارەدا پێکهێنا کە لە ڕۆژەڵاتی عوسمانیدا هەڵگیرسا. ئەنجامەکانی ئەو یاخیبوونە لە ئەهامەتیەکانی یەکەم جەنگی جیهاد ، دانابڕێ و جیاناکرێتەوە، بەتایبەت لە زیانی عوسمانیەکان لەسەری قامیش و یاخیبوونی ئەرمەن و داگیرکردنەکەی ١٩١٥ی ڕووس گشتیان هۆکاری بەیەکەوە بەستراوبوون.

ئەگەرەکو تەبع و سروشتی ئەنوەر پاشا وانەبووایە و بڕیاری بدایە کە لەشکری عوسمانی لە باشووری ڕۆژەڵاتدا بخاتە بارێکی بەرگریکردنەوە نەك هێرشبردن، ئەوا هەرگیز ئەگەری ئەوە نەدەبوو کە ڕووسەکان هێرشێ بکەنە سەر ئەنەدۆڵی عوسمانی. ئەمەی وترا بۆچونێکبوو بە زەحمەت دەهاتە دی،

لەسەرەتای جەنگدا ڕووسەکانیش زۆرباش ئەمەیان دەزانی[148]. بە تایبەت کە سەربازەکانیان بەردەوام لە قەفقاسەوە دەگواستەوە بۆ شەڕکردن لە ئەورووپا، جا ژمارەی لەشکرەکەیان بەشی هێرشێکی لەو جۆرەی نەدەکرد، خۆ ئەگەر هێزەکانی عوسمانی بڕیاریان بدابا بۆ بەرگریکردن لە شوێنی خۆیان بمێننەوە ئەوا خۆیان سەربەرزانەتر دەدیەوە، زیاتر بەهۆی ئەو خەسڵەتە سروشتیانەی کە لە مەیدانێکی شەڕی شاخاویدا هەیانبوو. بە کورتی، لەسەر سنووری باکووری ڕۆژهەڵات ڕەوشەکە نەدەشێوا و بە جێگیری دەمایەوە و عوسمانیانیش دەیانتوانی هەزارا سەرباز بۆ شوێنانی دی بگوازنەوە، لەبەر ئەمە فەرتەنەکەی سەری قامیش هەڵیکبوو و خوا ناردی بۆ ڕووسەکان تا پامالکردنەکەیان ئاوا سووك و ئاسان ئەنجامدەن.

دوای سەری قامیش، زیانە زۆرەکان لەشکری عوسمانی شەتەکدا و گیری خوارد، بەڵام وەزعەکەیش نائومێد نەبوو، توانیان سەر لەنوێ سوپای سێ تەشکیل کەنەوە، هەرچەندە ژمارەی ئەو سەربازە یەدەگانە و سەربازەکانیدی لە دەستە و کۆمەڵی تر نەدەگەیشتنە ژمارەی ئەوانەی کە لە سەری قامیشدا تیا چوون. کە مانگی تشرینی دوو/نۆڤامبری ١٩١٤ هاتە پێش عوسمانیەکان ١٢ فیرقەیان لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵا هەبوو، هەرچەندە ڕووسەکان باشتر و چاکتر مەشقپێکراو و چەکدارتر بوون و ژمارەیەکی زۆرتر تۆپیان لەلا بوو، بەڵام ژمارەی هێزەکانی عوسمانی زۆر کەم نەبوو (نێزیکەی ٧٠٠٠٠ هەزار سەربازی نیزامی و زۆرێك لە غەیرە نیزامی، بەرامبەر بە ١٦٥٠٠٠ هەزار سەربازی نیزامی ڕووس)[149].

ڕوداوەکانی دوایی دەریانخست کە هێزە عوسمانیەکان توانیان، با بەشێوەیەکی کاتیشبێ، لە ١٩١٥ داگیرکاران ببەزێنن و بیانشکێنن[150]. ئامازەش دەدرێ کە ئەو زیانانەی لە عوسمانیەکان کەوت لە بەرگریکردندا، سەرەڕای ئەو کاولکاریەی سەرانسەری ڕۆژهەڵات، تا ڕادەیە کردنیە نێچیرێکی ئاسان لە

پاماڵکردنە گورجکپڕەکەی ١٩١٦دا.

دوو هۆ کاریان کردە سەر کەمکردنەوەی زیانی عوسمانیەکان و وایان کرد بتوانن پێشڕەویەکەی ڕووس بدەنە دواوە، ئەوانیش هێڵەکانی گەیاندنی ناوخۆ و هێرشکردن بەناو ئێراندا. بەڵام ئەم دوو خاڵە بەهۆی یاخیبوونی ئەرمەنەکانەوە مانای خۆیان لەدەستدا و بایەخەکانی نەهێشت.

عوسمانیەکان لە بەهاری ١٩١٥دا تەنیا شتێکی باشتر و کاریگەر کە هەیانبوو هێڵی گواستنەوە و گەیاندنی ناوخۆ بوو، لەبەرامبەردا، ڕووسەکانیش لە خاکەکەی خۆیاندا ئەم چاکەی گەیاندنی سەربازیەیان هەبوو، خۆ هەر کە هاتنە ناو سەڵتەنە و ڕۆژاوای ئێرانەوە ئیتر لە سونگەی ڕێگە و بانە خراپەکانەوە لەگەڵ عوسمانیەکاندا بوونە برابەش، ترکەکان شارەزاییەکی باشی ئەو ڕێگە و بانە خراپانە بوون، بۆ هاوردەکردنی کۆمەك لە شوێنە دور لە شەڕەکانەوە گورج بەکاریان بهێنایە، لە ڕووی تیۆریەوە ئەمە سوودەکەی ئەو شوێنە بەرگریە مەرکەزیە بوو. دیسان لەمەش گرنگتر دەبوو عوسمانێکان سیستمی تەلەگرافیان لە ئەنەدۆڵدا بە شێوەیەکی کاریگەر بەکارهێنابا، بۆ ڕێکخستن و هەماهەنگی ئایین و ئۆینە سەربازیەکانیان، ڕێگە وبان و هێڵی تەلەگراف هۆکاری جەوهەری بوون، ئیتر هەر کام لەم دوو لایەنەی ڕووس و عوسمانی ئەمایان باش دەزانی، بە زەرووڕەت مەرج نیە کە مرۆڤ لە کاروباری سەربازیدا بلیمەتبێ، بۆ ئەوەی ئەوە بزانێ کە وێڵکردن و لاخستنی ئەم دوو لایەنە باشەی عوسمانێکان کە بریتیبوون لە ڕێگەوبان و هێڵی تەلەگراف، دەبووە هۆی ئەوەی کە ڕووس لە هێرشەکەیدا دەستوبردکات، ئامانجی هێرشی ئەرمەنیش زەوتکردنی ئەم دوو لایەنەبوو لە عوسمانیەکان.

گومانی تێدا نییە کە ڕێگرتن لە گەیشتنی خواردن و کەلوپەل و بڕینی پەیوەندیکردن کاریگەریەکی سەربازی وا قووڵی جێهێشت کە مەحاڵبوو

بەتەواوی دیاری بکرێ، هەتا ئەگەر کاری شۆڕشگێڕان تەنیا بهاتایەتە سەر بڕین و قرتاندنی هێڵەکانی گەیاندن و پەکخستنی جووڵەی سەربازەکان ئەوا ئەمە لە بنەڕەتەوە کاری دەکردە سەر ڕێڕەوی شەڕەکە، چونکە ئەو سەربازانەی کە فەرمانیان بەدەست تەگات لە جێی دیاریکراودا گل ناخۆنەوە یا لەکاتی پێویستدا ناگەنە شوێنی شەڕەکە، وەیان ئەو سەرکردانەی پەیوەندیان پچڕاوە و زانیاریە موخابەراتیەکانیان لێ گیراوە باری خۆیان ناتوانن هەڵسەنگێنن و بەپێی ئەو زانیاری وهەڵسەنگاندنە مامەڵە بکەن.

لە گشت لایەکی هەرێمی ڤان و پەتلیس و ئەرزڕۆم، شەڕکەرە ئەرمەنەکان هێرشە کاولکاریەکانیان دەکردە سەر ڕێگەو بان و هێڵدکانی تەلەگراف. ڕاپۆرتە عوسمانیەکان (کەمێکیان) ئەوەیان دووپات دەکردەوە کە پەیوەندیە سەربازیەکان بە زەحمەت ئەنجام دەدرێن و زۆر جار هەر بە تەواوی دەپچڕێن. چونکە ئەرمەنەکان هێڵەکانیان دەقرتاند و پارێزگاریکردنیشیان نارەحەتبوو. دوژمن دەیتوانی لەو شوێنەی پارێزگاری لێ نییە هێڵێکی سەدان میلی بقرتێنێ، ئەرمەنەکانیش باش شارەزای ئەو شوێن و ئاستانە بوون کە کاری خۆیانی لێوە بە ئەنجام دەگەیاند. لە دەرەتانێکی ئاوادا ئەرکی بزاوتنی سەربازەکان لە خەوێکی قورس دەچوو، جا ئەوە ڕێکەوت نەبوو کە عوسمانێکان توانیان لەبەرامبەر ڕووسەکاندا لە (مالاز گیرت) خۆڕاگربن[٥١].

کە سەربازەکان گشتیان لە ڕۆژهەڵات کشانەوە و گردبوونەوە ئیتر موحتاجی پەیوەندی و گەیاندنێکی دورو درێژ نەبوون. لەقەبارەی ئەو پاڵپشتی و کۆمەکەی کە جاسووسەکان و هەواڵگرانی ئەرمەن بە لەشکری ڕووسیان دەکرد زێدەڕۆیی ناکرێ، لە دەستپێکی پەلامارەکەی ڕووس وا چاوەڕوان دەکرا کە عوسمانیەکان گشت لایەنی باشی شەڕکردنیان لەسەر خاکی خۆیاندا هەبێ، هەر خۆیان شارەزای تەنگە و دەربەندە شاخاوی و

ڕێگە دوورەدەستەکان بن، بشتوانن پشت ببەستن بە هاوکاری دانیشتوانی ناوچەکان. بەڵام وانەبوو، ڕووسەکان هەروا هێزێکی ئاسایی نەبوون:

دەبوایە کە بۆ داگیرکردنێکی خاکی دوژمن هاتن: نەشارەزا بەسروشتی مەیـدانی شـەڕەکە و ڕووبـەڕووی ڕق و کینـەی خەڵکەکـە ببوونایـە و نەیانهێڵایـە بچنە پێشەوە. کەچی وانـەبوو، بـەڵکو کـە هـاتن بۆیـان هـەبوو پشـت بەیارمـەتی و هاوکـاری بەشـێکی زۆری خەڵکەکـە ببەسـتن کـە ئەرمـەنبوون. هـەواڵگری ئەرمـەن زیـاتر بایـەخی بـە پلانـی شـەڕەکان دەدا، چاوهەڵخەرەکانیان ڕێگەیان بۆ ناو خاکێك دەکردەوە کە بـاش بـاش شـارەزای بوون، بۆیە ڕووسیش بەپێی ئەو زانیاریە هەواڵگریانەی پێی درابـوو بڕیـاری داگیرکردنی ڤانی دا[١٥٢] . لەو کاتەی فەیلەقـەکانی ئەرمـەن چاوسـاغی ڕووسـیان دەکـرد بـۆ چـوونە نـاو شـارەکەوە، ئـەو شـارە لـەژێر دەسـتی دانیشـتوانە ڕەسەنەکانی هەرێمەکە خۆیدا بوو[١٥٣] .

لەوانەیە هەندێ سەرژمێری سادە باشترین ئامراز بێت بۆ شرۆڤەکردنی کاریگەریە تێکدەرانەکەی یاخیبوونی ئەرمەن:

عوسمانێکان بۆ بەرەو ڕووبوونـەوەی یـاخیبووان لـە شـارەکە ناچاربوون ٦٠٠٠ هەزار پیـاو تـەرخان کـەن، ژمارەیـەکی نـەزانراویش بـۆ سـەرکوتکردنی یاخیبوونی شوێنانی تر لە هەرێمەکە.

پێشـتر باسـی ئـەو کاریگەریـە ئەرێنیـەمان کـرد کـە بەشـێکی زۆر لـەو سەربازانە هەیانبوو بۆ سەر هەڵمەتەکەی (خەلیل) لە عێراق و جگە لەسـەر ئەو شەڕەی کـە لـە بـاکووردا بـوو، جێـی ئاماژەیـە کـە ڕووس بـە ٥٥٠٠ هـەزار سەربازەوە پەلاماری هەردوو دەربەندی (تیبریز و بارگیری)یاندا، لەوانە ٤٠٠٠ هـەزاریان ئەرمـەنبوون و ١٥٠٠ هـەزار قوزاقبـوون، هێزێکـی عوسمـانی لـە بەرامبەردا بەرەنگاریان بۆوە، ئەم هێزە پێکهاتبوو لە یەك لیوای ١٧٠٠ کەسی سوارە[١٥٤] . توانـای بەرگریکردنەکـەیان بـایی ئـەوە نـەبوو کـە بتـوانن خۆیـان

ڕاگــرن بۆیــە ســەربازە ڕووس و ئەرمەنــەکان ئــەو ســوارانەیان تێکشــکان و زوربەیان لەناوبردن.

لەناو ڤاندا هەزاران پیاو دەگرا یەکخرێن و ببنە بەربەستێك و ڕێ بە داگیرکردن بگرن، بەپێی ئەوەش کە شوێنی بەرگری ناو شاخ و کێو لەبارترە ئەوا نیوەی ئەو هێزەی کە لە ڤان بوو بەشی دەکرد و بەسبوو بۆ ئەو کارە، ئەو تۆپەی لە ڤانیش بەکاردەهات لە تیبریزی و بارگیریدا کەلکی نەبوو[١٥٥].

دەبێ ئــەوەش بگوترێ کــە کاریگــەری ئەرمــەن لەســەر کــوردە غــەیرە نیزامیــەکان دیســان گرنگبــوو، چــونکە دەوروبــەری ١٨٠٠ کــورد لەســەرەتای جەنگەکەدا چوبوونە ناو (فیرقەی سوارەی عەشایری سووکەڵە*)دوە، ئەمانــە بەشــێکبوون لــەو شــەڕکەرە کوردانــەی کــە دەشــێ یارمــەتی عوسمانیــەکانیان دابێ[١٥٦].

خــەڵکی ســەر بــە هــۆزە کوردەکــان، لەوانــەی کــە جــاران دوژمــنی دەوڵەتبوون، وەك سمکۆ، سەلماندیان کە نیازیان وایە بەرامبەر ڕووس ببنەوە ئەگەرەکو شکان، بەڵام کە هێرش و پامالکردنەکەی ڕووس هاتە سەر ئەوەی دەستپێبکات، ئەو شەڕکەرە کوردانە و سوارەی عەشایری سووکەڵە سووك و باریك ڤوچاندیان و بۆی دەرچوون، لە هیچ لایە نەبینران، ئەگەر سەربازە عوسمانیەکان لە ڤان بوونایە ئەوا لە دیلمان و بارگیری هاوکێشەکە ئاوەژوو دەبۆوە، کوردەکان لاگیری و وەلای خۆیان بۆ دەستەڵات دەپاراست، ڕاستە ئەوان لەسەربازەکان خۆڕاگرتر و ڕێکو پێکتر نەبوون، بەڵام فیرقەیەکی سوارەیان پێکهێنابوو کە سوپای عوسمانی موحتاجی بوو.

ئەگەر یاخیبوونەکەی ئەرمەن نەبووایە، باوەڕ نەدەکرا کە هەرێمی ڤان ئەو بایەخەی بووبێ وەك لە یەکەم جەنگی جیهانیدا هەیبوو، وەك

---

* بەمانای (فرقة الخيالة العشائرية الخفيفة).

پێشتریش ئاماژە درا پلانی بنەڕەتی رووسی لەسەر بنەمای بەرگریکردن بەشێوەیەکی ئەساسی دامەزرابوو، بەلام ئەگەر هەل لەباربێ ڕووەو ڕۆژاوا نەك بۆ خوارەوە، دەجمێن و پامال دەکەن، عوسمانێکان ئەوە نەبوون کە لە هەرێمی ڤاندا ڕووبەڕووی رووس ببنەوە، وایان مەزندە دەکرد کە شەڕە یەکلاکەرەوەکە لە دەشتی ئەرزڕۆمدا بقەومێ، ئەو دەشتە پێشتریش شوێنی گەلێ شەڕ و پێکادانی تربووە.

لە واقیعدا داگیرکردنی شاری ڤان لەلایەن ئەرمەنەوە هۆکارێکی دیاریکراو بوو کە پاڵ بە ڕووسەکانەوە بنێ تا پاماڵی هەرێمەکە بکەن[١٥٧]. زۆریشی پێوە نانێین ئەگەر بڵێین ئەو شەڕە ناوخۆییە کاولکاریە و شکستی عوسمانێکان و ژمارەی کوژراوان، گشتیان دەرەنجامێکی ڕاستەوخۆی ئەو یاخیبوونەی ئەرمەنبوون لە هەرێمی ڤاندا.

● پەراوێزەکان

١- بەر لە مانگەکانی سەرەتای دەستپێکی جەنگەکەو لە کاتی جەنگیشدا، ئەوەی پەیوەندیبێ بە ڕەوشی سەربازیەوە، بڕوانە (و.ئی.د. ئالن) وە (بول موراتۆڤ):

Camb.idge university کامبریدج Caucasian Battlefields La cuerre Turque dans la Guerre م.لاوشیری press 1953. pp 231-92 (E.Chiron 1926.pp 55- سەرکردە 77 365 پاریس Mondiale) Birinci Dunya Harbinde Turk Hrbi, Kafkas Cephesi Zuncu Ordu Harekati

لەوانەیە باشترین سەرچاوەیە بۆ شەڕی عوسمانی: جزمی یەکی Turk Harbi ئەنکەرە: genelkurmay Basimevi ١٩٩٣ pp ٩٧-٩٨

٢-(ئی.ڤ. ماسوڤسکی: Umumi harpte Kafkas Cphesi

١٩١٧ - ١٩١٤Genelkurmay Matbaasi ١٩٢١Eserinin Tenkidi (
(Voyna na karkazskom fronte

Turk ٧٢,٦٢La renaissance/ vozrozhdenie پاریس:
٤٤ - ٢٤ .pp ١٩٢٢Harbi

هەرچەندە (دەرەکی گەڕۆك) ناوی (بەش)ی لێنرابوو بەڵام لە هەر بەشێکی تری ئاسایی بچوکتربوو، سێ کەتیبەبوو، سەرجەم ژمارەیان ٣٠٠٠ پیاو بوون، دەزگەی هەواڵگری بەریتانیا بە هەڵەداچووبوو کە لە لیستی تۆمارەکانیدا تەنیا دوو کەتیبەی ناونوس کردبوو، (بەریتانیای مەزن، مۆزەخانەی جەنگی ئیمپریالی:

Handbook of the Turkish army, Enghth provisional edition

شوبات/ فەبرایر ١٩١٦ (ناشفیل و سکوکی: مۆزەخانەی جەنگی ئیمپریالی ١٩٩٦- ل ٢٠٢ - ٢٢٨)

٣- ATASE Arsivi I.D.H.K klasor (لە خوارەوە بە K ئیشارەی پێ دەدرێ Dosya ٢٨٠٩ (لە خوارەوە بە D ئیشارەی پێ دەدرێ: فایل)

Fihrist 17 (لە خوارەوە بە F ئیشارەی پێ دەدرێ: فەهرەست)
Turk Harbi T.D.H/4-5p82

٤- گرنگ لەوەدایە کە دەرەکی ئاسایی لە فیرقەی دەرەك جیابکەینەوە، ئەو دەرەکانەش دەمێنێتەوە کە تێکەڵ بە فیرقەکەنەکراون، لە ڤان و باقی هەرێمەکەدا، ئەوانەی لە دواییدا هەر بە دەرەك ناودەبرێن، ئەندامی فیرقەی دەرەکی گەڕۆك نەبوون لە ڤاندا.

٥- ئەرشیفی نیشتمانی وڵاتە یەکگرتووەکان ٦١٨/٨٦٧٠٠ ل٥ - ٦ ئامریکاییەکان لە بارەی مەترسی ڕووداوەکانەوە روون و ڕاست ڕای خۆیان هەبوو، وەبە (زۆر مەترسیدار)یان دەدایە قەڵەم، چونکە بریندارێکی زۆریان

لە نەخۆشخانەی ڤاندا تیمار دەکرد، (لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ٨,٩,١٦ نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیا، ئەنجومەنی ئافرەتان،جزمی یەك، ڕۆژهەڵاتی ترکیا ١٩٠٩ - ١٩١٤، بەڵگەنامە و ڕاپۆرتەکان، پیتی Z - A ڕاپۆتی وێستگەی ڤان، لیژنەی ڕێ پێدراوەکان ١٩١٣-١٩١٤

٦- لە پایزدا کە سەربازەکان نێزیك بە سنووری ڕووس گردبوونەوە، درمی تیفۆس بەتوندی لە ئەرزڕۆم و خەربووتدا داکەوت، بەڵام لە ماردین و ڤان و پەتلیس دا کەمتر، لە کانوونی یەك/ دیسامبر لە ئەرزۆڕمدا ڕۆژانە نێزیکەی ٤٠٠ کەس لە سەرباز و مەدەنی دەمردن، لە خەربووت ڕۆژانە مردن دەگەیشتە ٧٠ کەس (ڕاپۆرتی ١٠٥ ی ساڵانەی لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان و سەرەڕای ڕاپۆرتی کۆنگرەکەی (نیوهایفن)، (کونیتیکوت ٢٦ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩١٥ بۆستن ١٩١٦ ل٨٠)

٧- ئەم یەکانە سەربازی وایان تێدابوو کە لە ئەستمبووڵەوە هێنرابوون سەرەڕای کەتیبەی ٣٧ی عێراقی، شکستی ئەم کەتیبەیەبوو کە بووە هۆی ئاسانکاری بۆ بەریتانیەکان تا بەصرە بگرن، (حەسەن عیززەت) لەباتی ئەوەی پیلانەکەی ئەنوەر جێبەجێ بکات، خۆی دابەدەستەوە

٨- La guerre Turque dans la Guerre Turk Harbi pp 347 - 562 Mondial pp.382 - 387 لارشیر

Caucasian Battlefielsd pp ٢٨٥ - ٢٤٩ ئالن و مۆراتۆڤ

ئالن و مۆراتۆڤ توانج دەگرنە ئەو سەربازە ئازایانەی کە بێئاگا و بە حەماسەوە دووی ئەو سەرکردە دەبەنگەیان کەوتبوون. ل٢٨٤

٩- ATASE Arsivi, I. Dunya Harbi Kolleksiyonu K- ٢٨١٨, D-٥٩, F- ٢ - ٥٤

١٠- سەرچاوەکەی پەراوێزی ژمارە (٨)

١١- Turk Harbi pp ٥٤٢، ٥٦٧ هەروا بڕوانە ئەو وەسفە کورتە لە ئالن و مۆراتۆڤ دا: Caucasian Battlefields. Pp. ٢٨٨ - ٨٩

١٢- لویز نالبەندیان، بزوتنەوەی شۆڕشگێڕی ئەرمەن (بیرکلی: (University of California press. 1963. p 111

١٣- فایلی ١٩٥/٢٢٨٣ لە دیکسن بۆ ئۆکۆنر، ڤان ١٥ ئادار/ مارس ١٩٠٨

١٤- ئیسات ئۆراس لە کتێبی :

The Armenian in History and the Armenian Question (Documentary Publications. 1988. pp 841-42

پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە تاکە سەرچاوە بۆ ئەم باسە لە کتێبێکی تاشناقدا دەرکەوتووە کە لە ١٩٢٠ لەژێر سایەی داگیرکردنەکەی بەریتانیادا لە ئەستەمووڵ چاپکراوە. بۆیە ئەم زانیاریانە بە پڕوپاگەندەیەك دادەنرێن کە لاوازن و جێی باوەڕ نین. هەروا بڕوانە کاموران گورون: The Armenian File لەندەن: ڕۆستەم و ئیندفیلد و نیکلسن ١٩٨٥ ل١٨٨. هراتش داسنابیدیان:

History of the Armenian Revolution Federation Dashnakisution

کە براین فلیمینگ و فاها هابیشیان وەریان گێڕاوە (لەمەودوا بە : History of the ARF ئیشارەی پێ دەدرێ) میلانۆ، خانەی جێمی بۆ بلاوکردنەوە ١٩٨٩ ل ١٠٧ - ١٠٨ لەم کتێبەدا داسنابیدیان ئیشارە دەدا بەوەی کە عوسمانیەکان لە ڕاستیدا ئەمەیا نایە بەردەستی لیژنەیەکی نۆ کەسی نەك هەموو ئەندامانی کۆنگرێس، دەڵێ کە لیژنەکە ئەم داوایەی ڕەتکردەوە، لیژنەکە لە ئەرزڕۆمدا بۆ چارەسەری هەندێ مەسەلەی تر مایەوە، کە دەبوو بەلایاندا بچێ بەتایبەت پاش هەڵوەشاندنەوەی کۆنگرێس، هیچ نووسینێ لەبابەت ئەو کۆبوونەوەیە نەپارێزراوە و نییە، ئەگەر بووبێتیش فەوتاوە.

١٥- هوفهانس كاتشازنونی:

the Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has nothing to do Anymore: The Manifesto of Hovhannes Katchaznouni. First prime Minister of The Independent Armenian Reoublic

(یەكیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هیچ كارێكیان بەدەستەوە نەما كە بیكەن، بەیاننامەكەی هومهانس كاتشازنونی، یەكەم سەرەك وەزیرانی كۆماری ئەرمەنی سەربەخۆ) بەشی زانیاریەكانی ئەرمەنی ١٩٥٥ ل٢، هەروا بروانە : گورون، The Armenian File. P. ١٨٧ - ٨٩

دیسان: ك.س.پاپازیان: Patriotism perverted (بۆستن: Baikar press١٩٢٤ p. ٣٧)

١٦- ATASE Arisivi ژمارە ١٣ خانەی ٤ فایلی ٥٢٨ بەشی ٢٠٦٢ بەڵگەنامەكانی ١١، ١٩٠٢. ژمارەیە لەم بەڵگەنامانە لە: Documents on Ottoman Armenians چاپكراون، جزمی یەك و دوو و سێ (ئەنكەرە بەڕێوەبەرایەتی گشتی ڕۆژنامەوانی و زانیاریەكانی سەر بەسەرۆكایەتی وەزیران ١٩٨٢،١٩٨٣، ١٩٨٦).

١٧- فایلی ٢٤٤٩/٣٧١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٨ئەیار/ مایو ١٩١٣

١٨- فایلی ٢١٣٠/٣٧١ لە سمیس بۆ مالێ، ڤان ١٠ كانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٤

١٩- فایلی ١٧٨٢/٣٧١ لە مۆلینۆ-سیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ نیسان /ئەپریل ١٩١٣

٢٠- سەڵتەنەی عوسمانی:

Aspirations et agissementsRevolutionnaires des Comites Armeniens avant et apris la proclamation de la constitution ottomane

(ئەستەموول - ١٩١٧n.p ل٥٠ - ٥٣ بروانە پاشكۆی ژمارە چوار كە لە ڕێنماییەكانەوە دەرهێنراوە.

٢١- وەك لێرەدا هاتووە، وشەی (چەتە) هەموو ئەو شەڕکەرانە دەگرێتەوە کە جۆرە ڕێکخستنێکیان تیادا نییە و نیزامێکی دیاریکراو نایانبات بەڕێوە، بەلام وشەی (شەڕوانان) ئەو کۆمەڵ و دەستە گەورانە دەگرێتەوە کە زۆر کەرەت ٥٠ - ١٠٠ ئەندا ژمارەیانە و بەزۆری سوارەشن. بەلام ئەو وشەیەی لە سەرچاوەکاندا بەکاردێ بۆ شەڕوان، بەزۆری: (sete chette)

٢٢- فایلی ٢٤٥٦/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٠ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٤

٢٣- بۆ دەستخستنی نموونە لەو ڕاپۆرتانەی عوسمانێکان کە لە بارەی هەوالگری ڕووسەکانەوەیە، بڕوانە: زەکەریا ترکمان:

Birince Dunya savasi oncesinde Ittihat ve Terakki Hukumetinin Dogu Yadinci Askeri Tarih Semineri لە Anadolu Islahat projesi ve Uygulamalari BOA, (Genelkurmay Basimevo. 2001. pp 245 - 46 جزمی دوو- Bildirileri 14) 10/23 D (1913 Mayis 14) 10 - 23 ئەنکەرە D 1913 subat 22) 17/23 D, DH SYS (1913 Ekim18) 17/23 D, 17/23 D 1913 Haziran 15.

٢٤- Atase Arisivi I. Dunya Harbi Kolleksiyonu k ٢٨١٨, -D٥٩-F ,٢ - ١٠ بەلگەنامە: ٤:١

٢٥- ١٣٣٠ Atase Arisivi I. Dunya Harbi

م. موختار، ژمارە ٤١٤، ٢ ئەیلوول /سەپتەمبری ١٣٣٠

Kolleksiyonu K - 28111, D - 26. F 24 بەلگەنامە ١:٥)

٢٦- هەرگە ئەو یەکە خۆبەخشە ئەرمەنانەی (ئەنتراریك) ڕابەریانبوو نێزیك دەبنەوە، شەڕکەرانی تاشناق شاخەکانی ناوچەکە دەگرن و ئالای شۆڕشی لەسەر هەڵدەکەن، پلانەکانی پاخیبوونەکە لە نیسان/ ئەپریلی

١٩١٥دا جێبەجێ دەکرێ. کاتۆلیکۆسیش ئاگاداری کردوویننەوە کە ١٠٠٠٠ هەزار شەڕکەر ئامادەن بەشداری ئۆپەراسۆنەکە بکەن (بڕیاری تاشناق هەروەك (أ. خاتیزیان) ڕایگەیاندووە

Hayastani Hanrapetutean tsagumn uzargats ume

(بنەماکانی کۆماری ئەرمەن و پەرەسەندنی) ل٤٨ هەروەك ئۆراس لە کتێبی :

The Armenian in History and the Armenian Question

وەری گرتووە لە ل٨٦٧

٢٧- فەرمانی سوپای سێ بۆ گشت یەکەکان.

Atase Arisivi I. Dunya Harbi Kolleksiyonu k-2918. F- 6

٢٨- هەر ئەو سەرچاوەیەی پێشوو.

٢٩- بڕوانە: ئوفوك گولسوی:

Gayri Muslimlerin Askerlik Macerasi

ئەستەموول .Simurg Yayinlari ٢٠٠٢:

٣٠- Montgomery papers کتێبخانەی کۆنگرێس ١٣C نامەی ٢٦ تەمووز/یۆلیۆ ١٩٢٢ ل٤ - ٥، بەر لە ساڵی ١٨٩٠ لەنێوان موسوڵمان و مەسیحیەکاندا جگە لە یەك ناکۆکی جەوهەری نەبێ کە ئەویش جیاوازیکردن بوو لە نێوانیاندا، ئیتر هیچی تر نەبووە، موسوڵمانەکان مەسیحیەکانیان بە ڕەگەزێکی نزمتر دادەنا، دیارە ئەمانیش لەوە نیگەرانبوون بەڵام ئەم هەستە توند نەبوو. لەو قۆناغەدا مەسیحیەکان ئاسوودە بوون (جگە لە ئەیالەتەکانی ڕۆژهەڵات بە تایبەت) بڕێك کڵێسا و شوێنی پەرستنیان هەبوو هەروا قوتابخانەی تایبەت بە خۆیان، ناچاریش نەبوون بەشداری شەڕەکانیش بکەن، ساڵانە بڕی ٢,٥ دۆلاریان دەدا بەرامبەر ئەو بەشداری نەکردنە، لە ئانی شەڕیشدا ئەوە شتێکی سروشتی بوو کە شتێ

پارەی زیاتریـان دەدا بـەڵام زۆریـش نـەبوو. دڵ ئـارامیش نـەبوون. کەچـی ترکەکان کەمێ کینـەیان بەرامبـەر ئـەو مەسیحیانە لـە دڵدابوو، چونکە لـە ماڵەکانی خۆیاندا دەمانەوە و لەسایەی شەڕدا کاسبی خۆیان دەکرد و پارەیان سەریەك دەنـا بـەڵام ئـەوان (ترکـەکان) ناچاربوون دوردەکەوتنـەوە لـەماڵ و منـاڵی خۆیـان و دەچـوونە شـەڕەکانەوە، کـە دەشـکەڕانەوە مـاڵوێران و خێزانەکانیان داماو و دەستکورت.

٣١- سینان کونیر ئالپ،

Ikinci Mesrutiyet Doneminde Gayrimuslimlerin Askerlik Toplumsal Tarih Meselesi

ئەستەموول، کانوونی یەك/ دیسامبری ١٩٩٩: ١٢

٣٢- پەیامی ٢ تەمموز/ یۆلیۆی ١٩٠٩

Meclis- Mebusan Geridesi Devre 1.sene 2, Ikinci Mesrutiyet کونیر ئالپ Oturum 105, 20 Haziran 1325 Temmuz 1909. Doneminde Gayrimuslimlerin Askerlik Meselesi. P 13.

٣٣- هەر ئەو سەرچاوەیەی پەراوێزی (٣١)

٣٤- دەربـارەی ئـەو سـەربازانەی لـە کەمینـەکانبوون، بڕوانـە ئیسـات ئەرسەلان :

Canakkale de Cunceler (1997 نیسـان/ ئـەپریل) Isiginda/cephenin Iki Tarfi, Silahli Kuvvetler Dergisi Jandarma matbaasi 1995 ئەنکـەر (sehitlemeriz ve Gazilemeriz حوسێن ئیشیك) pp 177 - 78

٣٥- هـەر لـە ئادار /مارسی ١٩١٣ەوە سـەربازە ئەرمەنـەکان دەستیانکردە فـیرار کـردن و هەڵـدەهاتن بۆنـاو ڕووسـیا، بـەڵام کونسـۆڵی بـەریتانیا (ج.هـ.مۆناهـان) دەیگـوت: سـەربازە ئەرمەنـەکان مامەڵـەی باشـیان لەگەڵـدا دەکرا، فایلی ١٩٥/٢٤٤٩ لە مۆناهان بۆ لۆدز ، ئەرزرۆم یەکی ئادار /مارس ١٩١٣،

هەتا نێردراوە ئامریکاییەکانیش دەیانگوت کە ئەرمەنەکان نەدەبوون بە سەرباز (لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ١٦،١٠،١) ئەرشیفی قوستەنتەنیە، جزمی حەوت نامە بۆ: و.و.بیت ١٩١٣ - ١٩١٤، بڕوانە: أ.بوهاریان:

The legendery clash in van vaspurakani herosamarte 75 van p 19 بیرسن کاراکا

بابازیان یەریڤان ١٩٩٠. Hayastan جاری وابووە بە خاوو خێزانەوە دوی فیرارەکە کەوتوون و چونەتە ڕووسیاوە (ژەنراڵ ج. کورگانۆڤ:

La particpation des Armeniens a la Guerre mondiale sur le Front du caucase (1914-1918) Massis 1927 . p17

کورگانۆڤ ئەفسەرێکی ئەرمەنی بوو لە سوپای ڕووسدا، دوایی بووە ژەنراڵ لە سوپای ئەرمەندا، سەرچاوە ئەرمەنەکان وادەگەیەنن کە ئەرمەنەکان نەیاندەوێرا بچنە سوپاوە و ببنە سەرباز لە ترسی ئەوەی نەیاندەزانی چیان بەسەردێ.

٣٦- لە ١٩١٣ەوە کونسوڵی ڕووس لە ڤان وای مەزندە دەکرد کە سەربازە ئەرمەنەکان دەدەنە پاڵ یاخیبووانی ئەرمەن و ڕووسیش دێنە ناوەوە، (ج.س.ڕینۆڵدز ١٦،١٠،١ ئەرشیفی قوستەنتەنیە، جزمی حەوت نامە بۆ: و.و.بیت ١٩١٣ - ١٩١٤

٣٧- جستن مەکارسی لە کتێبەکەیدا:

Death and Exile: the Ethnic cleansing of Ottoman moslims (Darwin. 1995. 9 186 بریستن)

لیستێ بەناوی ئەو سەرەچاوە موخابەراتیانەی سەر بەو ئۆپەراسۆنانە دەخاتە ڕوو.

٣٨- موستەفا بەگی حاکمی پەتلیس، ١٨ ئەیلوول /ساپتەمبری ١٩١٤

Askeri Tarih belegeleri, dergisi sayi 83 belge, No: 2 1893

ڕاپۆرتێ لە سەرکردەیی فیرقەی سوارەی دووەوە بۆ سەرکردەیی سوپای سێ

Atase Arisivi I. Dunya Harbi Kolleksiyonu k, 2818 D59

لە حاکمی تەرابزونەوە (کەمال عەزمی) بۆ سەرکردەیی باڵا، تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩١٤، بەڵگەنامەکانی ٦/١. هەر سەرچاوەی: ATASE

٣٩- ئالن و مۆراتوڤ: Caucasion Battlefields, pp ٢٤٢,٢٩١,٢٩٩

ئەگدس نیعمەت کورات: ئەنکەرە Ankara universitesi ١٩٧٠ p .

٢٨٥

ئەرشیفی نیشتمانی فرانسایی SHDT فایلی ٧N/١٦٤٩ کورگانۆڤ:

La particpation des Armeniens a la Guerre mondiale .p.9

٤٠- ATASE Arsivi, K ٢٨١٨ D .F٥٩, ٢-٦٠

٤١- ٢٨ تەمووز/یۆلیۆ ١٣٣٠: سەرچاوەکەی پێشوو: F١٥. - ١

٤٢- هەر ئەو سەرچاوەیە: ٢ – ٢ - ٦. F

٤٣- هەر ئەو سەرچاوەیە: F٩.

٤٤- هەر ئەو سەرچاوەیە: ١ - ١٥. F.٣٣٣

٤٥- دەربارەی شەڕ لە هەرێمی ڤان، بڕوانە: Turk harbi. Pp ٥٧٥ - ٩٨ .٦٧٦ - ٧٨

ئالن و موراتوڤ: Caucasion Battlefields p ٢٣١ ئەناهید تیرمیناسیان ڤان ١٩١٥: Armenian van/ vaspura چاپی: ڕیتشارد. ج . هۆڤانیسیان (کوستامیسا- کالیفۆرنیا: خانەی مازدا بۆ بڵاوکردنەوە ٢٠٠٠)ل ٢٠٩ - ٤٤ ئیرگونوز ئەکجورا: Van ve cevresinde Ermeni Isyanlari ١٨٩٦

نیستەنبوول: Turk Dunyasi Arastirmalari Vakfi ۱۹۹٤ p. ۱۳۳

لارشیر: La Guerre Turque dans la Guerre Modale

بـــەڵام (ا.دو) : Mets depkere Vaspurakan tvakannerin ۱۹۱٤

(یەریڤان ۱۹۱۷، Loys) لەم لێکۆڵینەوەیەدا پیانەچوینەتەوە، بەڵام بۆ وتارەکەی تیرمیناسیان سودێکی زۆری بووە، کتێبەکەی کۆسۆیان لە کشت سەرژمێرەکان پڕ گومانترە و جێی باوەڕ نییە، ئەمە باسێکی ڕاستەوخۆی شەڕەکان دەکات، لەبەرامبەردا، موختاریان نووسینێکی ڕەخنەیی نووسی گشت ئەرمەنی وا داناوە کە بێ سنوور جوامێرن و موسوڵمانایش بێ سنوور بوودەڵە و ترسنۆکن، گێڕانەوەکانی پڕن لە وەسفی شەڕێکدا کە چۆن چل جوتیاری ئەرمەن ۲۰۰ سەرباز لە شەڕێکی یەك ڕۆژەدا دەشکێنن و تەنیا یەك ئەرمەنیشی تێدا دەکوژرێ، یان چۆن ۲۰ ئەرمەن ڕووبەڕووی ۲۰۰ سواری ترك دەوەستنەوە خۆ ئەگەر ئەو ژمارانەی موختاریان هێناونی کۆکرێنەوە، سەبارەت بە کوژراوان و ئاوارەکانی ئەرمەن، ئەوا زۆر زیاترە لە گشت ئەو ئەرمەنانەی کە بە هەقەتی لە ناوچەکەدا بوو، لەوانەیە پێوستنەکات کە بڵێین ئەرمەن لەو باس و بابەتە مێژووییانەی ئەودا هەرگیزاو هەرگیز نەجووڵاون و شۆڕشیان نەکردووە و بۆ بەرگریکردن نەبێ لە خۆ قەتاوقەت نەجەنگاون.

٤٦- لە سیفدیت بۆ وەزارەتی ناوخۆ، یەکی کانوونی یەك/دیسامبری ۱۹۱٤
ATASE Arsivi I. Dunya harrbi koll ksiyonu. K 4
بەڵگەنامەکان: ۱۹۹٦/۲

٤٧- لەیەکەم ساڵی جەنگدا، شەڕکەرە ئەرمەنەکان لە ناوچەی سەڵماسدا گردببوونەوە، ئەنترانیك لەمانە هێزێکی هەزار کەسی غەیرە نیزامی لێ تەشکیل کردن و دانیە پاڵ ڕووسەکان (هالوك سیلفی:

Hangi Antranik? 31: 2002 نیسان/ ئەپریل ۲۰۲۲ Dergisi 12

ئەنتراریك لە (شیبینکارا هیسار) ساڵی ۱۸٦٥ لەدایکبووە. ژیانی بۆ دۆزی ئەرمەن تەرخان کردووە، لە ساڵی ۱۸۹۰دا پاش ئەوەی ترکێکی کوشت چووە پاڵ باوکی و بووە شەرکەر، ئینجا هەڵات بۆ ئەستەموول و چووە لیژنەی (هانشاك)ەوە، لێرە ئەفسەرێکی پۆلیسی بە فەرمانی لیژنەکە کوشت و ئیتر رایکرد بۆ باتووم، لەوێ لە خاو و خلیچکی و سارد و سڕی چالاکیە شۆڕشگێڕیەکان وەڕس و هەراسان بوو، بۆیە چوو بۆ رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ، ویستی لە ڤان و پەتلیس و مووش شۆڕشێ هەڵگیرسێنێ، لە شۆڕشەکەی ساسۆندا (یەکەم ۱۸۹٥ و دووەم ۱۹۰٤) بەشداری کردووە.

٤٨- ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi ... K . D۰۲۰ .۲۰. ٥F

٤٩- کۆرگانۆف: La participation das Armenians a la Guerre Mondiale. Pp ۱۳-۱۷

٥۰- سەرچاوەی پەراوێزی (٤٨): ٥٥ - ۲-F بەڵگەنامەکان ۱:۱۰

٥۱- هەر ئەو سەرچاوەیە: ٥ -F

٥۲- هەر ئەو سەرچاوەیە: ٥ -F بەڵگەنامەکان ۱۱:۱

٥۳- هەر ئەو سەرچاوەیە: ۸,۱ -F

٥٤- سەڵتەنەی عوسمانی: Aspiration et agissements . p ۲٦۸

محەممەد هوکاوغلو: Tarihti Ermeni Mazalim ve Ermeniler (Anada Arsivi Vesikalariyla ئەنکەرە ۱۹۷٦. pp ٦۲۲,۲۳

٥٥-سەڵتەنەی عوسمانی: هەر ئەو سەرچاوەیە.

٥٦- گونار ویسنەر لە کتێبەکەیدا: Hayaths Dzor-xavasor (Wesbaden : Reichert ۱۹۹۷)

وه له لاپەڕه (٥٥ - ٦٠) بەدرێژی که له سەرچاوەی ئەرمەنییەوه وەری گرتووه زانیاری دەربارەی هێرشەکانی کورد و سوپا بۆ سەر ئەرمەنەکان دەخاته ڕوو، هەروا دەربارەی کۆڕەوی ئەرمەن، بەڵام باسێکی هیچ شۆڕشێکی ئەرمەن یان پەلاماردانی موسوڵمانەکان ناکات که ببنه هۆی دەستدرێژی، ئەمه وا دەکات بیر بکرێتەوه لەوەی که هەروا به ئاسانی کورد و ترك لەشەو ورۆژێکدا بڕیاریان دابێ پەلاماری ئەرمەنەکان بدەن. دیاره ئەمەش سروشتی ئەو سەرچاوانەی پشتی پێ بەستوون پیشاندەدات. هەروا (ویسنر)گلەیی لەوه دەکات که ڕاپۆرته بیانیەکانی بەردەست دەگمەنن، بەڵام باسیش له ڕاپۆرته عوسمانیەکانەوه ناکات و ناویاننابات.

٥٧- ئەو کتێبه دانراوانەی که باس له بابەتی ئەو شۆڕشانەوه دەکەن زۆر زۆرن و نازمێررێن، بۆ خوێندنەوەیەکی گشتی مێژوویی یان لێ وەرگرتنیان، بڕوانه:

ماکارسی = Death and Exile. Pp ١٧٩ - ٨٧

گورون: The Armenian File. Pp ١٨٦ - ٢٠٢

سەڵتەنەی عوسمانی: Aspiration et agissements . pp ٢٢١ - ٢٣٤

٥٨- ATASE Arsive - k ٢٢٨٧. D ١٢. F ٦. ٦. ١ - ١

٥٩- هەر ئەو سەرچاوەیه: ٢ – ٢ - F.٦

٦٠- هەر ئەو سەرچاوەیه: ٢ - ١١/١ . F-٥٢٠

٦١- گورون: The Armenian File . p ٢٠٤

٦٢- بگەڕێوه بۆ بەشی نۆی ئەم کتێبه.

٦٣- سەڵتەنەی عوسمانی : ل٢٦٨-٦٩ هەروا بڕوانه ئەو بابەتانەی له ئەرشیفی لەشکری ئاڵمانەوه وەرگیراون، له (جەلالەددین یافوز) :

Armenilerin Arkasinda Hep Birileri mi olacak KoK Arstirnalar 3. No 1- 2001 p 20-21

٦٤- ATaSE Arsivi. K- ٢٨١٨-D. F ٥٩. ١ - ١٥

٦٥- هەر ئەو سەرچاوەيە: F-١٧

٦٦- هـەر ئـەو سەرچـاوەيە: F-١٤٤ هـەروا تۆپەكۆنـەكانيش لەسـەر ديوارەكانى قەلاّكە ريزكرابوون.

٦٧- هەر ئەو سەرچاوەيە: F-١٣٢ و F-١,٣٢

٦٨- لارشير: La Guerre Turque dans la Guerre Modial , ٣٩٤p

ئالن و مۆراتۆڤ Caucasian Battlefields-p 303-5

٦٩- بگەرێوە بۆ ئەو لێكدانەوەيەى سەرەوەى ئەم بەشە.

٧٠- ATASE Arsivi . K. ١٨-٢٨ D. ٥٩, F. ١, ١٦ - ١

٧١- هەر ئەو سەرچاوەيە: F-٣٠٦ بەلگەنامەكان:

Ermeni Komitelerninin amal ve Harekat-I (Itilaiyesi, 1:23 (Matbaa-I Amire. 1332. p 202

٧٢- گوسويان: The Epic story. P ١٣ بۆهاريان دەلّێ كە ئەرمەنەكان لە گەڕەكى گاردندا لە مانگى ئادار /مارسدا مەشقيان تەواو كردبوو دەستيان دابـووە دوا ئامادەكاريـەكانيان بـۆ شـەڕكردن، وەك دەستپێشـخەريەك بـۆ كارەساتەكانى داهاتو. (The Legendary clash in van. Pp. ٢١) زۆر جار نووسينە مێژووييە ئەرمەنيەكان لەبارەى شۆڕشى ڤانـەوە سەرچاوەيەكى بـەهێزن و زانياريـان سـەبارەت بـە هەلّوێسـتەكانى ئەرمـەن خۆيـان و بڕيارەكـانى سـەركردەييەكانيانەوە لێ دەستدەكەوێ، هەرچـەندە دەبێ ئـەو نووسينانە وەك بەلگەنامـەى سياسى سـەيربكرێن و زۆرتـر پـڕن لـە هەلّـە و نوقسانى. هەر بۆ نموونە (هايگ غۆسۆيان) لـە نووسينەكانيا ئـەوە دووپـات دەكاتەوە كە هێرشـە داگيركاريەكـەى ئـەنوەر پاشا بـۆ سـەر بـەرەى قـەفقاس سـەركەوتنى بەدەسـتهێنا! هـەروا ئامـاژە دەدا بـەوەى كـە ئاژاوەگێڕيـەكانى

ئەرمەن لە جاتاك لە مانگی نیسان/ ئەپریلی ١٩١٥ دوە دەستیان پێ کرد، کە ڕاستیەکەی لە شوبات/فەبرایردا بووە، ئیتر ئەوەباسی زۆر باخیبوونی تر مەکە بەر لەوە کە لێیان دەدوێ، لەناست ئەمانەدا هێشتا نووسینەکانی ئەم غۆسۆیانە کە دێتە سەر وەسفی ڕەفتارەکانی ئەرمەنەکان لە بەشە کۆنەکەی شاری ڤاندا، سوودبەخشن.

٧٣- تیرمیناسیان Van ١٩١٥ ل٢١٧-١٨. لەوە دەچێ تیرۆر کردنی سەرکردەکانی تاشناق بەشێکبووبێ لەو سیاسەیەی حوکمەتی ناوەندی بۆ پەلاماردانی سەرانی یاخیبوونەکە، چونکە کەسانی تریش لە نیسان/ئەپریلدا دیسان ئیعدام کران. لەوانە سەرکردەی ئەرمەن لە ئەستەموول. دەشێ بگوترێ ئەم کارانە تەنیا تیرۆرکردنێکی ڕووتبوون بەرامبەر دوژمن لەکاتی جەنگدا، بەلام گومان لەوەدا نییە کە دەکرا ئەو سەرکردانە بەندکرێن و دادگەیی بکرێن، چونکە هێند بەڵگە لە دژی ئەوانە بەدەستەوەبوو کە ڕاپێچی دادگە بکرێن و بدرێنە قەزا. بۆ بەدەستهێنانی لیستی ئەو سەرکردانەی تاشناق کە ونبوون، بڕوانە مێژووی یەکیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەن لە ل١١٠.

٧٤- ATASE Arsivi. K- ٢٩٤٧ D. F.٦٢٨. ٢،٤.

بۆ ئاگابوون لە بەیاننامەکەی ئەرمەن سەبارەت بە کارە سەرکەوتووەکەیان لە ناوچەی جاتاك، بڕوانە (موختاریان: An Accont. ٧٢P)

٧٥- سەرچاوەی پێشوو: F.٤،٢ بەڵگەنامەکان ٢٢:١ بڕوانە (لەسەر نووسینەکانی) بارون ماکسی فون ئوبنهایم لەبارەی پەلامارەکانی ئەرمەنەوە ، ئاب /ئاغستۆس ١٩١٥. ٧٢٥٣، ٢٩ AA MA Nr

ئیرمغارد فاراه :

Die deutsche pressepolitik and propagandatatigkeit im Osmanischen Reich van 1908 - 1918 unter besonderer

Beriicksichtigung des, Osmanischen Lioyd (Steiner 1993: شتوتگارت)

٧٦- بوهاریان: The Legendery clash in van, pp ٢١ - ٢٤

٧٧- تیرمیناسیان،٢٢٨ ,Van ١٩١٥P

٧٨- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل٢٢٦ - ٣٠ موختاریان An Account ل ٢٣ - ٢٤، ٢٩ - ٣١ بوهاریان The Legendery clash in van

ل ٢١ - ٢٤ گشت ئەم سەرچاوانە، بەتایبەت موختاریان و بوهاریان لیستی تەواو بەناوی ئەندامانی لیژنەی سەربازی و دەزگەکانی تر دەدەن بەدەستەوە

٧٩- بڕوانە گۆسۆیان، The Epic story. P ١٩ دوو ئافرەتی مسۆنێری ئامریکایی (گرایس کناب، کلارنس ئەشیر) وای بۆ دەچن کە پەلامارەکە لەوەوە دەستی پێ کرد کە سەربازە ترکەکان ویستبوویان پەلاماری ژنێکی ئەرمەنی بدەن و سواری بن، لەمەدا چەند ئەرمەنیێ کە ویستبوویان نەهێڵن کوژراون، وەك دەردەکەوێ ئەمە چیرۆکێکی ناخۆشە و پێوەی نراوە، زیاد لەمەش ئاگاتە ئەوەی یاخیبوونێك بەرپا کات. (گریس.هـ.کناب: Mission at van. P ٣٥) ئەم کتێبە بە شێوەیەکی تایبەت چاپکراوە و بە ژمارەیەکی کەمیش. بەڵام سەر لەنوێ لە بەریتانیا لە چاپ درایەوە

Misc. No, The Treatment of Armenians in the Ottman Empire 1915 - 16. 31,1916 (H.M. stationery office, 1916 pp. 32-47

ئەم سەرچاوانە تایبەتن بە چاپخانە بەریتانیەکە، کلارنس.د.ئەشیر، بۆستن و نیویورك An Armenian physician in Turkey Houghton Miffiin company ١٩١٧ p .٢٤٧

زۆر کەڕەت کە نێردراوەکان لە ڤان شتێکیان سەبارەت بە ڕوداوەکان نەدەزانی، پشتیان بەو دەنگۆیانە دەبەست کە لە ئەرمەنەکانەوە پێیان

دەگەیی، بۆ نموونە بڕوانە ڕاپۆرتەکانیان لەسەر (کوشتارێکی گەورە) لە ئەرمەنەکان لە نێزیک مووش، بەریتانێکان بەدواداچوون و لێکۆڵینەوەیەکیان لەمەدا کرد، بۆیان دەرکەوت کە ئەو کوشتارە هەر نەبووە (فایلی ٢٠٠/٤٢٤ لە مونسل بۆ ئۆکۆنر، ڤان ٤ ئەیلوول /ساپتەمبر ١٩٠٠) هەندێ جار نووسینەکانیان سەرچاوەیەکی چاکن بۆ زانیاریەك کە بە چاوی خۆیان دیویانە، بۆ نموونە بە وردی ئەو کۆبوونەوانەیان نووسیوە کە لەگەڵ کونسوڵی ڕووسدا کردویانە، یان لەگەڵ حاکمی عوسمانی لە شارەکە. سەرەتا هەڵوێستیان دژ بە شۆڕشبوو، چونکە شۆڕشگێڕان بە عەلەنی بێ ئیمانی خۆیان ڕادەگەیاند، ئەمەش بەلای ئەو نێردراوانەوە کارێکی بێ ئەخلاقی بوو، هەروا ئەندامانی تاشناق ڕێگر بوون لەبەردەم کارەکانیاندا، هەروا نێردراوەکانیش ئاستەنگ بوون لەبەردەم دامەزراندنی ئەو مامۆستایانەی بیروباوەڕی تاشناقیان بڵاودەکردەوە و پڕ و پاگەندەیان بۆ دەکردن (لیژنەی ڕێپێدراوانی ئامریکایی ١٩،٩،٨ نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیا، لیژنەی ئافرەتان، جزمی یەکەم ١٩٠٩ - ١٩١٤ ڕاپۆرتو بەڵگەنامەکان، نامەکان A.Z، ڕاپۆرتەکان دەربارەی قوتابخانەی باخچەی ڤان بۆ کچان وە قوتابخانەی شار بۆ کوڕان، ٤ ئاب/ئاغستۆس، سەرژمێریەکان ١٩٠٩).

لەسەرویەندی یاخیبوونەکەدا، کە ڕووسەکان پشتگیری خۆیان بۆ ئەو نێردراوانە چەسپاند، ئەوانیش بە تەواوی هەڵوێستی خۆیان گۆڕی و بایاندایەوە بەلای ئەواندا، (بە درێژی و ویەنهێنیەکی تەواو قسەم لەگەڵ کونسوڵی ڕووسدا کرد، ڕۆژی شەممە کە کۆبوومەوە لەگەڵیدا، بە توندی بۆی دووپات کردمەوە کە ڕووسیا ئەگەر بێتە ناوچەکەوە بە هیچ جۆرێ نابێتە ئاستەنگ لەبەردەم کارەکانی ئێمەدا (لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ١٦،١٠،١ ئەرشیفی قوستەنتەنیە، بەشی حەوت، نامە بۆ و.و.بیت ١٩١٣ - ١٩١٤) ئەوان مەگەر چلۆنها نەگین یەك کوشتن یا مردنێکی موسوڵمانیان تۆمار

نەکردووە، باسی هیچ کارێکی ئەرمەنیشیان نەکردووە مەگەر ئەوانەی کە هێجگار ناهەمواربوون، ئەوەش بەچەند ڕستە و وشەیەکی کورت کورت، هەر بۆ نموونە ئەم نێردراوانە باسی ئەو کوشتارەی پەتلیس ناکەن کە بە بەلگەوە تۆمارکراوە، جگە لە تاقە شتێ لەبارەی قوتاربوونی پزیشکێکی موسوڵمانەوە کە زۆر کەڕەت چاکەی بەرامبەر ئەرمەنەکان کردووە: کە زانیان ژنە ئەرمەنەکانی دالدەداوە و پاراستوونی. لەو چارەنووسە ڕزگاری بوو کە چاوەڕوانی هەر ترکێکی دەکرد لە شارەکەدا. (لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ١٦،٩،٨ نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیا. لیژنەی ئافرەتان جزمی دوو١٩١٥ - ١٩٢٠ ڕاپۆرت و بەڵگەنامەکان Z - A) ئەشیر تەنیا چەند ڕستەیەکی تەرخان کردووە بۆ باسی کوشتنی موسوڵمانەکان بە دەستی ئەرمەنەکان لە ڤاندا، دەڵێ ئەو تاوانانە ئەسبابی خۆیان هەبووە: پێشتر ئەوەمان گوتوە کە ئەمانە بە درێژایی ژیانیان زۆریان چەشتووە بەدەست ترکەکانەوە. An Armenian physician in Turkey. P ٢٨٥

گرایس کناب نەهاتۆتە سەر باسی کوژراوانی موسوڵمانەکان، لە کتێبەکەیدا: Mission at Van.

٨٠- برۆرەوە سەر بەشی نۆی ئەم کتێبە. بەپێی ڕاپۆرتەکانی (أ.دو)، تیرمیناسیان لیستێکی دوورودرێژ بەناوی ئەو گوندانەی کاولکراون دەخاتە ڕوو، لەوە دەچێ کە ژمارەکانیان زۆر لەوە زۆرترە کە بتوانرێ لە چەند ڕۆژێکدا بسووتێنرێن (٥١ گوند لەچەند ڕۆژێکی کەمدا): تیرمیناسیان. ل٢١٨ – Van ١٩١٥ بەڵام بە هیچ کلۆجێ باسی هیچ یاخیبوونێ ناکات.

٨١- بوهاریان لە کتێبی: The Legendary clash in van. P ١٩ وە هی تریش ئەوە دەگەیەنن کە تیرۆرکردنی (فرامیان و ئیشخان) هۆکاری ڕاستەوخۆی یاخیبوونەکە بووە.

٨٢- تیرمیناسیان لە Van١٩١٥دا دەنووسێ:

(لەسەر ئەوەی سیفدیت بەگ ڕازی نەبووفرامیان مەرەخەسکات وە لە ئەنجامی جموجۆڵی سوپاوە کە لە ٥ نیسان/ ئەپریلەوە هەردوو بەشەکەی ئەرمەنی و موسوڵمانی لە ڤاندا لێك دابڕی، ئارام هاتە سەر ئەوەی کە لە بەرگریکردن لەخۆ زیاتر شتێکی تریان بۆ نەماوەتەوە، ئەم تەجرەبەیەش سەبارەت بە ئەرمەنی ڤانەوە شتێکی تازە نەبوو، لە حوزەیران/یۆنیۆی ١٨٩٦دا تاقیکرابۆوە، وەك ستراتیژێکی هاوبەشی نێوان سێ حیزبە شۆڕشگێڕیە ئەرمەنەکەی – تاشناق و ئەرمیناکان و هانشاك، سەرەڕای ئەمەش شەڕی ئەرمەن و تاتاری ١٩٠٥ - ١٩٠٧ بووە هۆی چاندنی تۆوی دوژمنایەتی لە نێوان ئەرمەن و موسوڵمانەکاندا (ئازەربایجانیەکان) لەزۆر شوێنی تری قەفقاسیا، لەنێو – باکۆ و تەفلیس - هەر ئەو شەڕانەشبوو کە ئەرمەنی ڤان و پەتلیس و مووش و ئەرزڕۆمی جوڵاند و هەتا لە تەبرێزیش هانی دان، تەجرەبەکە سەلماندبووی کە بەرگریکردن گرەوێکی براوەترە لە مل شۆڕکردن. دواجار بەلای هەواڵگری ڕۆژاواوە لە ڤان، بەرگریکردن لە خۆ ببووە مەسەلەیەکی شەرەفمەندی نیشتمانی و ئەخلاقی و سیاسی، ئەمە سەرەڕای مەترسێکانی تۆڵەسەندنەوەی حوکمەتیش لەولاوە بوەستێ.

٨٣- ئەلن و مۆراتۆڤ لە کتێبی: Caucasion Battlefields. P ٢٩٩ نیشارە دەدەن بەوە کە بەشی دەرەك (کەلە چەند کەتیبەیەکی پۆلیسی سەربازی پێکهاتبوو) بەسەرۆکایەتی کازم بەگ و چەند یەکەیەکی تریشی خرابووە سەر، لە پەتلیسەوە هێنران و ئابلۆوقەیەکیان خستبووە سەر دانیشتوانە یاخیبووەکان. بەڵام وئەم دوو نووسەرە بەهەڵەدا چوون، چونکە تۆمارە عوسمانیەکان هیچ شتێك لەبارەی ئەو کەتیبانەی پەتلیسەوە باس ناکەن و تیایاندا نیە و هیچی وایان لە پەتلیس نەبووە تا بەهۆی شۆڕشەکەوە ڕەوانەی ئەوێکانێی بکەن. زۆرتر ئەم دووانە لێیان تێکچڕوە و وادەزانن کە ئەو هێزە پشتیوانانە هەر ئەو دوو کەتیبەیەن کە لە

ئەیار/مایۆ گەیشتن و بە هەرێمی پەتلیسدا تێپەڕیون. گشت فیرقە دەرەکەکە بە جارێ ڕەوانە نەکران، تەنیا یەك کەتیبەی نێررا، کازم بەگیش خۆی بەشەخسی نەچوو بۆ ڤان، لەمبارەیەوە کازم ڕاپۆرتێکی بۆ سەرکردەکانی لە ٢٩ نیسان /ئەپریلدا بەرزکردۆتەوە:

AtASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. K 2820 . DA 69. F. 3. 71

بەڵگەنامەکان ٢٠٠٥:٢ AA ژمارە ٦/ ٤٥١٧، Turk Harbi. P ٥٩٢ F . ٦. H ٥٢٤٠. Kls ٢٢-١

بەڵام ئەلن و مۆراتۆڤ سەرچاوەکانیان دیاری نەکردووە

٨٤- هیفاسور، تیمار و ئیبیسیك، AtASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. K ٢٨٢٠ DA بەڵگەنامەکان:٣٦٩ ٢٠٠٥ . ٣,٧١F.

٨٥- کناب لە کتێبەکەیدا Mission at van .p ٢٦ دەنووسێ کە لە ٢٥ نیسان /ئەپریل دا ئەو پەنابەرانە دەگەیشتن، سەرنجی پەراوێزی ١١٠ لە خوارترەوە بدە.

٨٦- موختاریان لە کتێبی: An Account . pp ٧٧ - ٧٩ بوهاریان لە کتێبی: The Legendary clash in van. P ٣٤

کاریگەرێتی نارنجۆك پیشان دەدەن کە بەکاردەهات، هەروا ڕایشی دەگەیەنن کە یاخیبووەکان چەکی ئەوتۆیان پێبووە کە شان بە شانی ئەوانەی سوپابوون.

٨٧- هەر ئەو دووانەی سەرەوە (بوهاریان، موختاریان) لە کتێبەکانیاندا بەتایبەت دووەمیان، ئیشارە بەوە دەدەن کە سەربازە ترکەکان نە مەشقێکی وایان پێ کرابوو و نەشارەزاشبوون لە شەڕێکی چەتەگەری وادا کە لە هەرێمی ڤاندا ڕووبەڕووی ببوونەوە.

٨٨- سەبارەت بە تۆپ و تۆپخانە، بڕوانە (رافاییل دو نوگالیس) لە کتێبی:

Four years beneath the Crescent (Scribners 1926. p 75 - 81. 83-85. 94: نیویورك)

بۆچونی زۆر دەربارەی ئەو تۆپانە هاتنە گۆڕی، موختاریان دەڵێ گوایە لە یەکی ئایار/مایۆدا ٤٠٠ گوللە تۆپ بەسەر ئەرمەنەکاندا دابارى، لە شەقامەکاندا ١٢ کەسی بێ تاوان کوژران، جا وەك دەردەکەوێ ١٢ کەس بەرامبەر داباریني ٤٠٠ گولله تۆپ کە نراوه پێیانەوه ژمارەیەکی کەمە، خۆ موختاریان کە وەسفێکی فیعلی ئەنجامەکانی ئەو ئاگرکەوتنەوانەمان بۆ دەکات کە بەهۆی تۆپەکانەوە بووە، ئەوا زیانەکان واقیعی ترن (بۆ نموونە وەسفی ئەو بینایانە کە تەقێنراونەتەوە کە ڕێك وەك وەسفەکانی — دونوگالیس - وایە) ئەگەر ئەم وەسفانەی ڕاستبن ئەوا دەبێ بیر لەوە بکرێتەوە کە هێزەکانی عوسمانی تۆپەکانیان بەناو شەقامەکاندا بردووە (ل٨٣ - ٨٤) ئەمەش دەلیلە بۆ ئەوەی ئەو چەکانە بچووك بوون، دەبێ تۆپی شاخاویش بووبن.

سیقدیت تەنیا دوو تۆپی مەیدانی لەژێر دەستدابووه کە بەر لە یاخیبوونەکە وەریگرتبوون، جگە لەو چەکانەش کە فیرقەی دەرەکی گەڕۆك ناردبوونی لە ٤ ئایار/مایۆدا یەك لەمانە تەقیەوە (موختاریان. ل٨٤). گۆسۆیان دەنووسێ: عوسمانێکان بەسایەی ئەو تۆپخانەیەی ناو قەڵا و سیانی ترەوە توانیان پەلاماری ئەو گەڕەکانە بدەن کە ئەرمەنەکان لە شارە کۆنەکەدا گرتبوویان:

(١٠١An Account. P) موختاریان (٢١ The epic story. P)

لەمەدا کە بە گومانە وە باس لە تۆپەکان دەکات، دەڵێ: بۆ سبەی، ترکەکان بەهۆی ئەو دوو تۆپە مەیدانەیانەوە گشت سەنگەرەکانمانیان لە گەڕەکی

ئاراراك تۆپباران کرد، دەبێ عوسمانێکان تۆپخانەیەکیان لە قەڵاکەدا بووبێ، دووانی مەیدانیش و ژمارەیەکیش لە تۆپی بچووکی شاخاوی، لە واقیعیشدا هەرچەندە ناویاننا وە (تۆپخانەی قەڵا) بەڵام، زۆریان تەنیا تۆپی هاوەنی خانبڕ بوون*، جگە لەوەی کە کۆنیش ببوون بەڵام هەر بەکاریان دەهێنان:

Four years beneath the Crescent. P. 84

گۆسۆیانیش لە: The epic story. P ۳۷-۳۸ دەڵێ: پێنج لەو تۆپە هاوەنانە: سیانیان قورس و دووانەکەی تر سووکبوون. ئەناهید تیرمیناسیان وا ڕایدەگەیەنێ کە ١٢ تۆپ بوون (شاخاوی سووکەڵە و تۆپخانەیەکی ناو قەڵاکە، قورس بەڵام کورتهاوێژ) کەچی ناوی تۆپی مەیدانی نابات.

٨٩- بگەڕێوە بۆ بەشی نۆی ئەم کتێبە

٩٠- دونوگالیس لە کتێبەکەیدا (ل ٧٩) دووپاتی دەکاتەوە کە سیفدیت دەیویست زۆرترین ئەرمەنی بێنێتە ناو شارەکەوە، تا خواردن و خۆراکی یاخیبووەکان ڕوو لە کەمبوون بکات، هەروا بە ناڕەزاییەوە دەڵێ کە سەرکردەیی ئەرمەنەکان هەستی بەو مەترسیە کرد و ویستی خۆی لێ لادات، هەتا ڕادەی ئەرمەنەکان تەقەیان لەو پەنابەرانەش دەکرد کە دەیانویست بێنە شارەوە، لێشیان کوشتن (ل٩٢). تیرمیناسیان (ل ٢٣٨ - ٣٩) باس لە کوشتن ناکات، دەڵێ: (ئەو ڕۆژانە ئەهامەتی گەورە گەورە بەسەر خەڵکدا دەهات، لیژنەی سەربازی نەیدەهێشت نان و خواردن بدرێ بەوانەی شەڕ ناکەن و بەرگری ناکەن، برسییە بێ کەڵکەکانیان دەردەکرد، ژمارەی ئەمجۆرە ئەرمەنانەش زۆربوون، ئافرەت و منداڵ کە ترکەکان هێنابوونیان تا

---

* خانبڕ: تفەنگ یان دەمانچە و تۆپ و لەم بابەتانە کە تەقەی زۆر پێ بکرێ خانەکانی ناو لوولەکەی دەسوێ و ئیدی ئەو توانای دورهاوێژیەی نامێنێ، بەمە دەگوترێ (خانبڕبووە) یان گوللەی باش پێ ناهاوێژرێ. ((وەرگێڕ))

شەڕکەرەکانی بێ لاوازکەن، بۆهاریان (ل ٢٤ - ٣١) دەڵێ: سیفیدیت ژمارەیە ئەرمەنی ناردە ناو شار و بەلام هیچ ناڵێ لە بابەت ڕێبەندی گردنیان بۆ هاتنە ناوەوە

٩١- موختاریان p. An Account٦٧

٩٢- هەر ئەو سەرچاوەیە ل٨٧

٩٣- ئەگەر بشکانایە و هەلاتنایە، دەچوونە ناو ئێران، ئەگەرێکبوو و خرابوود بەردەم، لە کاتێکدا قانیان لەدەستچوایە، بەلام وەك دەردەکەت ئەمە سەرکێشیەکی خوازراو نەبوو.

٩٤- سەرچاوە عوسمانیەکان ئەوە دەگەیەنن کە شەڕەکە کاتێ هەلگیرسا کە ئەرمەنەکان کەوتنە تەقەکردن لە مەخفەرەکانی سەرسنور، لە بەرامبەر ئەمە ئەرمەنەکانیش دەلێن: نەخێر، کاتێبوو کە تاقمێ ترك پەلاماری گەڕەکی ئەرمەنەکانی ناو شارە کۆنەکەیان دا، شەڕ لە گاردنەوە دەستی پێ کردبوو بەر لەوەی بتەنێتەوە بۆ بەشە کۆنەکەی شار.

٩٥- ئەنجومەنی ئەرمەنی پێشتر پلانی ئاگرتیبەردانەکانی دانابوو ئەوەش بە پاڵنەری سەربازی، نەك شتەکە ڕێکەوت بووبێ، (بە پێی پلانەکانمان بۆ بەرگریکردن، هەر لەگەڵ دەستپێکردنی شەڕدا دەبێ ئەم بینایانە کاول کرێن، چونکە لەوانەیە سەنگەرەکانی بەرگریکردنمان لاوازکەن، لە حالەتێکدا ئەگەر نەتەقێنرێتەوە: بینای پۆستە و بروسکە، بینای ریجیە – ئینحساری تووتن - و بانکەکە، بیناکانی شارەداری و تەندروستی، مەلبەندی پۆلیسی ناوشار، باروتخانە و عەمباری چەك، عەمباری کەرەستە و ئەدەواتی سەربازی، بینای دادگە، سەبارەت بەو دوو بینایەی دوایی دەبوو سەرەتا هەوڵی گرتنیان بدرێ، بەلام کە نەتوانرا ئەمە بکرێ، ئیتر سووتاندنیان زەرووری بوو):

گۆسۆیان: The Epic story PP١١ - ١٢ – ٢٢ - ٢٣

ATASE Arsivi .I. Dunya Harbi kolleksiyonu k- ٩٦-
٢٨٢٠ D - A ٦٩ -F ٢ - ٤١

بەلگەنامەکان ٢٠٠٢ - ٢٠ نیسان/ئە پەریلی ١٩١٥

گۆسۆیان دەڵێ: پەنابەرە موسڵمانەکانیش پەنایان دەبردە بەر بەشی موسڵمانی گاردن، سەرەڕای ئەمەش سەرچاوە عوسمانیەکان ئەمەی تێدا نیە، لەوە دەچێ گرتنەبەری ئەو ڕێگەیە شیاو نەبووبێ چونکە دەبوو ئەوان بە ناو ئەرمەنەکاندا تێ بپەڕینایە، کە ئەمەش ستەمبوو.

٩٧- سەڵتەنەی عوسمانی، Aspiraton et agissements. P ٢٦٩

٩٨- Turk Harbi. P ٥٩٢ کتێبەکەی گوسویان جزمێکە تاڕادەیەکی زۆر باس لە پەلامارەکانی ئەرمەنەوە دەکات لە بەشەکۆنەکەی شاردا، هەروا پەلاماردانی قەلاش.

٩٩- Turk Harbi. P ٥٩٢ .ATASE arsivi F ٧ - ١٠٠

١٠٠-موختاریان: The Epic story. P ١٣ An account. Pp /٧٧ - ٨٢

١٠١- دونوگالیس Four years... p ٧٦ بەپێی بەلگەکانی ناوخۆ لەوە دەچێ کە دونوگالیس بە زۆری زانیاریەکانی لە (کتێبی شین)ەوە blue book وەرگرتبێ یا لەوانەیە ئەفسەرێکی لێهاتووی سوپابووبێ، بەلام لە دوو توێی نوسینەکانیدا وا دیارە تووشی بەدگومانی و بێباوەڕی بووبێ هەروا خۆبەزلزانین، لە گشت کتێبەکەیدا باس لەوە دەکات کە چۆن بەرپرسێ یان هەندێ کەسی تر ویستویانە تیرۆری بکەن و گشت جارێ سەرکەوتوو نەبوون لە هەوڵەکەیاندا، وە تەنیا دونوگالیس نەبێ ئیتر کەسی دی تەکتیکە شیاوە سەربازیەکان نازانێ، بەلام بە تەواوی شیکردنەوەکانی بۆ کەسەکان هەر متمانەیان پێ ناکرێ و جێی باوەڕنین.

١٠٢- تیرمیناسیان Van ١٩١٥ p. ٢٢٩

١٠٣- سەرچاوەی تیرمیناسیان دیاری نەکراوە. سەرژمێریەکان لەو کتێبانەدا بڵاوکراونەتەوە کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا زیاتر بەکارهاتوون بەڵام دەرەنجامەکان ڕێك وەك ئەوانەن کە لە کتێبەکەی موختاریاندایە و هەروا بوهاریانیش. لەوانەیە ئەوەی موختاریان سەرچاوەیەکی ئەساسی ئەوانی تر بێ کە زانیاریەکانیان لێ وەرگرتووە.

١٠٤- گۆسۆیان: The epic story. P ١٢جیاوازی ناکات لە نێوان شەڕکەرەکان و دانیشتوانە ئەرمەنەکەدا، ژمارەی ئەرمەن لە شارەکەدا بە ٢٥٠٠ کەس دەخەملێنێ و باس لە ١٠٠٠ پەنابەری ئەرمەنیش دەکات کە لەسەرەتای بەزمەکەوە هاتنە ناو شارەکەوە.

١٠٥- History of the ARF جزمی سێ، باسی سەرتاپای هێزە ئەرمەنیەکە دەکات لە ڤاندا.

١٠٦- کتێبی: Mission at van . p ٢٥ناوهێنانی کتێبی (شەڕکەرە مەشق پێکراوەکان) بەتایبەت زۆر گرنگە.

١٠٧- موختاریان An Account . p ١١٦

١٠٨- هەر بۆ نموونە بڕوانە ستایشی هەریەك لە (ئالن و موراتوڤ) بۆ شەڕکەرە عوسمانیەکان، هەرچەندە جاری وا بووە سەرکردەکانیان لەو ستایشکردنە بەدەرناوە، بۆ نموونە: دەبێ سڵاو ئاڕاستەی سەری ڤامیشکەین، لە مێژوودا یادی بکەینەوە، بەو پێیەی پڕە لە گیانی ئازایی شەڕکەری تورك (ل٢٨٥).

١٠٩- تیرمیناسیان. ل٢٢٩

١١٠- داسنابیدیان دەنووسێ و دەڵێ: ١٥٠٠٠ - ٢٠٠٠٠ هەزار پەنابەری ئەرمەنی لە ڤانا بوون: History of the ARF جزمی سێ، گرایس کناب لە Mission at van . p ٣٥ دەڵێ: لە گاردندا ژمارەی دانیشتوانی ئەرمەن لە ٢٠ نیسان /ئەپریل گەیشتە نێزیکەی ٢٠٠٠٠ هەزار کەس، دوایی ١٠٠٠٠

هەزاری تر هاتنە سەرباری ئەو ژمارەیە (ل٢٨). بەپێی موختاریانیش (ل٦٢) ١٠٠٠٠ هەزار جوتیاری ئەرمەن لەتەنیا ڕۆژێکدا ڕژانە ناو شارەکەوە بۆ گەڕەکی گاردن، ئەمە لە ٢٥ نیسان /ئەپریلدا.

وەك دەردەکەوێ ناکرێ متمانە بەم قسانە بکرێ، بەلآم خۆ نیشانەن بۆ بوونی پەنابەر و ئاوارەیەکی زۆر لەو گەڕەکی گاردنەدا. بوهاریان (ل ٢٤-٣١) وای داناوە کە ١٠٠٠٠ هەزار پەنابەر لە لادێکانی دەوروبەری کێوی (فاراك)ەوە هاتون و کۆی ئەو پەنابەرانەشی بە دەیان هەزار کەس داناوە.

١١١- بۆ نموونە: ئەو هێزە ٧٠٠ کەسیەی کە لە ٢٢ ئەیلوول/ سایتەمبر بە پێی سەرچاوەی ئەرمەنی و عوسمانیکان، ویستویانە قەلآکە بگرن، لە ڕاستیدا دەبێ ئەندام وسوێند خۆر بووبن لە تاشناقدا، فێرار و مەشقپێکراو بووبن، لە ٢٢ ئەیلوول/ساپتەمبرەوە ئەمانە شارەزا و هەڵبژاردەی ئەرمەنەکانبوون، هەر وەك ئەو هێزە ئاسمانیە تایبەتە بەریتانیەی کە بە (SAS) ناو دەبرا یا (هێزە تایبەتەکان)ی ناو لەشکری ئامریکا (مارینز - أ.ب).

١١٢- نەفیرە گشتیەکە بۆ چەك هەڵگرتن و شەڕکردن گشت کەسێکی ئەرمەنی دەگرتەوە، بەبێ جیاوازی لە پلە و پایەی کۆمەلآیەتی و ڕەگەز و تەمەنی، شەڕەکە شەڕی گشت ئەو گەلە بوو (تیرمیناسیان: VAN 1915.P229 . ئەوەشی پەیوەندی بە نەفیرە گشتیەکەی ئەرمەنەوەیە بڕوانە: گۆسۆیان: The epic story. P 29-30 کە وەسفی ئەو شەڕکەرە خۆبەخشانە دەکا و باس لە لیژنەکانی یارمەتیدەر دەکات کە مەسەلەی دابینکردن و چاککردنەوەی چەکیان بەجێ دەگەیاند و بینا و جێگەیان دەستەبەردەکرد. هەتا (دانیال)ی قەشەش بەشداری شەڕەکەی دەکرد(ل ٣٥). موختاریان لە : An Account p112 باس لەو ٨٠٠ وەستای بیناسازیە دەکات کە سەنگەر و قایمکاریەکانیان لە گاردندا

دروستدەكرد، دەڵێ چوار یەكی ئەو چەكانە جوتیارە پەنابەرەكان هاوردبوویان لەتەك خۆیاندا و بە دەست شەڕكەرانەوەبوو.

١١٣- دو نو گالیس Four years... p ٧٤

١١٤- بڕوانەرە باسی (كۆتاییەكە لە – ڤان -دا) لەم بەشەدا.

١١٥- Turk Harbi. P ٥٩٢، ١٢٠٠ بۆ ١٣٠٠ گومیتادشی كوردی نیشانچی شەڕكەری چاك بەتایبەت لە دەستەویەخەدا، بەڵام لەشەڕی سەربازی دیسپلینیدا كەڵكێكی ئەوتۆیان نەبوو، چونكە نیزام و دیسپلینیان بەلاوە نەبوو. دو نو گالیس: Four years... p ٧٥

١١٦- هەر ئەو سەرچاوەیەی پێشوو.

١١٧- فایلی ٢٤٥٦/١٩٥ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ١٠ كانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٤

١١٨- دو نو گالیس: Four years... p ٦٨

١١٩- تیرميناسیانیش خەمڵاندنەكەی موختاریان باسناكات كە گوایە ٤٠ تفەنگ و ٣٦٠٠٠ هەزار فیشەك (بەو پیاوانە بووە كە تایبەت لەلای ئارام پاسەوانی تایبەتی بوون یان لەژێر فەرمانی سەركردەیی بەرگری و دەزگەی تردابوون). ئەمە بەدەرە لەو ژمارانەی باسی كردون كە ٥٠٥ تفەنگ و ٧٤٨٢٤ فیشەك بووە، وە ٢٠٠٠٠ فیشەكی تریشی باس نەكردووە كە لە عەمبارەكانی یەكیەتی شۆڕشگێڕانی ئەرمەندا بووە (موختاریان: An Account. P ١١٢)

١٢٠- لە كتێبی: The epic story. P ١٣ گۆسۆیان لەسەری دەڕوا و دەڵێ: لە دوایيدا ٧٠٠٠ فیشەكی تر نرایە سەر ئەو ژمارەیە، چەخماخ سازەكانیان ١٢٠٠٠ هەزار فیشەكی تریان داگرتەوە، هەر لە گەرمەی شەڕەكەدا، شەش بۆمبای گەورە و شەشی مامناوەند و چواری بچووكیش لە دەستدابوو، ئینجا هەر لە گەرمەی شەڕەكەدا ٣٠٠ ڕەتڵ بارود لە پاشماوەی بۆمبا نەتەقیوەكانی ترك (پووچەڵەكان) كۆكرایەوە. تیرميناسیان باس لەوە

ناکات کە لە کوێوە دەستخرابوو بەڵام برێکی جیاوازتر باس دەکات: عەمبارە چەکی ئەرمەن لە شارەکەدا زۆر کەمبوو، لە ۱۰۰ تفەنگ و ۲۱۰ دەمانچەی ماوزەر و ٦۰۰۰۰ هەزار فیشەك زیاتر نەبوو. ل ۲۲٥.

۱۲۱- فایلی ۲۷۸۳/۳۷۱ لە مۆلینو - سیل بۆ لۆدز، ڤان ٤ نیسان/ئەپریل ۱۹۱۳، فایلی ۲۱۳۰/۳۷۱ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ۱۰ کانوونی دوو/یەنایر ۱۹۱٤.

۱۲۲- فایلی ۲۱۳۰/۳۷۱ لە سمیس بۆ مالیێ، ڤان ۱۰ کانوونی دوو/ یەنایر ۱۹۱٤.

۱۲۳- مەحاڵە ژمارەی ئەو چەکە دەستیانەی تیرمیناسیان باسی کردون بزانرێ. لەهەقیقەتدا ئەوانە ڕەشاشبوون.

۱۲٤- بڕوانە بەشی حەوتەم.

۱۲٥- یەکەکانی (بیس) لە لقەکانی سوپای نیزامی (nizam) پێکهاتبوون سەرەرای یەکەی یەدەگیش، دەشبێ وا دانرێن کە کەمتر چالاکبوون لە لقە نیزامیەکانی تر.

۱۲٦- بێجگە لە (دروزینا) یەك کەتیبەش لەوێ دایکوتابوو، ڕووسەکانیش شەش کەتیبەی تریان هێنا و دوو بەتالیۆنی قۆزاقیش (ئالن و موراتۆڤ Caucasion Battlefields. P ۲۹۸

۱۲۷- Turk Harbi. P ٥۹۳ وە ئالن و موراتۆڤ . ل ۲۹٦ - ۹۹

۱۲۹- گشت ئەندامەکانی بەشی دەرەك شەڕیان نەدەکرد، بەڵام لە ئیش و کارەکانی تردا جێی سەربازەکانی سیفدیت بەگیان گرتبۆوە، بەتایبەت لە پاراستن و پاسەوانی گوزەرگەکان کە هاتوچۆی لێوە دەکرا، بەپێی پیلانی عوسمانیێکان دەبوایە سەربازەکان ئەو ئەرکەیان ببینیایە، بەڵام لەناو ڤاندا مەشغەڵەتی تریان هەبوو، گەر بکرایە لە شوێنەکانی خۆیان بوونایە لەسەر سنوور، ئەوا بەشی دەرەك دەیتوانی خۆی تەرخانکا بۆ هێزەکەی خەلیل.

۱۳۰- ATASE Arsivi (AA) No. ٤/۳٦۷۱ Kls. H-۲۹٥۰، F ۱۳ . ۱ - ۱۰٦ H ۱۳and: F ۱. - ۱۰۹ Turk Harbi. P ٥۹۲.

١٣١- ATASE Arsivi . I Dunya Harbi Kolleksiyonu .
٧٩ - ٦٧٨Turk Harbi. Pp

١٣٢- ٢٩٥KIS ١AA.F - ٣٥ Turk Harbi. Pp ٦٧٨. - ٧٩

١٣٣- هەر ئەو سەرچاوەیەی پێشوو.

١٣٤- ١ - ٣٠. ١F-D٢٨. ٦ K .٥٢٤٠ ATASE Arsivi. I Dunya .
Harbi Kolleksiyonu

١٣٥- هەر ئەو سەرچاوەیە: ٤٤K D .٢٠٧ F .٢

١٣٦- هەندێ سەرچاوەش دەڵێن گوایە ١٢ بەلەم بووە.

١٣٧- أ.سوسلو، ج. ئوگون،ت. سەردار،

Vn, Bitlis, Mus ve Kars`taki Ermeni Katliam;ari van Yuzuncu Yil Universitesi 1994. p 20 ئەنکەرە:

Ermeniler Tarafindan Yapilan Katliam Belgeleri (1914- 1919) Basbakanlik Devler Arsivleri Genel کتێبی

یەکەم، ئەنکەرە:

Mudurlugu, Osmanli Arsivi (Daire Baskanligi. 2001)

١٣٨- ٦٧٨Turk Harbi. P ١. F - ١٦٣ AA .

١٣٩- ئالن و مۆراتوف: ٦٧٧Turk Harbi. Pp - ٧٨

١٤٠- ٣F - ٧١ A - D .٦٩ K .٢٨٢٠ ATASE Arsivi: .٢ .٢٠٠٥

١٤١- هەر ئەو سەرچاوەیە.

١٤٢- سەبارەت بە جموجۆڵی سەربازەکان، بڕوانە ئەو وەسفە دوورودرێژەی وا لە : ٦٧٦Turk Harbi. Pp - ٨٨

وە پوختەکەشی کە وا لە کتێبی ئالن و مۆراتوف دا ل ٢٩٩ - ٣٠١

١٤٣ ATASE Arsivi.I Duniya Harbi Kolleksiyonu. K.
٢٩٥٠ - ١٤D F .٦٢-١

١٤٤- ئۆراس: ٨٦٣The Armenians in History. P

١٤٥- ٢٠٠٣ دۆلاری ئامریکایی، ئەمە بە پێی هاوکێشەی (کۆی ئەنجامی تاکە یەك کەس لەناوخۆدا) حسێبکراوە، لەوانەیە هاوکێشەی حیسابی تر بمانگەیەنێتە بڕی پارەی زۆرتر یا کەمتر:

http://eh.net/hmit/saknesIV/History/Money.

//:http htmwww.roots - 9

١٤٦- ATASE Arsivi, K ١٤٨٨ .F ٢ - ٥

١٤٧- بە ئاشکرا دەرکەوت کە ئەو پشێوی و ئاژاوانەی عەشایرەکان لەناو خاکی عوسمانیدا دەیانئنایەوە، گشتیان لە بەرژەوەندی ڕووسیا بوون، بەلام ئەوە بە زەحمەت دەزانرێ کە ئاخۆ ڕووسیا چۆنچۆنی سوودمەند ببوو لەو پشێوی و ئاژاوانەی ناو ئێران. بەزۆریش ئەوانە لە ناو پلانەکانی ڕووسدا نەبوون. بڕوانە ئالن و مۆراتوف. ل ٢٩٥.

١٤٨- بگەڕێوە بۆ باسی (ڕەوشی سەربازی ناوچەکە) لە سەرەتای ئەم بەشەماندا.

١٤٩- ئالن و مۆراتوف لیستێکی ١٢ بەشی لە ڕۆژهەلاتدا دەخەنەڕوو، بەلام ژمارە فیعلیەکان زۆر لەوە نزمترن کە ئەم قسەیە بۆی دەچێ، بۆ زانینی تیلاییەك لە گۆڕان و پەرەسەندنی هێزی عوسمانی لەدوای سەری قامیش بڕوانە: TURK HARBI. PP ٥٣٩ - ٨٤

زانیاری دەربارەی ژمارەی هێزەکانی عوسمانی زۆر نادیار و تەمومژاوی بوو، بۆیە هەر ژمارەیە بگوترێ تا ڕادەیەکی زۆر تەنیا خەملاندن و تەقریبیە، مەحالە ژمارەی سەربازە غەیرە نیزامیەکان بزانرێ بە ئەفرادەکانی عەشایرە کوردەکانیشەوە.

١٥٠- بڕۆرەوە بۆ سەر بەشی نۆیەم لەم کتێبەدا.

١٥١- هەروەها.

١٥٢- ئالن و مۆراتوف. ل ٢٩٩

١٥٣- کورگانۆف لە کتێبی: Lapurticipation des Armenians a

۲۱ la Guere Mondiale, p

باس لەو سوودە گەورەیەی چاوەڵخەرە ئەرمەنەکان دەکات کە بە سوپای ڕووسیان گەیاندووە.

۱۵٤- ئەم ژمارەیە ئەو ۲۰۰ پیاوە دەگرێتە کە لە ڤانەوە ڕەوانە کران، ژمارەی ڕووس و عوسمانێکان تەقریبیە، ئەو تەلەفیاتانە ناگرێتەوە کە لە شەڕەکاندا لێیان دەکەوت.

۱۵۵- ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. K-۲۸۲۰ – D.A ,۶۹ F. ۲ - ۷

۱۵٦- عەبدولقادر بەسەرکردەی سوارەی عەشایرەکان دانرا، نێزیکەی ۱۸۰۰ هەزار کەسێك دەبوون، ئەمانە هەر لە نەفیرەکەی پێش جەنگەوە هاتبوونە ژێر چەکەوە و لە ڕیزدا بوون، چاوەڕوانی ژمارەی تریشیان لێ دەکرا کە بێن و چەك هەڵگرن.

۱۵۷- بە پشتبەستن بە ڕاپۆرتی جاسووسە ئەرمەنەکان و پاش ئاگابوون لە ڕەوشی ڤان، ژەنراڵ (یۆدنیك)ی ڕووسی بڕیاریدا کە باری ئەو شارە برەخسێنێ. لە مانگی ئادار/مارسەوە چوار بەتالیۆنی (دروزینی) ئەرمەنی لە بایازید مۆڵدرابوون، یودنیك کە هێزەکەی بریتی بوو لە نیشتیمانیە توندڕۆو بەهێزەکان، لیوای (ترانسبیقالیا)ی قوزاقی خستە سەر کە ژەنراڵ (تروخین) سەرکردەیانبوو، جا ئەم ئەفسەرە فەرمانیدا بە تێپەڕین بە دەربەندی (ئالا داغ)ی تاباریزدا و پێشەوە چوون ڕووە و (بگریکالە)و (ڤان). (ئالن و مۆراتوڤ ل ۲۹۹).

بەشی نۆیەم
کوشتار و کاولکاری لە ڤان

کوشت و کوشتاری بە کۆمەڵ و کاولکاری لەو کاتەوە لەشاری ڤاندا دەستی پێکرد کە یاخیبوونی ئەرمەنەکان سەریهەڵدا[1]، خۆ بەر لەمەش کوشتن شتێکی سەیر نەبوو لەو شارەدا بەڵام لە سایەی یاخیبووندا بووە درندەیی و وەحشیگەریەکی بێوێنە، دوای کەمێ لە بەرپابوونی، شۆڕشەکە سیمایەکی تایفەیی لەخۆگرت، وەك جاران ململانێی نێوان شۆڕشگێران و دەوڵەتی عوسمانی وە یان لەنێوان شۆڕشگێران و عەشایرە کوردەکاندا نەبوو.

سیاسەی شۆڕشگێران کە درێژەی کێشا و بەری خۆیشی هەبوو، لەسەر بنەمای جیاوازیکردن بوو لەنێوان دوو تایفە و هەتا لەنێوان دوو کۆمەڵ لەسەر ئاستێکی جوگرافی، بە پاڵیشیا سیاسەی کۆکردنەوەی دانیشتوانە ئەرمەنەکان، رێك وەك لە (رێنماییەکانی بەرگریکردن لەخۆ)دا هاتبوو، بەدویدا زنجیرەیە پەلامار و دژە پەلامار، کوشتار و دژە کوشتار.

وەك لە رۆژانی یاخیبوونی یەکەمدا پێشبینی دەکرا، خوێنڕشتنەکە زۆرتر لەو شوێنانەدا بوو کە شۆڕشەکە تیایدا گەرم و گوڕبوو، وەك: ناوچەکانی بشکالە – دیر - جاتاك – غیفاش و هفاسور. سەرەتا پەلاماری بنکەکانی دەرەك دەدراو دوایی گوندەکانیش، بنکەکانی دەرەك ئامانجی ئاسانبوون، بەزۆری ٥ یان ئەوپەڕی ١٠ پیاوی تێدابوو بە چەکی سووکەوە[2].

کە ئەو دەرەکانە دەنێرران بۆ گرتنی سەربازی تازە یان گرتنەوەی

فیرارەکان، یان کۆکردنەوەی باج لە ئەرمەنە لادێییەکان، ناوە بەناو ورەور و وردە شەڕ دەقەوما، چەکی دەستی ئەرمەنەکان تفەنگ و دەمانچەی ئالی و نارنجۆك و دینامیت بوو، لە گوندە موسوڵمانەکانیشدا نارنجۆك بەکاردەهات[٣]. لەبەرامبەر ئەمەدا هێزەکانی دەوڵەت لە بەکارهێنانی هێزی قورسدا نەدەپرنگانەوە بە کاولکردنی خانووی خێزانە فیرارەکانیشەوە. یان تدواوی ئەو گوندانەی بەشداری هەڵگەڕانەوەکەیان لە حوکمەت دەکرد، ئەنجامی ئەم شەڕ و پێکادانانەش کوشتن و لەناوچوونی ژمارەیە لە پیاوەکانی دەرەك و شۆڕشگێران و گوندنشینانی موسوڵمان و ئەرمەنەکانبوو[٤].

کوشتارە گەورەکانی یەکەمجار لە موسوڵمانە مەدەنیەکان کە لە سەرەتای جەنگدابوو کاتێ ڕویاندا کە ڕووسەکان ناوچەکانی بشکاولە و دیر و سارایان گرت[٥].

لە تشرینی دوو /نۆڤامبری ١٩١٤ بەر لەوەی ڕووسەکان بێن و پامالی دەفەرەکە بکەن، هێزە کەمەکانی عوسمانی لەو ناوانە کشانەوە، تاقم و دەستەی یاخیبووی ئەرمەنەکانی ناوخۆ و ئەوانەشی لە ئێرانەوە هاتبوون کەوتنە پەلاماردانی گوندی کوردەکان و دانیشتوانی دیر و بشکالە[٦]. لە گەلێ گوندی دڵگیرکراو پەلامار و دەستدرێژی بەکۆمەڵ دەکرایە سەر ئافرەتەکان، نێرینەکانیش گشتیان دەکوژران، شارەکانی (دیر، بشکالە و سارای) تالان و برۆ و کوشتنی زۆریان بەخۆوە دی.

ئەم ڕوداوانە نموونەن بۆ ئەوەی بزانی لە ناوچەکانی تریشدا چی قەوماوە، سەرەتا بەرپرسان و سەرباز و دەرەك دەکوژران، ئینجا دزی و تالانکردن دەستی پێ دەکرد، گفتیان دەدا بە موسوڵمانەکان کە ئەگەر دەستبەرداری پارە و نەختینەکانیان ببن ئەوا دەستیان بۆ نابرێ، بەڵام گفت و بەڵێنێکی ئاوا بە دەگمەن دەبرایە سەر. گەنجەکان کە لە تەمەنی ئەوەدابوون دەستیان چەك بگرێ دەکوژران بەڵام ژنەکان لاقە دەکران. لە

گوندێکی گەورەی نزیک بە سارای خەڵکەکەی ڕاپێچی ناو مزگەوتەکەی کران و دوایی ئاگریان نا بە مزگەوتەکەوە و ئەوانەشی تێیدابوون، بە تەواوی ژمارەی ڕزگاربووانی ئەو بێویژدانییە نازانرێ بەڵام هەرچۆنێبێ درندەیی ئەوانە پیشاندەدات. هەر بۆ نموونە: لە یەك لە گوندەکانی دیر زیاد لە ٤٠٠ کچ و ژن پەلاماردران و لاقەیان کرا.[٧]

خۆ کە لە کانوونی یەك/ دیسامبری ١٩١٤ ڕووسەکان لە دیر و بشکالە کشانەوە زوربەی دانیشتوانە ئەرمەنەکەی لەگەڵ سەربازە ڕووسەکان هەڵاتن و لە ترسی تۆڵەسەندنەوە لێیان چونە ئێرانەوە، ناهەقیشیان نەبوو، چونکە ڕووسەکان هەرچی بینا و فەرمانگەی دەوڵەتە بەر لەوەی بڕۆن کاولیان کرد، عەشایری کورد و مەدەنی ناوخۆ ژمارەیەکی زۆر لەو ئەرمەنانەی مابوونەوە یان هێشتا لە ڕێگەدابوون گۆشا و گۆش سەرەیان دەبڕین[٨].

لە شەڕەکانی سەر سنووردا ئەرمەن و موسوڵمانێکی فرە تیاچوون. قەت جیاوازی نەکراوە لە نێوان شەڕکەرێك و کەسێکی مەدەنیدا کە بێ چەك بووە و تاوانی نەبووە. زوربەی نێرینە، ئیتر لە هەچ لایەکبێ چەکداربوون و لە شەڕکردندا بەشداربوون، ئەوانەش کە نەیاندەتوانی شەڕ بکەن ئەوا لەناو تەقوتۆقدا پێوەدەبوون و دەبوونە قوربانی. بۆ نموونە: لە تشرینی دوو/ نۆڤامبری ١٩١٤ کە ڕووسەکان لە (دیر) کشانەوە، ئەرمەن سەنگەریان لێ دا و ڕۆژێکی تەواو بەر لەوەی بکشێنەوە ناو ئێران بەربەرەکانی سەربازە عوسمانییەکانیان کرد[٩].

هۆکاری پشت ئەم پەلامار و دەستدرێژییانە بەزۆری لە مەبەستە شۆڕشگێڕیەکانی تێپەڕاندبوو، بەشێکبوو لە پلانی مەچەك نەرمکردن کە سوپای ڕووس دایڕشتبوو، چونکە کە ئاوارە و پەنابەرانیان دەکردە سەر ڕێگە و بانەکان ئیتر ئیدارەی هەرێمی ڤان شپرزە دەبوو و دەشێوا، دیسان ناستەنگێکیشبوون لە سەرەڕێی جموجۆڵە سەربازیەکاندا[١٠].

هەتا یاخیبوونەکە درێژەی بکێشایە ئاستی کاردانەوەی عوسمانیەکانیش بەرزتر دەبۆوە. بە کۆتایی شوبات/ فەبرایری ١٩١٥ لە زورەبەی ناوچەکانی هەرێمەکە دەرەك و چەند یەکەیەکی بچووکی سەربازی لە شەڕدابوون، بە تایبەت لە (جاتاك، هافاسوور و تیمار)، بیناکانی دەوڵەت داگیردەکران و چی گوندی موسوڵمانانبوو دەسووتێنرا و خەڵکەکەشیان دەکوشت".

عوسمانێکان لەو شەڕانەدا سەرنەدەکەوتن، بەوەدا کە ژمارەیەکی زۆر لە دەرەکی گەرۆکی ڤان دەنێررانە جاتاك و دوایی بۆ ڤان، ئەمانە لەتەك سەربازەکانی ڤاندا توانیان دەستگرن بەسەر شۆڕشی هافاسوور و تیماردا، هەرچەندە فەتاوقەت عوسمانێکان نەیانتوانی شۆڕشەکەی جاتاك یان ئەوەی پاڵ سارای دامرکێننەوە، گومانی تێدا نییە کە ئەو شێوازەی سەربازەکان گرتبوویانە بەر وەحشیانەبوو، بە دەستووری شێوازی شۆڕشگێڕەکان.

• مەبەستەکان

سەرچاوە ئەرمەنیەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە گشت دەستدرێژویەکانی عوسمانیەکان بۆ سەر ئەرمەن لە خۆڕا و بێ بیانووبوون، چونکە هیچ یاخیبوونێك لەناواندا نەبوو تا ئەوە بکەن، ئەم سەرچاوانە وا وەسفی ئەوە دەکەن کە ڕویدا گوایە تەنیا پەلامارو شاڵاوی ڕوتبوون بۆ سەر ئەرمەنەکان و هیچی تر.

شەڕەکەی ئەرمەنیش تەنیا بەرگریکردنێك بوو لەخۆ.

عوسمانیەکان سووسە و چرپەی شۆڕشێکیان بیستبوو، لە بەڵگەنامە و نووسینە نهێنیەکانیشیاندا دیارە کە باس لە خۆئامادەکردنی ئەرمەن دەکەن بۆی، تەنیا کەسێك باوەڕ بەوە دەکات کە عوسمانیەکان درۆیان لەگەڵ خۆیاندا دەکرد و خۆیان دەخەڵەتاند کە بیگوتبا شۆڕش نەبوو و هەقیقەتێکی واقیعیش نەبوو. جگە لەمەش وەسفکردنی هێرشەکانی

عوسمانیـان بـۆ سـەر ئەرمـەن کـە بـە (کوشـتارێکی شـێتانە) دادەنـرێ لـەو بۆچوونەوەیە کـە : سـووك و ئاسان بڕیاریانـدابوو بەهـەر نـرخێکبێ و هـەر چۆنێکبێ ئەرمەن فڕکەن و قەلاچۆیانکەن. لەکاتێکدا ئەم بۆچوونە لـە هیچ بەڵگەنامەیەکی عوسمانیەکاندا نەبوونی هەیە و نە ڕەنگی داوەتەوە.

یـان دەگـوترا کـە: بـەرەی شـەڕەکان زۆرموحتـاجی سـەربازبوون کەچی ئەوان لەباتی ئەمە ڕاوە ئەرمـەنیان پـێ دەکـردن. کـە پەیوەندیـەکی تونـد و بەهێز لـە پشت بـەرەکانی شـەڕەوە گـەلێ پێویسـتر بـوو، ئـەوان شـەڕێکی نـاوخۆیی وایـان هەڵگیرساند کـە گـەورەترین زیـانی پـێ گەیانـدن، کـورت و پوخـت گـەر بمانـەوێ بـاوەڕ بـە سەرچاوە ئەرمەنیـەکان بکـەین دەبـێ وای دانـێین کـە ئەولەویـەتی عوسمانیـەکان ئەرمـەن قـڕان بـووە هـەتا ئەگـەرەکو جەنگەکەش بدۆڕێنن. ئەمەش شتێکە بێ ماناو دور لە لۆژیکە.

لـە سەرچاوە ئەرمەنیەکانـدا و لـەو ڕاپۆرتانـەی کـە بـاس لـە کوشـتاری ئەرمەنـەوە دەکـەن، ئـەو بۆچـونەیان تیـا زاڵـە کـە گوایـە عوسمانیـەکان خوێنڕێژێکی دڵڕەقو بێ بەزەیین[١٢]. هێزە عوسمانیەکان بەوە تاوانبارن کە لە پێنج ناوچەدا ئەرمەنە بێ وەیە بەوەفاکانیان سەر بڕیوە: هافاسوور، تیمار، بشکالە، جاتاك، سارای. بەڵگەنامـە عوسمانیـەکانیش بەتایبـەت ئـەم ناوچانـە بەوە دەدەنە قەڵەم کە بنکە و قەڵای یاخیبووەکان بوون.

بـەپێی ڕوونکردنـەوەکانی عوسـمانی یەکـەم کـەڕەت کـە ئەرمەنـەکان یـاخیبوون دەستیانداوەتە کوشـتنی بەرپرسـان و پیـاوانی دەرەك و لادێییـە موسـوڵمانەکان، پاشـان سـەرباز و دەرەك بـە پـەلاماردانی ئـەوان وەڵامیـان داونەوە.

دەقە عوسمانیەکەی ئەم چیرۆکە هـەر تـەنیا بـە بەڵگـەوە نییـە، بـەڵکو لۆژیکیشە و کارەکانی فیرقەی دەرەکی گەڕۆك ئەمـە دەسەلمێنن. وا بڕیاربوو ئەم فیرقەیە لە شەڕەکەی (خەلیل پاشا)دا لەناو ئێران بەشدار بن، بۆ ئەو

شەڕە زۆریش پێویستیان بەم فیرقەیە بووە، بە نەچوونیان شەڕەکە بە بارێکی تردا دەشکایەوە. دەوڵەت بەشێکی زۆری ئەم فیرقەیەی نارد بۆ جاتاك، بەڵام تا ئەو ڕاستیە نەسەلێنرا کە یاخیبوونێك سەری هەڵداوە فەرمانی چوونەکەی بۆ نەهات. سەرچاوە ئەرمەنیەکان خۆیان ئەوەیان گەیاندروە کە پەلاماری عوسمانیان لە (هافاسوور، تیمار) لە ١٩ نیسان/ئەپریل دوای ماوەیە لە دەستپێکردنی یاخیبوونەکە دەستی پێکرد، بەر لە شۆڕش لە شاری ڤان بە ڕۆژێك.

لە واقیعیشدا وبە پێچەوانەی ئەوەی سەرچاوە ئەرمەنیەکان دەیڵێن، زوربەی پەلامارەکان لە هافاسوور و تیمار پاش چەند ڕۆژێك بوون لە دەستپێکردنی شۆڕشی ڤان. یانی کە دەرەکەکان گەیشتبوون. بێگومان عوسمانێکان ویستوویانە پێشتر لەمە بەگژ یاخیبوواندا بچنەوە، بەڵام ئەوەندە سەربازیان بە دەستەوە نەبووە.

ئەگەر عوسمانێکان بە گژ شۆڕشگێراندا چووبنەوە ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە ژمارەیەکی زۆری ئەرمەنی بێ تاوان تیا نەچوون، دەبێ تۆڵە سەندن و رق و کینە و ددان بەخۆدا گرتن گشتی کاریگەر بوون بۆ سەر سەربازەکان هەر وەك چۆن بۆ سەر یاخیبووەکانیش هەروا بووە، دیارە ئەرمەن لەدەست سەرباز و عەشایرە کوردەکان هەڵاتوون.

• پامالکردن

پەنابەرە ئەرمەن و موسوڵمانەکانی یەکەمجار لە ڤاندا، هەر لایە و لەدەست ئەویدی ڕایکردبوو، جا بە بەراورد لەگەڵ ئەوانەی دواتر ئەمان مەسافەیەکی تا ڕادەیە کورتیان بڕیبوو، هەر کامیان هەوڵی بوو بچێتە ناوچەیەکی ئارامەوە، ئەرمەنێکی زۆر کەوتبوونە ئێرانەوە و لەوێ پەنابەر بوون، ئەمانە هی سەرەتای جەنگەکە بوون کەمێ بەر لە هەڵگیرسانی شۆڕش

لە ڤان، ئەو کاتەی کە ڕووسەکان کشانەوە و عوسمانیێکان لەناوچەکانی بشکالە، دیر و سارای یاخیبووانیان تێکشکاند. موسوڵمانەکان ناچارکران پەنا بۆ شارەکە و ئەو گوندە ئەرمەنانە بەرن، ئەمەش لەترسی ئەو یاخیبووانەی سەرو وکەرتی تیمار و خوارووی هافاسوور[13].

کە دەرەکەکان گەیشتنە ڤان ئەرمەنەکان ناچار لەو کەرتانە چوونەدەر، ژمارەیەکی زۆریان پەنایان بردە بەر ئەو بەشەی شارەکە کە بەدەست یاخیبووەکانەوە بوو، بەشێکی تریش هەڵاتنە لاپاڵەکانی کێوی (ئیریك)، زۆرێکیش بەهۆی ئەو شەڕە دورودرێژانەوە دەربەدەر بوون. تا حاڵی حازر ژمارەی ئەم ئاوارە و دەربەدەرانە نازانرێ. بەڵام بەگەڵێ شێوە دەخەمڵێنرێ و ژمارەکان تا ڕادەیە کەم دەکەن یان پێچەوانەی یەکتر دەکەونەوە.[14]

بە پێشڕەوی سوپای ڕووس و کشانەوەی عوسمانیێکان، ژمارەیەك لەو ئەرمەنانەی تا ئەو کاتە بەشداری شەڕیان نەکردبوو و دوایی چووبوونە ناو تاقمە شەڕکەرەکان و لەو هێرشانەدا بۆ سەر موسوڵمانەکان بەشداریان کرد. لە (بارگیری) گوندە موسوڵمانەکان لە لایەن تاقمە ئەرمەنی ناوخۆ و ئەوانەی پێشتر لەگەڵ سوپای ڕووسدا هاتبوون، دوچاری پەلامار و شاڵاو بوونەوە. ئەو موسوڵمانانەی کە لە بارگیریەوە نێزیکتربوون، هێند نەیانپەرژا تا هەڵبێن، جا بە قسەی ئەوانەی توانیبوویان ڕاکەن، لەو ئانەدا سێ سەد گوند کاولکرا و خەڵکانێکی زۆریش تیاچوون. ڕاکردووەکان بەرەو خوار لە ڕێگەدا پەلاماردران و لاشەی کوژراوەکان بە درێژایی ڕێگەکە کەوتبوون[15].

هەر بەو حاڵە موسوڵمانە گوندنشینەکان کە لە سەر ئەو هێڵەوبوون ڕووس و ئەرمەنی پیا تێدەپەڕی تووشی زیانێکی وابوون کە بەسەر هەر گوندێکدێ کە سوپای دوژمنی پیا تێدەپەڕێ: دەستدرێژی بۆ سەر نامووس،

تـالان و بـرۆ، مـالات زەوتکـردن، خـواردن سـەندن و کوشـتن بـۆ ئـەوەی سەرپێچیان دەکات، وەك باسدەکرا ئەو ئەشکەنجانە لەوەیان تێپەڕاندنبوو کە لـە شـەڕدا ڕوودەدەن. هێـرش بـۆ سـەر لادێییـەکان و پەنابـەران وەك بەرەنگاربوونەوەی سەربازی نەبوو، بەڵکو دەهاتە سەر قـەتلوعام، پەنابەران هیچ جۆرە ئەسبابێکی بـەرگریکردنیان نـەبوو، پیاوانیـان زوربـە لەبـەرەی شەڕدا بوون ئەوانەی تر بەساڵاچوان بوون لەگەڵ ئافرەت و منداڵ. کە گشت ئەمانە پەلامار دەدران منداڵەکانیش بەدەر نەبوون لە دەستدرێژی[16].

بە پێـی هـەواڵ و قسـەی ئـەو لادێییانـە قـۆزاق و دەسـتە ئەرمەنیـەکان دیارترین دەستدرێژی کەرێکبوون، ئەشکەنجە و لاقەکردن دوو کـاری ئاسایی بوون، پاشـان کۆمـەڵکوژی. لەگـەڵ ئەمەشـدا هەنـدێ تـەنیا برینـدار دەبوون هەشبوو هەڵدەهات و دەیدایە گرد و بەرزاییەکان، دوایی چـی بـە چـاو دیبـوو دەیگەیاند[17]. وەك سەرنج دەدرا (سوربین) ناوێك کە لـە بایەزیـد سـەرکردەی یەك لەو دەستە ئەرمەنانە بوو، زۆر کەڕەت ناوی دەهێنرا.

* شاری ڤان

کـە مـانگی ئـەیار/مایۆ داهـات، ڕووسـەکان شـوێنە گرنگـەکانی هـەرێمی ڤانیان گرتبوو[18]، بەڵام بەشێکی زۆر لە لادێکانیـان بەدەسـتەوە نـەبوو، لـەژێر چنگی دەستە و تاقمە ئەرمەنەکاندا بوون، ناوبەناو دەوریـە قۆزاقەکانیشیان لەگەڵدا دەگەڕان.

ئەرمەنەکان حوکمەتێکیان بە سەرکردەیی ئارام مانوکیـان لـەو هەرێمـە ڕووسیاییە نوێیەدا پێکەوەنا. بەڵام عەمر کورتبوو[19]. لـە ١٦ ئـەیار/مایۆ تـا ١٨ هەر ئـەو مانگـە لـەناو خـانووی موسـوڵمانەکان و بینـای فەرمانگـەکانـدا چی کەلوپـەلێ مـابوو شـرەخۆر بردیـان و ئینجـا سـوتاننیان[20]. ژمارەیـە لـە بەساڵاچوان و منداڵ نەبێ نێرینەی موسوڵمانەکان و زوربەی ئەو ئافرەتانـەی

لەشارەکەدا گلیان خواردبۆوە گوژران[21]. ئەوەی ڕزگاری ببوو، کە زۆریان ئافرەتبوون، وردەکاری کوشتارەکانیان دەگێڕایەوە و باسیان لە کوشتنی کەس و ناسیاویان دەکرد، تیرۆرکردنی کەسێتیە ئاینی و لێپرسراوەکان[22].

وەك زنجیرەیە ڕوداو کارەساتەکەیان دەگێڕایەوە: هەر نێرینەیەك لە ژوور ١٨ ساڵەوە (جگە لە بەساڵاچووان) و هەرزەکار لە ئافرەتەکانیان جیادەکردنەوە و بەجیا جیا و بەشێوەیەکی دڕندانە دەیانکوشتن. هەندێ ئافرەت و منالێش لەگەڵ پیاوەکاندا جاروبار دەکوژران، هەندێکی تریان لاقە دەکرد، ئەوانی دی سەرگەردان لەنێو داروپەردوەکانی ماڵە ڕوخاو سووتاوەکاندا بەرەڵلادەکران، بەگوێرەی چەند بەلگەیەکی دیاریکراو دەشێ هەندێ لەوانە لەلایەن ئەرمەنەکانەوە جۆرە یارمەتیەك دراین[23].

کە ڕۆژانی سەرەتای سەرکەوتنی ئەرمەن تێپەڕی، ئەو دانیشتوە موسوڵمانانەی مابوونەوە، لە ئافرەت و منال کەنەیانتوانیبوو ڕابکەن یان بە منالی وردەوە گوندە سووتاوەکانیان جێهێشتبوو لەناو شاردابوون، هەندێ لەمانە پەنایان بردبووە بەر مەڵبەندی نێردراوە ئامریکاییەکان، لە ترسا و بۆ شتێکیش کە بیخۆن، ئەرمەنەکان هەندێکی تریان دەبردنە بنکەیەکی ئامریکایی و لەوێ شتێ خواردنی ئەوتۆیان دەدانێ تا لە برسا نەمرن،جاروباریش کەمێك گاڵ یان هەرزن کە ڕووسەکان لەتەك خۆیاندا هاوردبوویان. بەلام ئەم بنکەیە بەتەواوی ئەمین نەبوو، بەهۆی درم و نەخۆشیەوە مردن لەناو بریندارەکانیا زۆربوو، ئەرمەن و قۆزاقەکان دەچوون ئەو ئافرەتانەیان لەو بنکەیە دەفڕاند و لاقەیان دەکردن و هەندێکی تریان بە منالەوە دەبرد و دەیان کوشتن، ئافرەتی وا هەبوو بە منالەوە لە بنکەکە دەهاتەدەر، وایان دەزانی لە جادە وبانەکانی شاردا سەلامەتتر دەبن، بەلام تاقمە ئەرمەن خۆیان بۆ دەنانەوە. ئافرەتێکی زۆر برانە بنکە ئالمانیەکە، بەلام ڕەوشی ئێرە خراپتربوو، بەدەر نەبوو لە دەستدرێژی و لاقەکردن و برسێتی، لەولاتر ئافرەتی وا هەبوو دوو مانگبوو لە بنکە ئامریکاییەکە

مابۆوە تا ئەو کاتەی عوسمانییەکان هاتنەوە و دەستیان گرتەوە بەسەر شاردا[٢٤].

سەرەڕای ئەو پەلامارە بۆ سەر ئەوانەی لەو کارەساتە ڕزگار ببوون، بەگەیشتنی ڕووسەکان ڕەوش و باری شارەکە باشتر بوو، ئارام مانوکیان کە دەمێکبوو ملکەچی ڕووسەکانبوو و کلکەلەقێی بۆ دەکردن ڕێگەیاندا تا حوکمی شارەکە بکات، بەمەرجێ دەستەڵاتی سەرەکی بەدەست دەستەڵاتی ڕەهای سەربازی ڕووسەوە بێ، لەوەی دەکرد کە ڕووسەکان هەوڵدەن باری شارەکە هێور کەنەوە، هەتا ویستیشیان کە پەنابەرە موسوڵمانەکان بەوە قایلکەن تا بگەڕێنەوە ناو شارەکە، ئەمەش لەجێی دەستەبەرکردنی خواردن بۆیان.

جا هەرواشبوو، ژمارەیە ئافرەت و پیاو گەڕانەوە، ئەو گەنجانەی کە لە شار مابوونەوە نەمابوون. بەڵام بە گەیشتنی ڕووس کوشتاریان وەستاند، منال و ئافرەتەکان بە سایەیانەوە ڕزگاربوون. ئەم هەڵوێستەی ڕووس دەشێ بدرێتە پاڵ هەستێکی مرۆیی هاوبەش بەڵام دەشبێ مەزندەی ئەوەشی بۆ بکرێ، وەك دوایی دەرکەوت، کە ئەوان نەیان دەویست شارەکە تەنیا بریتی بێت لە ئەرمەن، ئەمە لەگەڵ ئەو سیاسەیەیاندا گونجاو بوو کە دەیانویست ڤان بکەنە شارێکی ڕووسیایی نەك ئەرمەنی.

ئیدارە تازەکە بەرەورووی کۆسپ وتەگەرەیەکی دژوار ۆوە، بەشێکی زۆری شار کاولبوو، ئەوەی مابۆوە ئەرمەنی سەرکەوتوو سوتاندبوویان. درم و دەرد و نەخۆشی داکەوتبوو، بەتایبەت تیفۆس، بەڵام برسێتی نەببووە کێشە، وردەکاری ژمارەکان لەبەردەستدا نییە بەڵام سی هەزار ئەرمەن لەشاردابوون، خەڵکی ئاتاجی جێگە و ڕێگەبوون، لەولاشەوە لەشکری ڕووس بەزۆر دەستی بەسەر خواردنی خەڵکەکەدا گرتبوو تا بۆ خۆیی مسۆگەرکات، بەڵام وادیاربوو خواردن بۆ هەمووان هەبوو.

• لادێکان و پەنابەران

لە پامالکردنەکەی ڕووسدا، دوای ئەوەی شاری ڤان گیرا، ئەرمەنەکان تەمایاری ئەوەبوون هەرێمەکە لە موسوڵمانەکان پاککەنەوە، هەرچەندە خەڵکێکی زۆر هەڵاتبوو بەڵام لە لادێکاندا ژمارەیەکی زۆر موسوڵمان مابوونەوە ، خێرایی هاتنە پێشەوەی ڕووس و ئەرمەن پەلامارەکانی بۆ سەر ئەو گوندانە کەم کردبۆوە، بەڵام هەر کە هەرێمەکە کەوت ئیتر ئەو پەلامارانە زیاتر و ڕێکوپێکتر بوون و بە پرۆگرامێکی دیاریکراو بەرێوەدەچوون:

سەربازە نەخۆش و برینارە موسوڵمانەکان بەسەر گوندەکاندا دابەشکران تا چاك بنەوە، ئەوانەی کە لە یەکەکانیان دابڕابوون دیسان ڕووە و گوندەکان دەبوونەوە، هەندێکیشیان ئارەزومەندانە وازی لە سەربازیەکەی هێنابوو، زوربەی کەرەت ئەمانە و لێپرسراوان و پیاوە ئایینیەکان بەر لە هەمووان دوچاری کوشتن دەبوونەوە ٢٥، نێرینەیەکی باڵغی لادێیی وگەنج و پیاوێك لەکوێ ببینرانایە دەکوژران[٢٦] . دوایی لە هەندێ گونددا ئافرەتەکانیش دووچاری لاقەکردن دەبوونەوە یان دەکوژران، گوندی واش هەبوو تەنیا تاڵان دەکرا و ئافرەتەکان بە ڕێگە و بانەکاندا بەرەڵلا و سەرگەردان دەکران، دەبوونە پەنابەر، پەلامارەکان بەمجۆرانە بەپێی خواست و ئارەزووی سەرکردە ئەرمەنەکانبوو[٢٧] .

وەك دەردەکەوێ سوپای نیزامی ڕووس زۆر کەم بەشداری لەو دەستدرێژی و شرەخۆریانەدا کردووە، هەرچەندە هەندێ لادێیی و بەرپرس باس لە جۆرە پەلاماردانێکی قۆزاقەکان دەکەن کە بە هەماهەنگی لەگەڵ ئەرمەنەکاندا دەیان کرد.

دانیشتوانەکەی باکووری شارەکە وا بە ئاسانی نەیاندەتوانی لە داگیرکارە

ڕووسەکە و تاقمە ئەرمەنیە هاوکارەکانیان هەڵبێن، گوندنشینان هەر کە دەیانبیست وا ڕووسەکان نێزیك بوونەوە گورج هەوڵی ڕاکردنیان دەدا، بەڵام کاتێ ئەوەندەیان بەدەستەوە نەبوو تا بەر لە گرتنی بەشاری ڤاندا تێپەڕن. دوای ئەمە ڕێگەی دەربازبوونیان لێ گیرا، لەسەرو خوارەوە ئابڵقووقە دران، ئیتر ئەم گوندانەش پڕبوون لە پەنابەری ناوچەکانی ئەوپەڕی باکوور کە واهاتبوون بەو هیوایەی بە ڤاندا هەڵبێن[28].

لە شەڕێکدا کە تاقمە ئەرمەنەکان: ئەوانەی ناوخۆ و دروزینی و ئەو ئەرمەنانەی لە باشووری قەفقاسەوە هاتبوون، گشتیان یەکیان گرتبوو و تیایدا مەدەنیەکی زۆر سەربڕران و ئەو گوندانەی سەرو ڤان زۆرترین خەڵکێکی لێ کوژرا. لە گوندێکەوە ئەمانە دەچوونە ئەوی دی. کەسێك شتێکی دەربارەی ئەو کارەساتە خوێناویەی ئەرمەن تۆمار نەکردووە، بەڵام شایەدی ئەوانەی لەو کوشتارانە قوتاریانبووە ئەوە دەگەیەنن کە کوشتوبڕەکە سەرتاسەری بووە، ئەوانە ناوی ئەو گوندانەش دەبەن کە کوشتارەکانی تێدا کراوە: (زینی، مەلاقاسم، شێخ کارا، شێخ ئەینە، تەیانز، هیدربر، ئامووك، زورایاد، باکس، باگدشان، کاراجاك، ئیسکیلە، کاراسیك، مەلا سەلیم، میندایین، باهیز، زراڤە، گورستاو شین ....)[29] لەوانەی قوتاریانبووو لەگەڕانەوەکەی عوسمانیەکاندا ڕزگارکران. هەر ئەمانە دوایی ڕووە و باشوور و ڕۆژاوا هەڵاتن و چوونە پاڵ ئەوانەی لەوپەڕی باشوورەوە هاتبوون و زوتر توانیبوویان هەڵبێن.

هەلی باشتر بۆ موسوڵمانەکانی باشوور ڕەخساوتر بوو تا لەدەست کوشت و کوشتار خۆ ڕزگارکەن لە چاو ئەو موسوڵمانانەی لە باکووری ڤاندابوون. زۆرێك لە باشوورەوە چوونە ناو ئێران و هەرێمی موسڵ، ئەمانە کوردی سەر بە عەشایرەکانبوون، توانیان لای براکانیان پەناگەیەك لە ئێران و موسڵ بۆخۆیان دەستەبەرکەن[30].

ڕێگەوبانەکانی جاتاك و هوشاب و گوربینار زۆری سەخت و شاخاوی بوون، بەڵام بەلای گوندنشینانەوە لە ئەیار/مایۆدا برینیان هێند سەخت نەبوو، هەندێ هەلی ئەوەی بۆ هەڵکەوت کە خۆی بخاتە پاڵ ئەو هێزە عوسمانیانەی ڕووە و پەتلیس دەبوونەوە، هەر کام لە ڤیرقەی چاوهەڵخستن و دەرەك ئەو ڕێگەوبانانەیان گرتبۆوە بەر، جا ئەو پەنابەرانەی بە پاڵیانەوە دەڕۆیشتن بەرێوە، تا بەپێی ئەوان خێراتر بجووڵانایە زیاتر دەپارێزران. بۆیە ناچار وازیان لە کەلوپەل و ئاژەڵەکانیان دەهێنا و لە کێڵگەکاندا بەرەڵڵایان دەکردن تا بەپێی سەربازەکان برکەن، جا کە گەیشتنە هەرێمی پەتلیس لەوە زیاتر کە بە کۆڵیانەوە بوو یا بە سەرپشتی وڵاخەکانیانەوە بوو شتێکی ئەوتۆیان پێ نەبوو[٣١].

یەهوودەکانیش لە باشووری ڤان لەم دەردیسەریە بێبەش نەبوون، ئەمانە بەشێکبوون لەو کۆمەڵە یەهوودە کە لە هەرێمی موسڵدا بوون، زوربەی زۆریان سەرەوخوار هەڵاتن، وەك گشت پەنابەران بەدەست برسێتی و نەخۆشیەوە زۆریان چەشت، تا وای لێهات لە کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانیدا هیچ یەهوودیەك لەو ناوە نەمابۆوە.

لە سەرژمێری ترکی ساڵی ١٩٢٧دا جگە لە ٤٣ یەهوودی نەبێ کە لە هەرێمی هەکاریدا بوون کەسێکی تریان نەمابۆوە[٣٢].

سەربازانی عوسمانی کە دەکشانەوە گشت لادێیە موسوڵمانەکانیان لە تەکدا نەبوو، ڕەوشی خواروو ئەو شپرزەییەی پیشاندەدا کە لەو ڕۆژانەدا هەبوو، لەهەر دێیە خەڵکەکەی کۆ دەبوونەوە تا بزانن چۆن مامەڵە لەتەك ئەم شکستەی عوسمانیەکاندا بکەن و چ ڕێگەیە بگرنە بەر، زۆریان، لەوانەیە زوربەشبووبن، بڕیاری ڕاکردنیان دەدا، هەندێك متمانەیان بە ڕووسەکان دەکرد و وایان دەزانی ئەمانە دەتوانن دەست بەسەر ڕەوشەکەدا بگرن دیارە ئەوانەی مانەوە لە وزەیاندا نەما کە لەو گوندانەی هەزاران ساڵە باو و

باپیرانیان تیا ژیاوە، بمێننەوە و دانیشن. لە متمانەکردنەکەیاندا بە ڕووسەکان هەڵە بوون، چونکە قۆزاقەکان (هێزەکانی سوارەی بروسکە ئاسای ڕووس) لەو باشوورەدا کەوتنە کوشتن و بڕین و پەلاماردانی نامووسیان. بە پەنایانەوە شەڕکەرانی ئەرمەن و گوندنشینانیان ئەمانەش کەوتنە پەلامار و دەستدرێژی. ئا بەم جۆرە ئەوانەی مابوونەوە بوونە پەنابەر.

هەتا ئەوانەشی کە لە سەرەتاوە بڕیاری ڕاکردنیان دا، ڕووەو ڕۆژاوا یا باشوور نەبوونەوە، هەر کە هەستیان بە مەترسی دەکرد گوندەکانیان جێدەهێشت و ڕوویان لە گوندی گەورەتر دەکرد بەو تەمایەی لێرە پارێزراو بن، بەڵام ئەمە وەهمێکبوو و هیچی تر. لە واقیعدا هەندی گوند نێزیکتربوون لەو ڕێگەیەی کە ڕووسەکان گرتبوویانە بەر یان لە دامەزراوە ئەرمەنیەکانەوە،جا لەوە دەچوو نەیانزانیبێ کە چی قەوماوە و ئیتر بە هەڵەدا دەچوون و دەکەوتنە ناو چنگی ڕووسەکان و ئەرمەن، هەروەك ئەوانەی لە گوندەکانیاندا مابوونەوە[٣٣].

ئەو ئاوارانەی کە لە باشووری ڤانەوە هاتبوون دەربازبوونیان تا ڕادەیەکی زۆر بەند بوو بەو ڕێگەیەی هەڵیان بژاردبوو، ئەوانەی ڕێگە شاخاویەکانیان گرتبووە بەر حاڵیان باشتر بوو، هەرچەندە هەندێکیان لە نێزیك (هیزان و مەکس) پەلامار دران[٣٤]. بەڵام ئەوانەی سەر ڕێگەی غیفاش لە پێش ئەوەی سوپای عوسمانی بەوێدا تێپەڕێ یان لە پاشان، تەلەفیاتێکی زۆریان بەرکەت. لەو سەر ڕێگەیە گشت پەنابەران یەکیان گرتەوە، لەولاش پەنابەرانی ناوەڕاستی هەرێم و هەتا ڕۆژەڵاتیش تەنیا یەك ڕێگەیان لەبەردەمدا بوو: دەبوو ئەو ڕێگەیەیان بگرتایەتە بەر کە بە کەناراوی خوارەوەی دەریاچەی ڤاندا درێژدەبێتەوە[٣٥]. ئەمەش بۆ ماوەیەکی کەم نەبێ ئەمین نەبوو، تەنیا ئەو کاتانەی سەربازانی عوسمانی پیاتێدەپەڕین.

بە درێژایی قۆناغی پێش گرتنی ڤان، سەربازە عوسمانیەکان

توانیبوویان چاودێری ئەو ڕێگەیە بکەن کە لە ڤانەوە دەچووە بەتلیس بەڵام غیفاش خاڵێکی دورتر بوو تا بیگەنێ. لێرەوە ڕێگەکە بۆ (تاتفان) مەترسیدار بوو[٣٦]، لە دوو بەشی ڕێگەکە (ڕۆژاوای غیفاش و ڕۆژهەڵاتی تاتفان) شاخ و کێوە بەرزەکان لووتیان ژەنیبووە کەناراوەکە، پەنابەران لەنێوان کێوەکان و دەریاچەکەدا ئەوقببوون و قفڵبوون. بەمە بوونە نێچیرێکی سووکە دەست و ئاسان لە بۆ پەلاماری شەڕکەران.

لە گشت لایەکی هەردوو هەرێمی ڤان و بەتلیسەوە شەڕکەری ئەرمەن سەریان لە ناوچەی خوارووی دەریاچەکە دەدا، بۆیە گوندەکانی خوار دەریاچەکە لەلایەن ئەرمەنی ناوخۆ و شەڕکەرەوە دووچاری پەلامار و کاولکردن بوونەوە. لەمەدا ئەرمەنەکانی ڕووسیش هاریکارییان دەکردن[٣٧]. هێزەکانی عوسمانی لە هەرێمی ڤان و سنووری باکووری هەرێمی بەتلیسدا لە شەڕدابوون، هێند سەربازیش نەبوو تا دەوریە بنێرنە سەر ڕێگەی (غیفاش - تاتفان). ئەم کەتیبە سەربازیەی کە لە ڤانەوە هات کە کشایەوە بەم ڕێگەیەدا ڕۆیشتن، چیان لە تواناداوو یارمەتی ئاوارەکانیان دەدا، بەڵام ڕووسەکان بە دوایانەوە بوون، سەربازەکان تا نەگەیشتنە تاتفان نەوەستانەوە[٣٨]. لێرە، لەسەر داوای حاکمی بەتلیس، بۆ پاراستنی پەنابەران و زامنکردنی گەیشتنیان بە بەتلیس، بۆ یارمەتیدان سەربازانی فیرقەی چاوهەڵخستن دانرابوون[٣٩].

ڕێگەوبانەکان بە هەزاران کەسەوە جمەیان دەهات، ئەمەندە خواردنیان پێبوو کە بتوانن هەڵیگرن. کەچی لەگەڵ ئەمەشدا ترسی برسێتی لە ئارادا نەبوو، بە چاوپۆشی لە پەلاماری ئەرمەنەکان مەترسی گەورەتر کەمی ئاوی خواردنەوە بوو.

چونکە ئاوی دەریاچەکە بۆ خواردنەوە نەدەشیا، کانیاو و جۆگە و ڕووبارەکانی سەر ڕێگە بەهۆی خوێن و لاشەی بۆگەنو ڕزیوەوە پیسبوون و

ڕێگەکانیش بە تەرم و لاشەی کوژراوان گیرابوون... درم و پەتا و نەخۆشی بڵاوبوونەوە، سکچوون لە پێشیاندا و درمی ترسناکتری وەك تیفۆس و کۆلێرا. بەهۆی بەدخۆراکیشەوە لادێییەکان ماندوویی برستی لێ بڕیبوون، زیاتر ئەگەری تووشبوونیان بە نەخۆشی هەبوو.

بۆ ماوەیەکی کەم پەنابەرانی ڤان لە پەتلیسدا ئارامی و دڵنیاییەکیان بەخۆوە دی، هەرچەندە لەو هەرێمەشدا ئەرمەن هەر شاڵاوی دەبرد[٤٠]. کە لە ١٩١٦ ڕووس پەتلیسی گرت دیسانەوە هەڵاتنەوە، کۆمەڵێکیان ڕووەو (سێرت)ڕۆیشتن، کۆمەڵێکی دی بەرەو (ئامەد - دیاربەکر)، ڕزگاربووان لە شارەکانی (سێرت، ئامەد، ماردین، ئۆرفە، خەرپوت، ئەنتاب، سلێڤان، سیڤریك و ئەدەنە) جێگیربوون.

• گەڕانەوەی عوسمانیەکان و دیسان شکستیان

دوای ئەوەی ڤان داگیرکرا، سوپاکانی عوسمانی لە ڕۆژاوای دەریاچەی ڤاندا لە هەرێمی پەتلیس جێگیر بوون[٤١]، لەناوچەکانی (کوب، مووش و مالازگیرت) تواناکانی خۆیان چڕکردەوە و گردبوونەوە، فیرقەی چاوهەڵخستنی خەلیل ناچاربوو لە ڕۆژهەڵاتی پەتلیسدا خۆی دواخات تا بتوانێ دەست بەسەر ئەو ڕێیانەدا بگرێ کە دەهاتنە ناو شاری پەتلیسەوە بۆ پاراستنی پەنابەران لەپەلاماری ئەرمەنە یاخیبووەکان. بەڵام دوایی لە ڕاونانی ڕووسدا هەر بەشداری کرد (شەڕی مالازگیرت ١٠ - ٢٦ تەمموز/ یۆلیۆ و وردە شەڕەکانی تر).

عوسمانیەکان لە باشووری دەریاچەکەوە جووڵان و بەرەو ڤان بوونەوە[٤٢]. لە ٢١ تەمموز/یۆلیۆ ڕووسەکان فەرمانیان بە ئەرمەنەکان دا کە شار چۆڵکەن و ڕووەو باگوور ببزوێن، بە نزیکبوونەوەی هێزەکانی عوسمانی سوپای ڕووسیش لە ٤ ئاب/ ئاغستۆس شاری چۆڵکرد، ڕوویان کردە ئەو شوێنانەی

کە لێیانەوە بەرگری بکات (بارگیری، سارای و هوشاب)[43]

ئینجا پەنابەرانی ئەرمەن بەدەست برسێتیەوە حەلوەلایانبوو ئەوانیش بە هەمان سوورەت لە ڕێ و بانەکاندا پەلامار دەدران، کتومت چارەنووسیان وەك ئەو موسوڵمانانەی لێ هاتبوو کە لە ڤان هەڵدەهاتن. بەپێی تەقدیری سەرچاوە ئەرمەنیەکان، کە تا ڕادەیە ڕاستن، سەد هەزار ئەرمەن (لادێیی و شاری) ئەو ڕێگەیەیان گرتبووە بەر، ڕووەو باکوور، ئەمانە بەبێ ئاگادارکردنەوەیەکی پێشتر کە بیەرژێن خۆ کۆکەنەوە و کەمێ خواردنیش لە تەك خۆیاندا بەرن.

لە باکووری بارگیری، هێزەکانی کورد ڕێگەیان بە ڕیزی سەربازانی ڕووس و ئەرمەن و ئاوارەکان دەگرت، بەتایبەت کە بە تەنگە و دەربەندی ناو شاخەکاندا ڕادەبوردن، هیچ بەڵگەیەکی باوەڕپێکراو سەبارەت بەوە نییە کە لەوێ پەنابەران چییان بەسەرهاتووە، بەڵام مەزندەی ئەوە دەکرێ کە ٥٠٠٠ هەزار پەنابەر لەو شەڕ و پەلامارانەی ناو شاخەکاندا تیا چووبن[44].

زۆری ئەبرد پەنابەران گەیشتنە سەر سنووری ڕووسیا و لێرە لەلایەن ڕێکخراوە ڕووسیاییەکانەوە یارمەتی دران، کۆمەڵە خێرخوازەکانیش زیاد لە توانای خۆیان بەهانایانەوە چوون، یارمەتیەکانی دەوڵەتی ڕووسیش کەم و سنووردار بوون.[45]

شاری ڤان لەلایەن سوپای عوسمانیەوە گیرایەوە بەڵام لە کۆتایی مانگدا جارێکی تر لە دەستیان دایەوە، ئەم دیاردەی گرتن و لەدەستدانە جار لە دوای جار دووبارە بۆوە تا لە ٢٩ ئەیلوول/ سەپتەمبری ١٩١٥ ڕووسەکان دواجار گرتیانەوە[46]. لە ١٠ - ١٩ کانوونی دوو/یەنایری ١٩١٥ عوسمانێکان لە شەڕی (کوبروکۆی)دا شکان و ڕۆژهەڵاتیان بۆ ڕووس جێهێشت. لە ١٦ شوبات /فەبرایری ١٩١٦ ئەرزرۆمیش گیرا و لە ٢ ئادا/مارسدا چوونە ناو وبەتلیسەوە و گرتیان.

پاش ئەم شکستە یەک لەسەر یەکانەی عوسمانیەکان، ئەرمەنەکان وایان دانابوو بگەڕێنەوە زێدی خۆیان، بەڵام ڕووس بە ژمارەیەکی کەمنەبێ ڕێی نەدا ئەو باقیەی تریان بگەڕێنەوە، ئامانجیش لەمە ئەوە بوو ئەوانە دانەوێڵەیان بۆ دەستەبەرکەن، چەند تاقمە چەتەیەکیش لەو ناوەدا مابوونەوە بۆ ڕاووڕووت.

ڕووس نیازی نەبوو دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە ئەنەدۆڵی عوسمانیدا پێکبهێنێ. لە ڕۆژانی جەنگدا ئەرمەن هاوپەیمانێکی سەنگینیان بوو بەڵام هەر کە بۆیان دەرکەوت وا لەوەدان کە جەنگەکە ببەنەوە، بە ئاسانی پوولێکیان پێوەنان و خستنیانە پشتگوێ.

لە ئادار /مارس و نیسان/ئەپریلی ١٩١٥ بەرپرسانی ڕووس دەستیان کردە پێشنیارکردنی ئەو پلانانە بۆ نیشتەجێکردنی قۆزاقەکان لە هەردوو هەرێمی ڤان و ئەرزڕۆم[٤٧]. زوربەی زەوی ئەم دوو هەرێمە و بەشێک لە پەتلیس تا ڕادەیەکی باش لە ئاستی دەریاوە بەرزترە، کەواتە بەتەواوی بۆ نیشتەنیە ڕووسەکان گەلێ لەبارە[٤٨]. ڕووسیا بە ڕێکەوتننامەی سایکس-بیکۆ ڕازی بوو، تیایدا بە دەق هاتبوو کە (ڤان) بۆ ڕووسبێ نەک بۆ (ئەرمینیا). جا هەر کە ڕووسا لە ١٩١٦ عوسمانێکانیان وەدەرنا گورج حاکمێکی سەربازیان بۆ ئەو شوێنانەی کە داگیری کردبوو (ڕۆژەلاتی ئەنەدۆڵ) دانا حاکمانی ئەو شوێنانە دەبوو لە ئەفسەرانی ڕووسبن، بەمانا ئیتر ئەرمەن بۆیان نەبوو حوکمی ڤان بکەن[٤٩].

ڕووسیا کەوتە چەککردنی ئەرمەنەکان، چونکە ئیدی پێویستی بە شەڕکەری ئەرمەن نەما، وای دادەنا کە ئەرمەنە چەکدارەکان هەر بەو ئاسانیەی شەڕیان لەگەڵ عوسمانیەکان دەکرد ئاواش بە گژ ئەماندا دەچنەوە. لە کانوونی یەک/ دیسامبری ١٩١٥ فەیلەقە ئەرمەنیەکان (دروزینی) هەڵوەشێنرانەوە و سەربازەکانی خرانە سەر یەکە نیزامیەکانی ناو سوپای

ڕووس. ئەوەی ئەو تەشکیلاتانەی ڕەتدەکردەوە دەردەکرا.

ڕووس بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەو فەیلەقانە هۆکاری خۆی هەبوو، هۆکارێك کە لە ئیمپریالیەتبوونیشی تێدەپەڕاند. لە ڕەفتاری ناپەسەندی ئەم فەیلەقانە دەنگی ناڕەزایی و سکاڵاکردن لێیان لە ئەنەدۆڵدا وا بەرز بۆوە کە دەگەیشتە بەر گوێی بەرزترین لێپرسراوان لە سوپای ڕووسدا. ژەنرال نیکۆلاییێڤ لە یەکی تەمموز/ یۆلیۆی ١٩١٥دا بروسکەیەکی نارده فەرماندەیی لەشکری قۆزاق، تیایدا دەڵێ:

((کە بەرپرسانی ڕووس هەوڵیان دەدا بۆ ڕێبەندیکردنی خۆبەخشە ئەرمەنەکان تا تاڵانی نەکەن، ئەو ئەرمەنانە تەقەیان لە سەربازەکانی ڕووس دەکرد، بەرهەڵستیان دەکرد و وازیان لە ئاگر تێبەردان و سووتاندن نەدەهێنا و لەزەتێکیان لەوە دەدی. جۆرەها جینایەتیان ئەنجام دەدا، جا بۆ دانانی سنووری لەبەردەم ژمارەیەکی زۆر لە جینایەتە جۆراوجۆرەکانیان، دادگەیەکی سەربازیمان پێکهێنا. وە لەسەرمان پێویستبوو کە چەند یەکەیەکی (ئینزیباتی) جیاجیا ڕێکخەین بۆ ڕاگرتنی ئەم ڕەفتارانە.[٥٠]

کە وەزعەکەیان لە ژەنرال (بۆلهو فیتینۆڤ) گەیاند و ئاگاداریان کرد، ئەویش بۆ کۆنت (م. فورو نتسۆڤ) کە جێگری حاکمی قەفقاس بوو، نووسی تا نەهێڵێ هیچ یەکەیەکی خۆبەخشی ئیزافی ئەرمەن بەشداربێ. لە نامەکەیدا دەڵێ:

٩ تەمموز/یۆلیۆ ١٩١٥

گەورە و بەڕێز....

بەر لە جەنگ ڕاتانسپاردم بە ئەرکی میلیشیاکانی ئەرمەن.

بە درێژایی پانزە مانگی ڕابردوو، چیمان پێ کرا بۆ جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە دریغیمان نەکرد، تەقەللاکانی ئێمە و کاری میلیشیاکانیش بە گوێرەی فەرمانەکانتان دەرەنجامی باشیان لێ کەوتەوە، هیچ سکاڵایەکمان پێ

ئەگەیشت، بەڵام پاش گرتنی ڤان و ئەو کاتەی چالاکی میلیشیاکان لەوپەڕیدا بوو، (أ.ی.هادیسۆڤ) کە نوێنەرێکی ڕێپێدراوە لە ئیدارەی سەربازیەوە، ئەم بەیاننامەیەی گەیشتە دەست:

لەسەرکردەیی سەربازیەوە بۆ فەرماندەی گشتی

ژەنرال نیکۆلاییێف لە ڤانەوە ئاگاداری کردینەوە کە سەربازەکانمان تەقەیان لە خۆبەخشە ئەرمەنەکان کردووە، کە تاڵانیان کردبووە و ئەوانەش کە لە ڕەفتاری تالان و بڕۆ و دزی و شڕەخۆریدا هاوبەشیان بوون، بۆ دانانی سنووری بۆ ئەم جۆرە تاوان و جینایەتانە، دادگەیەکی سەربازی لە ڤان دامەزرا.

بەم هۆیەوە، فەرماندەی گشتی پێکهێنانی یەکەی تازەی میلیشیای قەدەغە کردووە هەتا ئەوانەی تر کە هەن نیزامیان بەسەردا نەسەپێنرێ.

بەپێی فەرمانەکانی بەڕێزیان وامن ئاگادارتان دەکەمەوە.

سەرکردەی باڵاتر / بولهو فیتینۆڤ[٥١]))

دەکرێ دەمەتەقێیە لەسەر ئەوە بکرێ کە ئاخۆ ڕووسەکان بە ڕاستی لە خەمی موسوڵمانەکاندا بوون و بۆیان سەغڵەتبوون یان هەروا بە ئاسانی دەیانویست سنووری بۆ هێزی سەربەخۆی سەربازی ئەرمەنەکان دانێن؟

بە بەرپابوونی شۆڕشی بەلشەفی لە ڕووسیا، لەشکری ڕووسی لە ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵ دەستی کردە کشانەوە بۆ ناو وڵاتی خۆی، کە بووە هاوینی ١٩١٧ [٥٢] تاقە سەربازێکی ڕووس لە هەرێمی ڤاندا نەما، جگە لە یەکە ئەرمەنیەکان و ژمارەیەکی کەم لە ئەفسەرانی ڕووس. لە ڤاندا ئەرمەن حوکمی گرتە دەست، حووکمێکی دووەمجاری ئەرمەنیان بۆ ماوەیەکی کەم دامەزراند، حوکمەتێکی تەواو: وەزارەتەکان و دراوێکی تایبەت بە خۆیان (دراوێکی ڕووسی لەسەرو نووسینە ڕووسیەکانەوە بە ئەرمەنیش لێی

نووسرابوو). دەوڵەتێکی بچکۆلانە لە کەناراوی دریاچەی ڤاندا، لە باکوورەوە تا (ئیرجیسی) بڕی دەکرد[53].

کە پەنابەرانی ئەرمەن لە دەستەڵاتی ڕووس ئازادبوون، کەوتنە گەڕانەوە بۆ هەرێمەکە، بەپێی (ڕیتشارد هوفانیسیان) لە کۆتایی ١٩١٧دا ١٥٠٠٠٠ هەزار ئەرمەن بەسەر ڤان و پەتلیس و ئەرزرۆمدا دابەشبوون[54]. ئەم ژمارەیە تەنیا مەزندەیەکی ڕوتە و هیچیتر، بەڵام ئاماژەیەکە بۆ ئەوەی ژمارەی ئەرمەنەکان زۆر کەمە، شانسیان لە دەستبەسەراگرتنی ڕۆژەڵاتی ئەنەدۆڵدا هەرنەبوو، لە ١٩١٧دا ئەوانەی گەڕانەوە و ئەوانەشی کە هەر لە هەرێمەکەدا مابوون کۆمەڵێکی کەمتر لەوەیان پێکهێنا کە بەر لە جەنگ تیابوون، کەمتر لە نیوە.

ئەرمەنی ڤان لە ساڵی ١٩١٧ ئەوپەڕی ١٠٪ی گشت دانیشتوانەکە بوون، ئەم ڕێژەیە گشت ئەتن و تایفەکان دەگرێتەوە. ژمارەی شەڕکەریان کەمبوو، نێرینەکانیان لە ٢٠ - ٣٥ ساڵی دەستنیشان کران و مەشقی سەربازیان پێ دەکرا، بەهاتنی کانوونی دوو/یەنایر هێزی ئەرمەن لە ڤان ژمارەی بە ٢٠٠ سەربازی سوارە و ٢٠٠٠ هەزار پیادە مەزندە دەکرا، ئەمەش هێزێکی سەربازی ئەوتۆ نەبوو تا حیسابێکی بۆ بکرێ.

پێشتر عوسمانێکان لە لایەکی ترەوە سەرقاڵی دۆڕاندنی جەنگەکەیانبوون، بەڵام لە ٦ نیسان/ئەپریلی ١٩١٨ شاری ڤانیان گرتەوە[55]، دیسان ئەرمەنی شارەکە بوونەوە بە ئاوارە و پەنابەر، بەڵام پەنابەرە موسوڵمانەکان، ئەوانەی ڤوتاربوون، گەڕانەوە زێدی خۆیان[*].

---

* هەر ئەم ئەجرەبەی حوکمە کورتخایەنەی ئەرمەن لە ڤان، دوای ٢٩ ساڵ، واتە لە ١٩٤٦ دیسان مێژوو لە کۆماری مەهاباد خۆی دووبارەکردەوە و هێندەی نەخایاند ڕووسیای بەلشەڤی ئەوانیشی جێهێشت بۆ سوپای ئێران. ((وەرگێڕ))

• کاولکاری

ژمارەی ئەو گوندانەی کە بەزۆر چۆڵکران یا کاولکران یان هەروا بەتەڕن سووك و ئاسان وازیان لێ هێنرا لەسەروبەندی یاخیبوونەکەدا، سا هی ئەرمەن بووبن یا موسوڵمان، مەحاڵە بزانرێ.

عوسمانیەکان هێند سەرقاڵبوون نەدەپەرژانە ئەوەی سەرژمێریان بۆ بکەن، لە گەرمەی پاماڵکردنەکەی ڕووسیشدا، ئەرمەنەکان لیستی ئەو گوندانەیان گرتبوو، لەوانەیە جێی باوەڕ بن و لەوانەشە جێی باوەڕ نەبن. بەهەرحاڵ ناتوانین لەو لیستە ئەرمەنیانەوە ژمارەی گوندە چۆڵەکانمان دەستکەوێ، یانی ئەو گوندانەی کە بەشێکبوون لە سیاسەی یاخیبووان بۆ گردکردنەوەی هێز تیایاندا، ئەمانە ناتوانین بگەینە ئەوەی کە کامیان عەشایرەکان کاولیان کردووە و کامیان سەربازەکان[٥٦].

مەعلوومە کە سەربازانی عوسمانی خانووی ئەو کەسانەیان دەڕوخاند کەبوون بە سەربازیان ڕەتدەکردەوە، بەپێی بەرنامەیەکیش کە دانرابوو بۆ نەهێشتنی کاری یاخیبوون زۆر گوندیان سەرتاپا تەخت دەکرد، لە کشانەوە یەکجاریەکەشیاندا ئەرمەنەکانیش لە کاولکردنی سەرتاسەری گوندەکاندا بوونە شەریك. لەبەر ئەمانە لە کۆتایی یەکەم جەنگی جیهانیدا ژمارەیە گوندی کەم نەبێ لە هەرێمی ڤاندا ئەوانیدی بە پێوە نەمابوون.

کەواتە بۆ زانینی ئەوەی کە کێ گوندێکی کاولکردووە و کەی، سوودی نییە، تێکدان و بەتاڵان بردن لەسەروبەندی کشانەوەی یەکجاری ئەرمەن دەچێتە ڕیزی لۆژیکی جەنگەوە.

((خشتەی ١ - ٩ گوندەکانی هەرێمی ڤان))

	بەر لەجەنگ	وەك خۆیان ماونەوە - پەلامار نەدراون (ساڵی ١٩١٩)
موسوڵمان	١,٣٧٣	٣٥٠ *
ئەرمەن	١١٢	٢٠٠ +
تێکەڵ	١٨٧	-
کۆی گشتی	١,٦٧٢	٥٥٠

* ئەو خانووانەی سەر لەنوێ دروستکرانەوە یا دەستیان پیا هێنراوە.

+ ئەرمەن و تێکەڵاو

سەرچاوە: ڕاپۆرتی (نایلز و سازرلاند) لە جاستن و ماکارسی، لیژنە ئامریکاییەکان بۆ نەنەدۆڵ وە ڕاپۆرتی نایلز و سازرلاند لە:

Turk Tarihi Kurumu Kongresi XI. Ankara: 5 - 9 Eylul 1990 (Ankara Turk Tarih.. pp 1809 - 5

ئەرمەن مکوڕبوون لەسەر ئەوەی کە مادەم لە ڤاندا بۆیان نەبوو نەهاتەدی ئیتر باقیەکەی بۆ ژیان ناشێن، بەڵام ئەم لۆژیکە مەگەر تەنیا پاساوی ئەو کاولکاریەیانبێ کە لە کشانەوەیاندا جێیانهێشت.

کێشەکە لەوەدایە کە زوربەی ئەو کاولکاریەی بیناکانی دەوڵەت و خانووی موسوڵمانان و گوند و مزگەوتەکان لەکاتی بەزین و ڕاکردنی ئەرمەنەکاندا نەکران بەڵکو لە گەرمەی سەرکەوتنیاندا دەیانکرد. شاری ڤان باشترین گەواهێکی ئەمەیە، کە دەوڵەت کشایەوە لێی و ئەرمەن دەستیان بەسەرداگرت، بەر لە هەموو شتێ کەوتنە وێرانکردنی ئەو خانووانەی کە مابوونەوە و هی موسوڵمانەکانبوون. لە واقیعدا ئەو خانووانە بوونە موڵکی خۆیان و پێویستیان پێیانبوو، چونکە ئەوانەی خۆیان لە یاخیبوونەکەدا

بەهۆی بۆردومانەوە کاولببوون. لەباتی ئەوەی بچنە ناویانەوە وێرانیان کردن، لە شوێنەکانی تری هەرێمەکەدا هەر لەم چەشنە ڕەفتارانەیان کردبوو. تاکە هۆکارێکی لۆژیکی ئەگەر پاساوبێ بۆ ئەم ڕەفتارەیان ئەوەیە کە وایاندەزانی ئەگەر لانەکانیان تێکدەن ئیدی موسوڵمانان ناگەڕێنەوە[٥٧].

لەڕاستیشدا لەوەی دەکرد کە پاڵنەری هەقەتی بۆ ئەم ڕەفتارە تەنیا ئەو رقوکینە گەوجانەیەیانبووبێ لە هەر کەسێ موسوڵمانبێ یا عوسمانی. (نۆنیگ سوختاریان) کە لە بلێسەی ئاگرەکانی ڤانی دەڕوانی ڕازیبوو و دڵی کورکەی نەدەکرد، ئەو کاولکاریەی ناونابوو (ڕۆژانی شێتیە پیرۆزەکە). دەیگوت: هیچ دەستەڵاتێك نەیدەتوانی جڵەوی ئەو شێتی تۆڵەکردنەوە کە ئەرمەنی ڤانی مەستکردبوو بگرێتەوە[٥٨]. ئەنجامەکەشی داڕوخانی گشت شتێکی جوان و دێرینی هەرێمەکە بوو، جگە لە زوربەی خانووەکانیشی.

لیستی ئەو گوندە موسوڵمانانەی کاولکرابوون لای عوسمانێکان* دورودرێژە[٥٩]، پیشانی دەدات کە هەردوو (ئیمۆری نایلز و ئارسەر سازرلاند)ی ئامریکایی ڕاستیان پێکابوو کە گوتبوویان: زوربەی گوندی موسوڵمانەکان تا رادەیەکی زۆر کاولکران یا زەرەرمەند بوون. هەر بەدەستی ئەرمەنەکان زوربەی مەزار و قەبرستانەکان و شوێنە پیرۆزەکان و دەیر و خانەقا و تەکێی سۆفیەکان (TEKKE) و مزگەوتەکانی هەرێمەکە خاپوور کران. ڕووسەکان چلۆنها لەم جۆرە کارانەدا بەشداربووبن. بینا و دامەزراوەکانی وەقفی ئایینی کە ساڵانێکبوو لە خزمەت هەژاراندا بوون، داریان بەسەر بەردیەوە نەهێشتبوو[٦٠]، لەولاشەوە ڕێژەیەکی زۆر لە دەیر و کلێسای ئەرمەن وەك خۆیان مابوونەوە و دەستیان بۆ نەبرابوو، بەلام دوایی بەهۆی گوێپێنەدان و پشتگوێ خستنەوە وردە وردە خۆیان دادەڕمان و هەرەسیان دەهێنا.

---

* ئەم قسەیە پێچەوانەی ئەوەیە کە لە دەسپێکی ئەم باسەدا وتراوە هەروا سەرنجدە لە پەراوێزی ژمارە (٦١) کەچی دەڵێ!! ((وەرگێڕ))

• تێكڕای مردن

تێكڕای مردن لەناو ئەرمەنی ڤان و ئەرمەنی دی لە ڕۆژهەڵاتدا ناتوانرێ لەیەك جیاكرینەوە، هیچ دیكۆمێنتێكیش كە ئەساسی بێ و لە هەرێمەوە دەرچووبێ، لەلایەن ئەو ئەرمەنانەی ڕوویان كردە خوارووی قەفقاس و شوێنانی تر هێنرابێ، هیچ شتێ لەمانە نەماوەتەوە. بەڵام تەنیا دەتوانرێ لەنێوان ئەو ئەرمەنانەی ڕەویان كردووە و ئەوانەی كە لە هەرێمەكانی عوسمانیدا ژیاون بەراوردێ بكرێ. یانی لە (ڤان، ئەرزڕۆم، پەتلیس و هەرێمی – قارس-ی ڕووسیا) لەم هەرێمانەوە پەنابەران زوربەیان چوونەتە خوارووی قەفقاسیا[٦٢].

جا لە ئەسڵی ٥٧٥٠٠٠ هەزار ئەرمەن كە لەو چوار هەرێمەدا بوون، تەنیا ٣٢٩٠٠٠ هەزاریان لەدوای ئاگربەست دەرباز بوون، ڕێژەی مردوانیش ٤١٪ بووە. بەڵام ئەرمەنی هەردوو هەرێمی (ئەرزڕۆم و قارس) بەو ڕادەیە كوێرەوەری و ناڕەحەتیان نەچەشت وەك ئەوانەی (ڤان و پەتلیس)، دەبێ ڕێژەی مردنی ئەرمەنی ڤان لە ٥٠٪ تێپەڕیبێ.

دەبێ نیوەی مردنەكان لەناو ئەرمەنی ڤاندا لە ئانی یاخیبووندا بووبێ، بەتایبەت لە گەرمەی كۆڕەوە كارەساتبارەكەی كە ناچار كران لە ١٩١٦دا مل بەرەو باكوور بنێن. كە گەیشتنە (جۆرجیا)ی ڕووس و (ئازەربایجان) و (ئەرمینیا)، بەهۆی برسێتی و دەردو ناوەرەییەوە ژمارەی كوژراوان و مردن بە شێوەیەكی ترسناك لە بەرزبوونەوەدا بوو، لە (باتووم) كونسوڵی بەریتانیا ڕایدەگەیەنێ كە تێكڕای مردن لەناو ئەرمەنە پەنابەرەكاندا لە قەفقاسیای ڕووسیا لە نێوان ٣٥٠ بۆ ٤٠٠ مردوە لە ڕۆژێكدا.

ئەمەش بەهۆی سكچوون و درمی حمی المبقعە و گرانەتا و دركە و سووریژە و كۆلێرا و دەفتێریاوە[٦٣]. گومانی نییە كە ڕووسەكانیش لەو

بەرزبوونەوەی ڕێژەی مردنەدا دەستیان هەبووە، چونکە زۆریان لە گەڕانەوە بۆ ڤان ڕێگریان لێ کرا، ئەوەیشی گەڕایەوە بۆ کۆماری ئەرمینیا، دوای ئەوەی کەمێ هاتنەوە ناو ڤان، ڕوانیان ڕەوشەکە زۆر خراپتر و دژوارتر لەوەی کە لە ١٩١٦ هەبوو. ئەم کەرەتە ئەوەندە خواردن و خۆراك لە ئەرمینیادا نەبوو کە بەشی دانیشتوانەکەی خۆی بکات، ئیتر چۆناهی پەنابەرانیش تێرکات؟![64]. کەسێ بەهانای سکی ئەو پەنابەرانەوە نەدەچوو جگە لەو یارمەتیە بیانیانەی لە ڕێی (لیژنەی بەهاناهاتنی ئامریکاییەوە لە ڕۆژهەڵاتی نێزیکدا) پێشکەش دەکران[65].

بەپێی سەرژمێریەکان ڕێژەی مردن لەناو موسوڵمانەکاندا زۆر خراپتر بوو، هەرچەندە باری قورسی کارەساتەکە پرژەی لە هەردوو تەرەف بڕیبوو، بۆیە بەراوردکردنی ئەم ڕێژانە نرخ و بەهایان ناهێڵێت. لەنێو ئەو ٢١٣٠٠٠ هەزار موسوڵمانەی بەر لە شۆڕش و جەنگ کە لە ڤان دەژیان، تەنیا ١١٩٠٠٠ هەزار لە کۆتایی جەنگدا لە ژیاندابوون. ئەمما ١٩٤٠٠٠ هەزار کە مانەوە (یانی بەرامبەر بە ڕێژەی ٦٢٪ یان دەوروبەر ٢/٣) ئەوانیش تیاچوون[66].

زوربەی ئەرمەن و موسوڵمان لە ئانی ئاوارەبوون و پەنابردندا تیادەچوون، لیژنەی ئاوارەکانی عوسمانی ٨٦٨,٩٦٢ ئاوارەیان لە پاماڵکردنەکەی ڕووسدا تۆمارکردبوو، بەڵام ئەم ڕاپۆرتە ڕەسمیانە خەڵکێکی زۆریشی نەگرتبۆوە، مەحاڵیشە کە ئاوارەکانی ڤان لەگەڵ باقی ئاوارەکانی تردا جیا کرێنەوە. سەرژمێریە نێودەوڵەتیەکان ئاماژە دەدەن بۆ زۆری و گەورەیی ژمارەی پەنابەرەکان. دەکرێ بە پێی مەزندەیەکی تەقریبی بڵێین کە ١٣٠٠٠٠ و ١٤٠٠٠٠ هەزار ئاوارە لە ڤانەوە تا تشرینی یەك/ ئەکتۆبەری ١٩١٦ لە مردن ڕزگار بوون[67].

بە پێچەوانەی ئاوارە ئەرمەنەکانەوە، موسوڵمانەکان لە ئامریکا و هیچ وڵاتێکی ترەوە کۆمەکیان وەرنەگرت (لیژنەی عوسمانی بۆ ئاوارەکان) ئەو

خۆراکەی لەدەستیا بوو دابەشی دەکرد، بەڵام بڕەکەی زۆر کەمبوو، داوودەرمان لە دەستدا نەبوو بۆیە نەخۆشی و درمەکانی کۆلێرا و تیفۆس و گرانەتا دروێنەی خەڵکێکی زۆری کرد و لەناوی بردن. ئاوارەی ئەرمەن خانوویان نەبوو، لە کۆماری ئەرمینیا دەبوو لە سفرەوە دەستیان پێ بکردایە. وەزعی ئەمان لە موسوڵمانانی ڤان باشتر بوو، چونکە ئەرمەن و ڕووس ٢/٣ی گوندەکانی هەرێمەکەیان وێران کردبوو، ئەو باقی تری بەشێوەیەکی ترسناك بەر زەرەر کەوتبوون[٦٨]، لە زوربەی ناوچەکاندا تەنیا خانووی ئەرمەنەکان بە پێوە مابوو، لە کۆماری ئەرمینیا ئەرمەنەکان خانوو و مەزرای ئەو موسوڵمانانەیان داگیر دەکرد کە یا کوژرابوون یان دەرکرابوون[٦٩]. ژمارەی ئەو دەرکراوانە دەگەیشتە ١٨١٠٠٠ هەزار کەس. بۆیە لە ڤانیش موسوڵمانەکان دەچوونە خانووی ئەرمەنەکانەوە، ئەمانە هیچ کۆمەکێك نەدەکران وەك کۆمەکی ئەرمەنەکان دەکرا.

• شایەدیەکەی "برایم سرجین"

(برایم سرجین) کە ئەم ڕوداوانەی دەگێڕایەوە تەمەنی یانزە ساڵ بوو، زۆر لە ڕوداوەکان کەسوکار و خەڵکەکە بۆیان گێڕاوەتەوە، بەڵام ئەوەی لە ڕوداوەکانی گوندی (زیفیە) باسیان دەکات، تۆمارەکانی جەنگیش پشتڕاستی دەکەنەوە، ئەوەی بەرپرسان و خەڵکی گوندەکان دەیانگێڕایەوە هەر ناوی ئەو گوندانەیان بردووە و باسیان لەو جینایەتانەوە کردووە کە دەرهەق ئەهالیەکە کراون[٧٠].

چیرۆکەکەی برایم سرجین زۆری ئەو بەسەرهاتانە دەردەخات کە لادێییەکانی ڤان بەسەریان هاتووە و تیایدا ژیاون. دانیشتوانی گوندەکان نەیان دەتوانی چارەنووسی خۆیان دیاریکەن، بەڵام دەیانویست بەربەرەکانێ و مەقاوەمە بکەن[٧١]. کەچی لە کۆتاییدا هەوڵ و تەقەلالاکانیان بە فیرۆچوو و

یەك چارەنووس گرتنیەوە کە مردن بوو:

((سەربازێك، بیستبووی کە ڕووسەکان گەیشتوونە چاڵدێران، چوو بۆ گوندی (دیریبی) و بە موختارەکەی گوت: بژاری چی دەکەی لە کێڵگەکەتدا؟ وا ڕووس گەیشتە چاڵدێران، ئەمڕۆ ئەگەر ئەگەنە ئێرە سبەی دەگەن، بڕۆن و جێبهێڵن ئەگین سبەی گشتتان دەمرن. ئاوایی کۆبوونەوە تا خۆ ئامادەکەن بۆ ڕۆیشتن بەرەو ڤان، کەمێ خواردن و پێخەف نەبێ چیتریان نەبرد. بەلای گوندی (زراڤا)دا ڕەتبوون، گوندێکی چەرکەسەکانبوو، بەلام خەلکی گوندی (دیریبی) لە وەلامی ئەماندا گوتیان: ڕووس هاتۆتە چاڵدێران، ڕۆیشتن تا گەیشتنە (مورادیە - بارگیری)، ئێمەش دەچینە ڤان، خەلکی زراڤا گوتیان: ئەگەر ئەوەی دەیلێن ڕاستبێ باشتر وایە ئێمەش بارکەین، پاش کەمێ ڕێی ڤان پڕبوو لە ڕێبواری لادێیی، خەلکی گوندەکانی (هارکیس، زراڤا، دیریبی، شێخ عومەر، شێخ کارا، شێخ ئینی، هیدیر و گولو) گشتیان بۆ ڤان دەچوون، ئەو کات ڤانیش چۆلکرابوو، بەلام ئەو لادێییانە ئاگایان لەو چۆلکردنە نەبوو.))

کە لادێییەکان گەیشتنە دۆلی (ئیفیریك) ئەرمەن پەیابوون و دەنگیان دان: ها گەوجینە، پێتان وایە بەرەو کوێ بچن؟. گوتیان: لە گشت شوێنەکانەوە ئاوارە ڕووەو ڤان دەچن، ئێمەش بۆ ئەوێکانێ.

ئەرمەنەکان جنێویان پێدەدان و دەیاگوت: کە گەمژە و نەفامن، شەش حەوت ڕۆژە ڤان گیراوە، ترکەکان هەلاتوون و حوکمی سیفدیت پاشا بەسەرچوو و نایەتەوە، ئارام پاشا حوکم دەکات، بریندار و موسولمانەکان لە نەخۆشخانەکاندا کوژران، ئافرەت و منالّ قرکران، مزگەوت و چادرگەکان سووتێنران، تەنیا بیست سی ئافرەت نەبێ نەمانەوە ئەوانیش دراونە دەست ئارام پاشا[1].

چەرکەس ئیبۆ گوتی: دەمانکەنە کۆیلە، با ڕوو بکەینە (زیفیە)، گوندی

خۆمانە، نێزیک بە دەریاچەکەیە کەشتی دەستدەخەین هەڵدێین، ئەگین دەگیرێین[٧٣]. ئەو حەشاماتەی ڕژانە گوندەکەمانەوە، دوو هەزارێك دەبوون، پرسیمان: چی بووە، چی قەوماوە؟ وەڵامیان دایەوە: بەڕێوەبووین بۆ ڤان، ئەرمەن هاتنە سەر ڕێمان گوتیان ڤان تەواو، هاتووینە ئێرە، تا کەشتی پەیدا کەین و خێزانەکانمان دەربازکەین.

کات بەهار بوو، دەستەبەرکردنی پێداویستیەکان بۆ ئاوارەکان ئاسان نەبوو، لە خانوو ودەوار و کابینەکاندا دامانان، دوو هەزار زیاتربوون، پێنج سەدێکیان جێگە و ڕێگەی شیاویان بەرکەوت، هەندێ سەربازی دابڕاو و ڕاکردو بە چەکەکانیانەوە گەیشتن، لە وەزعێکی خراپدابوون، قژ درێژ و ڕیش هاتوو جل دڕاو، کێچ و ئەسپێیاوی. بەپیر ئەوانیشەوە چووین، لەناویاندا: کاکە ئەسیبم و مستەفای ئامۆزام و مەمەدی زاوامان و ئەلیاسی پورزام و ڕەجەب چاوەشی شەعباناغا و عەریف سیاتی عاسم ئۆغلۆ مستەفا و شوکر چاوەشی قاسم ئۆغلۆ ئیمرا. هێند لاواز و لەڕبوون وەك داسك و دەرزی. کەوتینە ئەسپێ دۆزین لێیان، یونسی مامم سەرتاشێکی شارەزابوو گوێزانی گرتە دەست و کەوتە تراشکردنیان، باوەڕتانبێ گەنە و مۆریان وا دابوویانە دەم و چاویان، کە گوێزانەکەی پیادەهێنا خوێن لەگەڵیدا دەهاتە دەر، دوای ئەمە دیمەن و ڕواڵەتیان وەك جارانی لێ هاتەوە.

دووای دوو ڕۆژ، لە سێیەمدا مامۆستاکەمان کە مەلای گوندەکەشبوو شەبەقی بانگی بەیانی دا، هەندێ چوون بۆ نوێژ و هەندێکی دی بەلەشی قورس و گرانەوە کەوتنە کارکردن، ڕووبارێك کە لە سنووری ئێرانەوە دەهات بەناو دێدا ڕەتدەبوو، بەهاران ئاوەکەی وا هەڵدەستا دەبووە دەریاچەیەك، کەس نەیدەزانی ئەم ئاوە لە کوێوە هەڵدەقوڵێ، لەوبەریەوە دەنگی ئافرەتێك دەهاتە گوێ، دەیقیژان: بۆ خاتری خوا کەسێك نییە بمپەڕێنێتەوە؟. مامم بەئەسپەکەیەوە پەڕیەوە لای، تومەس ئەسمای کچی عاسم ئۆغلۆی

ئەحمەداغایە، پرسی: کچم چی ڕویداوە؟. کچە شووی کردبوو، بە بووکی برابووە گوندی (مەلا قاسم). گوتی: تۆ بمپەڕێنەوە ئەوسا پێتدەڵێم. نایە پشت خۆی و بە ئەسپەکە پەڕینەوە.

پیاوەکان لە نوێژ گەڕابوونەوە و گوێیان لە ئەسما دەگرت، دەیگوت: وریابن، حەمید و مەلا قاسم و ئەیانوسیان سوتاند، وا دەگەنە ئێرە ئەمڕونا سبەی، فریای خۆتا کەون.

کە ئەمەیان بیست ماموٚستا گوتی: برایان، ئێمە موسوڵمانین، ئایینەکەمان دەڵێ بمرن نەك خۆ بەدەستەوەدەن، شەش دەمانچەمان ها پێ، بیست سنووق زەخیرەش، وا هەژنۆ سەربازیش بە چەك و تفاقیانەوە هاتوونە ناومان، دەی با بەرگریکەین، عوسمانە فەنی ئامۆزای باوکمە و سەرکردەی میلیشیاکانە، ئەم چەك و زەخیرانەی بۆ ناردوین بۆ ئەوەی بەرهەڵستی دوژمنی پێ بکەین. ئێوە شارەزای ناوچەکە نین، چەند گردێك ها بەبان ئاواییەوە، بەشی سەروو دەڕوانێ بە پرد و زۆنگە سەوزەکەدا، دەشێ ئەرمەن لەوێوە بێن، ئەوەی شارەزایە با لەوێوە بچێ و بۆ ئەرمەن دانیشێ.

ئەرمەن لە سێ لاوە دەوری گوندیان دا، شالاویان دەبرد، پیاوەکانمان دەستیان لێ کردنەوە و تەقە دەستی پێ کرد، پشت بە خوا تا نیوەڕۆ لە شەڕدا بوون، پەلاماریاندان و شکاندنیان، ئەرمەن هەڵاتن و ڕاونران، بەشێکیان چوونە دێی (مەرمیت)ەوە و ئەوانی دی بۆ (فادار) و لەو ناوەدا نەمان.

(ئالیە) گوندێکی گەورەی ئەرمەنبوو، چوارسەد ماڵێك دەبوو، هێزەکانی خۆیان تیا مۆڵدا و چوونەوە بۆ شەڕ، هێزێکی سەربازی سەد کەسی ئەسپسوار دوای نوێژی عەسر لە قانەوە ڕووەو ئێمە هاتن و هێرشیان کرد، پیاوەکان گوتیان: خوای گەورە خۆ دیسان هاتنەوە، دوایی زانیمان کە

ئەرمەنی ڕووسیایی بوون، تەقوتۆقی شەڕەکەیان گوێ لێبووە و بە دەنگەوە هاتوون، تا مەغریب وێستان و لەوەدوا کەوتنە پەلاماردان، زۆری نەخایاند فیشەکمان نەما، فرسەتیان هێنا و داباریتە ناو ئاوایی، موسوڵمانێکی زۆر شەهید بوو، خەڵکەکە لە ترسان ڕایاندەکرد، دوو بۆ سێ هەزار موسوڵمانبوون، ئاگریان بەیەك بەیەکی ماڵەکانەوە دەنا، گوندەکە یەکپارچە بووە گڕ و بڵێسە و بەحەوادا دەچوو، مناڵەکانیا حەوا دەداو بەنووکی قەمەکانیان دەیانگرتنەوە، قەمەیان دەکرد بە ورگیاندا و دەیانقیژاند، هەندێ کچ و ژن خۆیان دایە دەم ئاوەکەوە، هەندێکی تر بۆ ناو ئەو پاوەن و پووشانەی گڕیان لێ بەرز دەبۆوە.

برێ مناڵ و ئافرەتی بەستەزمانیان دەنایە ناو تەویلە و کایەکانەوە و ئینجا ئاگریان پێوە دەنان، کەسانی دی وەك کارژۆلە گۆشاوگۆش سەردەبڕران، تەنیا یەك مناڵ قوتاربوو، ئەویش برایم خۆی بوو.

دیارە پاشان لێم پرسی کە چۆن ڕزگاری بووە و توانیویە هەڵبێ؟

تا توانیان قەلاچۆی ئەو خەڵکەیان کرد، تا تاریکی کرد کوشتار هەر بەردەوامبوو، بڕیار بوو کەسێك بە زیندوویی نەهێڵنەوە. عەریف (سیات)یان گرت تا توانیان لێیاندا، ئینجا جلەکانیان دڕاند و لە شانیەوە پێستیان دادەماڵی، دەیانگوت ئەوە نیشانەی شەرەفە و لەجیاتی سوڵتان ڕەشاد بەشانیدا دەکەین، هەردوو دەستیان بڕی و لە پێستەکەی قەبرغەی توورەکەیەکیان دروست کرد.

کە پیاوەکانیان کوشت شەش ژنی هەرزەکاری جوانیشیان یەك بە دوی یەکدا نا بە گوللەوە، ئەوانە (سەمەر)ی ئامۆزام و (ئەسمای) موختار و (خەیریە) پورم و (ئایشێ) ئامۆژنم و (گولو) بوون.

ئەرمەنەکان لە ڕۆیشتندابوون کە (ئەزفادور)ی کوڕی (گیربیدیە)هاتو ئێمەی دۆزیەوە، باوکم لە گوندی (بیردقچی) ئەوان گەلێ ڕێزدار و

خۆشەویستبوو، چونکە کاتیخۆی (کیربیبیە)ی لە مردن گێڕابۆوە. بە هاوەڵەکانی گوت: لێیانگەڕێن.

بەمە مردنی لێ دورخستینەوە (ئەو ئانە باوکم لە ڕیزی خۆبەخشاندا بوو لە ئێران) کە ئەرمەنەکان ڕۆیشتن لە گونەکە هاتینە دەر، ناڵە و گڕوزانەوەی برینارەکانمان گوێ لێبوو. هاوار کەسێك نییە بێبەلامانا، تیمارمانکات، چۆڕێ ئاو بکا بەدەممانەوە؟

(ئەزفادور) بردینیە گوندی (بیردقچی) و ماوەیە لەوێ ماینەوە، خزمەکەم ڕوداوەکانی ئەوێی بۆ دەگێڕاینەوە و سوێندی دەخوارد کە:

ئەرمەنەکان ئێوارە هاتن، لە نێو ١٥٠ ئافرەتی گوندەکە ١٠ بۆ ١١ ئافورەتیان هەڵبژارد و تێیان بەربوونو تا بەیانی لاقەیان دەکردن، ئیتر ئەو ژنانەیان بە شێوەیە کە لەناو خوێناوی خۆیاندا جێهێشت. باسناکرێ.

ئەو بەردەوامبوو لە گێڕانەوەی کە چ ئەهامەتیە بەسەر گوندەکەیاندا هاتووە، دەیگوت: ژنێك نانی دەکرد، ئەرمەنیەك لێی پرسی: خەریکی چیت؟ وەلامی داوە و پێی گوت: وەك دەبینی نان دەکەم. دیسان پرسی: ئەی نەختێ گۆشتی برژاویشت ناوێ؟ ئینجا مناڵێکی بە قەمەکەی داپاچی و هەڵی دایە ناو فڕنەکەوە، مناڵەکە بە شێوەیەکی ترسناك لەناو فڕنەکەدا هەڵدەقرچا و ژنەی بێ دەستەلاتیش ئەبلەق و بێدەنگ دەیڕوانیە ئەو مناڵەی بە زیندویی بە بەرچاویەوە دەسووتا.

ئەم کاتە بوو حوکمەتە ڕووسەکەی ڤان دامەزرا و (ئارام پاشا) بووە سەرۆك، پاش کەمێ ئاگاداریەکی دا و دەیگوت: با هەمووان بێنە ناو ڤانەوە، لێرە خواردن و خواردنەوەی بەلاش بۆ هەموانە، باوکم ئەو کاتە لەگەڵ سوپاکەی خەلیل پاشادا هاتبۆوە گوندی (خاجیك) باوکم و خاڵوانم کە ئەو ئاگاداریەی حوکمەتی ڤان دەبیەن، چووبوونە ڤان، بەلام حەیف، جگە لە شارێکی بەسووتماکبوو خۆڵەمێش چیتریان چاو پێ نەکەوتبوو، بینا و

مزگـەوت و حـەمام و فەرمانگـە و خانوەکـان گشتیان کـاول کرابـوون و سووتێنرابوون، باوکم چووبووە گەڕەکی (هەشبوغان) کە هەندێ خانووی ئەرمەنی تێدابوو، بە ڕێکەوت (ئەزفادور) دەبینێ، پاش سڵاو دەڵێ: بەیانیت باش خـەلیلاغا. بـاوکم پـاش وەڵام لێـی پرسـی: ئـاخۆ هـیچ هـەواڵێکی ئاواییەکەمانت لا نییە؟، ئەویش دەڵێ: هەواڵ؟ (زیفیـە) کاول بووە، گشتی وێرانە، جگە لـە خێـزان و کچ و کوڕەکەی تۆ کەسیکە دەرنەچووە. ڕزگارم کردون و کەی ئارەزوکەیت دەیاندەمەوە دەستت. باوکم دەڵێ: پیاوەتی تۆیـە، بەڵام گەر بچمە ئەوێ دەمکوژن، دەکرێ ئەوانم بـۆ بهێنی تـا لەتـەك خۆمـدا بیانبەم؟

ئەو ئێوارەیە ئەزفادور هاتەوە لامـان و پێـی گـوتین: ئـەمڕۆ خـەلیلاغام دی، ئامادەبن دەتانبەم بۆ لای. بـەیانی خستینیە گالیسکەکەیەوە و بـردینی بۆ ڤـان. هـەرگیز ئـەو ڕۆژەمـان لـەیاد ناچێ، لـە ڤانـەوە بـاوکم بـردینی بـۆ هوشاپ، لەوێ زۆر نەماینەوە، چونکە ڕۆژ نـەبوو ئەرمـەن پـەلاماری نـەدات. (خێزانەکە بووە پەنابەر)،

خەڵکێکی زۆر ڕووەو ئێران بوونەوە، یان ڕووەو ماردین و ئامادە، ئەوانە تێدەکۆشان تا بە زیندوی بمێننەوە.

● پەراوێزەکان

١- وامـان بڕیـار دا کـە هـیچ شـتێ لەبابـەت کوشـتن و ئەشـکەنجەدان و ئـەتککردن ولاقەکردنێکـەوە نـە باسـی کـەین نـە لـە سەرچـاوەی تـرەوەی وەرگرین، هەرچەنـدە سەرچاوەکان پـڕن لـە وەسـفکردنی ئـەمجۆرە ڕەفتارانـە پێویست بە باسکردن وەسفکردنی ئەمانـە نییـە، چونکە بەڵگەکان بۆبوونی ئـەم جـۆرە ڕەفتارانـە ئاشـکرا و دیـارن، تـەنیا شـتێکی بـەدەر لەمانـە (شایەدیەکەی برایم سرجین)ە قسە و باسەکانی کتومت وەك ئەوەن کە خۆی

گوتوونی و بگرە بەشێکی کەمیشی لەو وەسفانە تێدایە، بێجگە لەوەی کە زوربەی ئەوانەی لە گوندەکاندا بەپاڵ ئاوارەکانی ڤانەوە ئازاریان چەشتووە نەیانتوانیوە دەرد و پەژارەکانی خۆیان. بخەنە ڕوو، لیژنەیەکی عوسمانی لە بۆ کۆکردنەوەی ڕاپۆرت لەسەر ئەو کوێرەوەریانەی ڤان و ناوچەکانی دی درێغیان نەکردووە، هەروا ئەفسەرانی ناو سوپای عوسمانیش ڕاپۆرتی خۆیان دەناردە ئەستەمووڵ و تیایاندا باسیان لەو قەتڵ و عامە دەکرد کە ئەرمەنەکان کردویانە، کاتیخۆی بەشێکی کەمی ئەو ڕاپۆرتانە بڵاوکراونەتەوە

Documents sur les atrocites Armeno – Russes. Tures et Armenians کارا شەمس Anomyme de papeterie et dlmprimerie 1917 La Guerre ئەحمەد ڕۆستەم Imprimerie Nationale 1919: جنێڤا devant Ihisyoire (Istaempfli 1918: بێرن Mondiale et Question Turco Armenienne

هەردوو جزمی کتێبەکە بەرپرسانی دەوڵەت نووسیویانە، بەڵگەنامەکانیان کۆکردۆتەوە و لەو دوو جزمەدا بڵاویان کردونەتەوە، لەم دواییانەدا کتێبێکی زۆری تر چاپ کراون، لەوانە:

Ermeniler Tarafindan Yapilan Katliam Belgeleri 1914 - 1919

کە لەوانی تر زیاتر درێژەی بە باس و وەسفی کارەساتەکان داوە، Basbakanlik Devlet Arisvleri Genel Mudurlugu ٢٠٠١Osmanli Arsivi Daire Basknligi

ئاماژەدان بەو سەرچاوانە پەیوەستە بە قسەکانی ئەوانەی دەربازبوون لە کارەساتەکان نەك بەو شیکردنەوە و لێکدانەوانەی کە لە کتێبەکاندان.

٢- Ermeniler Belgeleri . pp ٥ - ١٠

٣- Documents sur les atrocites. Pp ١٨ - ١٩ . ٢٤ - ٢٧

٤- کارا شەمس Tures et Armenians . p ٤٤

ئەحمەد ڕۆستەم La Guerre mondiale. P ١٠٠

BOA HR SYS 2872/2. Belge No.9. Ermeniler Belgeleri. P 7, 45

٥- سەرچاوەی پێشوو: Ermeniler Belgeleri. P ٧,١١,٣١ - ٩٧

٦- لە ڕاستیدا (بشکالە) پایتەختی یەکەم حوکمەتەکەی ئەرمەنبووە نەك ڤان بەلاَم زۆر کەمخایەنبوو. بڕوانە: Documents sur les atrocites.

٧- کاراشەمس: Tures et Armenians. P ٤١

٨- موختاریان کە هەرگیز باس لە پەلامارەکانی یەکەمجاری ئەرمەنەکان ناکات بۆ سەر موسوڵمانەکان، سوورە لەسەر ئەوەی کە گشت ئەرمەنەکانی دانیشتوی (بشکالە) هەر دوای کشانەوەی سوپای ڕووس سەربڕراون An Account of the Glorious struggle of Van vasbouragan

کە ساموێل.س.تاربینیان وەری گێڕاوە، دیترویت I General Society of vasbouragan ١٩٦٧ p.٣

ئەگەر بیگوتبا: گشت ئەو ئەرمەنانەی مابوونەوە، دەکرا جێی باوەڕ بووایە، لە ڕاستیشدا ئەرمەنەکان هێجگار وا فەقیر نەبوون تا بمێننەوە و بەکلاَو بگیرێن، موختاریان خۆی بەرپەرچی خۆی دەداتەوە، کاتێ دوای ئەمە دەڵێ کە گشت ئەرمەنەکان سەرنەبڕراون: ژن و کچە جوانە ئەرمەنیەکان هێنرانە مەخفەری (شامیران)ی ترکی تا بە موزایەدە بفرۆشرێن و ئارەزووە وەحشیەکانی خۆیانیان تیا بەتاڵ کەنەوە (ل:٢). ئەم سەرنجە هێند ناخۆشە کە زور بە ئاسانی دەکرا باس نەکرایە، بەلاَم ئەوەی جێی گوتنە ئەوەیە کە تەنیا یەك بەرپرسی عوسمانی یان نێردراوە ئامریکاییەکان و بیانیەکان (ئیتالیایی و ئاڵمان و — دونوگالیس- و کەسانیدی) باس لە جۆرە مەزادێکی

ئاوا ناکەن، ئەگەر ببوایە بێگومان سەرنجیانی ڕادەکێشا، قسەیەکی ئاوها وا دەکات کە گشت قسەکانی موختاریان و نموونەی ئاوا کە باسیان دەکات لە کتێبەکەیدا ببنە جێی گومان و بوختان.

٩- هەمان سەرچاوەی پەراوێزی (٧).

١٠- هەمان سەرچاوەی پەراوێزی (٥)

١١- هەر ئەو سەرچاوەیە.

١٢- تیرميناسیان لە: ١٩١٥van pp ,٢١٨ - ٢٢ بۆ نموونە دێتە سەر وەسفی کاری پاکتاوکردنی ڕەگەزی لەلایەن عوسمانیانەوە، بەڵام باس لە هیچ شۆڕشێ ناکات.

١٣- Documents sur les atrocites. Pp ٤٩ - ٥١

١٤- بە گوێرەی مەزندەی ئەرمەنەکان ئەگەر ژمارەی پەنابەرانی ئەرمەن زیندووەکان و ژمارەی کوژراوان کۆکەینەوە، ئەوا ژمارەیەکی وا دەردەچێ کە زیاترە لە ژمارەی ئەو ئەرمەنانەی لە ناوچەکەدا دەژیان. ئەمەش لەگەڵ ئەو سەرژمێریەیانە ڕێك ناکەوێ کە دوایی بۆ پەنابەرانیان کردووە، عوسمانێکان هیچ شتێکی روونیان نەداوە بە دەستەوە سەبارەت بە پەنابەرە موسوڵمانەکانی پێشتر.

١٥- Documents sur les atrocites . p ١٥ - ١٦ ,٢٠ - ٢٢ ,٥٣

کاراشەمس Tures et Armenians . pp ٤٢ - ٤٣

١٦- Ermeniler Belgeleri . pp ٥٢ - ٥٤

١٧- ڕۆستەم، La Guerre modiake. Pp ٩٨ - ٩٩

١٨- لەسایەی شەڕ و یاخیبوونەکەدا، هیچ باس و خواسێکی کوشتن نەهاتۆتە گۆڕێ، کوشتنی ئەوانەی شەڕکەر نەبوون لەناو ڤاندا، هەروا بەڵگەکانیش لەم بارەیەوە کەمن، بڕوانە (کارا شەمس ل٦٠ - ٦٢).

١٩- بۆ زیاتر ڕونکردنەوە سەبارەت هەیکەلی حوکمەتەکە و

بەرپرسەکانی، بڕوانەرە موختاریان، ل١٢٤ - ٢٥

٢٠- هەر ئەو سەرچاوەیە، ل ١١٦ - ١٨، مسیۆنێری ئامریکایی خاتو (جۆرج. ك. مارسا ڕاینۆڵدز) نووسیویە کە ئەو ناوچەیەی تەنیا لەژێر دەستی ئەرمەندا نەبوو نەدەسووتێنرا (لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان ١٦،٨،٩ نێردراو بۆ ڕۆژهەڵاتی ترکیا، لیژنەی ئافرەتان، جزمی دوو، ترکیای ڕۆژهەڵات ١٩١٥ - ١٩٢٠، بەڵگەنامە و ڕاپۆرتەکان، نامەکان A-Z، لە کلارنس ئەشیرەوە بۆ ماڵەوەیان لە (کۆنیتیکۆت) ٢٠ ئەیار/ مایۆی ,١٩١٥

٢١- هەردوو مسیۆنێرە ئامریکاییەکە، خاتو (ج.ك.ڕاینۆڵدز) و (کلارنس ئەشیر) ددانیان ناوە بەو کوشت و بڕەی کە لە موسوڵمانەکان کراوە، خاتو ڕاینۆڵدز دەڵێ: لەوە دەکات ئەرمەنەکان تا ڕادەیەکی زۆر شووڵیان لێ هەڵکێشابێ، سوور بوون لەسەر تاڵان و بڕۆ و تۆڵە کردنەوە، هەرچەندە هەوڵماندا بۆ هێورکردنەوەیان بەڵام ئەوان نەیاندەبیست، ئەرمەنەکان زۆریان چەشتووە، بۆیە شتێکی سەیر نەبوو کە شووڵی لێ هەڵکێشن، ئەوا ئیستە هەلیان بۆ هەڵکەوتووە بۆ تۆڵەکردنەوە. وەك بۆی دەچم ئەرمەنەکان دەیانەوێ ئەم هەرێمە بکەنە هەرێمێکی ئەرمەنی ڕوت (سەرچاوەکەی پەراوێزی پێشوو).

ئەم ئافرەتە لەنێو گشت نێردراوەکانی تردا ڕاستگۆترینیانبووە، بەڵام قسەکانی تەنیا بۆ لیژنە ئامریکاییەکە دەنارد، بە ئاشکرا دەری نەدەبڕین، بەڵام قسەکانی (ئەشیر) زیاتر ئاشکراتر بوون، ددانی ناوە بەوەی کە موسوڵمانە نێرینەکان دەکوژران، هەرچەندە کە قسە لەسەر ئافرەت و منداڵی موسوڵمانەکان دەکات کەمتر بەلای ڕاستیدا دەچێ: پیاوەکانیان دەکوشت و منداڵ و ئافەرەتەکانیان وازلێ دەهێنا، An American physicanin ٢٨٥Turkey. P

بەڵام هەرچەند دەیزانی کە خۆی نێردراوێکە، سەیر لەوەدایە کە

ڕەفتارەکانی ئەرمەنی باش دەناسی و تێیان گەیشتبوو، کاتێ ئەشیر ناچار نەبوو کە ڕەخنە لە ئەرمەن گرێ، وەك لەم حاڵی کوشتن و کوشتارەیاندا، قەت نەبۆتە شایەدێکی ئەوتو کە متمانەی پێ بکرێ، لەگەڵ ئەمەشدا، زۆر جار کتێبەکەی د. ئەشیر بەکارهاتووە لە وەسفکردنی ڕوداوەکانی ڤاندا، هەتا فیلمێکیش بە پشت بەستن بەو کتێبەی ئەو ئامادەکراوە، بۆیە دەبێ ئەگەر کەمیشبێ، شایەدیەکەی بەهێند وەرگیرێ.

هەڵە و ناڕاستیەکانی ئەو کتێبە وایان کردووە کە گشت ڕاپۆرتی ئەو نێردراوانە ببنە جێی گومان و متمانەیان پێ نەکرێ.

هەرچی بڕیاردانێکی پێشوەختی ئەو کاتەیە ئەشیر بەکاریان دێنێ، بەو پێیەی کە دەیڵێ گوایە موسوڵمانەکان لە کێشەی ئەرمەنەکان بەرپرسبوون، موسوڵمانەکان مەسیحیەکانیان نەدەویست، وا ڕاهاتبوون هەر سەرکوتی ئەرمەنەکان بکەن و لێیاندەن، خۆ ئەگەر شکستیشیان خوارد ناچار دەبنە مەسیحی. لەباتی ئەوەی گومانمانبێ لە تیۆرەکەی ئەشیر سەبارەت بە یاخیبووەکەی ڤان، وا چاکترە سەرنجێ لە ڕاپۆرتەکانی تری بدەین کەدەربارەی مەسائیلی ترن.

کتێبەکە پڕە لە هەڵەی زەق لە بارەی ڕوداو و ئەو شتانەی کە بوون، ئەو سوورە لەسەر ئەوەی کە ئاڵمانەکان لە ڤاندا جڵەوی کار و ڕوداوەکانیان بە دەستبووە، کە لە ڕاستیدا وا نەبووە، هەروا دەڵێ کە: چەند بەتالیۆنێ لە سوپای عوسمانی کە ئەرمەنبوون، هێرشیان کردۆتە سەر ڕووسەکان لە سنوور و شارێکیشیان لێ داگیر کردون:ل ٢١٧

بە تەئکید هەرگیز شتێك لەم چەشنە ڕوینەداوە و لەو جۆرە بەتالیۆنانەش نەبووە، وە نووسیویە گوایە: سیاسەتی (عەلی) حاکمی ڤان وای دەخواست کە شۆڕشگێڕانی ئەرمەن هانبدات تا چەك هاوردەکەن و گەنج و پیاوەکانیان بخەنە ژێر چەکەوە: ل١٢٦، کە ئەمەش قسەیەکە دور لە

لۆژیك و هەر شیاوی باسکردن نییە. دیسان دەنووسێ کە: ڤانوونی مەدەنی عوسمانی ئەو ڤانوونەی ناپلیۆن بوو کە بەکاردەهات بۆ سەرکوتکردنی مەسیحیەکان: ل١٥٦ - ٥٨، ئەمەش قسەیەکە ڕێی تێناچێ و دورە لە ڕاستیەوە.

لە لاپەڕە ١٥٧دا شتی زۆر بێ بایەخی نووسیوە لەبارەی ئەوەی کە پیاوەکانی سوڵتان عەبدولحەمید خۆیان هانی ئەرمەنیان دەدا بۆ کارە شۆڕشگێڕیەکانیان. ل١٦١، وە دەڵێ کە: کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) بڕیاری دا کە ئەو بەڵگەنامانەی دەربارەی خۆ بەدەستەوەدانبوو، بیانهێڵێتەوە چونکە لە بەرژەوەندی تایبەتی خۆی بون: ل١٦٨. ئەم هەڵە و ناڕاستیانەی خرانە ڕوو جگە لە مشتێ لە خەرواری شتێکی تر نین.

لە ١٩٠٥ کە کاپتن (تایریل) کونسوڵی بەریتانیا بوو لە ڤان، لەگەڵ د.ئەشیردا بەینیان زۆر خۆشبوو، جا لەسەر ئەوەی کە د. ئەشیر باسێکی لە ڕۆژنامەی (لەندەن تایمز)دا بڵاوکردبۆوە، دەڵێ: ئەوەندە عەجباتیم لەمە دێ کە ناتوانم بڕوا بە قسەکانی د.ئەشیر بکەم، بەر لەوەی لێشیان ئەکۆڵمەوە مومکین نییە بە ڕاستیان بزانم.

تایریل بەوە گەیشتبوو کە چی پاڵ بەم نێردراوانەوە دەنێ تا چارەی دەوڵەت ڤورسکەن و ناوی بزڕێنن: لە نووسینەکەی د. ئەشیردا ئامانجی ڕاپۆرتی نێردراوەکان بەتایبەت لەبەشی دواییدا دەردەکەوێ، ئەوەش بریتیە لە وروژاندنی ڕای گشتی بەهۆی هەرشتێ کە بینووسن. ڕۆژێ لە ڕۆژان شتێکیان نەنووسیوە کە جیابێ لەم ئامانجە و تا چەند لە بەرژەوەندی ئەرمەنە، ئەو دەستدرێژیانەی شۆڕشگێڕان دەیانکرد، ئەو ئاستەنگانەی کە دەبوو دەستەڵاتی ناوخۆ بەرەو ڕوویان بێتەوە، ئەو کارە باشانەی بەرپرسانی ترك دەیان کرد و هتد، باڵیۆزی بەریتانیاش سەرباری ئەمە دەڵێ: ئەو وەزیرە ئامریکاییەی قسەم لەگەڵدا کرد پێی ڕاگەیاندم کە ئەو د. ئەشیر بە

کەسێکی ڕاستگۆ نازانێ، بەهۆی زێدەڕۆییە توندەکانیەوە و هەروا ڕق و کینەشی بەرامبەر بە ترك وەك ڕەگەزێك.

بە کورتی کە مەسەلەکە ترك بێت نابێ باوەڕ بە د.ئەشیر بکرێ نووسینەکانیش بۆ ئەو مەبەستە بەکارهاتوون، حوکمە پێشوەختەکانی و ناڕاستیەکانی ناچن بەلای ئەو باسانەی کە سەبارەت بە درمی تیفۆس و برسێتی و قات و قرین. ل٢٢، بۆ نموونە کتێبی: Ermeniler Belgeleri

pp .١٩ - ٢٢

تەماشاکە، زوربەی ڕاپورتەکانی ناو ئەمە باسی کوژراوەکان دەکات جار جار لیستیش بەناوەکانیان دەخاتە ڕوو.

٢٢- لە کتێبەکەدا ئیشارە بەم پەراوێزە نەدراوە —وەرگێر-

٢٣- سەرچاوە ئەرمەنەکان باس لەمەوە ناکەن، لە باتی ئەمە، دەڵێن گوایە هەموانیان داوەتە دەست نێردراوەکان، بەڵام ژنێکی موسوڵمان باس لە ئەرمەنێك دەکات کە بە هانایەوە چووە و بڕێ پارەی داوە پێی و لە ماڵەکەی خۆیدا شاردویەتیەوە:

Ermeniler Belgeleri . pp 140-43

هەروا ناوی (سانديك ئەمینی ڕۆبین ئەفەندی) هاتووە کە دەڵێن ژیانی ژمارەیە ئافرەتی موسوڵمانی پاراستووە، کە ئەرمەنی تری لێ دور خستوونەتەوە و نەیهێشتووە بیانکوژن. هەر ئەو سەرچاوەیە ل:١١ - ١٢

-٢٤ Ermeniler

Belgeleri . pp١١ – ١٢. ٢٢ – ٢٤. ٥٢ – ٥٣. ١٤٠ - ١٤٤

Documents sur les atrocites . pp 38-39. Turcs et Armeniens pp 46 - 48. 64 - 65

وە ئەشیر: لە کتێبی An American phsican in Turkey. P

٢٨٩ - ٩١ دەڵێن کە پەنابەرەکان لەجێیەکی زۆر ئەمیندا بوون بەڵام زۆر پەست و شپرزەبوون، کەچی پەنابەران خۆیان ئەو قسانە ڕەتدەکەنەوە،

قسـەكانيان وەك يەكـە، هـەتا بـاس لـە ژمـارەى ئـەو نانانـەش دەكـەن كـە پێياننداون، بۆيە سووك و ئاسان ناتوانرێ بڕوا بە نێردراوەكان بكرێ.

موختاريان دەڵێ: ١١٧An Account. P ، ژمارەيەكى زۆر لـە ديلـەكان، كە زوربـەيان پياوى بێ چەك و ژن و پير و منـاڵى بێكـەس بـوون، بـران و بەڵام هيچ كام لەمانە نەكوژران، ئەوەى لەمە ڕزگارى بووە، قسـەكانى لەگەڵ ئەوەى لێرەدايە جياوازە، هـەتا وردەكارى و نـاوى ئـەو كەسانـەش دەدەن كـە كوژراون و چۆناهيش كوشتويانن، كتاب: ل٢٤ - ٤١ دەڵـێ كـە هـەزار موسوڵمان درانە دەست نێردراوەكان تا بيانپارێزن، بە پێـى ئـەوەى دەيگێڕێتـەوە گوايە نێـردراون بـۆ گونـدەكان تـا دور بـن لـە كوشـتن و ئازاردانـەوە، ئەوانەشى ڕزگاريـانبووە هـيچ شـتێ بـاس ناكـەن لـەبارەى ئـەوەى كـە گونـدەكانيان جێهێشتبێ، هەرچەند دەڵێن كە هەندێ ئافرەت بە مەيلى خۆيان ڕۆيشتوون. ئەگەر كتاب ڕاستدەكات، بەپێى چارەنووسى لادێييە موسوڵمانەكانى هەرێمى ڤانەوە ئەوا ئەمە جێى گومانە. (بڕوانە ئەو زانياريانەى خوارەوە).

٢٥- Documents sur les atrocites . pp ١٠

٢٦- ژمارەيـەكى زۆرى كوردەكـان لـە خزمـەتى سـەربازى عـەفو كـران چـونكە لـە يەكـە غـەيرە نيزاميەكانـدا چـەكيان بـە شـانەوە بـوو يـا ڕاسپێردرابوون كـە بـە ئـيش و كـارى زەرعاتـەوە خـەريكبن، ئـيتر ئـاوا لـە گوندەكانيان مانەوە.

٢٧- Ermeniler Belgeleri . pp ١٤٠ - ٤٢

٢٨- بگەڕێوە بۆ (شايەديەكەى برايم سرجين) لەم بەشەدا.

Documents sur les atrocites . pp . Turcs et Armeniens. P 60 - 61 Ermeniler 29- Armeniens. Pp 60 - 61 Ermeniler Belgeleri. P 10. 32. 50 كارا شەمس

هەندێ لە ناوەكان بەهەڵە نووسراون، چونكە بەپێى خوێندنـەوەيان بـە پيتى فرانسى و كوردى نووسراون، هەروا هەندێ ناو بـە ڕێنووسـى جيـا جيـا

نووسراون (بۆ نموونە Zeve و Zive)، ئەم سەرچاوانەی ناویان براوە ناوی گەلێ گوندی کاولبووی هاتیا، بەڵام وا دیارە هەواڵدەرەکان تەنیا ناوی ئەو گوندانەیان داوە کە نێزیک بە خۆیانبوون، زۆریان لەو لادێییە نەشارەزایانەبوون کە ئاگایان لە گوندە دوورەکان نەبووە، ڕاپۆرتەکان وادەگەیەنن کە (ئارام پاشا) خۆی سەرکردەیی ئەو هێرشانەی دەکرد بۆسەر گوندی موسوڵمانەکان، ئەمەش ئەگەرێکی لاوازە بەڵام هیچ دوریش نییە وابێت، لەوانەیە پەلاماردەرەکان گوتبێتیان کە: ئارام ناردونی تا وابکەن.ل ١٦ - ٢٠

٣٠- ژمارەیەکی کەم چوون بۆ ئێران، ڕۆژاوای ئێرانیش لەسەر دەستی ڕووس و ئەرمەندا بوو، بۆیە تەنیا ئەفرادی عەشایرەکان لە ئاسوودەییدا بوون. وەك عادەتی بار و وەزعی ئێران فشەل و ناجێگیر بوو، بەڵام ئەرمەن سەڵماس و هەندێ ناوچەی تریان بە دەستەوە بوو، لەسەرەتای جەنگەکەدا نەستووریەکان پاش ئەوەی کوردەکان و سەربازەکان شکاندنیان و ڕاویانانان گەیشتنە ئەو ناوە، عەشایرە کوردەکانی ناو ئێران هەرگیز جڵەوگیر نەکراون، جا هەروەك لەبەشی پێشوودا هاتووە ئەم کوردانە بە درێژایی مێژوو بار و ڕەوشی ئەو ناوەیان دەشڵەژاند، لە جەنگەکەدا تا ئەوپەڕی بێلایەنبوون، بەڵام هەندێکیان بەپێی ئەوەی کام لایان لەسەرکەوتنەوە نێزیکترە دەبوونە تەرەفگیری ڕووسەکان یان عوسمانیەکان.

٣١- Ermeniler Belgeleri . pp ١٣ - ٣١ولاخی بەرزە کەمبوو، سوپا داوای کردبوو کە بیانهێنن.

٣٢- کارا شەمس. ل١٦، جستن مەکارسی:

Muslims and Minorities (New York University press. 1983 pp 104 - 108: نیویۆرك

٣٣- ئەو سەرچاوەیەی پەراوێزی (٢٩). ل: ١٤،٢١،٥٣،١٤٤

٣٤- Ermeniler Belgeleri . p ٢٤

٣٥- هەندێ لە هەرێمی ڤانەوە هەڵاتنە پەتلیس، بەبەلەم بەناو دەریاچەی ڤاندا، ئەرمەنەکان کە زوربەی زۆری ئەو خاوەن بەلەمانەبوون یا کەشتیە بچووکەکانیان لێ دەخورِی، پەنابەرە دەوڵەمەند و پارەدارەکانیان بە پارەیەکی زۆر دەگواستەوە، ئەمە وەك دەردەکەوت رێگەیەکی ئاسانبوو بۆ هەڵاتن. بەڵام زوربەیان هەرگیز نەدەگەیشتنە بەری ئەوبەرەوە، ئەوەشی دەگەیی زۆر کەرەت دەکەوتە دەست شەرکەر و سەربازەکانی رووس کە دوایی رووەو کەناراوی رۆژاوای دەریاچەکە دەبوونەوە، کارا شەمس. ل:٦٢

٣٦- (غیڤاش و هافاسوور) دوو مەڵبەندی سەرەکیبوون کە لێیانەوە پەلامارەکان دەدران بۆسەر گوندی موسوڵمانەکان. بڕوانە:

Documents sur les atrocites . pp 35 Ermeniler Belgeleri . pp 144 - 45

٣٧- سەرچاوەی پێشوو، ل:٢٠ - ٢١ کۆرگانۆڤ لە کتێبی:

La participation des Armeniens a la Gurre mondiale

وەسفی ئەو ناوچەیە وادەکات کە کەوتۆتە ژێر دەستی داگیرکردنی فەیلەقەکانی ئەرمەن و یەکە خۆبەخشەکانیانەوە لە دەڤەرەکەدا.

٣٨- ئەرمەنەکان وایان خەملاندبوو کە دەوروبەری ٢٠٠ سواری رووس و نزیکەی هەزار ئەرمەن دەهاتنە پێشەوە و نزیکدەبوونەوە. (سەرچاوەی پەراوێزی (٣٦). ل:٣٨

ATASE Arsivi. I. Dunya Harbi Kolleksiyonu. K 2950. D. 14. F 1 - 62

٤٠- بڕوانە ئەو زانیاریە زۆرانەی کە پەیوەندن بە پەلامارەکانی ئەرمەنەوە لە پەتلیس، لە بەڵگەنامەی (١٠٢) لە: Ermeniler Belgeleri

٤١- جووڵە و چالاکیەکانی سوپا و ئەو شەرە سەخت و ئاڵۆزانەیان لەو ماوەیەدا بەدەرە لە توانای ئەم لێکۆڵینەوەیەی ئێمە، بڕوانە:

ئالن و موراتۆڤ: Turk Harbi. Pp ٦٨٨ - ٨٧٤

Caucasian BattleFields. Pp 302 - 63

٤٢- سەرچاوەی پەراوێزی ژمارە (٣٩): K- ٥٢٤٠ - D .٦ F .١ - ١٤

٤٣- هەر ئەو سەرچاوەیە: K- ٢٩٥٠ F. - D .١ - ٣٩

٤٤- د.ئەشیر An American physican in Turkey. Pp ٢١١ - ١٢

یەك لەسەرچاوە دەگمەنەكانە سەبارەت بەم ڕوداوانە، ئەمیش وەك عادەتی سەرچاوەیەكە جێی باوەڕ نییە، دەڵێ گوایە ٧٠٠٠ هەزار كەس كوژراون، ئەمەش بە پێی پشكنینی ئێسكەكانیان لە دواییدا(!)، وە گوایە ئەرمەنەكان لە بەرزاییەكانەوە خۆیان بەرداوەتەوە و خۆیان و منداڵەكانیان كوشتووە نەك بكەونە دیلی دەستی دوژمن، كە ئەمە زۆر دورە لە باوك بوەشێتەوە، هەروا وشەی (تركەكان) بەركاردێنێ بۆ دوژمن، لە كاتێكدا هیچ یەكەیەكی سەربازی لەو ناوچەیەدا نەبووە، دەڵێ كە دوای تێپەڕینی نێردراوەكان تەنیا كەسێك نەیتوانیوە لە بارگیری بەولاتر بڕوات، ئەمەش سەلمێنراوە كە ڕاست نییە، موختاریان دەستدرێژیكەرانی وەك خۆیان وەسف كردووە، هیچ شتێكی هەڵەش دەربارەی ئەو ڕێگە و بانانەی لێیەوەی هەڵدەهاتن كە داخرابن نالێ. هەرچەندە تەقدیری ئەمیش بۆ ژمارەی كوژراوەكان وا دیارە تا ڕادەیەكی نامافوولّ زۆرە: (لە تەنگە و دەربەندە شاخاویەكاندا، لە بارگیری، دەیان هەزار بەدەستی كوردەكان نیا دەچوون و فەوتان: (موختاریان An Account. P ١٢٦)

هەروا بڕوانە: تیرميناسيان van ١٩١٥ p .٢٤٢

بۆ دەستخستنی زانیاری لەبارەی ڕاگردنی پەنابەرانەوە.

٤٥- بڕوانە پاشكۆی سێیەم لەم كتێبەدا.

٤٦- ئالن و موراتۆڤ. ل: ٦٩ — ٥٧ — ٥٢ - ٨٤٢ . كورگانۆڤ. ل٣١٩ - ٢٢

٤٧- ڕیتشارد. ج.هوڤانیسیان:

Armenia on the Road to Indepedence 1918

(university of california press 1967. pp 58- 62

٤٨- وەزیری کشتوکاڵ: أ.ف. کریفوشاین، کە لێوەی وەرگیراوە، هەر لەو سەرچاوەیەدا. ل٥٨

٤٩- هەر ئەو سەرچاوەیە. ل٦٢ - ٦٤، لە واقیعدا ئەو کوردانەی لە عوسمانیەکان یاخیبوون، نازناوی فەخری خۆیان دەستکەوت، بڕوانە باسی (چوونە پاڵ ڕووس) لە بەشی حەوتەمی ئەم کتێبە.

٥٠- أ. هولکی سارال :

Vatan nasil Kurtarildt Nur Daglari (Amanoslar). Toroslar. Adana. Maras. Gazianatep ve urfada yapilan Kuvayi milliye Savaslari (Turkiye Is Bankasi Kultur Yayinlari 1970. p 210

٥١- عیززەت ئۆراس: The Armenians in history and the Armenian Questio (Documentary poblications ١٩٨٨. pp ٦٣١ - ٢٢

کورگانۆڤ لە کتێبەکەیدا تەنیا باس لەسەر لەنوێ ڕێکخستنەوەی یەکە ئەرمەنیەکان دەکات و هیچی تر، کێشە و گیروگرفتەکانی ئەم کارە باسناکات.

٥٢- Birinci Dunya Harbnde Turk Harbi. Kafkas Cephesi zuncu ordu Hareka Genelkurmay Basmevi: ١٩٩٣

ئەنکەرە) جزمی دوو. ل ٤٢٨ (ئالن و موراتۆڤ. ل ٤٤٩).

٥٣- وەسفی ئەو سنوورەی کە دەشێ زۆر گۆڕابێ، لە کتێبەکەی (مارسابیدیان)دوە وەرگیراوە:

لە The van - vaspurakani herosamar 75 Administration of Van

کە چاپی (هـ.م.بۆغۆسیان، هـ.د.بابازیان)ە لە یەریڤان ١٩٩٠ کە (بیرسن کاراکا) وەری گێڕاوە تایبەت بۆ ئەم لێکۆڵینەوەیە، لاپەڕە: ١١٥ - ٢٦. دەبێ ئەو

ناوچەیەی کە وەسفکراوە بەتەواوی لەژێر دەستی ئەرمەنەکاندا نەبووبێ. (مارسا بیدیان) وردەکاریەکی زۆر دەداتە دەست لە بارەی پێکهاتەی دووەمجاری حوکمەتە ئەرمەنیەکەی ڤان.

٥٤-ریتشارد.ج. هۆڤانیسییان: The Repoblic of Armenia

جزمی دوو (بیرکلی: University of California press ١٩٧١p. ١٦

پێشتر هوفانیسیان نووسیویە کە ١٥٠٠٠٠ هەزار کەس هاتنە ڤان و پەتلیس و ئەرزرۆم و تەرابزونەوە، ئەمە لەگەڵ هاتنی بەهاری ١٩١٧:

Armenia on the Road to Independence. P 79

دیارە ئەم خەملاندنە لەوە دەچێ وردتر و ڕاستتربێت.

٥٥- جزمی دووی، کتێبی: Birinci Dunya Harbnde Turk Harbi

ل: ٤٨٣ - ٤٩١، ٩٢

٥٦- بگەڕێوە سەر باسی (ئامادەکاریە سیاسیەکان بۆ یاخیبوونەکەی ئەرمەن) لە بەشی هەشتەمدا و وە پاشکۆی چوارەمیش تەماشاکە.

٥٧- تا ترکەکان هیچ هیوایەکیان بە گەڕانەوە نەبێت، زۆر زەرووری بوو کە گشت گەڕەککەکانیان تالانکرێن ئینجا وێرانیش کرێن (موختاریەن ل: ١١٧An Account. P)

٥٨- هەرەو سەرچاوەیە : ل: ١١٦ - ١٧ . لە چەند ڕۆژێکی ' ەمدا، هەرچی ناو و ناونیشانی حوکمەتی ترکی ستەمکاری پێوە بوو کەوتە بەر سوتاندن و کاولکردن و پانکردنەوە لەژێر پێی گەلی ئەرمەنی تینو بۆ تۆڵەکردنەوە لە سەدان ساڵەوە. (بوهاریان: The Legendery clash in Van. Pp ٣٤ - ٤٤)

٥٩- لێرەدا پێویست بەوە ناکات لیستی دورودرێژ بەناوی گوندەکانەوە بدەین، بۆ نموونە بڕوانە ئەو پەرەگرافانەی کە وەسفیان دەکات، لە کتێبەکەی (کارا شەمس. ل: ٦١، ٦٥، ٦٨

٦٠- بۆ دەستخستنی لیستی دورو درێژ بڕوانە ئەو سەرچاوەیە لاپەڕە:
٦٧ - ٦٨ (پەتلیس. هەروەها:

Documents sur les atrocites . p 24

٦١- عوسمانێکان لەلای خۆیان لیستی دورودرێژیان پاراستووە لەبارەی کاولکردنی بینا و دامەزراوەکانی دەوڵەتەوە لە ناوچە جیاجیاکاندا، هەر وەك نموونە، یەك لە لیستە بچووکەکان:

In Gevas Hacihani. Agdad, perkuri, zive ve Hacizive, pirkal, mirhasanveli ve Arvas in Mukus, In Satak (Catak) Kaza Kurandest, In Van vanzivesi Mollakasim, Vanda Hindibaba, Seyhabdurrahmangazi, seyhgazali, In gevar Kaza Alilan, Yaplan (Ermeniler (Belgeleri. P 11

٦٢- بڕوانە پاشکۆی سێ سەبارەت بە ژمارەی پەنابەرەکان.

٦٣- فایلی ٣٧١/٢٧٦٨ لە ستیڤنز بۆ هـ.م وەزیری یەکەمی دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە، باتووم ٣ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٦

٦٤- ئەوەی پەیوەندیی بە ڕەوشی کۆماری ئەرمەنستانەوە، لە کتێبەکەی هوڤانیسیانی بۆ بڕوانە:

The Repoblic of Armenia pp 126 - 33

ئەم دەنووسێ: کە ساڵی ١٩١٩ گەیشتە نیوەی ٢٠٪ی دانیشتوانی کۆمارەکە فەوتان. ل٣٠

٦٥- بۆ دەستخستنی زانیاری لەبارەی ئەو کۆمەکە زۆرانەی بۆ ئەرمەن دەهات، بڕوانە: جایمس.ل.بارتون:

Macmillan 1930 نیویۆرك The story of Near East Relief

٦٦- مەکارسی: Muslims and Minorities. Pp ١١٢ – ١٣٣ - ١٥٩

ژمارەی ١٩٤٠٠٠ هەزار ئامازدیە بۆ تەلەفیاتی بەشەری کە تیاچوون، نەك ئەوانەی مردون. کە ئەمەش ژمارەی موسوڵمانەکانە لە ١٩١٢ بەڵام ژمارەی

موسوڵمانانی ساڵی ۱۹۲۲ی لێ دەرکراوە. کەمترین شتێ کە بگوترێ ئەوەیە کە ئەم ژمارانە لە ژمارەی مردوانی موسوڵمانەکان کەمدەکاتەوە، چونکە ژمارەی ئەو کوردە دەرکراوە کەمانە ناگرێتە خۆ، ئەوانەی گۆماری ئەرمەنستانیان جێهێشت و هاتنە ئەنەدۆڵ. لەوانەیە ئەم ژمارەیە بەر ژمارەکانی ساڵی ۱۹۲۲ بکەوێ، ئەوا دەکات تەلەفیاتە بەشەریەکان کەمتر بن لەوەی کە لە ڕاستیدا هەن. بڕوانە: Muslims and Minorities

تا ژمارەی وردو حیساباتی ئەم مەسەلەیەت دەستکەوێ.

٦٧- بڕوانە جەستن مەکارسی: Death and ۱۹۹۵Darwin.) Exile... بریتستون) ل ۲۲۲-۲۳ بۆ دەستخستنی زانیاری و سەرچاوەی تر، ژمارەی ۸٦۸ و ۹٦۲ تەنیا بە کورتی باسی لێوە کراوە، لە درێژەی ئەو ژمارانەدا بۆمانگی تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ۱۹۱٦ لیژنەی پەنابەران وای تەقدیر کردووە کە ژمارەیان لە هەرێمی ڤان و پەتلیسدا گەیشتۆتە ۲۰۰۰۰۰ هەزار بەلام ئەوەش دەڵێن کە سەر ژمێریەکە بە ڕێژەی ۲۰٪ کەم کراوەتەوە، بەلام ئەو ڕێژەیە زۆر زیاتر بووە لە ۲۰٪.

بۆ زانینی بەدەنگەوە هاتنی عوسمانیەکان بەرامبەر تەنگژەی پەنابەران بڕوانە:

Documents on Ottoman Armenins

کە سێ جزمە (ئەنکەرە، بەڕێوەبەرایەتی گشتی سەرۆکایەتی دەوڵەت بۆ ڕۆژنامەوانی و زانیاریەکان ۱۹۸۲، ۸۲، ۸٦ جزمی یەکەم. ل ۱۱۸ - ۲٤

٦٨- ڕاپۆرتەکەی (مایلز و مازرلاند) لە کتێبەکەی جەستن مەکارسی:

American commosion to Anatolia and the Report of Niles and sutherland. Turk Tarih Kurumu 1994. ئەنکەرە Kongresi XI. Ankara 5 - 9 Eylul 1990

٦٩- مەکارسی: ۲۱۷Death and Exile. P

٧٠- هەر بۆ نموونە بڕوانە: Ermeniler Documents sur les Atrocites. Pp51- 52 Blgeleri. P23

٤٠Turcs et Armeniens Devant I histoire. P :كارا شەمس

حەستن مەكارسی خۆی برایم سەرجینی لە دوو بۆنەدا دیوە و لەگەڵی چۆتە گوندی (زیڤ) كە ئیستە كاولەیەكە و تەنیا مۆنۆمێنتێكی ئەو شەهیدانەی تێدایە، هەرچەندە حەفتا ساڵ بەسەر ئەمەدا ڕابوردوە، بەڵام یادەوەریەكانی سەرجین ڕون و ئاشكرا دەنوێنن، جگە لەو شایەدیەی لێرەدا داویە شتی زۆرتری باس كردووە، ئەم چیرۆكە تەرجەمەیەكی ئەو شایەدیەی سەرجینە كە چاپ و بڵاوكراوەتەوە بە:

A.suslu.G. Ogun and. T. Serdar. Van. Bitlis. Mus. Mus ve kars taki Ermeni Katliamlari. Van Yuzuncu Yil Universitesi. 1994. pp 34 - 39 ئەنكەرە

٧١- هەندێ كەرەت، گوندی موسوڵمانانی تر هەبووە چەكدار بوون و مەقاوەمەیان كردووە، بەڵام دەرەقەتی ئەرمەنی ناوخۆ و ئەوانەی لە ڕووسیاوە هاتبوون نەدەهاتن (بۆ نموونە بڕوانەرە:

(Documents sur les atrocites . pp 19 - 20

دەوڵەت هەندێ دەمانچەی بەسەر گوندەكاندا دابەشكردبوو، بە گوێرەی ئەوەی سەرجین دەیڵێ حوكمەت وەك یەك چەكی دەدا بە موسوڵمان و ئەرمەنەكان، ئەمە لەبەشی هەشتەمیشدا باسكراوە.

٧٢- ئەو زاراوەیەی لێرەدا بە (بەندكردن) لە esir kaldik ەوە تەرجەمەكراوە، لە ناوەرۆكدا مانای كۆیلایەتی دەگەیەنێ.

بەشی دەیەم
پوختەی باسەکە

شۆڕشگێران دەیان ساڵی ڕەبەقیان لە خۆئامادەکردندا بەفیڕۆچوو و هاتنە سەر کارەساتێکی تەواو، لەگەڵ ئەمەشدا، لۆمە و گلەیی لە پلانی تەکتیکی و پراکتیزەکردنی ئەو شۆڕشگێڕانە ناکرێ، دەبێ (ئارام مانوکیان) بەیەك لە بلیمەتەکانی شەڕی چەتە گەری دانرێ. بەر لەوەی شۆڕشگێڕانی سەردەم بە ماوەیەکی دورودرێژ دروشمەکانیان وەك پشت بەستن بە جوتیاران، دەنگباتەوە، مانوکیان دەرکی بەوە کردبوو کە ڕێکخستن لە لادێکاندا دەبێ بەردی بناغەی هەر پرۆژەیەکی یاخیبوونبێ.

وە چەکدار کردنی جوتیارانی ئەرمەن، مەشق و ڕاهێنان و ڕێکخستنی ریزەکانیان بنچینەی سەرەکی سەرکەوتنە. لەوانەیە زەوتکردنی شاری ڤان لە عوسمانێکان ڕوونترین بەلگەبێ بۆ بیرۆزی حیزبی تاشناق، هەرچەندە لەمەدا هیممەتی ئەرمەنی لادێکانبوو کە زیانی گەورەی دەگەیاندە تەقەللا جەنگیەکانی عوسمانێکان. بەمانا تێکۆشانی ئەو لادێییە ئەرمەنانەی چووبوونە ناو ڕێکخراوەکەی ئارام مانوکیانەوە.

لەیەکەم جەنگی جیهانیدا ئەرمەن بەتایبەت چی لە توانایاندا بوو بۆ یارمەتیدانی ڕووس لە بەدیهێنانی سەرکەوتندا، کردیان و درێغیان نەکرد، جارەها پێشڕەوی هێزەکانی عوسمانیان یەك دەخست کەژمارەشیان لە هی یاخیبووانی تێدەپەڕاند، گەیاندنەکانی سەربازیان لە کارەخست و سەدان هەزار ئاوارەیان ناچار دەکرد بکەونە سەر ڕێگە و بانەکان تا ببنە ئاستەنگ

لـە سـەرە ڕێـی هاتوچـۆ و جووڵـەکردنی ئـەو لەشـکرەدا، دوا جـاریش عوسمانیـەکانیان وا لێکرد واز لـە سـتراتیژی ئـەوتۆ بێـنن کـە لـەو جەنگـەی ڕۆژهەڵاتدا سەرکەوتنیانی زامندەکرد.

بەڵام گرنگترین کێشەی یاخیبوونەکە لەوەدابوو کـە پشتی بـە لایـەنی دەرەکی بەستبوو، خـۆ ڕاستـە هـەر یاخیبوونێ بـە بـێ یارمەتیـدان مەحاڵـە سەرکەوێ، ئەرمەنیش کەمینەیەکی زۆر بچووکبون لـەو خاکـەی دەیانوسیت بیکەنـە نیشـتیمانی خۆیـان، بۆیـە پشـتیان بـە دەسـتێوەردانی هێـزە ئەوروپاییـەکان قـایمبوو. بـەڵام ئـەوانیش ڕۆژێ لـە ڕۆژان ئامادەنـەبوون کـە کارێکی وا بکەن بۆ بنیاتنانی دەوڵەتێکی ئەرمەنی لە سەر خاکی عوسمانیـدا، ئینگلتـەرە و فرانسـا ئامادەنـەبوون کـە گفتوگـۆ و پـەیمانی ئـەوە بـدەن تـا سەربازێکی زۆر ڕەوانە بکەن بۆ پێکهێنـانی ئـاوا دەوڵـەتێك و مسۆگەرکردنی مانــەوەی حــوکمێکی کەمینــەیی ئەرمــەن. دیپلۆماتکــاران و ســەرکردە سەربازیەکانی ئەو دەوڵەتانـە ئەمـەیان ڕەتـدەکردەوە. دیسان لەمـەدا دەوری ڕووس مـەحاڵبوو کـە چـاوی لـێ بپۆشـرێ. چـونکە ڕووس مومکیننـەبوو پشـتگیری لـە هاتنـە دی دەوڵـەتێکی ئەرمـەنی بکـات کـە پشـت بەلایەنـە دەرەکیەکانی ئەوروپا ببەستێ، ڕوسیا دەیویسـت ڕۆژهەلاتـی ئەنـەدۆڵ بۆخـۆی بێ بۆیە هەرگیز نەدەپرینگایەوە و دوودڵ نەبوو لەوەی هەر کە ئیشی پێیان نەما لە دواوە بەرخەنجەریاندات یا بە گورگانخواردویانبات.

لـەباتی ئـەوەی ڕووس یارمـەتی ئەرمـەن بـدات یـان هەرنـەبێ ڕێگـەیان بـدات بگەڕێنـەوە ڤـان تـا دەوڵەتـە تایبەتەکـەیان دامـەزرێنن، لـە خـوارووی قەفقاس بەرەڵڵای کردن تا لـە برسا بتلێنـەوە. تاشناق و شوێنکەوتوانی بـە باشـترین شـێوە ئـەرکی خۆیـان بـەجێ دەهێنـا، بـەڵام چـونکە متمانـە و چارەنووسـی خۆیـان دابـووە دەسـتی ڕووس شکسـتیان خـوارد و ڕەنجیـان بەباچوو.

شۆڕشی ئەرمەن زۆر کەڕەت مایەپووچ بووە، یاخیبووان بەشداربوون لە هەرەس پێهێنانی دەوڵەتی عوسمانیدا بەڵام ڕۆژێ نەبووە کە ببنە خاوەنی دەوڵەتێکی تایبەت بە خۆیان، بە پیاچوونەوەیەك بە ڕوداوەکانیاندا دەبوو شۆڕشگێڕان ئەم ڕاستیەیان باش بزانیبا، بەڵام هەستە نەتەوەییەکان هێند گەرموگوڕن کە بە دەگمەن ڕێ بە ئەقڵ و فام دەدەن تا ببنە هاوڕێ.

پاش دەیان ساڵی ئامادەکاری بۆ شۆڕشکردن، ئیتر لە یەکەم جەنگی جیهانیدا چۆن تاشناق بەرهەڵستی عوسمانێکانی نەدەکرد؟ ئەمە مەحاڵ بوو، پیاو ناتوانێ بۆ ئەوەش نەچێ کە چارەنووسی گەلی ئەرمەن لە ڤان، ئەگەر بە لاگیری لە عوسمانێکان بمایەتەوە، باشتر نەدەبوو؟ وە یاخود لە خراپترین حاڵدا وەك موسڵمانانی ڤان بە زیندویی لەژێر دەستی عوسمانی یا ڕووسیدا دەمانەوە، کە ئەمەیان چارەنوسێکی باشتر دەبوو لە چاو ئەوەی شۆڕشگێڕان بەسەر خۆیان هاورد.

تۆ بڵێی عوسمانێکان بیانتوانیایە بەرەنگاری شۆڕشگێڕانی ئەرمەن ببەنەوە و نەهێڵن شاری ڤان کاول بێ؟ ئەوان لە ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵدا بەگژ شتێکدا دەچوونەوە کە ئێستە پێی دەگوترێ (شەڕی چەتەگەری)، جا بۆ حاڵیبوون لە هۆکاری فەشەلی عوسمانیەکان لەو بەگژاچوونەوەیاندا، دەبێ لەو شەڕەیان بکۆڵینەوە دژ بە شۆڕشگێڕان، ئەمەش بە ڕێنمایی و پشتبەستن بە (پێنج هەڵە و تەکتیکە ستراتیژە گەورەکان) ی (ماوتسی تۆنگ) شارەزا لە شەڕی چەتەگەریدا، ئەو هەڵانە پووچدەکاتەوە کە دەبنە هۆی سەرنەکەوتنی بەرەوڕووبوونەوەی یاخیبووان:

● فریاکەوتن و بەهاناوەچوونێکی لەسەرخۆ و هێمنانە (بە مانای بڵاوکردنەوەی کەمترین ژمارەی سەرباز و کە پێویستیشی کرد بە هانایانەوە بچن) لە باتی ئەمە واباشە تا دەکرێ سەرباز بڵاوبکرێتەوە تا بەشی ئەوە بکا جەنگاوەران لە هێرشێکی یەکلاکەرەوەیاندا ڕاونێن.

●نوقسانی لە هەماهەنگی ستراتیژیدا (بە مانای هەر سەرکردەیە لە سەرکردەکان دوی ستراتیژێکی تایبەت کەوێ و پەیرەوی بکات، لە تەك نەبوونی هاوکاریەکی تەواوی نێوانیان) هەر هەموو هێزەکان دەبێ پەیرەوی پلانێکی مەرکەزی بکەن و گوێڕایەڵی دەسەلاتێکی مەرکەزی بن.

● نەبوونی ئامانجێکی بنەڕەتی لە هێرشبردندا (بە مانای ڕووبەڕووبوونەوەی یاخیبووان لە یەك کاتدا و لە چەند شوێنێکدا، ڕێگەشیان پێ بدرێ تا مەرجەکانی شەڕکردن دیاری بکەن) نابێ هێزەکان پەرت و بەشبەش بن و لە چەند لایەکەوە بکەونە شەڕەوە، دەبێ لە یەك شوێندا کۆببنەوە بۆ پەلاماردانێ و ئینجا بچنە سەر شەڕێکی دی.

● ئابلۆقەدانی ژمارەیەکی زۆر و لەناوبردنی ژمارەیکی کەم (بە مانای بردنەوەی شەڕەکان بەلام ڕێ بە دوژمنیش بدەی کە هەڵبێ) دوژمن دەبێ لەناو ببرێ یان بە دیل بگیرێ نەك بچنە شەڕەکەوە و دوایش ڕێگە بە دوژمن بدەن هەڵبێ.

● شکستخواردن لە بەدەستهێنانی هەلی ستراتیژی (بە مانی بەدوادا نەچوون و بەردەوامیدان بە سەرکەوتنەکە بەسەریاخیبوواندا) دەبێ دەست بەسەر یاخیبوواندا بەجۆرێ بگیرێ کە نەهێڵرێ جارێکی دی خۆیان گردکەنەوە و ڕیزەکانیان یەکخەنەوە [1].

(دیسان سەرنجدەرەوە ئەو پێنج خاڵەی سەرەوە کە عەررمان کردن)

عوسمانێکان گشت ئەم ڕێسایانەیان پشتگوێ خستبوو، زەحمەتیشە وێنای هیچ ئیمکانیەتێکی جیا لەمانەی سەرەوە بکەین کە لە لایان پەیرەو کرابێ، بە هاناچوونی عوسمانێکان لە بەرەنگاربوونەوەکانیاندا پچڕپچڕ بوو و ئەمە جێی گومان نییە، لە هەر شەپۆلێکی تازەی ئاژاوەی قاندا، ئەو سەربازانەی لە شاردا بوون بەشی نەدەکرد، لە ١٨٩٦، ١٩٠٨، ١٩١٥ ناچاربوون هاوار بۆ ناردنی هێزی تر بکەن تا بە هانایانەوە بێن، لە ١٨٩٦ سەرباز

ئەوەندە بوو بەشی بەرەوڕووبوونەوەی دەکرد بەڵام بەشی دەستگیرکردنیاتی نەدەکرد یان نەهێڵن کوردەکان تۆڵە بکەنەوە، هەروا لە ۱۹۰۸یشدا، بەڵام لە ۱۹۱۵ لە ڤان نەك سەرباز کەمبوو بەڵکوو ئەوەشی کە بۆی دەنێررا نەیاندەتوانی بگەنە جێی مەبەست، ئەمە لە ئەشارەزاییدا نەبوو بەڵکو لە کەمی ژمارەی سەربازەکان بوو.

ئەم دیاردەیە لە (مەکەدۆنیا و دورگەی کریت)یش بەهەمان شێوە دووبارە بۆوە، دەبێ ئەوەش بگوترێ کە سیاسەتەکەی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم لە ڕووی سەربازیەوە کە پەیڕەوی دەکرد کێشەکەی ئاڵۆزتر و تەنگژاوی تر دەکرد، چونکە سوڵتان بەردەوام لە سوپاکەی خۆی دەترسا و وەك پێویستیش پەرەی پێ نەدەدا، تواناکانی سوڵتانیش جێی گومانبوون. هەتا ئەگەر گشت لیرەکانی ناو خەزنەی دەوڵەتیشی لە سوپادا بە خەرجدایە و گشت گەلی عوسمانیشی بکردبا بە سەرباز بەشی ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمانانی نەدەکرد لەگشت ئەو بەرەی شەڕە زۆرانەدا، یان بۆ دانانی پاسەوانان لە سەر ئەو سنوورانەی پاراستنیان کارێکی دژوار و سەختبوو.

دەبێ (هەماهەنگی ستراتیژی) بەلای عوسمانێکانەوە چەمکێکی نامۆ بووبێ، چونکە سیستمی حوکمیان لە هەرێمەکەدا بەتەواوی جیاوازتر بوو، بریتیبوو لە دابەشکردنی دەستەڵات. بە درێژایی سەدەکانی ڕابردوش ئەرکی حوکم و ژەنرال فەریق - سەرۆکی دەستەڵاتی دادوەری – قازی ئەعلا - لە گشت هەرێمەکاندا، ئەوەبوو کە یەك بەسەر ئەوی ترەوە چاودێربێ و لە هەڵەی یەکتر بگەڕێن، بەڵام لە دوایەکانی سەدەی نۆزدە، دەستەڵاتی قەزایی برستی لێبرا، زۆر جار بڕیاری سەرکردە سەربازیەکان لەگەڵ بڕیاری سەرکردە مەدەنیەکان پێچەوانەی یەکتربوون، حاکم دەیتوانی کۆمەڵێ لایەنگر ر هەوادار بۆخۆی لە سوپادا دەستخات، هەروەك چۆن فەریقیش

دەیتوانی بە هەمان دەستوور پشت بە هەندێ بیرۆکرات ببەستێ، ئەم دووانە پشت و پەناشیان لای هاورێ و برادەرانیان هەبوو لە قەسر ی(مابین) لە ئەستەمووڵ.

خۆ کە حاکم و ژەنرال ئاڵوگۆڕی ڕاوبۆچونیان دەکرد، ئەوا ڕەوشەکە بەرەو باشی دەچوو، بەلام ئەم دووانە تەبایی و ڕێکەوتنیان دەگمەنبوو، بەهۆی پێکهاتەی دەستەلاتەوە لەیەك لە بەشەکانی سوپادا ڕەوشەکە ئاڵۆز بوو: فیرقەی حەمیدییە (سوارەکان) کە لەژێر دەستی یەك لە ژەنراڵەکانی ئەرزڕۆمدا بوو نەك ڤان.

کاتێ بەڵگەی یەکەمی ئەم ناتەباییە دەرکەوت کە عوسمانیەکان بۆیان ساغبۆوە کە نەبوونی یەکبوونی ناو دەستگە ئیداری و سەربازیەکان کاریگەری حوکمەکەیان پەکدەخات، لەسەردەمی (عەلی ڕەزا پاشا)دا کار لە کار ترازابوو.

(ئاراستەیەکی بنەڕەت لە هێرشکردندا)، لە شەڕەکانی دژ بە یاخیبووان پشت بە ئەرمەن نەدەبەسترا، هێزە عوسمانێکان هەمیشە لە شەڕەکاندا بەشبەشبوون، (ئەم لێکۆڵینەوە تەنیا هەردوو هەرێمی ڤان و بەتلیسی بەرێژەیەکی کەم گرتەخۆ و باسیان دەکات)، بەلام خۆ هێزەکانی دەوڵەت لە گشت هەرێمەکانی تردا لە شەڕی یاخیبوواندا بوون: ڕۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ، کیلیکیا، تەرابزون، جارو بار لە ڕۆژاوای ئەنەدۆڵ و ئەستەمووڵیش.

دەبێ ئەوەش بگوترێ کە عوسمانێکان بە هەق تەنیا یەك شەڕیشیان لەگەڵ یاخیبووندا نەبردۆتەوە. جا ئیتر بە ئاسانی دەتوانین قسە لەسەر ئەوە بکەین کە چی ڕوبدات: دەبوو ئەو هێزە گەورەیەی کە بنکە ئەرمەنیەکەی لە سەڵماس گرت. بچووایە ڕۆژاوای ئێرانیشی بگرتایە، ئەو گوندانەشی بگرتایە کە دەکەوتنە سەرە ڕێگەی قاچاخچیەکانی چەك. بەلام لێرەدا پرسێك قوتدەبێتەوە: عوسمانێکان لەکوێ هێزێکی ئاوایان بۆ گرد

دەگرایەوە تا سەرکێشیەکی لەم بابەتەی پێوە بکەن؟

عوسمانێکان لە جەنگێکدا لەگەڵ ڕووسیایەکی خاوەن بەرژەوەندیەکی تایبەت لە ڕۆژاوای ئێراندا، کە دەقەومێ چی دەکەن؟ ڕووسیایەك کە قەتاو قەت ڕێگە نادات بە پامالکردنێکی عوسمانی لەو ناوچەیەدا. دیارە ستراتیژیەکی نموونەیی کە شکستی شۆڕشگێڕانی تێدابێ دەبێ بەرەیەکی شەڕی لەگەڵ ڕووسدا بۆ بکرێتەوە، بەمە بۆ هەمیشە ئەو داڵان و کەناڵانەش دادەخرێن کە ئەرمەن لە باشوور و ڕۆژهەڵاتەوە لێیانەوە دزەیان دەکرد.

ئەمانە بەلای سەڵتەنەیەکەوە کە لەبەردەم ڕووسیادا شکستی خواردووە و لە سەدەی پێشووشدا (نۆزدە) سێ کەرەت هاتۆتە خاکەکەیەوە. خەیاڵ پلاون.

بێگرمان عوسمانێکان لەچەند شەڕێکدا سەرکەوتن، بەلام لە ڤان دۆڕانیان، لەسالانی ١٨٩٦، ١٩٠٨ شۆڕشگێڕانیان بەزاند، لەهەر جارەو لەم جارانەدا دوژمنە ڕاستەقینەکە هەڵدەهات.

دوژمن تەنیا ئەو ژمارە کەمە نەبوو کە سنووری ئێرانیان دەبڕی و دەهاتن بەمدیودا، ئەو شۆڕشگێرانە بوون کە ڕێگەیان پێ دەدرا بمێننەوە، بەتایبەت سەرکردە و کادیرانی تاشناق لەناو ڤاندا، هەر لەو سالانەدا کە گوتمان، بەدواداچوون بۆ ئەو دوو سەرکەوتنە سەربازیە نەکرا و ڕێ و شوێنێکی ئەوتۆ نەگیرایە بەر تا سەرکەوتنەکان تەواو مسۆگەرکات.

دەبوو شەڕی دژ بە شۆڕشگێران ناوخۆیی و سیاسیش بووایە. ڕێگە ناچوغکردن بۆ دوژمن تا پروپاگەندەی خۆی بکا و بەوپەڕی سەربەستیەوە ڕێکخستنێکی سەربازی لەناو وڵاتدا دەمەزرێنێ، ئەمە نیشانەی خۆکوژیەکی سیاسیە. عوسمانێکان نا ئەمایان بۆ شۆڕشگێران دەستەبەرکردبوو، ئەوەی بە بەیاننامە و چاپکراوەکانەوە دەگیرا کە خەریکی بلاوکردنەوەیانبوو، دەبوو

دادگەیی بکرێ و دوایی زیندانی بکرێ. ئەوانەش کە چەکیان هەڵدەگرت هەروا، چونکە ئەگەر لە شەڕێکی سەر سنووردا دەربازبووایە ئەوە جینایەتێکە و دەبوو دادگەیی بکرابا.

دەستێوەردانەکانی ئەوروپا و (لێبوردنی سوڵتانی) دەبوونە هۆی مەرەخەسکردنی کەسانێکی وا کە تاوانباربوون بە ناپاکی نیشتیمانی، بەڵام لەملاتر ئەوانەی بەرپرسبوون لە بەڕێوەبردنی قوتابخانەیەکی سەر بە شۆڕشگێران لە دورگەی (ئەختمار)دا و لەژێر پەردەیەکی ئایینی دا، هیچ سزایەك نەدران و لەگوڵ کالێتریان پێ نەگوترا.

لەوانەیە بەهێزترین هێرشی ڕاستەوخۆ ئەوەبێ کە گشت شۆڕشگێران بکوژرێن، بێگومان (ماو)یش لە کارێکی ئاوا ڕازیە، لە زوربەی ئەو دەوڵەتانەی کە دەستەڵات ویستوویە بزاڤە یاخیبووەکان سەرکوتکات، ئەو شەڕکەرانە دەستگیردەکرێن ئیعدام دەکرێن یان بەلانی کەمەوە بەندکردن بۆ ماوەیەکی درێژ لە زیندانێکی سەختدا.

عوەمانێکان بۆ قەلاچۆی حیزبی تاشناقیان نەکرد؟ بۆ هێشتیان یاخیبوویەکی وەك (ئارام مانوکیان) کە هاووڵاتی دەوڵەتێکی نەیار بوو بەوپەڕی ئازادیەوە بە شەقامەکانی ڤاندا بگەڕێ و لە کڵێسای ئەرمەنیشدا پلەیەك وەرگرێ و ساحەکە بۆ شۆڕشکردن تەختکات؟ بەمەرجێ هەموان لە: ئەرمەن، ترك، کورد، گونسۆڵە ئەوروپاییەکان و بەرپرسی عوسمانیش دەیانزانی کە پیلان دادەنێ بۆ ڕوخاندنی دەوڵەت. چۆن لێبوردن بۆ (ئیشخان) دەرچوو کە یەك لە سەرکردەکانی تاشناق بوو و دەزانرا کە جێگری کاسۆلیکۆس ئەو کوشتوویە، لەپەتی سێدارە ڕزگارکرا؟

بۆ ئارام و ئیشخان و کەسانی تریش کە تاوانبار بوون بە کەڵەکەکردن و شاردنەوەی هەزارا پارچە چەك بۆ خۆئامادەکردن بۆ شۆڕش، بەر لێبوردن کەوتن و وەك بەرزەکی بانان بۆی دەرچوون؟

دەتـوانین بڵـێین مانـەوەی سـەرانی تاشـناق و گـەلێ لـە سـەرکردەی شۆڕشگێران لە ژیانـدا بـەهۆی شلۆقی و نـابووتی حوکمی عوسمانیـەوە بـوو. جارەهای جار عوسمانیەکان لەسزادانی نەیارانی سیاسی خۆیاندا ناوا سست و شلوشێواوبوون، هەرچـەندە رەخنـەگرانیان بەکـەمی ددانیـان بـەم ڕاستیەدا نـاوە و باسیان لێوەکردووە. بۆ سـەلماندنی قسە و دەست دانـان لەسەر ئـەم واقیعە ئەوە بەسە کە بەراوردێکی تۆمارەکانی ئەم دەوڵەتـە بکـەین لـە ڕووی ئەو سزایانەی کە دراون بەسەر بەرهەڵستکارانا و ئەوانەشی کـە بـەرهەڵستی حوکمیان کردووە لە وڵاتانی ژێر دەستی ئەوروپاییەکان. وەیان بـەو حاڵـەتی ئیعدامە سیاسیانەی کە لە گەلێ دەوڵەتانی سەردەمدا دەکرێن:

لە سەڵتەنەکەدا هەر ئەندامانی تاشناق و هانشاك نەبوون کە لە ئیعـدام ڕزگـاردەبوون، عەبدولحەمیـدی دووەم زۆر کـەم فـەرمانی ئیعـدامکردنی بـۆ دوژمنـانی خـۆی لـە گەنجـە ترکـەکان دەردەکـرد بـەڵکو پـەنای دەبـردە بـەر گرینی وەلا و ملکەچبوونیان یان دوری دەخستنەوە، جگە لەوەی کـە هـەر لـە ڕۆژانی یەکەمی ئیمپراتۆریەوە ڕێگە دەدرا بە گروپە ئایینیەکان (میلەل) کە جۆرە خود موختاریەکی خۆیان هـەبێ. نەریتـە جیاوازەکانی نـاو ئایینـەکان وایان لـە عوسمانیـان کردبـوو کـە تـا دەکرێ خۆیـان نەگەیـەنن لـە کاروبـاری میلەلەکان.

جـا بۆیـە وازیـان لـەم ئەرمەنانـەش هێنـابوو تـا بـە ئـازادی کاروبـارە تایبەتیـەکانی خۆیـان بەڕێوەبـەرن و تـا گەیشتە ئـەوەی ببێتـە مەترسیەك لەسەریان.

لێبوردەیی ئەمان تەنیا هۆکارێك نەبوو کە ڕێگە بدا بە ئەرمەن کـە بـە سەربەستیەکی تەواوەوە و بەئاشکرا بجووڵێن. ئەگەر دەستێوەردانی ئـەوروپا نەبووایە دەبو چاو لـەو نـەریت و هـەڵس و کەوتـە کۆنانـەیان بپۆشـن و بـە سەختی بەگژ یاخیبووەکاندا بچوونایەتەوە. بەڵام دەیانزانی کە سزادانیان، ئیتر

ئاست و ڕادەی ناپاکیەکەیان هەرچۆنێکبووایە، دەبووە هۆی ناڕەزاییەکی ڕای گشتی لە ئەوروپا و دەوڵەتەکانیشیان ناچار دەبن و بیانوویان دەدرێتە دەست تا سەڵتەنەکە دابەشکەن. وە باش دەیانزانی کە سۆزی ئەوروپا هەرگیز بەلای خۆیاندا نابێ. ڕوومالکردنی ڕۆژنامەکانی ئەوروپا تەنیا لەبارەی بلاوکردنەوەی ئەو هەواڵانەوە بوو کە لە پەژارە و ئازارەکانی ئەرمەنەکانەوە دەدوان، بەڵام هی موسوڵمانەکانیان بەتەواوی پشتگوێ خستبوو، بەهۆی ئەو پەردە پۆشکردنەی کە خرابووە سەر دۆزە ڕاستەقینەکان.

کوسۆڵە ئەوروپاییەکان لە ڕۆژەلاتی عوسمانیدا بە دورو درێژی دەنگو باسەکانی شۆڕشگێرانیان دەگەیاند، زۆریان زۆر بە وردی وەسفی ئەو کاولکاریانەیان کردووە کە یاخیبووان لەپاش خۆیان بەجێیان هێشت. کە ڕۆژنامەکان هەواڵی شاخداری وایان بلاودەکردەوە سەبارەت ئێش و ئازاری ئەرمەن یان درۆی هەڵبەستراو لەبابەت هەرێمی ڤانەوە، کونسوڵەکانیش جارەها دەچوونە سەر باسی ئەو درۆ و دەلەسانە، کەچی هیچ ڕاستکردنەوەیەکیش بۆ ئەو هەواڵە ناڕاستانە لەو ڕۆژنامانەدا بلاونەدەکرایەوە. کە ئەم زانیاریانە دەگەییە پایتەختە ئەوروپاییەکان شتێکی سەیر دەهاتە گۆڕێ، گوایە هیچ جۆرە یاخیبوونێك لە ئارادا نییە، لە واقیعیشدا باڵیۆزەکان توندوتیژی ناو ڕاپۆرتەکانیان زۆر دەستکاری دەکرد و هێوریان دەکردەوە، ئینجا دەیاننارد بۆ دەوڵەتەکانی خۆیان لە ئەوروپا.

سیاسیەکانیش گشت ئەو ڕاپۆرتانەیان پشتگوێ دەخست، خۆ کە دەنگوباسی یاخیبوونەکەش گەیشتە (پرسکردن لە سەروك وەزیران) یان گۆڤاری (تایمز)، بەدەگمەن باسێکی خراپی ئەرمەنەکانیان دەکرد. دەوری هێزە ئەوروپاییەکان لە کاولکردنی ڤان و ناوچەکانی دی دەڤەرەکە جێی سەرنج و دەلیلی ئاشکرایە بۆ بەرژەوەندی تاکە کەسی و لاگیری ئایینی و دوو ڕوویی سیاسی، ئەو هێزانە ڕاستەوخۆ دەستیان دەخستە ناو سیستمی حوکم

و دادەوەری عوسمانیـەوە، داوای ئیمتیـاز گـەلێکی تایبەتیشیان دەکـرد بـۆ شۆڕشگێڕان و زۆریشی نەدەبرد دەستیان دەکەوت.

گـەمترین ئیمتیـازێ (پاراسـتن)بوو کـە ڕووسـەکان هـەیانبوو، چونکە لەدەرەوەی خاك و وڵاتی خۆیاندا ملکەچی دادگـەیی وڵاتێکی تـر نـەدەبوون، بۆیە خۆیان لە ڤان شۆڕشیان نایەوە، کارو کردەوەکانی ئەوروپاییەکان دنەی شۆڕشگێڕەکانیان دەدا کە لەسەر ئەو بۆچونەیان بـەردەوامبن کـە بـەند بـوو لەسەر پلانی کوشتارکردن و وروژاندنی دژە کوشتار لای بەرامبەرەکـەیان تـا دوایـی ببێتـە هـۆی دەستێوەردانێکی ئـەوروپایی ئـەوتۆ کـە لـە بەرژەوەنـدی مەسەلەکەیاندا بێ.

لـەبۆ پراکتیزەکردنـی چاکسـازیەکانیان لـە ڕۆژەڵاتـی ئەنەدۆڵـدا، عوسمانیـەکان پارەیـان گـەرەکبوو، بـەڵام نـەیانبوو، هـەر ئەمـەش بـوو کـە نوێنەرانی ئەوروپا باسیان دەکرد و ڕایاندەگەیان، دیسان دەوری سوپاش بـۆ چەسپاندنی ئاشتیەکی ناوخۆیی ئەهلی زەروورببوو بەڵام سەربازێکی کەمیش مووچەیەکی شیاویان وەرنـەدەگرت، دەشبوو لـە باج و خـەراجی هـەژارانێك ببـوورن کـە نەیانـدەتوانی بیـدەن، پڕۆژەکـانی گەشـەپێدان، هـەتا بچووکەکانیشیان، زەرووورەتێکبوون و دەبوو بکرانایە، وەك دابینکردنـی تـۆو بۆ جوتیاران تا هیچ نەبێ خـۆراکی خۆیـان بەرهـەمهێنن، بـەڵام دەوڵەت بـە جـۆرێ دەسـتکورتبوو کـە هـەتا نەیـدەتوانی گـەمترین بـڕە پارەیـەك لـە بودجەکەی هەرێمدا دانێ بۆ ئەمە.

لەم سونگەیەوە، بەشێکی زۆری هۆکارێکی کێشەکە دەدرێتـە پـاڵ لاوازی توانای ئابووری دەوڵەت خۆی، ئەمە سەرەڕای ئەوەی کـە بـەهۆی ئیمتیـازاتی بیانیەکانەوە لە ڕۆژەڵاتدا عوسمانیەکان ڕێبەند دەکـران لـە ڕێکخستنی بـاری ئـابووری خۆیـان، وە بـەهۆی ئـەو قانوونـەی تـر کـە لـە بەرژەوەنـدی ئەوروپاییەکاندابوون و لەلایەن هێزی سەربازی ئەوروپاوە جێبەجێ دەکران.

خراپتر لە هەر هۆکارێکی تر لە بۆ ئەو دەستکورتیەی دەوڵەت، کاریگەری ئۆپەراسۆنەکانی ڕووس بوو دژ بە عوسمانیەکان. هەرلە ساڵانی ١٨٠٦، ١٨٢٨، ٥٣، ٧٧ — ٧٨ ئەم دەوڵەتی ڕووسە دەهاتە ناو خاکی عوسمانیەوە و پامالیان دەکرد، کاولکاری و وێرانیان جێدەهێشت، ئالیەی باج و باجگریان لاواز دەکرد و زەوی وەك بولگاریایان لە دەست ئەم دەوڵەتە دەکردەوە، کە بەشێکی کەمی دەرامەتی خۆیانیان تیادا بە خەرجکردن دابوو ; ئەم ڕووسانە ئەوەشیان سەپاندبوو کە دەبێ بە پارە قەرەبووی زیانەکانیان بۆ بکرێتەوە و زۆریشی نەدەخایاند ئەمەیان دەستدەکەوت.

فەشەلهێنان لە ڕەخساندنی هەڵە ستراتیژەکاندا بەزۆری ١٨٩٠دا دەرکەوت، ئەو کات هەلێکی چاك و لەبار بوو بۆ لە کۆڵخۆکردنەوەی شۆڕشگێران، ئەو حەلەی نفوزیان بەسەر دانیشتوانە ئەرمەنەکاندا، بەتایبەت لە لادێکاندا، لاوازبوو، لەناو توێژی بازرگان و لەناو کڵێسادا بەرهەڵستیەکی فرە دەکران.

شۆڕشگێران مەبەستەکانیان ئاشکرابوو، هەق نەبوو بهێڵرێ بگەڕێنەوە ناو شاری ڤان، لەوانەیە کاری دۆزینەوەی چەکەکان لە ١٩٠٨دا هەلبووبێ بۆ بەرهەڵستی نفوزیان کە بەسەر خەڵکە ئەرمەنەکەدا سەپێنرابوو، دیسان سیاسە ڕۆڵێکی گرنگی بینیەوە، ئەمجارە سیاسەی کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی).

هاوپەیمانیەك لەگەڵ پیاوانێکی سەربازی هەرزە لەکاروباری سیاسەدا و پەیڕەوکەرانێکی سیاسەتێکی میسالی دروستبوو، لە یاخیبووەکانی ١٩٠٨ خۆشبوون و ڕێگەشیان بۆ ئاچووغکردن تا چالاکیە ڕێکخستنەکانی خۆیان تەواوکەن، ئەمە لەژێر ئاڵای دیموکراسی سیاسیدا. لەواقیعدا دەوڵەتە تازەکە ددانی نا بە حیزبی (تاشناق)دا وەك نوێنەرێکی گونجاو بۆ ئەرمەنەکانی سەڵتەنە، بەمەش مەڵبەندەکانی ناو نفوزی کۆمەڵی ئەرمەن کە کڵێسا و

وبازرگانانبوون، دابڕێنران و لاخران، بۆ هەمووان ئاشکرابوو کە دەستەڵات خرایە دەستی حیزبی تاشناقەوە، کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی)ش ڕەوشەکەی لەبۆ خزمەتی بەرژەوەندیە سیاسیەکانی خۆی قەبوولکرد، هەلگرانی ئیدۆلۆگی لە گەنجانی ترك بڕوایان وابوو کە پەیڕەوکردنی خود موختاری ئیتنی لەوانەیە وا لە یاخیبووان بکات مل بۆ خواوستی عوسمانیەکان بدەن، لەمەدا بوودەڵەیان بە ئەندازەی بوودەڵەیی ئەو ئەرمەنانە بوو کە وایاندەزانی ڕووسیا جێی باوەڕ و متمانەیە.

لەوانەیە هەندێ لە شۆڕشگێڕە ئەرمەنکان وایان مەزندە کردبێ کە لە ڕێی هاوکاریکردنیانەوە لەگەڵ کۆمەڵەی (ئیتیحاد و تەرەقی) ئامانجەکانیان حاسڵدەبێ. پێکهێنانی پشکنەریەکانیش لە ڕۆژەلاتی ئەنەدۆڵدا ئامازەی بەوە دەدا کە دەشێ لەمەدا لەسەر هەقیش بووبن، بەلام لە عەمبارکردنی چەك و جبەخانەدا هەر بەردەوامیشبوون، کە شەڕیش هەلگیرسا ئەوەیان سەلماند کە ڕۆژێ لە ڕۆژان وەلا و لاگیریان بۆ ئەو سەڵتەنەیە نەبووە.

لە زوربەی کاتدا حوکمدان بەسەر شۆڕشدا لەڕێی ئامانجەکانیەوە دەبێ، شۆڕشی سەرکەوتوو ئەوەیە کە ئەو پالەوانانەی نیشتیمانە تازەکەیان هێناوەتە دی، دوایی وەك وبەرگریکارێك لە ئازادی تەرخانیان دەکات. بەلام شۆڕشی فاشیل کۆمەلێ (تیرۆریست) یان (دەستەیە کەسانی فاشیل) دەخاتەوە و لە گیانی خەلکەکەیان بەردەدا، زۆرجار لە لایەن ئەو سیستمەی کە نەیتوانی بە (ئینقیلاب)ەکەیان تێکی بشکێنن، دەگرێن بە دارا. شۆڕشی ئەرمەنیش جگە لە شکستێکی کەموێنەی وا کە پێشی هەموو شۆڕشە ئەزۆکەکانی تری داوەتەوە، شتێکی تر نەبوو.

ئاخری و ئاقیبەت شەرگەرانی ئەرمەن تەنیا نەبەزێنران بەلکو دانیشتوانە ئەرمەنەکەشیان بە خۆیانەوە لە زێدی باو و باپیرانیان هەلکەند و دوریان خستنەوە. لەباتی ئەوەی دەوڵەتێکی تازە بنیاتنێن، خاکێکیان

بەبێ ئەرمەن بنیاتنا.

دیارە فەشەلیش مانای ئەوە نییە کە شۆڕشگێران لە یاخیبوونەکەیاندا هەڵەبوون، چونکە هەڵسەنگاندنی تایبەتمەندی ئەخلاقی هەر شۆڕشێ کارێکی قورسە، سەبارەت بە عوسمانێکان: ئەوە بوو کە یاخیبووان خیانەتیان لە دەوڵەت کرد، هەرچەند بەدەر لە میسالیەت، بە درێژایی سەدان ساڵ ڕێگەی دابوون بەبێ ئەوەی دەستبەرێ بۆ ئازادی ئایینی داب و نەریتیان، لەپاڵیدا بژین. شۆڕشگێران و شوێنکەوتووانیان، دوایی لە ڕۆژەلاتدا گشت ئەرمەن، دایانە پاڵ دوژمنانی دەوڵەتەکەیان و پەلاماری برا هاونیشتیمانیەکانی خۆیان دەدا وبەچاکیش لە دارمانی دەوڵەتەکەدا بەشداربوون.

بەلام سەبارەت بە شۆڕشگێران: مەبەست و غایە دەبنە پاساو و بیانووی گشت ئەم ڕەفتارانە، دەمێکبوو وایان مەزندە دەکرد، کە ژیانی موسوڵمانان و ئەرمەن و هەتا تاکەکانیشیان قابیلی ئەوەیە کە بەفیڕۆ چێ، بەمەش ئەخلاقی سیاسیان لە تەوەری ئەخلاقیەکی نەتەوەیی ڕادیکاڵدا دەسووڕایەوە.

شۆڕشی ئەرمەن لە سەڵتەنەکەدا مەحاڵە پاساوەکەی لەوە بەولاترچێ کە لە دووتوێی لۆژیکێکی تایبەت بەنەتەوەیەکی ڕادیکالانەدابوو. ئەوەی باوەڕی وابێ کە میللەتەکەی شیاوی ئەوەیە حوکمی دەوڵەتێکی تایبەت بەخۆی بکات، ئیتر بە چاوپۆشی لەو میللەتەی لەو خاکەدایە، هەر خۆی دەتوانێ لۆژیکێکی ئاوها بگرێتە خۆ و باوەڕی پێی بێت. بەلام سەبارەت بەوەی کە ئیدۆلۆژی حوکمی زۆرینە باوەڕیەتی (هەرکەسێك و خاوەنی یەك دەنگی خۆیەتی) کە هەوڵدەدات ویەك لە کەمینەکان بە زەبری هێز ملکەچکات، ناتوانرێ هیچ پاساوێکی بۆ بهێنرێتەوە یا بیانوویەکی بۆ ئەمە بەدەستەوە بێ.

ئەرمەنەکانیش کەمینەیەکبوون لەو کەمینانەی کە لە خاکێکدا دەژیان و ناویانناابوو (ئەرمینیا). لە و شەش ئەیالەتانەی ئەوان پێیان دەگوت ئەرمینیا ۲۰٪ کەمتریش لە دانیشتوانەکانی بوون، بەڵام موسوڵمانەکان نێزیکەی ۸۰٪ی دانیشتوانەکانیان پێکدەهێنا.

ئەمە ئەوە ناگەیەنێ کە هیچ پاساوێکی ئەخلاقی نەبووە بۆ هەڵگیرسانی شۆڕش لەناوەوەی عوسمانیدا. ئیتر بە چاوپۆشین لەهەرچی ئەو مەترسیانەیە کە لە بەرپابوونی شۆڕشێ دەکەونەوە، نەبوونی دیموکراتی بەسە بۆ شۆڕشکردن و هەڵگیرسانی. بێگومان ئەمەش بیانووە شیاوەکەی شۆڕشی عوسمانی بوو لە ۱۹۰۸- ۱۹۰۹دا. جا جیاوازی لەنێوان یاخیبوونەکەی ۱۹۰۸ و ئەو شۆڕشەی ئەرمەن نەخشەیان بۆ کێشابوو، لە ئامانجە کانداـبوو. زوربەی شۆڕشگێران لە ۱۹۰۸دا سەڵتەنەیەکیان گەرەکبوو کە گشت کۆمەڵە نەتنی و ڕەگەز و ئایینەکان لەخۆگرێ، هەروا زوربەیان دیموکراتیان گەرەکبوو هەرچەندە نەیشیدەگەیشتنێ.

بەڵام شۆڕشگێرانی ئەرمەن دەستەڵاتێکی یەکپارچەیی و دیموکراتیان گەرەك نەبوو، هەتا بە لایەنی کەمیشەوە ئەو جۆورە دیموکراتیەشیان نەگەرەکبوو کە لەسەر بنەمای (هەرکەسێك و خاوەنی یەك دەنگی خۆیبێ) بوو.

یاخیبوونی ئەرمەن بەشێکی دانەبڕوا بوو لەو کارەساتە مەزنەی بەسەر دانیشتوانی ڕۆژهەڵاتدا هات، سەربڕینی موسوڵمانان کە هاوکاتبوو لەگەڵ یاخیبوونەکەی ئەرمەنەدا لە ڤان، بە پلەی یەکەم بووە هۆی وروژاندنی تۆڵەکردنەوەی کوردەکان لە ئەرمەنەکان و دوایش ئەو کوشتارە بەرامبەرەی نێوان گشت دانیشتوانی ڕۆژهەڵاتی عوسمانی. یاخیبوونی ئەرمەن ئاگری شەڕێکی تایفی هەڵگیرسان، هەردوو تەرەف بۆ مانەوەی خۆیان کەوتنە کوشتنی ئەوەی دەیانتوانی بیکوژن. ئەنجامیش ئەو کارەساتە بێوێنانە بوون. ئەو نموونە مێژووییانەی کە لە ئاست ئەو کوژراوانەی

هەرێمی ڤاندا بن کەمن، هەر بۆ بەرچاوخستن: تەلەفیاتی هەندێ دەڤەر لە (تاعوونە ڕەشەکە)دا، کوژراوانی ئێران لە هێرشی مەغۆلدا، دانیشتوانە ڕەسەنەکانی ئامریکای سەروو کە پەتاو درمی کوشندە لەناوی بردن، ڕاگواستنی کۆیلەکان لە ئامریکا، زیانە مرۆییەکانی ئاڵمان لە شەڕی ٣٠ ساڵەدا، کوژراوانی رووس لە سەروبەندی شۆڕشەکەیاندا. ئەمانە ناگەن بەو مردن و پەژارانەی بەسەر ڤاندا هاتن.

بەپێی ئەوەی کە لە ئامانجی یاخیبوونەکە هاتە دی و کۆدەبێتەوە لە دامەزراندنی دەوڵەتێکی ئەرمەنی و زامنکردنی دادپەروەری و ئازادی بۆ ئەرمەن، ئەوا ئەو یاخیبوونە بەتەواوی شکستی خوارد و فەشەلبوو. بەر لەیەکەم جەنگی جیهانی و ئەم یاخیبوونەی دواییان، ئەرمەنەکان لە رۆژهەلاتی عوسمانیدا چەمکێکبوون لە ژیانێکی سیاسی ئاڵۆز و ئەگەر چی ئاسوودەییەکی سستیان بەخۆوە دی، لە ڕووی ئابووریشەوە لە خەلکەکەی تر وەزعیان کۆکتر بوو، جگە لەو نفوزە سیاسیە فرەوانەیان، بەلام لەناو ئیمپراتۆری ڕووسیدا هەندێ ڕێبەندی کردنی سیاسی و دەستخستنە سەر ئازادی شەخسی خرایە سەریان. پاش جەنگیش ڕەوشیان لە هەموو ڕوویەکەوە خراپ بوو، ژمارەی ئەرمەنی رۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ کەمبۆوە، لەوەی باری کرد و ڕۆی، لەوەشی کە کوژرا و تیاچوو.

سۆڤیەتەکان ئەرمەنی ناو کۆماری ئەرمەن و پەنابەرەکانی ئەنەدۆلیشیان نایە ژێر سانسۆر و چاودێریەکی توندتر و فرەوانترەوە لەوەی کە لەسەردەمی قەیسەر یا سوڵتاندا هەبوو. سەرەڕای سەختی باری ژیان لە رۆژهەلاتی عوسمانیدا، بەلام وەلا و ملکەچبوون بۆ سەلتەنەکە باشترین ڕێگەیە بوو بگیرایە بەر.

پەراوێز

١-ماوتسی تۆنگ، دەربارەی شەڕی درێژخایەن، دەزگەی ژان مالین بۆ پەخش و بڵاوکردنەوە.

Strategg for Conguest: Communist Documents in Guerilla war fare

(کورال گایبلز، فلۆریدا؛ زانکۆی مەیامی ١٩٧٠) ل١٠٨ — ١١ ، ڕیزبەندی هەڵەکان گۆڕاون.

پاشکۆی ژمارەی (١)
ناوی شوێنەکان

لیستی ئەو ناوانەی کە لەم کتێبەدا هاتوون، بەڵام بەپێی نەخشەکانی ئیستە و بەڵگەنامە و کتێب و نووسینی تازە: هەندێ جیاوازی لە شێوەی نووسینیاندا هەیە:

ئەو ناوانەی کە لە سەدەی نۆزدەوە ماون و نەگۆڕاون لەم لیستەدانین، وەك ڤان و پەتلیس، هەندێ جیاوازی نووسینیش کە بە تایبەت لە نەخشە کۆنەکاندا دەردەکەون لابراون بەڵام بەئاسانی دەناسرێنەوە چونکە زوربەی کەڕەت دوو خاڵەکە یا (ئوملاوت) لادەبرێ و ئەم پیتی (H)ی ئیستە دەگۆڕێ بە (KH)ی کۆن، ئەمەش بەپێی ڕێنووسی عارەبی، زۆر کەڕەت ئەم پیتانە لەنێو خۆیاندا دەگۆڕێن: (D.T.B.P) هەروا هەردوو پیتی (C.S) ترکی بەم شێوەیە دەردەکەون:

(CH, SH)، بۆ دموونە لەسەر ئەوەی ئاماژەمان پێدا دەگرێ سەرنج بدرێتە ئەم لیستەی خوارەوە:

ناوە تازەکە*	ڕێنووسێکی جیاواز	ناوەکان
دەشتی چاڵدێران	ئەباك، ئەباغا، ئەباجا	دەشتی ئەباك
ئەدیلکیڤاز	ئەدیلجیڤاز، ئەدیلجاڤاز	ئەدیلکیڤاز
ئەهلات	ئەخلات	ئەهلات

* لەم ڕیزەدا هەر ناوێك خرابێتە ناو دوو کەوانەوە، ناوە کوردیەکەیەتی کە لە کتێب و سەرچاوە کوردیەکاندا هاتووە، ئەگین لە دەقە عارەبیەکەیدا نییە. (وەرگێڕ)

دورگەی	ئەغتامار، ئەك دامار	دورگەی ئەكدمار
ئەختامار	عمادیە	ئەلعەمادیە (ئامێدی)
عەمادییە	بیجیرکالە، بجری، ئەعباك	موردایە (بارگیری)
بارجیری	باش كالە	بشكالە
بشكالە	بایازید، بیازت	دوغبایزیت (بایەزید)
بایازیت	شاتاك، شاداك، شاتاق، شطاخ	جاتاك
جاتاك	هكاری، جولامیرك	هكاری (هەكاری، جۆلە
جولیمیریك	شاپور	مێرگ)
دیلمان	دایر	(دیلمان)
دیر	دیادن	بێرق
دیادین	دیاربكر	دیادین
دیارباكیر	ئیشمیا دیند	دیارباكیر (دیاربەكر، ئامەد)
ئیشمیادزین	ئەتریمید، ئەدریمید	ئیشمیادزین
سارمانسویو	ئەرشاك، ئەرشاق، ئەرتشاق،	ئیدریمیت
ئیرجیك	ئەرتشیك	ئیرجیك
ئیركیش	ئەردجیش، ئەرجیش،	ئیركیش
ئیریك	ئەرجش	شاخی، ئیریك
یریفان	فاراك، فاراق، فاراقافنك	ئیریفان (یەریفان)
ئیرزانكان	ئیریفان، یریفان	ئیرزنكان (ئەرزنجان)
ئەرزرۆم	ئیرزنغان	ئەرضروم (ئەرزڕۆم)
یوكسی كوفا	ئەرضوروم، ئە رضاوروم	غیفار
غیفاش	غافار	غیفاش
هكاری	فوستان، فاستان، كافاش	هكاری (هەكاری)
هینیس	هیكیاری	هینیس
هیزان	خانوس، هینس	هیزان
غیزلسو	خیسان، خیزان	هوشاب
ئیعدیر	هوشب، كوشب،	ئیغدیر
كاغیزمان	خوشب،خووشب	كاغیزمان

کاراکوز	نیقدیر، نیغدیر	گارا ئەکیلیز
خووی	کاغظمان، کاغسمان	خوی (خووی)
کوناك	کاراکیلیز، کاراکیلیسا	کوجانیس
بولانیك	هوی، خوا	کوب
دورگەی: یاکا	کوتشانس، کوکانس	دورگەی: لیم
مالازغیرت	بولانیك، کوب بو لاتیك	مالازغیرت
بهد جیسارای	—	موکوس (مەکس)
ناکسد جیڤان	میلاس غیرد، مانزیکرت	ناهجیڤان (نەخشەوان)
باغلار	مویکس، موکس، میوکوس	نیری (نەهری)
باتنوس	ناخیتشوان، ناخیتشڤان،	باتنوس
سارای	ناخیشڤان	سارای (سەرا)
١٠٠اسون	نهری	ساسون (ساسۆن)
مەهاباد	باتنوتس	سافو دجبولاك (مەهاباد،
شمدینان	سیرای، مەحمودیه، مەهمودیه	سابلاخ)
سیرت	ساسون، سسون	شمسدینلی (شەمدینان)
تاتڤان	سوج بولاك، سج بولاك،	سیێرت (سیرەت)
نورمیا	سجبلاك	تاتڤان
زیتون	شمسدین	نورمیه (ورمێ)
	سایرت، سرت	سولیمانلی
	تادڤان	
	رومیه، رەزائیه	
	زایتون	

پاشکۆی ژمارە (٢)
ئەرمەنەکان لە حوکمەتەکەی ڤاندا ١٨٧١

پلەو ناونیشانی وەزیفەکەی	ناوی کەسەکان
ئەنجوومەنی تەمیز (بۆ دادنووس)	کیرکورئاغا و ئاگوب ئاغا
ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی ڤان لە	شیران بەگ و ئاگوب ئاغا
سنجقدا	میغیردیج ئاغا و کیفۆرك ئاغا
ئەنجوومەنی شارەداری	ئۆهانیس ئاغا و فارتان ئاغا
سنووقی مەنفەعە	ئاغوب ئاغا
ئەمین سنووقی بەڕێوەبەرێتی	
ئەنجوومەنی هەرێمەکە (خەزنەدار)	میغیردیج ئاغا
لە بەرپرسەکانی تۆمارکردنی زەویوزار	هەقیق ئاغا
ئەمین سنووقی قەزای ئیلباك	سیمۆن ئاغا
ئەمین سنووقی قەزای جۆلەمێرگ	میغیردیج ئاغا
ئەمین سنووقی قەزای غیفار	ئەفادیس ئاغا
ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی قەزای غیفار	ئۆهانیس ئاغا و یاسف ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە غیفار	نستووری گیتو ئاغا و کاریت ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە	نستووری یاصف ئاغا و مەردیروس
مەحموودیە	ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە	داود ئاغا
مەحموودیە	مولکن ئاغا و سیمۆن ئاغا
ئەمین سنووقی قەزای ئیرکیش	مانوك ئاغا و ئەفانوس ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە ئیرکیش	سیفهر ئاغا

ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە ئەدیلکیڤاز	کیرکور ئاغا
ئەمین سنووقی موکوس	گیلوس ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی موکوس	ئەغاس ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزای موکوس	کارابت ئاغا
ئەمین سنووقی غیڤاش	ئارتین ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی غیڤاش	عەزیز ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزای غیڤاش	ئارتین ئاغا
ئەمین سنووقی شاتاك (خەزنەدار)	سیمۆن ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە شاتاك	میغیردیج ئاغا و بانوس ئاغا
ئەمین سنووقی رسومات لە ڤان	
ئەندامی دادگەی کاروباری بازرگانی لە ڤان	

سەرچاوە:

Salnama-i Vilayet-i Erzrum – 1288 Hicri Senesi (Erzrum: Vilaeti Matbaai 1289) pp 58 - 68. 124. 133

١٨٧٦

پلە و ناونیشانی وەزیفەکەی	ناوی کەسەکان
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی	ئاگۆب ئاغا
سنجقی ڤان	کیفۆرك ئاغا
ئەندامی لیژنەی تێهەڵچوونەوەی هەرێم	میغیردیچ ئاغا و کیفۆرك ئاغا
ئەندامانی ئەنجوومەنی شارەداری	کارابێت ئەفەندی
ئەمین سنووقی نووسینگەی لێپرسینەوە	میغیردیچ ئاغا و کیفۆرك ئاغا و
ئەندام لە لیژنەی تۆمارکردنی زەویوزار	کارابێت ئاغا
سنووقی مەنفەعە	هایرابیت ئاغا و کارابێت ئاغا
ئەندامی دادگەی بازرگانی	بانووس ئاغا و میغیردیچ ئاغا و
	یەکێکی تر هەر بە ناوی میغیردیچ
ئەمین سنووقی دارایی لە قەزای ئیلباك	ئاغاوە
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی	کیفۆرك ئاغا
ئیلباك	بابا ئاغا و ئارتین ئاغا
ئەمین سنووقی دارایی لە قەزای جۆلە	ئاگۆب ئاغا
مێرگ	بارود ئاغا و بلون ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی	یودیس ئاغا و میلیین ئاغا
جۆلەمێرگ	داود ئاغا و عیسماست ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی	سڕان ئاغا و ئاگۆب ئاغا
غیفار	ملیین ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزانی غیفار	ئاگۆب ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی	ئاگۆب ئاغا و کیرکور ئاغا
ئیرکیچ	ئاگۆب ئاغا
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە ئیرکیچ	کازر ئاغا و ئیسحاق ئاغا

ئەمین سنووقی دارایی لە قەزای مەحموودیە	فارتان ئاغا و کیلۆس ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی مەحموودیە	کیلۆس ئاغا
ئەمین سنووقی دارایی لە قەزای غیفاش	ئارتین ئاغا و سەرکیس ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی غیفاش	ئارتین ئاغا
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی موکوس	
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزا لە موکوس	
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی شاتاك	
ئەندام لە ئەنجوومەنی قەزای شاتاك	

سەرچاوە:

Salnama-i Vilayet-i Erzrum – 1293 Hicri Senesi (Erzrum Vilaeti Matbasi 1293) pp 101- 108

١٨٩٧

پلە و ناونیشانی وەزیفەکەی	ناوی کەسەکان
ئەندامی ئەنجوومەنی بەڕێوەبردنی هەرێمی ڤان	ئەرسن ئەفەندی (نوێنەری بەترەریك) و ئاریتن ئەفەندی و ئەفیدیس ئەفەندی
پشکنەری دادوەری لە ڤان و پەتلیس	فیجین ئەفەندی
بەڕێوەبەری ڕێژییە	نیکۆلاکی ئەفەندی
ئەندازیاری باڵا (باش موهەندیس)	سیسێر ئەفەندی
یارمەتیدەری تۆمارگر لە نووسینگەی ژمێریاری ولایەتەکە	عەبدە ئەفەندی
ئەمین سنووق (خەزنەدار)	ماردیروس ئەفەندی
لێپرسراوی باج	عەبدە ئەفەندی
لێپرسراوی ڕووپێوکردنی زەوی	کیشیشیان دیکران ئاغا
قۆمیسەر (مفەوەز)ی سێیەمی پۆلیس	ئاگوب ئەفەندی
قۆمیسەرەکانی پۆلیس	مانوك ئەفەندی و هگیان ئەفەندی و ئۆهانیس ئەفەندی و تیجان
پیتچنی چاپخانەکە	ئەفەندی
وەستای ئامێری چاپکردن	ئۆهانیس و ئەرتان ئەفەندی
شارەزا لە چاپکردنی بەردین (حجری)	بلوزیان ئۆهانیس ئەفەندی
ئەندام لە دەستەی تێهەڵچوونەوەی	عەبدە ئەفەندی
دادگە	گبریال ئەفەندی و مرکار ئەفەندی
ئەندام لە بەشی تێهەڵچوونەوەی	کیرکور ئەفەندیو بۆغۆس ئەفەندی

جەزایی دادگە	فارتان ئەفەندی
نووسەری داواکاری گشتی	بانووس ئەفەندی
ئەندام لە دەستەی سوێندخۆراندا	ئاگوب ئەفەندی
ئەندامی دەستەی سوێندخۆران بەشی	بۆغۆس ئاغا
جەزایی	ئاغوب ئاغا
ئەندام لە دادگەی بازرگانی	مارکار ئەفەندی
ئەندام لە ئەنجوومەنی شارەداری	عەبدە ئەفەندی
پشکنەری شارەداری سەر بە ئەمانەتی	ئاغوب ئاغا
گشتی	نیکولای ئەفەندی
جێگری سەرۆکی بەش لە بانکی	میغیردیج ئەفەندی
کشتوکاڵی	ئەنتۆفان ئەفەندی
ڕاوێژکار لە بانکی کشتوکاڵ	بلافۆ ئەفەندی
بەڕێوەبەری نووسینگەی باج و	
دەرامەت	
ژمێریار	
لێپرسراوی گەنجینەکان	
پزیشکی کەرەنتێنە (الحجر الصحی)	

سەرچاوە: Van Vilayeti Sanamasi. ١٣١٥ (van Matbaa-I Vilayeti. ١٣١٥ pp ١٣٤ - ٤٩)

ئەم خشتانە کە سێ ساڵ ڕوماڵدەکات جگەلەوەی کە ئاماژەیەکە بۆ ژمارەیەکی زۆر گەورەتر لەو ئەرمەنانەی کە لە بوارەکانی وەزیفەی حوکمەت لە هەرێمی ڤان کاربەدەستبوون، بێجگە لەمە خشتەی تریش هەن کە (میسرۆب کریکۆریان) داویە سەبارەت بە فەرمانبەرە ئەرمەنەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی.[1]

هەر بۆ نموونە (مارکوس ئاغا بیکیان) وەك یارمەتیدەری حاکمی ڤان لە ساڵی ١٨٩٦، (دیکران ئەمیر دجانیان)یش لەنێوان ١٨٩٣ - ١٨٩٧ سەرۆکی ئەنجوومەنی پەروەردە بووە لە شاری ڤان، (ئەرمیناك بویادجان) لەنێوان ١٩٠٥ - ١٩٠٦ یاریدەدەری حاکم بووە لە قەزای غیڤاش، وە (فرید یوفهانیس بویادجیان) پلەی جێگری حاکمی ڤانی لە ١٨٩٦ - ١٩٠٧ هەبووە، (گەرەبێتە فەنی)ش لە ١٩٠٢ - ١٩٠٣ یاریدەدەری حاکمی قەزای جاتاك بووە، لە ١٨٩٦دا (ستیڤان مالیکیان) پلەی یاریدەدەری حاکمی ولایەت بووە لە ڤان، وە لە ١٩٠٨ (نازاریت تشاروخدجیان) چاودێری پۆلیسی ڤان بووە و (ڤاردانە فەنی)ش لە ١٩٠٢ - ١٩٠٣ پلەی وەزیفەکەی یاریەدەری حاکمی قەزای غیڤاش بووە و .... زۆری دی.

دەبێ ئاماژەش بەوە بدرێ کە خشتەکان زانیاریەکانی ناویان جیاوازن، دوو خشتەکەی سەرەوە بریتیە لە بیرۆکرات و ڕاوێژکاران لە کەرتەکان (مقاطعە)دا، بەڵام زۆر کەسی تر لە مەرکەزی ئیداری ڤان کاریان کردووە، ناگرێتەوە، چوونکە ئەوانەیە بەهۆی ئەوەوە بووبێ کە ڤان لە ساڵانی ١٨٧١ - ١٨٧٦ بەشێك بووە لە هەرێمی ئەرزڕۆم، وە خشتەی ساڵی ١٨٩٧ ناوی لێپرسراوانی کەرت (مقاطعە)ەکەی تیادا ڕیزبەند نەکراوە.

١- میسروب .ك. کریکۆریان:
Armanians in the Service of the ottoman Empire 1860-1908
لەندەن، ڕۆتلیدج و کیغان پول ١٩٧٧ ل٢٨

پاشکۆی ژمارە (٣)
پەنابەرانی ئەرمەن

پەنابەرانی ئەرمەن لە ڤانەوە بەسێ وەجبەی گەورە گەورە دەردەپەڕینە باشووری قەفقاسیا، سەرەتا ئەوەبوو کە عوسمانیان دەستیان کردە هەڵمەتێکی چڕوپڕ بۆ گرتنی سەرباز لە ئەرمەنەکان، خۆ کە ڕەشبگیری سەڵتەنەکەی گرتەوە ژمارەی پەنابەران و هەڵاتوان زیاتر بوو، ئەو شەپۆلە هەڵاتوانە پیاوانێکی دەگرتەوە لە تەمەنی بوون بە سەربازدا (گەنجی هەرزەکار) بە خاو و خێزانەوە.

شەپۆلی هەڵاتوانی دووەمجار لە تەمموز/یۆلیۆی ١٩١٥دا دەردەپەڕین، کە رووسەکان ڤانیان چۆڵکرد، بەلایەنی کەمەوە ئەمەیان گشت دانیشتوانی ئەرمەنی هەرێمەکەی گرتەوە. دوایی بێجگە لە ژمارەیەکی کەم نەبێ، ڕێگە نەدرا ئەمانە بگەڕێنەوە ڤان، دوایی کە سوپای ڕووس هەڵودشا ژماورەی ئەم گەڕاوانە زیادی کرد و تا ماوەیەکی کەم هاتنەوە ڤان، بەڵام کە ترکەکان هەرێمەکەیان گرتەوە دیسان ئەمانە هەڵاتنەوە.

سەرژمێری ئەم ئاوارانە زوربەی جار تا ڕادەیەکی زۆر متمانەی پێناکرێ، هاوپەیمانان پشت بەو کۆمەڵە سەرژمێریە دەبەستن کە ڕێزدار (ساربیە) کە قەشەیەکی ئەرمەنە و لە یەریڤان پەیای کردون، ئەم پیاوە وەرگێڕی جێگری کونسۆڵ بووە لە ڤان.

ئەو لیستە (ك ١/ دیسامبری ١٩١٥) ١٧٣٠٠٠ هەزار پەنابەری گرتۆتە خۆ کە ٨٠٠٠؛ هەزاریان لە هەرێمی ئەرزڕۆمەوە و ٢٠٠٠٠ هەزاریان لە هەرێمی پەتلیسەوە[١]. سەرچاوەیەکی زۆریش لە تەمموز/یۆلیۆی ١٩١٥ ژمارەی

پەنابەران بە ١٥٠٠٠٠ هەزار دەخەمڵێنن. بەڵام وەك دەزانرێ دوایی ژمارەیەکی زیاتر گەیشتن[٢]، ئەرمەنەکانیش لای خۆیانەوە وایان خەمڵاندووە کە گوایە زیاد لە ١٠٠٠٠٠ هەزار پەنابەر بەتەنیا هەر لە قانەوە هەیە[٣]، ئەم خەمڵاندنانەش وەك دەردەکەون جگە لە مەزندەکردن شتێکی تر نییە و پڕن لە زیادەڕۆیی، چونکە ئەمە ٧٧٪ی دانیشتوانی قانە بەر لە جەنگەکە[٤]. ئەم تەقدیرە ئەو ژمارە کەمترە پەنابەرانەش ناگرێتەوە کە قانیان جێهێشت و چوونە کۆمەڵگە ئەرمەنیەکانی ئێرانەوە، یان هەرکام لە پەنابەرانی هەردوو هەرێمی پەتلیس و ئەرزڕۆم.

وا دەردەکەوێ کەس سەرژمێریەکی ئەو پەنابەرە ئەرمەنانەی باشووری قەفقاسیای نەکردبێ، کە پاش یەکەم جەنگی جیهانی و شەڕی سەربەخۆیی ترکیا ڕایانکرد، دەزگەی هەواڵگری بەریتانیا خشتەیەکی داناوە بۆ ئەم مەبەستە بەڵام ئەویش پشتی بە سەرچاوە ئەرمەنەکان بەستووە، کەچی سەرنجێکی لیوا سەربازیە بەرپرسەکەی لە تەکدایە کە دەڵێ: ئەم سەرژمێریانە زۆر جێی متمانە پێکردن نین. بەهەرحاڵ زانیاریەکان لەلایەن پەنابەران خۆیانەوە نەبووە بەڵکو لەبارەی ئەوانەوەبوون کە ئیحتیجاو موحتیاجی کۆمەك و خۆراکبوون[٥].

سەرچاوەکانی ئەرمەن زۆرجار ژمارەی ئەوانەی لە چاوەڕوانیدا بوون بچنەوە نەنەدۆڵ لە ١٩١٩دا بە ٢٠٠٠٠٠ هەزار مەزندە دەکەن[٦]، ئەمەش لەوە دەکات کە بە گشتی ئەو ژمارانە ئەو پەنابەرانەی گرتبێتەوە کە لە هەرێمی (قارس) لە رووسیا بووبن و بەشێك نەبووە لەسەڵتەنەی عوسمانی، زۆرجار دیاریکردنی ئەو کەسانەی ئەو خەمڵاندنانە دەیانگرێتەوە بۆ ژمارەی گشت پەنابەران، دیاریکردنیان مەحاڵە، دەشێ پەنابەرانی قارس لەوانەبن کە لە چاوەڕوانی گەڕانەوەدابوون و ئیتر مەزندەکردنێکی تر نایانگرێتەوە، بەڵام لەهەردوو حاڵەکەدا ڕێگەیە نییە تا بزانرێ ئەو ژمارانە ئەرمەنەکانی قارسیش دەگرێتەوە یاخود لێی دەرکراون.

سەرەڕای نەبوونی سەرچاوە جیاوازەکان وەکو یەک، شیکردنەوەکان ئاماژە دەدەن بە بوونی ۲۰۰۰۰۰ هەزار پەنابەری ئەرمەن لە قەفقاسیا. بەلای کەمەوە.

● ئەرمەن لە قەفقاسیای ڕووسیا لە ۱۹۱۷

کۆی گشت دانیشتوان	۱۷۸۳۰۰۰
دانیشتوانی ناوخۆ (ئەسڵی)	۱٤٤٤۰۰۰
جیاوازی (پەنابەران)	۳۳۹۰۰۰

● ئەرمەن لە ئەنەدۆڵی عوسمانی لە ۱۹۱۲

ئەرزرۆم	٦۳۰۰۰
ڤان	۱۳۱۰۰۰
پەتلیس	۱۹۱۰۰۰
کۆی گشتی	٤۸٥۰۰۰

سەرژمێریەك کە لەساڵی ۱۸۹۷دا ڕووسەکان کردویانە، ئەوەی دابەدەستەوە کە ۱۱٦۱۹۰۹ ئەرمەن وان لەناوچەی قەفقاسدا کە (ئازەربایجان، یەریڤان، جۆرجیا، قارس – ئەردهان و دەڤەرەکانی دەوروبەریان) دەگرێتەوە[7]. دەشێ بە داهاتنی ساڵی ۱۹۱٤ بەشێوەیەکی سروشتی ژمارەی دانیشتوانەکان زۆرتربووبێ و گەیشتبێتە ۱,٤٤٤,۰۰۰[8].

لەکاتەکانی جەنگدا، ژمارەی ئەرمەن مەحاڵە زۆربووبێ، لەو کاتەدا، زوربەی ئەوانەی بەتەمابوون ببنە باوك، ڕۆیشتبوون، ئەوانەی لەدایك دەبوون بەهەزار حاڵ قەرەبووی مردووەکانیان دەکردەوە. بۆیە دەشێ وای دانێین کە ژمارەی دانیشتووە ئەرمەنەکانی ناوخۆ (ئەسڵی) لە باشووری قەفقاسی ڕووسیا لەساڵی ۱۹۱۷ لە ۱,٤٤٤,۰۰۰ تێ نەپەڕیبێ. (ڕیتشارد هۆڤانیسیان) هەندێ ژمارەی دانیشتوانی ئەرمەنی قەفقاسی لە (سەرچاوەیەکی ڕووسیاییەوە) ساڵی ۱۹۱۷ دەستکەوتووە:

١,٧٨٣,٠٠٠ .[٩] ئەگەر دانیشتوانە ناوخۆییەکان (ئەسڵی) کە ١,٤٤٤٠٠٠ کەسن لە کۆی ١,٧٨٣٠٠٠ی دەرکەین، ئەوا ٣٣٩٠٠٠ هەزار دەمێنێتەوە. کەواتە دەبێ ئەو ٣٣٩٠٠٠ هەزار ئەرمەنە پەنابەر بوو بن و لە رۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵەوە هاتبن.

ئەو ئەرمەنانەی کە (زیادکراون) و ٣٣٩٠٠٠ هەزارن ناشێ پەنابەر بن و لەسەڵتەنەی عوسمانییەوە هاتبن، لەوانەیە هەندێ پەنابەری لە ئێرانەوە خرابێتە سەر و کەمێکیش لەوانەی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئامریکا و شوێنانی ترەوە گەڕاونەتەوە تا شانبەشانی رووسەکان بجەنگن. بەڵام کاریگەری ئەو ژمارە کەمەش هەر ئەوە نیە، (هۆفانیسیان) لە کۆتایی ١٩١٦دا وا مەزندە دەکات کە ٢٠٠٠٠٠ هەزار ئەرمەنی عوسمانی پەنایان بردۆتە بەر باشووری قەفقاسیا و چارەنووسی نیوەی ئەم ژمارەیە مردن و فەوتان بووە، لە برسێتی و بە نەخۆشی و دەرد و پەتا [١٠]. ژمارەیەکی زۆری ئەو پەنابەرانە مردون (وەك لەبەشی نۆدا عەرزمان کردن) بەڵام دوایی پەنابەری زیاتر هاتن.

ئەو پەناوبەرانەی لە ئەنەدۆڵەوەن دەبێ لەسێ هەرێمەوە بن: ئەرزرۆم، ڤان و پەتلیس. کە بەهەمووی ٤٨٥٠٠٠ هەزار ئەرمەنی بەر لە جەنگ بووە کە ڕۆیشتوون[١١]. ناشکرێ باوەڕ بەوە بکرێ کە ژمارەیەکی زۆری پەنابەر توانیویانە ئەو مەسافەیە ببڕن کە دورترە لەو هەرێمانەوە. ئەگەر ژمارەکانی (هۆفانیسیان) بۆ ١٩١٧ وردبن، کەواتە ٧٠٪ ی ئەرمەن لە ئەرزرۆم و ڤان و پەتلیسەوە ڕایانکردۆتە ناو ئیمپراتۆری رووسیاوە، دیارە ژمارەکانیشی لەبارەی خەملاندنی دانیشتوانی ئەرمەنەوە بەو جۆرە زیادەڕۆیی پێوەیە. خۆ ئەگەر نیوەی ئەو پەنابەرانەش فەوتبووبن، ئەوا مەزندەکانی ١٩١٧ی لەبارەی گشت دانیشتوانەکەوە نزمترە تا بتوانێ ئاماژە بە ژمارەیەك بدات بگاتە ٣٣٩٠٠٠ [١٢].

پەراوێزەکان

١- فایلی ٢٧٦٨/٣٧١ لە ستیفنز بۆ ھ.م وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە، باتووم ٢٩ کانوونی یەك/ دیسامبر ١٩١٦، کە ستیفنز ئاماژە بە سەرژمێریە ڕووسیەکانی پێشوو دەکات کە بە ١٤٠٠٠٠ هەزار تۆمارکراوە.

٢- هەر ئەو سەرچاوەیە، لە ٢ کانوونی دوو/ یەنایر ١٩١٦

٣-ئەناهید تیرميناسیان، ڤان ١٩١٥، لە کتێبی:

Armenian Van/ Vaspurakan

چاپی: ج. هۆڤانیسیان (کوستامیسا، کالیفورنیا، خانەی مازدا بۆ بڵاوکردنەوە، ل٢٤)

٤-دەربارەی دانیشتوانە ئەرمەنە عوسمانیێکان، بڕوانە: جەستن مەکارسی، موسوڵمانان و کەمینەکان: Muslims and Minorities نیویۆرك/ چاپخانەی زانکۆی نیویۆرك ١٩٨٣ ل٧٠ - ل٧٨. هەروا: جەستن مەکارسی، دانیشتوانی ئەرمەنی عوسمانی: The population of the ottoman Armenia لە کتێبی (ئەرمەنەکان لە دوا ساڵەکانی عوسمانیاندا، چاپی ئەنکەرە، کۆمەڵەی مێژووی ترکی، پەرلەمانی گەورەی ترك. حیکمەت نۆزدەمیر و کەمال جیجیك و عومەر توران و ڕەمەزان جالیك و یوسف هالا جوغلو:

Turk Tarih ئەنکەرە Ermeniler: Surgun Ve GOC kurumu 2004

جەستن مەکارسی ئەو حسباتانەی کردووە کە لەم پاشکۆیەدان. بەڵام حساباتەکانی عومەر توران (بەپێی ئەو بەشەی نۆزدەمیر ئامادەی کردووە et al) بۆ ژمارەیەکی زیاتر دەچێ لە ئەرمەنی پەنابەر و دواجار ڕێژەیەکی کەمتر لەوانەی لێیان مردووە.

٥- لە خشتەکەدا باسی ١٣٣٨٥٠ پەنابەر دەکات کە پێویستیان بە کۆمەکە تا بگەڕێنەوە ئەرمینیای ترکی، وە ١١٨٥٠٠ پەنابەر تا بگەڕێنەوە قارس (بەپێی سەرژمێریە رووسەکان، ئەم ژمارەیە زۆرترە لە ژمارەی ئەو ئەرمەنانەی پێشی جەنگ کە لە قارس بوون) وە ٨٣٧١٠ پەنابەر تا بگەڕێنەوە شوێنانی تر وە ٢١٨٧٨٤ ئەرمەنی رووسی کە پێویستیان بە کۆمەکە (فایلی ٧٩/٦٠٨ لە کالسۆرب بۆ هـ.م وەزیری دەوڵەت بۆ کاروباری دەرەوە، فوستەنتەنیە ١٩ نیسان /ئەپریل ١٩١٩) جا ئیتر خەملاندنەکان زۆر بوون — بەکەمی و بە زۆری- هەمیشەش کە باس دەکران بەبێ ناوهێنانی سەرچاوەکە بوون. بەڵام ژەنراڵ و.هـ.بیتش (هەوالگری ئەفسەران) کە باوەڕی بە خەملاندنی ئەرمەنەکان نیە، خەملاندنی تایبەتی خۆی ها لەلا: (کۆی گشتی ئەوانەی موحتاجی کۆمەکن - بەوانەش کە لە ئەرمینیای رووسەوە نین: دەگاتە ٥٠٠٠٠٠ هەزار لەوانە ٢٠٠٠٠٠ یان ٣٠٠٠٠٠ هەزار وان لە مەترسی لەبرسا مردندا) . ئەو کاتە گەلێ خەملاندنی هەڕەمەکی بڵاودەبوونەوە، هەر بۆ نموونە بڕوانە (فایلی ٧٩/٦٠٨ لە دکتۆر ك.د.نوشر ، A.C.R.N.E بانگەشەیە بۆ سەرلەنوێ نیشتەجێکردنەوەی ئەرمەن و کورد، ئەم (نوشر)ە وا ڕاهاتووە کە خەملاندنەکان وا هەڵبەستێ، بەجۆرێ دوربن لە واقیعەوە، بۆ دەستخستنی وەسفێکی تەواوی ئەو خەملاندن و سەرژمێریانەی پەیوەندن بە پەنابەرانی ئەرمەنەوە، بڕوانە خۆزدەمیر: ET Al

Ermeniler: surgun ve Goc. Pp 89 - 174

٦- بۆغۆس نۆبار پاشا و ئەفیتیس ئەهارونیان کە نوێنەرایەتی بەرژەوەندیە ئەرمەنیەکانی ڕۆژاوایان دەکرد لەناو کۆنگرەی ئاشتیدا، ئەم ژمارەی ٣٠٠٠٠٠ هەزارەیان دابوو (فایلی ٧٩/٦٠٨ ژمارە ٣٩٩٩ پێشنیارێ بۆ ناردنی کۆمەڵێ سەرباز بۆ پاراستنی پەنابەرانی ئەرمەن، لە ١١ ئادار /مارسی ١٩١٩)

٧- يەريڤان، قارس، تيفليسی، ئەليزا فيتول، باكۆ، باتووم، كۆتاييس، داغستان.

٨- بەرێژەی ٠,٠١٢ ساڵانە، بۆ ڕوونكردنەوەی زياتر بڕوانە:

مەكارسی: موسوڵمان و كەمايەتيەكان. ل ١٢٦ - ٣٠ ژمارەی دانيشتوان ١,٤٢٥٠٠٠، بەڵام دەبێ ئەو ١٩٠٠٠ هەزار ئەرمەنەی كە لە نێوان ١٨٩٧ و ١٩١٤ لە ئەنەدۆڵەوە ڕەويان كرد، بخەينە سەری. ئەمە جگە لەوانەش كە لەو ماوەيەدا دەشێ لەدايكبووبن، جا ژمارديان بەو زۆربوونە سروشتيەشەوە بە ڕێژەی ٠,٠١٢ ساڵانە حسێب دەكرێ و ڕەوێكی ناخۆش بە ڕێژەی ١٠٠٠ هەزار كەس كە ساڵانە ڕەودەكەن. بۆ شرۆڤەكردنی ئەمە بڕوانە مەكارسی: موسوڵمانان و كەمايەتيەكان. ل٧٤ — ل٧٥

٩- ڕيتشارد.ج.هوڤانيسيان: ئەرمينيا لە ڕێگەی سەربەخۆييدا (بيركلی. چاپخانەی زانكۆی كاليفۆرنيا ١٩٦٧) ل١٤ - ل١٥

١٠-هەر ئەو سەرچاوەيە: ل٦٧

١١- هەندێ جار، هەرێمی تەرابزون وا ناودەبرێ كە سەرچاوەی پەنابەرانە، بەڵام هيچ شتێ نييە كە ئەوە پيشان بدات كە ژمارديەكی زۆری پەنابەر لەوێوە هاتبن، لە ١٩١٢دا تەرابزون ٦٨٠٠٠ هەزار ئەرمەنی تێدابوو، ٤٠٨٠٠ لەمە ڕاگوێزران، ژمارەيەكی نەزانراويان لێ فەوتبوو (مەكارسی... ل١١٢، يوسف هالاجوغلو، ئەو ڕاستيانەی وان لەپشت سەرلەنوێ نيشتەجێكردنەوە، ئەرمەن لە دوا ساڵەكانی عوسمانيدا: Turkkaya Ataov(ئەنكەرە:

Turkish Historical Society (Grand National Assembley of Turky 2001 . pp 131- 32 پەرلەمانی گەورەی ترك

١٢- دەبێ حيساب بۆ دوو شت بكرێ: يەكەم/ ژمارەكانی ساڵی ١٩١٧ لە

بارەی دانیشتووانی ئەرمەنەوە، هەروەك ژمارەکانی دی لەکاتی جەنگدا تۆمارگراون. بەزۆری پێیانەوەنراو و زیادەڕۆیی تیا کراوە. دووەم/ دەبێ ئەو دانیشتوانە ئەسڵیە ئەرمەنانەی ناو قەفقاسی ڕووس بەهۆی برسێتی و نەخۆشیەوە لێیان مردبێ بەڵام نەك بەو ڕادە زۆرەی وەك لە پەنابەراندا دەمرن، ئەم دیمەنە تەنیا گریمانەیەکە، بەڵام وردتر و ڕاستترە، ئەگەرەکو نوقسانیشە: ١،٤٤٤٠٠٠ (دانیشتوانە ئەسڵیەکان لە ١٩١٤) ١٤٤٠٠٠ی لێ دەرکرێت (ئەو خەڵکە ئەسڵیەی بەهۆی برسێتی و نەخۆشی و شەڕەوە لە ١٩١٧ەوە مردوون) وە ٣٤٠٠٠٠ی بخرێتە سەر (کە پەنابەرانی ئەنەدۆڵبوون) و ئەو تەلەفیاتە بەشەریەی ناوپەنابەرانیشی لێ دەرکرێ کە ٨٥٠٠٠ کەسبوون و دەکاتە ٢٥٪ ئەوا یەکسانە بە ١،٥٥٥٠٠٠ (بەنزیکەی ژماوەرەی دانیشتوانی ئەرمەن لە قەفقاسیای ڕووسیای ١٩١٧)

پاشکۆی ژمارە (٤)

هەڵبژاردە لە "ڕێنماییەکانی بەرگریکردن لەخۆ"

گوندەکان:

سێ جۆر گوند هەیە

١- گوندێ کە تەنیا ئەرمەنی تێدایە

٢- گوندێ دەکەوێتە ناوچەی غەیرە ئەرمەن لە ئەرمەن زیاتری تێدا دانانیشێ

٢- تێکەڵ، ئەرمەن و غەیرە ئەرمەنی وا تیا.

لە ڕووی ڕێکخستنەوە، جیاوازی لەنێوان ئەمانەدا نییە، هەر یەك لەمانە دەستەیەکی سەربازی تایبەت ڕێکیان دەخات، ئەو هێزانەش کە هەن بەتەواوی چەك و تفاقیانەوە دەدرێنە پاڵیان. هەر دەستەیە دەبێ بەدوو بەشەوە: هێزی جێگیر، هێزی چالاك. هەرکام لەمانە سەرکردە و یارمەتیدەرێکی دەبێ، لە هەر گوندێك بە ڕاوێژ و تەگبیری هێزی جێگیر و هێزی چالاك سەرکردە و جێگرەکەی لەنێو ئەوانەی شارەزان هەڵدەبژێررێ.

دەسەڵاتی گشتی لە گوندەکەدا بە دەست ئەو سەرکردەیەوە دەبێ، هەر هێزێکیش کە لەوێدایە لەژێر فەرمانیدا دەبێ، هەر لەو کاتەشدا نوێنەری سەرکردەیی ناوچەکەیە و سەرکردەیی ئەرکانیشە. لەناوچەکەدا لەسەر سەرکردەی گوندەکان پێویستە کۆببنەوە و لەناو خۆیاندا لیژنەیەکی کاتی لەسێ ئەندام هەڵبژێرن. ئەم لیژنەیە لە ڕۆژانی شەڕدا، لیژنەکە یان سەرکردەیی ناوچەکە بەپێی لێپرسراوێتی تایبەتی خۆیان، ئەو چەتانەی

خاوەنەکانیان ناتوانن بەکاریان بێنن لێیان وەردەگرن و بدرێن بە کەسانی شارەزاتر.

ئەو گوندانەی پەلامار دەدرێن گورج تەتەریان بنێرن بۆ شوێنە نێزیکەکان و داوای یارمەتی بکەن. بەڵام ئەو ئەرمەنانەی وان لە گوندە تێکەڵاوەکاندا و ناتوانن بچن بەهانای گوندەکانی نێزیکیانەوە، چونکە لە ئاواییەکەدا کەمینەن، دەبێ دەم و دەست بە بارێکی سووکەڵەی پێوویستیەکانیانەوە بڕۆن و پەنابەرنە بەر ناوچە ئەرمەن نیشینەکان.

لە گوندە تێکەڵاوەکاندا، کە دوژمن کەمینەیە (Sic) لەچاو ئەمەندا، دەبێ دوژمن وەك بارمتە گل بدرێتەوە، ئەگەر ڕایان کردبێ یان داوای بارکردن بکەن لە گوندەکە، بەپێی ئەو بار و زرووفەی کە پێیان باشە یان ئەوەی کە دەوڵەتەکەیان هەڵوێستی بۆ وەردەگرێ.

لەکاتی شەڕدا دەبێ: درگەی ماڵەکان بە کراوەیی بێت، ئەمە بۆ کارئاسانی جەنگاوەران تا لەدەست سەربازەکانی نیزامی یان پۆلیس هەڵبێن. لەبار و زرووفێکی ئاوهادا ئەوانەی کە چەکدار نین دەبێ لە ماڵەکانی خۆیاندا بمێننەوە. هەر پارچە چەکێك بکەوێتە دەستی دوژمن دەبێ گوندەکە گشتی بەپارە ئەو چەکە ببژێرن. بەڵام ئەوانەی لە دوژمن دەگیرێن دەبێتە ماڵی ئەوەی گرتوویە.

پەلامارداني گوندەکان

بۆ پەلاماردانی گوندەکان، پێویستە کە:

١- دەبێ شوێن و جێگە قایمکراوەکانی ئەو گوندە نەیارانە بزانرێ و لێی ئاگاداربن.

٢- پێشتر دەبێ ڕێگەی کشانەوە و بڵاوکردنەوەی پاسەوانان دیاری بکرێن.

٣- دەستنیشانکردنی ئەو سەرچاوانەی کە لەوانەیە دوژمن لێیانەوە کۆمەکی بۆ بێت. تا نەهێڵرێ ئەو یارمەتی و کۆمەکیانەی پێ بگات.

٤- تەنیا لەسێ لاوە هێرش بکرێتە سەر گوندەکان، لەگەڵ بەرەڵلاکردنی لایەك بە کراوەیی تا لە ئابلووقەدا لێوەی دەربازبن (ئەگەر گوندەکە لە گشت لاوە پەلاماردرا، دوژمن بێ پەروا شەڕدەکات و هەلی سەرکەوتنی خۆیشی دەخاتە مەترسیەوە.) بەلام لەو لایەی کە کراوەیە دەبێ دەستەیە هێرش بەر خۆیان ماتدەن تا دوای دوژمن کەون و تادەکرێ زیانیان لێدەن. سەرەڕای ئەمەش بەرەڵلاکردنی ئەو لاکراوەیە بۆ کەمکردنەوەی توانای دوژمنە لە بەرەنگاربوونەوەیداو بەدیهێنانی سەرکەوتنێکی خێرایە، لەباتی ئەوەی ڕێی پێ بدرێ کە بکشێتەوە.

٥- بە مەبەستی گرتنی شەبەیخوون لە دوژمن و لەپڕ بەسەریدا بدرێ، دەبێ ساتی پەلامارەکە لە کازیوەدا دیاریکرێ ئەگەر بەر لەمە شەڕەکە دەستی پێ کرد، لەوانەیە بەهۆی تاریکیەوە شەڕ بووەستێ و دەبێتە هۆی قوربانیدانێکی بێ کەلك.

٦- بە مەبەستی تۆقاندنی دوژمن، دەبێ لەیەك کاتدا لەزۆر شوێن ئاگر بەردرێتەوە و گڕەکەی خۆشکرێ، دەبێ بۆ مەیسەرکردنی ئەم کارە هەرچی پێویستە بەر لە هێرشەکە ئامادەکرێ.

٧- ئەگەر دەستە جەنگاوەرەکە بە ڕێ ڕۆیشتنەوە کەوتە شەڕەوە، دەبێ ژمارەیە ئەسپی یەدەگ هەبن تا بریندار و کوژراوانی پێ بگوازرێتەوە بۆ گوندە ئەرمەنەکان و نەهێڵرێ بناسرێنەوە لە لایەن دوژمنەوە

بەرلە هێرشبردن بە چەند ڕۆژێك، لێژنەکە دەبێ ژمارەیە لە پیاوانی بە توانا ڕ جێی متمانە هەڵبژێرێ و ڕەوانەی ئەو گوندانەیان کا بەلام بەبێ ئەوەی خۆیان ئاشکراکەن، هەرکامیان لەو شوێنەی بۆی دیاری کراوە دەمێنێتەوە. سائیتر ماوەکە چەندە درێژە بکێشێ، پاش تەواوکردنی

چاووڕاوکردن و شارەزابوون لە ناوچەکە، ئەوسا ڕاپۆرتی خۆی دەنێری، کە ئەمە دەبێتە بنەمایەك بۆ پلانی هێرشەکە و پشتی پێ دەبەستیری[١].

- ئەم ڕێنماییانە لە ساڵی ١٩١٠دا دەرچوون، بە بەرفرەوانی بڵاوکرانەوە، (بەدەیان هەزار دانە)، بەپێی عوسمانیەکان، لە کۆنگرێسی نیشتمانی ترکی چاپ کراون، دۆزی ترك - ئەرمەن، ڕاوبۆچوونی ترکی (فوستەنتەنیە، پاشکۆی ژمارە (١) Societe Anonyme de papeteric et ١٩١٨de l`Imprimeric.

پاشکۆی ژمارە (٥)
نموونە لە پەلاماردانی گوندنشینان

دانیشتوانی گوندی (میرغیهو) کە دوچاری کوشتن و قەلاچۆکردنێکی درندانەی ئەوتۆ بوونەوە، بێ وێنە، بەدەستی ئەرمەنی ناوخۆ کە دوایی چوونە ناو چەتە ئەرمەنەکان بۆ بەهێزکردن و چاوساغی هێزەکانی رووس:

راپۆرتی ١٥ ئادار/مارسی ١٩١٥

ناوەکان	شێوازی کوشتوبرەکە
هاسی ئیبراهیم کوڕی عەبدی	بە گوللە و قەمە
عەبدی کوڕی هاسی ئیبراهیم	بە گوللە و قەمە
ریسو کوڕی عەبدی	لێدان و لەتوکوتکردن
سادو کوڕی عومەر	لێدان و لەتوکوتکردن
ئاسو کوڕی ریسو	لێدان و لەتوکوتکردن
کولو کوڕی کانکۆ	قەمە کراوە بە چاویدا
مووسا کوڕی کانکۆ	قەمە کراوە بە چاویدا
ئەمین کوڕی مەلا حەمید	قەمە کراوە بە چاویدا
مەلا عەبدوللا کوڕی حەمید	قەمە کراوە بە چاویدا
ئیبۆ کوڕی هاسی	قەمە کراوە بە چاویدا
سادو کوڕی هاسی	قەمە کراوە بە چاویدا
عەبدوللا کوڕی کانکۆ	سەربڕراوە
ئیبۆ کوڕی ئەحمەد	ورگی دڕراوە
ئیسماعیل کوڕی ئیبۆ	سووتێنراوە
مستۆ کوڕی ئۆزی	گوللە باران کراوە
مەحموود کوڕی سێوە	سەربڕراوە

کوکا کوڕی برو	گولله باران کراوە
مستۆی کوڕی مەسنۆ	گولله باران کراوە
ئوسۆ کوڕی ئالۆ	گولله باران کراوە
مەقسوود کوڕی بیرێ	گولله باران کراوە
هاسی کوڕی بیری	گولله باران کراوە
محەممەد کوڕی حەسنالی	بەقەمە
ئیبۆ کوڕی حەسنالی	بەقەمە
عەبدو کوڕی محەممەد	بەقەمە
مەلا سلێمان	لە فڕنا سووتێنراوە
٥ازجی کوڕی عەبدوڵلا	قەمە بەورگیدا کراوە
سۆلیس کوڕی حەسەن	گولله باران کراوە
مەهموو کوڕی محەممەد	دراوەتە بەر خەنجەر
موراد کوڕی حەسەن	دراوەتە بەر خەنجەر
ئوسۆ کوڕی ئەفسی	هەردوو چاوی بە قەمە دەرهێنراوە
لیسکۆ کوڕی محەممەد	دراوەتە بەر خەنجەر
عەبدوڵلا کوڕی قاسم	گولله باران کراوە
عەبدوڵلای شوان	گولله باران کراوە
سیمۆ کوڕی مومین	گولله باران کراوە
موعەممەر کوڕی ڕیسۆ	گولله باران کراوە
یاسۆ کوڕی مەرزی	گولله باران کراوە
گولو کوڕی بیتۆڕ	گولله باران کراوە
موراد کوڕی یوسف	گوللەباران و دراوەتە بەر قەمە
سیدۆ کوڕی هاسی برایم	گوللەباران و دراوەتە بەر قەمە
فەقێ محەممەد	گوللەباران و دراوەتە بەر قەمە
سیلۆ کوڕی عەبدولجەببار	گوللەباران و دراوەتە بەر قەمە
کاسی کچی هوسۆ و ژنی هاسی برایم	گولله باران کراوە
فاتێ کچی عیسا و ژنی ئەدوز	گولله باران کراوە
زێریزان کچی ئەمات و ژنی ڕیسۆ	دراوەتە بەر قەمە

گولو کچی ئیسۆ	مەمکی بڕراوەتەوە
سولنۆ کچی سولۆ و ژنی ئیبۆ	ورگیان دڕیوە و منالەکەیان لە فڕنەکەدا
فاتیمەی کچی ئیبۆ	سووتان.
ڤیدان هاتون	سەربڕراوە و خراوەتە فڕنەوە تا سووتاوە
گوڵیزار کچی هاسیهان و ژنی مستۆ	لە فڕنا سووتاندویانە
ڕەحمە کچی محەممەد و ژنی خەلیل	سەربڕراوە
بینیفس کچی هاسی کەریم و ژنی	گوللە باران کراوە
سلێمان	لە فڕنا سووتاندویانە
ماهیە کچی عەلی و ژنی سیفنۆ	سەربڕراوە
هاتێ کچی هاسی و ژنی ئەحمەد	سەربڕراوە
هاجەر کچی میهو	گوللە باران کراوە و دراوەتە بەر قەمە
نادیرە کچی هاسی و ژنی سۆفیس	لاقە کراوە و ئینجا کوژراوە
هانی کچی کولو و ژنی زیرکۆ	لاقە کراوە و ئینجا کوژراوە
زلێخا کچی تیللی و ژنی سیلۆ	لاقە کراوە و ئینجا کوژراوە
ناراب کچی سامی و ژنی هیلۆ	لاقە کراوە و ئینجا کوژراوە
بێکی کچی حەمید و ژنی ئامۆ	بە گوللە پێکراوە
حەسەن کوڕی هاسی	بە گوللە پێکراوە
زینی کچی عەبباس و ژنی کانکۆ	بە گوللە پێکراوە
ئالۆ کوڕی حەسن	بە قەمە دراوە لەدەست و سکی
ئیپۆ کچی فاتیح	بە گوللە پێکراوە

سەرچاوە: ئەرشیفی ATASE ژمارە ٢/١ خانەی ژمارە ١١٣ چەکمەجەی ژمارە سێ فایلی ٥٢٠ پەرەکاغەزی ژمارە ١١ موستەنەدی ژمارە (١) و (١٥).

پاشکۆی ژمارە (٦)

بەیاننامەکەی عەبدولرەززاق

بزووتنەوەی کوردی

بڵاوکراوەکانی عەبدولرەززاق

سڵاو لەسەر پێغەمبەر، فرستادەی خودا (د.خ)...

پاش ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرا کە دەست لە تەرابلوسی ڕۆژاوا هەڵگرێ بۆ ئیتاڵیا، لەئاست چوار هێزەکەی بەلکانیشدا شکستی تووشهات و حەوت ملیۆن هاوڵاتی ئەیالەتەکانی ئەوروپاشی لەدەست چوو. گەڕایەوە ناو قوستەنتەنیە و دورگەکانی دەریای ئیجە و کریت، کە ئەمانە کۆمەڵە ناوچەیەکی ئەوتۆن لە بەروبوومیاندا زۆر لە ئەنەدۆڵ لە پێشترن.

هەر لەم ڕووەوە، ئەم دەوڵەتە لوبنان و دوو بەندەری لە سوریا و ولایەتی دیمەشقی لا لەپێشتربوو، (حسێن حیلمی پاشا)ی دانا بۆ بەجێهێنانی ئەو چاکسازیانە.

سەبارەت بە کوێت و شەتتولعەرەب و ئەو هێڵە ئاسنەی بەلای بەغدادا ڕەتدەبێ، ئەمەی بە بەریتانیا سپارد، بەئامانجی ڕازیکردنی سوریاش ئەوا مەسەلەی سنووری ترک بەبارێکدا یەکلایی دەکرێتەوە کە وڵاتی فارس تێیدا سوودمەند بێت.

ئینجا هێزە گەورەکان کەوتنە تاوتوێکردنی مەسەلەی دابەشکردنی ئەو زەویانەی ترکیا کە کەوتوونەتە ئاسیاوە، بەڵام لەبەر ئەوەی لەشکر و خەزێنەکەی عوسمانی بەتەواوی وێرانبوون، ئەوا دەوڵەت بە پشتگیریەکی

ئینگلتەرە ئەو مەرجانەی خوارەوەی پەسەند و قەبوولکرد، ئەمەش هەر بۆ زامنکردنی مانەوەی باقیتری ئەو زەویانەی کە لە دەستیدا ماونەوە:

١- ئینگلتەرە و هێزە گەورەکانی دی گشت کاروبارە ناوخۆییەکان بەڕێوە دەبەن.

٢- لەشکری عوسمانی دەخرێتە ژێر فەرماندەیی ئەفسەرانی ئاڵمانەوە.

٣- لێپرسراوانی ئەوروپایی گشت بەڕێوەبردنەکانی وەك دادگەکان، بودجەی دەوڵەت و خەرجکردنەکان، پۆلیس و دەرەك و ئەوانیدی دەبەن بەڕێوە.

٤- ئەو شەش ئەیالەتەی کە ئەرمینیا پێکدێنن (ڤان، بەتلیس، ئەرزرۆم، سیواس، خەربووت و نامەد) بودجەیەکی تایبەتیان دەبێت کە ئەرمەن لێی سوودمەند دەبن.

٥- ئەو ئەنجوومەنی باڵیۆزانەی کە وا لە لەندەن و پاریس، چاودێرە بە ڕەوشی چوار هێزە سەرکەوتووەکانی بەلکانەوەو بڕیاری دەربارەیان دەرکردووە، هەر ئەو ئەنجوومەنە دەستدەگات بە سەرلەنوێ دامەزراندنەوەی هەیکەلی ئیداری ئەرمینیا و تایبەتمەندیەکانی ئەرمەن و مامەڵەکردنیان وەك هێزێکی پێنجەم و دوایی دەرکردنی بڕیاری شیاو بۆیان [1].

دەوڵەتی ترك بەم ڕێوشوێنانەی سەرەوە ڕازی بووە، ئەوروپاش سەرقاڵی ئەوەیە ئاخۆ دەگرێ (یافا) و (قودس) بەرەورووی فرانسا بکرێتەوە لەگەڵ قەرەبووکردنەوەی هاوشێوەی ئەمە بۆ هێزەکانی تر، دواجار ئەوە ڕوون و ئاشکرا بووە کە هەر تەنیا ئەوروپا بەپاڵ ئامریکاوە بڕیاری چارەنووسی بەشەکانی تری دنیا دەدەن.

خۆ ئەگەر ئەنجوومەنەکە (لە لەندەن) لەسەر ئیمتیازاتەکانی ئەرمەن بڕیاربدات کە پێنجەم هێزی سەرکەوتوون ئەوا بەشی کورد نائومێدییە، دەبێ ئیشارە بەوەش بدرێ دەوڵەتی عوسمانی کە لەشکرێکی ٧٠٠٠٠٠ -

۸۰۰۰۰۰ هەزار سەربازی پێکەوە نابوو، ئەوا ۲۵۰۰۰۰ هەزاری بە کوژرا و بریندارەوە لەدەستداوە و ۳۰۰۰۰۰ هەزاری تریشی وان لە ئەسارەتدا*، ۸۰٪ ی چەك و جبەخانەشی لەدەستداوە، هەرچی لە خەزنەی دەوڵەتدابوو تەواو بووە و سەڵتەنەکە بەجارێ داماڵراوە لەهەر هۆکارێکی بەرگریکردن لەخۆ.

هەروا بەوپێیە ئەو زەویانەشی دابەش دەکرێن، ئەوا ترك وەك مەغریب و وڵاتی فارسی لێ هاتووە، ناچارە لەباتی ئەوەی بە یەکجاری بڕوخێ پاراستنی (حمایە)ی بەریتانیا و بوونی دەوڵەتێکی ئەرمەنی خاوەن ئیمتیازاتی قەبووڵە و پێی باشترە.

ئەگەر دەوڵەت واز لە کورد نەهێنێ ئەوا قوستەنتەنیە و ئاسیای بچووکی لەکیس دەچێ، وەك دەشڵێن: ئایا دەکرێ هەڵەیەك بە هەڵەیەکی تر چاککەینەوە؟، لەبەر ئەمە ئەوا ترك دەستی لە کوردستان هەڵگرتووە و ملکەچە بۆ هەواو هەوەسی ئەوروپا.

ئێمەی کورد کە زوربەی ئەوروپاییەکان و نێوەندە ڕووناك بیرەکان دەماننناسن، ئێمەیەك کە قامووس و وشەدانەکان بە عەشایری نیمچە کێویمان وەسف دەکەن و گوایە هەر لەسەر ڕاووڕوت دەژین، وەك شوانکارەی ڕەوەند. ددانمان پیانانێن وەك نۆمەتێك کە لە شارستانیەتدا خاوەنی ماڤ خۆیبێ وەك ئەرمەن، دیارە کەسیش گوێ بۆ بروسکەو نامە و نوێنەرانمان ناگرێ. لەسایەی ئەم وەزعەی ئێستەشدا ئەو پەندە فارسیە وەبیر دێنینەوە کە دەڵێ: (میللەت بەو چەکە پارێزراوە کەوا لەشانیدا)، لەگەڵ ئەمەشدا ئێمە ناڵێین گوایە بڕیارەکانی ئەو شەش هێزە ڕەتدەکەینەوە، بەڵام دانیشتوانی ئەو ئەیالەتانەی کۆبوونەتەوە لەژێر ناوی

---

* ئەسارەت: دیلن، ئەسیرن، دەستگیرکراون لە شەڕدا ((وەرگێڕ))

(ئەرمینیا) و دانیشتوە کوردەکانی ناوچەکانیدی ٨٠٪ی دانیشتوانن و زوربەی زەویـەکان هـی ئەوانـە، ئـەوا دەبـێ داخـوازی و بەرژەوەنـدی و مافـەکانیان لەریزی پێشەوەبێ.

ئیستەش چونکە دەوڵەت دەستبەردارمان بووە، دەڵێین ئەگەر میللـەتێك هـەبێ شیاوی ئیمتیـازاتبێ ئـەوە میللـەتی کـوردە. سـەرەڕای ئەمـەش دەبـێ ئیشاره بـەوە بـدرێ کـە ئاشـووریە مەسـیحیەکان کـە هاونـەریت و خـوو و ڕەوشتی عەشایریمانن و هاتوونە پاڵمان، بوونەتـە هاوپـەیمانمان، هـیچ ڕۆژێ ئەوەیان قەبووڵنیە کە ئیمتیازاتەکان بدرێتـە ئەرمـەن و لەملاشـەوە کررد و ئاسوور پشتگوێخرێن.

ئـەمجارە، بـەئامانجی هێنانـەدی ئامانجمـان، بـۆ دەستخسـتنی مافـە ڕەواکانمان (وەك جاران) ناکەوینە ڕاووڕوت و تۆڵەکردنـەوە، هـیچ موسـوڵمان و مەسـیحێك یـا ئەرمـەن و یـەهوودێك ئـازار نـادەین، بـەڵکو بـەپاڵ هاوبەشەکانمانەوە لە نیشتماندا کە ئاشووریەکانن، بەهێزە گەورەکان دەڵێین: ئێمە ناڵێین کە بڕیارەکانتان قەبووڵ نییە، چونکە دەوڵەتی عوسمانی کە بە هێزێکی گەورە دادەنرێ و ئیستە وەك مەغریب و وڵاتـی فارسی لـێ هـاتووە. پێمـەش پـەنامان بـەخوا بڕیـاری ئەوروپاییـەکانمان قەبووڵـە. بـەڵام لەبەر ئەوەی کورد و ئاشووریەکان دوو نەتەوەی جیان لەیـەکتر دەبـێ بەرژەوەنـدی ئەوانیش لەبەرچاو بگیرێ وبەهێند وەرگیرێ وە حیسابی بـۆ بکـرێ، سا هـەر کە گەیشتن بە ڕێکەوتنێك لەم بارەیەوە، ئێمە خۆمان یارمەتیدەری ئـەوروپا دەبین بۆ بەجێهێنانی بڕیارەکانی.

کورد کە نەیتوانیوە ماف و ئیمتیازاتەکانی خۆی دەستخات، لەم ساتەوە بۆتـان دووپـات دەکەمـەوە یەکـەم هـەنگاومان ئەوەیـە کـە چـەکەکانمان کۆدەکەینـەوە و خۆمـان چـەك دەکـەین، شـێخ و بـەگ و زانایـان و ئاغاکـان ناهێڵن. پاش ئەمە ئـاخۆ کوردێکی نـەزان و جاهیـل بـۆی دەکـرێ و دەتـوانێ

پارێزگاری لەمافەکانی خۆی بکات لەو ئەرمەنە دەستدار و دەوڵەمەندە بێ نرخ و هیچ و پووچانە.

ئەی گەلی کورد، ئاخۆ گەرەکتانە بەرامبەر یەکتر رقوکینە بوروژێنن، ئایین و نەتەوە و خاکی باو وباپیرانتان گشتی ببنە داروپەردوی وێرانەیەك؟ دەگەواتە بزانن کە کورد، زانایان و شێخ و مەلا و وەجاخزادەکان و رووناکبیران و پیاوانی دەوڵەت و بەگ و ئاغا و هەزار و دەوڵەمەندەکانی، لیژنەیەکیان پێکهێناوە، سوێندیان خواردووە کە ئایین و نەتەوە و خاکی باوو باپیرانیان بەخوێن بپارێزن. جا بۆ ئەوەی ملکەچ بە ئەرمەن نەبین دەبێ ئەمانە بکەین:

ئەوەی ئایین و خاکی باو وباپیری خۆی خۆشدەوێ دەبێ چەك هەلگرێ، یارمەتی جەنگاوەران بدات، بەپاڵ ئەمەشەوە کوردی موسوڵمان و مەسیحیەکان و هەرکەس لە برایانی هاووڵاتی بەتایبەت لێپرسراوان و ئەفسەرەکانی ناو سوپا کە رایان لەتەك رای ئێمەدایە، بانگیان دەکەین بۆ ئەوەی بێنە پاڵ لیژنەکەمان.

دەبێ سەرنجدەین لەوەی کە ٦٥٠٠٠ هەزار ئەفسەر و لێپرسراو لە (رۆمیلیا)ی ئێستەدا بێ کارن، جا ئەگەر ئەم شەش ئەیالەتەمان دایە دەست ئەرمەن، ئەوا ئێوەش ئەی گەلی ئەفسەران و لێپرسراوان ئاوا وەك ئەوان بەبرسی و دەربەدەری بە خێزان و منالّتانەوە لەشەقامەکاندا ئاوارە دەبن، کۆچ و کۆچباریش برست لە میللەت دەبرێ توانای دەپووکێنێتەوە و نایهێڵێ. ئیتر هەر وەك ئەوەی ئێستە لە (رۆمیلیا) و (کریت) و هەرێمە موسوڵمانەکانیتری لەدەستچوو روو دەدات بەسەر ئێمەش دێت، خانوو ماڵ و شوێنی پەرستنمان کاول و گڵاو دەکرێ.

بڕیاری لیژنە کوردیەکە:

١- لەبەر ئەوەی دەوڵەتی عوسمانی بەنابەدڵ و بەزۆر ڕازی بوو لەسەر ئەوەی قوربانی بدات بەشەش ئەیالەتەکە بۆ ئەرمەنەکان، ئەمەش لەژێر پەردەی چاکسازیکردن بۆ ئەرمەن، پێویستە بەر لەهەموو شتێ و لە ئیستەوە ناڕەزایی خۆمان لەسەر ئەم بڕیارانە دەربڕین تا گشت ئەتن و ڕەگەزەکانی دی لە وڵاتدا بە ئەرمەنیشەوە ڕازی دەبن لەسەر ئەو بڕیارەی لەسەرەوە باسکرا*.

دەبا بە هێزی چەك لێپرسراوانی عوسمانی لە وڵات و قەزا و ناحیەکاندا دەربەڕێنین و حوکمەتێکی نوێ دامەزرێنین کە کەسانێك سەرۆکی بن میللەت بۆخۆی هەڵیان بژێرێ.

٢- دەبێ ئەو ئەفسەر و لێپرسراوانەی دێنە ناو ڕیزەکانی جەنگاوەرانمان وەك برای خۆمان لێیان بڕوانین، هەر یەکێکیش ڕێگەمان پێ دەگرێ دەبێ وەك ناپاك بەرامبەر ئایین و خاکی باو و باپیران و نەتەوەکەمان تەماشاکرێ و بکوژرێ.

٣- هەرکوردێ هاوکاری ناپاکان بکات دەبێ بکوژرێ و دەست بەسەر زەویەکانیدا بگیرێ.

٤- دەبێ نوێنەر لە هەر عەشرەتێك و ناوچەیەك ڕەوانەی مەڵبەندی گشتی شۆڕش کرێ کە پاشان بڕیاری لەسەر دەدرێ.

٥- دەبێ حوکمەتێکی کاتی پێکبهێنرێ بۆ سەرۆکارکردنی د، خوازیەکانمان و گشت مەسەلەکانی تر، بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری میللەت، ئەمەش بەپێی ئەو

---

* لێرەدا دەبێ بەدحاڵیبوونێك هەبێ لە تەرجەمە عارەبیەکەدا، چونکە (ڕازیبوون لەسەر بڕیاری ملدان بۆ چاکسازیەکانی ئەوروپا سەبارەت بەو شەش ئەیالەتە لەبەرخاتری ئەرمەن، لەلایەن دەوڵەتی عوسمانیەوە) شتێکە لەم بەیاننامەیەدا سەرگۆنە کراوە، بۆیە دەبێ ڕاستیەکەی ئاوها بێت:

(... بەئەرمەنیشەوە ڕازی نەبن لەسەر ئەو بڕیارە...) ((وەرگێڕ))

ڕەوشەی لە وڵاتەکەدا هاتۆتە دی.

٦- ناردنی شاندێک بۆ لای نێوەندە سیاسیەکان و ئەنجوومەنی باڵیۆزان بەو مەبەستەی حوکمەتە کاتیەکەی کوردستان بە هێزە گەورەکان بناسرێنرێ[٢].

تێبینی/

١- یانی ئەرمینیاش وەك یۆنان و بولگار و سرب و مۆنتینگرۆ مامەلە بکرێ، هەروەك ئەوەی گوایە ئەرمینیاش لە شەڕی بەلکاندا سەرکەوتبێ.

٢- فایلی ١٩٥/٢٤٥٠ لە مۆناهان بۆ باڵیۆزی شاهانەی بەریتانیا لە ئەرزڕۆم، ٣١ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١٣، هاوپێچ، بە کورتی لە ڕۆژنامەی (هاراتش)ی ئەرمەنیەوە وەرگیراوە.

سەرچاوەکان

Ahmet Rustem. *La Guerre Mondiale et la Question Turco- Arménienne*. Berne: Staempfli. 1918.

Akçora, Ergünöz. *Van ve Çevresinde Ermeni Isyanları (1896-1916)*. Istanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1994.

————. "Yaşayanların Diliyle Van ve Çevresinde Ermeni Mezalim". In *Yakın Tarihimizde Van Uluslararası Sempozyumu*, pp. 87-116. Van: Van Yüzünkü Yıl Üniversitesi, 1990.

Allen, W. E. D., and Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields*. Cambridge: Cambridge University Press, 1953.

Arslan, Esat. "Çanakkale'de Günceler Işığında Cephenin İki Tarafı". *Silahlı Kuvvetler Dergisi* (April 1997).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi 83 (March 1983).

Ataöv, Türkkaya. "Ermeni Terörizminde silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler". In *Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı Sempozyumu*, pp. 163-71. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1984.

Barton, James L. *The Story of Near East Relief*. New York: Macmillan, 1930.

Bayur, Y. Hikmet. *Türk Inkilâbı Tarihi*. Vol. 2, Section 3. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi , Kafcas Cephesi, zünkü Ordu Harekâtı. Vols. 1 and 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1993.

Çark, Y. *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*. Istanbul: Yeni Matbaa,1953.

Çelik, Huseyin. "Ali Paşayı Vurdular". In *Van Turizm ve Iş Rehberi*. Istanbul: Inlâl Finans, 1998.

————. *Görenlerin Gözüyle Van'da Ermeni Mezalimi*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1996.

Cemal Paşa. *Hatıralar*. Ankara: Atatürk Üniversitesi, 1978.

Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie*, Vol. 2. Paris: E. Leroux, 1891.

Cumhuriyetin Ellinci Yılında Van. Istanbul: n.p., 1973.

Dahiliye Nezâreti, Sicil-i Nüfüs Idare-yi Umumyesi Müdüriyeti. *Memalik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus Istatistiği*. Istanbul, 1336 Mali.

Dasnabedian, Hratch. *History of the Armenian Revolution Federation, Dashnaktsutiun*. Translated by Bryan Fleming and Vaha Habeshian. Milan: GEMME Edizione, 1989

———. "The Hnchakian Party". Translated by Marine A. Arakelians, *Armenian Review* 41, no. 4 (Winter 1988): 17-39.

Deliorman, Altan. *Türklere Karşı Ermeni Komitecilar*. Istanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 1975.

Demirel, Muammer. *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918)/British Documents on Armenians*. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.

Demiroğlu, Faiz. *Van'da Ermeni Mezâlimi, 1895-1920*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1985.

de Nogales, Rafael. *Four Years beneath the Crescent*. New York: Scribner's, 1926.

Documents on Ottoman Armenians. Vols. 1, 2, and 3. Ankara: Prime Ministry Directorate General of Press and Information, 1982, 1983, 1986.

Documents sur les atrocités Arméno-Russes. Istanbul: Société Anonyme de Papeterie et d'Imprimerie, 1917.

Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi. Istanbul: Matbaa-i Amire, 1332, Reprinted. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919). Vol. 1. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2001.

Farah, Irmgard. *Die deutsche Pressepolitik und Propagandatätigkeit im Osmanischen Reich von 1908-1918 unter besonderer Berücksichtigung des "Osmanischen Lloyd"* Stuttgart: Steiner, 1993.

Gökaçtı, Mehmet Ali. *Dünyada ve Türkiye'de Belediyecilik*. Istanbul: Ozan, 1996.

Gossoian, Haig. *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van*. Translated by Samuels S. Tarpinian. Detroit: General Society of Vasbouragan, Raven Publishers, AKA, 1967.

Great Britain. Imperial War Museum. *Handbook of the Turkish Army: Eighth Provisional Edition, February, 1916* Nashville and Skokie: Imperial War Museum, 1996.

Great Britain, Parliament. Misc. No. 31, 1916. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*. London: HMSO, 1916.

Gülsoy, Ufuk. *Gayri Müslimlerin Askerlik Macerası*. Istanbul: Simurg Yayınları, 2002.

Günay, S. Selçuk. "Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum". *Türk Dunyası Araştırmaları* 53 (1988): 81-85.

Gürün, Kamuran. *The Armenian File*. London: Rustem and Weidenfeld and Nicolson, 1985.

Halaçoğlu, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler/1914-1918*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001.

———. "Realities behind the Relocation". In *The Armenians in the Late Ottoman Period*, edited by Türkkaya Ataöv, pp.109-42. Ankara: Turkish Historical Society/Grand National Assembly of Turkey, 2001.

Hampikian, Nairy. "The Architectural Heritage of Vaspurakan and the Preservation of Memory Layers". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 87-136. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*. Oxford: Oxford University Press, 2001.

———. *The Young Turks in Opposition*. Oxford: Oxford University Press, 1995.

Heller, Joseph. *British Policy towards the Ottoman Empire*. London: Cass, 1983.

Hewsen, Robert H. "'Van in This World; Paradise in the Next': The Historical Geography of Van Vaspurakan". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 13-42. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

Hocaoğlu, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*. Ankara: Anda, 1976.

Hovannisian, Richard G. "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876-1914". In his *The Armenian People*, vol. 2, pp. 218-26. New York: St. Martin's, 1997.

———, ed. *Armenian Van/Vaspurakan*. Costa Mesa, Calif.: Mazda, 2000.

———. *Armenia on the Road to Independence, 1918*. Berkeley: University of California Press, 1967.

———. *The Republic ofArmenia*, Vol. 1. Berkeley: University of California Press, 1971.

Hüseyin Nâzım Paşa. *Ermeni Olaylari Tarihi*. 2 vols. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri, Genel Müdürlügü, Osmanlı Daire Başkanlığı, 1994.

Işk, Hüseyin. *Sehitlerimiz ve Gazilerimiz*. Ankara: Jandarma Matbaası, 1995.

Kaligian, Dikran Mesrob. "The Armenian Revolutionary Federation under Ottoman Constitutional Rule,1908-1914". Ph.D. dissertation, Boston College, 2003.

Kaiman, M. *Batı Ermenistan Kürt ve Jenosit*. Istanbul: Zel, 1994.

Kansu, Aykut. *The Revolution of 1908 in Turkey.* Leiden: Brill, 1997. Turkish edition also cited: *1908 Devrimi.* Istanbul: İletişim, 1995.

Karaca, Ali, ed. *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa.* Istanbul: Eren, 1993.

———. "Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915)". In *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*, pp. 9-90. Istanbul: Tatav, 2001.

———. "Turkiye'de Ermeniler I in Yapilan Reformlar (Ortulu Bir 4gale Dogru) ve Tehcir Gerçeği (1878-1915)". In *Uluslar arası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu*, pp. 107-70. Istanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2001.

Kara Schemsi. *Turcs et Arméniens devant l'histoire.* Geneva: Imprimerie Nationale, 1919. Katchaznouni, Hovhannes. *The Armenian Revolutionary Federation (Dashnagtzoutiun) Has Nothing to Do Anymore. The Manifesto of Havhannes Katchaznouni, First Prime Minister of the Independent Armenian Republic.* Translated by Matthew A. Callendar. Edited by John Roy Carlson (Arthur A. Derounian). New York: Armenian Information Service, 1955.

Kayalı, Hasan. "Elections and the Electoral Process in the Ottoman Empire, 1876-1919". *International Journal of Middle East Studies* 27, no. 3 (August 1995): 265-86.

Kévorkian, Raymond H., and Paul B. Paboudjian. *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide.* Paris: Editions d'Art et d'Histoire, 1992.

Khatanassian, Yervant. "Two Glossaries for the Assistance of Researchers". *Armenian Review* 32, no. 3 (September 1979): 267-79.

Kılıç, Orhan. *XVI. ve XVII Yüzyıllarda Van, 1548-1648.* Van: Van Belediye Başkanlığı, 1997.

Klein, Janet. "Power in the Periphery: The Hamidiye Light Cavalry and the Struggle over Ottoman Kurdistan". Ph.D. dissertation, Princeton University, 2002.

Kley, Otto. "Der Deutsche Bildungseinfluss in der Türkei". *Beiträge zur Kenntnis des Orients* 14 (1917).

Knapp, Grace H. *Mission at Van.* Privately published in 1916. Also in Great Britain, Parliament, Misc. No. 31, 1916, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 19.15-16*, pp. 32-47. London: HMSO, 1916.

Koçaş, M. Sadi. *Tarihte Ermeniler ve Türk Ermeni İlişkileri.* Istanbul: Kastaş,1990.

Kodaman, Bayram. "Hamidiye Hafif Süvari Alaylar: II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri". *Tarih Dergisi* 32 (1979): 427-80.

Korganoff, Général G. *La participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918).* Paris: Massis, 1927.

Kouymjian, Dickran. "Visual Accounts of Van through Travel Accounts". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 153-70, Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

Krikorian, Mesrob K. *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*. London: Routledge and Kegan Paul, 1977.

Kuneralp, Sinan. "Ikinci Meşrutiyet Döneminde Gayrimüslimlerin Askerlik Meselesi". *Toplumsal Tarih* (December 1999).

Kurat, Akdes Nimet. *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Ankara Üniversitesi, 1970.

Langer, William. The *Diplomacy of Imperialism*. New York: Knopf, 1960.

Larcher, Commandant M. *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*. Paris: E. Chiron, 1926.

Mao Tse-Tung. "On Protracted War". In *Strategy for Conquest: Communist Documents on Guerilla Warfare*, edited by Jay Mallin, pp. 108-11. Coral Gables, Fla.: University of Miami, 1970.

Marsapetyan, A. "The Administration of Van". In *Van-Vaspurakani herosamarte 75*, edited by H. M. Poghosyan and H. D. Papazyan, pp. 115-26. Erevan: Hayastan, 1990.

Maslovski, E. V. *Umumi Harpte Kafkas Cephesi, Eserinin Tenkidi*. Ankara: Genelkurmay Matbaasi, 1931.

Maunsell, F. R. *Military Report on Eastern Turkey in Asia: Compiled for the Intelligence Division of the War Office*. London: War Office, 1894.

Mayewsky, Van, *Bitlis Vilâyetleri Askeri İstatistiği*. Istanbul: Matbaa-i Askeriyye, 1330.

McCarthy, Justin. "American Commissions to Anatolia and the Report of Niles and Suther-land". In *Türk Tarih Kurumu Kongresi XI, Ankara: 5-9 Eylül1990*, pp. 1809-53. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994.

———. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims*. Princeton: Darwin, 1995.

———. *Muslims and Minorities*. New York: New York University Press, 1983.

———. "The Population of the Ottoman Armenians". In *The Armenians in the Late Ottoman Period*, edited by Türkkaya Ataöv, pp. 65-86. Ankara: Turkish Historical Society Grand National Assembly of Turkey, 2001.

McDowall, David. *A Modern History of the Kurds*. London: I. B. Tauris, 2000.

Menteşe, Halil. *Halil Menteşe'nin Anıları*. Istanbul: Hürriyet Vakfı Yayinları, 1986.

Mukhitarian, Onnig. *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan*. Translated by Samuels S. Tarpinian. Detroit: General Society of Vasbouragan, 1967.

Nalbandian Louise. The Armenian Revolutionaru Movement, berkeley: university of California press 1963.

National congress of Turkey. The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View constantinople: Societe Anonyme de papeterie et de I`Imprimeri 1919.

ڕاپۆرتی ٩٤ی لیژنەی ڕێپێدراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە کە لە کۆنگرەی (گرینیل) پێشکەش کراوە لە (ئەیەوا)، ١١ - ١٣ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٤، بۆستن: لیژنە ئامریکاییەکە ١٩٠٥

ڕاپۆرتی ٩٧ی هەر ئەو لیژنەیە بۆ کۆنگرەی (کلیفلاند) لە (نۆهایۆ)، ٩ - ١١ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٧ بۆستن: لیژنە ئامریکاییەکە ١٩٠٨

ڕاپۆرتی ٩٩ هەر ئەو لیژنەیە بۆ کۆنگرەی (مینیابولیس) لە (مینیسوتا) ١٢ - ١٥تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩٠٩ بۆستن: لیژنە ئامریکاییەکە ١٩١٠

Oktay, Hasan. Ermeni Komitecilerini Katlettigi Van Valisi Ali Riza Pasa ve Turkusu, Yeni Turkiye Dergisi 38 (2001): 832 - 38.

------- Ermeniler ve Van Ihtilal Orgutu 1896-1915 Ermeni Arastirmalari Dergisi 5 (2002): 84 - 137

------- On the Assassination of Van Mayor Kapamacivan by the Tashnak committee. Review of Armenian Studies 1, no. 1 (2002): 79 - 89

------- Tashnak partisinin Van Subesinin V. Kongres varparugan Ermeni Ihtilal Komitesi Meclis-i Muzakerat Fezlekesi. Yeni Turkiye Dergisi 38 (2001): 822 - 31.

Onal, Sami. Sadettin pasa`nin Anilari. Istanbul: Remzi Kitapevi, 2003

ڕاپۆرتی ١٠٠ی لیژنەی ڕێ پێدراوە ئامریکاییەکان بۆ کاروباری دەرەوە و وە ڕاپۆرتی دانیشتنی کۆنگرەی ١٠٠ کە لە بۆستن گیراوە ١١ - ١٤ تشرینی یەك/

ئەکتۆبەر ١٩١٠ بۆستن، لیژنە ئامریکاییەکە ١٩١١

ڕاپۆرتی ١٠١ی هەر ئەو لیژنەیە و ڕاپۆرتی دانیشتنی کۆنگرەی (میلواکی) ١٠ - ١٣ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١١ بۆستن، لیژنە ئامریکاییەکە ١٩١٢

ڕاپۆرتی ١٠٤ی هەر ئەو لیژنەیە و ڕاپۆرتی دانیشتنی کۆنگرەی (دیترۆیت)ی (میشیگان) ١٣ ١٦ تشرینی یەك/ ئەکتۆبەر ١٩١٤ بۆستن، لیژنە ئامریکاییەکە ١٩١٦

Ormanian, Malachia. The Church of Armenia Edited by Terenig Poladian 2 nd ed. London: Mowbray, 1955

Orman ve Maden ve Ziraat Nezareti, Kalem-I Mahsus Muduriyeti Istatistik Subesi. 1325 Senesi Asya ve Afrika-yi Osmani Ziraat Istatistigi Istanbul: Matbaa-yi Osmani, 1327 Mali. Ortayli Ilber Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yonetim Gelenegi Istanbul: Hil, 1985

Ottoman Empire, Aspirations et agissements revolutionnaires des comites Armeniens avant et apres la proclamation de la constitution Ottomane. Istanbul: n.p, 1917

Özdemir, Hikmet, Kemal çiçek, Ömer Turan, Ramazan çalik, and Yusuf Halaçoğlu. *Ermeniler: Sürgün ve Göç.* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

Özoğlu, Hakan. *Kurdish Notables and the Ottoman State: Evolving Identities, Competing Loyalties, and Shifting Boundaries.* Albany: State University of New York Press, 2004.

Papazian, K. S. *Patriotism Perverted.* Boston: Baikar Press, 1934.

Peroomian, Rubina. "The Heritage of Van Provincial Literature", ﻟﻪ *Armenian Van/Vaspurakan,* edited by Richard G. Hovannisian, pp. 133-52. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

Poghosyan, H. M., and H. D. Papazyan, eds. *Van-Vaspurakani herosamarte 75.* Erevan: Hayastan, 1990.

Poharyan, A. "The Legendary Clash in Van". In *Van-Vaspurakani herosamarte 75.* Edited by H. M. Poghosyan and H. D. Papazyan. Erevan: Hayastan, 1990.

Rawlinson, A. *Adventures in the Near East.* London: Melrose, 1924.

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye. Istanbul: Matbaa-i Âmire, 1306.

Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye.1316 sene-i hicriyesine mahsustur (also 1317, 1318, 1319, 1321). Istanbul: Matbaa-i Âmire, 1316-21.

Salname-i Vilâyet-i Erzurum, 1288 Hicri Senesi. Erzurum: Erzurum Vilâyeti Matbaası, 1289.

Salname-i Vilâyet-i Erzurum, 1293 Hicri Senesi. Erzurum: Erzurum Vilâyeti Matbaası, 1293.

Sami Bey (Frasheri). *Kamusulalam.* vol. 6. Istanbul: Mihran, 1316.

Saral, A. Hulki. *Vatan nasıl kurtarıldı: Nur Dağları (Amanoslar), Toroslar, Adana, Maraş, Gaziantep ve Urfa'da yapılan kuvayı milliye savaşları.* Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1976.

Sasuni, Garo. *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıl'dan Günümüze Ermeni Kürt İlişkileri.* Istanbul: Peri-Med, 1992.

Selvi, Haluk. "Hangi Antranik?" *2023 Dergisi* 12 (April 2002): 30-35.

Seyfeli, Canan. *Istanbul Ermeni Patrikliği kuruluş ve tarihten günümüze idari yapısı.* Ankara: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Shaw, Stanford J., and Ezel Kural Shaw. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Sonyel, Salahi. *The Ottoman Armenians.* London: Rustem, 1987.

-------. "The Turco-Armenian 'Adana Incidents' in the Light of Secret British Documents". *Belleten* 201 (December 1987): 1291-1338.

Stieve, F. ed. *Der diplomatische Schriftwechsel Iswolskis. 1911-1914.* Vol. 3. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik and Geschichte. 1924.

Suny, Ronald Grigor. "Eastern Armenia under Tsarist Rule". In *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, edited by Richard G. Hovannisian, vol. 3, pp. 109-37. New York: Palgrave/St. Martin's, 1997.

Süslü, Azmi, Fahrettin Kırzıoğlu, Refet Yinanç, and Yusuf Halaçoğlu. *Türk Tarihinde Ermeniler*. Ankara: Württemberg Türk Dernekleri Koordinasyon Kurulu, 2001.

Süslü, A., G. Öğün, and T. Serdar. *Van, Bitlis, Muş ve Kars'taki Ermeni Katliamları.* Ankara: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 1994.

Sykes, Mark. "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire". Journal *of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland* 38 (July to December 1908): 451-86.

Talay, Aydın. Yıkılan *Bir Şehrin Anatomisi.* Van: Van Belediye Başkanlığı, 1996.

Tekeli, İlhan. *Türkiye'de Belediyeciliğin Gelişimi*. Ankara: n.p., 1982.

Teotik Salnamesi. Istanbul: Dahiliye Nezâreti, 1911.

Ter Minassian, Anahide. "The City of Van at the Turn of the Twentieth Century". In *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, pp. 171-93. Costa Mesa, Calif: Mazda Publishers, 2000.

———, "Ermeni Kaynaklarına Göre Yüzyıl Başinda Van". In *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, edited by Paul Dumont and Francois Georgeon. Translated by Ali Berktay. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992.

———. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement.* Translated by A. M. Berrett. Cambridge, Mass.: Zoryan, 1984.

———. "Van, 1915". In *Armenian Van/Vaspurakan,* edited by Richard Hovannisian, pp. 209-44. Costa Mesa, Calif.: Mazda Publishers, 2000.

———, Turan, Ömer. *The Turkish Minority in Bulgaria (1878-1908).* Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998.

Türkmen, Zekeriya. "Birinci Dünya Savaşi Öncesinde İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Projesi ve Uygulamaları". In *Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, pp. 239-68. Vol.2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2001.

Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question.* Istanbul: Documentary Publications, 1988.

Ussher, Clarence D. *An American Physician in Turkey.* Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1917.

van Bruinessen, Martin. *Agha, Shaikh, and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*. London: Zed Books, 1992.

———, "Kurdish Tribes and the State of Iran: The Case of Simko's Revolt. In *The Conflict of Tribe and State in Iran and Afghanistan*, edited by Richard Tapper, pp. 364-400. New York: St. Martin's, 1983.

van der Dussen, W. J. "The Question of Armenian Reforms in 1913-1914". *Armenian Review* 39 (Spring 1986): II-28.

Van Vilâyeti. *Van Vilâyeti Salnamesi, 1315*. Van: Matbaa-i Vilâyet, 1315.

Westenenk, L. C. "Diary concerning the Armenian Mission". *Armenian Review* 39, no.1 (Spring 1986): 28-89.

Wiessner, Gunnar. *Hayoths Dzor-Xavasor*. Wiesbaden: Reichert, 1997.

Yavuz, Celalettin. "Ermenilerin Arkasında Hep Birileri mi Olacak?" *KÖK Araştırmalar* 3, no. 1 (Spring 2001): 3-25.

Yildırım, Hüsamettin. *Rus-Türk Ermeni Münasebetleri 1914-1918*. Ankara: Kök, 1990.

فەرهەنگۆکە

ڕوونکردنەوەی هەندێ وشە و زاراوەی پێویست کە لەم کتێبەدا هاتوون، بۆ هەندێکیان سوود لە کتێبەکەی (لۆنگریک) وەرگیراوە: (اربعة قرون من تأریخ العراق الحدیث)*

کە بە پێویستمان زانی خوێنەری هێژا لێی ئاگادار بێ:

ئەرمەنە ترکەکان: ئەو ئەرمەنانەی نیشتەجێی ناو خاکی دەوڵەتی عوسمانی بوون

ئەیالە: (عارەبیە) گەورەترین یەکەیەکی ئیداری لە دەوڵەتی عوسمانیدا.

ئیچ ئاغالری: (ترکیە) ئاغا تایبەتەکانی ناو کۆشکی سوڵتان یان پاشا

ئاچووغ: کراوە، گوشاد، ڕێگە پێدراو (مسموح)

ئاغا: (ترکیە) فەرمانبەری پلە ناوەند یان جاروبار بەرز، بۆ بنەماڵەیەکی پایەداریش بەکاردەهات،

ئاقچە: دراوێکی عوسمانیەکانبووە لە زیو

ئامدیوکردن: هێنانی شت وەك بەمدیودا بە قاچاغ

ئاودیوکردن: بردنی شت و مەك بەودیودا بە قاچاغ

---

* ستیفن هیمسلی لونگریك: اربعة قرون من تأریخ العراق الحدیث، جعفر الخیاط. مط التفییض الاهلیة- بغداد ط (٥) ١٩٤١ ص ٤٢٣-٢٥

** ڤاقڕ: زەوینێ کە گیای لێ نەڕوێ. وەرگێڕ

ئاین و ئۆین: (مناوره)

بەبیابانبوون: وشکارۆ و قاقڕبوون** (التصحر)

بەکاربردن: (استهلاك)

بەویقار: ئاغر، سەنگین (رزین)

بالیوز: (ئیتالیە) کونسوڵ یان سەفیرێکی ئەوروپایی لە ترکیادا

بژاردە: (خیار)

بوودەڵە: (ساذج)

پامالکردن: داگیرکردن (احتلال)

پشکنەر: پشکنیار (مفتش)

پشکنەری: (المفتشیە)

پۆستەچی: تەتەر، نامەبەر (موزع البرید)

تەجنید: گرتن - کردن - بەسەرباز

تەجنیدی ئیلزامی: بەزۆرگردن بەسەرباز

تەشەببوس: (واسطە)

تفەنگچی: (ترکیە) ئەو سەربازەی تفەنگی ھا پێ و سەر بە لەشکری نیزامیە. دوایی بووە (جەندرمە یا زەبتیە)

تیفوئید: گرانەتا

تیفۆس: ڕەشە گرانەتا

تیلایی: (نظرة خاطفة، لمحة)

تیمار: (فارسیە) زەویەك پشتاو پشت بۆ خاوەنەکەی مابێتەوە نرخەکەی لە بیست هەزار ئاقچە کەمتر نەبێ.

چەتە: (عصابە)

چەخماخساز: وەستای دروستکردن و چاککردنەوەی چەك و ئەسبابی شەڕ.

چەرخەچی: پاسەوان، حەسحەس، دەوریە

چاوڕاوكردن: (إستطلاع)

چاو هەڵخستن: (إستكشاف)

خواستن: (إستعاره)

خۆبژێوی: (إكتفاء ذاتي)

دەرەبەگی: (تركیە) دەستەڵاتداری عەشایری لەناوچەكەی خۆیدا، لەئەیالەتێكدا دەستداره.

دەردەباریكە: نەخۆشی سیل

دەستپێشخەری: (مبادره)

دەفتەرداری: (تركیە) سەرۆكی فەرمانبەرانی داهات و خەزێنە لە ئەیالەتەكەدا.

درم: نەخۆشی ساری، لەكەسێكەوە بگات بەویدی

دوولۆنەیی: (مزدوج)

ڕەشبگیری: كە دەوڵەت ناچاردەبێ گشت ئەوانەی توانای شەڕكردنیان هەیە، بیانگرێ و بیانكاتە سەرباز و ڕەوانەی بەرەكانی شەڕیانكات

ڕەوگ: ژمارەیە ئەسپ و ماین (القطیع)

ڕاسپێردراو: ڕێ پێدراو (مفوض)

راسپێردراوی: ڕێ پێدراوی (مفوضیة)

ڕێ بەند: قەدەغە، یاساغ (ممنوع)

سەركێشی: (مغامرة، مخاطرة)

شەڕوان: شەڕكەر، جەنگاوەر (محارب)

شارەداری: (بلدیة) كە بە هەڵە دەگوترێ (شارەوانی)

فڕن: تەنووری نان كردن

فیرار: هەڵاتن، ڕاكردن (لێرەدا بۆ وازهێنان لە سەربازی بەكارهاتووه)

فیشەك داگرتنەوە: فیشەك پڕکردنەوە، قاوغە فیشەك کە بە باروت پڕ دەکرێتەوە.

فیشە کلغ: فیشەکدان

فیۆداڵی: دەرەبەگایەتی (إقطاع)

قزلر ئاغاسی: (ترکیە) سەرپەرشتیاری بەشی تایبەت بەژنان لە کۆشکی سوڵتان، سەرۆکی ئەو خزمەتچیانەی خەسێنراون و لەناو ژناندا کاردەکەن.

قسەلەسەرکردن: (تعلیق)

کیتەڵە: گلێنەیەکی بچووك لە شێوەی مەنجەڵۆکەیەکدا (لە قوڕە سوور دروستکراوە و لە کوورەدا سوورکراوە)

گشتاندن: (تعمیم)

گۆڕان و پەرەسەندن: (تطور)

گیانفیدا: (فدائی)

لاگیری: تەرەفداری، لایەنگری (الولاء)

لاوند: (ترکیە) سەربازێکی نیمچە نیزامی، لەناوخۆدا کاردەکات (بەزۆری لە کورد و لوڕەکان بوون)

مەرەخەسکردن: بەرەڵاکردن (تسریح)

مەزەب: ڕێبازی ئایینی (مذهب)

محەممەدیەکان: موسوڵمانەکان

مۆریان: کێچ و ئەسپێ، ئەو مێروانەی دەدەنە جەستەی مرۆڤ و ئاژەڵ.

مهرداد: (ترکیە) هەڵگری مۆری سوڵتان یان پاشا

میر ئاخوڕ: (فارسیە) سەرۆکی مەیتەر و تەویلەکان

مێچکە مێچکە: کلکە لەقێ، مەرایی، پشی پشی، ماستاوکردن (تملق)

نەختینە: بڕە پارەیە، هەبێ و دانرابێ بۆ پێویستی، لە (نقد)ی عارەبیەوەیە.

نەفیر: ڕەشبگیری (تجنید عام)

نیشانچی: (قناص)

نیشتەنی: (مستعمرە، مستوطنة)

نێردراوەکان: (البعثات، الأرساليات)

ورە ور: (مناوشات)

ولایە: (عارەبیە) دوا شێوەی ئەیالەتە، گەورەترین یەکەی ئیداری لە ولاتدا.

یەدەگ: (إحتیاط)

هەقەتی: ڕاستی ، هەقیقی

هەمەچەشنەیی: (تنوع)

● بەشداریەکی بنەڕەتی پتەو لە لێکۆڵینەوە ترکی – عوسمانی-ئەرمەنیەکاندا

ئەندرۆمانگۆ

پەیمانگەی لەندەن بۆ ڕۆژهەلاتی نافین

زانکۆی لەندەن

* کەمێ بەر لەیەکەم جەنگی جیهانی، ژمارەی دانیشتوانی بەشە کۆنەکەی شاری ڤان لە باشووری ڕۆژهەلاتی ئەنەدۆڵ دەوروبەری ١٠٠,٠٠٠ هەزار کەس بوو، لە کاتێکدا ژمارەی دانیشتوانی هەرێمی ڤان و دەوروبەری ٥٠,٠٠٠ هەزارێك بووە، ئەرمەن کەمینەیەکبوون و بەلام زوربەی دانیشتوانەکەی عەشایری کورد و ترك بوون.

"یاخیبوونەکەی ئەرمەن لە ڤان" کارێکە ئەگەر چی درەنگیشە، بەلام ڕووناکیەك دەخاتە سەر ڕەوشی ڤان لەو ماوەیەی دەکەوێتە نێوان هەفتاکانی سەدەی نۆزدە و ساڵی ١٩١٥.

هەروەك دانەرانی ئەم کتێبە دەڵێن: شۆڕشەکەی ئەرمەن بەشێکی

دانەبڕاوە لەو کارەساتە ترسناکەی بەسەر دانیشتوانی ڕۆژەڵاتی عوسمانیدا هات، کوشتوکوشتاری موسوڵمانەکان کە لەگەڵ شۆڕشەکەی ئەرمەنەکاندا گرا لە هەرێمەکەدا بووە هۆکار بۆ تۆڵەسەندنەوەیەکی دڕندانە لە ئەرمەنەکان و دواجاریش کوشتوکوشتارێکی بەرامبەر لەنێوان گەلانی ڕۆژەڵاتدا.

ئەو ڕوداوانەی کە بەسەر شارەکەشدا هاتن درگەیان لەسەر ئەو ڕوداوانە خستە سەر پشت کە دەڤەرەکانی تری ئەنەدۆڵ بە خۆیانەوە بینی

جستن مەکارسی

مامۆستای مێژوو لە زانکۆی "لویسفیل"

وێنەکان لە ماڵپەڕە جیاجیاکانی ئەنتەرنێتەوە وەرگیراون ، لەدەقە ئەسڵیەکەی کتێبیەکەدا نەبوون : چەند دیمەنێك لەو بارو زروفە سەختەی ژیانی دانیشتوانە کەی ئەوسەردەمەی ڕۆژهەڵاتی ئەنەدۆڵ ، ئارام مانۆکیان دیارترین سەرکردەیەکی ئەرمەن بووە لەو سەردەمە کە لەم کتێبیەدا بەزۆری ناوی هاتووە .   ((وەرگێڕ)

بەرهەمەکانی خانەی وەرگێڕان

ژ	ناوی کتێب	نووسەر	وەرگێڕ
١	تنیسی ولیامز لەتەنجە	محەمەد شوکری	شوان ئەحمەد
٢	**Visions of the The Kurdish Plastic Art**	**Bakhtyar Saeed`s**	**Rzgar Omar Ali**
٣	ناسیونالیزمی شوانکارەیی	فەریدە کوهی کەمالی	یاسین سەردەشتیی.
٤	بیرەوەریی رۆژگارانی بەسەرچوو	کاوەی بەیات - مەجید تەفرەشی	عەلی مەولود — لوقمان یوسفی
٥	شیعرییەتی عەرەبی	ئەدۆنیس	عەبدول موتەلیب عەبدوللا
٦	ڕاسپاردەی پلیخانۆف	پلیخانۆف	ئیسماعیل ڕاجی
٧	خوێندنەوەی خێرا	پیتەر شیفەرد	بەختیار ئەحمەد سالح
٨	Genocide against Kurds	Dr. Marif O. Gull	Aso Ahmed Sheilch
٩	ئەرکەکەی فرۆید	ئێریک فرۆم	کامیل محەمەد قەرەداغی
١٠	کێشەی بونیاد	د. زەکەریا ئیبراهیم	دلێر میرزا
١١	فەلسەفەی هونەر	د. زەکەریا ئیبراهیم	دلێر میرزا
١٢	کێشەی خۆشەویستی	د. زەکەریا ئیبراهیم	د. محمد تاتانی
١٣	کێشەی مرۆڤ	د. زەکەریا ئیبراهیم	محەمەد مستەفا قەرەداغی
١٤	کێشەی ئازادی	د. زەکەریا ئیبراهیم	محەمەد مستەفا قەرەداغی
١٥	یادگارییەکانی خانەی مردووان	دۆستۆیفسکی	حەمە کەریم عارف
١٦	بازاڕیی	چارلز بوکۆفسکی	ئارام رەشید
١٧	بەعسی عێراق	حازم صاغیە	بورهان عەبدوللا توفیق
١٨	قومارچی	دوستۆیفسکی	جەوهەر مەحموود
١٩	دێرینەناسی و هونەر	عەلی ئەکبەر	وریا قانیع
٢٠	زستانی خێزانەکە	عەلی بەدر	شێرزاد هەینی
٢١	ئەگەر خۆر بمرێ	ئۆریانا فالاچی	عەزیز گەردی
٢٢	Some Agonies of Life	Masoud Muhemmed Jalizada	Muhemmed Masoud Jalizada
٢٣	سۆناتای خاچ	لیۆ تۆلستۆی	ئەردەلان عەبدوللا

٢٤	ئەبستراکت ئیکسپریسیزم	وەهبی رەسول	وەهبی رەسول
٢٥	زیکزیکە	ئەحمەد غولامی	مەریوان هەڵەبجەیی
٢٦	ئیسلام و رۆشنگەری	د. هاشم ساڵح	شوان ئەحمەد
٢٧	بەیادی سۆزانیە غەمبارەکانم	گابرێل گارسیا مارکیز	ئیسماعیل حەمەئەمین
٢٨	نەقشبەندی لە کوردستان	ئەمیر وەزیری	عەلی میرزا عارف هەورامی
٢٩	**The legal status of the Kurds in the Midale East** نرخی یاسایی کوردەکان لە خۆرهەڵاتی ناوەڕاست	Dr. Mohammed Ali Ahmed	Dr. Mohammed Ali Ahmed
٣٠	کورتە مێژوویەکی رۆمانی تورکی	کەمال کارا عەلی ئۆغلو	حەمە کەریم عارف
٣١	یاخیبوونی ئەرمەنەکان لە ڤان	جستن مەکارسی	ئەحمەد سەیید عەلی بەرزنجی
٣٢	چارەنووس	جۆرج بلۆند	بەرزان محەمەد

"ياخيبوونەكەی ئەرمەن لە ڤان" كارێكە ئەگەر چی درەنگيشە، بەڵام ڕووناكيەك دەخاتە سەر ڕەوشی ڤان لەو ماوەيەی دەكەوێتە نێوان هەفتاكانی سەدەی نۆزدە و ساڵی ١٩١٥.

هەروەك دانەرانی ئەم كتێبە دەڵێن: شۆڕشەكەی ئەرمەن بەشێكی دانەبڕاوە لەو كارەساتە ترسناكەی بەسەر دانيشتوانی ڕۆژهەڵاتی عوسمانيدا هات، كوشتوكوشتاری موسوڵمانەكان كە لەگەڵ شۆڕشەكەی ئەرمەنەكاندا كرا لە هەرێمەكەدا بووە هۆكار بۆ تۆڵەسەندنەوەيەكی دڕندانە لە ئەرمەنەكان و دواجاريش كوشتوكوشتارێكی بەرامبەر لەنێوان گەلانی ڕۆژهەڵاتدا.

ئەو ڕوداوانەی كە بەسەر شارەكەشدا هاتن دەرگەيان لەسەر ئەو ڕوداوانە خستە سەر پشت كە دەڤەرەكانی تری ئەنەدۆڵ بە خۆيانەوە بينی

800 53 46 7432 04
AXIELL
Internationella biblioteket
Stockholms stadsbibliotek
STOCKHOLMS STAD